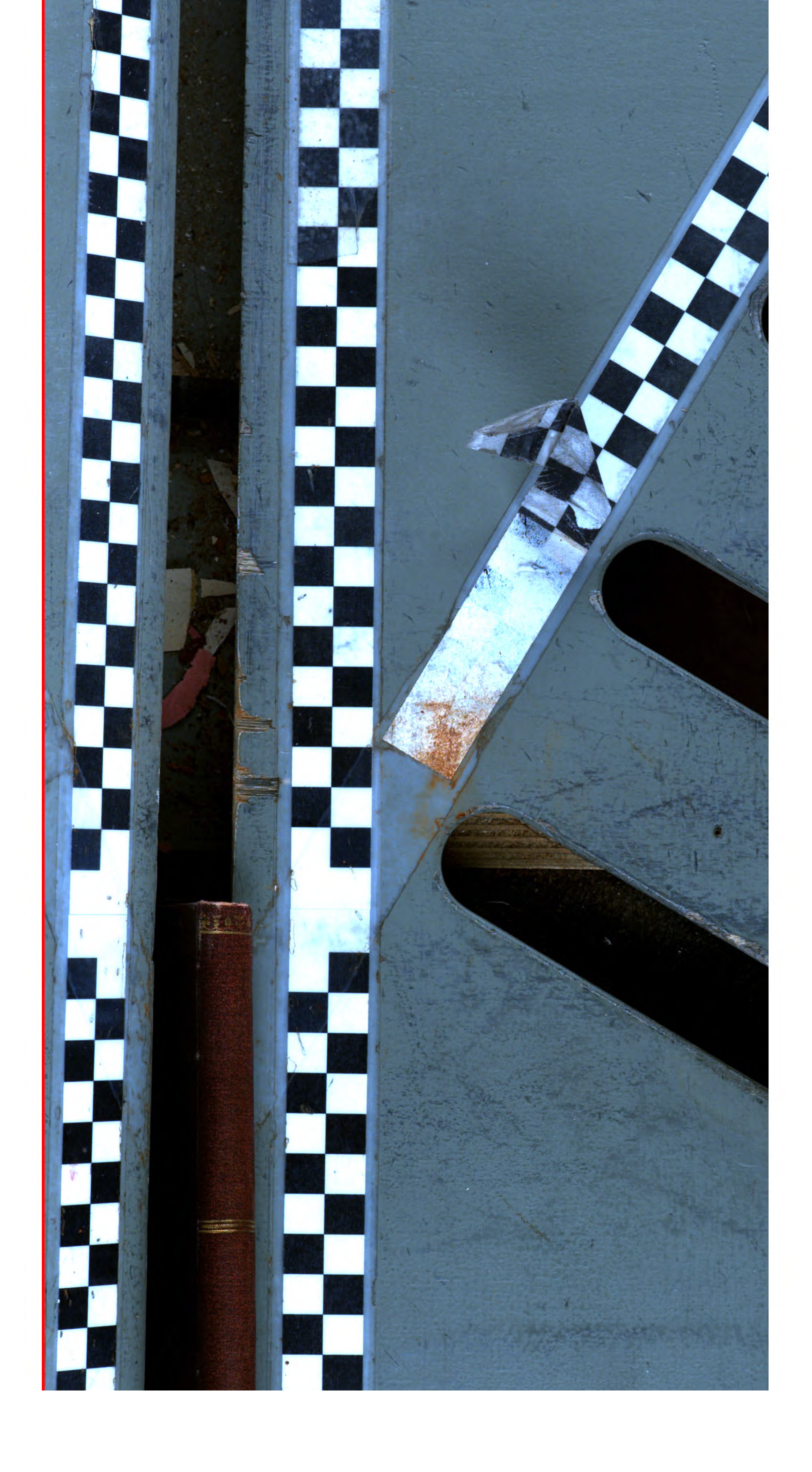
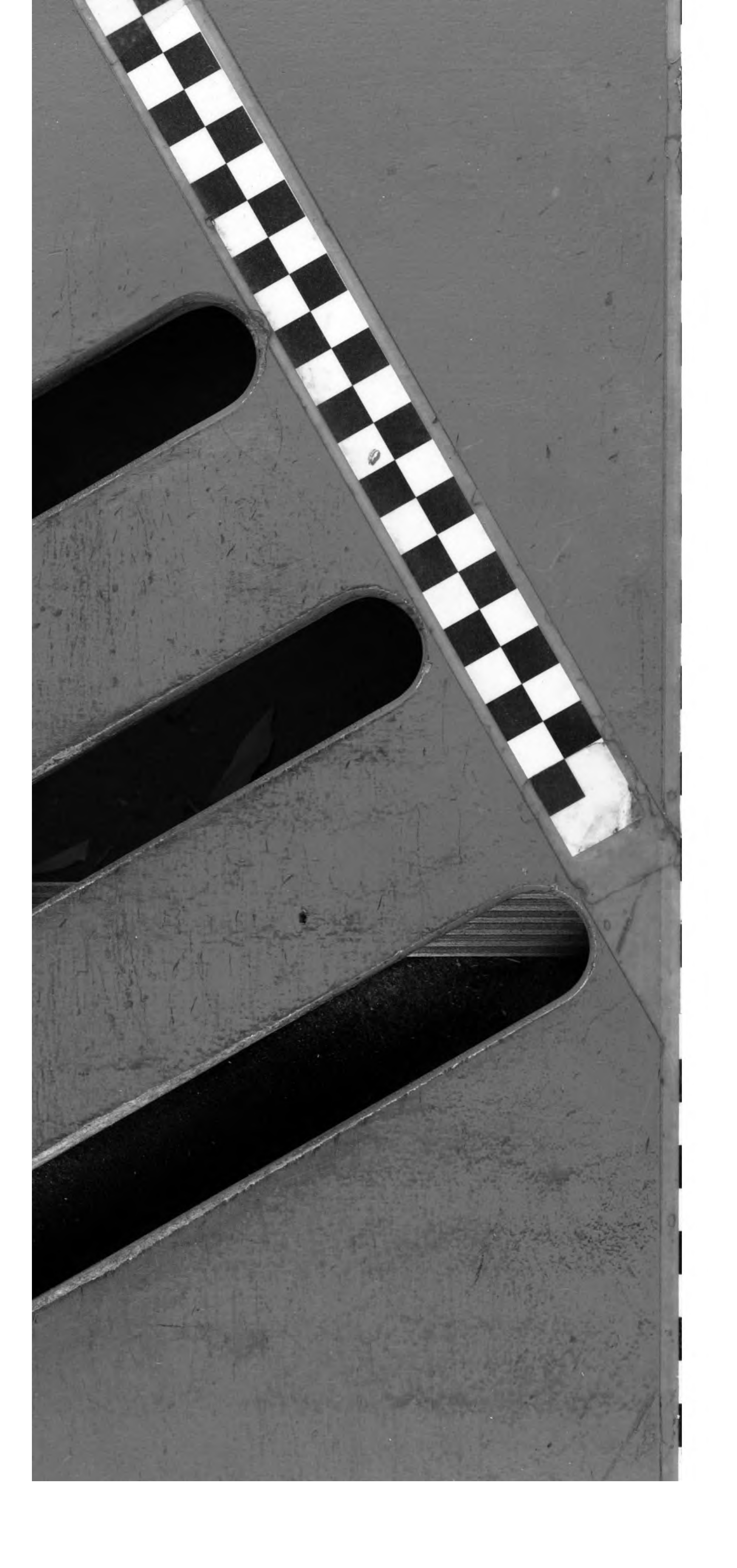
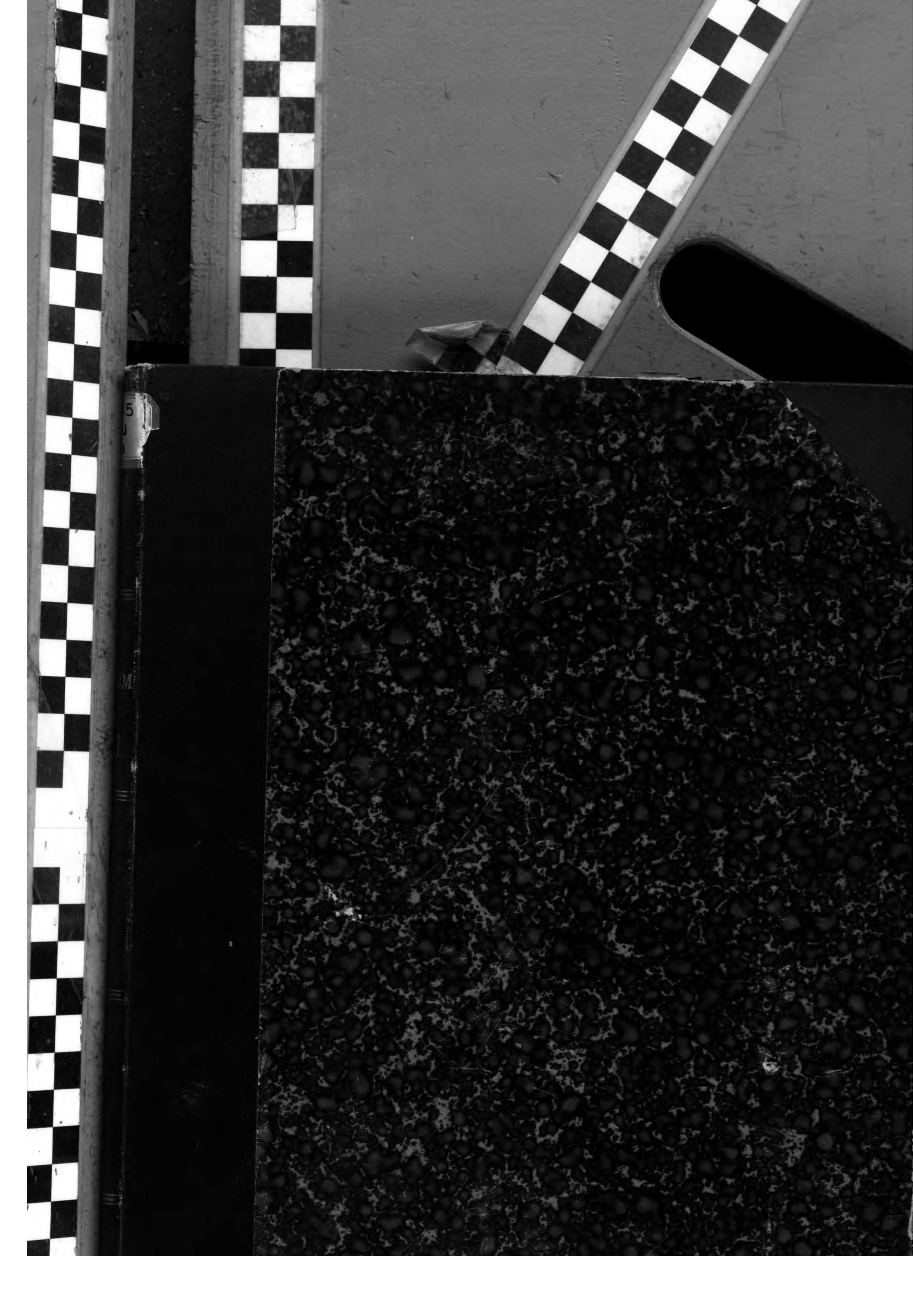
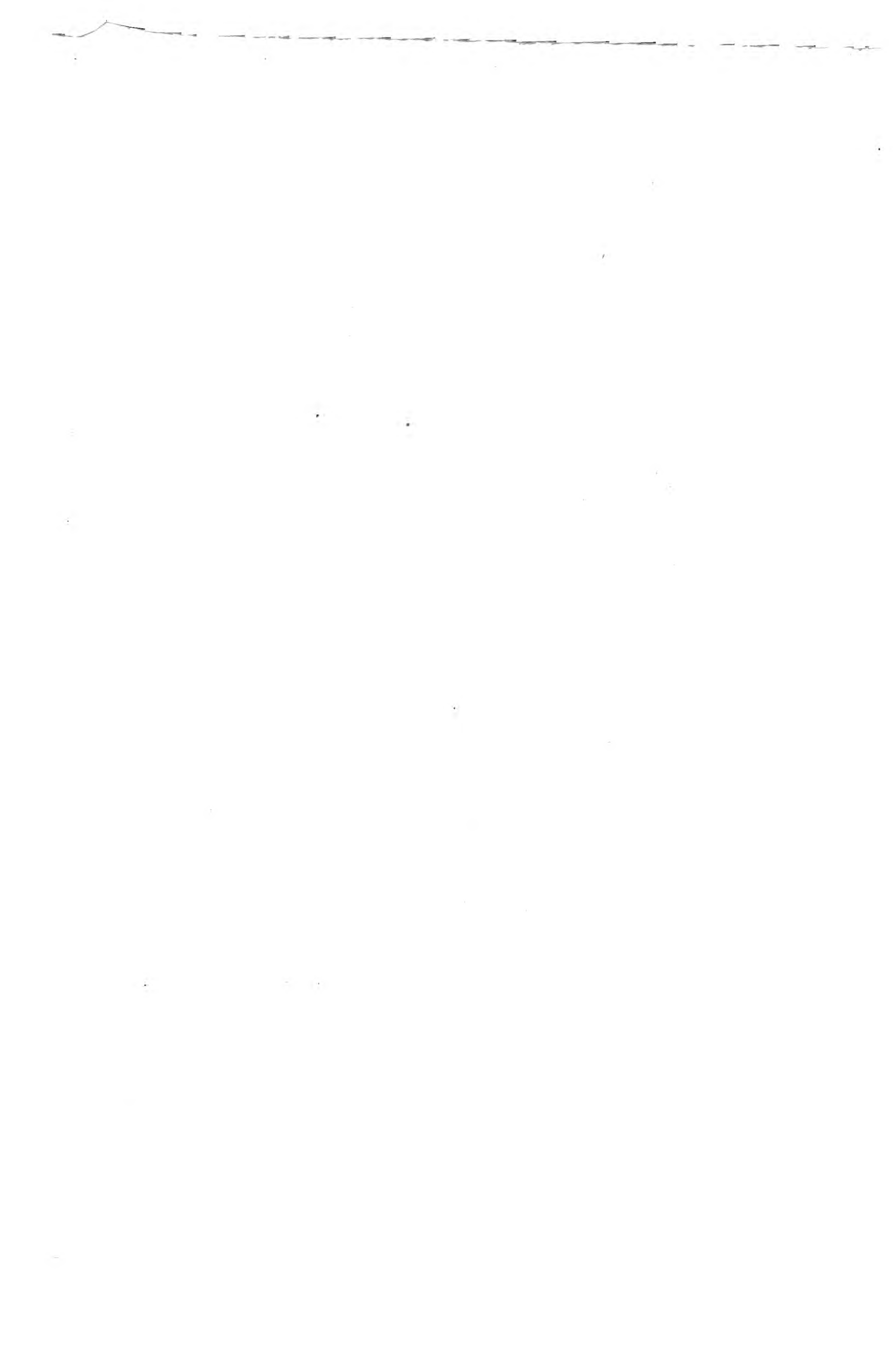












MUSEUM.

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

NEGENDE JAARGANG.

1901.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1902.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

REGISTER.

I. LIJST DER MEDEWERKERS AAN DEN 9DEN JAARGANG.

Dr. A. J. d'Ailly Jr. te Amsterdam.
Prof. Mr. S. J. Fockema Andreae te Leiden.
Dr. W. A. F. Bannier te Utrecht.
Dr. A. van Berkum te Groningen.
Dr. J. W. Bierma te Nijmegen.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Dr. T. J. de Boer te Groningen.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Groningen.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
P. R. Bos te Groningen.
Dr. G. Brom te Utrecht.
Dr. H. Brugmans te 's Gravenhage.
Prof. Dr. Th. Bussemaker te Groningen.
Dr. W. Caland te Breda.
Dr. H. T. Colenbrander te 's Gravenhage.
Dr. E. H. A. Cromhout te 's Gravenhage.
Prof. Dr. B. D. Eerdmans te Leiden.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. H. Gallée te Utrecht.
Dr. A. H. Garrer te Haarlem.
Dr. H. van Gelder te Utrecht.
Prof. Dr. M. J. de Goeje te Leiden.
Dr. J. J. Salverda de Grave te Leiden.
Dr. C. A. A. J. Greebe te 's Gravenhage.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wz. te de Bilt.
J. W. G. van Haarst te Groningen.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Groningen.
Prof. Mr. J. E. Heeres te Delft
Prof. Dr. W. L. van Helten te Groningen.
Prof. Dr. H. van Herwerden te Utrecht.
Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Prof. Dr. G. Heymans te Groningen.
Dr. P. Hoekstra te Breda.
Dr. J. H. Holwerda te Schiedam.
Dr. S. S. Hoogstra te Kampen.
Dr. E. O. Houtsma te Leeuwarden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. N. Japikse te Rotterdam.
Dr. D. G. Jelgersma te Amsterdam.
Prof. Dr. M. H. Jellinek te Weenen.
Prof. Dr. H. Kern te Leiden.
Prof. Dr. J. H. Kern Hzn. te Groningen.
Dr. W. P. C. Knuttel te 's Gravenhage.
Dr. W. Koch te Tiel.
Dr. E. F. Kossmann te 's Gravenhage.
Dr. E. B. Koster te 's Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te Utrecht.
Dr. B. Kruijtbosch te Kampen.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. J. L. Liezenberg te Schiedam.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
E. W. Moes te Amsterdam.
Dr. J. A. dèr Mouw te Doetinchem.
Prof. Dr. P. L. Muller te Leiden.
Mr. S. Muller Fz. te Utrecht.
Prof. Dr. H. J. Polak te Groningen.
C. M. Robert te Amsterdam.
Prof. Dr. H. C. Rogge te Amsterdam.
P. Roorda te Groningen.
Prof. Dr. F. L. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye te Leiden.
Dr. J. B Schepers te Haarlem.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
J. C. van Slee te Deventer.
Prof. Dr. J. S. Speyer te Groningen.
Dr. C. Stoffel te Nijmegen.
Dr. H. A. J. van Swaay te Tilburg.
Prof. Dr. B. Symons te Groningen.
J. G. Talen te Zwolle.
Dr. W. Meerum Terwogt Jr. te 's Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Prof. Dr. I. M. J. Valeton te Amsterdam.
Dr. W. M. de Visser te Leiden.
Prof. Dr. J. van der Vliet te Utrecht.
Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Dr. J. Vürtheim te Haarlem.
Dr. J. van Wageningen Jr. te Groningen.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. G. Wildeboer te Groningen.
Prof. Dr. J. Woltjer te Amsterdam.
Dr. J. A. Worp te Groningen.
H. Zondervan te Groningen.

II. ALPHABETISCHE LIJST DER RECENSIES.

(De cijfers wijzen de kolommen aan).

III. REGISTER VOOR DE RUBRIEKEN „BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN" EN „ONDERWIJS".

IV. TIJDSCHRIFTEN, WAARVAN DE INHOUD IS MEDEGEDEELD.

V. FIRMA'S, WIER UITGAVEN ZIJN AANGEKONDIGD.

(Door een sterretje wordt aangeduid eene korte bespreking onder „Berichten en Mededeelingen" of „Onderwijs").

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 5,90.

9de Jaargang. No. 1. Maart 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. SPEYER, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. SYMONS, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. BLOK, te Leiden.

Gedurende de afwezigheid van Prof. BLOK (tot mᵒ April) gelieve men alle voor hem bestemde stukken te zenden aan J. W. G. VAN HAARST, Heereweg 73 Groningen.

Victor Terret, Homère. Etude historique et critique. Paris, Fontemoing. 1899. (Pr. frcs 15).

Wat de heer A. Bougot met zijn *Étude sur l'Iliade d'Homère* (1888) beoogde, een pleidooi te leveren voor de volstrekte eenheid der Ilias in den strengst denkbaren unitarischen geest, datzelfde heeft thans op ruimer schaal, d. w. z. voor Ilias en Odyssee beide, op zijn beurt beproefd de heer Victor Terret, professeur au petit séminaire d'Autun. Hij geeft wel is waar nog meer, hij maakt ons ook deelgenoot van zijne denkbeelden omtrent den persoon Homerus, omtrent de dichterlijke waarde der beide op diens naam gaande epen, hij biedt een overzicht der voornaamste papyri, codices, scholienverzamelingen en uitgaven, een kolossale bibliografie van wat sedert het verschijnen van Wolf's *Prolegomena* over „Homerus" geschreven is, maar toch, hoofdzaak is hem blijkbaar een uitvoerige analyse van beide gedichten ter adstructie der zoo even genoemde stelling. Het is zijn innige overtuiging dat van den eersten regel der Ilias tot den laatsten der Odyssee, op luttele interpolaties na, — hij is veel conservatiever dan zelfs Aristarchus, — alles „authentiek" is; ik had bijna gezegd, uit de pen van denzelfden auteur gevloeid, zoo ik me niet te goeder ure herinnerde dat zijns inziens de beide groote epen mondeling zijn geconcipiëerd. Dat belet hem niet ze te houden voor voortbrengselen van denzelfden „aède", Homerus genaamd, in de 10e eeuw v. Chr. in het Aeolische Smyrna geboren, op het Ionische Chios opgevoed, en zoodoende een levend verbindingsteeken vormende tusschen de oudere Aeolische en de jongere Ionische beschaving van Hellas. Met Longinus (i.e. π. ὕψ. 9 §§ 12, 13) is hij van meening dat de krijgshaftige en pathetische Ilias het voortbrengsel is van 's dichters jeugd, de ethische Odyssee van zijn ouden dag. Hij heeft deze beschouwingen neergelegd in het hier kortelijks te vermelden geschrift, een in mijne oogen lijvig, vervelend, en zonderling boek.

Wat de lijvigheid betreft, — de heer T. behoeft, de „Bibliographie Homérique" ter zijde gelaten, voor zijn betoog niet minder dan 528 bladzijden imperiaal octavo. Erger is het, dat die 528 bladzijden zoo uiterst vervelend zijn. Met wanhopig makende eentonigheid herhaalt zich dezelfde conclusie in steeds ongeveer gelijke bewoordingen. Boek zooveel heeft die en die zinspelingen op het voorafgaande boek zooveel; „il n'existe aucune contradiction" tusschen verhaal dit en dat; „la parfaite consistance du récit ne peut se concevoir sans l'unité de composition" (blz. 221); derhalve — „l'ensemble doit donc être contribué à un seul poète." Er is door ijverige separatisten in het vuur der discussie heel wat beweerd dat niet alleen geen steek houdt, maar dat eigenlijk het best wordt weerlegd door er den draak mee te steken. Doch de heer T. acht zoo iets blijkbaar beneden de waardigheid van het onderwerp. Hij blijft onverstoorbaar deftig; *nulla in tam magno est corpore mica salis.* Het bedenkelijkst van alles dunkt me evenwel dit, dat ik ook na herhaalde lezing den twijfel niet geheel van mij kan afzetten, of de schrijver wel verdient au sérieux genomen te worden. Hij geeft in zijn bibliografie een lijst van bijkans 1300 geschriften, groote en kleine, gedurende deze eeuw aan Homerus en de Homerische kwestie gewijd, — jammer genoeg, niet altijd met de vereischte boekhouders-nauwkeurigheid opgemaakt, — een goed gedeelte daarvan blijkt hij werkelijk gelezen te hebben, en toch — —

Is de heer T. filologisch op de hoogte zijner taak? Zoo ja, waarom noemt hij dan van de Ilias-papyri slechts den zoogen. papyrus-Drovetti, den papyrus-Batissier en den Bankesianus? Waarom is zijn lijst der Odyssee-codices louter een afschrift van Laroche's opgave in diens editie van 1867, en verwaardigt hij met geen woord de veel oudere codd. GFP, wier facsimilia hij toch vinden kan in de ook door hem vermelde dissertatie van dr. Molhuysen? Is hij er zeker van dat de Bankesianus dateert van de 1e eeuw voor, de Syriacus rescriptus van de 4e eeuw na Christus?

Valt er staat te maken op zijn zorgvuldigheid? Dan wekt het bevreemding, onder meer op bl. 57 te lezen, ten bewijze dat de beschavingstoestand in Ilias en Odyssee op hetzelfde peil staat: „Lycophron et Theoclymènès de l'Odyssée sont des meurtriers au même titre que Médéon, Epigeus et le compatissant Patrocle de l'Iliade". Lycophron komt voor, niet in de Odyssee, maar *O* 430 seqq.; Medeon is een stad (*B* 501); de schrijver bedoelt Medon (*B* 727; *N* 693 seqq.); en vergeet, wat hij die den Catalogus voor echt houdt niet vergeten mocht, Tlepolemus (*B* 660 seqq.). Even onjuist is zijn mededeeling dat Zenodotus *M* 153 λάεσσιν schreef, — om het hierbij te laten.

Heeft hij begrip van methode? Zoo ja, dan hebben we eenig recht ons te verbazen, wanneer we bl. 19 als getuigen voor de oudheid van Smyrna achtereenvolgens zien opgeroepen „Étienne de Byzance, dans son précieux ouvrage sur l'antiquité", Aelius Aristides, Pindarus, Aeschylus. Of, als de diorthose van Aristarchus heet „revue et perfectionnée par Hérodien, Denys de Thrace et Nicanor" (blz. 51). Of, als van Zenodotus verklaard wordt: „c'est pourquoi ses corrections grammaticales ont parfois excité avec raison les justes ressentiments de Strabon(!), d'Apollonius(!) et du scoliaste de Venise" (blz. 44). Of wel, als we omtrent denzelfden Zenodotus verwittigd worden: „malgré les encouragements précieux qu'il reçut de ces deux savants (Demetrius van Phaleron en Philetas van Cos), Zénodote montra dans sa critique une audace parfois bien téméraire" (bl. 43), — zoo'n monster! Intusschen zou de heer T. wèl doen, omtrent Philetas zijn landgenoot Couat eens te raadplegen, en omtrent de beteekenis van Zenodotus zich niet zoo zonder meer bij de Aristarcheische traditie neerteleggen.

Verder: verstaat de heer T. metriek en Grieksch? Zoo ja, wat dunkt hem dan van een hendecasyllabus als deze: „En cor Zenodoti iecurque Cratetis"? (bl. 44) Wat omtrent beschouwingen aangaande de Homerische metriek als die hij op bl. 525 ten beste geeft? Wat van dat zonderlinge verband, gelegd tusschen *Κᾶρ*, Carier, en *κᾶρος*, lethargie? Wat van de vertaling van *οὐ γὰρ ὀΐω Λήσειν ἐννοσίγαιον ὅ τοι κότον ἔνθετο θυμῷ* (λ 101/2) met „je n'espère pas que Poséidon oublie le courroux qu'en son âme il nourrit contre toi" (bl. 401)? Wat van de stellling op bl. 116, dat de drie vormen van den genet. 2dae declinat. *οιο*, *οο*, *ου* van den oorsprong af (primitivement), niet achtereenvolgens (successivement), tot de epische taal hebben behoord, met als bewijs hiervan het volgende: „pourquoi cette forme vieillie existe-t-elle concurremment avec la désinence dite nouvelle-ionienne *ου*, non seulement dans Archiloque, Simonide et Stésichore, mais encore dans Babrios qui vivait, croit-on, au siècle d'Auguste?" Wat van de daarnaast, of daar tegenover, herhaaldelijk uitgesproken bewering, die ons naar het grammaticale standpunt van Aristoteles terugvoert, dat Homerus, door geen filologische gemoedsbezwaren weerhouden, naar willekeur slotklinkers wijzigt, medeklinkers verandert, lettergrepen bijvoegt en afkapt? (bl. 115; 525).

Eindelijk: heeft de heer T. de modernen die hij zoo vaak bestrijdt wel altijd nauwkeurig gelezen? Bij de geweldige massa, de ingewikkeldheid en tegenstrijdigheid der in deze eeuw voorgedragen hypothesen en leeringen is een ruime mate van toegefelijkheid tegenover commissa et omissa, tegenover misverstanden voornamelijk, billijkerwijze in acht te nemen. Maar ook bij groote vergevingsgezindheid kan ik toch niet alle „zonderlingheden" over het hoofd zien. En zonderling doet het aan, b.v. van Lehrs te lezen: „un patient philologue de Koenisberg, Karl Lehrs (gelijk hij niet heet), collationna(!) à son tour les scolies aristarchiennes de Venise, les débris épars dans les grammairiens, et publia dans son savant ouvrage les documents les plus authentiques(!) sur la biographie(!) et les travaux de ce grand maître de la critique" (blz. 47). Even zonderling is de bewering dat Xenon en Hellanicus, de beide chorizonten, waren „imbus des doctrines fantaisistes de Zénodote" (bl. 53). Blijkbaar heeft hij Sengebusch (*Diss. Hom.* I p. 57) slordig gebruikt. Evenzoo, als hij tegen Wilamowitz, die bezwaar had tegen een Athene-Mentes en -Mentor van denzelfden dichter, dit argument uitspeelt: „cette similitude de noms n'offre en soi rien d'extraordinaire, vu qu'on la trouve en plusieurs endroits de l'Odyssée", met deze nadere adstructie aan den voet der bladzijde: „On peut citer comme exemple: Euryclée, Euryméduse, Eurymone (sic); Mélanthios, Mélantho; Télémachos, Télégonos" (bl. 339). Waar in de Odyssee wel Telegonos mag voorkomen? Licht verspreidt deze passage van Wilamowitz: „Wer namen nacherfindet, steht gar oft unter einem zwange —; dass ist nicht bloss im griechischen epos so, mit Eurykleia Eurynome Eurymedusa, Melanthios Melantho, Telemachos Telegonos Teledapos, oder in der sage" (H. U. p. 7). Niet minder pikant is het als hij elders (bl. 355 v.v.) met groot vertoon van wijsheid Penelope tot de voogdes maakt van den alsnog minderjarigen Telemachus, maar alweer Wilamowitz (H. U. p. 56) misverstaat. Doch — sapienti sat.

Ten opzichte van de hoofdstrekking van het werk is het eigenlijk een onbegonnen zaak met den schrijver te redetwisten. Hij is een geloovige, een fanaticus, en zijn belijdenis drukt hij uit in dit motto aan Boissonade ontleend: „l'existence du dieu de la poésie est défendue contre les plus subtils arguments par la conviction intérieure des lecteurs d'Homère". Hij staat voor niets. Noch de twee tweestrijden op eenzelfden dag, noch de dubbele Lyciers, noch de nu eens aanwezig, dan weer afwezig gedachte muur en gracht, noch de dan wèl, dan niet gebezigde strijdwagens, noch het ongemotiveerde afscheid van Hector, noch de drie gezanten der Presbeia door den dualis aangeduid, noch de tegenstrijdigheid van *I* en *Π*, noch de in *E* doode, in *N* weer levende Pylaemenes, noch het tweemaal middag worden op denzelfden dag (*Λ* 86 en *Π* 777), noch de zonderlinge Theomachie, noch chronologische, noch topographische bezwaren, — niets van dat alles is in staat zijn geloof in de volstrekte eenheid der Ilias te schokken. Geen verschillen in woordenkeus, in bouw van het gedicht, in gedachten, gevoelens, beschavingstoestand, zullen hem er toe bewegen den dichter der Odyssee verschillend en van later tijd te achten dan dien der Ilias. „Futilités que tout cela!" is nu en dan zijn antwoord op de argumenten der „adversaires" (bl. 492; 606). Soms geeft hij de gegrondheid der geopperde bezwaren toe, maar als hij kiezen moet tusschen Homerus en „een misérable ravaudage", — en hij kent slechts dit dilemma, — dan kan hij niet aarzelen. Hij beroept zich — echt Fransch! — op Cicero en Vergilius, „ce grand homme" (bl. 143), op het aesthetisch gevoel dat luide van de eenheid der beide epen getuigt (bl. 262; 285), en als Homerus het een enkele maal zelfs hem te bont maakt, welnu: *quandoque bonus dormitat Homerus* (bl. 268).

Gelijk gezegd, tegen zulke polemiek valt niet te redeneeren. Slechts zij opgemerkt dat, voor zoover het de Ilias betreft, de heer T. feitelijk alleen tegen het reeds lang opgegeven standpunt van Lachmann en dus eenigermate tegen windmolens strijdt. De theorie der opeenvolgende lagen, de theorie van Niese, Naber, Christ, Cauer, wordt eenvoudig geignoreerd, al vinden op zichzelf staande argumenten van deze en andere geleerden af en toe eene bespreking. Ook dit wil ik gaarne en dankbaar erkennen, dat nu en dan een schrandere en bruikbare opmerking gevonden wordt. Vooral waar hij zich met de Odyssee bezig houdt, bestrijdt hij m. i. met geluk menige avontuurlijke grief van Kirchhoff, Niese, Wilamowitz en Seeck. Maar ook hier valt het doorgaande gemis aan methode te betreuren. Dat de opvatting dezer verschillende chorizonten lang niet dezelfde is, zou men uit zijn wederleggingen bezwaarlijk opmaken. En natuurlijk draaft hij hier evenzeer door dik en dun en zelfs de tweede Nekyia vindt genade in zijne oogen.

Om te besluiten. Een werk als het onderhavige dunkt mij voor Fransche lezers „pure unmixed evil". Waar slag op slag op hoogen toon der „kritiek" verweten wordt dat ze op nietswaardige gronden aan vader Homerus zijn wettig eigendom tracht te ontrooven, daar moet het gros der belangstellenden, van nature tot aannemen op gezag geneigd en slechts bij uitzondering tot het instellen van zelfstandig onderzoek bevoegd, er wel toe komen zooveel betweterij uit den grond des harten te verfoeien. Te meer als het nationale gevoel er zich onbewust in mengt, — de vaste burcht toch der moderne chorizonten ligt over den Rijn. Voor ons Nederlanders is de kennisneming met geschriften als van den heer T. niet van belang ontbloot. Wij hebben zoo onze eigen denkbeelden over de Homerische kwestie, voor een deel gekweekt door de lectuur van grootendeels Duitsche en Engelsche werken. Van de Fransche opvattingen nemen we slechts bij hooge

uitzondering kennis. En het is aardig te zien hoe met uitzondering van Maurice Croiset bijna allen, daaronder mannen als Edgar Quinet, Sainte-Beuve, E. Burnouf, Jules Girard, Georges Perrot, S. Delorme, Charles Thurot, Olivier Rayet, min of meer unitariers zijn. Wordt mij evenwel gevraagd of het niet mogelijk ware langs minder langwijligen en minder vervelenden weg tot deze wetenschap te geraken, dan zou ik niet beslist ontkennend durven antwoorden. Want met erkenning van den ijver, aan de samenstelling van dit boek besteed, met waardeering van het behartigenswaardige dat het biedt, weet ik toch mijn eindindruk niet beter samen te vatten dan in de welbekende woorden, waarmede Robertus Nurks, onsterfelijker gedachtenis, zijn medereizigers in de diligence kenschetste: niet veel zaaks!

Groningen. H. J. Polak.

K. Meisterhans, Grammatik der Attischen Inschriften. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage, besorgt von **Eduard Schwyzer.** Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1900. (Pr. M. 9).

Deze derde uitgave van Meisterhans' onmisbaar boek heeft de inrichting van het werk onveranderd gelaten; door, voor zoover ik kan nagaan, zeer volledige vermelding van alles wat sedert 1888 gevonden is aan Attische opschriften is de omvang belangrijk toegenomen: het telt thans, in plaats van 237, 288 blz. en 't aantal noten is van 1733 tot 2013 gestegen. Het gedeelte dat de syntaxis behandelt is ongeveer van gelijke grootte gebleven; de klankleer, en daarna de vormleer, heeft 't meest de uitbreiding noodzakelijk gemaakt. Toch zijn niet zoo heel veel nieuwe gegevens sedert den vorigen druk aan het licht gekomen; een der belangrijkste is wel het driemaal voorkomen van het digamma, een letterteeken dat op de Attische opschriften die in 1888 bekend waren in 't geheel niet gevonden wordt. De noten, die den bewerker den meesten tijd zullen gekost hebben, vermelden, behalve de bewijsplaatsen, 't voornaamste van hetgeen vooral door Duitsche geleerden naar aanleiding van Attische inscripties is geschreven. Naar volledigheid is blijkbaar niet gestreefd; het lijvige, polemische werk van Papadimitrakopoulos en 't even dikke, voor 't Oudgrieksch ook zeer ontbeerlijke boek van Jannaris (om slechts twee voorbeelden te noemen) zijn niet gebruikt, doch men mist ze niet. Dieterich's *Untersuchungen* hadden, waar zij phonetische verschijnselen willen verklaren, ook achterwege gelaten kunnen worden; de aandachtige lezing van blz. 97 vlg. van dat boek moet iedereen er van overtuigen dat Dieterich van klankleer geen flauw begrip heeft.

Slechts op enkele punten wijkt Schwyzer's opvatting van die van Meisterhans af. Zoo kiest hij in de kwestie of onecht *ει* diphthong is geworden de zijde van Brugmann en G. Meyer, die dit proces ontkennen, tegen Blass en Meisterhans; een paar paragrafen zijn geheel anders geredigeerd (§ 38/39 b.v.). In den regel heeft de bewerker zich vergenoegd met nauwkeuriger termen te kiezen voor de verschillende taalverschijnsels. In de syntaxis had Schwyzer hier m. i. nog wat verder moeten gaan, al ligt het doel van deze grammatica niet in het vaststellen van wetenschappelijk onbetwistbare bepalingen. Reeds Meisterhans had zich losgemaakt van de opvatting die in vormen als *ἐποίει, ἔγραφε*, door kunstenaars op hun werken gezet, een Imperfectum modestiae zag: hij vertaalt „war Verfertiger", „war Maler", 't geen Schw. verbetert in „war am Verfertigen", „war am Malen". Op dezelfde bladzij (241) had nu ook een „Imperfectum de conatu" moeten verdwijnen en *'Αμύντης ἐπεσκεύαζεν* niet vertaald moeten worden met „begann die Herstellung", 't geen trouwens geen *conari* weêrgeeft, maar met „war am Herstellen". Ook 't verschil tusschen den Imper. en Infin. Praes. vergeleken met den Imper. en Infin. Aor. schijnt mij niet juist aangegeven door op het al of niet „sofortige" der handeling den nadruk te leggen; de definitie van 't Perfectum zou ik ook anders wenschen. Van het geheel verdwijnen van 't Perfectum „in der Folgezeit" (na 285 v. Chr.??, zie blz. 247, noot 1925) kan geen sprake zijn. Dieterich ziet er een dooden vorm in (*Untersuchungen*, blz. 235 vlg. waar niet gecontroleerde bewijsplaatsen worden vermeld), maar zelfs voor dien lateren tijd waarvan hij spreekt is dit formeel stellig onjuist en m. i. ook naar de beteekenis niet zoo grif toe te geven.

In één opzicht heeft Schw. minder gegeven dan zijn voorganger: de inscripties op vazen heeft hij weggelaten, vermoedelijk omdat ze door Kretschmer uitmuntend zijn uitgegeven en toegelicht; bovendien bevatten ze veel on-Attisch, naar de geijkte opvatting van dat woord. Doch soortgelijke argumenten gelden ook voor de verwenschingen op looden plaatjes gegrift, die ook afzonderlijk zijn behandeld en wel op voortreffelijke wijze door Schw. zelf in den derden jaargang der *Neue Jahrbücher für das klass. Alt.* (blz. 244—262), terwijl ze eveneens vrij wat on-Attische eigenaardigheden vertoonen. Toch zijn ze opgenomen, en te recht: bij een overzicht van wat in Attica door de vaste bevolking van hooger en lager stand gesproken en geschreven werd, mogen, dunkt mij, beide categorieën niet ontbreken.

Op blz. 9 is 't jaartal 554, in plaats van 454, een drukfout die tot misverstand aanleiding kan geven. Voor 't overige getuigt het boek van de nauwkeurigheid en kennis die reeds Schwyzer's grammatica der Pergameensche inscripties kenmerkten.

Leiden. D. C. Hesseling.

Gustav Kettner, Die Episteln des Horaz. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1900. (Pr. M. 3.60).

De schrijver van bovengenoemd boekje heeft zich blijkens zijne voorrede tot taak gesteld, de compositie van Horatius' epistels zorgvuldig te analyseeren, vooral bij de groote didactische gedichten den gedachtengang nauwkeurig na te gaan, hunne ethische en poëtische waarde te bepalen en ten slotte uit de levensbeschouwingen, die erin vervat zijn, een beeld van de persoonlijkheid des dichters te ontwerpen. Kettner is van oordeel, dat de meeste uitgaven van Horatius hierin te kort schieten en zich slechts tot eene oppervlakkige dispositie bepalen, zooals o. a. die van Kiessling. Dit verwijt is niet geheel gegrond. Al is bij Kiessling de dispositie, die aan elken epistel voorafgaat, ietwat vluchtig, in de noten zelf wordt toch het ontbrekende genoeg aangevuld en overal het verband opgespoord of althans getracht dit te doen.

Wat mij zelf betreft, ik heb altijd bij het minder goed kunnen volgen van den gedachtengang meer de schuld gezocht bij Horatius dan bij zijne commentatores. Is onze dichter niet wat desultorisch van aard? Neen, antwoordt Kettner, Horatius stond, evenals zijne tijdgenooten, veel te veel „unter dem Bann logisch-rhetorischer Schulung, um ihrer in der reflektierenden Dichtung zu vergessen." Zoo heeft dan Kettner, zelf meer philosoof dan Horatius, den inhoud van alle epistels, zelfs van de zoogenaamde *ars poëtica*, in deelen en onderdeelen verdeeld, welke door Romeinsche en Arabische cijfers met nog de letters van ons alphabet aangewezen worden, zoodat men op het eerste gezicht het werk van onzen dichter wat al te mathematisch-philosophisch behandeld zou kunnen vinden. Wie zich evenwel over deze wijze van indeeling heenzet, zal geen berouw hebben bij de lectuur der epistels van deze nauwkeurige analysen gebruik te hebben gemaakt. Kettner is helder en duidelijk in zijne uiteenzettingen, hij is zijn onderwerp volkomen meester en vult Horatius aan, zooals een vader in tegenwoordigheid van vreemden den gedachtengang van zijn kind, dat van den hak op den tak springt maar hem in zijne sprongen bekend is, aanvult en verduidelijkt. Dat heeft zijne goede zijde voor de lezers, maar maakt den dichter nog niet tot een logisch denker of zijn gedicht tot een geregeld, wel overdacht betoog.

Eene andere opmerking heb ik te maken naar aanleiding van Kettner's opvatting van de persoonlijkheid van Horatius. In de uitstekende inleiding, die aan de dispositie der epistels voorafgaat, is ook een hoofdstuk over „die Lebensanschauungen des Horaz in den Episteln". Daarin wordt Horatius niet als eclecticus („*quo me cumque rapit tempestas, deferor hospes*"), maar als iemand die „sich bekennt zu einem praktischen Epikureismus" (*Epicuri de grege porcus*) gekenschetst, en de talrijke Stoïcijnsch-getinte uitlatingen worden zóó verklaard, dat dit alle punten zijn, waarin Epicurus en Chrysippus samengingen (bl. 3) en Horatius de voorkeur heeft gegeven aan de meer puntige, Stoïcijnsche redactie of definitie. Eveneens wordt bij elken epistel met verwijzing naar Usener's *Fragmenta Epicurea*, een boek waarvan K. heel veel gebruik heeft gemaakt, op de Epicureïsche levensopvatting van den dichter gewezen. Is Horatius werkelijk dan zoo vóór alles Epicureër? Ik betwijfel het. Niet te ontkennen valt dat Horatius, zooals K. het zelf uitdrukt (bl. 4), uit de leer van den grooten meester heeft genomen, „was seiner eigenen Persönlichkeit mit ihren Forderungen an das Leben und ihren Erfahrungen gemäss war", maar kan men dat ook niet van zijne verhouding tot de andere philosophische systemen zeggen? Het is mij onmogelijk hier in bijzonderheden te treden, maar mijn indruk is ook na eene herlezing der *epistulae* gebleven, dat Horatius zich hier en daar wat sterk Epicureïsch voordoet onder den invloed van het hof van Augustus en den kring van Maecenas, maar dat overal, waar een ernstiger toon wordt aangeslagen en de ware aard van den eenvoudigen zoon van den Venusijnschen *praeco* voor den dag komt, het veel meer de met den Romeinschen geest zoo geheel strookende leer van de Stoa is, die wij ook in de epistulae opmerken: *virtus est vitium fugere et sapientia prima stultitia caruisse* of *ad summam: sapiens uno minor est Iove, dives* cet. of *melius Chrysippo et Crantore* of *sperne voluptates* enz. En hoe zou ooit Persius, die toch zeker niet van Epicureïsme kan verdacht worden, zoo geheel zijn model in Horatius gevonden hebben, als deze zoo uitsluitend een Epicureër geweest ware? Doch genoeg hiervan! Ik herhaal: het boekje van Kettner is uitstekend geschreven, doch het al te veel op den voorgrond stellen van Horatius' Epicureïsme acht ik er de bedenkelijke zijde van.

Groningen. J. van Wageningen Jr.

Abbé J. A. Dubois, Hindu Manners, Customs and Institutions translated from the author's later French MS. and edited with notes, corrections and biography by **Henry K. Beauchamp.** Oxford, Clarendon Press. 1899. (Pr. sh. 15).

De abbé Dubois, die in 1848 op drie-en-tachtigjarigen leeftijd te Parijs als Directeur des Missions Étrangères overleed, wijdde een-en-dertig jaren van zijn werkzaam leven (1792—1823) aan zendelingsarbeid in Dekhan, meer in het bijzonder in den staat Mysore. Door de hoogheid van zijn karakter, zijne menschlievendheid, zijn ernstig streven om zich in te leven in het denken en gevoelen der Hindoes, won hij het vertrouwen en de liefde niet slechts van zijne kleine kudde van bekeerlingen, meest lieden uit de armste en meest verachte standen, maar ook in veel ruimer kring. De Brahmanen en aanzienlijken koesterden sympathie en welwillendheid voor den altijd hulpvaardigen man, die hun taal sprak, hun godsdienstige gebruiken, instellingen, meeningen en vooroordeelen eerbiedigde, en de Engelsche regeeringspersonen leerden den man, die zooveel kennis van het intieme leven der inheemsche bevolking zich verworven had, allengs waardeeren als eene persoonlijkheid van beteekenis en van invloed. Het vele dat hij deels door eigen aanschouwing en ervaring, voor een deel uit vertrouwbare berichten en letterkundige documenten omtrent de maatschappij waarin hij leefde vernam, stelde hij te boek. In 1806 voltooide hij zijn werk ***Moeurs, Institutions et Cérémonies des Peuples de l'Inde*** en zond het manuscript aan zijn vriend majoor Wilks, die het zoo belangrijk achtte, dat hij na ingewonnen oordeel van eenige deskundige ambtenaren, aan Lord Bentinck, toen te Madras, voorstelde het werk voor rekening der Compagnie uit te geven. Bentinck stemde toe, hij achtte het boek van Dubois „of the greatest benefit in aiding the servants of the Government in conducting themselves more in unison with the customs and prejudices of the natives". Toch verliepen er nog verscheidene jaren, eer die regeeringsuitgave, natuurlijk in Engelsche vertaling, onder toezicht van Wilks bij een Londenschen uitgever het licht zag (1816).

Inmiddels had eene copie van het handschrift van Dubois, die in het archief van Fort St. George bewaard werd, de aandacht getrokken van den heer A. D. Campbell, die er onkundig van was gebleven dat het origineel reeds

naar Engeland was gezonden om te worden uitgegeven. Getroffen als hij was door de belangrijke gegevens die het werk bevatte, wendde hij zich rechtstreeks tot den abbé met het verzoek om met het oog op eene eventueele uitgave het te willen herzien, zoo hij dat noodig achtte, daar er sedert de voltooiing negen jaar verloopen waren en Dubois allicht het een en ander zou willen wijzigen. Campbell bleek hierin juist te hebben gezien. Toen het gerevideerde werk te Madras terugkwam, was er zooveel in veranderd en aan toegevoegd, dat het feitelijk een nieuw boek was geworden. Was het te verwonderen dat Dubois ontstemd was, toen hij in 1818 een exemplaar van de boven vermelde Engelsche uitgave van zijn werk in handen kreeg, waarin natuurlijk geen rekening gehouden was met zijne latere toevoegsels en wijzigingen? Ook was die Londensche uitgave een beletsel van de door Campbell gewenschte en door hem aan den abbé beloofde editie van het herziene werk. Zoodoende is het gekomen, dat eerst na zijne terugkomst in Frankrijk Dubois zelf die tweede editie, en wel in het oorspronkelijke Fransch, het licht deed zien. Maar omdat de oplaag klein was en tegenwoordig het uitnemende boek nauwelijks meer te verkrijgen is, heeft voor eenige jaren de heer Beauchamp, fellow of the University of Madras, het plan opgevat om het nog eens, maar nu, overeenkomstig den vorm, dien Dubois er ten slotte aan gegeven had, in Engelsche vertaling uit te geven.

De uitvoering van dat voornemen verdient toejuiching. De uitvoerige, voor een goed deel op autopsie berustende beschrijving van de Hindoemaatschappij, zooals Dubois die geeft, munt uit door groote objectiviteit, waarheidsliefde en nauwkeurigheid. Daarom heeft zij ook nu nog, al is zij ook bijkans eene eeuw oud, hooge waarde, en al moet men erkennen dat Dubois geen philoloog noch historicus was en nauwelijks Sanskrit gekend schijnt te hebben. Maar hij heeft goed waargenomen en had door zijn vertrouwelijken omgang met inboorlingen van allerlei stand en ontwikkeling de gelegenheid kijkjes op het denken en gevoelen van de Hindoes te krijgen, als weinigen. Daarbij was hij goed op de hoogte van het Tamil en schijnt, waar hij teksten citeert, bij voorkeur uit Tamil vertalingen van Sanskrit werken (meest purāṇas) te putten. Meer in het bijzonder kan zijn werk gelden als betrouwbare schildering van de gewoonten en gebruiken in Zuid-Dekhan, de streken waar hij werkzaam was. Beauchamp heeft er voor gezorgd in noten enkele onjuistheden te verbeteren en, waar de toestanden of wettelijke bepalingen sinds de dagen van den abbé veranderd zijn, zulks te vermelden. Zoo is het boek, wat de feiten betreft, zooveel mogelijk up to date geworden. De bespiegelingen van den abbé, met het doel om van allerlei zaken van Indischen eeredienst en geloof verklaring te vinden uit Oud-testamentische feiten en denkbeelden, zijn natuurlijk waardeloos, maar te recht heeft de uitgever die gedeelten van het werk niet geschrapt. De pieteit tegenover den verdienstelijken man verbood het, en de geest welke uit die thans geheel verouderde beschouwingen spreekt, strekt hem tot eer.

Hoe rijk van inhoud het werk is, kan men nagaan uit zijn omvang, ruim 700 compres gedrukte groot-octavo bladzijden, en uit zijne indeeling in drie „Parts", I in 14 hoofdstukken die een algemeene beschrijving geven van de Hindoemaatschappij, de kasten, de secten, de Brahmanen tegenover de rest der bevolking, de algemeen in acht genomen godsdienstige ceremonies, II in 36 hoofdstukken over de vier stadiën van het leven der Brahmanen, III in negen hoofdstukken, getiteld „Religion" en handelende over de verschillende vormen van volksgeloof, de tempels, de godsdienstige feesten, maar ook de rechtsbedeeling en de res militaris hebben er ieder een hoofdstuk. Vijf „Appendices" zijn er aan toegevoegd, waarvan de eerste over de Jains handelt. De ruimte van blik van den auteur komt schitterend uit in zijn Voorbericht, waarin hij verstandige dingen zegt omtrent het systeem van bestuur door Europeanen te volgen tegenover de onder hun gezag staande inlandsche bevolking. Treffend is de opmerking (Editor's Preface p. XXII): „Under the supremacy of the Brahmins the people of India hated their government, while they cherished and respected their rulers; under the supremacy of Europeans they hate and despise their rulers from the bottom of their hearts, while they cherish and respect their government". Wij wenschen het boek in veler handen.

Aan den tekst van Dubois gaat in deze uitgave vooraf een aanbevelend woord van Max Müller en een „Preface" van Beauchamp, gedateerd Madras, Sept. 1897. Druk en papier zijn zooals men ze van de Clarendon Press verwachten mag. Bij de Indische termen is het hinderlijk dat er nergens lengteteekens op de vocalen zijn aangebracht. Op bldz. 415 had behooren aangeteekend te worden dat de abbé de leer der Buddhisten met die der Cārvākas verwart.

Groningen. J. S. Speyer.

A. G. C. de Vries, De Nederlandsche Emblemata, geschiedenis en bibliographie tot de 18de eeuw. Amsterdam, Ten Brink en De Vries. 1899. [Amsterdamsche dissertatie]. (Pr. *f* 3.90).

Het laatste gedeelte dezer dissertatie, de bibliographie, is, en wordt ook zeker door den schrijver zelf beschouwd als de hoofdschotel van zijn arbeid. Gesproten uit een boekverkoopersfamilie, zoon van een onzer meest geachte antiquaar-boekhandelaars, zelf van plan, zich in dit vak een carrière te maken, was het samenstellen van een bibliographie voor den heer de Vries een aantrekkelijke taak. Maar om er als dissertatie mee voor den dag te komen, moest hij er een eenigzins omvangrijke inleiding bij schrijven, waarin de geschiedenis enz. van het behandelde onderwerp besproken werd.

Uit den aard der zaak leent een bibliographie zich minder tot een eenigszins uitvoerige bespreking. Wanneer de uitvoering consequent blijft bij het eenmaal aangenomen systeem; wanneer geen boeken zijn vergeten; wanneer de titels met diplomatische nauwkeurigheid zijn weergegeven, dan mag men des schrijvers arbeid als geslaagd beschouwen. En die lof kan den heer de Vries zonder restrictie gegeven worden.

Omtrent het voorwerk moeten mij evenwel eenige opmerkingen uit de pen.

Voor een bibliograaf acht ik het een vrij groote zonde, dat hij een door hem gemaakt boek laat verstoken blijven van een allernoodzakelijkst hulpmiddel om er den weg in te vinden, nl. een inhoudsopgave. Eerst wanneer wij het voorwerk geheel doorgebladerd hebben, weten wij, dat de vier hoofdstukken handelen over: I. Karakter van het emblema en Algemeen overzicht van de emblemataliteratuur; II. De uitgevers en de graveurs. Het nadrukken van de boeken en de prenten; III. De richting in de Emblemata; IV. De Vertalers en de Dichters. Wanneer de heer de Vries deze volgorde in een inhoudsopgave gedrukt had zien staan, zou hij ook zeker bemerkt hebben, dat zij onlogisch is. In ieder geval had hoofdstuk II achteraan behooren te staan.

Bij het resumeeren van de verschillende meeningen omtrent de eigenlijke beteekenis van het woord „emblema" komt Schr. tot de slotsom, dat in de emblemata-literatuur de prenten hoofdzaak zijn en de tekst de tweede plaats inneemt. Dat heeft hem er waarschijnlijk toe verleid, aan de graveurs der prenten een plaats toe te wijzen, vóór die waar over de dichters gesproken wordt. Maar al dadelijk de eerste die een bundel emblemata uitgaf, Andrea Alciati (1531), is niet de ontwerper der prenten geweest, nog veel minder de graveur, maar de litterator, die de keuze deed en de bijschriften vervaardigde.

Als voorloopers van deze litteratuur (dit woord gebruikt Schr., niet kunst) worden p. 10 de zoogenaamde blokboeken aangehaald, ofschoon hij vier bladzijden vroeger den oorsprong vrij wat hooger ophaalt en de Hieroglyphica van Horapollo een der eerste sporen van emblemata-litteratuur noemt. „De" blokboeken als zoodanig komen evenwel in het minst niet in aanmerking, want het feit dat er, toen de boekdrukkunst nog niet was uitgevonden, boeken gemaakt zijn door den inhoud op een blok hout uit te snijden, heeft toch niets te maken met het in zulk een boek behandelde onderwerp. De betrekking die de meest artistieke dezer blokboeken, als het *Speculum humanae salvationis* e. a., hebben tot de emblemata-litteratuur is echter ook gering te achten, wanneer wij vast houden aan de zeer juiste verklaring van den schrijver, dat een emblema een zinnebeeldige figuur is, dienende tot versiering van huisraad of wapenen. Zoodoende is evenmin de *Dyalogus creaturarum*, noch Brandt's *Narrenschyff* (wel wat apodictisch het schitterendst verchijnsel tusschen de uitvinding van de boekdrukkunst en de reformatie genoemd), noch zijn veel minder de doodendansen als voorloopers te beschouwen. Dat is de reden van het ontstaan dezer hoogst merkwaardige uitingen van het menschelijk vernuft veel te eng opgevat. Brandt's *Narrenschyff* is een in litteratuur gebrachte uiting van volkshumor, die in den *Tyl Uilenspiegel* zich het karakteristiekst vertoont, en die in de beeldende kunst zijn hoogste uitdrukking heeft bereikt in sommige doodendansen. De doodendansen vormen in dezen volkshumor een op zich zelf staand geheel, waarvan wij de idee reeds vinden in Freidanks *Bescheidenheit*, dus uit ongeveer 1230. De emblemata-litteratuur daarentegen is uitsluitend een voortvloeisel van het humanisme. De behandelde thema's zijn, zoo niet direct ontleend aan de klassieken, dan toch een uitvloeisel van het klassiek denken der humanisten. En daarin staan ze juist lijnrecht tegenover den volkshumor, die in *Narrenschyff* van Brandt en in Doodendans van Holbein zijn hoogtij in litteratuur en kunst heeft gevierd. Hiertoe doet natuurlijk niets af, dat latere samenstellers van bundels emblemata vaak geput hebben ook uit dezen schat van volkshumor. Trouwens de heer de Vries heeft dit in een ander hoofdstuk zelf ook gevoeld en zelfs duidelijk uitgedrukt (p. 54): „De Renaissance, die de studie van de classieken herleven deed, schiep ook de kunstsoort, die Alciatus „„emblema"" noemde". Iets wat geschapen is, heeft geen voorloopers.

Aan het slot van Hoofdstuk I vestigt Schr. de aandacht op het nut dezer bundels, omdat de prentjes van alles afbeelden. Zeker is dit nut niet te onderschatten, maar ze hebben dit gemeen met nagenoeg alle voortbrengselen der beeldende kunst, en het is dus in geenen deele een karakteristieke eigenschap van de emblemata. Als zoodanig is uitsluitend de keuze van het embleem en de inkleeding van de verklaring te beschouwen.

Bij de keuze van het embleem is een zeer groote factor door den schrijver over het hoofd gezien, n.l. de gedenkpenningen. Een enkele blik in een penningkundig werk als van Van Mieris zal dit overvloedig aantoonen. En daarnaast de zucht naar persoonlijke emblemen, die de bezitter zelfs vaak op zijn kleederen liet borduren, op zijn harnas graveeren, op allerlei voorwerpen van zijn dagelijksch gebruik liet aanbrengen. Op hoeveel majolicaschotels zien wij niet de verschillende emblemen der hertogen van Urbino, en hoe vaak is niet in de Loggia's van het Vatikaan een of ander embleem geschilderd van de pausen uit het geslacht der Medici: steeds een devies geïllustreerd door een voorstelling.

Ofschoon dergelijke emblemen in het overige Europa vroeger ook wel aangetroffen werden, heeft pas de worsteling der Franschen en Duitschers in Italië ze algemeen gemaakt. Humanisten als Paolo Giovio (1483—1552) hebben ze in groote menigte moeten ontwerpen. Steeds bestaande uit een „corpo" of afbeelding en een „animo" of verklaring, moest deze laatste in een vreemde taal, liefst Latijn zijn gesteld, en dan moest de verklaring niet al te veel voor de hand liggen, maar toch begrijpelijk zijn.

Ik behoef slechts aan eenige dezer emblemen te herinneren: Lorenzo de Medici: een gouden ring met diamant, waartusschen drie veeren „Semper", Paus Leo X: een juk „Suave", Titiaan: een berin die haar jongen likt „Natura potentior ars", Lodewijk XII, koning van Frankrijk: een stekelvarken „Communis et eminus", Frans I: een salamander in de vlammen „Nutrisco et extinguo", Catharina de Medici: een gebroken lans „Lacrimae hinc hinc dolor", Hendrik III: drie kronen „Manet ultimo coelo", Karel V: de zuilen van Hercules „Plus oultre", Granvelle: een schip bewogen door de golven „Durate", Willem I: een ijsvogel zijn nest bouwende op de golven „Saevis tranquillus in undis", prins

Maurits: een volwassen oranjeboom „Tandem fit surculus arbor."

Maar den hoofdschotel leverde de heer de Vries ons in zijn bibliographie, en deze zal zeker nooit zonder vrucht ter hand genomen worden. Hier is werkelijk een zeer belangrijk resultaat verkregen. Niet minder dan 245 boekjes heeft de heer de Vries bij elkander weten te krijgen (van 1548 tot op het einde der 17de eeuw) en hij heeft ze alle met de uiterste zorg beschreven. Gebruik van meer lettersoorten, met name het aanwenden van kapitalen voor de eigennamen, zou voor het spoedig naslaan bevorderlijk geweest zijn; maar dit is slechts een redactioneele opmerking van gering belang.

Niet dan terloops wil ik ook wijzen op enkele kleinigheden die van eenige vluchtigheid getuigen, b.v. dat op p. 13, weliswaar gedekt door de autoriteit van Rudolf Weigel, Martin Schön genoemd wordt als de mogelijke illustrator van Brandts *Narrenschyff* van 1494, niettegenstaande deze kunstenaar reeds 2 Febr. 1491 gestorven is; en dat op p. LXX het portret van Zacharias Heyns te onrechte aan Goltzius is toegeschreven.

Amsterdam. E. W. Moes.

Gedichten van P. C. Hooft. Volledige uitgave door Dr. F. A. Stoett. Tweede geheel herziene, opnieuw bewerkte en vermeerderde druk van de uitgave van P. Leendertz Wz. Tweede deel. Amsterdam, P. N. van Kampen en Zoon. 1900. (Pr. *f* 5.—; geb. *f* 7.50).

Dit tweede deel [1]) bevat de tafelspelen en de tooneelspelen van Hooft. Vooral voor de *Achilles ende Polyxena* is deze uitgave belangrijk, omdat het drama hier voor het eerst naar een handschrift is afgedrukt. Een jaar of tien geleden vond Bolte in den Kon. Bibliotheek te Berlijn een hs., dat de *Granida*, de *Ariadne* en het boven genoemde stuk bevat; het is niet door Hooft zelf geschreven, maar dateert toch waarschijnlijk uit het begin der 17de eeuw. Voor de *Achilles ende Polyxena* biedt het hs. vele afwijkende lezingen van den eersten druk van het treurspel (1614), o. a. in vs. 10, 23, 26, 34, 37, 41, 61, 77, 85, 94, 103, 114, 126, enz. Sommige dier lezingen zijn zonder twijfel te verkiezen boven die van den reeds vroeger bekenden tekst, andere daarentegen schijnen mij minder juist, b.v. in vs. 26, 34, 550. In elk geval is het Berlijnsche hs., ook wegens de varianten in *Granida* en *Ariadne*, van belang voor den tekst van Hooft's tooneelspelen.

Bij de herlezing van het tafelspel *De gewonde Venus* trof mij de overeenkomst van sommige versregels van Hooft met verzen uit het 5de boek der Ilias, waar Aphrodite aan hare moeder Dione haar wedervaren in den slag vertelt en Zeus haar den raad geeft, zich niet weer met het oorlogswerk te bemoeien. Men vergelijke Hooft, vs. 146, vlgg., met Ilias, V, 376—381, en H., vs. 166, vlgg., met Il. V, 428—430. In *Paris Oordeel* zijn enkele trekjes blijkbaar ontleend aan Lucianus (Deor. Dial., XX), b.v. de toespeling op Eros en Himeros (c. 15; vgl. Hooft, vs. 269—273) en het verzet der beide andere godinnen, als Venus haar gordel wil aanhouden (c. 10: *φαρμακὶς γάρ ἐστι*, Hooft, vs. 300: *ghy drijft daer mede goochelspel*). Het schijnt mij dan ook zeker toe, dat Hooft voor die twee tafelspelen gebruik heeft gemaakt van de Ilias en van Lucianus, al heeft hij er slechts weinig uit overgenomen en zijne stof zeer zelfstandig bewerkt.

Behalve tekst, noten en aanteekeningen bevat dit deel reproducties der titels van de *Geeraerdt van Velsen* (1613) en van de *Warenar* (1617) en eene opgave van vroegere lezingen van het handschrift en van de varianten uit verschillende drukken en uit het Berlijnsche handschrift; het is jammer, dat deze zoo microscopisch klein gedrukt zijn en zooveel inspanning vorderen van vermoeide philologen-oogen.

Ik wil deze korte aankondiging van het standaardwerk, dat de heer Stoett ons heeft geschonken, niet eindigen zonder een wensch uit te spreken. De bewerker heeft een zeer nauwkeurig onderzoek ingesteld naar de wijzen, waarop Hooft's gedichten moesten worden gezongen, en daarvoor een groot aantal liederboekjes uit de 17de eeuw geraadpleegd. Moge hij tijd en gelegenheid vinden, om die werkjes, waaraan tot nu toe niemand behalve Leendertz in *De Navorscher* zijne aandacht heeft gewijd, verder ter dege te onderzoeken en ons dan zijne resultaten mee te deelen. Dan zal hij op nieuw een grooten dienst bewijzen aan hen, die belangstellen in de geschiedenis onzer letterkunde.

Groningen. J. A. Worp.

Hoffmann von Fallersleben, Unsere volkstümlichen Lieder. Vierte Auflage, herausgegeben und neu bearbeitet von **K. H. Prahl.** Leipzig, W. Engelmann. 1900. (Pr. M. 7; geb. M. 8).

Oorspronkelijk als tijdschriftartikel verschenen in het zesde deel van het door Hoffmann von Fallersleben en Schade geredigeerde *Weimarisches Jahrbuch für deutsche Sprache, Litteratur und Kunst* (1857), werd dit werk, telkens door den auteur vermeerderd, wederom in 1859 en 1869 uitgegeven. Thans 31 jaar later ziet het nogmaals het licht, geheel omgewerkt door den Oberlehrer dr. K. H. Prahl te Langfuhr bij Danzig. Gelijk men weet is het geen verzameling van liederen, maar een werk van bibliografischen aard. Den eersten regel der liederen vindt men hier in alfabetische volgorde met korte aanteekeningen, bevattende o. a. den naam van den dichter, het jaar waarin het lied gedicht werd, opgaven betreffende de verschillende melodieën en de liederboeken waarin het aangetroffen wordt, enz. Toegevoegd zijn twee registers, een alfabetisch van auteurs en komponisten en een chronologisch der liederen.

Uit een vergelijking met den derden druk blijkt dat in deze nieuwe uitgave het aantal vermelde liederen met ruim tweehonderd is vermeerderd: was het oudste door Hoffmann vermelde lied van 1717, de tegenwoordige bewerker heeft ook enkele oudere opgenomen; het oudste is uit de 12de eeuw: „Es waren zwei Königskinder". Daarentegen heeft hij gemeend eenige in de vroegere edities

[1]) [Zie over het eerste deel *Mus.* VII, 261].

vermelde te moeten weglaten, omdat zij niet meer gezongen worden. In hoeverre hij deze terecht heeft weggelaten en in hoeverre hij in het algemeen volledig is geweest, kan alleen een Duitscher of iemand die lange jaren in Duitschland vertoefd heeft beoordeelen. Een vreemdeling zou tegenover den bewerker allicht onbillijk zijn; mij heeft het bijv. verwonderd hier niet vermeld te vinden het lied uit de *Jahreszeiten*: „Ein Mädchen das auf Ehre hielt", maar het kan zeer goed zijn dat het volstrekt niet „volkstümlich" geworden en daarom terecht niet opgenomen is. — De aanteekeningen zijn geheel omgewerkt, aanmerkelijk uitgebreid en aangevuld, zoodat ook in dit opzicht de nieuwe uitgave een werkelijk verbeterde is. Wanneer ik een opmerking zou mogen maken, zou het deze zijn: waarom heeft de bewerker Hoffmanns voorwoord voor den eersten druk (dat voor den tweeden en het 'Nachwort' voor den derden druk zijn minder belangrijk) weggelaten?

Groningen. J. W. G. van Haarst.

Fielding's Tom Thumb. Mit Einleitung herausgegeben von **Felix Lindner.**

Shakespeare's Tempest. Nach der Folio von 1623 mit den Varianten der andern Folios und einer Einleitung herausgegeben von **Albrecht Wagner**. [Englische Textbibliothek, herausgegeben von Johannes Hoops. Nos. 4 & 6]. Berlin, E. Felber. 1900. (Pr. M. 1.60 & M. 2.—).

De *Englische Textbibliothek*, verschijnend onder leiding van Prof. Hoops te Heidelberg, gaat ijverig voort, teksten, die voor de studie der Engelsche letterkunde van groot belang zijn, in zorgvuldige uitgaven voor matigen prijs onder het bereik van studeerenden te brengen.

Fielding's *Tom Thumb*, het vierde nummer der reeks, is weder zeer welkom, want, zooals Lindner zich in zijne voorrede volkomen terecht uitdrukt, „an ihn läszt sich zu Seminarübungen ohne weiteres ein Repetitorium der zeitgenössischen Litteratur — besonders Dramengeschichte — anknüpfen". Met Buckingham's *Rehearsal*, Sheridan's *Critic*, en den minder algemeen bekenden, door Lindner onvermeld gelaten *Bombastes Furioso* van Rhodes (1790), vormt *Tom Thumb* in de Engelsche letterkunde een zeer eigenaardig genre van dramatische parodistiek, dat het vooral gemunt heeft op de onnatuur der gedachten en de gezwollen en hoogdravende taal in de heldendrama's, die in navolging van Fransche voorbeelden in de laatste helft der zeventiende eeuw in Engeland in de mode waren gekomen en nog na het midden der achttiende tal van bewonderaars vonden.

Afgescheiden van de vermakelijke, quasi-geleerde aanmerkingen, die Fielding er ondeugend aan heeft toegevoegd, is *Tom Thumb* eigenlijk niets anders dan een vernuftige bijeenvoeging van uit hun verband gerukte verzen en situatiën, die aan omstreeks 1730 veelbewonderde treurspelen òf woordelijk ontleend, òf naar hun voorbeeld gefabriceerd zijn. De burleske inkleeding moet den schrijver dienen om de onnatuur, de opgeschroefde taal, het holle pathos, het spektakel op het tooneel, de ongemotiveerde geestverschijningen en meer dergelijke overdrijvingen belachelijk te maken en voor goed van de planken te verbannen.

Lindner's met groote zorg en tot in bijzonderheden afdalende zaakkennis geschreven inleiding geeft na eene korte schets van Fielding's weinig bekende werkzaamheid voor het tooneel, de wordingsgeschiedenis van *Tom Thumb, the Tragedy of Tragedies*, zooals de bijtitel luidt. Het nog voor den hedendaagschen lezer zeer onderhoudende stuk kan beschouwd worden als een vervolg op *The Rehearsal*, het blijspel van Buckingham, dat reeds in 1671 Dryden's op stelten gaande tragiek zoo vermakelijk had geparodiëerd. Fielding's onmiddellijk voorbeeld evenwel was William Wagstaffe's *Comment upon the History of Tom Thumb*, een pamflet van 1711, bevattende eene zeer geestige persiflage van Addison's Spectatorbeschouwingen over de oude balladen van *Chevy Chase* en *The Children in the Wood*. Bij zijne aanteekeningen op den tekst van *Tom Thumb* heeft Fielding zich klaarblijkelijk de manier van Wagstaffe ten voorbeeld genomen. Vervolgens geeft L. alfabetische lijsten van de verschillende stukken, waarvan Fielding gedeelten heeft geparodiëerd, en biografische bijzonderheden omtrent de tooneelschrijvers — waaronder sommige zeer weinig bekende — die deze stukken op hun rekening hebben.

De tekst van *Tom Thumb*, die ons hier wordt aangeboden, is die van de eerste uitgave, van 1731, door Richard Garnett, op des uitgevers verzoek, gecollationeerd met de uitgave in Fielding's verzamelde werken in 1762 verschenen. De zeer geringe verschillen tusschen de beide teksten worden aangegeven in de noten aan den voet der bladzijden, waaronder ook enkele verklarende aanteekeningen zijn opgenomen. Hier had mijns inziens L. wel iets meer kunnen doen. Zulk een uiterst zelden voorkomend woord als het gecursiveerde in den volgenden regel uit Act V, 5: "And can my princess such a *durgen* wed?" heeft zeker eenige toelichting noodig, want niet elk studeerende heeft Murray of Muret onder zijn bereik. Volgens eerstgenoemden lexicograaf is *durgen* een dialectische nevenvorm van *dwarf*, en de plaats uit *Tom Thumb* is de eenige 'Belegstelle' uit de Engelsche letterkunde, die Murray ervoor geeft. Zoo mogelijk verklaard had ook moeten worden de toespeling in het „admirable fooling" aan het slot van het stuk, waar Koning Arthur, na een algemeene slachting op het tooneel, die alleen hem in het leven heeft gelaten, met den uitroep „And take thou this!" zich zelf doorsteekt, en ineenzijgt onder het declameeren van de volgende regels:

> So when the child, whom nurse from danger guards,
> Sends Jack for mustard with a pack of cards,
> Kings, queens and knaves, throw one another down,
> Till the whole pack lies scattered and o'erthrown;
> So all our pack upon the floor is cast,
> And all I boast is — that I fall the last. [*Dies.*

Ik moet ronduit bekennen, dat ik nergens iets heb kunnen vinden over een kinderspelletje met kaarten, waarin Jack om mosterd wordt uitgezonden.

Hoogst welkom is ook No. 6 der *Bibliothek*, Albrecht Wagner's uiterst nauwkeurige afdruk van den tekst van Shakespeare's *Tempest* uit de Folio van 1623, met de varianten der drie latere Folio's. Met deze uitgave heeft de op dit gebied met roem bekende uitgever aan alle ernstige beoefenaars der Engelsche letterkunde, die geen groote bibliotheek bij de hand hebben, een zeer belangrijken dienst bewezen. De diplomatisch getrouwe afdruk toch der eerste Folio-uitgave, bezorgd door Lionel Booth, en het groote fac-simile werk van Staunton zijn zeer kostbare boeken, en de verkleinde reproductie door Halliwell-Phillipps uitgegeven doet te zeer aan 'Augenpulver' denken om tot geregeld gebruik uit te lokken. Van de latere Folio's bestaan in 't geheel geen reproductiën, en de exemplaren er van in de openbare boekerijen op het vasteland zijn uiterst zeldzaam. Voor zijne uitgave heeft Wagner gebruik gemaakt van de exemplaren der eerste, tweede, derde en vierde Folio, die de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn het geluk heeft te bezitten.

Deze uitgave van *The Tempest* nu stelt den lezer in staat, van dit stuk van Shakespeare den tekst zoo als die in de vier Folio's staat afgedrukt, tot in de kleinste bijzonderheden van spelling en interpunctie te reconstrueeren, en daarom komt zij mij voor te zijn de uitgave bij uitnemendheid voor hen, wien het erom te doen is van dit stuk eene grondige studie te maken, of in het algemeen de studie van de oude Shakespeare-teksten

te beginnen. Want ik beaam ten volle en met al de kracht, die in mij is, de gulden woorden, die de Amerikaan Horace Howard Furness, de onvermoeide en geleerde uitgever der New Variorum Edition in 1886 omtrent de onmisbaarheid van dergelijke teksten neerschreef in de voorrede zijner uitgave van Othello (pp. V en VI).

En hoe noodig, zelfs naast de hooggeroemde Cambridge Edition, uitgaven zijn als die, welke Wagner ons hier van *The Tempest* geeft, dit vergunne men mij ten slotte met een enkel aan dit stuk ontleend voorbeeld aan te toonen.

De eerste-Folio tekst van I, 2, 387—395 luidt naar Wagner's afdruk als volgt:

> *Fer.* Where shold this Musick be? I'th aire, or [th'earth?
> It sounds no more: and sure it waytes vpon
> Some God 'oth' Iland, sitting on a banke,
> Weeping againe the King my Fathers wracke.
> This Musicke crept by me vpon the waters,
> Allaying both their fury, and my passion
> With it's sweet ayre: thence I haue follow'd it
> (Or it hath drawne me rather) but 'tis gone.
> No, it begins againe.

Uit Wagner's apparatus criticus leeren wij, dat de latere Folio s in deze passage slechts onbeduidende spellingsverschillen vertoonen, behalve in zake het woord *begins* in den laatsten regel, waar de tweede Folio, klaarblijkelijk ten gevolge eener zetfout, *begin:* drukt.

Maar Wagner deelt ons tevens de zeer gewichtige bijzonderheid mede, dat Nicholas Rowe, de bezorger van de eerste kritische uitgave van Shakespeare's werken, in 1709 verschenen, in den door hem gegeven tekst op deze plaats een zeer belangrijke verandering in de punctuatie van den Folio-tekst invoerde, die door alle latere uitgevers stilzwijgend is overgenomen, en die den zin van de geheele passage aanmerkelijk wijzigt. Rowe plaatst namelijk een punt achter het woord *Iland* in r. 389, en begint met *sitting* een nieuwen zin. In noodzakelijk verband hiermede, vervangt hij de punt achter *wracke* in r. 390 door een komma, ten gevolge van welke veranderingen in alle uitgaven na die van Rowe, de woorden *sitting on a banke*, etc., die naar den Folio-tekst op den *God 'oth' Iland* betrekking hebben, nu moeten worden opgevat als slaande op het woord *me* in r. 391, dat wil zeggen op den spreker Ferdinand.

Het zou mij te ver voeren hier in bijzonderheden aan te wijzen het waarschijnlijk motief, dat Rowe tot de door hem aangebrachte verandering heeft geleid, en de redenen waarom mijns inziens de Folio-lezing ver de voorkeur verdient boven de thans gangbare. Het is mij hier vooral erom te doen, met een enkel voorbeeld aan te toonen de eigenlijke beteekenis en waarde van Wagner's uitgave voor hen, die van den tekst van Shakespeare's werken eene grondige studie wenschen te maken; en voor hen is deze uitgave in de allereerste plaats bestemd.

Wanneer wij toch na dit alles de laatste uitgave (1891) van den Cambridge Shakespeare opslaan, vinden wij daar den tekst dezer passage gedrukt als volgt (I, 2, 387—395):

> *Fer.* Where should this music be? i'th'air or [th'earth?
> It sounds no more: and, sure, it waits upon
> Some god o'th' island. Sitting on a bank,
> Weeping again the king my father's wreck,
> This music crept by me upon the waters
> Allaying both their fury and my passion
> With its sweet air: thence I have follow'd it,
> Or it hath drawn me rather. But 't is gone.
> No; it begins again.

Het tekst-kritisch apparaat, dat de Cambridge Editors bij deze passage geven, luidt als volgt: „387 *i'th'air or th'earth?*] *in air or earth?* Pope. 390 *again*] *against* Rowe (after Dryden). 391 *crept*] *creept* F_2." Wij vernemen dus niets van het *begin:*, dat de tweede Folio in r. 395 heeft, wat niet zoo heel erg is; maar, wat zeer bedenkelijk is, wij blijven ook onkundig van Rowe's eigenmachtige verandering in de interpunctie, en krijgen den indruk, dat de tekst der Cambridge Edition, afgescheiden van de spellingsverschillen, getrouw den Folio-tekst weergeeft.

Wagner's 'Einleitung' geeft alles wat voor eene degelijke inleiding tot de studie van *The Tempest* noodig is, en niets meer. Zij is naar mijn oordeel een model van wat zulk een inleiding zijn moet. Ik ben vast overtuigd, dat zeer velen met mij Wagner dubbel dankbaar zullen zijn, als hij ook andere stukken van Shakespeare, wier tekst ons alleen in de Folio's is overgeleverd, op dezelfde wijze onder ons bereik wil brengen, als hij dat hier voor *The Tempest* heeft gedaan. Voor studeerenden is dit de manier.

Nijmegen. C. Stoffel.

Dr. J. H. Holwerda, Hellas en Rome. Grieksche en Romeinsche Archaeologie. Met een voorrede van Dr. A. E. J. Holwerda. Met 132 afbeeldingen. Leiden, S. C. van Doesburgh. 1900. (Pr. *f* 4.25, geb. *f* 4.90).

„In detailquesties zal ik hier en daar van den schrijver verschillen, maar ik wil toch verklaren, dat het (nl. dit boek) in hoofdzaak geheel is, zooals ik het mij wenschte" zegt de heer Holwerda in een voorrede van het werk van zijn zoon en ik sluit mij bij die woorden aan, al kan ik niet verklaren dat dit werkje geheel is zooals ik het zou wenschen; daarvoor is de stijl te slap, de woordenkeus te slordig, overziet de schrijver nog niet voldoende het door hem bewerkte gebied en gaat hij daardoor soms te veel in technische bijzonderheden. Zoozeer is er evenwel behoefte aan zulk een boek dat men dankbaar dit werk moet aanvaarden hopende op een tweede verbeterde uitgaaf. Mag ik hem dan tevens verzoeken óf den titel te herzien en van kunstgeschiedenis te spreken óf de ontbrekende hoofdstukken, die in de archaeologie tehuis behooren, aan te vullen?

Het zou geen zin hebben, al ware het uitvoerbaar, in een aankondiging als deze alle punten waarover ik een andere meening heb dan de schrijver aan te roeren; zelfs zie ik geen reden de feitelijke onjuistheden van dit werk hier op te sommen, maar ik mag niet nalaten door enkele voorbeelden aan te toonen van welken aard die zijn.

Op blz. 9 wordt de z. g. voor-Mykeensche beschaving „zeker niet lang na 3000 v. Chr." gezet en voor de z. g. Mykeensche geen tijd bepaald. Nu kan voor de vondsten op Thera de meestal aangenomen datum van 2000 jaar juist zijn, aangezien de nieuwste ontdekkingen op Kreta uit de tijden van de XIIe Egyptische dynastie (20^{e} en 19^{e} eeuw) zijn, maar na het uitsluitend op gissing berustende jaartal had toch wel het jaar 1400 dat wij met zekerheid kennen als gemiddelde datum voor den bloei van het Mykeensche tijdvak niet mogen ontbreken. Zooals het er nu staat moet de argelooze lezer het Mykeensche tijdvak ongeveer duizend jaar te vroeg stellen.

Een voorbeeld, waar uitsluitend de stijl den schrijver heeft meegevoerd, is het volgend: In § 240 wordt de buste van Plato te Berlijn onder de zeer goede portret-

koppen gerekend. Ik wil niet afdingen op deze qualificatie van het portret van Plato, mits men niet vasthoude aan het exemplaar van Berlijn dat even slecht van uitvoering als zwaar geschonden is, en zijn beteekenis uitsluitend ontleent aan het opschrift, waardoor men betere copieën van het werk van Silanion heeft leeren kennen.

Somtijds is de schrijver, wellicht opzettelijk, wat vaag in zijn uitdrukkingen, wanneer het geldt over onbesliste vraagstukken heen te glijden, en ik zal hem daar allerminst een verwijt van maken, maar waarom beschrijft hij den Mykeenschen koepelbouw, waarvan hij een juiste afbeelding opneemt en waarvan de constructie bekend is, in § 66 zoo onduidelijk? Hol behouwen steenen noemt hij „rond geslepen" en gaat dan voort: „Naar mate men hooger kwam werden de ringen nauwer en daar dus alle steenen naar binnen neigden, doch elkander tegen hielden, omdat zij precies tegen elkander aanpasten werd op zoodanige wijze een koepel gevormd." Wie kan daar nu uit lezen dat de steenen, wat juist voor deze wijze van koepelbouw van beteekenis is, waterpas liggen?

Erger is evenwel het volgende. De schrijver heeft in § 57 eerst de samenstelling van een half-cirkelvormigen boog redelijk beschreven en gaat dan voort: „Door combinatie van zoo'n boogbouw vormde men een koepelgewelf, gelijk we dat zien in den beroemden koepelbouw van het Pantheon te Rome . . . . Het is echter een geheel rond gebouw op de boven beschreven wijze overwelfd" enz.

Geen woord over den overweldigenden indruk, de grootsche verhouding, de mooie cassetten, de betooverende verlichting door dat eene groote ronde open venster midden boven in den koepel, maar een zeer onduidelijke poging om een echten koepelbouw te beschrijven, terwijl de laatste onderzoekingen hebben geleerd dat ook het Pantheon nog uit horizontale lagen is opgebouwd.

Evenwel er is geen ondankbaarder werk dan zulk een schoolboek te schrijven, daar zelfs één enkel minder gelukkig gekozen woord een geheel tijdvak vaak niet tot zijn recht doet komen en men bovendien zeer bescheiden moet blijven met het mededeelen van eigen inzichten.

Laat ik daar ten slotte ook een voorbeeld van geven. De heer Holwerda bespreekt onmiddelijk na elkander de Nike van Samothrake en de Venus van Milo zonder met een woord gewag te maken van de merkwaardige overeenkomst, waarop hij, zoover ik weet, het eerst de aandacht vestigt. Hij doet dit alleen door de afbeeldingen tegen elkander over te stellen en dit is hier zeker geheel voldoende. Wel is waar alleen voor den lezer die oogen heeft om te zien, maar voor de anderen is kunstgeschiedenis toch ook enkel ballast.

Amsterdam. J. Six.

R. Broersma, Het tusschenbestuur in het Leycestersche tijdvak. Naar officieele bescheiden geschetst. Goes, J. J. Visser. 1899. [Utrechtsche dissertatie]. (Pr. *f* 1.90).

Dit academisch proefschrift is eene welkome gave en eene belofte, die, zoo wij hopen, vervuld zal worden. Sedert Fruin in zijne Gids-artikelen van 1862 over Motley's *Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden* had aangetoond, hoeveel er nog ten aanzien van het Leycestersche tijdvak te onderzoeken viel, had nog niemand zich opgewekt gevoeld de jaren 1585 tot 1587 tot een bijzonder onderwerp van studie te maken. Gelukkig heeft dr. Broersma zich thans hiertoe aangegord. De tijd heeft hem ontbroken om zijn oorspronkelijk plan ten uitvoer te leggen; de stof is ook veel te omvangrijk voor eene dissertatie. Het was verstandig voor dit doel slechts een gedeelte uit te werken, en daarvoor koos hij de eerste helft van 1587, het tijdperk van Leycester's verblijf in Engeland. Uit zijn geschrift blijkt voldoende welke bronnen hij raadpleegde, maar noode missen wij hier de bespreking er van, die hij eerst later zal geven. Wij ontvangen thans in hoofdzaak de resultaten van onderzoekingen in de archieven van Den Haag, Utrecht en Parijs; wat hij daaruit heeft medegedeeld vult op merkwaardige wijze aan hetgeen wij uit Bor en van andere berichtgevers wisten, en stelt ons in staat van den staatkundigen toestand onzer Republiek in die dagen en hare verhouding tot Elizabeth en Leycester ons een juister en vollediger voorstelling te vormen, dan jongere geschiedschrijvers, Motley niet uitgezonderd, er ons van gegeven hebben.

De Schr. heeft natuurlijk partij getrokken van de papieren van Jean Hotman, die zich te Parijs in het Archief van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken bevinden, al bevatten ze veel wat ons reeds van vroeger bekend is. Wat hij zegt omtrent de geschiedenis dier papieren komt mij voor minder juist te zijn. De Groot heeft ze niet alleen vóór zijne gevangenschap, maar ook na zijne ontvluchting te Parijs gebruikt, toen hij zich met zijne *Annales et Historiae* bezig hield. Men mag aannemen dat zij in handen van Hotman, die daar woonde en met De Groot omging, zullen zijn teruggekeerd. Later zijn ze, vermoedelijk door schenking, in de Bibliothèque du Roi te recht gekomen. Zoo de deelen, die in Teyler's Museum heeten te zijn, tot de verzameling behoord hebben, dan moeten ze te voren in andere handen geraakt zijn. In de vorige eeuw zal men de diplomatieke bescheiden naar het Staatsarchief hebben overgebracht, terwijl men de overige brieven op de Bibliotheek liet. Waar ze dáár te vinden zijn, werd reeds vijftig jaren geleden door de Gebr. Haag in *La France Protestante* opgegeven. Hoeveel belangrijks nu deze papieren voor onze geschiedenis bevatten, daarvan levert deze dissertatie meer dan één bewijs. De houding van Sonoy o. a. wordt er nader door toegelicht. De Schr. geeft uit Hotman's brieven slechts aanhalingen en in de Bijlagen vinden wij maar één Italiaanschen brief in zijn geheel medegedeeld. Fruin achtte het wenschelijk dat Hotman's geheele correspondentie zou worden uitgegeven, ook na het gebruik dat Motley maakte van de brieven die hij te Londen vond. De volledige tekst van enkele der door dr. Br. geciteerde brieven zou zeker de waarde van zijn proefschrift hebben verhoogd.

Tot de Londensche archieven heeft dr. Br. zijne onderzoekingen vooralsnog niet uitgestrekt, maar zich bepaald tot hetgeen Motley er aan ontleende. Doch wij weten genoeg hoe deze de bouwstoffen voor zijn boek verzamelde en verwerkte om een naoogst niet gewenscht

te achten. Zulk een naoogst zou dr. Br. waarschijnlijk in staat gesteld hebben om den overigens voortreffelijken Amerikaanschen geschiedschrijver, van wiens verhaal hij een enkele maal afwijkt, op nog meer plaatsen te verbeteren en aan te vullen. De houding van Oldenbarnevelt bijv., die in April 1587 eerst zijn ontslag als landsadvocaat verlangde en daarna op verlangen van de Staten onder zekere voorwaarde aanbleef, is nog altijd niet volkomen opgehelderd. Fruin had in Motley's verslag van de zending van Buckhurst vruchteloos eenig licht gezocht en in later jaren daarover niets meer gevonden, want deze bladzijde bleef onveranderd bij den herdruk van zijn artikel in de *Verspreide Geschriften*. Doch de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat Motley dit punt over het hoofd heeft gezien. De brieven, die Buckhurst over zijne zending naar Londen schreef, verdienen, naar het mij voorkomt, wel een tweede lezing. Terzelfder tijd kreeg Wilkes een brief uit Utrecht, te Parijs in afschrift (?) gevonden, waarin met nadruk op de terugkomst van Leycester, van hem en van geen ander, werd aangedrongen. Dr. Br. vermoedt dat burgemeester Prouninck er de schrijver van was. Er is bijna geen twijfel aan of dit zal te Londen kunnen worden uitgemaakt.

Ook in andere opzichten is er, bij voortgezette studie, over dit tijdvak nog meer te zeggen. De Schr. deelt ons bijv. wel mede, dat Oostergoo, buiten de Staten van Friesland om, in Januari 1587 afgevaardigden naar Londen had gezonden, om de souvereiniteit aan Elizabeth aan te bieden, en wat daarover te doen is geweest, maar met de Friesche geschillen laat hij zich verder niet in, ofschoon hij het belang erkent van een onderzoek naar den oorsprong en de afwikkeling dier geschillen, die zeker voor de kennis van den algemeenen toestand der Republiek in dit tijdvak van belang zijn. — Voorts is het jammer, dat hij de „Raisons pour lesquelles les Estats peuvent prétendre occasion de ce départir de l'alliance d'Angleterre", etc., het zoogenaamd zondenregister van Leycester, door Groen van Prinsterer alleen vermeld, niet in hun geheel mededeelt. De inhoud van het stuk verdiende wel nader besproken te worden. — Toen Utrecht in Maart de gewesten uitnoodigde tot het zenden van afgevaardigden naar een bijeenkomst in tegenstelling met de vergadering van de Staten Generaal in Den Haag, verdedigde het deze handelwijze in een open brief van 7 Maart, die in meer dan ééne uitgave verspreid werd. Bor, die het stuk op 8 Maart dateert, voegde er ook het antwoord van de Staten van Holland aan toe. Vreemd dat die laatste niet evenals de open brief in de bekende pamfletten-verzamelingen voorkomt. Is dit schrijven door Holland ook aan alle gewesten gezonden?

Met deze opmerkingen meen ik te kunnen volstaan; verder in bijzonderheden te treden zou misschien vooruitloopen zijn op hetgeen wij hopen eens van dr. Br. te zullen ontvangen, als hij zijne studie over het Leycestersche tijdvak zal hebben voltooid. Voor het oogenblik blijven wij hem dankbaar voor de nieuwe gezichtspunten, die hij ons op een gedeelte ervan geopend heeft.

Amsterdam. H. C. Rogge.

Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie, uitgegeven door Lucie Miedema. [Werken van het Historisch Genootschap. Nieuwe Serie, n⁰. 52*]. Utrecht, Kemink en Zoon. 1900. (Pr. *f* 5).

In 1888 gaf wijlen prof. Wijnne in de Werken van het Historisch Genootschap uit de „Resolutiën, genomen bij de Vroedschap van Utrecht, betreffende de Illustre School en de Academie in hare stad van de jaren 1632—1693". Deze bronnenpublicatie was van den aanvang af onvolledig: het jaar 1693 was een willekeurig gekozen eindpunt, dat geen grond vond in de geschiedenis der Utrechtsche Academie: zoo droeg de bundel het karakter van een eerste aflevering. De uitgever zelve had dan ook al dadelijk een vervolg aangekondigd. Maar bij deze aankondiging is het gebleven. Prof. Wijnne heeft blijkbaar geen gelegenheid kunnen vinden de stof verder te verzamelen.

Maar het bestuur van het Historisch Genootschap meende daarin niet te mogen berusten. Toen met den dood van prof. Wijnne de laatste kans op een voortzetting van deze uitgave was verdwenen, werd mej. Miedema verzocht zich met die taak te willen belasten. Zij was zoo welwillend aan deze roepstem gehoor te geven. Zoo ligt thans het voltooide werk voor ons. De gelukkige bezitters van het bundeltje van prof. Wijnne zien dit thans tot een lijvig boekdeel aanzwellen: want door de typographische uitvoering van het thans verschenen gedeelte is men in staat gesteld beide deelen aaneen te doen binden.

Een vervolg op een bestaande uitgave, ook al is het driemaal zoo groot als deze, dient zich naar het voorbeeld daarvan te schikken. Dat heeft mej. Miedema dan ook in hoofdzaak gedaan. Maar natuurlijk zag zij zich tot belangrijke afwijkingen gedwongen. Prof. Wijnne gaf de documenten uit den tijd van het ontstaan en de eerste ontwikkeling der academie en moest dus elk eenigszins gewichtig besluit in zijn geheel opnemen. Maar minder begrijpelijk was het, dat hij, naast de volledige opname der belangrijke resolutiën, de onbelangrijke geheel wegliet: aan het geven van regesten van de, laat ons liever zeggen, minder gewichtige besluiten heeft hij blijkbaar niet gedacht. Mej. Miedema heeft terecht haar taak anders opgevat. Zij heeft alle resolutiën zonder uitzondering opgenomen, de belangrijkste in extenso, de meer gewone en telkens terugkeerende in excerpt. Dat de beslissing over de vraag: belangrijk of onbelangrijk, altijd een zeer subjectieve is en dat de een in dit, de ander weer in dat geval tot een andere conclusie dan mej. Miedema zou zijn gekomen, spreekt van zelve. Dat bezwaar is inhaerent aan alle soortgelijke uitgaven en kan alleen worden voorkomen door alles, rijp en groen, af te drukken, waartegen nog veel meer bezwaren, financieele en andere, zouden zijn in te brengen. Iets anders is het, of het wel juist is gezien, om bepaald alle resolutiën, ook herhaaldelijk terugkeerende, op te nemen. Ik denk hier b.v. aan de talrijke benoemingen: mij dunkt, een chronologische lijst daarvan, als aanhangsel b.v. zou ook in de practijk betere diensten hebben gedaan. Met een oogopslag zou men dan daarin hebben kunnen zien, wanneer b.v. Van Goens tot hoogleeraar benoemd, wanneer hij als zoodanig ontslagen is.

Nu is het vinden van zoo iets zeer langwijlig, te meer daar geen registers aan het boek zijn toegevoegd, wat een betreurenswaardige leemte is te achten. De telkens terugkeerende besluiten betreffende de benoeming van den Rector Magnificus en de viering van den dies konden ook achterwege zijn gebleven of vervangen door een lijst der rectoren. Maar dat zijn kleinigheden. Als bibliothecaris ben ik natuurlijk zeer dankbaar voor de opneming van de lijsten der voor de bibliotheek aangekochte boeken: voor de geschiedenis der boekerij zijn zij onmisbaar. Zoo is er veel meer in dezen bundel te vinden, dat niet alleen degenen, die tot de Utrechtsche academie in eenige betrekking staan, zal interesseeren. De toekomstige geschiedschrijver van het Stichtsch Athene vindt hier zijn stof voor een groot deel gereed liggen. De Utrechtsche academie mag met deze publicatie worden gelukgewenscht.

Maar mej. Miedema heeft niet alleen de resolutiën uitgegeven, maar daaraan ook — wat door prof. Wijnne niet was gedaan — een uitvoerige inleiding toegevoegd. Een inleiding is dit in meer letterlijken zin dan gewoonlijk: zij brengt ons juist tot het jaar 1636, waar de uitgegeven resolutiën beginnen. Gewoonlijk houdt de inleiding alles in, wat tot de juiste waardeering en het goede begrip der uitgegeven documenten noodig is: zij vormt de brug, die de oude bekende stof aan de nieuwe, thans gepubliceerde stukken verbindt: zij stelt deze in het raam van onze kennis ter plaatse, waar zij behooren. Een geheel ander karakter heeft echter de inleiding van mej. Miedema: zij staat geheel los van de uitgave zelve. Zij behandelt toch de geschiedenis van het hooger onderwijs te Utrecht vóór de stichting der academie; en juist van dezen tijd is in de uitgegeven resolutiën geen sprake. Deze losse samenhang van inleiding en publicatie is te meer voelbaar, daar aan de resolutiën slechts hier en daar een zeer beknopte toelichting is gegeven en slechts spaarzaam wordt verwezen naar andere bronnen, waar over een bepaalde zaak in het Utrechtsche archief nog meer is te vinden. Doch laat ons niet onbillijk zijn: ook in dit opzicht waren mej. Miedema door haar voorganger de handen gebonden.

Afgezien echter van het bezwaar, dat wij tegen de inleiding hebben als introductie op deze publicatie, is zij op zich zelve een zeer belangrijk stuk werk. Over de inrichtingen van hooger onderwijs te Utrecht vóór 1636 is reeds vroeger door Van Asch van Wijck en Ekker zeer veel belangrijks aan het licht gebracht. Mej. Miedema heeft thans door zorgvuldige onderzoekingen in het Rijksarchief en het Stadsarchief te Utrecht nog zeer veel meer gevonden en dat ingevoegd in den keten van wat wij reeds wisten. Bovendien heeft zij de geheele stof thans samengevat, zoodat haar werk dat van Van Asch van Wijck geheel, dat van Ekker — die in zijn monographie over de Hieronymusschool natuurlijk veel uitvoeriger over deze moest zijn dan mej. Miedema — voor een deel vervangt. Mej. Miedema bespreekt eerst de kapittelscholen, wier leerplan lang niet zoo uitgebreid blijkt te zijn geweest als Van Asch van Wijck het voorstelt en die eigenlijk ternauwernood onder het hooger onderwijs kunnen worden gerekend. Dan verhaalt mej. Miedema, hoe reeds in 1470 de Raad der Stad Utrecht daar een universiteit poogde te vestigen, en knoopt daaraan de beschrijving van een middeleeuwsche hoogeschool — eenigszins een hors d'oeuvre — vast. Vervolgens komt zij tot de Hieronymusschool, kort na 1474 door de Broeders des Gemeenen Levens gesticht, waaruit het tegenwoordige gymnasium zich geleidelijk heeft ontwikkeld. De Hieronymusschool, een universiteit in miniatuur, had ook haar collegia of bursae: het collegium Willebrordi, vóór 1490 gesticht, het Domus pauperum, in 1545 voor het eerst vermeld, en het Seminarium Paulinum, in den Gereformeerden tijd nog vóór het einde der 16de eeuw ontstaan. Het verhaal, dat Paus Adriaan VI aan zijn vaderstad Paushuize als een collegium heeft willen schenken, is door de onderzoekingen van mej. Miedema zoo goed als ongegrond gebleken. Uitvoerig worden vervolgens besproken de pogingen om te Utrecht naar de voorschriften van het concilie van Trente een seminarie op te richten en de Hieronymusschool voor dat doel te utiliseeren. Na 1580 was daarvan natuurlijk geen sprake meer. Sedert dien tijd beginnen ook de pogingen om in Utrecht een universiteit te stichten. Reeds het Seminarium Paulinum was bestemd voor de opleiding van Gereformeerde predikanten, maar werd toch weinig anders dan een collegium voor leerlingen der Hieronymusschool. Maar reeds vroeg hadden zoowel de stad als het land van Utrecht alumnen aan de Leidsche academie. Geleidelijk is nu de Utrechtsche academie tot stand gekomen. Er werd in 1634 bepaald, dat deze alumnen in het vervolg hun studiën te Utrecht zouden voortzetten aan de te stichten Illustre School. Twee jaar daarna werd deze school tot een Academie verheven, die tot 1812 een stedelijke instelling is gebleven.

Mej. Miedema heeft in haar inleiding zeer veel belangrijks gegeven. Waar zooveel goeds wordt geboden, zijn wij geneigd onze boven aangeduide bezwaren minder zwaar te doen wegen. Wij wenschen dus mej. Miedema geluk met haar eersteling en hopen voor het vervolg nog meerdere vruchten van haar wetenschappelijk onderzoek te zien.

Den Haag. H. Brugmans.

Adolf Bartels, Der Bauer in der deutschen Vergangenheit. Mit 168 Abbildungen und Beilagen nach den Originalen aus dem 15.—18. Jahrh. [Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, hrsg. von Georg Steinhausen. VI]. Leipzig, Eugen Diederichs. 1900. (Pr. M. 4.— ; geb. M. 5.50).

Wij krijgen hier den Duitschen boer te zien voornamelijk in den spiegel van kunst en literatuur. Uit een algemeen kultuurhistorisch oogpunt is dat zeker ook van groot belang. Maar de eigen geschiedenis van den boer komt daarbij wel wat te kort.

Het goede in het werk zijn de vele afbeeldingen, reproducties van miniaturen en teekeningen, houtsneden, boek- en koperdrukken. Zij geven voorstellingen uit leven en bedrijf van den boer, landschappen en dorpsgezichten, behalve uit Duitsche landen ook uit Zwitserland en de Nederlanden. Wat hier echter Hollandsch genoemd

wordt is meest Zuidnederlandsch. Over 't algemeen sieren de Nederlandsche stukken de verzameling. Mooi van groepeering en van groote natuurwaarheid is vooral een kopergravure van Lucas van Leiden van 1510, koeien met herder en melkster. Verder zijn er afbeeldingen naar de Breughels, D. Vinckeboons, v. Ostade, v. Vliet, Teniers, Rembrandt e. a. *Bleecker Gerrit* (Abb. 63) moet zijn *Gerrit Bleecker.*

Behalve één miniatuur uit de 14e zijn alle illustraties van de 15e—18e eeuw. Die beperking is goed, zelfs nu zijn er nog enkele afbeeldingen opgenomen, die alleen voor de kunstgeschiedenis waarde hebben.

Van het opgenomene zou ik niet veel willen missen. Boerenkermissen, danspartijen enz. zijn wel ruim vertegenwoordigd. Zoowel de kunstenaar als de zedepreeker zagen daar den boer. Het bedrijf treedt minder op den voorgrond. Ook woning en kleeding zouden we wel wat beter willen zien. In de meeste Duitsche streken zijn boerenhuizen uit de 17e en 18e eeuw bewaard en in den laatsten tijd nauwkeurig afgebeeld. Daarvan is gebruik te maken. Van de volkskleederdrachten bestaan ook goede oudere afbeeldingen, te beginnen met de *Ostfriesische Volks- und Rittertrachten um 1500* (Jahrb. d. Gesellsch. f. bild. Kunst und vaterl. Altert. zu Emden X, 2. Emden 1893).

Het titelblad, door Hans Thoma geteekend, kan ik niet bewonderen. De zaaiende boer op den voorgrond is zwak van uitdrukking, en dat het hoofddeksel ontbreekt is bepaald een fout. Ongedekt ziet men den ouderwetschen boer, in werkelijkheid en op goede afbeeldingen, alleen tegenover den heer, bij een kloppartij in de kroeg of om andere deugdelijke redenen.

De tekst heeft veel verdienstelijks. Sommige gedeelten zijn boeiend geschreven, zoo b.v. dat over den Boerenkrijg. De schrijver had misschien beter gedaan, om het populair karakter van zijn werk, evenals de illustrator met de 15e of met de 16e eeuw te beginnen. Nu is meer dan de helft aan de Middeneeuwen gewijd. Gedeeltelijk brengt hij daar betwistbare onderstellingen, waarover de wetenschap nog niet het laatste woord heeft gesproken of nooit zal spreken, gedeeltelijk allerlei gegevens van de volkskunde, die even goed in de beschrijving van den nieuweren tijd passen. In elk geval zou het goed zijn dat, bij een herziening van dit werk, wat meer werd gerekend met het onderscheid tusschen de verschillende Duitsche landen. In plaats van het nevelbeeld van den ouden tijd en een vaag overzicht van de nieuwere geschiedenis kregen we dan duidelijker typen. De boer verschilt al naar zijn land en bedrijf. De groote bedrijven van het Noorden en Oosten leveren een heel ander beeld dan de kleine van Zuid- en Midden-Duitschland, dan de middelmatige van Beieren en van 't Noordwesten. En overal vindt men weer onderscheid tusschen zand-, veen-, kleiboer enz.

Hoe gevaarlijk generalizeeren is, blijke uit één voorbeeld. Op blz. 118 schildert ons de schrijver geheel Duitschland na den dertigjarigen oorlog als een bijna ontvolkte woestijn, maar laat tegelijk (blz. 119) in een groot gedeelte daarvan de versnippering van den bodem beginnen. Hier moet dus nog al wat van de bevolking zijn overgebleven.

De warme toon van het geheel doet weldadig aan. Minder de Duitsche gewoonte, om allerlei verschijnselen die men ook elders aantreft, hetzij om die te prijzen of te verklaren, als echt Duitsch of Germaansch te bestempelen. Eén voorbeeld slechts. Dat zelfs aan de Noordzeekusten de boer esschen en populieren om zijn huis plantte, gebeurde (blz. 39), omdat hij 'germanisch-baumfroh' was. Misschien was hij dat. Maar de hoofdzaak was dat men esschen (en ijpen) plantte als beschutting tegen den wind en populieren vooral als natuurlijke bliksemafleiders. De keuze van die boomsoorten was bovendien door den aard van bodem en klimaat bepaald.

Als geheel vind ik het werk toch zeer aanbevelenswaardig, zoowel om het folkloristisch materiaal in den tekst als om de reproductie van gedeeltelijk zeer zeldzame afbeeldingen. Wie er kennis mee gemaakt heeft, zal het nog vaak met genoegen ter hand nemen en met nut kunnen raadplegen.

Groningen. T. J. de Boer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der Afdeeling Letterkunde van 11 Febr. l.l. gaf de heer Van Leeuwen een bijdrage, getiteld: *Het paard van Troje.*

De onwaarschijnlijkheid van het verhaal omtrent de inneming van Troje — aldus begon de Spr. zijn betoog — heeft verschillende geleerden tot de gevolgtrekking geleid dat de oudste sage wel verhaalde van den strijd der Grieken tegen die stad, maar een einde van dien strijd niet kende of er zich niet om bekommerde. Het houten paard zou er later zijn bijgedicht om nieuwsgierige vragers tevreden te stellen, die wenschten te weten hoe het was afgeloopen Spreker kan niet gelooven dat men ooit zal hebben genoegen genomen met een voorstelling omtrent dien reuzenstrijd van het voorgeslacht, waaraan het slot ontbrak, en meent een meer aannemelijke verklaring te kunnen geven van het reeds in de Odyssee voorkomende sprookje omtrent het reuzenpaard; een sprookje even onnoodig als zonderling, daar de sage bovendien gewag maakt van een verrader, die van de stad uit zich met den vijand in verbinding had gesteld. Als deze des nachts de poort ontsloot, was er geen verdere krijgslist noodig.

De voorstelling van het houten paard is ontstaan uit misverstand. Voor de dichterlijke verbeelding der Grieken, die de geheele natuur bezielde, waren ook de schepen levende wezens; het waren voor hen de rossen der zee. Het eerste schip, waardoor den sterveling de toegang tot het rijk van Poseidon werd ontsloten, was een wonderwerk, door de goden zelve geschapen. Voor ons is het eerste schip de *Argo*, en al is de Argonauten-sage eerst na allerlei omwerking tot ons gekomen, in één opzicht heeft zij toch haar karakter beter bewaard dan de sage omtrent Achilles. Iason toch trekt met één enkelen oorlogsbodem ten strijde naar het verre Zonneland, het schip van Achilles daarentegen is in onze Ilias slechts één uit vele. Dat kan geen oorspronkelijke voorstelling zijn; in de oudste Thessalische heldensage, aan den voet van den Olympus ontstaan en met Achilles tot hoofdpersoon, moet deze insgelijks met één, met zijn schip ten strijde zijn getogen. Dat schip is het paard van Poseidon, het houten paard, dat volgens den wil van het noodlot verderf zou brengen aan Troje's wallen, eertijds door Poseidon zelf gebouwd. Toen de Achilles-sage door de overleveringen omtrent

de Atriden en Ulixes en andere heroën was overwoekerd, werd die beeldspraak niet meer verstaan en letterlijk opgevat. Toch bleef althans de naam van het Trojaansche paard steeds aan zijn oorsprong herinneren; bij de Grieken heet het namelijk ἵππος δούρειος, niet „houten paard" dus, maar „balkenpaard", een naam die door hen zelve later niet meer werd begrepen en als eigennaam werd behandeld. Ten slotte wordt door Spreker aangetoond dat het besproken verschijnsel niet op zichzelf staat, daar in de jongere gedeelten der epische poëzie de voorbeelden van verkeerd begrepen beeldspraak maar voor het grijpen zijn.

Het gesprokene gaf de heeren De Goeje, Polak, Symons en Naber aanleiding tot eenige opmerkingen of bedenkingen. In 't bijzonder wees de heer Polak op de sterke uitstrekking van 't begrip beeldspraak in de voorstelling van den spreker en op het bezwaar, dat Achilles volgens onze overlevering aan de beëindiging van den Trojaanschen oorlog geheel vreemd is, zoodat het niet waarschijnlijk is dat zijn schip tot den oorspronkelijken vorm der sage behoord heeft. Door den heer Symons werden bedenkingen geopperd tegen de onderstelling van den spreker, dat een zoo gewone dichterlijke metaphora als 'zeepaard' = schip ooit tot misverstand en daardoor tot nieuwe sagenvorming aanleiding kon geven: in de Angelsaksische en vooral in de Oudnoorsche poëzie zijn dergelijke *kenningar* schering en inslag. Hij kan de bewijskracht niet toegeven van de door Spr. bijgebrachte analoga en kent geen enkel voorbeeld van een sagenvorming, zooals hier ondersteld wordt. Door de heeren De Goeje en Naber werden eenige punten van bijzonderen aard ter sprake gebracht. De heer Van Leeuwen beantwoordde de verschillende sprekers.

Bij de rondvraag werden boekwerken aangeboden door de heeren Van de Sande Bakhuyzen, Asser en Van der Vliet namens Prof. Vollgraff te Brussel.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, op 1 Februari l.l. gehouden, sprak de heer J. Verdam over *Middeleeuwsche bezweringsformulieren en zegenspreuken.* Hij wees enkele bronnen aan, o. a. een Latijnsch handschrift te Utrecht en een Mnl. te Gent, en noemde voor de litteratuur van het onderwerp als vooral belangrijk de beschouwingen van Kögel in Paul's *Grundriss*, het boek van Bartsch over Mecklenburg en dat van De Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen.* Hierop behandelde hij voornamelijk een viertal bezweringsformulieren: tegen wormen, tegen kanker, tegen koorts en om gestolen voorwerpen terug te vinden. Hij vergeleek soortgelijke formulieren uit onderscheidene tijden en uit verschillende plaatsen en trok uit het overeenkomstige de slotsom, welke ook op andere wijzen als juist werd bewezen, dat wij hier te doen hebben met overoud erfgoed, waarvan de oorsprong en herkomst moeten worden gezocht in den Indogermaanschen voortijd.

Daarna gaf de heer Vorsterman van Oyen een overzicht van de wordingsgeschiedenis van het *Bibliographisch Woordenboek* van Van der Aa, later van Harderwijk, eindelijk van Schotel en medewerkers, en van de voornaamste biographische woordenboeken in andere landen verschenen of nog in bewerking. Hij herinnerde hierop aan de artikelen, in den Ned. Spectator in 1898 door de heeren Meijer en Brugmans geschreven, om ten slotte er op te wijzen hoe noodzakelijk een nieuw biographisch woordenboek voor ons land is en hoe wenschelijk het is, dat deze zaak thans spoedig door bevoegde personen wordt ondernomen met den in dezen onmisbaren steun onzer vele geleerde genootschappen. Naar aanleiding hiervan betoogden ook de heeren Brugmans, Meijer en P. L. Muller de wenschelijkheid van een nieuw, betrouwbaar woordenboek, doch wezen tevens op de vele en groote bezwaren aan zulk eene onderneming verbonden; hiervoor is eene degelijke en langdurige voorbereiding noodig en samenwerking van velen, zoowel op wetenschappelijk als op financiëel gebied.

Prof. O. L. Jiriczek te Münster i. W. heeft aan vakgenooten en belangstellenden doen toekomen eene 'Erwiderung' tegen de recensie van zijne *Deutsche Heldensagen* I (Strassburg, Trübner, 1898) door F. Kauffmann in *Zs. für deutsche Phil.* 32, 371 vv. Op deze repliek, die door den boekhandel van Coppenrath te Münster i. W. gratis en vrachtvrij wordt toegezonden, vestigen wij de aandacht (zie *Mus.* VI, 328—330).

B. S.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen voor 1900: Levensberichten van P. J. Cosijn (*B. Symons*) en G. de Vries Azn. (*J. Roëll*).

Sitzungsberichte der Kgl. bair. Akademie der Wissensch., philos.-philol. und hist. Classe, 1900, I, 3: H. Paul, Die þidrekssaga und das Nibelungenlied (nieuwe poging, om de afhankelijkheid der þs. van het Nibelungenlied aan te toonen). — K. Krumbacher, Die Moskauer Sammlung mittelgriechischer Sprichwörter (I. algemeene beschouwingen over het Hs., de inhoud, tijd van ontstaan, metriek enz.; II. tekst; III. vertaling der spreekwoorden met opmerkingen; aanhangsel, register en facsimilé's van het Hs.).

Rheinisches Museum, LVI, 1: H. Usener, Italische Volksjustiz (bespreekt de oud-Romeinsche flagitatio: het openlijk zingen van schimpliederen voor iemand's huis). — H. Diels, Ein Phrynichoscitat (tracht het zwaar gehavende citaat van dezen dichter, dat in de papyri uit Oxyrhynchus voorkomt, in een leesbaren vorm te gieten). — S. Sudhaus, Jahrhundertfeier in Rom und messianische Weissagungen (volgens Schr. is Verg. Ecl. 4 een gedicht ter eere van het saeculum, dat in 39 had moeten gevierd worden, en heeft met Joodsche Messiasprofetieën niets uit te staan). — A. Brinkmann, Gregors des Thaumaturgen Panegyricus auf Origenes (kritische bespreking van de nieuwe uitgave van Koetschau). — A. Dieterich, Abc-Denkmäler (het alphabet, zoo vaak op vazen, tegels, rotsen, muren enz. aangebracht, doet daar dienst als tooverformulier). — O. Hense, Eine Bestätigung aus Oxyrhynchos (een nieuw ontdekte papyrus leert, dat het metrum antispasticum geene vinding van Heliodorus is). — P. Wendland, Eine Draesekesche Hypothese (bewijst tegenover Draeseke, dat Epiphanius' bericht over de vertaling der Septuaginta onmogelijk uit Justus van Tiberias kan stammen). — A. Schulten, Zur lex Manciana (publiceert op autopsie berustende betere lezingen der groote inscriptie van Henschir Mettich). — Miscellen, o. a.: L. Radermacher, Andocideum (verbetering van And. 1, 17 en 18); J. F. Marcks, Zur Kritik der Briefe des Diogenes; H. Usener, Philonides (interessante biographische bijzonderheden omtrent dezen Epicurist); C. Wachsmuth, Zur Metzer Alexander-Epitome (tekst-critiek).

American Journal of Philology, XXI, 3: A. Fairbanks, The Chthonic Gods of Greek Religion (verstandig betoog dat de term „chthonische goden" menigmaal verkeerd wordt aangewend, omdat men te onderscheiden heeft tusschen de chthonische wezens, die in de onderwereld en die welke over de producten van den landbouw gezag oefenen; ook is het niet juist den cultus der chthonische goden als categorie opgevat te stellen tegenover dien der Olympiërs). — H. C. Nutting, Notes on Cicero's use of the Imperfect and Pluperfect Subjunctive in *si*-clauses. —

H. W. Magoun, *Apâm napât* again (ziet in een bepaalden vorm van bliksem de grondbeteekenis van dien Indo-iraanschen mythologischen term; dit opstel is tevens eene bestrijding van Gray in *Archiv für Religionswissenschaft* III, 1, 18—51). — L. H. Mills, Items on the Gâthic Pahlavi (methodologische wenken met betrekking tot de Pahlavi commentaren op de Gâthâs). — J. Dyneley Prince, Notes on the modern Minsi-Delaware dialect (een Indiaansche taal, waarin o. a. het Onze Vader wordt medegedeeld). — G. Hamilton Kirk, De *quoque* adverbio (in dit in het Latijn opgestelde artikel wordt het verschil tusschen *quoque* en *etiam* nagespeurd). — E. J. Goodspeed, A Papyrus Fragment of Iliad *E* (te Caïro in het Gizeh Museum, loopt van 824—841; met facsimile). — G. Melville Bolling, The etymology of *σθένος*.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, Bd. V en VI, 10: H. Bulle, Die Steinschneidekunst im Altertum (naar aanl. van Furtwängler's werk „Die antiken Gemmen"). — H. Graeven, Zweiundsechzig Jahre byzantinischer Geschichte (963—1025). — F. Rachfahl, Die grossen Mächte (naar aanleiding van M. Lenz' essay van dien naam). — R. M. Meyer, Friedrich Nietzsche.

In het paedag. ged. o. a.: O. Weissenfels, Ciceros Briefe als Schullektüre (als zoodanig af te keuren). — K. Fries, Quellenstudien zu Shakespeares Wintermärchen.

Bd. VII en VIII, 1: A. Gercke, Die Analyse als Grundlage der höheren Kritik (met tal van voorbeelden). — L. Bloch, Alkestisstudien. — E. Devrient, Hermunduren und Markomannen. — Th. Vogel, Goethes Schema einer allgemeinen Naturlehre.

In het paedag. ged. o. a.: E. R. Gast, Kleine Beiträge zur lateinischen Schulgrammatik

---

Bijdragen van het Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, VIe Volgr., VIII, 1 en 2: L. W. C. van den Berg, Het inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera (breed opgezette en uitvoerig ontwikkelde beschrijving). — J. H. F. Kohlbrugge, Naamgeving in Insulinde (vergelijkende studie). — H. E. D. Engelhard, De afdeeling Doessonlanden, Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo (verslag van de geographische, economische, sociale en politieke verhoudingen in dat vroeger zoo weinig bekende gewest; hierbij een kaartje). — C. Poensen, Mangkubumi. Ngajogyakarta's eerste Sultan. Naar aanleiding van een Javaansch handschrift (een babad, welks inhoud in extenso wordt medegedeeld en getoetst aan andere gegevens zoo uit inlandsche als uit Nederlandsche bronnen). — C. M. Pleyte, Bijdrage tot de kennis van het Mahâyâna op Java (naar aanleiding van Grünwedel's belangrijk werk *Mythologie des Buddhismus in Tibet und der Mongolei*, dat inzonderheid de iconographie van Buddhistische heilige wezens behandelt, en waaruit allerlei leering voor de determineering van de op Java gevonden beelden te putten is). — R. A. Kern, Eene Javaansch sprekende bevolking in de Preanger-regentschappen (deze taal-enclave wordt nauwkeurig gedetermineerd, het karakter van het dialect aangewezen en eenige teksten in het dialect medegedeeld). — H. H. Juynboll, Eene Oudjavaansche vertaling van Indische spreuken (deze bundel bevat aan het Mahâbhârata ontleende Sanskrit spreuken met bijgevoegde Oudjavaansche vertaling; de Sanskrit tekst geeft soms varianten die niet zonder belang zijn).

Taal en Letteren, XI, 2: J. Ek, Couperus' „Laura" (in „Orchideeën"). — B[uitenrust] H[ettema], Welluidendheid, hiaat, en medeklinkers (beschouwt het begrip 'hiaat' als ongermaansch en 'ontleend aan de klassieke verskunst-leer'). — J. Koopmans, Nieuw middeneeuws proza (naar aanleiding van de publicatie van eenige Mnl. geestelijke prozaverhalen door De Vooys in het *Ned. Arch. voor Kerkgesch.* N. S. I, 2). — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Anglia, XXIII, 4: F. Görbing, The ballade „The marriage of Sir Gawain" in ihren Beziehungen zu Chaucers „Wife of Bath's tale" und Gowers Erzählung von Florent. — J. L. Haney, The color of Coleridge's eyes. — W. Dibelius, John Capgrave und die englische Schriftsprache. II: Vokale ausserhalb des Accents. — G. B. Thistlethwaite, Über die Sprache in Tennyson's „Idylls of the King" in ihrem Verhältnis zu Malory's Morte d'Arthur and Mabinogion. — F. Holthausen, Zu alt- und mittelenglischen Dichtungen. XIV (Cynewulfs Elene vs. 377 v. en 533 vv.). — N. W. Thomas, Zur Etymologie von *Maske*. — H. Suchier, *Romanger*. — G. Krüger, Zu „A note on the concord of collectives and indefinites in English" (*Anglia* XXIII, 242 vv.).

XXIV, 1: H. Füchsel, Die Sprache der northumbrischen Interlinearversion zum Johannes-Evangelium. — H. Meurer, Textkritik und Beiträge zur Erklärung von: „Die Rawley'sche Sammlung von 32 Trauergedichten auf Francis Bacon". — D. en M. Förster, Dialekt-Materialien aus dem 18. Jahrhundert.

Historische Zeitschrift, LXXXVI, 2: Gelzer, Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz. — Wenck, Französische Werbungen um die deutsche Königskrone zur Zeit Philipps des Schönen und Clemens' V. — Miscellen: Geiger, Charakteristik Gneisenau's durch eine Zeitgenossin. — Literaturbericht. — Notizen und Nachrichten.

Westdeutsche Zeitschrift, XIX, 3/4: Reinecke, Zur jüngeren Steinzeit in West- und Süddeutschland. — Oppermann, Kritische Studien zur älteren Kölner Geschichte. I. Die Fälschungen des Oliver Legipont zur Überlieferung von St. Martin. — Recensionen. — Museographie.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 1: Schweinfurth, Am westlichen Rande des Nilthales zwischen Farschüt und Kom Ombo. — Martin, Llanquihue und Chiloe, Südchile. — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

Gids, 1901, Febr.: Brieven van Potgieter aan Busken Huet (een twaalftal brieven, loopende van Jan. 1861 tot Jan. 1864; de geheele verzameling zal binnen kort openbaar worden gemaakt). — A. G. van Hamel, Wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde. I. Professor Allard Pierson. — Geertruida Carelsen, Theodor Fontane. — W. G. C. Byvanck, Inleiding tot Shakespeare's Hamlet. III.

Tijdspiegel, 1901, Febr.: Tersteeg, Uit de geschiedenis der Goudsche schutterij. — Krul, De laatste dagen van Mirabeau. — De Witt Huberts, Voorheen (over het schoolwezen in vroeger eeuwen).

Nederland, 1901, Febr.: Van Dalen, Samuel van Hoogstraten en zijn „Dieryk en Dorothé".

Katholiek, 1901, Febr./Maart: Peeters, Sions liturgische zangen. II.

Nederl. Spectator, 1901, n° 7: Doorenbos, Grieksch (pleidooi voor behoud van het Grieksch op de gymnasia). — N° 8: Wouter Nijhoff, Bibliographische aanteekeningen. III (over de „Bibliothèque de bibliographies critiques"). — Bredius, Schilderijen van Lucas van Leyden.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Bierens de Haan, Levensleer naar de beginselen van Spinoza: Tijdsp. 1901, Febr. (H. J. Betz).
De Boer, Bekn. leerb. der algem. geschiedenis: Bull. du Musée Belge 1901, no. 2 (F. van Caenegem).
Van Duyse, De rederijkkamers in Nederland, I: Bull. du Musée Belge 1901, no. 2 (C. L[ecoutere]).
Haak, Paullus Merula: Ned. Spect. 1901, no. 7.
Hooft, Gedichten, uitgeg. door Stoett: Taal en Lett. XI, 2 (E. T. Kuiper).
Jacobs, Vormleer v. h. Oudfriesch werkwoord: Bull. du Musée Belge 1901, no. 1 (C. L[ecoutere]).
Het oude Nederl. lied, uitgeg. door Van Duyse, afl. 1. 2: Ned. Spect. 1901, no. 5 (J. W. Enschedé).
Roorda, Dutch and English compared[2]: Bull. du Musée Belge 1901, no. 2 (A. Stals).
Stoffel, Intensives and down toners: Rev. Critique 1901, no. 5 (Ch. Bastide).
Susan, Wörter, Sprichwörter und Redensarten[8]: Bull. du Musée Belge 1901, no. 2 (A. Stals).
Textus Hebraici emendationes, quibus usi sunt Kuenen, etc.: Tijdsp. 1901, Febr. (J. C. Matthes).
Uhlenbeck, Kurzgef. etymolog. Wörterbuch der gotischen Sprache[2]: Lit. Centralbl. 1901, no. 8 (W. B[raune]).
Vos, Feiten en toestanden: Bull. du Musée Belge 1901, no. 2 (F. van Caenegem).
Winkler, Studiën in Nederl. namenkunde: Tijdsp. 1901, Febr. (R. Krul).
Woordenboek der Nederl. taal, V: Bull. du Musée Belge 1901, no. 1 (C. L[ecoutere]).
Van IJzeren, De vitiis quibusdam principum codicum Aristophaneorum: Berl. phil. Woch. 1901, no. 4 (K. Zacher).

PERSONALIA.

Benoemd: tot leeraar in de Nederlandsche en Engelsche talen aan de hoogere burgerscholen met vijf- en driejarigen cursus te Haarlem de heer G. Nolst Trenité te Utrecht; tot leeraar in de Fransche en Engelsche talen aan de hoogere burgerschool te Brielle de heer G. M. van Krieken te Rotterdam; tot leeraar in de Engelsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer de heer E. Kruisinga te Assen; tot leeraar in de Engelsche taal aan de hoogere burgerschool te Veendam de heer R. Volbeda te Haarlem; tot leeraar in de geschiedenis aan de Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden de heer A. Engelsman, leeraar aan de hoogere burgerschool te Veendam.

Linnen banden à f 0,60 zijn bij den uitgever verkrijgbaar.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 5,90.

9de Jaargang. No. 2. April 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. SPEYER, te Groningen:
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. SYMONS, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. BLOK, te Leiden.

Gedurende de afwezigheid van Prof. BLOK (tot m° April) gelieve men alle voor hem bestemde stukken te zenden aan J. W. G. VAN HAARST, Heereweg 73 Groningen.

Aristophanis Equites cum prolegomenis et commentariis ed. **J. van Leeuwen J.f.** Lugd. Bat., A. W. Sijthoff. 1900. (Pr. *f* 3.60).
Aristophanis Acharnenses cum prol. etc. edid. **J. van Leeuwen J.f.** Lugd. Bat., A. W. Sijthoff. 1900. (Pr. *f* 3.40).

De Aristophanes-editie van prof. Van Leeuwen is in ons land zoo zeer met roem bekend, dat ik tot aankondiging van de hierboven genoemde uitgaven der Ridders en der Acharniërs bijna zou kunnen volstaan met de verklaring, dat zij de vroeger verschenen bewerkingen van *Ranae*, *Vespae* en *Nubes* zoo mogelijk nog overtreffen door volledige heerschappij over de stof en door praktisch inzicht in de behoeften der lezers. Toch zou ik de mij hier aangeboden gelegenheid om, ook voor belangstellenden buiten den kleinen kring der klassieke philologen, de eigenaardige beteekenis der Leidsche Aristophanes-uitgave nog eens in het licht te stellen, niet gaarne laten voorbij gaan. Ik bepaal mij daarbij in hoofdzaak tot de *Equites*, niet zoozeer omdat de editie der Acharniërs, een half jaar na die der Ridders verschenen, eene vermeerderde en nauwkeurig herziene bewerking der Hollandsche schooluitgave van 1885, en dus meer algemeen bekend is, als wel omdat de strekking van de *Equites* en de groote historische beteekenis van de hoofdpersoon dezer comedie oorzaak zijn, dat met bijzondere belangstelling Van Leeuwen's editie van dit stuk is tegemoet gezien en ontvangen. Wel bekend met de opvatting die prof. Van Leeuwen huldigt ten opzichte van Aristophanes' verhouding tot Cleon, was men verlangend, in zijne Inleiding op de Ridders den felsten strijd tusschen den conservatieven dichter en zijn democratischen tegenstander geteekend te zien. Geen wonder! Men wist dat de Leidsche Aristophanes-uitgever Müller-Strübings weg bewandelt, maar geene schrede doet waarvan hij zich niet volkomen rekenschap geeft, dat in zijne handen ieder vroeger gevonden resultaat nieuwen vorm aanneemt, in zijn geest oude gedachten vruchtbaar worden: dat hij den lezers hier zijnen Cleon zou doen zien.

Wat de levendigheid der schets van Cleon, ons door Van Leeuwen geschonken, aangaat, zal zonder twijfel niemand zich te leur gesteld gevoelen. Wetenschappelijk onderzoek, divinatiegave, scherpzinnigheid, bij het samenstellen van zulk eene schets onmisbare instrumenten, zijn — dit weet ieder — in zeldzame mate zijn deel; maar meer dan in het verstand woont in den geest, in de persoonlijke overtuiging, de kracht die hier het werktuig moet besturen; dat het aan zoodanige overtuiging den heer Van Leeuwen niet ontbreekt, toont, voor wie het nog niet weten mocht, op nieuw deze *Equites*-uitgave.

Welk eene metamorfose dankt de veel gesmade leerlooier aan de welsprekendheid zijner verdedigers, en thans ook weer aan de meesleepende eloquentie van deze „Prolegomena"! Heeft Cleon recht op zulk eene verdediging? In de quaestie van Pylos heeft ieder gewonnen spel, die Cleon's actie tegen de inertie der vredespartij toejuicht; maar ook in de daarop gevolgde vredesdebatten? Ook in de zaak van Mytilene? — Wij twijfelaars staan bij al den lof dien de schrijver toezwaait aan Cleon's doorzicht, belangeloosheid, *éloquence du coeur*, een oogenblik verbaasd; en wanneer we hooren, dat Cleon „den geest der Atheners, verslapt door pest en neerlagen, weer heeft opgewekt", dan ja, dan kunnen we het niet laten wederom onzen Thucydides open te slaan; en wij lezen het verhaal van de debatten over Mytilene weer eens over, en voor de zooveelste maal vragen wij ons ook nu weer af: „Is de redevoering hier Cleon in den mond gelegd, deze prediking van het meest inhumane imperialisme, deze invective tegen het politiek beraad,

deze lofrede op de boute beslistheid van den grooten hoop, dan werkelijk slechts eenvoudig weg een verzinsel van den geschiedschrijver?"

De quaestie, hier met een enkel woord aangeduid, houdt reeds sinds meer dan een kwart eeuw de gemoederen van allen, die in het Athene van Thucydides en Pericles belangstellen, verdeeld; en dat in dezen strijd de heer Van Leeuwen op Cleon's zijde staat, is algemeen bekend. Maar in de Inleiding op de *Equites* aanvaardt hij met meer nadruk dan ooit te voren de keuze. Hij weigert beslist de Cleon-figuur zooals die door Thucydides is geschetst aan te nemen. De geschiedschrijver moet dus òf verdicht, òf verkeerd geluisterd, in allen gevalle partijdig gerefereerd hebben. De man die „perniciosis Niciarum consiliis strenue obstitit", de man, die was „haud indignus cuius manui civitatis crederentur habenae", de Gambetta van Athene, dat is Cleon.

Het pleidooi ten gunste van Cleon in de Inleiding op de *Equites* gegeven moge niet alle twijfelaars overtuigen, gelijk het ook mij nog steeds niet overtuigd heeft; dat het met veel talent en groote feiten-kennis is gevoerd moet ieder erkennen. De geheele reeks van argumenten door den schrijver nu achtereenvolgens tot staving zijner opvatting van Cleon en Aristophanes, in de prolegomena op *Vespae Nubes Equites* en *Acharnenses* aangevoerd, vormt een hecht en samenhangend geheel, en men kan, die verschillende inleidingen herlezende, den wensch niet onderdrukken, dat uit deze „verstrooide bladen" eens eene volledige *Vita Aristophanea* groeie. Ook thans reeds zal het intusschen geenen opmerkzamen lezer ontgaan, van hoeveel ballast en leugen de levensbeschrijving des dichters verlost wordt door den fijnen takt waarmede prof. v. Leeuwen in zijne behandeling der *histoire anecdotique* comedie-inventies weet te onderscheiden van historische traditie, en — wat meer zegt — de inventie tot haren oorsprong weet terug te brengen. Opmerking verdient in dat opzicht vooral het betoog in de Inleiding op de *Eqq.* p. XIII en in den commentaar op de Acharniers (vs. 6). Met m. i. volkomen afdoende bewijzen wordt hier aangetoond, dat het verhaal, als zou Cleon eens op aanklacht der Ridders zijn veroordeeld wegens omkooperij, niets anders is dan de door Theopompus in historie omgezette inhoud van Aristophanes' verloren comedie „de Babyloniërs." Had niet — zoo is men geneigd na lezing van dit overtuigend betoog te vragen — had niet de overweging, dat Theopompus berucht is wegens deze methode van geschiedvervalsching, den heer Van Leeuwen moeten weerhouden op een andere plaats (p. IX der Inleiding op de *Eqq.*) diens getuigenis zwaar te laten wegen tegen over dat van Cleons vijand Critias?

Het is een van de aantrekkelijkste eigenschappen der Leidsche Aristophanes-editie, dat zij voordurend naast instemming den lust tot debatteeren en navragen bij den lezer wakker roept. De vraag, of het na de opvoering der Babyloniërs werkelijk tot eene aanklacht van Callistratus is gekomen, de veel gewichtiger quaestie, of inderdaad — zooals de heer Van Leeuwen reeds vroeger uitvoerig heeft betoogd — door Cleon tegen Aristophanes eene γραφὴ ξενίας is ingesteld, zijn daarvan slechts een paar voorbeelden; en zelfs deze moet ik hier laten rusten.

Duidelijker nog dan in de Prolegomena komt het karakter der Leidsche editie uit in den commentaar en de *adnotatio critica*. Wie de commentarii aandachtig doorleest onder vergelijking van de Hollandsche uitgave der Acharniërs en vooral van de Duitsche edities van Kock e. a. zal, meen ik, met mij dankbaar erkennen dat hier het ideaal eener Aristophanes-bewerking voor a k a d e m i s c h gebruik nagenoeg bereikt is. Te recht heeft de heer Van Leeuwen gemeend dat hij in zijne mededeelingen zich niet te veel moest beperken. Uit zijne rijke herinneringen en uit zijne *schedae*, ook uit de edities van anderen brengt hij, zonder zich angstvallig af te vragen of dit alles ter interpretatie van een bepaald vers onmisbaar is, onder de oogen zijner lezers wat hen gaandeweg geven kan, hetgeen onmisbaar is voor den akademischen Aristophanes-lezer: kennis van de wereld waarin de dichter leeft, van de taal, die hij spreekt, van zijne vijanden, van zijne bentgenooten, van het Atheensche blijspel in het algemeen. Behalve volkomene vertrouwdheid met de geheele fragmenten-literatuur der Grieksche comici staat den heer v. L. daarbij bovenal zijn gezonde zin voor het comische element ter zijde. Hij voelt eene aardigheid onmiddellijk in hare volle kracht, de geest van den grooten blijspeldichter wordt telkens vaardig over hem, en zoo komt in die kostbare wetenschappelijke aanteekeningen eene opgewektheid, een *esprit gaulois*, die wonderwel afsteekt bij de zonderlinge geleerdheid van zekere Duitsche aanteekeningen. Men vergelijke eens de in hare beknoptheid zoo rijke noot op *Eqq.* vs. 438 (*καικίας ἢ συκοφαντίας πνεῖ*) met de toelichting eener bekende Duitsche editie: „Der Sykophantias ist ein komischer Wind!"

Natuurlijk sluit ook hier waardeering voor den schat van veel voortreffelijks niet instemming op alle punten in. Velen zullen b.v. de metriek te stiefmoederlijk verdeeld vinden, of ook wel nu en dan vergeefs om hulp afdalen naar de schatkamer *ad calcem*. Anderen zullen — om één voorbeeld te noemen — betwijfelen, of men uit het gebruik van een woord als ἀναβαίνειν door de spelers i n h u n r o l mag afleiden, dat de Equites op een verhoogd tooneel zijn opgevoerd. Ik althans moet bekennen, dat het in mijne oogen eene onhandigheid van den dichter zou zijn geweest, als hij Demosthenes tegen den worstverkooper, die immers verbeeldt van de markt te komen, had laten zeggen: „kom eens hier n a a r b o v e n!" Grooter uitvoerigheid van toelichting zou hier te meer gewenscht zijn geweest, omdat de voorstelling van een verhoogd tooneel ook bij de intrede van het koor en den strijd der ridders met Paphlago (vs. 246 vv.) moeilijkheden geeft, die in den commentaar niet worden uit den weg geruimd, zoodat men nog vs. 272 in onzekerheid verkeert hoe men de toelichting van den uitgever („undique pugnis pedibusque repulsus cedit Paphlago") moet opvatten.

Het is weinig gewenscht, te dezer plaatse in verdere bijzonderheden te treden; bovendien blijft mij nog slechts ruimte voor een kort woord aangaande de *adnotatio critica*. Ik wil deze ruimte niet vullen door



eene optelling der *emendationes palmariae*, maar liever er op wijzen dat ook hier in de eerste plaats is gelet op de behoefte der iuventus academica. Van daar dat inplaats van een volledigen apparatus criticus (zoo vaak een philologisch *salon des refusés!*) eene bloemlezing van vermeldenswaardige coniecturen wordt gegeven, dikwijls met uitvoerige critische toelichting harer probabiliteit of onaannemelijkheid (zie o. a. de weerlegging van v. L.'s eigen in de Hollandsche editie opgenomen wijziging van *Ach.* 115, of van Bergk's coniectuur ibid. 45). Aan gissingen leerzaam ter inleiding in de ars critica zijn beide commentaren rijk. De emendatie op *Eqq.* 435 *τάλαντα πέντε (Π.)* voor *πολλά*, eene pendant van de terecht beroemde verbetering *ἑκατὸν τάλαντα* (*Nubb.* 1065) als voorbeeld eener verkeerd opgeloste verkorting, de correctie ⟨*κυλίν*⟩*δων* voor ⟨*ἐρεί*⟩*δων* *Eqq.* 628 als voorbeeld van eene fout door verspringen van het oog des afschrijvers naar een vorig vers, kies ik uit een rijken overvloed. Niet minder fijn is Eqq. 220 *χρόνοι τε συμβαίνουσι κατὰ τὸ Πυθικόν*, hoezeer de schrijver zelf dit „dubitanter proponit."

Ik waag het niet tegenover den rijkdom van emendaties ons door den scherpzinnigen schrijver aangeboden, te dezer plaatse eigen gissingen te vermelden. Slechts eene vraag kies ik uit hetgeen ik al lezend aanteekende. Bij het terecht als corrupt gesignaleerde vs. *Eqq.* 260 *ὅστις αὐτῶν ὠμός ἐστιν ἢ πέπων ἢ μὴ πέπων* lezen wij: „si iure suspicor glossema esse *μὴ πέπων* ad *ὠμὸς* pertinens iusto audacior non est coniectura *καὶ μαλθακός*." Hier rijst de vraag of een zoo gebruikelijk woord als *ὠμὸς* wel een glosseem noodig heeft. M. i. moet, tegenover de rijpe vruchten, naast de harde nog eene derde soort vermeld zijn, die evenmin als de onrijpe 't plukken waard was, n.l. de *σαπρά*. Heeft er wellicht gestaan: *ὅστις αὐτῶν ὠμός ἐστιν ἢ σεσηπὼς ἢ πέπων*?

De ervaring, dat slechts zelden een gewettigde wensch van belangstellende lezers door den heer Van Leeuwen onvervuld wordt gelaten, doet mij ten slotte de hoop uitspreken, dat bij het voortzetten dezer voortreffelijke editie ook nog een conspectus codicum, eene bespreking en waardeering der Aristophanes-handschriften uit de werkplaats van den nooit vermoeiden Leidschen hoogleeraar voor den dag moge komen.

Amsterdam. K. Kuiper.

H. Gunkel, Die Sagen der Genesis. (Sonderabdruck aus dem Handkomm. zum A. T.). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1901. (Pr. M. 1.50).

Het is een gelukkig denkbeeld van prof. Gunkel geweest om de inleiding tot zijn commentaar op Genesis ook afzonderlijk in het licht te doen verschijnen. Want inderdaad, deze prolegomena verdienen ook in de handen te komen van hen, die niet licht een verklaring van het eerste Bijbelboek zullen bestudeeren. Ethnologen en allen, die in de geschiedenis der oudste beschaving van ons menschelijk geslacht belang stellen, worden hier in de gelegenheid gesteld kennis te maken met de hoofdresultaten van het wetenschappelijk onderzoek betreffende Israël's oudste mythen en volksverhalen.

Maar Gunkel's arbeid is meer dan een overzicht van tot nu toe gewonnen resultaten op dit gebied der O.Tische exegese. Hij gaat in de mededeeling er van methodisch te werk en tracht ons in verschillende paragrafen de geschiedenis te teekenen, volgens welke de losse sagen ontwikkelden tot „novellen", deze weêr verzameld werden in grootere kringen van verhalen („Rahmenerzählungen"), totdat ze eindelijk litterarisch gefixeerd werden in de oudste schriftelijke bronnen, die aan den Pentateuch ten grondslag liggen. En terwijl dit zijn onderzoek steunt op de uitlegging van het boek Genesis, verzuimt hij niet om weêrkeerig aan te wijzen, welke verplichtingen er voor den exegeet uit deze „Gesammtanschauung" der verschillende verhalen voortkomen.

Het meest belangrijk zijn § 2 over „Arten der Sagen in Genesis", § 3 over den „Kunstform" en § 4 over de „Geschichte der Ueberlieferung der Sagen in Genesis in mündlicher Tradition". De plaatsruimte laat niet toe om een inhoudsopgave van deze zoo belangrijke en boeiend geschreven verhandelingen mede te deelen. Nog minder is er gelegenheid om hier met den schrijver over menig détailpunt in discussie te treden. Men begrijpt, dat daartoe veel aanleiding moet bestaan. Maar enkele zaken willen we toch noemen.

Als Gunkel (blz. 51) Abraham's leugen, dat Sara niet zijn vrouw maar zijn zuster is, waardoor hij zijn leven wilde redden, een trek van de sage in haar oudsten vorm noemt, doch meent, dat „Spätere" deze leugen hebben „umgestaltet in eine Mentalreservation" (Gen. 20, vs. 12), dan geloof ik, dat onze geleerde auteur iets heel belangrijks over het hoofd heeft gezien. Ja, het kan zijn, dat deze „Mentalreservation" een ietwat jongere poging is om Abraham van een bepaalde leugen te zuiveren. Maar zeer jong kan zij niet zijn. Zij moet m. i. tot de oudste periode van het bestaan der sage gerekend worden. Waarom? Omdat de verontschuldiging: „Trouwens, zij is ook mijn zuster, de dochter van mijn vader, maar niet van mijne moeder, en zij werd mijne vrouw" niet in het hoofd kon opkomen van een later levend auteur. Immers, hier wordt op de afstamming uit de moeder hooger gewicht gelegd dan op die van den vader; alleen in het eerste geval zou Sara een volle zuster geweest zijn. Mij dunkt, zulke opvattingen zijn resten uit den tijd van het matriarchaat. En van het bestaan van dat matriarchaat zelf is in het gansche O.T. geen spoor meer te ontdekken. Zulk een trek als in het verhaal als Gen. 20, vs. 12 wordt medegedeeld moet dus wel in de sage opgenomen zijn in de alleroudste tijden, lang vóór de litterarische fixeering.

Nog een punt. Het is m. i. te betreuren, dat Gunkel niet scherper onderscheid gemaakt heeft tusschen mythen en sagen, naar de juiste definitie van Wilh. Vatke (*Einl. in das A.T.*, blz. 211): „Der Mythus ist Element des Glaubens, die Sage Element der Geschichte". Het is wel zoo, dat ook hier mythen en sagen vaak in elkander overgaan, maar een scherper onderscheiding van beider karakter zou vooral nuttig geweest zijn voor hen, die door deze prolegomena op het gewichtig terrein van onderzoek, waarop ze zich bewegen, ook willen georiënteerd worden.

Gunkel is het principiëel eens met hen, die meenen, dat de grondslag, niet alleen van de verhalen over de „Urgeschichte" (Gen. 1—11), maar ook van de sagen over de aartsvaders mythe is. Doch hij kan zich met de bewijsvoering, die tot dusverre geleverd is, slecht vereenigen (blz. 54). Goldziher steunt hem te uitsluitend op etymologieën van namen, Stucken op parallellen bij andere volken, die vaak zeer weinig overeenkomst hebben, en Winckler (*Gesch. Isr.* II) te veel op de getallen, die in de patriarchenverhalen voorkomen. Toch meent hij, dat in deze richting verder zal moeten worden onderzocht.

Het wil mij voorkomen, dat al dat zoeken zeer zeker veel vernuft zal doen uitblinken, doch dat de resultaten altijd hoogst problematiek zullen zijn. Als men bedenkt met hoeveel geleerd apparaat en gebaar b.v. de oudste koning van Egypte, Mene (± 3000 vóór Chr.), naar het rijk der mythen was verwezen, totdat . . . . ten leste een inscriptie van dezen weggecijferden vorst gevonden werd, dan leert men zijn vernuft wel een weinig wantrouwen.

Zeker, wie in de volksverhalen van Genesis historie wil zien, ik zeg niet eenmaal in den modernen zin des woords, maar zelfs historie in den zin der boeken Samuël en Koningen in het O.T., wie b.v. geen oog heeft voor de zuiver ethnografische trekken van vele verhalen, die kan inderdaad deze hoogst belangrijke stukken van ons eerste Bijbelboek niet wetenschappelijk verstaan. Maar wie aan den anderen kant voorbijziet het vele, dat wijst op den persoonlijken achtergrond in deze geschiedenissen (n.l. in de Patriarchenverhalen), die wil m. i. te veel met één sleutel alle sloten openen. Misschien geeft Winckler, die ongetwijfeld in de eenzijdig mythische verklaring het verst gaat, juist het correctief aan de hand, als hij aantoont (volgens hem slechts in de latere geschiedbeschrijving des O.V.), dat wezenlijk historische data beschreven zijn in sterk sprekende mythische trekken. Men zie hierover vooral *Gesch. Isr.* II, blz. 275—300 „Das System."

Ten slotte. Gunkel onderscheidt in de verhalen van de „Urgeschichte" (Gen. 1—11) een Babylonischen, in de Patriarchenverhalen (Gen. 12—50) een Kanaänietischen en eerst in de verhalen, die met Mozes beginnen, een zuiver Israëlietischen achtergrond. In deze volgorde ontdekt hij merkwaardigerwijze de chronologische opvolging der verschillende beschavingstoestanden, die Israël doorloopen heeft (blz. 42). Hier is een deel van waarheid, doch zeer eenzijdig voorgesteld. Immers, de Patriarchenverhalen mogen Kanaänietische sagenstof hebben opgenomen, zelfs in veel grooter mate dan vele exegeten vermoeden, meer dan invloeden en enkele losse sagen van Kanaänietische herkomst zijn hier zeker niet te constateeren. De overgroote meerderheid der verhalen over deze zwervende herders zal toch wel van niet-Kanaänietischen oorsprong zijn.

Groningen. G. Wildeboer.

Die Spiegel der Sonden, naar het Munstersche Handschrift vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde uitgegeven door Dr. **J. Verdam.** Eerste stuk. Leiden, E. J. Brill. 1900. (Pr. compl. *f* 6.—).

Op het bestaan van het Munstersche Hs. van den *Spieghel der Sonden* was het eerst in 1878 de aandacht gevestigd door A. Lübben in het *Jahrb. des Ver. für niederd. Sprachf.*, IV. In 1891 schreef H. Babucke in den 17en jaargang van hetzelfde tijdschrift een belangrijke studie over dit leerdicht, waarin hij, door patriotisme misleid, tot de slotsom kwam, dat het Hs. in het Middelnederduitsch geschreven was, ofschoon „starke niederländische Färbung" niet te ontkennen viel. Op grond van de ruim 500 in dit artikel geciteerde verzen bewees echter Prof. J. te Winkel in 1893 in het *Tijdschr. voor Ned. taal- en letterk.* XII, 25—40 zonneklaar, dat de taal van dezen *Spieghel der Sonden* zuiver Middelnederlandsch was en onder de handen van den Saksischen afschrijver althans niet meer van haar oorspronkelijk karakter verloren had, dan dit het geval is met de Hss. van Maerlants *Merlijn* en *Historie van Troyen.* Ook stelde de woordelijke overeenstemming van 9 der aangehaalde versregels met een gedeelte der door H. E. Moltzer in 1887, in het *Tijdsch. v. N. t.- en l.k.*, VII, meegedeelde 181 verzen „Over woeker" Prof. te Winkel in staat er op te wijzen, dat het Munstersche Hs. en de door Moltzer gepubliceerde fragmenten afkomstig waren van een zelfden Mnl. *Spieghel der Sonden.*

Aan den door te Winkel geuiten wensch, dat dit Mnl. leerdicht in zijn geheel zou worden uitgegeven, is voldaan. Het was aan de bewonderenswaardige werkkracht van Prof. J. Verdam voorbehouden ook deze uitgaaf te verwezenlijken en wel zoodanig dat de uitgaaf van het Munstersche Hs. van het leerdicht en die van het Oudenaardsche Hs. der prozabewerking samen één werk zullen uitmaken. Het hier aangekondigde 1e stuk behelst den tekst van het leerdicht naar het Munstersche Hs., terwijl het 2e gedeelte, dat in den loop van dit jaar verschijnen zal, den Oudenaardschen prozatekst zal bevatten, benevens inleiding en woordenlijst.

Uit den aard der zaak moet deze aankondiging dus, met betrekking tot het geheele werk, een zeer voorloopig karakter dragen, daar zij, met uitsluiting van alle letterkundige bijzonderheden, beperkt moet blijven tot een bespreking der wijze, waarop de helft der tekstuitgave critisch is bewerkstelligd; en zelfs over die critische behandeling is het moeilijk zich een afdoend oordeel te vormen, zoolang de inleiding niet verschenen is, waarin de uitgever de beginselen uiteenzet, die hem bij de wijze van uitgaaf geleid hebben. Voor het vaststellen van den tekst van het gedicht volgens het Munstersche Hs. heeft de bewerker doorloopend gebruik gemaakt van den Oudenaardschen prozatekst en bovendien voor vss. 3886—4069, 4085—4159 en 4249—4255 van de door Moltzer gepubliceerde 181 verzen van het 2e Hs. van het gedicht. Doet de beperktheid van het handschrift-materiaal reeds vermoeden, dat de reconstructie van dezen tekst een uiterst teer werk geweest moet zijn, uit de nadere vergelijking van tekst en noten blijkt overtuigend, dat een arbeid als deze slechts door de ervaren meesterhand tot een goed einde kon worden gebracht. In het 1e duizendtal toch der bijna 17000 verzen van het Hs. komen ruim 100 plaatsen voor, die, wat den zin betreft, òf tekstver-

betering vereischten òf nadere opheldering behoeven; in het eerste geval werden de wijzigingen door den bewerker in den tekst gebracht met opgaaf der lezing van het Hs. in de noten; in het tweede beperkte hij zich tot het vermelden der voorgestelde wijziging in de noten; in beide gevallen meestal met vermelding van de overeenkomstige plaatsen van den prozatekst.

De evidentie eener tekstverbetering moge het sterkst zijn in het oog, dat haar ontdekte; men moge, wanneer men over slechts één handschrift en een vertaling te beschikken heeft, het vóór alles wenschelijk achten de oorspronkelijke lezing niet uit den tekst te bannen, teneinde aan de onbevangenheid van blik van elken nieuwen beoordeelaar geen beletsel te stellen; van den anderen kant moet ook erkend worden, dat de leesbaarheid van een tekst, met betrekking tot den zin, ook haar eischen heeft en dat er veel vóór te zeggen valt, dat het aantal onverstaanbare plaatsen tot het onvermijdelijke beperkt worde, indien dit ten minste met de noodige soberheid geschiedt. En dat de bewerker dezer uitgave omzichtigheid aan doortastendheid weet te paren, wordt bewezen door de omstandigheid, dat hij bij 40 van de bovengenoemde 100 twijfelachtige lezingen de voorkeur geeft aan een gissing boven een beslissing.

Wat de spelling en taalvormen dezer uitgave betreft, had de bewerker natuurlijk acht te geven èn op de niet talrijke dialectische wijzigingen door den Saksischen afschrijver in het Hs. gebracht èn op de bonte verscheidenheid, welke de middeleeuwsche schrijvers in hun klankvoorstellingen weten aan te brengen met al de vrijmoedigheid van vertegenwoordigers eener generatie, die nog niet rijp is voor den zegenrijken invloed van een woordenlijst.

De Saksische vormen konden natuurlijk niet in den tekst worden opgenomen en de bewerker heeft ze dan ook naar de noten verbannen. Het is echter de vraag, of het niet verkieslijk zou geweest zijn, van al die vormen een afzonderlijk en systematisch overzicht te geven; het raadplegen der overige noten zou daardoor vereenvoudigd worden en wilde men zich bovendien tot taak stellen rekenschap te geven van elk geval, waarin zich een zelfde verschijnsel voordoet, dan zou men door het maken van een afzonderlijk overzicht m. i. kans hebben op grootere volledigheid, dan hier bereikt is.

De toepassing eener normaliseerende spelling-methode op een wetenschappelijke uitgave is, dunkt me, niet boven bedenking verheven, aangezien de nadeelen lang niet door de voordeelen worden opgewogen. Zal die toepassing aesthetische waarde hebben of eenig, voor vakmannen tamelijk overbodig, nut opleveren, dan moet ze niet alleen voor een bepaald klankverschijnsel consequent worden volgehouden, maar zich ook over alle klankverschijnselen uitstrekken; eischt het eerste geval een niet alledaagsche volharding, voor het tweede geval beschikt de wetenschap vaak nog niet over de noodige kennis. Tegenover deze zoo moeilijk te verwezenlijken en in veler oog denkbeeldige voordeelen staat het veel grooter nadeel, gelegen in het gevaar, dat allerlei belangrijke klankvoorstellingen verloren gaan, daar het immers practisch onuitvoerbaar is, ook van alle spelling-varianten van alle handschriften nauwkeurig rekenschap te geven. Naar het mij voorkomt, zou het dus de voorkeur verdienen, bij uitgaven naar meer dan één Hs. de spelling van het beste en bij uitgaven naar een enkel Hs. de spelling van dat ééne Hs. te volgen, met uitzondering natuurlijk van de aan te brengen leesteekens en van de gebruikelijke afkortingen, die afzonderlijk zouden moeten vermeld worden. In verband met het vorenstaande geeft mij de in deze uitgave gevolgde spelling aanleiding tot de volgende opmerkingen, voor welker juistheid ik mij, met betrekking tot de afwijkingen van het Hs., beroepen moet op de circa 500 door Babucke letterlijk geciteerde verzen. Het woord „sinte" komt voor in den vorm *sinte* en *Sinte*, het woord „here" als *here* en *Here*, „schepper" als *schepper* en *Schepper*, „god" steeds als *God*, „engel" als *engel* en *Engel;* de ī-klank wordt over 't algemeen weergegeven door *ij* (in gesloten lettergreep) en *i* (in open lettergreep); het voorstellen van den consonant door een enkel of dubbel letterteeken wordt afhankelijk gemaakt van de vermoedelijke waarde van den voorafgaanden klinker; de gesloten klinker wordt in de gesloten lettergreep door een dubbel letterteeken voorgesteld. — De ī wordt daarentegen weergegeven door *i* en *y*, de *ei* door *ei* en *ey*, de *ie* door *ie* en *ye* (soms i. p. v. *y* in het Hs.), de *k* door *k* en *c*, de *j* door *j* en *y*, de zachte gutturale spirant door *g* en *gh*. Van de afwijkingen van de Hs.-spelling wordt wel door het heele werk heen, maar niet regelmatig rekenschap afgelegd. Wellicht brengt de „Inleiding" de verklaring dezer tegenstrijdigheid.

Reeds in zijn bovengenoemd *Tijdschrift*-artikel wees Prof. te Winkel er op, dat het, bij een eventueele uitgaaf van den „Spieghel der Sonden", een belangwekkend en dankbaar werk zijn zou, te onderzoeken, waaraan de dichter de groote verzameling exempelen, die in zijn werk voorkomen, ontleend heeft. We zien dan ook met belangstelling de bijzonderheden tegemoet, welke de bewerker, als de vrucht van zijn onderzoek, aangaande den maker en de dateering van het gedicht, maar vooral met betrekking tot de door den dichter gebruikte bronnen zal mededeelen, overtuigd als we zijn, dat bij het verschijnen van het tweede stuk blijken zal, dat de Mnl. letterkunde weer een model-uitgave rijker geworden is.

Nijmegen. A. van Berkum.

Deutsche Erzähler des achtzehnten Jahrhunderts eingeleitet und herausgegeben von R. Fürst. (Deutsche Litteraturdenkmale des 18. und 19. Jahrh., No. 66/69, Neue Folge 16/19). Leipzig, Göschen. 1899. (Pr. M. 2.40).

R. Fürst macht sich seit Jahren um die Geschichte der deutschen Novelle verdient, er hat die Biographie von A. G. Meissner geschrieben und vor einigen Jahren 'Die Vorläufer der modernen Novelle im 18. Jahrhundert' eingehend behandelt. Hier giebt er nach einer wohlorientierenden Einleitung von 29 Seiten eine recht charakteristische Auswahl von elf Novellen aus den Jahren 1778—99, in denen sich verschiedene Richtungen dieses

Zweiges der Tageslitteratur darstellen, die aber auch an sich der Vergessenheit entrissen zu werden verdienen. Von H. P. Sturz die erste deutsche humoristische Charakterzeichnung in englischer Art, von Ch. L. Heyne, pseud. Anton-Wall (auf dessen 'Zwei Billets' Goethes 'Bürgergeneral' basiert), drei vortreffliche 'Bagatellen' im französisch beeinflussten Geschmack, von A. G. Meissner drei Criminalgeschichtchen, von J. Ch. L. Haken (vgl. Goedeke[2] VI, 380) ein zum Teil ganz köstliches deutsches Sittengemälde in Briefen 'Der Lüderliche', von Fr. Rochlitz eine moralische Erzählung mit Rousseau'scher Tendenz, und von K. Grosse eine Karrikatur von einem Schwank.

So trefflich sprechen sich in diesen Novellen die verschiedenen Genres, denen sie angehören, aus, dass unwillkürlich die Gestalten sich dem Freunde jener Zeit in den Typen der verschiedenen zugehörigen Illustrationsmanieren vor die Phantasie stellen, Anton-Wall's 'Antonie' in den feinen kolorierten Rokokokupfern der Engländer und Franzosen, Haken's reiche, leicht karrikierte Gestaltenwelt in jener erzählenden Manier, wo der spitze Chodowiecki sich mit dem rohen Hogarth und dem weichen Greuze berührt; Rochlitz zeichnet in I. H. Ramberg's besserem Stil, K. Grosse in der letzten rohen Almanachmanier dieses trotz allem echten Künstlers.

Ein lapsus calami p. XXII: nicht in Kinds Harfe (1815—17) sondern in Kinds Muse (1821/22) befindet sich die Würdigung Anton-Wall's.

Die ganze Aesthetik in einer Nuss oder Neologisches Wörterbuch von Chr. O. Freiherrn von Schönaich (1754). Mit Einleitung und Anmerkungen her. von **Albert Köster.** (Deutsche Litteraturdenkmale des 18. u. 19. Jahrh., No. 70—81, Neue Folge 20—31). Berlin, B. Behr (E. Bock). 1900. (Pr. M. 7.20).

Zu einem ganzen Repertorium für Litteraturgeschichte und Stillehre hat Albert Köster das berüchtigte neologische Wörterbuch von Gottscheds vielverspottetem Knappen herangearbeitet. Ein Kommentar von 175 engen Seiten begleitet die 392 Seiten Text, weist die Citate und Anspielungen nach, bespricht recht aus dem Vollen die Aussetzungen und strittigen Punkte, fasst zusammen und vergleicht, weist auf Früheres und Späteres; ja ganze Excurse (einer, p. 485—92, über den klingenden Reim von Opitz bis Bürger verarbeitet 'weit über eine Viertelmillion Verse') sind hineinverwoben. Kurz Köster hat, mit gewaltigem Rüstzeug bewaffnet, aus dem so langen und nur darum so langweiligen Machwerk wohl alles herausgeholt was für den Philologen daraus zu holen ist, und er hat durch ein vortreffliches Register Altes und Neues zu einem bequemen und — wenigstens für das 18. Jahrhundert gewiss — unentbehrlichen Nachschlagebuch vereinigt. Möge er sich nie an seiner Gesellschaft ärgern, wenn 'Schönaich-Köster' ein geflügeltes Citat wird!

Die Frage, die Köster sich am Ende seiner zweijährigen Arbeit stellte, ob die Sache einer solchen Mühe auch wert gewesen sei, wird man, vielleicht nach einigem Besinnen, doch gewiss freudig mit ihm bejahen und sich seinen schönen einleitenden Worten anschliessen, in denen er darlegt, wie wichtig für die Erforschung einer jeden Epoche es ist, nicht nur die Höhen sondern auch die Niederungen zu bewandeln, die Unterströmungen zu beobachten, nicht nur die Genies sondern auch ihre Folie, die verneinenden Elemente, die ewig Gestrigen, zu kennen, aus denen der passive Widerstand der Masse seine Kraft holt.

Es mag undankbar scheinen, wo soviel geboten wird, noch mehr zu wünschen, doch kann ich mein Bedauern nicht zurückhalten, dass Köster die Nachgeschichte des Buches nicht in sein Material mitaufgenommen hat. Seitdem erwiesen ist, dass „Die ganze Aesthetik in einer Nuss in ein Nüsschen gebracht; oder Nachlese der Neologie. 1755" auch von Schönaich ist (*Festschrift zum 70. Geburtstage R. Hildebrands*, 1894, p. 296.), hatte diese doch wohl fast ein Anrecht darauf; und die andern sich anschliessenden Pamphlete für und gegen Schönaich hätten um so mehr ein Plätzchen, wenigstens in der Einleitung verdient, als sie bei Goedeke auch in der neuen Auflage III, 363 friedlich nebeneinander als Schriften Schönaichs paradieren! (Die mir unbekannten „Arzneien" 1759, welche Ebeling, *Gesch. d. komischen Lit. in Deutschl.* I, 187 Schönaich zuschreibt, fehlen bei Goedeke).

Christ-Comoedia, ein Weihnachtsspiel von Johann Hübner (Rektor der Domschule zu Merseburg 1694—1711). Herausgegeben von **Friedrich Brachmann.** (Deutsche Litteraturdenkmale des 18. u. 19. Jahrh., No. 82, Neue Folge 32). Berlin, B. Behr (E. Bock) 1899. (Pr. M. 0.60).

In Johann Hübner (1668—1731) lernt man einen bisher unbekannten Schüler des Zittauer Rektors Chr. Weise kennen, in seiner Christcomödia ein Schulstück, dessen Realismus von einer ganz unerschütterlichen Rohheit ist. Die Bauernscenen sind nicht nur historisch interessant, sie präludieren auch nach Inhalt und Form Goethes Metzlertiraden im 'Götz' von 1771. Der Herausgeber hat den Dichter im vorigen Jahre zum Gegenstand einer Monographie gemacht (Programm der Gelehrtenschule des Johanneums. Hamburg 1899), die mir nicht zugänglich war.

's Gravenhage. E. F. Kossmann.

Carl Voretzsch, Epische Studien. Beiträge zur Geschichte der französischen Heldensage und Heldendichtung. I. Heft: Die Composition des Huon von Bordeaux, nebst kritischen Bemerkungen über Begriff und Bedeutung der Sage. Halle a. S., Max Niemeyer. 1900. (Pr. M. 10.—).

Dit 'Heft' van niet minder dan 420 blzz., het eerste deel van een reeks van studiën over de ontwikkelingsgeschiedenis van het Oudfransche heldenepos, heeft voor den germanist, en inzonderheid voor den vriend der zoo aantrekkelijke Germaansche heldensage, bijna even groote beteekenis als voor den Romaanschen philoloog. Meer dan honderd bladzijden (250—353) zijn aan de Germaansche elementen van den *Huon de Bordeaux* gewijd en behandelen, ter opheldering van de betrekking die er bestaat tusschen het Oudfransche Huonepos en den Middelhoogduitschen Ortnit, de sagenvormen die aan laatstgenoemd gedicht en de nauw daarmede samenhangende gedichten van Wolfdietrich ten grondslag

liggen. Deze omstandigheid strekke mij tot verontschuldiging, wanneer ik — ten opzichte van het grootste gedeelte van Voretzsch's boek mijn onbevoegdheid gul belijdende — een aankondiging van deze uitnemende *Epische Studien* niet overlaat aan een van onze romanisten.

De Schr. begint zijn onderzoek over de compositie van den *Huon* met een helder gedisponeerd overzicht van den inhoud van het merkwaardige gedicht (blz. 62—69), dat hij, in overeenstemming met de uitkomsten van anderen, in het tweede of mogelijker wijze derde decennium der 13[de] eeuw meent te mogen dagteekenen. Een bespreking van de verschillende redacties der 'Huondichtung' (blz. 92—121) leidt slechts tot een negatief resultaat voor de voorgeschiedenis van het epos: noch de Fransche bewerkingen en voortzettingen noch de fragmenten van den Mnl. *Huge van Bordeeus* en het Nederlandsche volksboek [1]) wijzen verder dan het ons bekende gedicht, dat dus den grondslag moet vormen voor het onderzoek naar de elementen van 't verhaal. De resultaten van dat onderzoek kunnen wij met enkele woorden aldus samenvatten. Het epos van *Huon de Bordeaux* is in zijn kern een samenvloeiing van twee sagen of verhalen: een oorspronkelijk Frankische 'Brautwerbungsage', waarin de held (Hugo) werd geholpen door zijn vader, den Elfenkoning (Alberich-Auberon), en het verhaal van Huon's bloedige daad in het paleis te Parijs en zijn ballingschap in Lombardije, ook dit vermoedelijk in zijn oorsprong een volkssage. De dichter van onzen *Huon* moet twee gedichten gekend hebben, één over den bruidstocht van Huon (Hugo) den elfenzoon, en een tweede over den moord en de verbanning van Huon van Bordeaux: hij heeft de twee gelijknamige helden tot één gemaakt en de aan elk van hen toekomende handelingen saamgesmolten. Maar zijn werkzaamheid ging verder: uit chansons de geste, vooral den *Ogier*, maar ook andere (blz. 153—201), en uit romans d'aventure, met name de gedichten van Chrestien, heeft onze jongleur allerlei episoden, motieven, bijzonderheden geput en met onmiskenbare handigheid in zijn hoofdhandeling ingevoegd. Door deze wijze van werken heeft de *Huon* dat eigenaardige middenkarakter verkregen tusschen volksepos en roman, dat aan 't gedicht een zeer bijzondere plaats aanwijst onder de Fransche Karelsepen. Een beoordeeling van deze resultaten ligt niet op mijn weg, al mag ik niet nalaten den Tübinger romanist hulde te brengen voor zijn even helder als degelijk betoog. Maar ook de Germaansche heldensage is aan het geschrift van V. groote erkentelijkheid verschuldigd voor zijn zaakkundige behandeling van enkele harer moeilijkste problemen. Trouwens, erkentelijkheid sluit critiek niet uit: overtuigd heeft dit gedeelte van zijn boek (blz. 250—353; zie het résumé blz. 369—74) mij niet in elk opzicht.

De Schr. gaat natuurlijk uit van de onloochenbare punten van overeenkomst tusschen *Huon de Bordeaux* en het Mhd. speelmansgedicht van *Ortnit*. Dat *Auberon* in het Fransche en *Alberich* in het Duitsche gedicht identisch zijn en dat hunne identiteit verklaard moet worden niet door eenzijdige ontleening, maar door den gemeenschappelijken oorsprong van deze figuur en van haar rol uit de epische overleveringen der Franken, heeft Gaston Paris al veertig jaren geleden (1861) opgemerkt; V. tast op die meening terug, m. i. terecht. Daarmede zijn echter de punten van aanraking tusschen *Huon* en *Ortnit* geenszins uitgeput: in beide gedichten speelt niet alleen de elfenvorst een rol als beschermer van den held, maar in beide gedichten is deze trek verbonden met het hoofdmotief der handeling, het 'bruidstochts'-type. V. verklaart ook deze overeenstemming door onafhankelijke ontwikkeling van een Germaansche sage bij Franken en Romanen. In de Duitsche Alberichsage heette de held Ortnit, en die naam is de aanleiding geworden dat in Neder- en Middenduitschland trekken uit een Nederduitsche Hertnidsage (Ths.) ingang vonden in de oorspronkelijk Frankische overlevering. Omgevormd werd dan de Ortnitsage eerst door haar verbinding met de sage van Wolfdietrich. — De bezwaren tegen Müllenhoff's reconstructie van den dioskurenmythus der Hartungen als grondslag van de Ortnit-Wolfdietrichsage, die V. oppert, zijn zeker niet uit de lucht gegrepen. Toch betwijfel ik, of zijn eigen hypothese, waarin Müllenhoff's eindpunt het uitgangspunt der ontwikkeling wordt, voldoende rekening houdt met de overlevering. De naam van den held, *Ortnît*, begrijpelijk als vervorming van *Hertnît*, blijft onverklaard; de rijke overlevering der Thidrekssaga wordt zoo goed als geheel ter zijde gesteld; de gevaarlijke 'Brautfahrt' van een held met ondersteuning van een bovennatuurlijk wezen is op zich zelf een zoo verbreid sagenmotief (zie ook Voretzsch zelf blz. 337 vv.), dat de overeenkomst in dit opzicht tusschen *Huon* en *Ortnit* niet noodzakelijk op gemeenschappelijken oorsprong wijst. Als bewezen kan ik alleen beschouwen de oorspronkelijke identiteit van de rol van Auberon en Alberich. Dat Ortnit niet van den beginne af de zoon van den dwerg is geweest, daarvoor pleit nog een spoor in 't gedicht zelf (Ortn. str. 55); voor Huon is de verhouding van vader en zoon door V. in 't gedicht 'hineininterpretiert.'

Van bijzonder belang is het begin van cap. VIII (blz. 275 vv.), waarin de Schr. zijn denkbeelden ontvouwt omtrent den historischen oorsprong van de in onze overlevering met Ortnit ten nauwste verbonden sagen van Wolfdietrich en diens vader Hugdietrich [1]). Sinds Müllenhoff

[1]) In zijn opvatting van de verhouding der Mnl. fragmenten tot het Ofr. gedicht sluit zich V. in hoofdzaak aan bij het gevoelen van Kalff (*Mnl. epische fragm.* blz. 221 vv.). Het door Verdam vóór eenige jaren (*Tijdschr.* 17, 89 vv.) uitgegeven fragment is aan de aandacht van V. ontsnapt, het had tot bevestiging van zijn opvatting kunnen strekken. Het volksboek is, wat reeds Ferd. Wolf gezien heeft, een uittreksel uit een redactie van het Ofr. gedicht, die tamelijk dicht bij de ons bekende stond, wellicht door bemiddeling van een verloren Mnl. vertaling, maar dan van een andere dan die waarvan wij fragmenten bezitten (zie ook *Taalk. Bijdr.* 1, 113 vv.).

[1]) Het wekt eenige verwondering, dat de ook op germanistisch gebied zoo goed georienteerde schrijver verzuimd heeft om kennis te nemen van Bugge's *Helge-digtene* (Kbh. 1896, Engelsche vertaling Lond. 1899), waarin blz. 70 vv. 227 vv. 238 vv. een van

in zijn fundamenteele verhandeling (*ZfdA.* 6, 435 vv.) den grondslag der Frankische 'Dietrichsage' in de geschiedenis der oudere Merowingers heeft aangewezen, pleegt men in *Hugdietrich* Theodorik I. (511—534) te zien, in *Wolfdietrich* diens zoon Theodebert I. (zie mijne *Heldens.*[2] blz. 67 v.). Anders thans Voretzsch: hij betoogt, dat Theodorik I., de oudste, maar onwettige zoon van Chlodowech (Clovis), het eigenlijke prototype is niet van Hugdietrich, maar van *Wolfdietrich*, in wiens figuur echter ook herinneringen aan andere Merowingische koningen bewaard zouden zijn, van Theodebert (534—548) en van Theodorik II. (596—613), terwijl *Hugdietrich*, Wolfdietrich's vader, niemand anders zou zijn dan de vader van den historischen Theodorik I., Chlodowech zelf, de stichter van het Frankische rijk in Gallië (481—511). Van hem zou de sage voornamelijk hebben vastgehouden zijn oorspronkelijk heidendom en zijn dingen naar de hand van de Bourgondische prinses Chrodechilde (493), die ook tot Chlodowech's eindelijke bekeering en doop krachtig heeft meegewerkt. — Bij alle waardeering van dit scherpzinnig betoog kan ik het toch niet overtuigend vinden. De annalist van Quedlinburg (Mon. Germ. SS. III, 31) van het begin der 11de eeuw zegt uitdrukkelijk van Theodorik, den zoon van Chlodowech: *Hugo Theodoricus iste dicitur, id est Francus, quia olim omnes Franci Hugones vocabantur a suo quodam duce Hugone.* Is het geoorloofd dit getuigenis als dwaling te verwerpen (blz. 313), met een beroep op Widukind I, 9, die zeker *Huga* als naam voor Chlodowech bezigt (Mon. Germ. SS. III, 420), maar immers juist daardoor den naam *Hugo Theodoricus* (= Hugdietrich) voor diens zoon, d. i. dus als patronymicum, volkomen begrijpelijk maakt? Men mag voorts vragen, wat er dan eigenlijk in de figuur van Hugdietrich zoo sterk aan den historischen Chlodowech herinnert, dat men ter wille dier dwingende overeenstemmingen de uitdrukkelijke verzekering der Quedlinburger annalen zou moeten laten varen. Zijne houding tegenover het christendom? Maar Hugdietrich (in Wolfd. A) is een heiden en blijft een heiden, en zijn vrouw *was ein heideninne und geloubte doch an got* (Wolfd. A 19, 3) [1]), terwijl Chlodowech den doop aanneemt onder den invloed van zijne christelijke gemalin. Zijn bruidstocht? Het stemt reeds tot nadenken, dat Bugge (*Helge-digt.* blz. 260 vv.) denzelfden historischen bruidstocht terug meent te vinden in de Eddische sage van Hjǫrvardr en Sigrlinn. Inderdaad, dat de vrijer afgezanten stuurt om te dingen naar de hand van een koningsdochter, dat haar bloedverwanten aanvankelijk tegen 't huwelijk zijn, maar ten slotte toegeven, zulke trekken zijn niet voldoende om de onderstelling van een historisch verband te rechtvaardigen. In den Wolfdietrich B is het eigenlijk kenmerkende van Hugdietrichs 'Brautfahrt', dat de vrijer als meisje verkleed in den toren weet te dringen, waar zich de door haar vader zorgvuldig van alle gemeenschap afgesloten maagd bevindt, en met haar een kind verwekt. Dit karakteristieke element nu (het Achilles en Deidamia-type) kent noch Gregorius van Tours, noch Fredegar, noch het Liber historiae, waarmede m. i. de reden vervalt om tusschen Chlodowech's en Hugdietrich's bruidstocht onmiddellijk verband te zoeken. Mocht inderdaad de grondlegger van het Frankische rijk, zooals V. meent, het aanzijn hebben geschonken aan *hêr Huge Dietrîch ûf Kunstenobel ze Kriechen*, dan zou men verbaasd moeten uitroepen: *quantum mutatus ab illo!*

Bij wijze van een algemeene inleiding op deze *Studien* heeft de Schr. 'kritische Bemerkungen über Begriff und Bedeutung der Sage' laten voorafgaan (blz. 1—49), die zeer de aandacht verdienen, en niet van romanisten alleen. Met handhaving van de opvatting, die uit zijn in 1894 te Tübingen gehouden 'Antrittsvorlesung' bekend is (zie *Mus.* II, 398), tracht V. thans, in den vorm van een critiek der meeningen van G. Paris, Léon Gautier, Gröber en Ed. Schneegans, de grenzen tusschen de begrippen sage (*légende, tradition orale*) en epos nader te bepalen. De beteekenis der mondelinge overlevering als noodzakelijke brug tusschen historie en epische poëzie wordt hier nog eens nadrukkelijk aan de ongeloovigen gepredikt. Wanneer hun aantal meer en meer slinkt, dan zal dit zeker mede te danken zijn aan de opwekkende kracht van Voretzsch's frisch en aantrekkelijk boek.

Groningen. B. Symons.

Kurt Sethe, Sesostris. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens, hrsg. von Kurt Sethe, II, 1). Leipzig, Hinrichs. 1900. (Pr. M. 5).

Onder de Egyptologen heeft tot dusverre geen eenstemmigheid geheerscht over de vraag welke historische persoonlijkheid er schuilt onder den naam Sesostris. Aan Manetho, die hem blijkbaar met Usertesen II en Usertesen III identificeerde, hechtte men over het algemeen weinig geloof. Champollion en Lepsius meenden, dat er Ramses II mede bedoeld werd, eene meening o. d. door Chabas, Brugsch en Maspero gedeeld, en vrijwel algemeen aangenomen. Anderen, zooals Bunsen, Wilkinson en de Rougé, zagen in dezen koning een der Usertesen's van de 12de dynastie, op wien evenwel het een en ander uit het leven van Ramses II was overgedragen. Onder de jongeren aarzelt Eduard Meyer de gelijkstelling met Ramses II aan te nemen en is meer geneigd in Sesostris een sagenheld te zien, door Manetho met Usertesen III geïdentificeerd, omdat deze krijgstochten in Nubië had ondernomen.

In eene zeer levenswaardige monographie, rijk aan scherpzinnige opmerkingen, neemt Sethe het vraagstuk

de gangbare geheel afwijkende opvatting der sage van Wolfdietrich wordt gegeven. Ook van mijne *Germanische Heldensage* kent V. slechts den eersten druk, niet den tweeden (1898), waar Bugge's hypothese de haar toekomende bespreking heeft gevonden. Vermoedelijk hangen deze verzuimen samen met de omstandigheid, dat sommige gedeelten van V.'s boek reeds in den zomer van 1898 zijn geschreven (blz. XII).

[1]) Ik vermoed hier inwerking van Etzels houding tegenover het christendom in Nib.*C en Klage. Het is wel geen toeval, dat Hugdietrichs vrouw in Wolfd. A *Botelunges swester von den Hiunen* is.

weder in behandeling. In de eerste plaats maakt hij het vrij aannemelijk, dat de naam Sesostris rechtstreeks uit „Usertesen" is ontstaan, iets, dat men nog niet had gezien daar men den naam verkeerd las. De nieuwe lezing Sen-usert, door Unger misschien vermoed, wanneer hij zegt, dat het hieroglyphische *usr* in *ωστρις* en *sn* in *Σες* schuilt, wordt hier op verschillende gronden zeer aannemelijk gemaakt.

Verder toont de schrijver aan, dat veel van hetgeen bij de oude auteurs, het uitvoerigst bij Diodorus, over Sesostris verhaald wordt al heel weinig strookt met hetgeen van Ramses II bekend is, maar veel meer doet denken aan Usertesen I en minder aan Usertesen III.

Wij aarzelen niet bovengenoemde hoogst verdienstelijke verhandeling van Sethe ten zeerste ter lezing aan te bevelen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Julius Beloch, Griechische Geschichte. Zweiter Band: Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. Strassburg, Karl J. Trübner. 1897. (Pr. M. 9).

Langer dan mijzelven en veel langer dan der Redactie lief was heb ik met de aankondiging van dit tweede deel van Beloch's Grieksche geschiedenis gedraald. Tot verontschuldiging moge wellicht strekken, dat in de bespreking van het eerste deel in de kolommen van dit blad (*Mus.* II, 58—62) het karakter van het geschiedwerk uitvoerig was geschetst en zijn groote waarde in het licht gesteld. Inderdaad kan ik, wat mijn oordeel over dit tweede deel aangaat, volstaan met eene verwijzing naar de genoemde bladzijden en mij in hoofdzaak bepalen tot een overzicht van den inhoud.

Het behandelt het tijdperk van nog geen volle eeuw, dat ligt tusschen de Sicilische expeditie der Atheners (415) en de verovering van het Perzische Rijk door Alexander (331), het tijdvak dat na bangen moorddadigen innerlijken strijd èn den ondergang van het vrije Griekenland zag èn de geboorte van een „greater Hellas", het tijdvak afgesloten door Chaeronea, maar ook door Issus en Gaugamela. Geen worden zonder vergaan, geen leven zonder dood. Waarop richt zich het oog allermeest? Daarvan vooral zal het afhangen of men de geschiedenis dezer periode met een treurlied of met een jubelzang zal besluiten.

Beloch aarzelt in zijne keuze evenmin als de meesten zijner landgenooten die den dag van Versailles hebben beleefd of in den geest van te voren aanschouwd. „So war denn endlich erreicht was die besten Männer in Hellas so lange erstrebt hatten. Der greise Isokrates segnete sein hohes Alter, das ihm erlaubte, noch die Morgenröte des neuen Tages zu sehen, den herauf zu führen er selbst so viel beigetragen hatte" (blz. 574). Zoo roept hij in geestdrift uit, niet onmiddelijk, het is waar, na de katastrophe van Chaeronea maar toch na het terstond gevolgde en slechts door Chaeronea mogelijk geworden congres van Corinthe.

In deze gedachte is het geheele boek geschreven. Noch de democratie, gevallen met het Attische zeerijk — II der Fall der Demokratie, volgend op de reactie tegen het rationalisme in geloof en denken, I die Reaktion —, weer opgeleefd in Thebe, maar met Epaminondas' dood op nieuw verzinkend — VI die Wiederherstellung der Demokratie —; noch de oligarchie machtig onder de hegemonie van Sparta, die voor Hellas uitliep op den smadelijken vrede van Antalcidas — III die Oligarchie im griechischen Osten; V der Korinthische Krieg und der Königsfrieden —; noch zelfs de tyrannis — IV die Militärmonarchie in Sicilien und im Pontos; XIV die Freiheitskriege der Westhellenen — konden Hellas redden uit de „Kleinstaaterei". Daartoe was alleen het legitieme koningschap bij machte, de erfelijke monarchie van het Grieksche Macedonië: op hoofdstuk VII der Zerfall der hellenischen Grossmächte volgt de schets van de wording van den Macedonischen Staat — XII die neue Grossmacht im Norden — wiens optreden in de Helleensche wereld het langgewenschte eindelijk mogelijk maakte, XIII die griechische Einheit. De verwezenlijking van een ander ideaal, de vernietiging van den erfvijand in het oosten, wordt beschreven in het laatste hoofdstuk, XV die Eroberung Asiens.

Men zal met volle waardeering van de meesterlijke compositie, die in de hopeloos verbrokkelde geschiedenis dezer periode de hoofdlijnen zoo duidelijk deed uitkomen, en in oprechte bewondering voor des schrijvers gave het wezenlijke van het bijkomstige te scheiden, onder erkenning ook van de betrekkelijke juistheid der leidende gedachte, toch wellicht het recht hebben met Beloch's juichtoon niet of slechts zeer voorwaardelijk in te stemmen.

Wien overvalt niet onder het bestudeeren van deze periode der Grieksche geschiedenis — maar immers niet van deze alleen — een gevoel beurtelings van wrevel en van medelijden bij het eeuwigdurende geharrewar tusschen souvereine staten, voor een deel ter nauwernood zoo groot als Nieuweramstel? Wie ook kan er zijn oog voor sluiten dat de ontwikkeling der dingen moeilijk op iets anders kon uitloopen als op de onderwerping aan Macedonië? Maar aan hem, die den nieuwen dag met zooveel geestdrift begroet, zou ik willen vragen: Waar is van uw vereenigd Hellas de Aeschylus en de Pindarus? Waar de Plato en de Aristoteles? Waar de Phidias? En, zoo ge ze niet kunt aantoonen, sta mij dan toe „das Elend der Kleinstaaterei" in zijn beteekenis voor de menschheid toch hooger te stellen dan de grootheid van uw vereenigd Hellas.

Dat Philippus' groote tegenstander Demosthenes geen genade heeft gevonden in de oogen van Beloch, behoeft na het gezegde nauwelijks vermeld te worden. De redenaar wordt gehuldigd, de staatsman gelaakt. Hij was geen „Realpolitiker", en is derhalve veroordeeld. Wat mij betreft, ik ben nog steeds van oordeel dat, indien het geschiedboek van het vrije Hellas niet ware afgesloten door Chaeronea, daaraan een der schoonste bladzijden en het verzoenend slot zou ontbreken, en houd de absolute juistheid vol van het fiere woord van hem, wiens werk die slag is geweest: *εἰ γὰρ ἦν ἅπασι πρόδηλα τὰ μέλλοντα γενήσεσθαι καὶ προῄδεσαν πάντες . . . οὐδ' οὕτως*

ἀποστατέον τῇ πόλει τούτων ἦν, εἴπερ ἢ δόξης ἢ προγόνων ἢ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος εἶχε λόγον. Moest Hellas vallen, door Demosthenes viel het met eere.

Een der belangrijkste en best geslaagde gedeelten van het boek heb ik nog niet genoemd. Evenals in het eerste deel heeft de schrijver ook hier een breede plaats gegeven aan de schildering van de economische toestanden en het maatschappelijk en geestelijk leven. In vier opeenvolgende hoofdstukken (VIII—XI) worden behandeld die wirthschaftliche Entwickelung seit dem Peloponnesischen Kriege, Litteratur und Kunst, der Ausbau der griechischen Wissenschaft, die Gesellschaft und ihre Organisation.

Moge wellicht een zekere ongelijkheid in den omvang der verschillende onderdeelen opvallen — zoo schijnt in vergelijking met de historiographie de wijsbegeerte wat stiefmoederlijk behandeld —, over het algemeen zal men ook hier de meesterhand erkennen, die een zoo aanschouwelijk beeld wist te scheppen, zoowel daar waar de overvloed van bouwstoffen den minder ervarene tot overstelpende en verwarrende uitvoerigheid zou hebben verlokt, als daar, waar de schaarschte of de afgelegenheid of ook de moeilijke interpretatie der gegevens dezen zijn taak als hopeloos zou hebben doen opgeven.

Beloch's Grieksche geschiedenis schijnt bestemd die van Curtius te vervangen. De ruil is ongetwijfeld een gelukkige. Toch zal wellicht deze en gene der ouderen bij wijlen nog eens terugverlangen naar Curtius' idealisme en enthousiasme, misplaatst soms het zij zoo en niet zelden wat hol, maar weldoend ook en verwarmend en over vele van zijn gebreken ons heenzettend.

Groningen. U. Ph. Boissevain.

H. van der Linden, Geschiedenis van de stad Leuven. Leuven, Fonteyn, 1899.

Deze stadsgeschiedenis, door de Koninklijke Belgische Academie met den prijs Anton Bergmann bekroond, behoort ongetwijfeld tot het beste van dien aard wat in het Zuiden der Nederlandsche gewesten, ja in de gansche Nederlanden is geschreven. Zij loopt van de oudste tijden der stad of liever van de oudste tijden, waarin haar naam genoemd wordt (884), tot 1830. De Norentochten van het einde der 9de eeuw, de eerste vestiging om den toen ter tijde opgerichten burcht en de ongeveer gelijktijdige St. Pieterskerk, vormen het begin van het lange en belangrijke verhaal, dat de schrijver ons in eenvoudige vloeiende woorden doet. Belangrijk is hier vooral het betoog (blz. 11) tegenover Sohm, dat niet kooplieden maar cijnsplichtigen onder het hofrecht levende den grondslag der latere burgerij hebben geleverd. Eerst sedert het midden der 12de eeuw kan men van eene stad Leuven spreken, wier merkwaardige middeleeuwsche geschiedenis met haren algemeen bekenden strijd tusschen patriciërs en volk, wier economische en sociale toestanden, wier stedelijke instellingen en middeleeuwsche beschaving in flinke lijnen achtereenvolgens worden geteekend. De populaire vorm van het boek sluit volstrekt niet de wetenschappelijke degelijkheid uit en de schrijver haalt telkens de bronnen voor de door hem gegeven voorstelling van zaken getrouw aan; goed gekozen afbeeldingen geven op tal van bladzijden steun aan zijne voorstelling.

Ook de latere tijden worden uitvoerig behandeld. Het Bourgondisch-Habsburgsche tijdperk met zijn sterken invloed van het landsbestuur op het lot der stad, waarmede sedert de 16de eeuw het verval van Leuven begint, handel en nijverheid gaan kwijnen en de hoogeschool met nog wat landbouw in den omtrek de bijna eenige bron van het bestaan in de stad gaat uitmaken, wordt in eenige flinke hoofdstukken geschetst; onder den zeer ruim genomen titel „beschaving" wordt hier in meer dan 50 bladzijden allerlei betreffende geestelijk en kerkelijk leven vermeld, dat zeker de aandacht in hooge mate verdient. Dan komt de beschrijving van het vierde tijdperk, van het einde der 16de eeuw tot aan de Fransche overheersching, een kalm en eentonig verloop teekenend, waarin alleen de burgertwisten en de gevaren van de lange reeks van oorlogen, die in de 17de en 18de eeuw de Zuidelijke Nederlanden teisterden, eenige afwisseling brengen. Het laatste tijdperk, van 1795 af, wordt in een kort overzicht behandeld.

Het is den schrijver uitnemend gelukt de rijke stof in een betrekkelijk beknopt geheel te bewerken, al is de verdeeling van de tijdperken telkens in vier hoofdstukken: algemeene politieke toestanden, economische en sociale toestanden, stedelijke instellingen en beschaving misschien wat al te schoolsch en kost het soms moeite den samenhang van ieder der hoofdstukken behoorlijk in het oog te houden. Wij mogen onze zuiderburen gelukwenschen met dezen werkelijk voortreffelijken arbeid, die de daaraan verleende onderscheiding ten volle verdient.

Een potsierlijken indruk moet het op ieder wetenschappelijk man maken, dat de auteur door den Leuvenschen archivaris Van Even voor de rechtbank is aangeklaagd wegens . . . plagiaat, op grond dat de heer Van der Linden een en ander heeft ontleend aan vroeger verschenen geschriften van den heer Van Even, die zich beklaagt, dat de schrijver niet altijd, waar hij ontleende, de bron noemt en dus den heer Van Even in zijn „eigendomsrecht" aantast! De jury der Belgische Academie achtte deze bewering ongerijmd en kende den heer Van der Linden in 1900 den prijs Bergmann toe, maar de geleerde Leuvensche rechtbank dacht er anders over en onderzocht, ja onderzoekt nog met deftigen ernst de bewuste zaak, hoorde en hoort nog deskundigen, schudt het hoofd in weerwil van alle verklaringen dier heeren, die tot beide groote politieke partijen behooren en onder wie wij de namen van De Smedt, Kurth, Pirenne, Fredericq, Moeller vinden. Laat ons voor de eer der Belgische rechtspraak hopen, dat de rechtbank ten slotte zal inzien, dat het niet mogelijk is een wetenschappelijk boek te schrijven zonder gebruik te maken van den arbeid van anderen en evenmin mogelijk om alle citaten door een verwijzing aan te geven. Wat de clichés der platen betreft, daarover is het mogelijk van gevoelen te verschillen betreffende het eigendomsrecht: de uitgever beweert echter den vollen eigendom daarvan

te bezitten, daar hij ook de uitgever der boeken van den heer Van Even was en met dezen een contract had, dat hem dien eigendom verzekerde. De zaak is totnogtoe niet uitgewezen, maar den heer Van der Linden kan zij geen schade doen en zijn boek evenmin.

Leiden. P. J. Blok.

S. P. Haak, Paullus Merula. 1558—1607. Zutphen, W. J. Thieme & Cie. 1901. [Leidsche dissertatie]. (Pr. *f* 1.50).

Het is eene groote verdienste van prof. Blok, dat hij bij zijn onderzoek naar de geloofwaardigheid van den Leidschen hoogleeraar en bibliothecaris Merula begonnen is met te doen wat, zonderling genoeg, nog steeds was verzuimd, nl. met het bestudeeren der onuitgegeven documenten, handschriften en brieven, die zouden kunnen dienen om den persoon van M. en zijn arbeid beter te leeren kennen. Tot welk eene gunstige uitkomst deze studie heeft geleid, is bekend uit het opstel in de *Bijdragen voor vaderl. gesch. en oudheidk.* 4e R., I, blz. 116—137 (vgl. *Mnemosyne* XXVIII, p. 1—12). Daarvoor werd gebruik gemaakt van de talrijke brieven van en aan Merula, voornamelijk in het archief der oud-bisschoppelijke Clerezy te Utrecht (in bruikleen in het Rijksarchief aldaar) en in de Universiteitsbibliotheken te Oxford en Leiden bewaard, welke laatste verzameling sedert nog kon worden verrijkt met een groot aantal stukken uit het bezit van Jhr. I. F. Storm van 's-Gravesande te Vorden, verleden jaar aangekocht dank zij der mildheid van het Leidsche Universiteitsfonds.

De heer Blok, die deze stukken alleen voor zijn bijzonder doel onderzocht, zag spoedig in dat zij van groot belang waren voor eene meer algemeene studie betreffende de levensgeschiedenis en de werkzaamheid van zijn ouden voorganger en slaagde er in den heer Haak bereid te vinden zich met de verdere bewerking dezer stof te belasten. Nu diens proefschrift verschenen is, kan men zich tenzeerste daarover verheugen. Op onderhoudende wijze wordt het wetenschappelijk leven van den vlijtigen geleerde verhaald en met groote zorg is alles uit bovengenoemde e. a. bronnen bijeengebracht wat strekken kan om het ontstaan zijner vele werken en hunne lotgevallen te doen kennen. Kon ook uit den aard der zaak na Blok's eigen onderzoek niet veel nieuws meer gevonden worden voor de bekende kwestie van M.'s betrouwbaarheid in zake de uitgaven van Ennius, Erasmi vitae compendium en de Historia Tragica, gunstiger is het resultaat wat betreft de overige werken, hoofdzakelijk de historische en geographische, die M. ondernam en voor een groot deel ook ten einde bracht. Belangrijk is b.v. de geschiedenis van het groote werk dat hij als geschiedschrijver der Staten-Generaal schreef, de *Historia tumultuum Belgicorum*, waarvan het eerste deel niet naar den smaak der Staten blijkt geweest te zijn wegens de bijzonderheden uit de beste bronnen geput omtrent het verdrag van Augsburg (1548) en dat derhalve niet naar de drukkerij werd gezonden maar in het archief opgeborgen, waar het verdween. Nog slechter trof Merula het met zijn tweede deel, dat hij in handschrift geheel gereed toezond aan den griffier De Rechtere; toen deze spoedig daarop plotseling overleed, bleek het handschrift zoekgeraakt en ondanks alle mogelijke nasporingen werd het niet teruggevonden.

Even groote teleurstelling ondervond M. met een ander groot werk, zijne *Historia Gelrica*, ondernomen in opdracht der Staten van Gelderland. Tal van bijzonderheden deelt de heer Haak mede over de uitgebreide archiefstudiën voor dit werk gemaakt, waarvan in 1605 reeds de helft, twee deelen, voor de pers gereed lag. Toen echter besloten de Staten niet tot den druk over te gaan voordat ook de twee overige deelen persklaar waren. Zoover heeft de auteur het niet mogen brengen, want de dood overviel hem en zoo is ook dit werk onvoltooid en onuitgegeven gebleven. Gelukkig evenwel is het toch niet tevergeefs ondernomen, gelijk thans wordt aangetoond. De heer Haak heeft nl. in het Arnhemsch Archief een deel van het handschrift teruggevonden en heeft uit den inhoud kunnen bewijzen, dat Pontanus voor zijne bekende *Historia Gelrica* Merula's werk gebruikte en voortdurend uitschreef. Op deze wijze is dus de hoofdzaak van diens arbeid toch bewaard gebleven.

Belangrijk is ook het hoofdstuk over M.'s geographische werken, voornamelijk over zijne groote compilatie *Cosmographiae Gen. et Geographiae libri.* Uit dit boek zelf en uit eene menigte brieven blijkt hoe veelzijdig de studie daarvoor is geweest. Zeer curieus is b.v. hetgeen verteld wordt over de voor dien tijd zeker merkwaardig nauwkeurige en uitgebreide studie van allerlei dialecten. In 't algemeen lijken de verdiensten van M. voor de geographische wetenschap niet gering (vgl. thans ook Dr. H. Blink in *Vragen van den dag*, XVI, blz. 2) en mogen genoemd worden naast die zijner tijd- en landgenooten, tot welke laatste ook Mercator behoort, dien de heer Haak ten onrechte een Duitscher, „Kaufmann", noemt: hij heette oorspronkelijk De Cremer en is afkomstig uit Rupelmonde. Eerst in later jaren vestigde hij zich in Duitschland, te Duisburg.

Met het oog op het vele wetenswaardige dat de schrijver met groote vlijt uit tal van reeds bekende en van onuitgegeven stukken mededeelt, is het jammer, dat zijne citaten dikwijls niet nauwkeurig zijn. Zoo wordt blz. 139 een brief van Merula bij Schotel, *Avondstonden* blz. 144 geciteerd, waar bedoeld wordt een brief aan M. bij Schotel, *Floris I. en II. van Pallant graven van Culemborg* (Arnhem, 1846). Eenezelfde verkeerde verwijzing komt nog voor op blz. 132. Vreemd is ook blz. 138 VanderHaeghen's reuzenwerk te citeeren als „*Bibliotheca Belgica van Nijhoff.*" Op blz. 47, waar gehandeld wordt over de redenen van het heengaan van Lipsius, Merula's voorganger te Leiden, verdient nog bijgevoegd te worden eene verwijzing naar het belangrijke opstel over Lipsius' bekeering, door den heer H. J. Allard geplaatst in de *Studiën op godsdienstig, wetensch. en letterk. gebied*, 53 blz. 407 vv.

Eene bijzondere waarde heeft het proefschrift nog gekregen door eene bijlage, waarin tezamen worden uitgegeven en besproken de aanteekeningen die Merula omtrent gebeurtenissen in 1565 en 1566 ontving van Franc. Junius. Op het belang daarvan was o. a. reeds

door Fruin gewezen, die eene afzonderlijke uitgave wenschelijk achtte. Ook hierdoor heeft de heer Haak een nuttig werk verricht.

Leiden. S. G. de Vries.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der afdeeling Letterkunde van 13 Maart l.l. bracht de heer Van Leeuwen namens de commissie van beoordeeling der ingekomen Latijnsche prijsverzen rapport uit. De conclusie van dit rapport vindt men hierachter op kolom 64.

Vervolgens gaf de heer De Groot eene bijdrage, getiteld: *Godsdienstige onverdraagzaamheid van het Chineesche staatsbestuur.* Spreker kwam met kracht op tegen de vooral door de dagbladpers gevoede wanvoorstellingen, producten van misverstand en laster, omtrent de godsdienstige verdraagzaamheid der Chineezen. De Chineezen zijn niet verdraagzaam tegenover vreemde godsdiensten. Het Chineesche staatsbestuur vervolgde en vervolgt ze stelselmatig; het is het meest vervolgingszieke gouvernement ter wereld. Om dit nader te betoogen, gaf Spr. eerst eene schets van den grondslag van het Confucianisme, dat beweert op de eenig 'ware manier', nl. in overeenstemming met de onveranderlijke orde der natuur, den *tao*, het leven van de menschen en de inrichting van den staat te leeren. Dit oude stelsel, voorzooverre het godsdienst is, inzonderheid dienst van de afgestorvenen en chthonische wezens, is de officieele leer van den Chineeschen staat. Naast dat eene ware stelsel is naar Confuciaansche begrippen voor geen ander plaats. Reeds Confucius en Mencius leeren vervolging van andersdenkenden. De praktijk is in overeenstemming met de theorie. Sinds de Mongolen door de Mingdynastie zijn vervangen, is de Chineesche regeering er onafgebroken op uit geweest om vreemde secten te onderdrukken en uit te roeien. De wet op de ketterjagerij met hare drie typen van straffen: wurging, bastonnade, verbanning, die Spr. tekstueel mededeelt, dagteekent reeds uit de 15de eeuw en wordt, zooals met voorbeelden van feiten uit de 19de wordt toegelicht, nog steeds toegepast. De tegenwoordige Mantsjoe-dynastie, die thans op haar troon waggelt, is zeker niet minder vervolgingszuchtig dan eenige harer voorgangsters. Zoodoende is de regeering er in geslaagd de Buddhistische Kerk in China allengs zoo te fnuiken dat zij nog slechts eene schaduw mag heeten van wat zij vroeger was; hare kloosters en stichtingen zijn bijna geheel verdwenen, de studie der heilige boeken wordt geheel verwaarloosd, en de geheele uitroeiing is slechts eene kwestie van tijd. Ook het Taoïsme is met goed gevolg onderdrukt geworden. Dat van regeeringswege tegenover het Christendom niet zoo wordt opgetreden, ligt niet aan den wil van het gouvernement, dat de algemeene vervolgingswetten gaarne hier zou toepassen, maar uitsluitend aan de vrees voor de Europeesche mogendheden. De vervolgingen der Christenen zijn steeds òf van geletterden en regeeringspersonen uitgegaan òf door het grauw begonnen maar door hen aangevuurd of gesteund.

Met den Spreker traden in debat de heeren Chantepie de la Saussaye, die opkwam tegen de voorstelling dat het dogmatisme van Confucius' leer noodzakelijk tot vervolging moest leiden, en Tiele, die vroeg hoe het kwam dat Christelijke gemeenten in China zich toch, ook in vroeger tijd, hadden kunnen vormen. De heer De Groot beantwoordde beider opmerkingen, en verklaarde o. a. aan den heer de la Saussaye, dat ook naar zijne meening een politiek, niet een godsdienstig idee aan de stelselmatige vervolging van vreemde secten door de Chineesche regeering ten grondslag ligt.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden den 4en Maart l.l. gehouden, sprak de heer Buitenrust Hettema over *Het Knuppelduel en de Vrije Friezen.* In de rij der verschillende wetsverzamelingen in Friesland behoort tusschen de oude Lex Frisionum en de afzonderlijke rechtsverzamelingen uit de 13e—15e eeuw geplaatst te worden de verzameling van algemeenen aard, bekend als de XVII Kesten en XXIV Landrechten. Onder verwijzing naar zijn opstel opgenomen in het *Rechtsgeleerd Magazijn* XI (1892), blz. 341 v.v. betoogde Spr. dat deze verzameling dateert uit de 11e eeuw, nl. de XVII Kesten gegeven door Koenraad II omstreeks 1038, de XXIV Landrechten door het volk zelf samengesteld tegen het einde dier eeuw. Aan deze opvatting hield Spr. ook thans nog vast ondanks de bestrijding van Heck e. a., en wel voornamelijk om den inhoud der verzameling, minder om het getuigenis van Wipo, dat in zijn betoog eerst in de tweede plaats in aanmerking was gekomen, zonder dat hij daaraan te veel wilde hechten. Van de verschillende handschriften dier Landrechten is één opzichzelf minderwaardig Hs. uitgegeven door M. de Haan Hettema, *Jus municipale Frisonum* (Oude Friesche Wetten, dl. II). Daarin leest men bl. 84 in het 2e Landrecht na de woorden: .... „befalt hi him naet, soe fiaer hi oen syn ayn eerwe, sonder stryd ende sonder lioeda schelde" de toevoeging: *Vel sic secundum alios: Wtoer stryd. wtor stupa, ende wr lioede scelde.* Dit *stupa* schijnt, in den zin van 'flagellatio' als 'staf', 'stok', te beteekenen: eene twistbeslechting met een stok of knuppel, een knuppelduel. Zulk een duel wordt reeds vermeld in de Capitula van Ludovicus Imperator. De edelman vocht met zwaard en schild, de onedele met knuppel en schild: „cum fustibus et scuto" in het Langobardisch recht; „cum baculo et scuto" in een Kamerijksch recht, in de Annales der Kamerijksche Abdij. Zulk een knuppelduel zou dus ook bij de oude Friezen hebben bestaan, en het verdwijnen der *stupa* voor het gerecht zou dan samenhangen met het verdwijnen van het standsonderscheid, dat na de 13e eeuw bij de Friezen onbekend was. Voorts wees Spr. er nog op, dat die toevoeging *wtor stupa* enz. niet kan hebben gestaan in het oorspronkelijke Hs. waarvan de andere afhankelijk zijn, en ons slechts is bekend geworden door de afzonderlijke uitgave van De Haan Hettema. Naar aanleiding hiervan en in aansluiting aan dr. de Vreese's bekende voordracht op het tweede Ned. Philologencongres, betoogde hij de noodzakelijkheid de verschillende Hss. nauwkeurig en in hun geheel uit te geven. Men kon niet volstaan met het min of meer willekeurig reconstrueeren van een archetypus en bij de uitgave van zulk een „Urtext" de varianten van later tijd opgeven. Zonder bijzondere historische gegevens is elke stamboomtheorie gevaarlijk en veel te weinig wordt er gewoonlijk gelet op het vele dat de verschillende afschrijvers naar tijdsomstandigheden hebben gewijzigd.

Den 28sten Februari l.l. aanvaardde dr. J. H. Kern Hz. het ambt van hoogleeraar in de Engelsche taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen met het uitspreken van een redevoering over *de beoefening van de Nieuwengelsche tongvallen.* Spr. behandelde in een uitvoerige inleiding de vraag, wat men onder dialekt verstaat in ruimeren zin: de taal van een groep van menschen, d. w. z. de som van de eigenaardigheden in hun taal, waardoor zij zich gemeenschappelijk onderscheiden van andere groepen. Hij wijst er op, hoe door het toenemend verkeer en den daarmede gepaard gaanden toenemenden invloed der beschaafde spreektaal de onbelemmerde ontwikkeling der tongvallen telkens wordt gestoord, terwijl nieuwe dialekten zich vormen op grond van de ingevoerde algemeene taal. Zoo is in Engeland, gelijk door voorbeelden wordt opgehelderd, de volkstaal grootendeels allengs verdrongen en vervangen door nieuwerwetsche tongvallen, in hoofdzaak berustende op de beschaafde spreektaal. Al kunnen nu ook zulke nieuwe dialekten de belangstelling van den taalbeoefenaar vragen, meer zal deze zich aangetrokken gevoelen tot de andere, die zich natuurlijker hebben ontwikkeld.

Zij alleen geven ons den sleutel tot de historische ontwikkeling der volkstaal.

Spr. gaf daarna een overzicht van de studie der moderne tongvallen van Groot-Britannië. Op een tijd van verzuim, waarin de dialekten hoogstens voor litteraire doeleinden gebezigd werden — zoo reeds Chaucer, dan het Elizabethaansche drama, later Walter Scott, Burns, Dickens, George Eliot —, volgt de periode der algemeene woordverzamelingen, die trouwens meestal weinig bruikbare hulpmiddelen zijn gebleken voor de wetenschappelijke studie der dialekten. Een uitzondering vormen die welke zich beperken tot de levende dialektwoorden, in 't bijzonder die van een enkelen tongval. De werken van deze laatste soort dagteekenen bijna alle uit de laatste kwarteeuw en staan onder den invloed van de nieuwe methode van taalstudie; grootendeels zijn zij uitgegeven door de in 1872 opgerichte *English Dialect Society*. Steunende op de genoemde bouwstoffen, de litteraire werken in dialekt, de groote dialektwoordenboeken en de enkele wetenschappelijk bewerkte schetsen van afzonderlijke tongvallen, ondernam A. J. Ellis zijn boek over de klankleer der levende Engelsche tongvallen, dat in 1889 als vijfde deel van zijn groot werk *On Early English Pronunciation* verscheen. Aan de uiteenzetting van de voornaamste verdiensten van Ellis' werk was het laatste gedeelte der rede gewijd, aan wier slot door Spr. gewezen werd op het vele dat ook na den door Ellis gelegden grondslag voor de kennis der Nieuwengelsche tongvallen nog te doen blijft. De rede is, van bibliografische aanteekeningen voorzien, bij de firma J. B. Wolters in druk verschenen.

Den 29sten Aug. 1900 werd te Deventer opgericht de Vereeniging tot onderzoek van Taal en Volksleven in het Oosten van Nederland. Door het uitgeven van een tijdschrift wil zij trachten te verzamelen „alles wat op volkstaal, volksgebruiken, gewoonten en volksgeloof betrekking heeft". Onlangs verscheen het eerste nummer van dit tijdschrift onder den titel *Driemaandelijksche Bladen*, bevattende verschillende mededeelingen van dr. J. H. Gallée, G. J. Klokman J. Az., dr. G. J. Boekenoogen, dr. J. Bergsma e. a. Tegen een contributie van minstens *f* 1.— 's jaars kan men lid worden der vereeniging en ontvangt dan het tijdschrift gratis. Secretaris is de heer G. J. Klokman J. Az. te Voorschoten.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

(Kuhn's) Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XXXVI, 4: H. Zimmer, Keltische Studien. 18. Beiträge zur altirischen Grammatik. 1. Der ursprüngliche Nomin. und Accus. Dualis der *u*-Stämme im Altirischen: 2. Air. *asbert* und *asrubart* in ihrer Bedeutung für die air. Tempuslehre. — G. Hüsing, Altiranische Mundarten. I (afgeleid hoofdzakelijk uit den verschillenden vorm van Iraansche eigennamen in Assyrische en Babylonische teksten). — dez., Zur persischen Lautlehre (bestrijdt Hübschmann op eenige punten, vgl. *KZ.* XXXVI, 2, zie *Mus.* VII, 339). — A. Kock, Zur gotischen Lautlehre. 1. Zur Frage nach dem Wechsel zwischen stimmlosen und stimmhaften Fricativae; 2. Der Wechsel *-rs* : *-r* im Nom. Sg. (bestrijdt Hirt's verklaring van dat verschijnsel). — O. Richter, Der Plural von gAw. *mazdāh-ahura-*. — G. N. Hatzidakis, Ueber die Lautgruppe *νη* im Attischen (*νη* = oorspr. *vā* is de regelmatige vorm in het Attisch; waar *vā* optreedt, zooals in *φλύαρος*, *ναυαγός*, zijn bijzondere invloeden in het spel geweest).

XXXVII, 1: F. Solmsen, Beiträge zur Geschichte der lateinischen Sprache. 4. Der Wandel von *ὄυ* in *ἄυ* (in verband gebracht met het accent); 5. *testis* 'Zeuge' (Skutsch's verklaring als = **terstis*, d. i. „tertius" wordt aldus aangevuld, dat in *-stis* de wortel *sta* zou steken); 6. *baiulus boia* (etymologische hypothesen). — Joh. Schmidt, Die griechischen Praesentia auf *-ισκω* (tracht de lengte van de *ι* en samenhang met Idg. wortels op *-ōį* en *-ēį* te bewijzen) — R. Thurneysen, Zum keltischen Verbum. 1. Die Verbalpartikel *ro* (naar aanleiding van Zimmer's artikel in XXXVI, 4); 2. Zum Deponens und Passivum mit *r*; 3. Das *t*-Praeteritum. — J. Franck, Mittelniederländisch *mêre*, lateinisch *mûrus* (onderstellingen over de beteekenisontwikkeling en herkomst van *mêre* en zijne verwanten). — dez., Zur Form und Bedeutung von *pflegen* (verschillende mogelijkheden beoordeeld). — P. Kretschmer, Xerxes und Artaxerxes (over de vormen, die die namen hebben in het Lykisch, Grieksch en Latijn). — E. Schwyzer, Etymologisches und Grammatisches. 1. gr. *λαγώς*; 2. lat. *transenna*; 3. lat. *cōnāri*; 4. lat. *adulter*, *stuprum*; 5. lat. *tabula*, gr. *σανίς*; 6. lat. *bacchanal*, *lupanar*; 7. gr. *σκυθρός*. — G. N. Hatzidakis, Zur Chronologie der gr. Lautgesetze und zur Sprachfrage der alten Makedonier (concludeert op linguistische gronden dat de oude Macedoniërs Grieken waren). — E. W. Fay, Prometheus in India (een losse opmerking). — Joh. Schmidt, *Expergiscor* (vermoedt, dat de samenhang met *pergo* op volksetymologie berust, en dat in **pergro*, verwant met *ἐγείρω*, bktr. *fra-γrisəmnō*, skt. *jāgarti*, het grondwoord te zoeken is).

(Bezzenberger's) Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, XXVI, 1: A. Fick, Die Erbreiterung der Menis (de tweede omwerking der oer-Menis). — dez., Die Einlegung des „Oitos" in die Menis. — O. Hoffmann, Zur Bildung des sigmatischen Aoristes (tracht opnieuw te bewijzen, dat alle vocalische verbaalstammen den aorist met *σσ* vormden, niet met *σ*, zooals de op een consonant uitgaande stammen). — H. Reichelt, Gr. *εὐρύς* und hom. *εὔληρα* (verklaart de verhouding van *εὐρύς* tot *urú-* door ablaut en vergelijkt *εὔ-* in *εὔληρον* met *παρ-ήιον*, *παρ-ειαί*). — W. Prellwitz, Lat. *prīmōres* (hetzij hypostase van een ablatief *prīmō ōre*, hetzij onmiddelijk samengesteld uit *prīmus* en *ōs*, evenals *prīmaevus* uit *prīmus* en *aevum*). — C. Pauli, Die etruskischen Familiennamen auf *-tru*. — E. Lattes, Bemerkungen zu etruskischen Inschriften. — J. Endzelin, Ursprung und Gebrauch des lettischen Debitivs (*jà-* in *jàbût*, *jàêd* e. dgl. uit mhd. *jā*). — H. Brunnhofer, Iranische Namen (Karmpaluk, Satyros, Metrodoros, Kappadokien, Kaphthor, Pomaxathres). — dez., Emendationen zum Rigveda (zie beneden).

XXVI, 2: H. Brunnhofer, Emendationen zum Rigveda (vervolg; meerendeels willekeurige en gewelddadige veranderingen en verklaringen). — dez., Worterklärungen zum Rigveda (o. a. *vépas* 1, 80, 12 'hagel', *sina-* 2, 30, 2 'wapen', *akrá-* 10, 77, 2 = lat. *acer* 'ahorn' enz.). — A. Fick, Einige griechische Namen (uit inscripties op Korinthisch aardewerk). — dez., *σοφός*, *ἐπίσσοφος* (naar aanleiding van *σοφός*, dat F. met *ψέφω* in verband brengt, bespreekt hij de wisseling *σ*: *ψ* aan het woordbegin). — dez., Zur thessalischen Mundart (over eene bronsinscriptie uit de 5de eeuw v. C.). — dez., *Οὐατίας* König von Kyme. — O. Hoffmann, Beiträge zur lateinischen Grammatik (1. *gh* im Inlaute zwischen Vokalen = lat. *h*, *g*; 2. *ludo*, *ludos* : gr. *χλευή*, ags. *gléo* enz.; 3. *inquam* : gr. *ἔμπης*, *ἔμπᾱς*). — H. Brunnhofer, Nachwort zu den Emendationen zum Rigveda. — F. Bechtel, Böotische Eigennamen (*Τευμασιγένεις*, *Μώλιουτος*, *ϝαδώσιος*). — A. Bezzenberger, Got. *bairau*, Konjunktiv von indogerm. *bhérṓ⟨u⟩* (tracht het bestaan van een suffix *-u* voor den eersten pers. sing. aan te toonen). — E. Lattes, Le prime parole della grande epigrafe campano-etrusca. — Anzeige. — A. Bezzenberger, Etymologien (o. a. got. *aúrahi* : lat. *Orcus*, lit. *dimstis* 'hofstede' : gr. *δόμος*, ags. *beorcian* 'blaffen' : lit. *burgëti* 'brommen', gr. *ὀϊζύς* : got. *wai* enz.). — H. Brunnhofer, Nachtrag.

Hermes, XXXVI, 1: D. Detlefsen, Die Quellenschriften, insbesondere die lateinischen, in B. 10 der Naturalis historia

des Plinius (vooral Aristoteles' Hist. anim. en een werk van Plinius' tijdgenoot den haruspex Umbricius Melior). — O. Seeck, Zur Chronologie des Kaisers Licinius (werd keizer 11 Nov. 308, niet 307, legde de regeering neer 324, niet 323, data opgemaakt uit Egyptische papyrussen). — W. Radtke, Aristodem's *'Επιγράμματα Θηβαικά* (aanvulling van resultaten van v. Wilamowitz in diens *Homerische Untersuchungen*). — H. Diels, Die Olympionikenliste aus Oxyrhynchos (de op drie plaatsen voorkomende adnotatie *ὁ κρατισ. ἀ, ὁ φιλισ, ὁ καλλισ* verklaard als *οὕτως Κράτης α', οὕτως Φίλιστος, οὕτως Καλλισθένης*). — B. Graef, Archäologische Beiträge (1. op de Assteasvaas in Madrid is geen beeld van een theater gegeven; 2. de gouden gorytos in de Ermitage te St. Petersburg, *Wiener Vorlagebl.* B. 10, waarop de genitalia der mannelijke figuren zorgvuldig bedekt zijn, òf van veel belang voor de kultuurgeschiedenis òf onecht; 3—5. verklaring van figuren op vazen; 6. de Telosvaas geen Attisch product, maar in Zuid-Italië gemaakt). — W. Christ, Bacchylides und die Pythiadenrechnung (de stelling van Böckh dat de berekening der Pythiaden moest uitgaan van Ol. 48, 3 nu ook door Christ opgegeven). — F. Hiller von Gaertringen en C. F. Lehmann, Gewichte aus Thera (metrologica). — F. Hiller von Gaertringen, Eine Karneenfeier in Thera (verklaring van een in facsimile meegedeelde archaische inscriptie van Thera). — M. Wellmann, Zu den *Αἰτιολογούμενα* des Soran (verdedigt de hypothese van Diels dat de Anonymus Parisinus, uitgegeven door Fuchs [*Rh. Mus.* 49, 540], zijne doxographica uit Soranus heeft geput). — Miscellen: E. Klostermann, *Κομίατον* commeatus (Orig. Hom. XVII, 6 in Ier., ed Lomm. XV, 311 heeft het handschrift niet *ἀνοχήν* maar *κομίατον*); F. Blass, Zu den neuen Fragmenten aus Hesiods Katalogen (aanvulling van het 1ste der door v. Wilamowitz uitgegeven fragmenten, *Berl. Sitz. B.* 1900, p. 839 vv.); C. Robert, Die Phorkiden (Pemphredo, Perso, Enyo genaamd op een aarden pot te Halle, waarop misschien een scène uit de Phorciden van Aeschylus is afgebeeld); F. Hiller von Gaertringen, Der Bildhauer Antiphanes (genoemd op een Perzische inscriptie *Bull. Hell.* I, 1876, 134, 45).

Journal of Philology, XXVII, nº 54: H. Jackson, On Themistius II *εἰς Κωνστάντιον* 32 C (critisch). — A. E. Housman, Emendations in the Fifth Book of Manilius. — T. L. Agar, Emendationes Homericae (Od. XIII—XVI). — R. Ellis, Euripidea (crit. aanteekeningen). — W. M. Lindsay, Hiatus in Plautus (uitnemende formuleering van den omvang en de grenzen van den vrij uitgebreiden Plautijnschen hiatus, vervlochten in een betoog over de methode tot vaststelling van den hiaat in de bijzondere gevallen). — R. Haverfield, Tac. Germ. 13 (exeget.). — R. D. Archer-Hind, Note on Philebus 15 A, B (exeget.) — T. Nicklin, Alexandrinian Evidence for the Chronology of the Gospels (onderzoek naar de historische waarde van de getuigenissen der Egyptische kerkvaders, met name Clemens, voor de tijdsbepaling der hoofdgebeurtenissen in de Evangeliën, met de conclusie dat de data der Kerk van Egypte, die met het Egyptische jaar rekenen, boven andere de voorkeur verdienen). — J. P. Postgate, Emendations of Valerius Flaccus. — I. Bywater, Milton and the Aristotelian definition of Tragedy (toont aan dat M.'s pathologische opvatting van de *κάθαρσις* in de inleiding op „Samson Agonistes" voorloopers had in philologen van de 16e en 17e eeuw: Scaino en Galluzzi). — C. Taylor, Hermas and Cebes (gedetailleerd betoog om te bewijzen dat *Cebetis Tabula* een van de hoofdbronnen van den *Pastor* is, zooals reeds in 1895 door Dr. Cotterill is vermoed).

Journal Asiatique, Neuv. Série, XVI, 2: G. Mercier, Cinq textes berbères en dialecte chaouia (in tekst en vertaling, met inleiding over het dialect). — J. B. Chabot, Archéologie orientale (vervolg en slot van het artikel in *JAs.* XII, 1, zie *Mus.* VII, 131). V. Quelques inscriptions palmyréennes (30—51); VI. Deux *lychnaria* chrétiens avec inscriptions grecques; VII. Inscriptions grecques de Syrie; VIII. Inscriptions de 'Enéš. — S Rappoport, Deux hymnes samaritaines (in grondtekst en Arab. vertaling naar Hss. te Parijs en Londen, met bijgevoegde letterlijke Fransche vertaling). — Marçais, Le Taqrib de Ennawawi, traduit et annoté (dit eerste artikel is een algemeene inleiding over de juridisch-traditioneele litteratuur, waartoe dit werk behoort). — J. Rouvier, Baal-Arvad d'après la numismatique des rois phéniciens d'Arvad devant la période préalexandrine: 450 à 332 avant J. C. — Nouvelles et mélanges: R. Basset, Notice sur un manuscrit des fables du Kalilah et Dimnah.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LIV, 3: W. Foy, Altpersisches und Neuelamisches (interpretatie van plaatsen en woorden in Oudperzische inschriftelijke teksten). — O. Braun, Ein syrischer Bericht über Nestorius (geeft den Syrischen tekst met vertaling van een aan Ḳōzmā, hoofd der geloovigen in Antiochië gerichten brief over het uiteinde van Nestorius; die brief is niet lang vóór het jaar 535 uit het Syrisch vertaald). — I. Goldziher, Bemerkungen zu Huart's Ausgabe des Kitâb al-bad' wal-ta'rich von al-Bachi (bevat verschillende tekstverbeteringen). — W. Foy, Zur Xerxes-Inschrift von Van (nauwkeuriger lezing op grond van de jongste photographische opneming). — H. Winckler, Šams = Göttin (dit Sabaeische woord is als appellativum op te vatten: het komt hier en daar voor met een pronomen suffixum, is dus geen proprium). — F. Schulthess, Ueber den Dichter al Naǧāšī und einige Zeitgenossen (waarbij een aantal Arabische teksten en vele aanteekeningen). — P. Horn, Persische Handschriften in Constantinopel (vervolg en slot; zie *ZDMG.* LIV, 2, vgl. *Mus.* VIII, 347). — O. Böhtlingk, Ueber einige Verbalformen mit verdächtigem *ai* im Sanskrit. — dez., ṚV. 5, 1, 1 (exegetisch). — dez., Eine Absurdität (tekstverbetering in TBr. 2, 1, 1, 3).

Taal en Letteren, XI, 3: R. A. Kollewijn, Verandering van woordbetekenissen (Semasiologie; naar aanleiding van het boek van A. Waag, *Bedeutungswandel unseres Wortschatzes*; wordt vervolgd). — Dr. S. S. H[oogstra], De Nederlandsche letterkunde op het examen voor hoofdonderwijzer. II (wordt vervolgd). — Boekaankondiging. — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, XLV, 1: Bernhardt, Neue Bruchstücke des niederdeutschen Girart de Roussillon (gevonden in de bibliotheek van prins Stolberg te Wernigerode; andere fragmenten derzelfde vertaling van deze chanson de geste zijn *ZfdA.* 30, 76 vv. afgedrukt). — K. Zwierzina, Mittelhochdeutsche Studien. 10. Doppelformen und Synonyma. — J. Franck, Zum niederrheinischen Cato (vgl. *ZdfA.* 44, 119 vv.). — H. Meyer, Über den Ursprung der germanischen Lautverschiebung (na een overzicht en critiek van de tot dusver gegeven verklaringen tracht de Schr. de verschillende klankwijzigingen, die men gezamenlijk de Germaansche klankverschuiving noemt, als een historisch samenhangend verschijnsel te verklaren; hij vindt daarin een versterking der ademhaling, verbonden met een verslapping der mondarticulatie, waarvan hij den oorsprong zoekt in den intocht der Germanen in een bergachtig land [de Karpathen?]. Niet later dan omstreeks 1000 v. Chr. zou de 'klankverschuiving' tot stand zijn gekomen). — F. Burg, Nibelungenemendationen post festum (tamelijk avontuurlijk: *ze Norwege in der marke* Nib. 682, 3 Lachm. zou een oude fout zijn voor *Nimwege*: de verplaatsing van Attila's residentie naar Soest in de Ths. zou berusten op een verkeerde lezing *angeren* [Soest: *Angrorum oppidum*] voor *ungeren*, e. d.). — Anzeiger XXVII, 1 bevat, behalve recensies enz.,

o. a.: R. Löwe, Zwei wandalische Wörter (bij Olympiodorus); Wisser, Herger (*MF*. 26, 21: niet de naam van den dichter, maar van een beschermer van den dichter); G. Boetticher, Zu Parz. 487, 1—4.

Beiträge zur Gesch. der deutschen Sprache und Literatur, XXVI, 2: M. Deutschbein, Dialektisches in der ags. Übersetzung von Bedas Kirchengeschichte (het vocalisme der stamlettergrepen). — A. Leitzmann, Saxonica. 2. Zum Gernroder Psalmencommentar (wordt naar Halberstadt gelocaliseerd, cca 900 geschreven); 3. Zu den Essener Denkmälern (opmerkingen vooral van lexicografischen aard). — A. Brieger, Vom rhythmischen Zwischenaccent und Schlussaccent im deutschen Verse. — S. Muller, Hercynia (tot staving van Müllenhoff's meening, dat de oudere Grieken met *Hercynia* de Alpen bedoeld hebben). — C. C. Uhlenbeck, Germanisches und Slavisches (1. an. *glópr*; 2. mhd. *hader*; 3. ahd. *harfa*; 4. ags. *hligan*; 5. ahd. *karpfo*, *finko*). — dez., Zur deutschen Etymologie (74 opmerkingen van etymologischen aard, grootendeels polemisch tegen Kluge[6]). — M. Ihm, Zur Summa Theologiae (het begin van Denkm. no. 34 als kantteekening in een Hs. van Suetonius te Wolfenbüttel). — A. Goetze, Die Krimgoten (uit Konr. Gesner's voorrede op Josua Maaler's Duitsch woordenboek, Zürich 1561). — W. Zuidema, Nachträgliches zu *Beitr*. 24, 476 ff. — John Meier, Zu *Beitr*. 25, 567 ff. (verwerpt Leitzmann's conjectuur *and wordum* = *andwordum* 'responsis' in de Saksische doopgelofte). — B. Kahle, Zum Kampf des Vaters und Sohnes (voegt bij de door Busse, *Beitr*. 26, 1 vv., verzamelde vormen van den strijd tusschen vader en zoon een IJslandsche versie in de Kialnesinga saga [Isl. sög., Kph. 1847, II, 397 vv.]).

Romania, XXX, 1: F. Lot, Nouvelles études sur la provenance du cycle arthurien. XI—XVIII. — A. Piaget, „La Belle dame sans merci" et ses imitations. — A. Morel-Fatio, Le débat entre Anton de Moros et Gonzalo Davila. — J. J. Salverda de Grave, Les mots dialectaux du français en moyen-neérlandais. — Mélanges. — Comptes-rendus. — Périodiques. — Chronique.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXV, 2: Carolina Michaëlis de Vasconcellos, Randglossen zum altportugiesischen Liederbuch. — J. Zeidler, Der Prosaroman Ysaye le Triste. — P. Toldo, Etudes sur la poésie burlesque française de la Renaissance (vervolg). — A. Pellegrini, Il Piccinino (vervolg). — H. Schuchardt, Franz. *caillou* | Lat. *coclaca*. Über Laut- und Bedeutungswandel (over het begrip van taalwetten, tegen G. Paris en Wechssler). — W. Suchier, Nachtrag zu *Zeitschr*. XXV, 94—109.

Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, XI, 1: K. Weinhold, Über die Bedeutung des Haselstrauchs im altgermanischen Kultus und Zauberwesen. — J. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits (wordt vervolgd). — J. Bacher, Von dem deutschen Grenzposten Lusérn im wälschen Südtirol (vervolg). — H. Raff, Geschichten aus Bamberg. — B. Kahle, Der Ort der Hochzeit auf Island zur Sagazeit (gewoonlijk de woning der ouders of verwanten der bruid). — O. Schell, Zwei alte Gerichtsstätten in den Rheinlanden (Feldkirchen en Kyllburg; met een plaat). — E. K. Blümml en A. J. Rott, Die Verwendung der Pflanzen durch die Kinder in Deutschböhmen und Niederösterreich. — O. Hartung, Bastlösereime aus Anhalt. — R. Reichhardt, Sagen aus Nordthüringen. — O. Schütte, Braunschweigische Volksreime. — F. Loose, Die Eiserkuchen der Zerbster Gegend (met afbeeldingen). — Kleine Mitteilungen. — Bücheranzeigen. — Aus den Sitzungs-Protokollen des Vereins für Volkskunde (met 2 platen).

Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, XVI, 2: Bussemaker, De arrestatie van Gyllenborg en Görtz in 1717 (wordt vervolgd). — Bakker, Uit de ontwikkelingsgeschiedenis van Stadskanaal (vervolg). — Zondervan, De Duitsche koloniën (wordt vervolgd). — Historische mededeelingen. — Revue der geographische tijdschriften. — Mededeelingen op geographisch gebied. — Bibliographie.

Revue Historique, LXXV, 2: Caudrillier, Le complot de l'an XII (vervolg). — Philippson, La paix d'Amiens et la politique générale de Napoléon I (wordt vervolgd). — Liard, Saint-Simon et les États-Généraux. — Depping, Un épisode du séjour des alliés à Paris (3 Aug. 1815). — Bulletin historique (France). — Comptes-rendus critiques. — Publications périodiques. — Chronique et Bibliographie.

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardrijksk. Gen., 2e Serie, XVIII, 2: Schuiling, De grenzen van de provincie Overijsel en hare landschappen (slot volgt). — Spaan, Een landreis van Berouw naar Samarinda. — Riedel, De Poïgar-rivier in het landschap Bolaäng Mongondou, Noord-Selebes. — Wichmann, Nog eens de Doïf-eilanden. — Pleyte, Herinneringen uit Oost-Indië. — Mededeelingen. — Litteratuur. — Aardrijkskundig nieuws. — Kaarten en platen.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 2: Sapper, Beiträge zur Ethnographie des südlichen Mittelamerika: I. Die gegenwärtige Verbreitung der Sprache; II. Vergleichende Übersicht des Kulturzustandes der Indianerstämme. — Schlagintweit, Der Name des höchsten Berges der Erde. — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karte.

Gids, 1901, Maart: R. P. J. Tutein Nolthenius, Sprekende steenen (naar aanleiding van de uitgaven van v. Arkel en Weissman, Mulock Houwer en Overvoorde over oudheden van Noord-Holland, Deventer en Dordrecht). — W. G. C. Byvanck, Inleiding tot Shakespeare's Hamlet. IV. — A. G. van Hamel, Een nieuw poëem van Tristan en Yseut (le Roman de Tristan et Yseut, traduit et restauré par Jos. Bédier).

Tijdspiegel, 1901, Maart: Kops, Een Iersch klaverblad, Theobald Wolfe Tone, Lord Edward Fitzgerald en Robert Emmet. — Beck, Eduard von Wölfflin. — Kremer, Johan van Bijlevelt te Arnhem.

Nederland, 1901, Maart: Perk, In het land der martelaren (de valleien der Waldenzen).

Tweemaandelijksch Tijdschrift, 1901, Maart: Van Raalte, Taalvorming.

Nederl. Spectator, 1901, n⁰ 10: J. H. Holwerda, Pompeji (naar aanleiding van Mau's „Pompeji in Leben und Kunst").

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

De Bruyne, Gesch. v. Nederland in onzen tijd: Ned. Spect. 1901, no. 11. 12 (H. Brugmans).

Corpus documentorum inquisitionis haeret. pravitatis Neerl., ed. Fredericq, IV: Deutsche Ltztg. 1901, no. 9 (H. Haupt).

Van Dam, William Shakespeare: Deutsche Ltztg. 1901, no. 11 (W. Franz).

Dèr Mouw, Dr. J. M. Hoogvliet's opvatting van taalstudie: Taal en Lett. XI, 3 (J. B. Schepers).

Dokkum, De constructionis analyt. vice acc. cum inf. fungentis usu apud Augustinum: Berl. phil. Woch. 1901, no. 11 (R. C. Kukula).

Erasmi Colloquia familiaria, ed. Singels: Ned. Spect. 1901, no. 11 (IJ. H. Rogge).

Fruin, Verspr. geschriften: Ned. Spect. 1901, no. 12 (A. T. Colenbrander).

Van Ittersum, Het waterschap „Heycop": Tijdschr. Kon. Nederl. Aardr. Gen., 2e Serie, XVIII, 2 (A. A. Beekman).

Krämer, De negentiende eeuw: Ned. Spect. 1901, no. 10 (Th. Bussemaker).

Müller, Das Wasserwesen der niederl. Provinz Seeland: Peterm. Mitt. 1900, no. 2 (H. Blink).

Postmus, Het Wilhelmus: Taal en Lett. XI, 3 (J. Koopmans).

de Visser, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam: Rev. Critique 1901, no. 10 (A. de Ridder).

Zondervan, Allg. Kartenkunde: Tijdschr. Kon. Nederl. Aardr. Gen., 2e Serie, XVIII, 2 (B.).

PERSONALIA.

Benoemd: tot lector in de Romaansche philologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden dr. J. J. Salverda de Grave, privaat-docent aan die universiteit; tot lector in de oude geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht dr. H. van Gelder, privaat-docent aan die universiteit; tot leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Roermond de heeren G. de Weerd te Amersfoort en C. J. A. Meerdink, doctorandus in de Nederlandsche letteren te Amsterdam; tot leeraar in de Engelsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Winterswijk de heer J. A. Bruins, tijdelijk leeraar bij het middelbaar onderwijs te Amsterdam.

Gepromoveerd: tot doctor in de klassieke letteren aan de universiteit te Amsterdam de heer J. Helder met proefschrift *De Aristophanis in Nubium fabula consilio atque arte.*

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

In certamine poetico, de quo pronunciatum fuit in conventu Academiae Regiae Scientiarum Nederlandica d. XI m. Martii Ai MDCCCCI, praemium reportavit carmen inscriptum *Patria Rura* et obsignata scidula aperta cognitum est nomen poetae

PETRI HELBERTI DAMSTÉ Leidensis.

Praeterea ex reliquis carminibus prae ceteris laude digna visa sunt quae sequuntur: *Moretum*, *Ad Sodales*, *De hodiernis Bacchanalibus*, *Bucentaurus*, *Ciceronis Epistula* et *Autumnales Feriae*. Haec carmina itidem legati Hoeufftiani sumptibus edentur, si poetae veniam dederint scidulas aperiendi.

C. B. SPRUYT,
Acad. Reg. h. t. ab actis.

AMSTELODAMI, ipsis Id. Mart. 1901.

ADVERTENTIËN.





Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

# MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand. UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN. **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 5,90.**

9de Jaargang. No. 3. Mei 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. SPEYER, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. SYMONS, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. BLOK, te Leiden.

D. Detlefsen, Die Beschreibung Italiens in der Naturalis Historia des Plinius und ihre Quellen. (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie, herausgegeben von W. Sieglin. Heft I). Leipzig, Eduard Avenarius. 1901. (Pr. M. 1.60).

Het voor mij liggende geschrift is het eerste stuk van eene reeks uitgaven van 1° oude geschiedbronnen en geografen en 2° onderzoekingen op het gebied der antieke historie en aardrijkskunde, die door W. Sieglin, hoogleeraar in de historische geographie te Berlijn, in verbinding met een aantal geleerden zullen worden uitgegeven. Het is eene onderneming, in aanleg althans herinnerend aan de onder v. Gebhardt's en Harnack's leiding staande *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* en meer andere dergelijke publicaties, die tot het vooral bij onze oostelijke naburen tegenwoordig zeer bloeiende „Grossbetrieb der Wissenschaft" behooren.

Volgens den prospectus komen voorloopig niet uitsluitend, maar toch bij voorkeur geographische werken voor eene nieuwe uitgave in aanmerking: verscheidene van Müller's *Geographi Minores* staan op de lijst. Dat intusschen ook de fragmenten van Ephorus, Theopompus, Timaeus, Posidonius spoedig aan de beurt zullen komen is een heuchelijk feit. Daardoor zullen lang gekoesterde wenschen vervuld worden.

Ook in de breede rij der aangekondigde *Forschungen* hebben de meesten betrekking op de oude geographie. Zoo zullen dan deze studien ook naast de onlangs aangekondigde *Beiträge zur alten Geschichte* onder redactie van C. F. Lehmann zeer zeker recht van bestaan hebben.

Herhaaldelijk zijn er van de hand van D. Detlefsen onderzoekingen verschenen omtrent den aard en het karakter der *Naturalis historia* en de bronnen door Plinius gebruikt. Nog kort geleden werden zijne *Untersuchungen über die Zusammensetzung der Naturgeschichte* in de kolommen van dit blad aangekondigd (*Mus.* VIII, 71 v.). Thans gaat D. na, aan wie de Romeinsche polyhistor zijne uitvoerige beschrijving van Italië heeft ontleend. Hij onderwerpt dit stuk (3, 38—75. 95—138) aan een zeer minutieus onderzoek en komt, dank zij zijne gezonde methode en groote scherpzinnigheid, tot een viertal conclusiën, waarmede ieder die zijne bewijsvoering heeft gevolgd, zich gaarne zal willen vereenigen: Te gronde gelegd is (1.) de discriptio van Augustus en (2.) de daarmee samenhangende wereldkaart van Agrippa na zijn dood door Augustus aan den wand van de porticus Vipsania aangebracht. Daarnaast maakte Plinius vooral gebruik (3.) van een geographisch werk van Nepos en (4.) van verschillende geschriften van Varro, o. a. van zijne *Legationum libri IIII.*

Het is niet te verwachten dat op alle detailpunten de resultaten van D. proefhoudend zullen blijken, maar dat hij wat de hoofdzaken betreft juist heeft gezien komt mij ontwijfelbaar voor. Erkend dient trouwens te worden dat ze voor het grootste gedeelte niet nieuw zijn; de verdienste van den schrijver steekt vooral hierin dat hij nauwkeurig heeft bepaald welke stukken en stukjes uit elk der gebruikte bronnen zijn ontleend.

Jammer dat talrijke, ten deele den zin zeer storende drukfouten dit eerste deel der *Quellen und Forschungen* ontsieren.

Groningen. U. Ph. Boissevain.

K. H. E. de Jong. De Apuleio Isiacorum mysteriorum teste. Lugduni Batavorum, apud E. J. Brill. 1900. (Leidsche dissertatie).

De schrijver dezer dissertatie merkt terecht op, dat Apuleius in het XIde boek der Metamorphosen niet schertst. Maar, streng genomen, doet hij dat nooit. Hij vertelt de zotste en onmogelijkste dingen met een niet alleen leuk, maar zelfs zoo ernstig gezicht, dat men zou kunnen meenen, dat hij zelf geloofde, wat hij zeide. Zelfs de Karnavalsgrap ter eere van den „deus Risus", den prins

Momus van Hypata, toen Lucius, na een stevig glas, drie bandieten meende te hebben omgebracht, terwijl het in der daad wijnzakken waren geweest, en als berouwhebbend zondaar voor den rechter verschijnend, niet anders verwachtte, dan pijnbank en doodstraf, totdat hij met de lijken der verslagenen geconfronteerd werd, en deze, van het omhullend kleed ontdaan, aanwezen, dat er slechts wijn, geen bloed gestort was: dit alles wordt met zooveel pathos, op zoo tragischen toon verteld, dat de lezer, ofschoon de geheele stad den buik vasthoudt van het lachen, ter nauwernood een glimlach op de lippen neemt, al bewondert hij ook de kunst des vertellers. Vandaar dat onze wijsgeer vaak geleerde en scherpzinnige lieden, aan wie de natuur de gave onthouden heeft, den ernst in een narrenpak en den onzin in plechtgewaad te herkennen, bij den neus heeft. Het XI^de^ boek verschilt van de overigen meer in inhoud, dan in toon: hier worden althans mogelijke dingen verhaald; maar daaruit volgt nog niet, dat al wat er in staat, ook werkelijk geschied is, dat b.v. de herhaalde verschijningen van Isis en Osiris werkelijk hebben plaats gehad, d. w. z. dat Apuleius werkelijk de voorstelling van die verschijningen heeft gehad. De uitvoerige en kunstmatige wijze, waarop de beide eerste verschijningen van Isis verhaald zijn, maken het zelfs waarschijnlijk, dat zij verzonnen zijn met het oog op litterarisch effect. Ook in het XI^de^ boek blijft Apuleius romanschrijver. Hij is knap, geleerd, vernuftig, geloovig, maar daarbij zulk een charlatan, zulk een poseur, had zooveel aan mystiek gedaan, dat de grens tusschen werkelijkheid en verdichting hem zelven vaak duister moet zijn geweest. Dit alles maakt een onderzoek, als dat door den heer de Jong ondernomen, uiterst moeielijk en ik bedoel allerminst iets onvriendelijks te zeggen, wanneer ik beweer, dat de onmiddelijke uitkomsten voor de verklaring van Apuleius niet zeer groot zijn. Dit liet zich ook niet verwachten, omdat daarvoor nu eenmaal geen materiaal aanwezig is. Toch is het geschrift van den heer de Jong belangwekkend, omdat daarin uit niet zeer voor de hand liggende bronnen veel bijeengebracht is, dat betrekking heeft op magie, mysteriën en mystiek, onderwerpen die, samenhangend met de godsdienstgeschiedenis, in de laatste jaren terecht veler aandacht getrokken hebben.

Het hoofddeel van d. J.'s betoog is de verklaring van de woorden: *Accessi confinium mortis et calcato Proserpinae limine per omnia uectus elementa remeaui; nocte media uidi solem candido coruscantem lumine; deos inferos et deos superos accessi coram et adoraui de proximo.* Men kan deze woorden òf verklaren door eenvoudige suggestie — geholpen wellicht door bedwelmende dranken, zooals bij den Mithrasdienst, of dampen, hoewel Apuleius hierop met geen enkel woord zinspeelt, òf door tooneelmatigen toestel. Een derde verklaring is deze, dat de vereischte stemming bij de inwijdelingen eenvoudig gewekt werd door eene indrukwekkende vertooning van symbolen, die in eenen tijd, minder vijandig aan symboliek dan de onze, voldoende zou zijn geweest, om op geloovig gestemde gemoederen eenen machtigen indruk te maken, men denke aan het vertoonen van den monstrans in de Katholieke kerken, al vat de kerk deze handeling niet als symboliek op. Na eenig aarzelen verwerpt de schrijver de laatste verklaring en kiest, als wij hem wel begrijpen, de suggestie, geholpen door een bescheidenen tooneelmatigen apparatus. Persoonlijk zou ik liefst den nadruk leggen op het tooneelmatige. De aanbidding der goden van onder- en bovenwereld, in persoon tegenwoordig; het bezoek aan de onderwereld, want *calcaui Proserpinae limina* is natuurlijk niet: „je foulai aux pieds le seuil de Proserpine" (Sainte-Croix), maar „ik betrad den drempel", laat geene andere redelijke verklaring toe: vgl. de woorden van Isis XI. 6. p. 256, 19 *uiues in mea tutela gloriosus et cum spatium tui saeculi permensus ad inferos demearis, ibi quoque, in ipso subterraneo semirutundo me, quam uidebis* (cdd. *uides*) *Acherontis tenebris interlucentem stygiisque penetralibus regnantem, campos Elysios incolens ipse tibi propitiam frequens adorabis.* Het *per omnia uectus elementa remeaui,* verklaart zich het best door de vuur-, lucht- en waterproef van den Mithrasdienst, al zal Cumont wel gelijk hebben, wanneer hij weigert geloof te slaan aan de overdrevene voorstelling van Nonnus (cf. *Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra.* Introduction t. II. p. 322. ann. 6). Een komische tegenhanger van deze terugreis, is de tocht door de lucht, dien men Don Quiyote, geblinddoekt op het ros Houtepindraai gezeten doet ondernemen. Het zien der zon te middernacht kan niet door fakkelschijn, maar slechts door kunstige lichteffecten (tooverlantaren, kalklicht), hoe dan ook verkregen, worden verklaard. De ouden waren trouwens veel verder in de mechanica dan wij gewoonlijk meenen, zij hebben b.v. immers reeds een werktuig gekend, overeenkomende met onzen cyclometer; zoo zullen kunstige werktuigen tot het voortbrengen van sterke lichtbundels ook wel niet hebben ontbroken, cf. Dio Chrys. Or. 12. *πολλὰ ὁρῶντα μυστικὰ θεάματα, πολλῶν δὲ ἀκούοντα τοιούτων φωνῶν· σκότους τε καὶ φωτὸς ἐναλλὰξ αὐτῷ φαινομένων, ἄλλων τε μυρίων γενομένων.* Men pleegt tegen deze verklaring aan te voeren, dat dergelijke vertooningen te veel onkosten en omhaal zouden veroorzaken, om voor een enkel persoon de moeite te loonen. Ik doe echter opmerken: vooreerst, dat een Isistempel een theater moet zijn geweest, waar altoos hetzelfde stuk werd gegeven en waar men dus op die vertooning geheel ingericht was, terwijl het bij de talrijkheid der priesterschaar nooit aan personeel kan hebben ontbroken. Daarbij komt dat Apuleius niet de eerste de beste was. Hetzij wij hem opvatten als Lucius, den romanheld, den zoon van een rijk en aanzienlijk man uit Corinthe, hetzij als den philosoof van Madaura, die niettegenstaande de onkosten van zijne reizen en zijne vrijgevigheden, bij zijne terugkomst in Africa nog een niet onaanzienlijk vermogen bezat: hij moet iemand geweest zijn, dien de Isispriesters te Rome als eene belangrijke aanwinst voor hunne gemeente beschouwden. Dit blijkt uit de herhaalde aanmaning, om zich in telkens hoogere mysteriën te doen opnemen, uit de *adlectio in collegium pastophorum, immo inter ipsos*

decurionum quinquennales. Dat Apuleius toen reeds naam moet hebben gehad als philosoof en magus, bewijst de bemoediging van Osiris (XI. 30, p. 277. 2) *ne extimescerem maliuolorum disseminationes, quas studiorum meorum laboriosa doctrina ibi* (= in foro) *demerebat* (cdd. *deseruiebat*)). Hoewel hij het air aanneemt, van zeer arm te zijn, brengt hij toch telkens de blijkbaar niet onaanzienlijke onkosten der inwijding bijeen, die niet alleen dienen moeten tot het bekostigen van *epulae*, *conuiuia* en *ientacula* (XI. 24, p. 271. 20) maar ook van de inwijdingsplechtigheden zelven, cf. XI. 30, p. 276. 19: *instructum teletae comparo largitus* (= largiter). De inwijding was te Rome duurder dan te Korinthe XI. 28, p. 274. 28. *erogationes urbicae pristinis illis prouincialibus antistabant plurimum*. Overigens legde hem de zaak geene windeieren: zijne inwijding (p. 275. 15) *summum peregrinationi meae tribuebat solacium, nec minus etiam uictum uberiorem subministrabat, quidni spiritu fauentis Euentus quaesticulo forensi nutritus per patrocinia sermonis Romani*, vgl. c. 80, p. 276. 22 *nec hercules laborum me sumptuumque quidquam tamen paenituit, quidni liberali deum prouidentia iam stipendiis forensibus bellule fotum*.

Het ware verleidelijk met den heer de Jong in discussie te treden over verschilende détails, weerhield ons niet de Damoclesschaar der redactie. Slechts zij nog aangeteekend, dat *parens* = „bloedverwant" aan Apuleius niet toekomt (cf. p. 52). Wanneer Lucius (II. 3, p. 24. 6) Byrrhaena *parens* noemt, is dat eene eerbiedige wijze om tot eene *matrona* te spreken, die eene tijdgenoote en vriendin zijner moeder is. *Parens* is bij Apuleius „vader" (XI. 37, p. 273. 25) of „moeder" (II. 3, p. 23. 21).

Voorts zij nog aangeteekend, dat de *statuae* waarvan Asclepius c. 24 gesproken wordt, niets gemeen hebben met de sprekende beelden waarvan Maspéro spreekt (de Jong p. 138), welke laatsten zich laten vergelijken met de sprekende, loopende en van binnen lichtende beelden der Boeddhisten. In het Museum te Florence bevindt zich eene bronzen Minerva, aan het hoofd waarvan nog een stuk van de metalen spreekbuis zit, waardoor der godin weleer hare orakels werden ingegeven. Naar aanleiding van den ἱερογραμματεὺς van Lucianus, (de J. p. 83) ὀχούμενος ἐπὶ κροκοδείλων, zij herinnerd aan de verhalen omtrent de Aegyptische woestijnheiligen, die het zelfde doen, maar niet door de kracht der magie, maar door die van het geloof.

Utrecht. J. v. d. Vliet.

Das Targum zum Buch der Richter in jemenischer Ueberlieferung von F. Praetorius. Berlin, Reuther und Reichard. 1900. (Pr. M. 4).

De wensch door ons in eene aankondiging van Praetorius' uitgave van den Targum op Josua vroeger (*Mus.* VIII, 10 vlg.) uitgesproken, dat ook de overige in denzelfden codex vervatte Targums op dezelfde wijze door hem mochten worden uitgegeven, is thans reeds gedeeltelijk vervuld. Wij hebben namelijk het genoegen nu de uitgave van den Targum op Richteren aan te kondigen, terwijl ons Praetorius verzekert dat de twee overige in denzelfden codex vervatte Targums op Jeremia en Ezechiël oorspronkelijk niet daartoe behoorden. Onze andere wensch dat wij iets naders mochten hooren omtrent dien codex wordt echter ook nu niet verwezenlijkt. Overigens is van deze uitgave hetzelfde te zeggen als van de vorige: de tekst van het handschrift is met diplomatische getrouwheid weergegeven, tot in de schrijffouten toe. Het ware toch niet al te gewaagd geweest lezingen als *bemaŝrita* in 7, 12, *wachfahi* in 7, 13, *ketilu* in 8, 24 of *gebar* naast *enaŝ* in 12, 2, om slechts eenige voorbeelden te geven, te veranderen. Maar wij weten nu eenmaal dat Praetorius dergelijke voor de hand liggende verbeteringen niet heeft willen maken en nemen deze voortreffelijke uitgave gaarne en dankbaar aan, zooals zij ons geboden wordt. Bij enkele gedeelten collationneerde hij de fragmenten van een anderen codex, de varianten van nog eenige andere losse bladen vindt men in de „Nachträge" vermeld. De druk is ditmaal zorgvuldiger bezorgd, dan bij de uitgave van Josua, toen wij moesten klagen over betrekkelijk vele afgesprongen vokaalteekens: het werkje is in typographisch opzicht een waar juweeltje uit de beroemde Oostersche drukkerij van Drugulin te Leipzig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

P. J. van Malssen Jr., Het Leven der Taal, inzonderheid dat van het Nederlandsch. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1900. (Pr. *f* 2.25).

Niettegenstaande m'n waardering van de goede bedoeling, waarmee — blijkens 'Een woord vooraf' — dit werk van 257 blzz. tekst is samengesteld, moet ik dadelik beginnen met de onaangename verklaring, dat het me veel en veel meer teleurstellingen heeft gebracht, dan uit deze beknopte bespreking zal kunnen blijken. De schrijver heeft ervoor gezorgd, dat ik met zeer biezondere belangstelling van zijn geestesprodukt zou kennis nemen; daarom is 't dubbel teleurstellend, dat de totaalindruk niet eens het gevoel van bevrediging, laat staan van gehoopte opgetogenheid, heeft kunnen wekken.

Ik had gehoopt op een oorzakelike verklaring van belangwekkende taalverschijnsels, geïllustreerd met eenvoudige en duidelik sprekende voorbeelden, waaraan de onderwijzer zijn waarnemingsvermogen had kunnen scherpen en waardoor de 'psychologiese denkrichting' ook onder de onderwijzers z'n entrée joyeuse had kunnen houden. Ook zuiver objektief mocht worden verwacht, dat de schrijver zich in de eenmaal door hem uitgekozen stof zou hebben ingeleefd, zodat hij van de nodige kennis en vooral ook van prinsiepe-vastheid zou doen blijken. Maar aan 't een zowel als aan 't ander ontbreekt vrijwat. Er staat in zijn boek veel te veel 'hogere' wijsheid, waaraan de onderwijzer — de 'ontwikkelden' buiten de onderwijzers laat ik om goede redenen onvermeld — niets heeft. En hierin, zowel als in 't eigenlik prinsipiële van 't werk, is de schrijver maar al te dikwels helemaal niet 'tehuis'. Vanzelf staat er, afgezien van pure overnemingen uit Paul, Jespersen, Verdam, Jan te Winkel

e. a., ook wel eens wat goeds in *Het Leven der Taal;* maar of daarvoor een boek met zo'n veelbelovende tietel nodig was? . . .

Doch laat ik ook in biezonderheden wat 'opbouwende' krietiek leveren, al zal daarbij, evenals in 't voorafgaande, veelal niet de 'directe methode' kunnen worden toegepast. Wegens de toegestane plaatsruimte kan ik slechts hier en daar een greep doen.

Op 't terrein van de normatieve taalkunde wordt (blz. 211) van de Vries en te Winkel gezegd, dat zij 'een keurig stelsel' spellingregels gaven, uitgaande 'van een keurig stel grondbeginselen'. Maar op de volgende blz. worden zoveel zwaarwichtige aanmerkingen opgesomd, dat die keurigheid een ware salto mortale maakt. O.m. zegt Schr., die 't van beroepswege weten kan, dat ieder leerling der lagere school voor die spelling 'een 1000 leeruren zijner [sic!] schooltijd geven moet' en wel 'met poover resultaat', ja 'misschien wel' met leeslustrovend rezultaat!

Op 't gebied van de historiese, resp. vergelijkende taalwetenschap staat (blz. 143) in een goed dozijn regels en met een beslistheid, die aan zo'n beknoptheid past, een 'verklaring' van 't ontstaan van 'het spraakkunstig geslacht', ik zal maar zeggen aan de hand van de ongenoemde Karl Brugmann. En daarop volgt nog een dozijn regels, waarin een andere 'veronderstelling' over dat ontstaan crescendo belachelik wordt gemaakt, eindigende met: 'En dat te veronderstellen van de oermenschen!' Deze laatste ruimte was zeker beter aan de 'verklaring' nog besteed geweest, die nu maar 'holle' wijsheid is. — Tot die wijsheid behoort vrijwel alles, wat Schr. uit Jespersens *Progress in Language* heeft gelicht. — En wat heeft iemand zonder bekendheid, beter nog vertrouwdheid, met de Indogermaanse grammatica comparativa aan zulke gewichtige — want ze zijn kursief gedrukt! — uitspraken als: *'De bijvoeglijke naamwoorden zijn ontstaan uit zelfstandige naamwoorden'* (blz. 175) en *'De deelwoorden zijn dus* [!] *jonger dan de adjectieven'* (blz. 177)? Bovendien mag Schr. daar wel eens de bekende *Grundriss* van Brugmann en Delbrück op nalezen.

En nu de hoofdzaak: de prinsiepeleer. Op tal van plaatsen, ja 't moet gezegd, doorgaans is Pauls fijne en juiste psychologiese analyze in de Nederlandse bewerking ruw en onjuist geworden. Een paar korte aanhalingen kunnen daarvan geen voorstelling geven, ze kunnen hoogstens een 'Ahnung' wekken. Paul zegt (blz. 71): 'Alles Verständnis zwischen verschiedenen Individuen beruht auf der Übereinstimmung in deren psychischem Verhalten'; daarvoor vinden we op blz. 50: 'Al het verstaan tusschen verschillende personen berust op de overeenstemming in hun zielsvoorstellingen'. — Op blz. 59 is door de opvatting van 'erfolgt' (P. 77) als 'daarop volgt' het psychologies proses geheel verkeerd weergegeven. — Op blz. 67 staat 'heeft gewoonlijk met veel bewustheid plaats' voor 'spielt auch bewusste Absicht eine nicht geringe Rolle' (P. 83). — Op blz. 80 is 'evenals', waardoor een onmogelike psychologiese vergelijking ontstaat, de weergeving van een korrekt oorzakelik 'indem' bij Paul 95. — Paul zegt (88): 'Die Verwandtschaft zwischen den durch verschiedene Sinne hervorgerufenen Empfindungen ermöglicht die Übertragung von dem Eindrucke eines Sinnes auf einen anderen'; met volkomen verzwijging van de physiologies-psychologiese causa staat daarvoor op blz. 72: 'Woorden die dienen om de waarnemingen met een bepaalden zin aan te geven, bezigt men ook voor die met de andere zinnen'. — Ook de slotwoorden in beide werken divergeren heel karakteristiek.

't Spreekt dan ook vanzelf, dat Schr. tal van prinsiepiële zonden begaat, niet alleen, waar hij niet onmiddelik steun aan Paul had, maar zelfs ook, waar Paul hem er voor had kunnen behoeden. Zo lezen we op blz. 2, dat de taal 'meer volkomen' wordt, 'waardoor men nu de gedachten veel juister, veel nauwkeuriger kan afbeelden [!] dan b.v. in de middeleeuwen'. Voor zo'n uitspraak had al blz. 95 van Paul moeten waarschuwen (in spite of Jespersen!). — Op blz. 17 staat: 'Iedere taalkundige verandering en zelfs het ontstaan van iedere dialectische eigenaardigheid'; 'zelfs' is natuurlik een prinsiepiële onmogelikheid, Paul (40) geeft korrekt 'mithin auch'. — 'Letters' en 'klanken' dwarrelen nog als sneeuwvlokken dooreen, zie blz. 39 (letteromzettingen), 84, 97 (waar zelfs letters 'afgekapt' en 'afgeworpen' worden!), 108, 116 (overgangsletters!), 152 (waar *kruid* en *kruit* in 'eindklank verschillen'!), 154, 185 ('moet men zeggen': *tevergeefs* of *tevergeefsch?*), 239, enz. — Ook 'denkt zich' (b.v. blz. 165) en 'beschouwt' (b.v. blz. 95) 'men' of 'de spraakmakende gemeente' nog veel te veel. — De 'schrijftaal' moest verschillende keren uitgebannen worden, b.v. op blz. 40, 94, 96, 99, 184. — 'Een algemeene taal' is niet ontstaan *'waarom'* (blz. 248), maar 'waardoor' (o.a. door of uit behoefte). — In de aanhef van hoofdstuk IX is oorzaak (resp. voorwaarde) met gevolg verward: eerst als men iets kent, kan er 'een degelijk [!] overzicht, een doelmatige indeeling' worden gemaakt; daarom moest het omgekeerd heten: 'heersch en verdeel'. — Ook is de aanhef van hoofdst. VI prinsiepiëel onhoudbaar.

Mijn mening over de keuze van de stof is deze, dat uit Pauls *Prinzipien* Kap. X ('Isolierung und Reaktion dagegen') niet had mogen ontbreken (vgl. de weinige regels erover op blz. 97/8!); dat de Kapp. XVII, XVIII en XV en in plaats van Jespersens 'Origin of Language' Kap. IX goed hadden weergegeven moeten zijn, wel te verstaan: niet als broksgewijze werktuigelike overzettingen, die maar al te veel in het Nederlandse boek voorkomen.

Ten slotte had men zeker van de medebewerker van een bekend Nederlands woordeboek een beter Nederlands mogen verwachten: niet alleen de zgn. stijl, maar ook de zgn. woordekeus kan nogal wat verbeterd worden.

Maar ik moet eindigen en berg m'n voorraad op- en aanmerkingen weg. Met opzet heb ik het prinsiepiële gedeelte in *Het Leven der Taal* alleen van Pauls standpunt uit beoordeeld: er mocht geen andere maatstaf worden aangelegd. Maar 't mag zeker worden verwacht van welke verklaarder ook van 'het leven der taal' — indien Pauls eminent werk zal kunnen worden ver-

vangen —, dat hij wel eens met Paul van mening durft verschillen en dat hij ook blijken geeft, niet geheel onbekend te zijn met de uitkomsten van de experimenteel-psychologiese wetenschap. Ter oriëntering hierin is o.a. aan te bevelen de bespreking van Pauls *Prinzipien*[3] door O. Dittrich in *Zs. f. roman. Phil.* XXIII (1899), blz. 538/53, waar nog niet kon worden verwezen naar de uiterst belangrijke *Völkerpsychologie* van Wundt, Erster Bd.: *Die Sprache* (2 Teile), 1900 [zie thans *Mus.* VIII, 313/18]. —

Zwolle. J. G. Talen.

P. Pachaly, Die Variation im Heliand und in der altsächsischen Genesis. (Schriften zur germanischen Philologie, hersg. von Dr. Max Roediger, IX). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1899. (Pr. M. 4).

Door verschillende woorden, waarin hetzelfde grondbegrip gelegen is, maar op andere wijze ingekleed, drukt de mensch ook in proza soms zijn gedachte uit. Ik herinner aan woorden als *te kust en te keur*, *huis en hof*, *huis en haard*. In poëtische taal zijn deze uitdrukkingen talrijker. Hier wordt bij de keuze van de synonieme woorden bovendien op klank, rhythmus en metrum in het woord gelet. Er zijn tal van zulke met elkander verbonden woorden, die variaties van het hoofdbegrip zijn, in de oudere epische poëzie aan te wijzen en bij de meeste is de wijze van verbinding formeel geworden. In de hierboven uit het Nederlandsch aangehaalde woorden ziet men dat de aanvangsconsonanten veelal overeenstemmen. Dit is alleen noodwendig in de oudere epische poëzie, als zij in zulk een eng verband voorkomen; bij verba, bij nomina, die niet in denzelfden versregel voorkomen, is dit niet noodwendig het geval.

Vele van dergelijke variaties zijn formeel. Sievers heeft dit in het Formelverzeichniss, Synonymischer Teil, achter zijne Heliand-uitgave reeds aangetoond, en is begonnen met eene vergelijking met Ags. formeele uitdrukkingen te geven. Roediger heeft *Anz.* 5, 267 de formeele uitdrukkingen uit de eerste helft van den Heliand in verband met elkander uitvoerig geregistreerd.

Pachaly heeft nu den Heliand en de Genesisfragmenten nauwkeurig onderzocht, de variaties gerangschikt naar de hoofdwoorden, eerst de verba, dan de adjectiva, adverbia, en eindelijk de substantiva; een register wijst den weg om de hoofdbegrippen gemakkelijk te vinden. Daarop volgt een statistisch overzicht en eene vergelijking van de talrijkheid der variaties in Heliand en Genesis, waaraan zich de vraag vastknoopt of uit de variaties, haar verschil of overeenkomst eene conclusie te trekken is ten opzichte van de vraag of Heliand en Genesis aan een zelfden dichter zijn toe te schrijven. Zoo als te verwachten was, is uit eene dergelijke statistische vergelijking geen bewijs voor het een of het ander te verkrijgen.

De waarde van P.'s werk ligt dan ook niet hier, maar in de samenstelling der variaties. Dit is goed gedaan, al zijn er enkele opmerkingen te maken: zoo b.v. is blz. 25, no. 86 Genes. 236 *hiro ferh fargeben* . . . . *latu ferehas brukan* geen variatie, zooals trouwens P. zelf er bij voegt — maar waarom het er in gevoegd? „Abwechselung im Ausdruck" zegt P. Maar het eene staat vs. 236; met vs. 238 is de zin uit; en het laatste staat vs. 242; te ver er van af om nog verband te houden. De variatie die P. in Hel. 3383 *enig bote*, *enig thegno* ziet, begrijp ik niet. Tusschen beide is een zinseinde, en het tweede staat vs. 3385/86. Even duister is mij de verwijzing hierbij naar 3184 *thar fundun sie enan kuninges thegn uulankan undar themu uuerode: quad that he uuari giuueldig bodo adalkesures.* Hel. 5645 *ecid endi galla* zijn twee verschillende begrippen, geen variaties; ook Mt. 27, 34 heeft *vinum murratum cum felle mixtum*. Ik laat echter deze kleinigheden daar, dankbaar voor het gegevene.

Mocht iemand ons nu ook de formulae van het Angelsaksisch eens samenstellen, dan was het wellicht mogelijk om na te gaan of en tot welke hoogte de Oudsaksische dichters van hunne verwanten in het Britteneiland geleerd hadden, en van welken aard de invloed van de Ags. poëzie, als deze aan te wijzen is, wel geweest is op de dichters van het land, dat voor zijne kerstening zooveel aan de Anglosaksische zendelingen te danken had.

Utrecht. J. H. Gallée.

Deutsche Liederdichter des zwölften bis vierzehnten Jahrhunderts. Eine Auswahl von Karl Bartsch. Vierte Auflage besorgt von Wolfgang Golther. Berlin, B. Behr's Verlag (E. Bock). 1901. (Pr. geb. M. 6.20).

Den derden, eveneens reeds door W. Golther verzorgden, druk van Bartsch's zeer bekend en vooreerst nog onmisbaar boek (1893) heeft dr. Frantzen in dit blad (I, 147 vv.) met verdiende waardeering besproken. Deze vierde wijkt slechts in enkele opzichten van zijn onmiddellijken voorganger af. Een zeer besliste verbetering is het, dat de varianten niet meer achter, maar onder den tekst geplaatst zijn. Natuurlijk is zoowel voor den tekst als voor de inleiding, minder voor de aanteekeningen, rekening gehouden met de litteratuur van de laatste jaren; de varianten van C zijn herzien naar Pfaff's afdruk van het groote Heidelbergsche liederenhandschrift, waarvan de uitgever tot blz. 960 gebruik heeft kunnen maken.

Voor een vijfden druk zoude het aanbeveling verdienen, de aanteekeningen, voor zoover die nog iets anders bevatten dan de afwijkende lezingen der Hss., aan een grondige revisie te onderwerpen. Een noot als deze (blz. 102) op Walther's gedicht *Wir suln den kochen râten* (Lachm. 17, 11): 'mit diesem Spruche, der um Neujahr 1213 gedichtet sein muss (Rieger S. 18), mahnt W. den Kaiser Otto, freigebig zu sein', ongewijzigd overgenomen uit den eersten druk, kon er in 1864 mee door, maar in 1901 niet meer (vgl. Zarncke, *Beitr.* 7, 592 en thans ook Burdach, *Walther v. d. V.* I, 62). Waarom Walther's prachtige strophen bij Reinmar's dood 'vor 1207 in Oesterreich oder Kärnten' gedicht moeten zijn (blz. 111 = '327), zal de uitgever ons bezwaarlijk duidelijk kunnen maken: voor een plaatsbepaling behelzen zij niet het geringste gegeven, terwijl de tijdsbepaling alles behalve zeker is. De storende drukfout in de aan-

teekening op een spreuk van Reinmar von Zweter (blz. 225) '1340' i. pl. v. 1240, door dr. Frantzen in zijn aankondiging van den derden druk aangewezen, is bij de verhuizing der noten niet zoek geraakt.

Groningen. B. Symons.

Helene Richter, Percy Bysshe Shelley. Mit dem Bildnis des Dichters. Weimar, Emil Felber. 1898. (Pr. M. 10).

Death wil come when thou art dead,
Soon, too soon —

zingt Shelley in zijn lied aan den nacht; hetzelfde kan helaas niet gezegd worden van deze aankondiging, die tot mijn spijt „late, too late" komt voor een boek dat reeds in 1898 verscheen en mij den 20sten December van genoemd jaar door de Redactie werd toegezonden. Misschien mag als verzachtende omstandigheid het feit worden vermeld dat een ongesteldheid van eenige maanden tusschen de ontvangst van dit boek en de latere tijden kwam. Voeg daarbij drukke bezigheden van verschillenden aard, den inhoud en den omvang van het aan te kondigen werk (640 blzz. groot 8vo), dan is althans het voornaamste vermeld.

Nu ik echter in staat ben verslag uit te brengen van de taak die ik op mij heb genomen, kan ik van ganscher harte verklaren dat de lezing van Helene Richters boek, hoe afgebroken en ongeregeld ook, mij menig aangenaam en leerzaam oogenblik heeft bezorgd. De stijl er van is niet zwaar, wat zeer dikwijls wèl 't geval is met Duitsche werken van wetenschappelijken aard, de voorstelling is duidelijk en boeiend, en de medegedeelde feiten steunen op het gebruik van de nieuwste bronnen die voor de schrijfster toegankelijk waren. Zoo heeft zij haar voordeel kunnen doen met het in 1898 verschenen geschrift van D. Guido Biagi, *The last days of Shelley: New details from unpublished documents*, dat berust op onderzoekingen in de archiven van Toscane en Florence aangaande de verdrinking van den dichter, de vondst van zijn lijk, zijn verbranding, de onderhandelingen door zijn vrienden met de autoriteiten gevoerd, de juiste plaats waar 't lijk werd aangespoeld, getuigenissen van oude zeelieden en anderen die het laatste tooneel op het strand te Viareggio bijwoonden. Uit deze onderzoekingen bleek o. a. dat het door Trelawny gegeven verslag, uit zijn hoofd opgeschreven, allerlei onnauwkeurigheden bevat. Mej. Richter moge in enkele onderdeelen afwijken van andere Shelley-biografen als William Sharp en Félix Rabbe; wie zal zeggen wie gelijk heeft waar veel van persoonlijke opvattingen afhangt? Overigens is haar verhaal als geheel boeiend en zeer leesbaar. De schrijfster heeft haar taak zeer breed opgevat en geeft behalve een omstandige, strikt chronologische geschiedenis van Shelley's leven en werken ook allerlei belangrijke mededeelingen omtrent den tijd waarin hij leefde, en trekt menige interessante parallel tusschen zijn werk en dat van voorgangers en tijdgenooten. Zoo wijst ze o. a. op Aeschylus, Milton, Calderon, Petrarca als eenige voorname „geestelijke voorouders" van den dichter, en wèl moet ons het oordeel van een man als Goethe als overijld en met weinig kennis van zaken geveld in de ooren klinken (het komt voor in de „Gespräche"): „Die Ode auf den Tod des Generals Moore ist eine der schönsten Dichtungen Byron's. Shelley muss ein armseliger Wicht gewesen sein, wenn er dies nicht gefühlt hat. Überhaupt scheint Byron viel zu gut gegen ihn gewesen." Nu is het gedicht getiteld „The Burial of Sir John Moore", de begrafenis bezingend van den bij Coruña gevallenen generaal Moore, en aanvangend „Not a drum was heard, nor a funeral note, As his corpse to the rampart we hurried" van Charles Wolfe (1791—1823) — niet Wolf, zooals de schrijfster in de noot op blz. 560 zegt — en verscheen anoniem in 1813. Later werd door Wolfe's vrienden tegenover de vele valsche aanspraken van anderen — herhaling van de „Sic vos non vobis"-geschiedenis — zijn auteurschap onwederlegbaar vastgesteld. Een beschouwing over Wolfe en zijn gedicht kwam voor in het tijdschrift „De Leeswijzer" van 15 Oct. 1887, geschreven door W. Gosler. De vergissing van Goethe wordt begrijpelijk als men weet dat het auteurschap van de „Burial" in dien tijd door meer personen, ook letterkundigen, aan Byron werd toegeschreven. Omtrent de te groote vriendelijkheid van Byron tegenover Shelley, daarin vergist Goethe zich eveneens, wat wel het best bewezen wordt door Byrons woorden aan Murray na Shelley's dood: „Gij vergist u allen in Shelley, die zonder uitzondering de beste, minst zelfzuchtige mensch was, dien ik ook heb gekend" — en een weinig later: „Gij vergist u allen in Shelley. Gij weet niet hoe zacht, hoe verdraagzaam, hoe goed hij in gezelschap was, en een zoo volmaakt 'gentleman' als er zich ooit een in een salon bewoog, wanneer hij wilde, en waar hij wilde." Tijdens Shelley's leven heeft Byron zich meermalen op een schamperen of meewarigen toon over hem uitgelaten.

Zeer belangrijk is het bij Richter te lezen over Shelley's eerste gedicht dat hij 8 jaren oud maakte („Verses on a Cat"), over zijn verkeering met de natuur, zijn eerste romans „Zastrozzi" en „St. Irvyne", den invloed van Milton en Spinoza op hem, de gemeenschappelijke bronnen (Plato, Spinoza, Kant, Rousseau) van Shelley in zijn „Defence of Poetry" en Schiller in verschillende geschriften [1]), de karakteristiek van Byron en de wisselwerking die Byron en Shelley op elkander uitoefenden, hun beider verhouding tot Jane Clairmont (Claire) die de moeder was van Byrons dochter Allegra, over Mary Wollstonecraft Godwin, over Hazlitts oordeel omtrent Shelley, over Shelley's maatschappij-beschouwingen, die Herman Gorter ter lezing aanbevolen worden (blzz. 385 en 511), dan zal hij zijn minder billijke beoordeeling van Shelley in „de Nieuwe Tijd" misschien wijzigen, over Shelley's impulsief handelen, zijn ontgoocheling omtrent Emilia Viviani (de „heldin" van „Epipsychidion", welk gedicht de schrijfster meesterlijk ontleedt en waarvan zij den titel volgens voorbeeld van Stopford Brooke verklaart als „Überseele" in denzelfden zin als b.v. de Nietzschesche

[1]) „Die aesthetische Erziehung des Menschengeschlechtes", „die Künstler", „die vier Weltalter", „die drei Worte des Glaubens", „Ideal und Leben."

„Übermensch") [1]), over Shelley en Keats, waaruit blijkt dat Shelley veel edelmoediger oordeelde over Keats dan andersom, en dergelijke zeer wetenswaardige en belangwekkende zaken en personen. Invloed van Milton (ook Keats ondervond dien sterk) bewijst schrijfster door de aandacht te vestigen op overeenkomst in karaktertrekken van Miltons Satan en Shelley's Prometheus; zij had ook de volgende regels kunnen aanhalen uit „The Euganean Hills"

So their plumes of purple grain
Starred with drops of golden rain
Gleam above the sunlight woods,
As in silent multitudes
On the morning's fitful gale
Through the broken mist they sail . . .

Het is alsof ze genomen zijn uit „l'Allegro", hetgeen ook het geval is met meer gedeelten van hetzelfde gedicht. Mej. Richter trekt ook elders treffende parallellen, b.v. waar zij Aeschylus' „Perzen" vergelijkt met „Hellas", Asia in „Prometheus Unbound" met Eva, gedeelten van „Adonaïs" met Spensers „Shepherd's Calender" en Youngs „Night Thoughts", niet te vergeten natuurlijk ook Miltons „Lycidas", de „Ode to Heaven" met Goethe's „Prolog im Himmel". Op blz. 264 vinden wij de volgende goede karakteristiek van Keats' kunst en temperament: „das meisterhafte Erfassen des Sinnenlebens in seiner verborgensten Zartheit, seinen leisesten Schwingungen, die plastischen, aus der nächsten Wirklichkeit geholten Bilder. Keats, durch und durch Sensualist, begriff Shelley's Enthusiasmus für abstrakte Ideen nicht und empfand bei seinen Gedichten eine gewisse Leere, einen Mangel an stofflichem Inhalt." Op blz. 488 en 489 deelt de schrijfster een en ander mede over het gedichtje van den stervenden keizer Hadrianus aan zijn ziel „animula, vagula, blandula" enz., waarbij vermeld had kunnen worden dat het behalve door Fontenelle en Prior ook door Byron is vertaald, „thou gentle, fleeting, wav'ring sprite" enz. Omtrent de wederzijdsche waardeering van Shelley en Wordsworth vernemen wij dat zij geen hoog denkbeeld van elkander hadden. Shelley schreef een satire op Wordsworths huiselijke poëzie „Peter Bell the Third" en Wordsworth antwoordde op Trelawny's vraag wat hij dacht van Shelley als dichter: „Niets". En hij voegde er bij: „Van een dichter die vóór zijn 25ste jaar geen goed gedicht heeft voortgebracht, kunnen wij de gevolgtrekking maken, dat hij er ook geen meer maken zal." „Maar „de Cenci"" vroeg Trelawny. „Deugt niets" was 't antwoord. Het oordeel van de schrijfster over Wordsworth, den onsterfelijken natuurminnaar en dichter van „Tintern Abbey", „Laodamia", de Sonnetten, schrijver van de mooie voorreden tot zijn gedichten waarin hij pleit voor meer natuur en waarheid en eenvoud in de dichtkunst, komt mij ook wel wat summier voor.

Herhaaldelijk geeft de schrijfster in mooie Duitsche verzen die van Shelley weer; ik wijs vooral op haar vertaling van gedeelten van „The Sensitive Plant" (blzz. 430 vgg.) en van het geheele heerlijke lied „To Night" (blz. 507 vg.).

Sprekend over de „Ode to Heaven" vestigt schrijfster de aandacht op de uitdrukking „the abyss is wreathed with scorn" en vergelijkt daarmee plaatsen uit „Laon and Cythna" („The Revolt of Islam"), elders door haar „das Epos der Frau" genoemd, en beweert dat die uitdrukkingen „zurückgehen auf" Landors „Gebir": „Hope wreathed her mouth with smiles". Ook hiervan had ze bij Milton een voorbeeld kunnen vinden, n.l. in „l'Allegro": „Quips and cranks and wanton wiles, Nods and becks and wreathed smiles". Bij de Grieksche tragici vinden we trouwens al dergelijke wendingen.

Somtijds berust haar vertaling blijkbaar op een andere lezing, b.v. waar zij in 't begin van „The Cloud" parafraseert: „Sie schüttelt aus ihren Schwingen den Tau, der die zarten Knospen weckt"; in mijn Shelley staat: „From my wings are shaken the dews that waken The sweet birds every one"; zij schijnt dus de lezing „buds" te hebben, wat ook met den zin veel beter uitkomt.

Bepaald onnauwkeurig vertaalt zij uit de voorrede van „Hellas": „Die Griechen sind die Abkömmlinge jener geistigen Heroen . . . . die sich die Einbildungskraft kaum als zu einer Art gehörig vorzustellen vermag"; Shelley schreef: „whom the imagination almost refuses to figure to itself as belonging to our kind." Of moeten we hier aan een drukfout denken: „einer" in pl. v. „unserer?"

Zoo ook in een parafrase van een gedeelte uit Hellas: „Die Königin des Meeres sitzt gefesselt auf ihrem Inselthrone im fernen Westen und träumt, dass ihre Söhne, die vor der Freiheit die Stirne runzeln, dir zulächeln könnten", terwijl bij Shelley staat: „While the Queen Of Ocean, bound upon her island throne Far in the West, sits mourning that her sons, Who frown on freedom, spare a smile for thee." Hier misschien ook drukfout, „träumt" in pl. v. „trauert." — Hier en daar zien de Grieksche aanhalingen er bizonder gek uit.

Bij de lezing van Christus' woorden in de „Prologue to Hellas", later in de „Relics of Shelley" door dr. Richard Garnett uitgegeven, worden we herinnerd aan dergelijke uitingen van Christus in Van Eedens „de Broeders". Zoo zouden we Engelsche letterkundige toestanden overdragende op de onze van enkele jaren geleden kunnen stellen Ollier = Versluys, Literary Miscellany = Nieuwe Gids en Peacock = Kloos. Een uitgebreid register verhoogt de waarde van het boek.

Mocht ik hier en daar op kleine tekortkomingen gewezen hebben — voor zoo'n groot werk zijn er niet veel drukfouten in, welke de belangstellende lezer zal kunnen vinden op blzz. 256, 259, 473, 525, 527, 528, 537, en 556, — ze zijn zoo gering in aantal en verzinken zóó in 't niet bij al 't goede en schoone en belangrijke dat we te genieten krijgen, dat de eindindruk en slotsom is: een goed, lezens- en begeerenswaard boek, waaraan de schrijfster groote zorg, kunde en moeite heeft ten koste gelegd, en dat zoo een welkome aanwinst is voor de

[1]) Zoo spreekt Edouard Schuré in de voorrede tot zijn gedicht „La Vie Mystique" van de „âme supérieure."

kennis van leven en werken van hem die volgens de woorden van Carducci was „lo spirito d'un Titano nella forma d'una vergine."

den Haag. Edward B. Koster.

E. Bourciez, Précis historique de phonétique française. Nouvelle édition complètement refondue. Paris, Klincksieck. 1900. (Pr. fr. 3.50).

Het verwondert ons niet dat van Bourciez' *Précis* een tweede uitgave noodig is gebleken: de eerste toch heeft goede diensten bewezen, althans ten onzent, want talrijk zijn degenen die daaruit hun eerste kennis van het Oudfransch geput hebben, ten behoeve van het B-examen. Wij hebben den *Précis*, hoewel wij er aanmerkingen op hadden, steeds aanbevolen, omdat het werkje beknopt is en helder. Gaarne kondig ik de tweede uitgave aan, des te liever omdat ik mij tot mijn spijt heb genoodzaakt gezien elders den heer Bourciez hard te vallen over zijn artikel tegen de vereenvoudiging van het onderwijs in de syntaxis (zie *Nederl. Spectator* van 26 Jan. l.l.): men vraagt zich af hoe het mogelijk is dat iemand, die door dit boekje toont op de hoogte te zijn van de historische ontwikkeling van het Fransch, ginds heeft kunnen praten als de eerste de beste leek in taalstudie. Dat is een raadsel!

Deze nieuwe uitgave heeft den dubbelen omvang van haar voorgangster. Niet in alle opzichten lijkt mij dit een voordeel: voorzoover de uitbreiding het gevolg is van het opnemen van morphologische afwijkingen der taalregels, komt het mij voor dat de oudere afmetingen te verkiezen waren. Maar het bezwaar is niet groot: men kan de „Remarques" waarin daarvan sprake is eenvoudig overslaan.

En in andere opzichten verdient die uitbreiding toejuiching: dat er een kleine uiteenzetting der algemeene klankleer in is opgenomen, is een groote verbetering, en ook de grootere volledigheid der paragrafen aan de ontwikkeling der klanken tot op onzen tijd toe gewijd, komt den lezer ten goede. En wanneer ik dan ten slotte vermeld dat fouten der eerste uitgave verbeterd zijn, dat phonetische teekens zijn ingevoerd waar dat noodig was, o. a. voor de nasale klinkers, dan meen ik dat de verwachting gerechtvaardigd is dat het boekje een goed onthaal ten onzent zal blijven vinden.

Wèl zouden er nog verbeteringen zijn te maken, b.v.: p. 31, en passim. Ik zou wel gewild hebben dat de schrijver uitdrukkingen als „des groupes qui permettent au yod de se transposer en avant" enz. vervangen had door andere die duidelijker en juister zijn: leerlingen nemen toch reeds zoo spoedig zulke „expressions toutes faites" aan, al drukken die nog zoo weinig uit. — P. 39. Waarom de vocalisatie van *l* hier besproken, in plaats van later? Dat verschijnsel heeft toch niets met *a* te maken? — P. 42. De vermelding der questie van *-arius* had achterwege moeten blijven òf uitvoerig behandeld moeten worden; het is gevaarlijk, zooals de Schr. hier doet, één hypothetische oplossing aan eerstbeginnenden voor te leggen als de eenig ware. — P. XXIV, 44. Waarom spreekt de Schr. nog altijd van een Fransche „gutturale"? — P. 33. De paragrafen, gewijd aan den invloed der nasale klinkers, moeten geheel omgewerkt worden. — P. 50. Den vorm *tiède* te verklaren door een verschillenden datum der diphtongeering aan te nemen, gaat niet aan. De verklaring is te zoeken in het verschillende tijdstip waarop de „métatonique non finale" is uitgevallen. — P. 121. De Grieksche γ wordt hier gebruikt als teeken van de Grieksche explosief; op p. VII en XXIV wordt zij gebezigd om de Duitsche *ch* weer te geven. Het zou aanbeveling verdienen een ander letterteeken daarvoor in de plaats te zetten. — P. 187. *R* „uvulaire" en *r* „grasseyé" is niet hetzelfde. — P. 16 passim. Het gebruik der sterretjes is niet consequent volgehouden. Waarom b.v. wèl voor *imagene*, een vorm die voorkomt, en niet vóór *evesque(ve)*, een vorm die hypothetisch is?

Leiden. Salverda de Grave.

M. J. de Goeje, Mémoire sur la conquête de la Syrie. (Mémoires d'histoire et de géographie orientales. No. 2. Sec. éd.). Leide, E. J. Brill. 1900. (Pr. *f* 2.40).

Na een herdruk van no. 1 der serie (*Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*) verschijnt thans, omdat het doel van no. 2 intusschen geheel bereikt is, in plaats daarvan het vroegere no. 3. De eerste druk hiervan verscheen in 1864. Sedert dien tijd zijn de resultaten van des schrijvers onderzoek in hoofdzaak op schitterende wijze bevestigd. Nieuwe bronnenpublicaties, waarin de schrijver zelf het grootste aandeel heeft gehad, hebben in bizonderheden gelegenheid tot aanvulling of wijziging gegeven. Ook de onderzoekingen van Nöldeke, August Müller en Wellhausen zijn aan het werk ten goede gekomen. Maar het is toch hetzelfde werk gebleven, alleen met zorg herzien. Daarom meen ik hier met een korte aankondiging te kunnen volstaan; voor een kritiek van bizonderheden acht ik me ook minder bevoegd.

Bij een vergelijking met den eersten druk heb ik weinig uitlatingen gevonden. Volkomen terecht, naar het mij voorkomt, zijn de woorden weggelaten, die volgens Masoedi de kalief Aboe Bekr tot den generaal van de uittrekkende troepen zou hebben gericht (blz. 15 van den eersten druk, vgl. blz. 23 van de nieuwe uitgave). Behalve de verschillende lezingen van de bronnen pleit voor de onechtheid ook de inhoud van het gesprokene. 't Zijn spreuken uit een filosofische politiek, die den kalief in den mond worden gelegd. Die zal wel anders tot den aanvoerder van zijn troepen hebben gesproken! Evenmin als bij Thucydides en Livius of nog veel minder, kunnen we ons bij Masoedi e. a. op de authenticiteit van de redevoeringen der handelende personen verlaten.

Het hoofdresultaat van de Goeje's onderzoek is, dat de chronologie van Saif ten opzichte van de verovering van Syrië, zooals wij die vooral bij Tabari vinden, verworpen moet worden, maar dat de opgaven van Wâqidi en Ibn Ishâq in 't algemeen vertrouwen verdienen. Door een veelzijdige kritiek der bronnen, maar bizonder uitgaande van zijn nauwkeurige kennis van de geografie van Syrië, komt de schrijver tot dit resultaat. Wellhausen

(*Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 1: Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams) verkrijgt dezelfde uitkomst, daarbij wat meer gebruik makende van inwendige kritiek, het doel, de samenstelling enz. van Saif's verhalen betreffende.

Van de *Mémoires d'histoire et de géographie orientales* is het alleen maar jammer dat er niet meer nummers verschenen zijn.

Wij mogen echter nog hopen.

Groningen. T. J. de Boer.

G. Le Strange, Baghdad during the Abbasid Caliphate. Oxford, Clarendon Press. 1900. (Pr. sh. 16).

Dr. M. Streck, Die alte Landschaft Babylonien nach den Arabischen Geographen. 1. Teil. Leiden, Brill. 1900. (Pr. *f* 3.—).

In 1873 werd door de Faculteit van Letteren te Leiden als prijsvraag opgegeven eene historisch-topographische beschrijving van Bagdad. Slechts één antwoord kwam in, maar dat met zooveel talent uit de beschikbare gegevens samengesteld, dat het eene bekroning werd waardig gekeurd. Schrijver was de tegenwoordig Utrechtsche hoogleeraar Houtsma. Het bekroonde stuk is in portefeuille gebleven en sedert is ook het onderwerp blijven rusten, tot het nu, ruim 25 jaar later, bijna gelijktijdig door een Engelschman en een Duitscher weder is opgevat. Beide geschriften, maar inzonderheid dat van den heer Le Strange, verdienen geprezen te worden. De heer Le Strange, die reeds in 1895 eene beschrijving van Mesopotamië en Bagdad naar Ibn Serapion in het *Journal of the Royal Asiatic Society* gegeven had, beschrijft Bagdad van den oorsprong af in zijne verschillende deelen uitvoerig en nauwkeurig, zoodat men van de ontwikkeling en vervorming der stad eene duidelijke voorstelling erlangt, die hij door goed uitgevoerde kaartjes steunt. Daarbij zijn vele moeilijke vragen met beleid opgelost of ten minste der oplossing veel nader gebracht. Eene der laatste waarop door mij vroeger de aandacht was gevestigd, wil ik hier kort vermelden. Van ongeveer het einde der 5e eeuw af tot na den val van het chalifaat te Bagdad liep de Tigris van Kût al-Amâra in zuidwestelijke richting naar Wâsit, terwijl de bedding van de direct zuidelijke richting, welke de stroom vroeger gevolgd had, grootendeels droog lag. Tegenwoordig vloeit de rivier weer door de oude bedding, terwijl omgekeerd die over Wâsit bijna droog is. De heer Le Strange heeft nu bij benadering gevonden dat dit herstel van den ouden loop tusschen 1420 en 1650 moet hebben plaats gehad. Omtrent de wijze waarop dit geschied is, weten wij tot nog toe niets. De schrijver vermoedt dat de verandering niet plotseling, zooals aan 't einde der 5e eeuw, maar langzamerhand tot stand gekomen is.

Een paar aanmerkingen. De oom van chalief Moktadir heette Gharîb. Dus moet p. 86 „(or Ghurayb)" geschrapt worden. De *Abnâ*, waarvan p. 128 sprake is, zijn de afstammelingen en aangehoorigen van de Chorasanische legeraanvoerders, die de Abbasidische dynastie gesticht hebben. P. 191 moet *Hanafites* en *Hanafite law* gelezen worden. P. 204, laatste regel, geeft 't woord *chapel* 't Arabische *moçallâ* niet juist weder. De *moçallâ* is een groote onoverdekte bidplaats buiten de stad, waar op de twee groote feesten de godsdienstoefening plaats heeft. Die van Bagdad is gebouwd door zekeren Çâlih, die daarom steeds „de man der Moçallâ" heet. Eindelijk leest men p. 231 dat Moktadir in zijn paleis vermoord werd, wat onjuist is en in strijd met p. 206. Hij is op 't slagveld omgekomen.

Het geschrift van dr. Streck is eene zeer uitgebreide omwerking van een in 1897 door de philosophische faculteit te Leipzig bekroond prijsantwoord. Zooals reeds uit den titel blijkt, is de beschrijving van Bagdad daarvan slechts een onderdeel. De eerste 43 bladzijden van de eerste aflevering bevatten de algemeene topographie van Babylonië volgens de Arabische geographen, p. 47—171 de bijzondere topographie van de provincie Bagdad. De twee volgende afleveringen zullen die der overige provinciën geven. Het spreekt van zelf, dat de beschrijving van de stad Bagdad bij die van Le Strange ver achterstaat, hoewel zij op zichzelve geen onverdienstelijk werk is. Ik zal mij vergenoegen met aan dezen lof enkele aanmerkingen toe te voegen: P. 25 schrijft dr. S. *Dammamâ*, waarnaast hij p. 26 ook de uitspraak *Dimmimâ* toelaat. Beide zijn onjuist. Men moet *Dimimmâ* (of volgens sommigen *Dimammâ*) schrijven. Merkwaardigerwijze heeft ook Le Str. p. 73 *Dimmima*. De erge overdrijving waarvan dr. S. p. 42 Abulfeda beschuldigt, behoorde aan Ibn Haukal te zijn toegeschreven. Doch als men den text van dezen (p. 159 mijner uitgave) leest, zal men de beschuldiging stellig wijzigen. Hij schrijft n.l.: „een chroniekschrijver zegt dat de kanalen van de provincie Basra geteld werden in den tijd van Bilâl ibn abi Borda (eerste helft der 8e eeuw) en bevonden ruim 120,000 te zijn, alle voor booten bevaarbaar. Ik kon dit niet gelooven totdat ik een groot deel van die streken bezocht en telkens rondom mij op pijlschot afstand een menigte kleine kanalen zag, alle voor schuiten geschikt. De geheele lengte en breedte der provincie in aanmerking nemende, kwam ik tot het besluit, dat het feit mogelijk was en durfde het niet langer verwerpen." De vergissing p. 51 met *dârisa* begaan, zal de schrijver wel reeds ontdekt hebben. P. 52 is het Duitsche woord „Kätze" in den zin van „gehuchten" mij geheel nieuw. P. 54 heeft de auteur uit 't Arabische *bihadhrat* een geheimzinnigen Assyrisch uitzienden naam „BḤDara" gemaakt. Men leze: de vier genoemde bouwmeesters ontwierpen het bouwplan in tegenwoordigheid (ten overstaan) van de astronomen Nubacht, Fazâri en Tabari. P. 61 geeft „die Behörde für notwendige Bedürfnisse" geen duidelijke bepaling. Le Strange p. 31 heeft „the Department of Public Works". Naar mijn meening is te vertalen „Department of provisions for the kitchen and the table of the sovereign". P. 105 n. 5 maakt dr. S. zich aan groote lichtvaardigheid schuldig door te zeggen dat in mijne uitgave van Belâdhori 343 (waarom hij de pagina's van 't Leidsche handschrift citeert, die ik aan den rand heb gegeven, is mij een raadsel) *Wâdj* in *Râh* „zu verbessern" is. Hij zal dit bij nader onderzoek wel terugnemen. P. 122 n. 1 schrijft dr. S. „Die Qarmaten raubten bei ihrem Eindringen in Bagdad

im J. 315/927 die „Pleiaden" ganz aus und brannten sie nieder". De Karmaten zijn nooit in Bagdad geweest, zooals de schrijver uit mijn *Mémoire sur les Carmathes* had kunnen weten. Hij heeft den text van Hamza slordig gelezen. De verbranding van 't paleis geschiedde door oproerige soldaten. Eindelijk schijnt de auteur te meenen dat de *ghosl* eene profane, de *wodhoe* eene godsdienstige wassching is (p. 123, 144). Beide zijn religieuse gebruiken. Deze aanmerkingen willen echter niet afdingen op den lof, dien ik gaarne aan den arbeid van dr. Streck toeken.

Leiden. M. J. de Goeje.

John Morley, Oliver Cromwell. London, Macmillan and Co. 1900. (Pr. sh. 10).

De groote revolutie in Engeland in de eerste helft der zeventiende eeuw heeft in den laatsten tijd heel wat van zich doen hooren. Veel nieuw materiaal werd uitgegeven o. a. in den *Calendar of State Papers, Domestic Series*, in de kleinere, nog niet voltooide publicatie's als de *Calendar of Clarendon State Papers*, de *Nicholas Papers* enz. Pas is verschenen eene nieuwe, verbeterde uitgave van Cromwell's *Speeches* en nu worden reeds weer lezingen aangekondigd, gehouden door Mr. Firth over de *Army of the New Model.* Het is werkelijk om in dit opzicht zelfs op het land van een Chamberlain jaloersch te worden, maar die jaloezie kan nog grooter worden, als we bedenken op hoe uitstekende wijze al dat materiaal verwerkt wordt in de standaardwerken van professor Gardiner (*Great Civil War, Commonwealth and Protectorate*) en in de kleinere artikels van Mr. Firth (o. a. in tal van biografieën in de *Dictionary of National Biography*).

Naast dit alles verscheen in het eind van 1900 het hierboven genoemde werk van Mr. Morley, staatsman, filosoof en litterator tegelijk. *Oliver Cromwell* heet het boek, maar het spreekt van zelf, dat men Cromwell's leven niet kan beschrijven zonder tevens de geschiedenis van zijn tijd te behandelen; dat doet Mr. Morley dan ook en het is soms zeer moeilijk in de vele uitweidingen over en generaliseeringen naar aanleiding van verschillende gebeurtenissen, zooals men die van een philosoof-geschiedschrijver kon verwachten, het beeld van Cromwell, waarom het dan toch eigenlijk te doen is, terug te vinden. Wat daartoe nog meer moest bijdragen, is het feit, dat het zoo uiterst moeilijk, dikwijls onmogelijk is Cromwell's aandeel aan vele van de belangrijkste voorvallen — behalve die op militair gebied — vast te stellen. Het blijft b.v. nog altijd een open kwestie, welk aandeel Cromwell had in het overbrengen van den koning van Holmby naar Hampton Court in 1647, waardoor Karel I meer in de macht van het leger kwam; evenzoo, in hoe verre hij medewerkte aan „Pride's purge", ja zelfs aan de terechtstelling van den koning. Dat heeft ten gevolge gehad, dat de geschiedenis van den tijd dikwijls meer op den voorgrond kwam dan die van den man zelf. Afgescheiden nu van de kwestie, in hoe verre de vele subjectieve oordeelvellingen van Mr. Morley, die meer den mensch Morley doen kennen dan den mensch Cromwell, van waarde zijn, doet zich als van zelf de vraag voor, welk recht van bestaan eene beschrijving van de gebeurtenissen nu heeft, nu juist Gardiner's meesterlijke uiteenzetting daarvan verschenen is, waarin natuurlijk ook tal van bladzijden aan Cromwell gewijd zijn. In het algemeen komen de beoordeelingen van verschillende van Cromwell's daden bij beiden ook op hetzelfde neer behalve o. a. bij die over het uiteenjagen van de Romp in 1653, wat Mr. Morley onbegrijpelijkerwijze streng afkeurt. „Het plan voor mijne uitgave bestond reeds", aldus verdedigt de schrijver zijn werk, „voordat mij van Gardiner's plannen iets bekend was" en bovendien „any such career and character as Cromwell's—must still be capable of an almost endless range of presentment and interpretation." Het laatste zal stellig niemand ontkennen.

Voor hen, die belangstellen in Mr. Morley zelf, voor hen, die zonder zich te storen aan de vele beschouwingen op ander dan zuiver historisch gebied, een kort overzicht willen van den tijd van den „Usurpator", zooals Cromwell zoo lang genoemd is en voor hen, die een mooi geschreven Engelsch boek willen lezen, durf ik de lectuur gerust aanbevelen. De schrijver geeft blijk van een zeer groote belezenheid in de bronnen en geschriften van deze en andere tijden en citeert daaruit telkens fragmenten, maar meestal zonder plaats van herkomst op te geven.

Mocht ik eene opmerking maken over de samenstelling van het werk, dan zou ik willen wijzen op de m. i. veel te geringe ruimte, die afgestaan is aan eene verhandeling over de buitenlandsche politiek, die den Protector nog van zulk een geheel anderen kant doet kennen dan de binnenlandsche.

Een zeer goed geslaagde afbeelding van Cromwell naar het portret van Samuel Cooper te Cambridge luistert het boek op.

Rotterdam. N. Japikse.

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

Dr. M. G. de Boer en H. Hettema Jr., Platen-atlas ten gebruike bij het onderwijs in de geschiedenis van het vaderland. 2e verbeterde druk. Leiden, Sijthoff. 1901. (Pr. *f* 0.95).

Gestemd voel ik mij om eene lofrede te houden op den vooruitgang van onzen tijd. En aanstonds zou ik overgaan tot het roemen van de kunstvaardigheid der 19e eeuw, — indien ik mij niet nog juist bij tijds bedacht, dat het een product der 20ste eeuw is, dat ik ga aankondigen. Geene uitgave, bestemd om het publiek in beroering te brengen, — integendeel iets zéer eenvoudigs: een atlas voor schoolgebruik. Maar toch iets van belang, dat goede en gewichtige gevolgen hebben kan.

Met uitzondering van de natuurwetenschappen heeft wellicht geene wetenschap zóó groote behoefte aan plastische verduidelijking als de geschiedenis. Ik voor mij althans ondervind altijd de behoefte, om mij eene gebeurtenis of een persoon voor te stellen, ze voor mij te zien in beeld. Dit moge een zwak zijn; maar hetzij anderen al of niet mank gaan aan hetzelfde euvel, zeker is het toch, dat het verhaal van den leeraar in duidelijkheid wint en zich veel scherper in het geheugen prent, wanneer het gelukt, de leerlingen daarvan eene zichtbare voorstelling te geven. Ik ga verder en beweer, dat reeds het zien van goede afbeeldingen op zich zelf het juist begrip van het verhaalde be-

vordert, zooals het zien van slechte dien tegengaat. Wanneer men de belachelijke afbeeldingen van voorvallen uit onze geschiedenis ziet, waarmede men zich in de 18e eeuw behelpen moest, dan wordt het aanstonds duidelijk, dat de teekenaar zich de voorgestelde gebeurtenis in geheel onjuiste proportiën voorstelde; en deze ridicule voorstelling kan natuurlijk niet anders dan den onnoozelen leerling in verwarring brengen en hem een verkeerden indruk geven van het voorgestelde feit. Als ik b.v. het prentje beschouw, waardoor Reinier Vinkeles het verhaal van het opgeheven beleg van Utrecht door graaf Dirk VI in Kok's *Vaderlandsch Woordenboek* meende te verduidelijken, wanneer ik zie, hoe de arme graaf, getooid met een 17en eeuwschen ringkraag, met gevouwen handen en bloote beenen zich verootmoedigt voor bisschop Herbert, dan weet ik zeker, dat de goede Vinkeles zich eene geheel verkeerde voorstelling heeft gemaakt, niet alleen van de lokale kleur van het voorval, maar ook van de verhouding der beide afgebeelde potentaten, en ik kan mij niet anders dan verheugen, dat het *Vaderlandsch Woordenboek* aan de onervarene schooljeugd weinig in handen komt. En als ik dat andere plaatje beschouw uit den *Verkorten Wagenaar*, dat de Unie van Utrecht doet plaats hebben in eene onmogelijke zaal met kolommen en fantastische draperieën, waar de heeren om eene ronde tafel staan of zitten in tooneelhoudingen, die van hunne gloeiende vaderlandsliefde moeten getuigen, dan weet ik even zeker, dat noch de graveur, die het prentje maakte, noch de jongelui die het beschouwen zullen, zich eenig denkbeeld kunnen vormen van het welwikkende staatsbeleid van den prins van Oranje, die in 1579 deze Nadere unie noodig keurde en trots ontzaggelijke moeielijkheden wist door te zetten.

En toch, met dergelijke absurditeiten waren onze vaderen zeer tevreden, en hetgeen de 19e eeuw daarvoor in de plaats gesteld heeft moge iets nuchterder en daarom minder onwaar zijn, het getuigt toch meestal van eene zoo bedroevende onkunde en altijd van een zoo volkomen artistiek onvermogen, dat wij ons waarlijk moeten verheugen, dat men zich nog altijd er van onthoudt, de lessen in de geschiedenis door afbeeldingen toe te lichten. Maar van den anderen kant is het toch zoo jammer, dat dit geschiedt, in het algemeen natuurlijk omdat het onderricht in de historie dan slechts het halve nut doet, maar in het bijzonder ook omdat juist de Nederlandsche natie, althans voor het roemrijkste gedeelte harer geschiedenis, een zoo buitengewoon groot aantal volkomen betrouwbare en zeer fraaie voorstellingen bezit, die bijna onbekend zijn en genoegzaam geen nut doen. In dit feit lag de oplossing van het bestaande bezwaar. Goede nieuwe platen te maken is zoowel moeielijk als duur: waarom dan niet de oude gebruikt, die verstandig en mooi zijn, nu onze tijd de middelen geeft om ze goedkoop te reproduceeren? Dit hebben de heer De Boer en Hettema begrepen; zij hebben het gelukkige denkbeeld gehad, om van de goedkoope reproductiemiddelen van onzen tijd gebruik te maken, om eene keur van deze vergetene schatten in verkleinde, maar volkomen vertrouwbare herdrukken onder de oogen te brengen van een talrijk publiek, allereerst van onze schooljeugd.

Reeds de eerste editie van hun werk [1]) was eene goede daad. Maar toch had de noodzakelijkheid, om vooral een goedkoop boekje te leveren, hen veel te dikwijls er toe gebracht, om naast goede reproductiën van fraaie platen, die toevallig binnen hun bereik waren, telkens onvoldoende en slechte navolgingen te geven van goedkoope en leelijke prenten, die de bestaande lacunes moesten maar niet konden aanvullen. Zoo had het geheele boekje iets ongelijkmatigs en onbehagelijks, en deed het misschien naast veel goed ook veel kwaad door het propageeren ook van slechte voorstellingen. Toch is hunne onderneming een succes geweest, dat zeker ook den uitgever zelven verbaasd heeft; want de aarzelend ondernomen uitgave bleek in eene algemeene behoefte te voorzien en was in korten tijd uitverkocht. Thans is eene tweede editie verschenen, die de eerste in alle opzichten overtreft en geen harer schaduwzijden bezit. Met enkele niet noemenswaardige uitzonderingen zijn alle slechte plaatjes verwijderd en vervangen door betere, fraaiere, authentieke. Bovendien is het getal platen belangrijk vermeerderd en thans gebracht op 265 nummers, die een geregeld overzicht geven van onze geschiedenis, van de Batavieren tot Koningin Wilhelmina, niet alleen van de histoire bataille, maar ook van de beschavingsgeschiedenis. Wij vinden hier reproducties van vele fraaie historieprenten uit onze 17e eeuw, goede portretten van onze beroemde mannen, enkele aardige spot- en zinneprenten uit den tijd zelf der behandelde gebeurtenis, goede afbeeldingen van historische gebouwen, van munten en van een paar oude charters, prenten, die de zeden en gewoonten in beeld brengen, reproductiën van enkele merkwaardige kunstvoorwerpen enz. enz.

En weet gij wat dit alles kost? De aankoop zal u te staan komen op de belangrijke som van 95 centen. Niet waar? als gij geneigd waart tot kritiek, dan zou dit cijfer u daartoe niet alleen den moed, maar ook de neiging benemen. Zeker, ik weet het wel, dat uit een artistiek oogpunt deze machinale reproducties soms nog al zwak zijn; ik weet ook, dat niet altijd het allerbeste gekozen is. Een beoordeelaar van de eerste editie heeft verklaard, dat er een veel doelmatiger weg was om het gestelde doel te bereiken: de uitgave van een groot prachtwerk over onze vaderlandsche geschiedenis, waaruit later eene bloemlezing in goedkoopen herdruk in het licht gegeven zou kunnen worden. Het denkbeeld, al is het niet nieuw, is goed. Maar voorloopig bezitten wij het bedoelde prachtwerk niet, en er is ook geen uitzicht, dat wij het binnen afzienbaren tijd bezitten zullen. Wilt mij dus, als het u belieft, van het lijf blijven met uwe hooge artistieke eischen, en wilt eens een weinig praktisch zijn! Dit boekje is geen prachtwerk; maar bijna iedere afbeelding is juist en betrouwbaar. Bovendien, dit boekje heeft de verdienste er alvast te zijn en maar 95 cents te kosten; wat wij later misschien nòg beters krijgen zullen, laat mij dus op het oogenblik koud. Ik herhaal: dit boekje is er, en het is binnen ieders bereik. Laat het dus ook gekocht worden, op alle scholen ingevoerd worden! Als het spoedig uitverkocht is, dan zal de 3e druk nòg weder beter zijn. En ten slotte zullen dan misschien zelfs hooge artistieke eischen bevredigd kunnen worden. De zaak is goed begonnen: laat zij nu ook gewonnen worden!

Utrecht. S. Muller Fz.

[1]) [Zie *Mus.* VII, 98].

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

De vergadering der Afd. Letterkunde van 15 April l.l. werd voorgezeten door den onder-voorzitter, den heer Naber, bij afwezigheid van den voorzitter, den heer Kern, die met de heeren Van de Sande Bakhuyzen (Voorz. der Afd. Wis- en Natuurkunde) en de Goeje de Akademie te Parijs vertegenwoordigde bij de eerste vergadering der *Association internationale des Académies*, die den 16den zou plaats hebben. Het secretariaat werd wegens ziekte van den Secretaris, den heer Spruyt, waargenomen door den heer Valeton.

De heer Karsten droeg eene bijdrage voor *over de contaminatie (samenstelling uit twee Grieksche origineelen) van Plautus' Poenulus.* Spr. stelde vooreerst vast de beteekenis van den technischen term *contaminare*, *contaminatio*, uitgaande van den commentaar van Donatus op Terentius; aan diens verklaring „bezoedeling" valt hier niet te denken, alleen aan de andere: ineenwerking van twee Grieksche tooneelstukken tot één Latijnsch. Dat Plautus ook contamineerde, weten wij uit het getuigenis van Terentius (prol. op Andria, vs. 18). In den laatsten tijd heeft men van verscheidene Plautijnsche stukken de contaminatie

trachten aan te toonen, met name van Miles Gloriosus en Poenulus. Wat het laatste stuk betreft, dat nog Ussing in 1883 als niet-gecontamineerd beschouwde, is dit sedert de bewijsvoering van Langen en van Leo vrij algemeen erkend. Ook Spr. houdt den Poenulus voor gecontamineerd, maar met het plan van samenstelling, door Leo in zijne *Plautinische Forschungen* aangegeven, kan hij zich allerminst vereenigen. Alvorens dit nader te adstrueeren, geeft Spr. een overzicht van den inhoud van het tooneelstuk, welks geraamte in negentien scènes hij schetste; onder meer wees hij op de opvallende tegenstrijdigheid ten opzichte van de middelen tot bevrijding der twee meisjes, slavinnen van den leno Lycus, in de eerste en in de tweede helft van het stuk: een sluwe poging tot misleiding van den leno in het eerste deel, interventie van den vader der meisjes, den Carthager Hanno, in het tweede. Deze en soortgelijke overwegingen hebben Langen er toe gebracht in de eerste drie acten te zien de bewerking van een ander stuk dan de *Καρχηδόνιος*, waaraan ontwijfelbaar de laatste twee ontleend zijn. In het slot van de comedie heeft Plautus blijkbaar elementen uit beide modellen dooreengemengd om eene geschikte ontknooping te verkrijgen. Voorts wees Spr. aan, dat uit eene ontleding van het karakter der zusterparen en van den slaaf Milphio verschil in beide deelen van het stuk, niet overeenkomst, zooals men vroeger meende, aan het licht komt; in het doen en laten van den leno is tegenstrijdigheid tusschen 3de en 4de acte, en de figuur van Syncerastus is blijkbaar alleen bestemd om den overgang tusschen beide deelen te vormen. Volgens Leo zou reeds de eerste scène een mengsel uit beiden zijn en ook de 2de acte, waarin de officier Antamoenides en de leno optreden, ontleend zijn aan den *Καρχηδόνιος*. Deze en andere beweringen van Leo bestreed Spr. in bijzonderheden en concludeerde in hoofdzaak in den geest van Langen, maar met eenige afwijking. Ook trachtte Spr. van elk der beide stukken, die Plautus tot voorbeeld gediend hadden, eene reconstructie te geven.

Met den heer Karsten traden in debat de heeren Speyer, Van der Vliet en Asser. De heer Speyer, die in den Poenulus een der minst geslaagde stukken van Plautus ziet, was evenals Spr. overtuigd van de contaminatie, maar hij was van oordeel dat de gronden, waarop men als tooneel der handeling van het anonieme origineel Athene onderstelt, uiterst zwak zijn. De heer Van der Vliet, die eene contaminatie uit drie Grieksche modellen aanneemt, was hieromtrent van dezelfde meening. Nog werd door de heeren Speyer en Asser ter sprake gebracht de kinderachtige en juridisch nauwelijks denkbare vorm, waarin de leno in de eerste helft van het stuk wordt beetgenomen, en door den eerstgenoemde de vraag, of het Punisch, dat in het stuk voorkomt, wel in het Grieksche model zal gestaan hebben. Ook den heer Van der Vliet komt het waarschijnlijk voor, dat Plautus, niet de Grieksche dichter dien hij navolgt, op het tooneel Punisch zal hebben laten spreken. De heer Karsten beantwoordde de verschillende opmerkingen.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden den 12en April l.l. gehouden, kon de aangekondigde voordracht van den heer C. C. Uhlenbeck wegens diens ongesteldheid niet gehouden worden. De heer A. Beets deed eene *Mededeeling over eene vertelling van Le Francq van Berkhey*. Hij begon met te herinneren aan de eerste hoofdstukken van Van Lennep's *Klaasje Zevenster*, en gaf daarna, gedeeltelijk met zijn eigen woorden, gedeeltelijk in de rijmen van Berkhey, een overzicht van *De Braadpan*, de eerste der *Jock en ernstige akademische vertellingen mijner jeugd* van genoemden schrijver (Leiden, 1798). Vooral hierop liet Spr. het licht vallen, dat daarin wordt verhaald, hoe op een Sinterklaasavond een zuigeling aan een vroolijk studentengezelschap in eene braadpan wordt in handen gespeeld, en hoe de „beteuterde" jongelui na beraad met de hospita overeenkomen tot zijn 25ste jaar voor den knaap te zullen zorgen en voor de eerste behoeften aanstonds elk een dukaat neerleggen; de hospita bestelt dan het kind ter minne. Evenwel, ondanks deze punten van overeenkomst, is de geschiedenis niet alleen in bijzonderheden maar zelfs in de hoofdzaak te zeer verschillend van die van *Klaasje Zevenster*, dan dat het Spr.'s bedoeling wezen kon, Van Lennep van letterdieverij te betichten. Maar het kwam hem toch hoogst onwaarschijnlijk voor, dat Van Lennep *De Braadpan* nooit gelezen of ze zich bij het schrijven van zijn roman niet herinnerd zou hebben. Het bleek uit Spr.'s mededeelingen, dat Berkhey zijn stof wel opgesierd, maar niet geheel verzonnen had, en dat ook enkele studenten, die hij in zijne vertelling eene rol laat spelen, bekende academische figuren geweest waren. Voor de kennis van het Leidsche studentenleven in de 18de eeuw kwamen uit het verhaal enkele eigenaardige gebruiken en bijzonderheden aan het licht.

Daarna deed de heer S. G. de Vries eene mededeeling over *Gerard van Swieten*, naar aanleiding van een onlangs te Weenen teruggevonden handschrift, waarin Van Swieten grootendeels in het Latijn, soms ook in het Nederlandsch, stenographisch heeft opgeteekend zijn oordeel over de boeken die hij in zijne hoedanigheid van keizerlijk censor te Weenen moest onderzoeken.

Ten slotte besprak de heer A. Kluyver het nieuwe werk van Kluge over het „*Rotwelsch*" of Duitsch Bargoensch, dl. I, en wees op het groote belang daarvan, ook voor de verklaring van eenige duistere woorden in de Nederlandsche taal.

Onder den titel *Holland und Deutschland. Wandlungen und Vorurteile* is bij Mart. Nijhoff te 's Gravenhage de rede verschenen, waarmede dr. E. F. Kossmann zijne lessen als privaat-docent voor de Hoogduitsche taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden heeft geopend. Na in zijn inleiding den halfslachtigen toestand geschetst te hebben, waarin de moderne philologie zich in Nederland bevindt, schilderde de spreker in het eerste gedeelte zijner toespraak de eischen die aan den wetenschappelijken beoefenaar der letterkundige geschiedenis heden ten dage gesteld moeten worden. Als historicus heeft deze in de eerste plaats een vergelijkende 'aesthetische Principienlehre' noodig, die hem in staat stelt zijn standpunt af te bakenen naar de wisselende onderwerpen die hij te beoordeelen heeft: zijn critiek moet historisch en dus relatief zijn, d. w. z. naar inhoud en vorm moet hij den dichter trachten te begrijpen en te waardeeren niet slechts in het kader van diens tijd en plaats, maar ook naar gelang van de maatschappelijke sfeer, waarin hij leeft en waarop hij invloed heeft.

Van deze beginselen uitgaande gaf Spr. in het tweede deel van zijn rede een zeer belangwekkend overzicht van de wederkeerige litteraire waardeering van Nederland en Duitschland. Hij toont aan, hoe het minder ethnische verscheidenheden dan tijdelijke sociale afwijkingen geweest zijn, die aan een juiste en onbevangen beoordeeling der nationale eigenaardigheden in den weg stonden. Na den gemeenschappelijken strijd van beide talen tegen de overheersching van het Latijn in de 17de en nog in het begin der 18de eeuw, begint in den loop dier eeuw de heerschappij van het vooroordeel: zelfs voor mannen als Herder en A. W. Schlegel is het Hollandsch het type van een onpoëtische taal, en omgekeerd hekelt Bilderdijk bij elke gelegenheid de Duitsche 'wanspraak'. De Hollandsche schilderkunst vindt in Duitschland slechts weinig sympathie; in de litteratuur laat zich nagaan, hoe tegen 't midden der 18de eeuw de beide landen geheel van elkaar vervreemden, en Nederland den hoogsten bloei van het geestelijk leven in Duitschland of niet kent of slechts spot er voor heeft, terwijl omgekeerd voor Duitschland het levende Holland een vrij wel onbekende grootheid is. Met een blik op het verdwijnen der nationale vooroordeelen in den

modernen tijd, als onvermijdelijk gevolg van de nieuwe bevruchting der wetenschappen en van het sociale leven, besloot de spreker zijne rede.

Onderzoek van Italiaansche archieven.

Het onderzoek van buitenlandsche archieven en bibliotheken, sedert 1885 op last der Regeering door prof. Blok (Duitschland, Oostenrijk, Frankrijk, Engeland) en onder diens leiding of naar diens aanwijzingen door de heeren Uhlenbeck (Rusland), Berns (Dresden), Brugmans (Engeland), Huet (Parijs) en Kernkamp (het Noorden) ondernomen, werd in dit voorjaar wederom voortgezet door den heer Blok, die de voornaamste Italiaansche archieven bezocht ten einde na te gaan, welke documenten zich daar bevonden, die over de Nederlandsche geschiedenis licht konden verspreiden. Te Milaan werden enkele losse stukken aangeteekend, benevens een aantal brieven en andere stukken, betrekking hebbende op Nicolaas Heinsius en andere Nederlandsche geleerden. — Rijker was de oogst te Venetië, waar een onderzoek werd ingesteld naar de in het staatsarchief aldaar berustende diplomatieke Relationes en aanverwante stukken van Venetiaansche gezanten, die de Republiek der Vereenigde Nederlanden bezochten, en naar stukken betreffende den handel van Venetië op de Nederlanden. Verschillende ongedrukte Relationes uit de 17de eeuw, toegelicht door zeer goed bewaarde reeksen van daarbij behoorende brieven, werden nagegaan; eene lange reeks van officieele stukken maakte het mogelijk een duidelijk beeld te verkrijgen van den handel van Venetië op de Nederlanden in de 14de, 15de en 16de eeuw, die zorgvuldig door de koopliedenregeering te Venetië werd geregeld. De Bibliotheca Marciana gaf eenige aanvulling van de reeds gevonden Relationes, benevens een aantal brieven van beroemde Nederlandsche geleerden uit de 17de eeuw. — Te Bologna werd weinig van beteekenis gevonden. — Te Florence daarentegen weder zeer veel. Vooreerst in het staatsarchief eene rijke verzameling „avvisi", door aanzienlijke Florentijnsche edelen, die gedurende den Tachtigjarigen Oorlog in de Spaansche legers dienden, over belangrijke gebeurtenissen op krijgs- en staatkundig gebied aan den Groothertog van Toscana, den Hertog van Urbino, en verschillende leden der familie Strozzi toegezonden, verder eveneens aldaar eene zeer merkwaardige reeks van brieven, door aanzienlijke, kunstvaardige en geleerde Nederlanders gewisseld met groothertog Cosimo III, die als troonopvolger tweemaal in 1667 en 1668 ons land bezocht en intieme betrekkingen aanknoopte met Nederlandsche staatslieden, geleerden en kunstenaars; Cosimo's correspondentie met zijn agent te Amsterdam levert veel op voor onze handels- en kunstgeschiedenis, die van Nicolaas Heinsius geeft een geregeld overzicht over de politieke gebeurtenissen in ons land in den laatsten tijd van De Witt en den eersten van Willem III; de correspondentie der Florentijnsche agenten met hunne regeering sedert het midden der 16de eeuw kan de vergelijking met de Venetiaansche Relationes doorstaan; die der aanzienlijke Nederlandsche heeren met de groothertogen uit de tweede helft der 16de eeuw is niet zonder belang voor de kennis van den Tachtigjarigen Oorlog. De Bibliotheca Laurentiana bevatte o. a. belangrijke briefwisselingen van Alexander van Parma en Mansfeld, verder het prachtige handschrift, dat de tweede reis van Cosimo III, ook naar de Republiek, uitvoerig beschrijft. In de Bibliotheca Marucelliana werd een groot aantal belangrijke brieven van Nederlandsche geleerden uit de 17de en 18de eeuw gevonden De Biblioteca Nazionale leverde enkele losse handschriften op. — Daarna werd Rome bezocht, in de eerste plaats natuurlijk het archief van het Vaticaan. De papieren der nunciaturen van Brussel en Keulen leverden met uitzondering van de eerste jaren na de instelling dezer vaste gezantschapsposten 1580—1590 weinig van belang op, veel minder dan verwacht werd; toch werden in sommige deelen plotseling belangrijke zaken gevonden, met name in de papieren der Keulsche nunciatuur 1672/4 in verband met de bezetting van verschillende provinciën door Fransche, Keulsche en Munstersche troepen en de plannen tot verbetering van den toestand der Katholieken hier te lande. Een en ander werd aangeteekend over de talrijke brieven van Nederlandsche bisschoppen aan de Curie sedert den oudsten tijd; het viel echter, bij het ontbreken der noodige boeken, moeilijk na te gaan, wat hiervan gedrukt was. Belangrijke stukken lagen hier verscholen in de zeer omvangrijke verzameling Miscellanea en het archief Borghese, die nauwkeurig werden onderzocht. De Bibliotheca Vaticana bevatte enkele belangrijke handschriften, die tot aanvulling konden dienen van wat in het Vaticaansche archief werd gevonden. In beide inrichtingen wordt volledige vrijheid van onderzoek van alle registers en stukken toegestaan, zoodat ook de belangrijkste stukken vrijelijk konden worden nagegaan en beschreven. De talrijke staats- en bijzondere bibliotheken te Rome werden daarna bezocht. De Biblioteca Nazionale bevatte voornamelijk de zeer belangrijke collectie handschriften, afkomstig uit het archief der Jezuïeten, voorzoover deze niet in het staatsarchief te Rome verzeild waren, en leverden veel op met betrekking tot de katholiek-kerkelijke twisten ten onzent in de 17de en 18de eeuw, verder in de collectio Sessoriana eenige belangrijke brievenverzamelingen uit de 16de en 17de eeuw. De Barberiniana gaf behalve verspreide stukken over den 80jarigen oorlog een aantal brieven van Nederlandsche geleerden. Minder merkwaardig voor het doel waren de verzamelingen der Corsiniana, der Casanatensis en der Angelica. Uiterst belangrijk daarentegen was het aantal stukken in het archief der Propaganda, waarin de correspondenties betreffende de missie in de Republiek in de 17de en 18de eeuw worden bewaard; een lijst der aldaar voorhanden documenten kon worden vervaardigd. Het archief van de beide kerken, door Nederlanders gesticht, n.l. van de oud-Friesche Michele bij de Pieterskerk, en van de in de 14de eeuw gestichte S. Maria dell' Anima in de Via dell' Anima, leverde veel op voor de kennis der Nederlandsche kolonie te Rome in de Middeleeuwen. — Te Napels werden vooral in het staatsarchief, waar de Farnesische papieren bewaard worden, belangrijke door Gachard niet geziene stukken over den Tachtigjarigen Oorlog aangeteekend en ten deele onderzocht. — Te Turijn kon het staatsarchief eene zeer merkwaardige verzameling instructies en relationes uit de 18de eeuw aanbieden, belangrijk vooral door de voortreffelijke berichten der Piemonteesche diplomaten in Den Haag over den economischen en financieelen toestand der Republiek in den tijd van haar verval. — Het onderzoek, dat ongeveer drie maanden in beslag nam, leverde alzoo veel belangrijks op, dat den beoefenaars onzer geschiedenis ten goede kan komen en tot menige monografie op historisch gebied aanleiding moge geven. De welwillendheid van staatsambtenaren en kerkelijke autoriteiten werkte ten zeerste er toe mede om den arbeid van den onderzoeker gemakkelijk en aangenaam te maken.

In het vorige jaar zijn twee werken verschenen van belang voor de lexicographie van den Avesta. Tot nu toe moet wie den Avesta bestudeeren wil zich behelpen met het ten eenen male verouderde *Handbuch der Zend-Sprache* van Justi. Een nieuw woordenboek is dringend noodig. Het is ons nu van twee zijden en wel van de hand der twee meest bevoegde Avestakenners beloofd: door Bartholomae en Jackson. Zal het volledig zijn dan moeten ook alle fragmenten, die nog ten deele niet, ten deele gebrekkig zijn uitgegeven, behoorlijk worden bewerkt en onderzocht. Als een voorarbeid mag men beschouwen de publicatie van een jeugdig Duitsch geleerde, Hans Reichelt, leer-

ling van Bartholomae, die als dissertatie uitgaf den *Frahang i oīm*. Dit werk, dat wij reeds in eene onkritische uitgave van de hand van Haug en Hoshangji Jamaspji onder den titel *An old Zand Pahlavi Glossary* bezaten, kan nu eerst met vrucht geraadpleegd worden. Een tweede werk van gewicht voor Avestische lexicographie draagt den uitvoerigen titel: „A complete dictionary of the Avesta language, in Guzerati and English, comprising in addition to the meaning a comparison whereever practicable of Avesta words with those of Pahlavi, Sanskrit, Persian and Latin and all the inflected forms of verbs etc. etc., by K. E. Kanga, fellow of the University of Bombay etc. etc., Bombay 1900." Uit de Engelsche voorrede blijkt dat dit werk het bekroonde antwoord is op een prijsvraag in 1892 uitgeschreven door een rijken en wetenschappelijk gezinden Parsi, genaamd Ardeshir Sorabji Dastur Kamdin. In den weidschen titel treft ons dadelijk bevreemdend onder de ter vergelijking aangehaalde verwante talen de afwezigheid van Grieksch en Germaansch, en een nadere kennismaking met het werk van Kanga bevestigt het vermoeden dat de wetenschappelijke waarde van dit woordenboek, volgens den standaard der Westersche wetenschap ten minste, niet al te groot is. In de lijst der autoriteiten die de Schr. aanhaalt, mist men den naam van den geleerde die zich zeker voor de kennis van den Avesta het allermeest verdienstelijk heeft gemaakt: Bartholomae. Een sterk vermoeden rijst of de Schr. wel Duitsch en Grieksch verstaat. Om slechts één staaltje te geven. Op pag. 210 vindt men het artikel *zem* (aarde), met welk woord vergeleken worden skt. *jam* = gr. *gē* = fr. *chemin*. Dergelijke blunders zijn vele. Toch is dit woordenboek, hoewel de inrichting voor Westersche geleerden bezwaar heeft, in vele opzichten bruikbaarder en beter op de hoogte dan dat van Justi, evenwel niet zoo, dat het in uitzicht gestelde woordenboek van Bartholomae ook maar in eenig opzicht overbodig zal blijken.

W. Caland.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., 4e Reeks, IV, 2: U. Ph. Boissevain, De dienstplicht der leden van het eerste Attisch zeeverbond (zie *Mus.* VIII, 88). — H. C. Rogge, De briefwisseling tusschen Nicolaas van Reigersberch en Hugo de Groot (zie *Mus.* VIII, 231). — W. H. van de Sande Bakhuyzen, Opmerkingen over eenige plaatsen van het Nieuwe Testament (zie *Mus.* VIII, 375).

Sitzungsberichte der Kgl. bair. Akademie der Wissensch., philos.-philol. und hist. Classe, 1900, I, 4: L. Traube, Perrona Scottorum, ein Beitrag zur Ueberlieferungsgeschichte und zur Palaeographie des Mittelalters (geschiedenis van het klooster en een uitgebreid onderzoek over de afkortingen van *noster*). — H. Grauert, Die Kaisergräber im Dome zu Speyer. Bericht über ihre Oeffnung im August 1900 (interessante beschrijving van het gevondene met gevolgtrekkingen voor de geschiedenis der Duitsche keizers).

Mnemosyne, XXIX, 2: J. van Leeuwen Jr., Homerica. XX. De equo Troiano (de bijdrage in de vergadering van Febr. der Kon. Akademie voorgedragen, zie *Mus.* IX, 26, in Latijnsch gewaad). — S. A. Naber, Ad Charitonem (verschillende opmerkingen naar aanleiding van het door O. Crusius zoo gelukkig geïdentifieerde Charitonfragment op een Aegyptischen papyrus). — J. J. Hartman, De versu quodam Furii Bibaculi (interpreteert *literarum oblivio* bij Bibaculus geciteerd door Suetonius de V. I. p. 107 R. als „doofpot der poëzie"). — dez., Ad Plutarchum (Solon c. 14). — I. C. Vollgraff, De tribus locis interpolatis in Evangelio secundum Marcum (II, 9. I, 27. VII, 18 seq.; vooraf gaat een algemeene beschouwing over conjecturaalcritiek op het N. T.). — J. J. H(artman), Ad Plutarchum (Numa c. 9 en c. 20. Public. c. 12). — S. A. Naber, Observationes criticae in Lucianum (vervolg op het artikel in *Mnem.* XXIX, 1 [zie *Mus.* VIII, 380], o. a. naar aanleiding van Luc. Amores § 16 een uitvoerige bespreking van de regelen bij bikkelspel, den ludus duodecim scriptorum en derg.). — J. Vürtheim, De Orphei patria (wederlegt F. Weber's bewering dat Plato geen kennis droeg van Orpheus als Thraciër). — J. van der Vliet, Quo discrimine dei et homines inter se dignoscantur (wijst op de gelijke voorstelling van schaduwloosheid en staroogigheid der goden bij de Grieken volgens Heliod. III, 13 als die men in de Nala-episode vindt). — H. van Herwerden, Varia (critische aanteek. op Aesch. Eumenides, op den Oedipus Rex, op Pindarus, op Aristoph. Eq. 1399, op Hesychius, enz.). — J. Woltjer, Ad Catulli carm. LXIII, 178 (leest *Dictaeos* i. pl. v. het overgeleverde *ydoneos* of *idoneos*).

Philologus LIX, 4: F. Skutsch, Zur lateinischen Wortgeschichte und plautinischen Versmessung. I. *Em*, Monosyllaba in Hiat, pronominale Genetive auf *-ius*; II. *Iurgium. Audax. Olfacto.* — J. Jessen, Zu Iuvenal (verdediging zijner satiren tegen de aanmerkingen van Friedländer e. a.). — L. Cohn und P. Wendland, Zur neuen Philo-Ausgabe. Eine Erwiederung (op de critiek van E. Nestle, zie *Philol.* LIX, 256 vv.). — Fr. Susemihl, Die Zeit des Historikers Kratippos (is geen tijdgenoot van Thucydides, maar uit den tijd der Alexandrijnen). — H. Weber, Zu der Schrift *περὶ διαίτης ὀξέων*. Die Hdschrr. MV—A. — Th. Büttner-Wobst, Studien zu Polybios. 1. Anordnung einiger Excerpte des 21. Buches. — G. Lehnert, Eine rhetorische Quelle für Boetius' Commentare zu Aristoteles *περὶ ἑρμηνείας* (uit de school der Peripatetici). — L. Gurlitt, Lex Clodia de exilio Ciceronis (wijkt in eenige punten af van de meening van Sternkopf, zie *Philol.* LIX, 272—304). — H. Blümner, Neue Fragmente des Edictum Diocletiani (gepubliceerd door Staïs in de *Eph. Arch.* 1899, 147 vv.). — L. Radermacher, Griechischer Sprachbrauch (wijst op eenige uitdrukkingen uit de volkstaal bij klassieke schrijvers). — R. Helm, De prooemio Apuleianae quae est de deo Socratis orationis (ten onrechte beweert Goldbacher, dat dit prooemium niet samenhangt met de oratio). — M. Maas, Zur heronischen Frage (het muntstuk van vijf drachmen, dat den automaat bij Hero Alexandrinus, Pneum. XXI, doet werken, was eene Egyptische koperen munt uit de 2de eeuw v. C.; dit geeft eene aanwijzing voor de vraag, wanneer Hero leefde). — A. Dyroff, Abaris (Herakleides Ponticus heeft het eerst hem geïdealiseerd). — Miscellen, o. a.: P. Egenolff, Zu Anakreon (var. lect. voor *θρηκίην*, fragm. 49 B[4], *ὠρικήν* uit cod. Haun. 1965); J. Koehm, Sophokles, Elektra 47 (voor *ὅρκῳ* lees *ὄγκῳ*); L. Gurlitt, Cicero ep. ad fam. IX, 10, 2 (leest: *ingentium salarum cum σοφίας epitome*); R. Ehwald, Eutropius (de zeer goede Gothanus van Eutr. afkomstig uit Murbach); W. Heraeus, Zur Kritik und Erklärung von Porfyrios Horazscholien.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LI, 8. 9: Pfitzner, Kritische Bemerkungen zu Tacitus' Annalen Buch XI—XVI. — K. Fuchs, Martin Greif (bespreking der werken van dezen dichter, die niet naar waarde geschat wordt).

LI, 10: J. M. Stowasser, Ein paar Stellen aus dem „Ätna" (zie LI, 5).

LI, 11: L. Burgerstein, Beiträge zur Schulhygiene (vervolg van LI, 4; over schoolbanken, gymnastieklokalen, gebruik der schoollokalen tot andere doeleinden, pauzen tusschen de schooluren, vrije namiddagen).

LI, 12: K. Schenkl. Nekrolog. — J. M. Stowasser, Porcius Licinus über Terenz (emendaties).

LII, 1: H. Jurenka, Die neuen Theorien der griechischen Metrik (nader besproken en verdedigd tegen de leer van Westphal). — E. Hauler, Zum Thesaurus linguae Latinae (schetst het ontstaan en de wijze van bewerking; bespreekt en maakt aanmerkingen op het artikel *abacus*).

American Journal of Philology, XXI, 4: A. Leach, The Athenian Democracy in the Light of Greek Literature (eene voordracht). — Washburn Hopkins, The Ocean in Sanskrit Epic Poetry (beide epen komen in hunne beschrijvingen van en toespelingen op den oceaan vrij wel overeen, en dat Vālmīki den Indischen Oceaan kende, staat vast). — R. B. Steele, The Greek in Cicero's Epistles (systematische behandeling en indeeling in categorieën). — M. Bloomfield, On the wedding stanza, Rig-Veda X, 40, 10 (nieuwe interpretatie, als proeve van methode medegedeeld). — S. Ball Platner, The Manuscripts of the Letters of Cicero to Atticus in the Vatican Library (het zijn er veertien, die alle beschreven worden). — Campbell Bonner, Note on Acharnians 947 (over de beteekenis van *θερίδδεν*). — G. Hempl, The *ae/a/v* of 'are', 'father', 'rather'. — Notes: F. H. Fowler, On Greek and Latin Negatives (bestrijdt o. a. Horton-Smith en verbindt *haud* met *autem*); J. Wesley Rice, On the Septuagint Text of I Samuel 20. 3 and Epistle of Jeremiah 26.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, Bd. VII en VIII, 2: A. Gercke, Die Analyse als Grundlage der höheren Kritik (vervolg: IV. Umstellungen; V. Wortänderung; VI. Sinnänderung; VII. Die Fortschritte der Philologie). — L. Bloch, Alkestisstudien (slot: geen satyrdrama, maar blijkens de opvoering als vierde drama in 438 door Euripides zelf niet bijzonder hoog gesteld, en waarschijnlijk reeds veel vroeger geschreven). — O. Ladendorf, Oswald von Wolkenstein.

In het paedag. ged. o. a.: W. Hoppe, Das Verhältnis Jean Pauls zur Philosophie seiner Zeit. — P. Dörwald, Zur Behandlung der griechischen Tempuslehre.

Taal en Letteren, XI, 4: J. G. Talen, Geslacht in taal (uiteenzetting van de hypothesen over het ontstaan van het grammaticale geslacht). — S. S. Hoogstra, De Nederlandsche letterkunde op het examen voor hoofdonderwijzer. III (slot). — Letterkundige sprokkelingen uit de brieven van wijlen J. A. F. L. baron van Heeckeren. 1. Over Romances; 2. Hexameters; 3. Cats' Liefdesverhalen. — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Arkiv för nordisk Filologi, XVII (N. F. XIII), 3: O. F. Hultman, Växlingen *æ: iō: iā* (over de verhouding tusschen de Noordsche vormen *sǽr*, *siór*, *siár* en derg.). — F. Jónsson, Odin og Tor i Norge og på Island i det 9. og 10. årh. (bestrijdt de opvatting, als zouden Odin en Thor in Noorwegen of op IJsland ooit beschouwd zijn als vertegenwoordigers van verschillende standen of van verschillende onderling tegenstrijdige cultuurstroomingen). — Janus Jónsson, Um vísurnar í Grettis sögu, útg. 1853. — G. Cederschiöld, „þangbrækku" (dit woord, voorkomende op verschillende plaatsen in de Oudzw. wetten, wordt verklaard als kenning voor 'woud'). — O. S. Jensen, Bibliografi for 1899. — Boekaankondiging.

Anglia, XXIV, 2: Th. Eichhoff, Keats' Briefe in ihrem Wert für die Charakteristik des Dichters. — W. Dibelius, John Capgrave und die englische Schriftsprache. IV. Formenlehre (slot volgt). — F. Holthausen, Zu alt- und mittelenglischen Dichtungen. XV. (63. Zu den ae. Rätseln; 64. Zum Béowulf).

Englische Studien, XXIX, 1: D. Kempe, A Middle English tale of Troy. — F. Bobertag, Pope's Verhältnis zu der Aufklärung des 18. Jahrhunderts. — Besprechungen. — Miscellen.

Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis, 4e Reeks, II, 1: Pijnacker Hordijk, De Castellani van Utrecht, hoofdzakelijk in de 12de eeuw (onderzoek naar de rol, door de Castellani te Utrecht vervuld, en conclusie dat die niet van groote beteekenis is geweest). — Blöte, De Brabantsche en andere kronieken van Willem van Berchen (betoog dat van Berchen de auteur is van een aantal werken, door den schrijver gevonden in een handschrift der Bourgondische bibliotheek te Brussel). — P. L. Muller, Bijdragen tot de geschiedenis der scheiding van Noord- en Zuid-Nederland (behandelt het jaar 1581, ter toelichting van deel IV der „Documents conc. les relat. entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas"). — Blok, Huygens' ambtelijk leven. — Bibliographie (1 Juni 1900—1 Januari 1901).

Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, dl. XXII: Verslag over het dienstjaar 1900 met bijlagen (waaronder eene rede van den heer Hoefer over de historisch-statistische schetskaarten; beraadslagingen en besluiten betreffende het toezicht op de vervaardiging dier kaarten en betreffende hare verdeeling onder de contribuanten; het verslag van de vergadering der leden van het Hist. Gen.). — Blok, Drie brieven van Samuel Sorbière over den toestand van Holland in 1660 (uit de nalatenschap van R. Fruin, met inleiding en aanteekeningen van Blok; Sorbière bereisde in 1660 de Republiek). — S. Muller Hzn., Het oude register van graaf Florens (in de inleiding wordt betoogd, dat dit register bestaat uit 2 gedeelten, waarvan het eene werkelijk dateert uit den tijd van Floris V; verder een bijlage ter toelichting van de Teilingsche achterleenen, en drie andere, bevattende de genealogieën der Benthems, Teilingens en Wassenaers). — Fruin, Servitia, tienden en executiegelden, opgebracht door de O. L. Vrouwen-abdij te Middelburg (14 stukken uit de jaren 1372—1512). — Breen, Correspondentie tusschen prins Maurits en den Amsterdamschen burgemeester Reinier Pauw in de jaren 1617—1619 (afkomstig uit het Koninkl. Huisarchief). — Kernkamp, Een contract tot slavenhandel van 1657 (tusschen Amsterd. kooplieden en de Zweedsche Africaansche Compagnie).

Historische Zeitschrift, LXXXVI, 3: Dehio, Über den Einfluss der französischen auf die deutsche Kunst im 13. Jahrhundert. — Hintze, Der österreichische und der preussische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert. — Miscellen. — Literaturbericht. — Notizen und Nachrichten.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 3: Kratzer, Das Gebiet an der Mündung des Trombetas in den Amazonas. — Thoroddsen, Das Erdbeben in Island im Jahre 1896. — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

Gids, 1901, April: R. P. J. Tutein Nolthenius. Sprekende steenen. II (vervolg en slot). — A. G. van Hamel, Fransche spraakkunst. I. Het tolerantie-edict (over het ministerieele besluit tot vereenvoudiging van het Fransche taalonderwijs). — W. G. C. Byvanck, Inleiding tot Shakespeare's Hamlet. V.

Tijdspiegel, 1901, April: Maronier, Archibald Bower.

Nederland, 1901, April: Jan ten Brink, Een gerestaureerde roman („Le roman de Tristan et Iseut, traduit et restauré par Joseph Bédier").

Katholiek, 1901, April: Peters, Taal en stijl der „Imitatio Christi" (slot). — Schrijnen, Lippert's „Ahnenkulttheorie" (slot).

Nederl. Spectator, 1901, no. 13: Nieboer, Amsterdamsche rechtsgeleerdheid contra Leidsche sociologie (tegen de critiek van mr. J. A. Levy op dr. Steinmetz' oratie). — No. 15: Blok, Roma

aeterna. — Nanninga Uitterdijk, Het bezoek van den Hertog van Neuburg aan den Haag in 1630. — G., Edgar Poe (naar aanleiding van een onlangs verschenen geïllustreerde uitgave zijner werken). — No. 16: Pasquinelli, Het Forum Romanum.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Adamantius, ed. Van de Sande Bakhuyzen: Lit. Centralbl. 1901, no. 14/15 (G. Kr.).
Caland, Altindisches Zauberritual: Rev. Critique 1901, no. 11 (V. Henry). — Deutsche Ltztg. 1901, no. 14 (H. Oldenberg).
Grettis saga, hrsg. von Boer: Rev. Critique 1901, no. 14 (L. Pineau).
Koch, Kaiser Julian der Abtrünnige: Amer. Journ. of Phil. XXI, 4 (W. Cave France).
Krämer, De negentiende eeuw: Tijdsp. 1901, April (Elise Soer).
Nieuwhuis, Na den vloed: Katholiek 1901, April (J. M. L. Keuller).
Postmus, Het Wilhelmus: Ned. Spect. 1901, no. 14 (A. W. C. Zuidema).
Vercoullie, Nederl. spraakkunst[2]: Bull. du Musée Belge 1901, no. 3 (C. Lecoutere).
Vercoullie, Schets eener hist. grammatica der Nederl. taal[2]: Bull. du Musée Belge 1901, no. 3 (C. Lecoutere).

PERSONALIA.

Tot opvolger van Prof. Tiele, aan wien met het einde van het loopende studiejaar wegens het bereiken van den zeventigjarigen leeftijd eervol ontslag is verleend, is benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis der godsdiensten enz. aan de Rijksuniversiteit te Leiden dr. W. Brede Kristensen, lector aan de universiteit te Christiania.

Benoemd: tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de hoogere burgerschool te Veendam de heer J. Pik te Voorschoten.

Gepromoveerd: tot doctor in de Nederlandsche letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer W. Martin, met proefschrift *Het leven en de werken van Gerrit Dou, beschouwd in verband met het schildersleven van zijn tijd*; tot doctor in de Nederlandsche letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht de heer M. Bruijel, met proefschrift *Het dialect van Elten-Bergh.*

ADVERTENTIËN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 5,90.

9de Jaargang. No. 4. Juni 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. SPEYER, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. SYMONS, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. BLOK, te Leiden.

J. Valaori, Der Delphische Dialekt. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1901. (Pr. M. 2.60).

Sober als de titel is de inhoud van dit boek. Geen inleiding deelt iets mee over de verhouding van het taaleigen der Delphische opschriften tot andere dialecten, geen woord wordt gezegd van den inhoud der teksten (toch een gewichtig ding ook voor linguistische beoordeeling!), geen poging beproefd om de geschiedenis van het dialect, of van wat de schrijver in dit geval onder dat woord verstaat, te schetsen. De eerste regel luidt: „*α* entspricht einem att. *ε*", en wie aan 't eind van 't werkje naar een slotsom zoekt, vindt na een lijstje „Lexikalisches", niets dan een „Wortregister". Een spraakkunst is het boek alleen naar de definitie die daaronder verstaat de systematische opsomming der vormen die een bepaalde groep teksten oplevert; een enkele maal vindt men een poging tot verklaring van den schrijver zelf, in den regel volstaat hij met de aanwijzing van adressen waar nadere inlichtingen zijn te verkrijgen. Dit laatste gaat somtijds vergezeld van een enkel woord dat den hoofdinhoud weergeeft, doch al te dikwijls krijgt de lezer, in den vorm van een zin bestaande uit de afkorting *vgl.*, gevolgd door een reeks namen van auteurs en plaatsen, de uitnoodiging om zelf bijeen te zoeken wat de schrijver, die de moeite reeds nam, in een of twee regels hem voorloopig had kunnen meedeelen. Waarom b.v. bij *ἀμμόνιον* (blz. 79) niet even *dépôt*, *gage* aangeteekend en eerst dan verwezen naar Homolle bij wien de lezer 't geheele betoog kan nalezen? Is, om even bij 't lijstje van ongewone woorden te blijven, het aan den anderen kant voldoende om achter *ἀπελλαῖα Spenden* te zetten en niet te vermelden waar de zooeven genoemde Franschman over de *ἀπέλλαι* en de daarmee vergeleken *ἀπατούρια* heeft geschreven? De woorden *βόλιμος (μόλιβος*, att. *μόλυβδος)*, *hακρόθινα*, *ἐντοφήια*, *λατύπα*, *hομέστιοι* hebben alleen naar den vorm, niet naar de beteekenis iets bijzonders in de Delphische inscripties en behooren dus niet in deze afdeeling thuis.

Het streven naar beknoptheid heeft dikwijls den Schr. tot beweringen verleid die zelfs in den mond van geleerden, wier oordeel vooralsnog meer gewicht in de schaal legt dan dat van den heer Valaori, evenmin overtuigend als beleefd zouden wezen: een etymologie van Ascoli wordt afgedaan met het zinnetje: „jedoch ist diese Ableitung verkehrt" (blz. 2), op een volgende bladzij leest men: „anders, aber unrichtig, Usener, *Göttern.* S. 306" enz. enz. Waar de schrijver tusschen verschillende opinies een keus doet is groote voorliefde voor zijn leermeester Joh. Schmidt, aan wien het boek is opgedragen, onmiskenbaar.

De taalinventaris van den heer Valaori schijnt echter met zorg samengesteld; waar ik gecontroleerd heb vond ik geen onjuiste citaten, hoogstens zekere onregelmatigheid die b.v. ons nu eens naar 't nummer van een opschrift uit het *Bulletin de Correspondance hellénique* met vermelding van den regel, dan weer (en dat is aangenamer voor den lezer) naar een bladzij van 't zelfde tijdschrift met of zonder bijvoeging van den regel verwijst (o. a. op blz. 48: *Νικῶι BCH* 22, n. 62_{15}; *Δαμοῖ BCH* 22, p. 49; *Σώσων BCH* 22, p. 55, en op blz. 57: *τέτορες BCH* 22, p. 304, Z 26, 33). Doch dit is een kleinigheid. Ten slotte heeft de Schr. aan ieder die de taal der Delphische inscripties wil gaan bestudeeren een compendium verschaft dat getuigt van zijn ijver en dat er toe bijdragen kan om de studie der Grieksche dialecten gemakkelijker te maken.

Leiden. D. C. Hesseling.

Dr. H. G. A. Leignes Bakhoven, Plato's denkbeelden over goed en kwaad. Groningen, J. B. Wolters. 1901. (Pr. *f* 1.25).

Socrates had niet alleen de wijsbegeerte van den hemel afgeroepen in de woningen der menschen, niet alleen de

redeneermethode der inductie uitgevonden en gestreefd naar het vinden van begripsbepalingen, maar ook, overtuigd dat de deugd één is en op weten berust, geleerd

οἰκείῳ τε βίῳ καὶ μεθόδοισι λόγων
Ὡς ἀγαθός τε καὶ εὐδαίμων ἅμα γίγνεται ἀνήρ.

Zijn volgeling, met niet minder humor en meer artistieke fantasie begaafd, heeft onder zijn impuls een wijsgeerig leven opgebouwd, waarvan hij én mondeling én in geschrifte getuigenis heeft gegeven. De eerste is voor ons nagenoeg verloren, de laatste bezitten wij in een aantal dialogen, waarvan de chronologie natuurlijk de ontwikkeling in Plato's wijsgeerig denken mede bepaalt. Ontoereikend als de opgaven uit de oudheid over die chronologie zijn, hebben de nieuweren haar zoeken vast te stellen uit gegevens van den inhoud der dialogen of uit Plato's betrekkingen tot zijn tijdgenooten Isocrates, Xenophon, Antisthenes, Aristoteles, later ook uit de eigenaardigheden van stijl en taal. Op grond daarvan en van de ontwikkeling van Plato's logica heeft in 1897 W. Lutoslawski een rangschikking der dialogen voorgesteld met inachtneming van hetgeen vóór hem was geleverd.

De schrijver van het hier aan te kondigen geschrift over Plato's denkbeelden over Goed en Kwaad volgt Lutoslawski's rangschikking, die hij door zijn onderzoek tevens meent bevestigd te vinden, ofschoon hij erkent dat zijn toets alleen voor de onderscheiding van geheele groepen dialogen kan dienen. De geest waarin hij Plato tegemoet treedt is die der evolutionistische school, zooals blijkt uit zijn inleiding, waarin hij handelt over de wisselwerking van affectief en kritisch denken, en uit de voorliefde waarmede hij de Fransche schrijvers citeert, als Ribot, ook waar men eerder E. v. Hartmann zou verwachten (b.v. p. 49). De schrijver meent dat „al zijn (Plato's) redeneeren, al zijn schijnbaar objectief onderzoeken, zijn geheele verstandelijke dialectiek van 't begin af reeds gedetermineerd (was) om tot steunsel, tot bewijs zelfs, zooals 't moest heeten, dienst te doen van een vooraf reeds aanwezige waardeering, van een mooi-vinden, van een geloof, als men dit woord beter acht" (p. 25 vgl. p. 23 i.f., p. 61 i.m., 64 i.f., 71 i.m. 72, 77, 105). Deze meening berust op een gevolgtrekking, waartoe een plaats uit de Apologie hem voert. „Plato laat Socrates zeggen: of de dood een goed is of een kwaad, weet ik niet; daaromtrent te beslissen zou een laakbare aanmatiging zijn, aangezien de God van Delphi juist daarom mij een wijs man heeft genoemd, daar ik mijn niet-weten volkomen besef; maar — vervolgt hij — dat het een kwaad is zijn meerdere, zijn betere, ongehoorzaam te zijn, dat weet ik wel.

„Waarom weet de agnosticus — en de lofredenaar van het beseffen niet te weten — dit nu met zooveel verzekerdheid?" vraagt de schrijver. Het lijkt mij dat een voldoend antwoord wel te geven is. Evenals Xenophon had Plato van Socrates geleerd, dat de deugd een weten is; in „de waardeering van het zuiver denken als bron van al het goede" (p. 28 n. 1) volgde hij zijn meester. De betere dus, waarvan Plato spreekt, hetzij god of mensch, is de geheel of gedeeltelijk beter-wetende; hèm ongehoorzaam te zijn is volharden in onwetendheid en als zoodanig zonde, zoo gewis als de leerling zondigt, die in eenig vak van wetenschap ongehoorzaam is aan het voorschrift des leeraars. Het schijnt lichtvaardig van deze plaats uitgaande den staf te breken over Plato's logisch denken: juist den invloed op zijn aristocratisch-artistiek gemoed van den geest van Socrates, die gedeeltelijk zijn tegenstelling vormde, ziet men voorbij door aan te nemen dat zijn dialectiek tegenover de „muurvastheid zijner waardeeringen" krachteloos en dus waardeloos is, terwijl hij nog wel van het *λόγον διδόναι ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἄλλοις* zulk een religie maakt. — Evenmin wordt Plato's leer der *ἀνάμνησις* als factor van het kenvermogen ernstig bedreigd door de opmerking van het feit „dat men een 19de eeuwsch kind, in W.-Europa geboren, binnen weinige jaren de oplossing van vraagstukken met vrij groote getallen kan laten verrichten, maar dat daarentegen een volwassen Vuurlander geen voorstelling kan bijgebracht worden van getallen grooter dan drie" (p. 48) en ook de leer der onbewuste kennis beslist niet over den aard van het kenvermogen en geeft geen weerlegging van Plato's en Kant's aprioristische theorie. — De weinige volgzaamheid die Plato bij den schrijver geniet, toont zich én in de passages waar hij defecten in zijn wijsbegeerte aanduidt (p. 8 n. 1 waar gezegd wordt, dat l'Art pour l'Art niet in zijn leer staat geschreven, terwijl toch de gansche Plato daarop neer komt; p. 34 waar de Charmides en dergelijke besprekingen samengesteld worden met werken van Ribot of Michelet) én in gedachtewendingen, die te zeer aan een gekunsteld dogmatisme van Plato doen denken; zoo b.v. in de bespreking van den Protagoras (p. 40 „Plato koelde zijn onwil tegen een geheel geslacht (de sophisten) en koos drie namen.... om als mikpunten te dienen van zijn luim") waarin hij, zooals over het geheel, het standpunt van Grote deelt, ook wat de sophisten betreft. Het schijnt mij dat de schrijver door dat standpunt in te nemen het Platonisme weinig recht heeft doen ervaren, hetgeen trouwens ondoenlijk zou zijn in een zóó beknopt geschrift; zooals het wonderlijk kan schijnen het „geschriftje" de Parmenides in 3 bladzijden als „besproken" te zien aangeduid.

Het beoordeelen van de aangenomen rangschikking der dialogen zou een uiteenzetting van Lutoslawski's werk vorderen en is dus hier uitgesloten; toch dient opgemerkt te worden dat de plaatsing van den Phaedrus ver na den Euthydemus en Gorgias (zie Sudhaus in *Rhein. Mus.* 1889) reeds weersproken is door Carl. v. Holzinger (*Festschrift Joh. Vahlen zum 70. Geburtstag gewidmet*). Evenzoo is door Pfleiderer e. a. de éénheid der Republiek op goede gronden bestreden; zoodat ik den schrijver niet kan volgen, wanneer hij Symposium, Republiek, Phaedrus en Phaedo als één groep beschouwt, uit een periode die „gekenmerkt is door wereldverachting en stervenszucht" (p. 80) en waarin toch weer „Plato een gematigd optimisme huldigt" en „niet alleen in een ander bestaan, maar zelfs in het verbeterde aardsche leven een blijde toekomst (ziet)" (p. 81). Naast deze algemeene opmerkingen mogen enkele bizondere volgen.

P. 18. Het abnormale in Socrates' uiterlijk wordt niet alleen door Plato geïllustreerd, maar ook door Xenophon in zijn symposium. — P. 23. Niet alleen Plato „leefde in de naïeve overtuiging, dat zijn waardeeringsoordeelen een verstandelijke rechtvaardiging niet mochten missen", maar ook Socrates en denkelijk alle menschen. — P. 27. De uitlegging van de Euthyphro-plaats is onvolledig: Socrates weerlegt de stelling dat τὸ ὅσιον = τὸ θεοφιλές is, door aan te toonen dat τὸ ὅσιον oorzaak, τὸ θεοφιλές alleen gevolg kan zijn en, als beiden gelijk waren, het gevolg de oorzaak der oorzaak zou zijn. — P. 39. Dat er geen richting bestaat, die de sophistiek heet, is moeilijk aan te nemen met het oog op Plato's verweer tegen de sophisten. — P. 54. De Euthydemus zal wel bedoelen een verdediging der dialectiek door de tegenstelling van de eristiek en niet slechts een bespotting van de laatste. — P. 61. Niet alleen als een ἄλογον πρᾶγμα acht Plato de rhetorica onnut, maar vooral omdat haar streven geheel op het ἡδύ gericht is. -- P. 85. Bij de bespreking der Republiek is (zooals in andere besprekingen van dat werk) geen rekening gehouden met III 415 BC: dat de standen niet erfelijk zijn. In de vloeiende vertaling, die de schrijver van enkele bladzijden van Plato geeft, is minder juist p. 87 de passage „maar hij beschouwe etc., p. 88 λόγος door „talent", σχέδον τι door „bijna", p. 92 τροφὴ δοξαστή door „voedsel, waarvan ze wanen, dat het hun ziel in stand kan houden", p. 93 βασιλεὺς ἔννομος door „wettige koning" weergegeven; op p. 95 is vóór „Als nu iets ontwaren" een zinsnede van het origineel uitgevallen. — De opmerkingen van p. 97 over de μανία (die immers ook aan de Pythia wordt toegeschreven) en over het voortgezet denken als de weg tot de ideeënaanschouwing (waarbij de ἔρως verwaarloosd is) lijken mij onvolledig. — P. 114. De vertaling: „Daarom moet men" enz. verandert de redeneering; p. 120 ontbreken in de opsomming der 6 staatsvormen twee, ofschoon licht in te vullen. Misschien kan de plaats Theaet. 170 B (die de schrijver p. 101 bespreekt) wijzigen wat p. 123 aangevoerd wordt om een zwakheid in Plato's redeneeren te toonen. Het standpunt des schrijvers daargelaten, maakt het werk door de beknopte, heldere uiteenzetting en den geestigen stijl een aangenamen indruk en als inleiding op de voornaamste philosophie der oudheid zal het niet zonder nut en met veel genoegen gelezen worden. Voor het geval dat een 2e druk vereischt mocht worden — hetgeen mogelijk zou zijn, wanneer deze studie eens op het gymnasiaalprogram gebracht werd b.v. in plaats van Rom. Antiquiteiten — voeg ik in de noot eenige drukfoutverbeteringen bij [1]).

Utrecht. J. M. Fraenkel.

[1]) P. 15 r. 7 v. b. staat *Bier* lees *Bien.* — P. 15 r. 15 v. b. staat *Theaet. 146* lees *Theaet. 176.* — P. 78 r. 1 v. b. staat *Rep. 59 : 13* lees *Rep. X 597.* — P. 112 r. 2 v. o. staat *Of dat het* lees *Of dat.* — P. 114 r. 14 v. o. staat *overklaarbaar* lees *onverklaarbaar.* — P. 117 r. 1 v. b. staat *samenhagende* lees *samenhangende.* — P. 122 r. 10 v. o. staat *is het nu het* lees *nu is het.*

P. Terenti Afri Comoediae, iterum recensuit Alfredus Fleckeisen. Lipsiae, B. G. Teubner. 1898. (Pr. M. 2.10).

De beroemde Terentius van Bentley heeft in 1858 een waardig opvolger gevonden in dien van Fleckeisen. Uiterlijk was het verschil groot tusschen den deftigen in perkament gebonden kwartijn en het eenvoudige deeltje in den bekenden bleekrooden omslag der Teubneredities. Maar Fleckeisen had zich zoo goed van zijn taak gekweten, dat zijn editie die van Bentley verving en voortaan als de vulgata kon worden beschouwd.

Sedert het verschijnen dezer eerste uitgave is rusteloos gewerkt in de Latijnsche comici. Toen dan ook in 1884 Dziatzko zijne uiterst zorgvuldig bewerkte editie van Terentius bij Bernhard Tauchnitz in het licht gaf, waarin van die studiën op uitnemende wijze partij was getrokken, moest men voortaan Fleckeisen's arbeid als verouderd beschouwen. Vele jaren later bood zich aan dezen de gelegenheid aan zijn eigen werk te herzien. Het ligt voor de hand dat deze nieuwe editie een geheel ander karakter draagt. Allereerst wat betreft den text. Terwijl de eerste editie van Fleckeisen den text van Bentley tot grondslag had, is in de tweede van Umpfenbach's apparatus criticus gebruik gemaakt. Aan den voet der pagina's geeft F. varianten der Hdss., maar zonderling genoeg met zoo karige hand, dat Umpfenbach's niet gemakkelijk meer te krijgen editie onmisbaar blijft.

Ten einde een denkbeeld te geven van de wijze, waarop Fl. verder bij de constitutie van den text is te werk gegaan, laat ik een overzicht volgen van hetgeen bij het lezen van de Andria en den Phormio voornamelijk mijn aandacht heeft getrokken. De wijzigingen van Fleckeisen kunnen tot twee groepen worden gebracht: die van metrisch-prosodischen aard en de veranderingen, die den zin betreffen. Bij het beoordeelen der eerste moet rekening gehouden worden met Fleckeisen's zeer bijzonder standpunt. Ofschoon geen leerling van Ritschl was Fleckeisen, als ijverig aanhanger van diens richting, doordrongen van des meesters doctrinairen geest. Daarom was hij een vriend van het vooral in Duitschland bloeiende streven om wetten te ontdekken, waaraan de metriek der scenici zou gehoorzamen. Op grond van zulke wetten schroomden de volgelingen van Ritschl niet de overlevering aan te tasten en ook Fleckeisen is in deze richting zoover gegaan, dat alleen de lezer, die buitengewoon vertrouwd is met deze hypothesen, steeds de reden der aangebrachte wijzigingen kan inzien.

Het is bekend, dat in den textus receptus van iedere comedie verzen voorkomen zonder caesuur. Hieraan is Fleckeisen in veel gevallen op gelukkige wijze tegemoet gekomen b.v. And. 44, 326, 488. Eveneens herstelt hij dikwijls met groote handigheid den zuiveren iambus na de caesuur achter den 4den voet van den iambischen octonarius; zoo: And. 238, 596; Ph. 234, 794.

Ten opzichte van den hiaat heeft Fleckeisen op Ritschl's voetspoor zijn vroegere, thans nog vrij algemeen gangbare meening, laten varen, dat deze bij persoonsverwisseling geoorloofd is. Om die reden verandert hij met Dziatzko Ph. 146: *Quod det fortasse?* GE.

immo nil nisi spem meram in: *Quod dĕt fortasse*? GE. *nihil habet nisi spĕm meram* en verdrijft hij den hiaat Ph. 877 door inschuiving van *hercle*, 963 door inschuiving van *iam*.

Klaarblijkelijk wil F. niets weten van de bekende vrijheid der comici in het gebruiken van *ille* en consorten in de thesis. Zooveel mogelijk houdt hij de eerste lettergreep lang: Ph. 113, 1038. Ook brengt hij herhaaldelijk wijzigingen aan om de meting *illĭus*, *istĭus* te vermijden b.v. Ph. 648, 696. Verder heeft hij bezwaar tegen het vallen van den toon op de laatste lettergreep van een dactylisch eindigend woord in de arsis, een overigens lang niet zeldzaam verschijnsel. Van daar zijn gewijzigde lezingen van And. 23 en van Ph. 865 en 1037.

Het moeilijk vraagstuk van de indeeling der cantica is nog steeds een open kwestie. Trots tal van onderzoekingen staat alleen vast de reeds door Bentley ad And. 307 aangegeven regel: „octonarios semper excipit trochaicus numquam iambicus". Fleckeisen sluit zich echter stelselmatig aan bij de bekende theorieën van Conradt en verandert ter wille daarvan op menige plaats den text. Dat And. 605 en 606 worden samengevoegd tot een iambischen octonarius en dat Ph. 156 de iambische octonarius is veranderd in een trochaeischen octonarius, waardoor tevens bijna geheele overeenstemming met de lezing der Hdss. is verkregen, zal menigeen goedkeuren. Eveneens het herstellen der cretici And. 631 *ĕt timent dĕnegare ĕt tamen rĕs premit*, welk vers tevens op zijn plaats wordt teruggebracht. Minder instemming zullen vinden And. 179, waar de trochaeische septenarius een iambische octonarius en And. 226, waar door een inschuiving van drie woorden de senarius een iambische octonarius is geworden; zoo ook Ph. 491, waar de iambische septenarius tot een octonarius, 734, waar de iamb. octonarius tot een trochaeischen septenarius en 739, waar omgekeerd de trochaeische septenarius tot een iambischen octonarius is gemaakt.

Bovengenoemde en tallooze andere wijzigingen verkrijgt Fleckeisen in den regel alleen door omzettingen, inlasschingen en uitlatingen, die op zich zelf geene of geringe veranderingen in de beteekenis brengen en getuigenis afleggen van zijn buitengewone vertrouwdheid met den dichter en van zijn groote scherpzinnigheid. Maar niet velen zullen er vrede mee hebben, dat ter wille van meerendeels op zwakke gronden berustende „wetten" de text aldus wordt vervormd. Tegen dit willekeurig omspringen met de overlevering wordt hoe langer hoe meer verzet aangeteekend.

Meer bijval zullen de textverbeteringen vinden. Daar Fleckeisen nergens de namen van andere geleerden noemt, is het moeilijk aan te wijzen in hoever deze conjecturen, waarvan verschillende reeds door Dziatzko zijn opgenomen, van hem zelf afkomstig zijn, maar van de onderstaande schijnt hem het vaderschap toe te komen: And. 214, waar *quo iure quaque iniuria* is vervangen door *qua iure qua me iniuria*; 756, waar het misplaatste *meretrix* is verbannen; 898, waar door uitlating van *vir* het metrum wordt hersteld. Onnoodig is, dunkt mij, de verandering in 864 van *ego te iam commotum* in *ego te continuo mutum* (cf. Hauton. 730). Fraaie emendaties in den Phormio kunnen genoemd worden: 96 *misere* voor *miseram*; 513 *adfero* voor *aufero*; 553 *quid*, „*si quid*"? voor „*si quid*"? *quid*?; 994 *adi tange* voor *abi tange*. Aanbevelenswaardig is ook de nieuwe lezing van het bekende corrupte vers 175: *retinere an a te amittere* en niet minder die van 517 *Pamphilane hanc urbem privari sines*? voor *Pamphilamne hac urbe privari sines*?

Zonder twijfel is dit laatste werk van Fleckeisen's hand een merkwaardig boek. Het bevat de resultaten van de studie van een grondig, scherpzinnig en smaakvol geleerde, die zijn lang leven heeft gewijd aan de Latijnsche scenici. Maar het gezag, dat indertijd de eerste editie heeft genoten, zal de tweede niet verwerven. Daarvoor heeft de uitgever zich te ver verwijderd van de behoudende opvattingen, die tegenwoordig bij het vaststellen van een text worden gehuldigd.

Breda. P. Hoekstra.

G. Jacob, Türkische Volkslitteratur. Ein erweiterter Vortrag. Berlin, Mayer & Müller. 1901. (Pr. M. 1.50).

Deze voordracht van Jacob heeft eigenlijk ten doel ons er op voor te bereiden, dat de door den schrijver begonnene, vroeger (*Mus.* VIII, 248) door ons aangekondigde „Türkische Litteraturgeschichte in Einzeldarstellungen" niet zóó vlug van stapel zal loopen, dat wij aanstonds eene tweede Aflevering kunnen verwachten. Eigenlijk verwondert ons dat niet, want om dergelijke monographieën te kunnen schrijven moet men het onderwerp van alle kanten bekeken hebben en daartoe heeft men bij de Turksche litteratuur, waaraan nog zóó weinig is gedaan, jaren van studie noodig, daar men beginnen moet met het materiaal zelf te verzamelen, hetgeen niet altijd vlug van de hand gaat. Wij kunnen dus niet anders doen dan het billijken dat Jacob ons geen onrijpe vruchten wil voorzetten en verklaren gaarne, dat wij in deze voordracht veel wetenswaardigs bijeen vinden, al nemen wij tevens nota van schrijvers belofte om hetgeen hier kort geschetst is later uitvoeriger te behandelen, want om een denkbeeld van de Turksche volkslitteratuur te verkrijgen is het hier aangebodene uit den aard der zaak onvoldoende. Zeer belangrijk zijn echter de aanteekeningen op bladz. 25 vgg., die in vele opzichten het vroeger door den schrijver over het Karagöz-spel gezegde aanvullen en verbeteren, evenals zij op hare beurt weer belangrijk aangevuld worden in het Mengelwerk van het Tijdschrift *Keleti Szemle* II, 76 (door Jacob zelven). Dit voorbeeld is recht leerzaam om te doen inzien, hoe men op een nagenoeg onontgonnen veld van wetenschappelijk onderzoek telkens weer nieuw materiaal ontdekt en het vroeger gezegde moet verbeteren, zoodat slechts iemand, die den werkelijken toestand niet kent, zich daarover kan verbazen. Om ons oordeel over deze Voordracht samen te vatten zouden wij willen zeggen: wij nemen haar gaarne aan als eene belofte, maar niet als eene afdoening van schuld.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Joseph Dahlmann, S. J., Genesis des Mahābhārata. Berlin, F. L. Dames. 1899. (Pr. M. 15).

Pater Dahlmann's merkwaardig boek *Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch* is indertijd door mij in dit tijdschrift aangekondigd (zie *Mus.* IV, 376). Ik meen dat ik het boek recht heb doen wedervaren. Bij alle hulde, den Schr. gebracht om zijne oorspronkelijkheid, zijne scherpzinnigheid, en het talent waarmede hij zijne stelling ontwikkelde en betoogde, bij de waardeering van hetgeen voor eenige detailpunten, met name zekere rechtsgebruiken, dat onderzoek tot verbetering onzer kennis van de Oud-indische maatschappij opleverde, kwam ik tot de conclusie dat zijne hoofdstelling: het Mahābhārata is van den aanvang af tegelijk epos en rechtsboek geweest, het product van den arbeid van één dichter-diaskeuast of diaskeuast-dichter, moet worden afgewezen. Met dit oordeel stemmen vrij wel overeen de talrijke kritieken, die elders van bevoegde zijde over Dahlmann's boek zijn gegeven.

In deze tweede studie, die wij ter aankondiging ontvingen, geeft de geleerde pater eene wederlegging van hetgeen tegen zijne theorie is in het midden gebracht. Ook hier moet men den dialecticus bewonderen, die op schitterende wijze zijne tegenstanders bevecht en, als gold het hier een ouderwetsche akademische disputatio, hen op logische fouten zoekt te betrappen, ze in tegenspraak brengt met zich zelven en van elk wezenlijk of gewaand zwak punt in hun redeneering of minder gelukkige uitdrukking handig partij trekt. Maar voor het uitmaken der kwestie van het ontstaan van het Mahābhārata, dat toch blijkens titel en dispositie van het boek hier wordt nagespeurd, brengt ons dit niet veel verder. Bovendien is het eene crambe recocta. Nieuwe argumenten of nieuwe gegevens zijn er niet te vermelden. Het is hetzelfde materiaal en dezelfde methode als in *Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch*, plus een goede dosis polemiek. Zeer juist zegt Lüders [1]) over de manier van Dahlmann: „Er kämpft nur mit den Waffen einer Dialektik, die vielleicht für einen Augenblick blendet, von der ich mir aber keinen dauernden Nutzen für die Wissenschaft zu versprechen vermag."

Hoe weinig dit in overeenstemming is met wat men pleegt wetenschappelijke methode te noemen, zal ik door een voorbeeld aantoonen. Hopkins had in zijn opstel *The Bhārata and the Great Bhārata* in *Amer. J. of Phil.* XIX, 1 (zie *Mus.* VI, 275) tegen Dahlmann's eenheidstheorie o. a. dit aangevoerd: „But I should still inquire with wonder what man was ever poet enough to write the gambling-scene and dull enough at the same time to write the Anuçāsana, what didactic priest was ever so muddle-headed as to teach that the receipt of gifts even from a good king was sinful and even from a bad king laudatory, that asceticism was pure folly and that again it was the highest virtue, that polyandry was an abhorrent thing and yet the practice of his model heroes; . . . . and lastly, why a pedagogue who wrote 500 B.C. indulged at the same time in the grossest Puranic abuse of grammar in those portions of the epic which I had supposed to be late, and wrote so decent Sanskrit in the portions which I had hitherto supposed belonged to an older epoch". Nu zou men verwachten, dat de Schr., waar hij zich aangordt om deze besliste tegenspraak van Hopkins te bestrijden (bldz. 34 vgg.), stuk voor stuk de psychologische en philologische dubia onder de oogen ziet. Dat doet Dahlmann niet. Hij begint met de noot van H., die karakteristieke bewijsplaatsen behelst voor het zoo uiterst belangrijke taalkundige argument, te verwaarloozen; zij wordt niet mede uitgeschreven en wat er in staat, eenvoudig geïgnoreerd. Verder zegt hij: „und da muss ich zunächst einen allgemeinen kritischen Gesichtspunkt in den Vordergrund stellen, bevor ich mich den Einzelheiten zuwende", en dat gezichtspunt is, dat „wo die Sprache ein archaisches Gepräge trägt, auch Sitte und Brauch die ältere Zeit verrathen". Zoo wordt handig van terrein veranderd en vermeit zich de Schr. op bldz. 35—71, steeds met Hopkins polemiseerend, in het bespreken van allerlei andere geschilpunten op het gebied der realia, waar hij vaster grond onder de voeten heeft of meent te hebben. De „Einzelheiten", die hij na het behandelen van het algemeen critische gezichtspunt in uitzicht heeft gesteld, en die in het verband waar de belofte gedaan wordt niets anders kunnen beteekenen dan de boven geciteerde bezwaren van Hopkins, zijn in de pen gebleven, waaronder nota bene: de taalkundige zijde van de kwestie.

Op eene andere plaats (bldz. 80) worden bij de bespreking van eene conclusie van Barth omtrent eene plaats van Pāṇini, waar van „vereerders van Vāsudeva en Arjuna" sprake is, nl. dat „cette légende (die waarvan Kṛṣṇa en Arjuna de helden zijn) servait d'aliment à une bhakti, à une dévotion sectaire" de laatstgenoemde woorden aldus geparaphraseerd „dass diese epische Bearbeitung . . . . eine vorwaltend religiös belehrende Richtung hatte." Barth zegt heel wat anders, en wat iedereen, die zijn gezond verstand gebruikt, uit die Pāṇiniplaats (4, 3, 98) lezen moet, nl. dat Vāsudeva en Arjuna in Pāṇini's tijd sectarische vereering genoten; niets meer. Degenen, die Vāsudeva als hun god eeren, heeten, zegt Pāṇini *Vāsudevaka*, die Arjuna aldus vereeren, *Arjunaka*. De heer Dahlmann beschouwt op bldz. 83 die namen als spotnamen. Op taalkundige gronden is dit nauwelijks te verdedigen. Maar neem aan dat hij gelijk heeft, dan geeft hem dit geen recht om hieruit te concludeeren: „und zwar war dieser Cult zum Theil ein Gegenstand des Spottes". Indien het spotnamen waren, dan hebben wij eenvoudig te doen met het welbekende verschijnsel van spot en minachting van aanhangers van verschillende godsdienstige secten tegenover elkander.

In de bestrijding van Winternitz stelt de Schr. zich schrap niet alleen tegen diens beweringen, maar tegen de geheele methode der ethnologie. Van evolutie wil hij blijkbaar niet weten (zie vooral bldz. 195). Het schijnt echter dat de Schr. zelf eene evolutie heeft doorgemaakt.

[1]) In een opstel in de *Nachrichten der K. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl. 1901, Heft I, bldz. 4 van den Separat-Abdruck.

De indruk, dien zijn eerste boek op den lezer maakte, was dat hij zich werkelijk voorstelt dat één man, een groot dichter en diaskeuast, in hoofdzaak het geheele Mahābhārata in den vorm waarin wij het bezitten heeft vervaardigd, resp. geordend. Dat de auteur die conclusie als de zijne aanvaardt, mag worden afgeleid uit het volgende feit. Uit eene beoordeeling van Schr.'s *Buddha* (zie *Mus.* VIII, 224) van de hand van L. von Schroeder staat op den buitensten omslag van de *Genesis des Mahābhārata* bij wijze van reclame een gedeelte afgedrukt, o. a. deze zin: „Insbesondere aber verfocht er mit glänzender Dialektik die Ansicht, dass das Mahābhārata .... das einheitliche Werk eines grossen Dichters sei." Na lezing van de *Gen. d. Mahābh.* moet ik constateeren dat er niet meer sprake is van dichter of diaskeuast, maar van „Dichtung" en „Diaskeuase", de „Schöpferin von Dichtung und Lehrbuch" is de rhapsodie.

Het aangekondigde werk draagt den bijtitel: „Mahābhārata Studien. Abhandlungen zur indischen Literatur und Culturkunde I". Er staan ons dus nog meer dergelijke werken in uitzicht. Het is te hopen dat de begaafde Schr. zijn krachten eens wijdt aan eenig detailonderzoek volgens de inductieve methode. Hij zal dan allicht meer bereiken dan wanneer hij algemeene kwesties zonder de onmisbare „Vorarbeiten" langs dialectischen weg wil oplossen.

Groningen. J. S. Speyer.

Skeireins aivaggeljons thairh Iohannen. Erläutert von E. H. A. Cromhout. Delft, Selbstverlag. 1900. [Leidener Dissertation].

Der grossen Schwierigkeiten, welche der höchst verderbte Text des gotischen Johannescommentars dem Verständnis bietet, suchte man bisher mit den Mitteln der niederen Kritik Herr zu werden. Cromhout bringt einen neuen Gedanken auf die Bahn. Nach seinen Untersuchungen wäre die Skeireins eine Contamination aus einer got. Übersetzung einer griechischen ἑρμηνεία und anderen vielleicht ursprünglich gotischen Commentarelementen. Zunächst unterzieht Cr. unser Denkmal einer scharfen sprachlichen und sachlichen Kritik und übersetzt den von ihm als ursprünglich angesehenen Text ins Griechische zurück. Es folgt eine 'Erörterung der grossen Anfangsbuchstaben'. Die Handschrift hat jedesmal, wenn ein Bibelcitat mit einer neuen Zeile beginnt, eine Majuskel. Solche Majuskeln finden sich auch an andern Stellen am Zeilenanfang, u. zw. reissen sie mitunter grammatisch enge zusammengehörige Wörter auseinander. Über den Majuskeln steht ein Querstrich. Querstriche finden sich auch am Zeilenrand allein, ohne Majuskel; meist deuten sie an, dass innerhalb der Zeile ein Citat beginnt. Die Majuskeln ausserhalb der Citate finden sich in überwiegender Mehrzahl an Stellen, welche im ersten Teil der Untersuchung als interpolirt erwiesen worden waren, öfters stehn sie auch dort, wo nach einer Interpolation der ursprüngliche Text wieder beginnt. Cr. deutet diese Beobachtungen folgendermassen. Der ursprüngliche Text der Skeireins hatte weder Majuskeln noch Querstriche. Sie wurden erst vom Schreiber unserer Fragmente hineingebracht und sollten den Beginn eines neuen Passus oder einer neuen Periode bezeichnen, die Majuskel, wenn der neue Abschnitt am Anfang, der blosse Querstrich, wenn er in der Mitte einer Zeile beginnt. Als neue Abschnitte betrachtete der Schreiber die Citate, aber auch die Interpolationen und die Fortsetzung des alten Textes nach einer Interpolation. An der Hand der Majuskeln und Querstriche wird nun nochmals die Entstehung unseres Textes geschildert. Dabei ergibt sich nun, dass innerhalb der Interpolationen mehrere Schichten zu unterscheiden sind. Da nämlich öfters die Majuskel innerhalb der Interpolationen erscheint, so folgt daraus, dass ein Teil der Interpolation schon der Vorlage unseres Schreibers angehört haben muss, sei es dass der Teil vor oder der Teil nach der Majuskel primäres Emblem, von dem Schreiber als ursprünglich angesehener Textbestandteil ist. Auch bei den Einschüben, die unser Schreiber vornahm, ist zu unterscheiden zwischen von ihm schon vorgefundenen, vielleicht am Rand seiner Vorlage aufgezeichneten, Stücken, und einigen wenigen Worten, die er selbständig ersonnen hat. Zum Schluss folgt der Text der Vorlage unseres Schreibers, d. h. die ursprüngliche Skeireins mit den primären Emblemen.

Ich zolle dem Scharfsinn Cr.'s meinen Beifall, ich halte es auch nicht für ausgeschlossen, dass wir mit einzelnen Interpolationen zu rechnen haben, im Grossen und Ganzen aber hat er mich nicht überzeugt. Seine Textherstellung ist zu gewaltsam; er gewinnt das Ursprüngliche keineswegs bloss durch Auslassung der angeblichen Embleme, er muss oft die seltsamsten Umstellungen von Worten annehmen: einmal vergleicht er selbst seine Thätigkeit mit der Auflösung eines Rösselsprungs. Und seine Kritik ist höchst subjektiv. Besonders auffällig ist dies an seiner Behandlung des ersten Fragments, das verhältnismässig wenig Anstoss in grammatischer Hinsicht bietet. Der Herr, heisst es dort, wollte die Menschen nicht mit Gewalt dem Teufel entreissen, da dieser sie auch nicht durch Gewalt, sondern durch Überredung für sich gewonnen hat. *Gadob nu was mais þans swesamma wiljin ufhausjandans diabulau: du ufargaggan anabusn gþs. þansuh aftra swesamma wiljin gaqissans wairþan nasjandis laiseinai: jah frakunnan unselein þis faurþis uslutondins:* Man sollte glauben, hier sei alles in Ordnung. Die Menschen haben früher dem Teufel gehorcht und das Gebot Gottes übertreten, jetzt sollen sie Gott gehorchen und vom Teufel lassen. Der Parallelismus ist ganz deutlich. Cr. aber erklärt den letzten Passus *jah—uslutondins* für ein (primäres) Emblem und wirft dem Interpolator vor, dass er an ubertas dicendi leide. Seltsam ist auch, dass Cr. daran Anstoss nimmt, dass bei der Erörterung von Nicodemus' nächtlichem Besuch (fragm. 2) auf seine spätere Thätigkeit in der Passionszeit angespielt wird, ebenso wie im 8. Fragment auf den nächtlichen Besuch rückverwiesen wird. Ja kannte denn der Commentator, als er cap. 3 erläuterte, noch nicht cap. 7 und 19 und durfte er nicht dasselbe thun, was Chrysostomus in seinen Homilien gethan hat, vgl. *Zs. f. d. Alt.* 37, 320? Mit den äusseren Kennzeichen der Interpolationen steht es auch misslich. Namentlich mit den Querstrichen ohne Majuskel. Ausserhalb der Citate erkennt Cr. 6 solcher Striche an. Von diesen

6 Strichen soll einer nicht unserem Schreiber angehören, einer nur den Abschluss eines Citats markiren, 2 an falscher Stelle stehn. Es bleiben also nur 2 unanfechtbare Querstriche übrig, im besten Fall, wenn wir die beiden Versetzungen acceptiren, vier, in allen anderen Fällen ist Anfang und Ende einer Interpolation, die nicht mit einem Zeilenanfang zusammentreffen, unbezeichnet. Auch mit den Majuskeln ist die Sache nicht ganz einfach; doch würde es zu weit führen, dies im einzelnen zu zeigen. Ich muss gestehen, dass mir die Psychologie des Skeireins-Schreibers, der in anerkennenswerter Weise der höheren Kritik des 20. Jhs. vorgearbeitet hat, ein Rätsel geblieben ist. Der Mann hat eine Arbeit auszuführen, die geistige Thätigkeit voraussetzt, er bezeichnet die Citate mit Majuskeln, weil sie einen zusammenhängenden neuen Abschnitt vorstellen, er setzt die Majuskel nicht einfach dort, wo er ein neues Wort einflickt, sondern lässt seine Interpolation unbezeichnet, wenn sie in engen syntaktischen Zusammenhang mit einem Stück der Vorlage tritt [1]), er gibt sich also klare Rechenschaft über sein Thun, und derselbe Mann verwendet die Majuskel in so unsinniger Weise, wie z. B. III b 9—12, wo er zwischen *judaiwiskom* und *daupeinim* die Worte *Ufarranneinim jah sinteino* einschob und dabei das nach seiner eigenen Intention zu *judaiwiskom* gehörige Substantiv mit einer Majuskel versah!

Cr. hat sich auch gar nicht die Frage vorgelegt, ob denn im 4. Jh. oder später seine *ἑρμηνεία* überhaupt möglich war, ob es einen Commentar zum Johannesevangelium gab, der sich so sehr von dogmatischen Erörterungen ferne hielt — denn das theologisch Interessante in der Skeireins wird so ziemlich alles als Interpolation verworfen. Ich finde, dass z. B. die angebliche *ἑρμηνεία* zu Joh. 5, 20—23 gar keinen befriedigenden Sinn gibt; ich begreife nicht, weshalb der Commentator in drei Sätzen die Verschiedenheit von Gott Vater und Gott Sohn betont haben soll, wenn er daran keine dogmatischen Auseinandersetzungen knüpfen wollte.

Im ersten Fragment ist der von Cr. hergestellte Text der Vorlage (Original mit den primären Interpolationen) z. T. schlechter als die Überlieferung: c 11—16 heisst es: *ne auk þuhtedi þau in garaihteins gaag(g)wein ufargaggan: Þo faura ju us anastodeinai garaidon garehsn:* Der ganze Passus ist nach Cr. interpolirt; da aber *þo* mit Majuskel geschrieben ist, müssen zwei Schichten vorliegen, mit *þo* beginnt die sekundäre Interpolation. Damit wird aber dem Verbum *ufargaggan* sein Objekt genommen, und Cr. muss annehmen, dass es aus dem Zusammenhang zu ergänzen sei oder dass der ursprüngliche Objectsaccusativ durch die Interpolation verdrängt wurde. Auch der Schluss des dritten Fragments ist in dem überlieferten Text logisch viel befriedigender als in der Herstellung.

Cr. sagt einmal, man habe einen Goten faseln und einen Stil schreiben lassen, wie dies nie ein Germane gethan habe. Was ist aber durch seine Annahmen gewonnen? Nach ihnen hätte dann eben der Contaminator nicht bloss durch Unachtsamkeit sondern vor allem durch sein Ungeschick die stilistischen Monstrositäten verschuldet. Und nicht nur er allein. Eine hervorstechende Eigentümlichkeit des überlieferten Textes bilden die vielen nichtconstruirbaren Participien. Cr. erklärt sie für ein Mittel ein neues Commentarelement dem ursprünglichen Skeireinstext einzuverleiben; dieses Mittels muss sich aber nicht nur der contaminirende Schreiber, sondern auch der Urheber der primären Embleme bedient haben, denn wir finden solche Participien auch noch im Texte der 'Vorlage'. Zwei verschiedene Personen sollen also auf dieselbe stilistische Seltsamkeit verfallen sein.

Die neuere Litteratur über die Skeireins hat Cr. nicht berücksichtigt. Ernst Dietrichs Ausgabe und Übersetzung (Strassburg 1900) konnte er noch nicht kennen. Aber auch Brauns Collation, *Zs. f. d. Phil.* 31, 429 ist ihm entgangen, ebenso van der Waals' Ausgabe (Leiden 1892), meine Besprechung dieses Buches *Anz. f. d. Alt.* 20, 148 ff. und meine Notizen *PBB.* 15, 438 ff., *Zs. f. d. Alt.* 37, 320. Cr.'s Auffassung von I b 22— c 10 ist dieselbe, wie die von mir *Anz. f. d. A.* 20, 150 f. vertretene, nur dass ich mit dem überlieferten Text auskommen zu können glaubte (und glaube), während Cr. die nach meiner Meinung ursprünglich vom Autor beabsichtigte Construction auch ursprünglich niedergeschrieben sein lässt.

A. a. O. S. 161 habe ich die bis dahin allgemein angenommene Meinung, dass *stains* VII a 6 Übersetzung von *Πέτρος* sei, bekämpft und vorgeschlagen *is ains* oder *ist ains* zu lesen (*is* = Philippus); diese Änderungen sind dann von Heyne, Ulfilas[9] und Dietrich in ihre Ausgaben aufgenommen worden. Auch Cr. bekämpft die Gleichung *stains* = *Petrus*, er schlägt vor zu lesen *sa ains* (*sa* = Philippus), was gewiss auch ganz gut möglich ist.

Wien. M. H. Jellinek.

C. Stoffel, Intensives and Down-toners. A Study in English Adverbs. (Anglistische Forschungen, hersg. von Joh. Hoops, Heft 1). Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1901. (Pr. M. 4).

De schrijver van het eerste nommer der *Anglistische Forschungen*, uitgegeven door prof. J. Hoops te Heidelberg, maakt in het geschrift, welks titel aan het hoofd dezer aankondiging is geplaatst, op onmiskenbare wijze duidelijk, waarom hem de eer werd waardig gekeurd, deze nieuwe reeks van onderzoekingen op Engelsch taalgebied te openen. Iedere bladzijde van het boek legt glanzend getuigenis af van des schrijvers belezenheid, van de stelselmatigheid, waarmede hij arbeidt, alles noteerend, wat zijne aandacht trekt, en het aldus verkregen materiaal rangschikkend, waardoor het steeds te zijner beschikking staat, van zijne voorzichtigheid in het maken van gevolgtrekkingen en van zijn groote scherpzinnigheid. Zie naar

[1]) I b 12—20: *akei kunnands þatei swaleikamma waldufnja mahtais nauþs ustaiknida wesi: jan ni þanaseiþs fastaida garaihteins garehsn: Ak nauþai gawaurhtedi manne ganist.* Mit *kunnands* beginnt eine Interpolation und eine neue Zeile, trotzdem steht keine Majuskel, weil das eingeschobene Stück durch das schon in der Vorlage vorhandene *akei* an den vorhergehenden Text angeschlossen wird.

dien rijkdom van voorbeelden, genomen uit alle tijdvakken der Engelsche literatuur, zoodat men de geleidelijke historische ontwikkeling der besproken uitdrukkingen naar den vorm en naar de beteekenis kan nagaan, en gij zult begrijpen, waarom de uitgever er prijs op stelde, dat de naam van dezen Nederlandschen Anglist zijn eerste „Heft" zou sieren.

Intensives and Down-toners heeft de schrijver zijnen arbeid genoemd. Die woorden, hetzij gebezigd als bijwoorden of als bijvoegelijke naamwoorden, zijn dus behandeld, welke tot versterking of verzwakking der uitdrukking dienen. Bijzonder gelukkig geslaagd vind ik de verklaring van *after one* (p. 6), *ever and anon* (p. 9), *soon at night* (pp. 10—11), *for* in *for hoor*, *for old*, enz. (pp. 20—25), *quite* als sentence-modifier (pp. 40—64). Zoo doorgaande zou ik evenwel een volledige lijst van den inhoud geven, daar in ieder hoofdstuk gedeelten voorkomen, die de belangstelling van den lezer in de hoogste mate trekken. Laat mij liever ten slotte eenige opmerkingen maken, die blijk mogen geven van de aandacht, waarmede ik dit belangrijke werk heb gelezen.

De eerste zin van het inleidend hoofdstuk luidt: „Of intensives used to modify adjectives and adverbs, it may in general be said that most of them are adverbs derived from adjectives expressing a b s o l u t e qualities, i. e. such as do not admit of variation, as, for example, *pure*, *full*, *very*, which in their strictest sense do not admit of degrees of comparison." Dit kan gezegd worden van een zeer groot aantal bijvoegelijke naamwoorden. *White*, *black*, *straight*, *round*, enz. duiden even goed een „absolute quality" aan als *pure*, *full* en *very*. Als intensives moet men dus bijwoorden kiezen afgeleid van bijvoegelijke naamwoorden, waardoor men kan aanduiden, dat de hoedanigheid in haar geheel, naar waarheid, ten volle enz. voorhanden is. Men neemt derhalve bijwoorden, afgeleid van bijvoegelijke naamwoorden, die absolute qualities v a n b i j z o n d e r e n a a r d, niet absolute qualities i n 't a l g e m e e n aanduiden.

Dat *purblind* afgeleid zou zijn van *pure blind* schijnt mij om de ongewone klinkerverandering zeer onwaarschijnlijk toe. In Kluge and Lutz, *English Etymology*, wordt dan ook een geheel andere afleiding als mogelijk verondersteld. — Op p. 5, regel 10 v. o., kan *by and by* zeer goed de beteekenis hebben van 'onmiddellijk, dadelijk', evenals in het volgende voorbeeld. — *Their* terugslaande op *everyone* (p. 106, noot) is zeer goed te verdedigen, of keurt de schrijver het woord af met betrekking tot het laatste gedeelte van den zin? — Wat aangaat het verschil tusschen *not so . . . as* en *not as . . . as* ben ik het volkomen eens met dr. Stoffel, waar hij zegt, dat het is „a perfectly legitimate development in language, since it enables a writer to mark also to the eye a distinction which, where *not so . . . as* is used, can be conveyed to the ear only" (p. 118). Waarschijnlijk is dit onderscheid in wording, maar ook zelfs de beste Engelsche schrijvers van den tegenwoordigen tijd voelen het verschil nog niet en gebruiken dikwijls de eene uitdrukking voor de andere. — Het zij mij vergund te eindigen met eene vraag. Is niet *leetle* (p. 131) oorspronkelijk eene nabootsing van de Schotsche uitspraak van het woord *little*?

Groningen. P. R o o r d a.

W. Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1900. (Pr. M. 9).

Deze nieuwe grammatica van het Oudkerkslavisch onderscheidt zich in menig opzicht van L e s k i e n's standaardwerk. Na in de *Einleitung* het Macedonisch-Bulgaarsche karakter van het Oudkerkslavisch te hebben aangetoond, de bronnen te hebben besproken, waaruit wij de taal van Cyrillus en Methodius kennen, en de verhouding van het Cyrillische tot het oudere Glagolitische alphabet in het licht te hebben gesteld, gaat V o n d r á k over tot de klankleer, die geheel op taalvergelijkende leest is geschoeid. Ook in de declinatie ordent hij zijne stof op Indogermanistische wijze, zonder dat de vergelijking der andere talen hier zoo bij hem op den voorgrond treedt. Ik acht het niet gelukkig, dat hij de telwoorden bij de nominale *i*-stammen behandelt en de persoonlijke voornaamwoorden in een *Anhang* op de nominale declinatie afdoet. Een groot verschil met L e s k i e n vinden wij ook bij de conjugatie. Terwijl deze de verba naar den praesens-stam indeelt, houdt V o n d r á k zich aan de oude verdeeling naar den infinitief-stam, die wel is waar enkele voordeelen aanbiedt, maar ontegenzeggelijk ook hare schaduwzijden heeft. De voornaamste daarvan is de verstrooiing der *-jo*-praesentia over vier verbaalklassen, waartegen het voordeel, dat de typen *vižą-vidiši-viděti* en *iměją-iměješi-iměti* tot ééne klasse vereenigd worden, ternauwernood opweegt. Ook had V o n d r á k, van zijn standpunt uitgaande, de trouwens vrij willekeurige verdeeling in thematische en athematische verba niet mogen handhaven. Bijzonderen lof verdient hij echter wegens de syntaxis, die in eene lang gevoelde behoefte voorziet of althans tot zekere hoogte daaraan tegemoet komt. In dit opzicht verdient zijn boek de voorkeur boven L e s k i e n. Maar ook alleen in dit opzicht. Want te vaak missen wij bij V o n d r á k de duidelijkheid, de scherpte van uitdrukking, de volstrekte nauwkeurigheid in formuleering, die L e s k i e n's werk in zoo hooge mate kenmerken. Ook zijn drukfouten, zelfs in Slavische woorden, lang niet zoo schaars, als men dat van een leerboek mag eischen. Deze gebreken worden slechts ten deele vergoed door den prijzenswaardigen ijver om de moderne Slavische talen tot opheldering te gebruiken, hetgeen m. i. nog op grooter schaal had kunnen geschieden. De *Textproben* aan het einde zouden dan alleen van nut kunnen zijn, indien er een glossarium aan was toegevoegd.

De volgende aanteekeningen zullen den auteur, naar ik hoop, eenigen dienst bewijzen bij het bewerken eener tweede editie. — P. 35. 44. 82. 84. 91. 95. Over slav. *ĭ*, *ŭ* als reductietrap van idg. *e* vgl. F o r t u n a t o v, *KZ.* 36, 34 vv. — P. 36. Oksl. *sverěpŭ* is zeker niet uit **svrěpŭ* ontstaan: vgl. russ. *svirěpyj*. Oksl. *želězo* berust ongetwijfeld op baltoslav. **gelēžo-* en ook omtrent *jelenĭ* = russ. *olénĭ* had V. zich met meer beslistheid moeten uitlaten

(vgl. *jesenĭ* = russ. *ósenĭ* = opr. *assanis* = got. *asans*). — P. 39. Gen. sing. *gosti*, *kosti* met *-i* uit *-ois*, getuige got. *anstais*! V. zelf citeert got. *sunaus* om den oorsprong van *-u* in *synu* te bepalen (P. 50). — P. 41. 185. Oksl. *česo* beantwoordt aan got. *hwis* en heeft dus idg. *e*, zooals trouwens reeds uit de *č* kan blijken. — P. 48. Got. *gg* heeft de klankwaarde *ng* (behalve in gevallen als *triggws* = on. *tryggr*)! Wat V. over got. *iu* opmerkt, is niet geheel in orde. — P. 50. Ohd. *rōt* = got. *rauþs*! Bij V. zoude men een verkeerden indruk krijgen. — P. 55. Oksl. *sytŭ* schijnt uit het Germaansch ontleend te wezen. — P. 56. Slav. *u* gaat nooit terug op idg. *ū*, waaruit steeds *y* is geworden. — P. 62. 373. Wat V. over *-mĕrŭ*, got. *-mērs* opmerkt, is niet duidelijk. Ohd. *māri* heeft *ā* uit *ē*. — P. 63. Oksl. *čaša* is eene ontleening uit het Iraansch (*PBB.* 22, 542). — P. 64. Oksl. *dĕlo*, *dĕlati* behooren niet bij lit. *dailus*, maar bij *dĕti*, *dĕjati*. — P. 68 v. Oksl. *sęknąti*, *gręznąti* behooren bij *e*-wortels. — P. 72. Oksl. *męso*, got. *mimz* heeft idg. *ē* (niet *e*!), getuige skr. *māṁsá-*. — P. 73. Wat V. over de verhouding van got. *leihts* tot oksl. **lęgŭkŭ*, *lĭgŭkŭ* zegt, is mij volkomen onbegrijpelijk. Heeft *leihts* dan soms niet idg. *en*? En zoude **lengh-* in het Slavisch niet **lęg-* hebben opgeleverd? — P. 74. Oksl. *mŭdliti* (eigl. *mĭdliti*, zooals uit russ. *médlitĭ* blijkt) heeft natuurlijk niets met gr. *μυδάω* te maken. — P. 82. Oksl. *vŭpiti* kan niet uit got. *wōpjan* ontleend zijn, dat tot **vupiti* zoude zijn geworden. Vgl. oksl. *vypĭ* 'larus'. — P. 84. 199. Bij *vedetŭ*, *vedątŭ* kan worden opgemerkt, dat in moderne Russische dialecten de 3. pers. sing. plur. nog op *-tĭ* uitgaat (*vedĕtĭ*, *vedútĭ*, *vídítĭ*, *vídjatĭ*, *zndjetĭ*, *zndjutĭ* i. pl. v. *vedĕt*, *vedut* enz.). Te Moskou hoort men zulke vormen elk oogenblik. — P. 84. Waarom is *m̥* geen „vokalisches Element"? De uitgang van den acc. sing. der niet-neutrale consonantstammen was ongetwijfeld *-m̥*: vgl. Hirt, *IF.* 7, 148. — P. 94. 99. De lange klinker der causativa als *saditi*, *plaviti* enz. is overoud: vgl. Delbrück, *IF.* 4, 132 v., Meillet, *MSL.* 9, 142 vv. — P. 95. Oksl. *zvĭnĕti*, *zvonŭ* hebben niets met skr. *svdnati* te maken, maar sluiten zich aan bij alban. *zą* 'stem', ved. *huvanyati* 'roept'. — P. 106. V. had hier duidelijk moeten onderscheiden tusschen slav. *i* uit idg. *ei* en slav. *i* uit idg. *oi*, zooals hij op P. 128 vv. terecht doet. — P. 107. Oksl. *krikŭ* en *klikŭ* zijn beide oud. Bij *krikŭ* behoort lit. *krykszti* enz. (zie Zupitza, *Die germ. Gutturale* 123), terwijl ags. *hlígan* met *klikŭ* verwant is. Wij hebben hier met een der tallooze gevallen te maken, waar wortelparen met *r* en *l* naast elkander staan. T. z. p. beweert V., dat idg. *r* en *l* in het Indo-Iraansch met elkander zijn samengevallen. Dit is echter alles behalve „ausgemacht": vgl. Fortunatov, *KZ.* 36, 1 vv. — P. 115. Lit. *raumũ* heeft geen *d* verloren (zie J. Schmidt, *Krit. der Sonantentheorie* 100). — P. 116. Oksl. *dŭbrĭ* is eigenlijk *dĭbrĭ*, vgl. russ. *debrĭ*. Evenzoo houd ik *brĭvĭno*, niet *brŭvĭno*, voor den juisten vorm (vgl. russ. *brevnó*). Maar vgl. het interessante hoofdstuk over *Umlaut* (P. 85 vv.). — P. 119. Verlies van *w* aan het woordbegin vinden wij bij oksl. *osa* 'wesp'. Gr. *σφήξ*, dat V. op P. 124 met *osa* enz. vergelijkt, heeft er natuurlijk niets mede te maken. — P. 125. Skr. *kāṣṭhā* 'renbaan' behoort niet bij oksl. *kazati* (zie mijn *Etym. Wb. der aind. Sprache* 53). Ook oksl. *grŭstĭ* beoordeelt hij verkeerd. Met russ. *gorstĭ* berust het op **gŭrstĭ*, ouder **gŭrpstĭ* bij **ghrebh-* 'grijpen'. — P. 126. Aan *ch* uit idg. *kh* (Pedersen, *IF.* 5, 50) geloof ik niet. Veeleer hebben alle aspiraten, hetzij tenues of mediae, in het Slavisch gelijktijdig hunne aspiratie verloren (vgl. Kozlovskij, *Afslphil.* 11, 387 vv.). — P. 129. Lat. *vermis* behoort niet bij lit. *kirmis* enz., maar bij got. *waúrms* en verwanten (vgl. Zubatý, *IF.* 6, 155 v.). — P. 132. De *č* van *otĭce*, *otĭčĭskŭ* kan direct op *k* teruggaan. — P. 133. Uit *zgĕ* werd onmiddellijk *zdzĕ*, waaruit later *zdĕ*. Ook is *pletą* niet uit **plektą* ontstaan: vgl. skr. *praçna-* 'mand'. Veeleer is het een analogievorming bij *plesti* naar het model *gnetą*: *gnesti*. — P. 137. Lit. *szlovė*, *szlovinti* zijn uit het Slavisch ontleend. *Slava*, *slovo* zijn niet misschien („wohl"), maar zeker met *sluchŭ* verwant. — P. 157. De *i* van *rabynji*, *mlŭnii* enz. is identisch met die van *dražĭši*, *vedąšti*, *vedŭši*. — P. 160 v. 163 v. Men verwacht **dražĭchĭ*, **vedŭchĭ*, niet vormen met *s*, zooals V. onderstelt. — P. 177. Vgl. russ. *ditjdti*, *ditjdtem* en de pluralia op *-jdta*. — P. 199. Het suffix *-vĕ* is verwant met lit. *-va* (b.v. *sùkava*). Vgl. ook skr. *-vas*, *-va* (b.v. *róhāvas*, *drohāva*). — P. 204. Ook *čisŭ*, *bljusŭ*, *pęsŭ* hebben rekkingstrap (idg. *ēi*, *ēu*, *ēn*): vgl. ved. *acāit*, *ádyāut*, *atān*. — P. 206. Ten onrechte houdt V. de aoristen op *-ochŭ* (b.v. *nesochŭ*, *vedochŭ*) voor eene „slavische Neubildung." Vgl. skr. *dbodhiṣam*, *dvediṣam*. — P. 217. Bij de nomina op *-tei-*, *-ti-* bestond oorspronkelijk door accentwisseling geconditioneerde *Ablaut* in de wortelsilbe (vgl. Kretschmer, *KZ.* 31, 326 vv.). — P. 239. Wat kan de *ī* van *trĭpiši*, *vidiši* met die van den optatief te maken hebben? Vgl. lat. *audīs*. — P. 266. De indeclinabele adjectiva als *svobodĭ*, *isplŭnĭ*, *prĕprostĭ* zijn oorspronkelijk nomina abstracta van de *i*-declinatie. *Svobodĭ* is dus eigenlijk 'vrijheid', dan concreet 'de vrijen', eindelijk als indeclinabel adjectief 'vrij'. — P. 267. In *glagolaachą drugŭ kŭ drugu* is niet *drugŭ* het onderwerp, maar is het subject („zij") in den verbaalvorm vervat. *Drugŭ kŭ drugu* is een afzonderlijke, maar afgekorte zin: *drugŭ* (*glagolaaše*) *kŭ drugu*. — P. 268. 278 v. Negatieve wendingen zonder subject zijn b.v. in het Russisch allergewoonst: *u nich ne bylo dĕtej*. — P. 268. Over de masculina op *-a* (*sluga* e. dgl.) vgl. Wolter, *Razyskanija po voprosu o grammatičeskom rodĕ*, St. Petersburg 1882. In de Russische volkstaal zegt men nog *gorĭkaja pĭjanica* e. dgl. — P. 273. In *gladĭ zamoriti* is *gladĭ* een accusatief van inhoud: „een honger(dood) doen sterven." De uitdrukking is causatief bij een *gladĭ mrĕti*. — P. 294. De dat. cum infinitivo is ook in het Russisch zeer gebruikelijk: *ne vsĕm umnym bytĭ*, *nado i glupym bytĭ*. — P. 309. In tegenstelling met het Oksl. zegt het Russisch: *položili jego v grob*. — P. 318. Bij zegswijzen als *semu jestŭ byti* vgl. russ. *čemu bytĭ*, *togo ne minovatĭ*; *tomu nikogda ne bytĭ* e. dgl.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Dr. G. W. Kernkamp, Over Robert Fruin. I. Byvanck over Fruin. II. Fruinstudies. Utrecht, Kemink en Zoon. 1901. (Pr. *f* 1.90).

Alleen op uitdrukkelijk verzoek der redactie heb ik op mij genomen de aandacht der lezers van het Museum te vestigen op dit slechts 184 kleinoctavo-bladzijden tellende geschrift. Niet dat ik niet met groote belangstelling kennis nam van wat een zoo verdienstelijk geschiedkundige als dr. K., die behoort tot een jonger geslacht dan dat wat onder Fruin's invloed gestaan heeft, en die daarenboven door geen persoonlijke banden aan dezen is gehecht geweest, te zeggen heeft over den meester, die, zooals dr. K. zelf opmerkt, door niemand ooit is gekritiseerd geworden. Integendeel, had ik hier er ruimte voor, of kwam het met den aard van dit tijdschrift overeen, ik zou daar zeer gaarne over spreken en zijne opvattingen vergelijken met die van mij zelven. Maar het eerste gedeelte, het stuk dat *Byvanck over Fruin* tot titel draagt, is de bekende voordracht van den schrijver in de in December l.l. gehouden ledenvergadering van het Historisch Genootschap, welke zulk eene scherpe krietiek inhoudt van de bekende Gids-Artikelen van dr. B. En over die Gidsartikelen wensch ik ook thans nog evenzeer te zwijgen als toen ik verleden jaar voor de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde Fruin's levensbericht opstelde. Het zij mij daarom vergund over dit eerste gedeelte niets meer te zeggen, dan dat dr. K., naar mijn gevoelen overtuigend, aantoont, dat de beschouwingen, gevolgtrekkingen en slotsommen van dr. B. omtrent het verband tusschen Fruin's innerlijk leven en het ontstaan, den inhoud en het karakter zijner geschriften volkomen onjuist zijn. Als ik daar nog bijvoeg, dat ik het volkomen met den schrijver eens ben, dat wij veel te weinig gegevens bezitten om daarop dergelijke beschouwingen te grondvesten en dat in geen geval aan dr. B. daartoe eenige bijzondere bevoegdheid kan worden toegekend, heb ik alles gezegd wat ik over dit gedeelte van het boekje meen te kunnen zeggen, zonder aan mijn voornemen ontrouw te worden.

Anders staat het met het tweede gedeelte, *de Fruinstudies*. Zooals ik al opmerkte, bezitten die voor mij groote aantrekkelijkheid, omdat de schrijver zoo geheel anders tegenover Fruin's nagedachtenis staat dan degenen die tot nog toe over hem hebben geschreven. En nog meer haast, omdat hij tot een jonger geslacht behoort, dat ongetwijfeld veel meer in denkwijze verschilt van dat van mij en mijne tijdgenooten, dan het onze verschilt van dat van Fruin. En daarom verheugt het mij dubbel, te kunnen zeggen, dat zijne slotsommen mijns inziens zeer weinig verschillen van die, welke een van Fruin's oudleerlingen zou kunnen formuleeren. Verreweg het meeste wat in de *Fruinstudies* staat heb ik met instemming gelezen. Niet het minst de zeer belangwekkende bladzijden, waarin de vraag behandeld wordt, in hoeverre uit Fruin's geschriften blijken kan, dat hij tot de zoogenaamde materialistische richting in de geschiedschrijving overhelde. Vooral daarom kwamen mij die belangrijk voor, omdat Fruin waarschijnlijk nimmer kennis maakte met de geschriften, waarin die materialistische richting zich hoofdzakelijk openbaarde. Evenals zoovelen, Ranke b.v., was Fruin van oordeel, dat evengoed als persoonlijke, politieke, godsdienstige en andere invloeden, ook materieele bij elke historische gebeurtenis te ontdekken zijn, soms in meerdere en soms in mindere mate. Maar hij zou zeker even verbaasd zijn geweest als men hem daarom tot de materialistische geschiedschrijvers had gerekend, als wanneer iemand hem verweten had, dat hij in zijn geschriften voor het protestantisme propaganda maakte, omdat hij de wijze laakte waarop katholieke geschiedschrijvers het verleden voorstelden. Want wat hij zocht, was alleen de waarheid zoover als hij die kon leeren kennen.

Evenzoo zou ik nog een aantal beschouwingen van dr. K. kunnen aanhalen, maar ik zou dan van zelf minstens evenveel over Fruin als over dr. K. gaan schrijven, en dat wil ik hier vermijden. Maar over één punt wil ik toch niet zwijgen, over de schets van Fruin's voordracht over Alva's veldtocht in 1572 in de eerste ledenvergadering van het Historisch Genootschap. Die schets toch dient den schrijver tot overgang tot zijne conclusie. En die conclusie heeft, om de boven aangevoerde redenen, voor mij buitengewone waarde. Want zij toont aan, dat het niet alleen dankbare leerlingen en vrienden zijn, die Fruin hooger stellen dan eenig ander geschiedschrijver of geschiedvorscher dien Nederland heeft voortgebracht, maar dat dat ook een schrijver doen kan, die volkomen vrij staat tegenover zijn nagedachtenis en die behoort tot het geslacht, waaraan de naaste toekomst behoort.

Laat ik ten slotte zeggen, dat de vorm en de stijl van het boekje uitmunten door levendigheid en pittigheid, maar soms niet van scherpte zijn vrij te pleiten. Trouwens, het eerste gedeelte heeft een eenigszins polemiesch karakter. Maar dat belet mij niet om het zoowel om vorm als om inhoud aan de aandacht der lezers van dit tijdschrift aan te bevelen. Het gebeurt niet dikwijls, dat in Nederland een dergelijke kritiesche studie verschijnt en nog zeldzamer, dat oudere vakgenooten reden hebben om zoo openlijk te zeggen, dat zij met zulk werk van jongeren ingenomen zijn.

Leiden. P. L. Muller.

F. W. Kampschulte, Johann Calvin. Seine Kirche und sein Staat in Genf. 2er Bd. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Walter Goetz. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1899. (Pr. M. 8).

C. A. Cornelius, Historische Arbeiten vornehmlich zur Reformationszeit. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1899. (Pr. M. 13).

In de laatste decenniën van de 19e eeuw zijn historische studiën bijzonder in eere geweest. Ook met name bestudeering van den tijd der Reformatie. En dan niet het minst met betrekking tot Calvijn en zijn werk.

Als monumentale bewijzen van die belangstelling, en ook tevens als middelen om haar in een ruimen kring te bevorderen en te helpen bevredigen, staan daar o. a. de twee uitgaven, die een groot deel van de hoofdbronnen thans voor ieder toegankelijk maken.

In de eerste plaats de compleete uitgave van Calvijns werken, met hare vele belangrijke prolegomena, aanteekeningen en registers; door de Straatsburger hoogleeraren G. Baum, E. Cunitz en E. Reuss in 1863 begonnen, en door henzelven genoegzaam afgewerkt om ook na hun overlijden de voortzetting te verzekeren,

zoodat zij nog in den loop van het jaar 1900 is kunnen voltooid worden. Het toen verschenen laatste deel, ofschoon het, wat den omvang betreft, slechts één deel is, geldt op den titel (en ook wat den prijs betreft) voor twee deelen; zoodat de standaard-editie van Calvijns werken, vroeger de Amsterdamsche uitgave van 1671 in 9 folio-deelen, thans uit 59 deelen in quarto bestaat; waarvan de prijs, die voor de inteekenaars 704 Mark geweest is, thans, na de voltooiing, door de uitgevers C. A. Schwetschke en Zoon te Brunswijk op 500 Mark gesteld is (nl. oningenaaid, naar de slechte gewoonte van onderscheidene Duitsche uitgevers).

En naast die uitgave staat het werk van den Lausanner hoogleeraar A. L. Herminjard: *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française;* eene publicatie van brieven, die in volledigheid, in nauwkeurigheid, en vooral in rijkdom en belang van de bijgevoegde historische en biographische aanteekeningen, alle andere uitgaven van een soortgelijken inhoud verre overtreft, en waarvan, naar het getuigenis van ieder die ze gebruikt heeft, slechts te betreuren is, dat zij, om finantieele redenen, eerst in 1878 is kunnen aanvangen en daarna slechts langzaam heeft kunnen vorderen, zoodat zij het niet verder gebracht heeft dan 9 deelen (in octavo, à 10 frcs per deel), loopende over de jaren 1512 tot 1544. Met het negende deel, verschenen in 1897, zal nu deze reeks wel geeindigd zijn, daar prof. Herminjard, te midden van zijn arbeid voor de volgende deelen, in December 1900, op 83jarigen leeftijd, overleden is.

Nu er met betrekking tot Calvijn zulke hulpmiddelen ten dienste staan, spreekt het wel vanzelf, dat wie over zijn persoon of zijn leven of zijn werk opzettelijk handelt, althans wanneer hij een wetenschappelijken arbeid wil leveren, het in deze uitgaven openbaar gemaakte moet gebruikt en verwerkt hebben. En zoo zou het stellen van dien eisch dan ook voor de hand liggen bij de werken, wier titels hierboven zijn opgegeven; beide in December 1899 in het licht verschenen.

Toch mag dit niet geschieden met betrekking tot het genoemde werk van prof. Kampschulte, daar dit wel eerst onlangs is uitgegeven, maar reeds dagteekent van bijna 30 jaar geleden, en de schrijver zelf reeds in December 1872 overleden is. Het vreemde, dat er ligt in die vertraging der uitgave, wordt, althans tot op zekere hoogte, opgehelderd, deels door den Leipziger privaat-docent W. Goetz, die de uitgave bezorgd heeft, in zijne voorrede, deels door prof. Cornelius, in de voorrede van zijn hierboven vermeld geschrift.

Daaruit blijkt n.l, dat het groote werk, waaraan prof. Kampschulte jarenlang zich had toegewijd, bij zijn overlijden reeds verder gevorderd was, dan men tot dusver wist. Hij had zich ten doel gesteld, eene beschrijving te geven van Calvijns leven, die bepaaldelijk in het licht zou stellen, wat hij te Genève op kerkelijk en op politiek gebied heeft tot stand gebracht, en die in drie deelen achtereenvolgens zou handelen: het eerste, over den politieken en kerkelijken strijd, die in Genève aan de Reformatie voorafging, tot verklaring van den toestand waarin Calvijn het vond, en over zijne levensgeschiedenis, totdat hij in Genève den grondslag gelegd had voor zijn reformatorischen arbeid; het tweede, over de doorwerking en bevestiging van die reformatie, gelijk die te Genève slechts verkregen is na veeljarigen strijd met kerkelijke en politieke tegenstanders; en het derde, over Calvijns invloed naar buiten, die het Geneefsche Calvinisme allengs tot eene wereldmacht maakte. Hiervan is het eerste deel in 1869 verschenen. En thans blijkt, bij de uitgave van het tweede deel, dat dit reeds in 1872, toen de schrijver op 41 jarigen leeftijd aan zijn arbeid ontviel, in die mate was afgewerkt, dat het nu bijna onveranderd kon gedrukt worden.

Het is toen echter niet geschied. Volgens het verlangen van den overledene werd zijn manuscript ter hand gesteld aan zijn tijdgenoot en vriend, ook zijn geestverwant als Oud-Roomsche, den Münchener hoogleeraar C. A. Cornelius, opdat deze er naar goedvinden mede handelen zou. En prof. Cornelius achtte toen raadzaam, het voorloopig ter zijde te leggen, om later, wanneer de Brunswijker uitgave van Calvijns werken zou voltooid zijn, met behulp van die uitgave Kampschulte's arbeid nog eens om te werken en verder af te maken. Of dit nu een afdoend motief was om niet tot de uitgave over te gaan, valt wel eenigszins te betwijfelen; want, nog daargelaten dat er van zulk eene omwerking en voltooiing toch niets gekomen is, het geschrift had als het werk van prof. Kampschulte wel terstond kunnen uitkomen. Men zou bijna vermoeden, dat prof. Cornelius het destijds niet geheel heeft doorgelezen, en dus toen niet geweten heeft, dat het geene bewerking meer noodig had om ter perse te gaan. Misschien is hier ook wel van invloed geweest, dat hijzelf zich tot dusver met Calvijn niet bijzonder had beziggehouden.

Sedert 1850 n.l. hadden zijne studiën zich inzonderheid gericht op de geschiedenis van de Reformatie in Duitschland, in hare eerste decenniën, met betrekking tot allerlei onderdeelen, en vooral met betrekking tot het bisdom Munster en tot de Duitsche en Nederlandsche Anabaptisten. En daarmede is hij na den dood van prof. Kampschulte nog een tiental jaren blijven voortgaan. Van de opstellen, die de vrucht waren van die studiën, en die achtereenvolgens verschenen zijn, meest in tijdschriften, jaarboeken, enz., zijn er eenige, die handelen over de Munstersche Humanisten en over de Nederlandsche Anabaptisten, thans ook opgenomen in de boven vermelde *Hist. Arbeiten*, blz. 1—104.

Intusschen bleef het zijn voornemen, Kampschulte's arbeid voort te zetten. En zoo kwam hij eindelijk tot het besluit, zich geheel aan Calvijns geschiedenis toe te wijden. Over andere onderwerpen heeft hij sedert 1884 niets meer uitgegeven, behalve eenige korte levensschetsen van overleden tijdgenooten (die voor een deel ook zijn overgenomen, met eenige vroegere opstellen over de Oud-Roomsche beweging, in zijne *Hist. Arbeiten*, blz. 558—623). Maar Calvijn heeft hem stof gegeven voor een zestal grootere verhandelingen, die hij, met uitzondering van de laatste, sedert 1886 reeds achtereenvolgens openbaar had gemaakt in periodieke werken, en die hij thans tezamen heeft uitgegeven in zijne *Hist. Arbeiten*, waarvan zij, niet slechts door haren omvang (blz. 105—557), maar ook door haren inhoud, de hoofdzaak uitmaken.

Als men denkt aan de taak, die de schrijver zich had voorgesteld, en dan let op de onderwerpen van die studiën, ziet men tusschen het een en het ander geen rechtstreeksch verband; en voor zoover er verband is, moet in ieder geval gezegd worden, dat de schrijver zijne taak wel zeer breed heeft opgevat. Immers, die studiën, slechts met uitzondering van de laatste, hebben alle hare stof ontleend, niet aan den tijd van Calvijns leven, die behandeld werd in het manuscript dat zou worden omgewerkt, maar aan de daaraan voorafgaande perioden, waarover Kampschulte zelf zijn eerste deel reeds in 1869 had uitgegeven. Eigenlijk zijn die studiën dus te beschouwen, deels als toelichting, deels als aanvulling, deels als verbetering van dat eerste deel. Het zijn de resultaten van een zelfstandig onderzoek over eenige hoofdpunten van Calvijns leven; waarbij de schrijver niet slechts de laatste uitgave van Calvijns werken, en ook Herminjard's geschriften, trouw gebruikt heeft, maar bovendien zelf nog te Genève en te Bern en elders de archieven is gaan raadplegen. Op zichzelf nu zijn die verhandelingen zeker zeer belangrijk; en hare bewerking kon ook zonder twijfel eene goede voorbereiding zijn voor de grondige behandeling van den daarop volgenden tijd. Alleenlijk, als dit laatste het hoofddoel was, kon de schrijver, aldus te werk gaande, het toch niet meer bereiken. Inderdaad is dan ook de uitkomst geweest, dat hij, toen hij pas begonnen was aan de periode waar het eigenlijk om te doen was, door een ziekteaanval getroffen werd, die hem, in verband met zijn reeds meer dan 70jarigen leeftijd, allen ingespannen geestesarbeid verder onmogelijk maakte.

Om nu Kampschulte's werk toch in het licht te doen komen, gaf hij het ontvangen manuscript aan zijn oud-leerling W. Goetz, privaat-docent in de geschiedenis aan de universiteit te Leipzig. En deze nam de uitgave op zich, mits het dan eene bijna onveranderde uitgave zijn zou, daar hij zelf zijne studiën bij voortduring op geheel andere onderwerpen wilde richten. Voor die bereidwilligheid kan men hem slechts dankbaar zijn; en niet minder is te waardeeren, dat hij voor eene goede uitgave geene moeite gespaard heeft; vooral doordat hij bij aanhalingen van hetgeen in de laatste uitgave van Calvijns werken ook te vinden is, de opgaven altijd naar die uitgave heeft gewijzigd, en doordat hij in de noten, tusschen vierkante haakjes, nog een aantal opmerkingen heeft ingelascht, meest om te verwijzen naar eenige resultaten van latere onderzoekingen, die de in den tekst gegeven beschouwingen kunnen aanvullen en verbeteren. Talrijk zijn die bijvoegingen echter niet, en zij zijn ook altijd zeer kort; zoodat deze uitgave inderdaad een werk van Kampschulte zelven gebleven is.

Bij het boek, dat nu uitkwam, hebben we dus te doen met een werk, dat reeds voor omtrent 30 jaren geschreven is. De heer Goetz, die het uitgaf, is van oordeel, dat het toch nog genoegzaam beantwoordt aan de eischen van den tegenwoordigen tijd: „Nun zeigte sich aber glücklicherweise", zegt hij in de voorrede, „dass die Forschungsergebnisse dieses vor drei Jahrzehnten geschriebenen Bandes die Kritik der heutigen Calvinforschung keineswegs zu scheuen brauchen: es besteht vielmehr mit den besten der neuesten Arbeiten eine weitgehende Übereinstimmung in der Gesammtauffassung und an vielen Stellen findet sich eine Vorausnahme von Ergebnissen, die erst in jüngster Zeit gewonnen sind oder auch den neuesten Forschern noch verborgen geblieben waren". Intusschen, ook al is er in die lofspraak veel waars, zoodat Kampschulte ook door dezen arbeid bewezen heeft een geschiedschrijver te zijn van den eersten rang, hijzelf zou zeer zeker in zijn boek thans nog heel wat gewijzigd hebben.

Inderdaad spreekt dit wel vanzelf, waar het een werk geldt over Calvijn; daar juist bij dit onderwerp de ten dienste staande bronnen in den laatsten tijd zeer vermeerderd zijn, en daar bovendien een groot aantal schrijvers het opzettelijk behandeld hebben. De *Bibliographia Calviniana* in het laatste deel van Calvijns werken (ook afzonderlijk in 8⁰ uitgegeven, met eenige correcties), die wel geene wetenschappelijk bewerkte bibliographie geeft, maar dan toch met een enkel woord melding maakt van de aan Dr. A. Erichson bekende geschriften of opstellen over Calvijn, noemt er uit de laatste 30 jaren meer dan 300. Hiervan is de groote meerderheid dan wel zonder wetenschappelijke beteekenis. Maar er blijven toch een aantal over, die wezenlijke „studiën" zijn, en die als zoodanig natuurlijk van invloed zijn op de voorstelling van Calvijns geschiedenis.

Amsterdam. F. L. Rutgers.

(*Slot volgt*).

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

Dr. J. M. Hoogvliet, De eerste maanden Fransch volgens normale methode. Amsterdam, S. L. van Looy. 1901. (Pr. *f* 1.25).

Bij het doorloopen van bovenstaanden leergang voor het onderwijs in het Fransch gedurende de eerste maanden blijkt op elke pagina, dat deze met groote zorg en liefde in elkaâr is gezet.

Het meest kenmerkende is, dat de studie van klanken, vormen, woorden en zinsbouw verbonden wordt aan het opnemen van een verhaal. Dit verhaal neemt ongeveer acht weken in beslag, een half uur per dag, dus niet minder dan vijftig lessen over dat ééne verhaal. Na die acht weken wordt verondersteld, dat alle woorden het eigendom van den leerling zijn geworden en dat de occasioneel behandelde punten der spraakkunst voor goed zijn opgenomen.

Nu volgen vijftig bladzijden spraakleer, waarin in aansluiting bij het vorige achtereenvolgens alle hoofdpunten der grammaire worden behandeld; daarna volgen drie andere verhalen die natuurlijk vlugger afloopen dan het eerste.

Bij deze studie heeft de schrijver de woorden met Hollandsche letterteekens weergegeven; hierdoor wordt de moeilijkheid van de Fransche spelling tot na het vierde verhaal verschoven. Dan wordt met het eerste op nieuw begonnen, op zijn Fransch geschreven.

Te oordeelen naar de inleiding is de leergang bestemd voor kinderen van 10 of 11 jaar. Het komt mij voor, dat veel wordt gegeven, wat voor deze leerlingen ongenietbaar is — in 't bijzonder het hoofdstuk over de klanken en een en ander over de vormen van het werkwoord. Nu eens eenvoudig, tot het naïve, dan overstelpend velerlei. Vijftig pagina's spraakkunst, zonder eenige afwisseling van lezen, schrijven of wat ook, is onpraktisch veel.

Uit alles blijkt, dat de Heer Hoogvliet groot vertrouwen stelt in de gemakkelijkheid, waarmeê het kind iets opneemt, en dat hij huizen bouwt op de hechtheid, waarmeê het geleerde behouden blijft. Als hij zijn methode gebruikt bij een enkel begaafd kind, dan zal hij, zooals trouwens met elke methode het geval is, in korten tijd betrekkelijk veel bijbrengen. Maar als hij voor een klasse staat met jongens van geheel verschillenden aanleg en lust, dan zal er meer dan een bij de talrijke mededeelingen van den onderwijzer en de geringe zelfwerkzaamheid van den leerling indutten, dan is het niet voldoende, dat er gezegd wordt: „gij hebt dat nu geleerd en gij moogt het nooit weer vergeten"; daartoe behoort veel, wat juist in deze methode ontbreekt.

Leiden. P. Werkman.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der Afd. Letterkunde, den 13den Mei l.l. gehouden, herdacht de voorzitter in gevoelvolle woorden het overlijden van den secretaris der afdeeling, den heer C. Bellaar Spruyt. Daarna sprak de heer Van den Berg over *Coen en de vrije vaart en handel in Indië.* Hij begon met eene schildering van de Hollandsche nederzetting te Jakatra tijdens Coen's aankomst aldaar en van de vestiging van Batavia, het gekozen middelpunt van den Indischen handel, waarheen Coen weldra ook Nederlandsche kolonisten trachtte te lokken, die als „vrijburgers" den tusschenhandel in Indië zouden kunnen overnemen van de Javanen en Chineezen, die zich totnogtoe hoofdzakelijk daarmede bezig hielden en de Indische zeeën met hunne handelsjonken overdekten. De O. I. Compagnie zou op die wijze alleen den groothandel geheel voor zich behouden. Maar weldra bleek deze zaak op ernstige bezwaren te stuiten, niet alleen ten gevolge van den tegenstand der voor de belangen der Compagnie wakende bewindhebbers in patria maar ook wegens de rooverijen en misbruiken, door de vrijburgers zelf gepleegd. Naar Europa teruggekeerd, trachtte Coen de herhaaldelijk op onzachte wijze door hem aangemaande bewindhebbers persoonlijk van de voordeelen van zijn stelsel te overtuigen maar slaagde daarin slechts ten deele, daar men voor concurrentie tusschen de vrijburgers en de Compagnie en voor knoeierijen ook met de ambtenaren der Compagnie vreesde. Ook Spreker achtte het door de Jonge in zijn bekend boek zoozeer geprezen stelsel van Coen voor uitvoering onvatbaar of ten minste schadelijk voor de Compagnie en stelde diens zoogenaamde vrijhandelsplannen dan ook volstrekt niet zoo hoog als gewoonlijk wordt gedaan. Hij meende zelfs uit Coen's gereedelijk opgeven dier plannen na zijn terugkeer in Indië te mogen opmaken, dat deze zelf tijdens de besprekingen de ondeugdelijkheid zijner denkbeelden had leeren inzien en

daarom voortaan alleen voor landbouw en nijverheid de kolonisatie van vrijburgers in Indië aanbeval en bevorderde. Hij eindigde met een warme lofspraak op den grooten landvoogd, in wien de deugden zoowel als de gebreken van zijn tijd zoo duidelijk op den voorgrond treden. — De heer P. L. Muller wees naar aanleiding van Sprekers mededeelingen op de vooringenomenheid, waarmede de Jonge bij de keuze der uit te geven stukken en het oordeelen over personen en zaken placht te werk te gaan.

De jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zal den 12den Juni a. s. te Leiden plaats hebben. De heer Boekenoogen zal daarin het woord voeren over raadsels en raadselsprookjes. Op den vooravond zullen de beide vaste commissiën der Maatschappij wederom voor alle leden toegankelijke vergaderingen houden, waarin verschillende sprekers over taal-, geschied- en letterkundige onderwerpen het woord zullen voeren. Het Bestuur zal voorstellen doen omtrent de uitgave van verschillende werken, o. a. omtrent die van een nieuw *Repertorium voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde.*

Reproductie van handschriften.

Met groote ingenomenheid vermelden wij het verschijnen van het VIe deel der Eerste Serie van de *Codices Graeci et Latini photographice depicti duce Scatone de Vries*, dat den vermaarden Marcianus 454, d. i. den codex Venetus A van de Ilias behelst. Met de keurige en bijzonder goed geslaagde uitvoering van deze welkome vermenigvuldiging van dit voor de Homerische studiën allerbelangrijkst handschrift heeft de firma Sijthoff aan de klassieke philologie een grooten dienst bewezen en den goeden naam van de „alacris cordataque Batavorum gens maiorum nobilitati meritisque in nostra studia praeclaris nunquam impar", zooals het aan het slot der *Praefatio* heet, verhoogd. Deze *Praefatio*, die aan den 660 folio-bladzijden tellenden tekst van den codex voorafgaat, is geschreven door D. Comparetti. Op XIV in kolommen ingedeelde bldz. bevat deze inleiding eene met groote nauwkeurigheid gegeven gedetailleerde beschrijving van het Hds. Er wordt alles in besproken, wat den gebruiker van den photographischen afdruk van nut kan wezen: het schrift en de sigla; de onderscheiding der scholiën in maiora, minora en notulae (bldz. III en IV); inhoud en herkomst van de aan den Ilias-tekst voorafgaande folia van het Hds. die deels afbeeldingen deels excerpten bevatten; den tijd en den persoon van den schrijver, een monnik uit de Xe eeuw, en zijn archetypum; hoe en wanneer de codex in de Marciana gekomen is; zijn verdere lotgevallen, en sinds wanneer en door wie hij voor de wetenschap is erkend en dienstbaar gemaakt. Comparetti komt op enkele punten tot nieuwe resultaten. Eene inhoudsopgave op bldz. II vergemakkelijkt het naslaan.

In eene circulaire deelt de wakkere uitgever mede, dat van de nu volgende drie deelen: de twee Medicei van Tacitus (68, 1 en 68, 2) en de Ambrosianus (H 75 inf.) van Terentius, de negatieven gereed en in zijn bezit zijn. Ook hier zal dus Comparetti kunnen zeggen: „solem Italia dedit, Itali codices photographice multiplicandos libenter praebuimus", iets waarvoor wij zekerlijk het beleid en de goede zorgen van dr. Scato de Vries hebben te danken. Binnen niet al te langen tijd dus mogen wij de deelen VII—IX, waaronder niet meer of minder dan de reproductie van den unicus fons van *Annales* en *Historiae* van Tacitus, verwachten.

J. S. S.

Van de hand van den heer Busken Huet verscheen het *Derde Verslag van onderzoekingen naar archivalia te Parijs* ('s Gravenhage, firma van Stockum). Het bevat in de eerste plaats regesten en uittreksels uit in de Archives des Affaires Etrangères te Parijs bewaarde brieven uit het tijdvak 1625—1630, aan het slot waarvan het werk van Waddington een aanvang neemt (218 nummers). Dit boek en verder dat van Lefèvre Pontalis, met behulp der bescheiden uit datzelfde archief bewerkt, maakten verder voortgaan op deze wijze onnoodig. Een paar bundels uit de Bibliothèque Nationale te Parijs en de eveneens daar bewaarde collectie Clairambault leverden de stof voor de volgende 84 nummers regesten. excerpten en afschriften. De lacune tusschen de door Waddington en Lefèvre Pontalis bewerkte perioden, over het tijdperk 1650—1653, werd aangevuld door toevoeging van regesten en afschriften van stukken uit dit tijdperk in de Archives des Affaires Etrangères. — Met dit derde verslag heeft de heer Huet zijne taak nedergelegd. Zijn arbeid zal ongetwijfeld door de beoefenaars onzer geschiedenis met groote waardeering in herinnering gehouden worden; een groot aantal belangrijke stukken is daardoor onder hunne aandacht gebracht. De bijgevoegde registers maken het gebruik dezer Verslagen gemakkelijk. Het is te wenschen, dat later gelegenheid worde gevonden het werk ook voor den tijd na 1672 voort te zetten. Ook uit dien lateren tijd bevatten de Parijsche archieven voor onze geschiedenis nog veel belangrijks.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Sitzungsberichte der Kgl. bair. Akademie der Wissensch., philos.-philol. und hist. Classe, 1900, I, 5: N. Wecklein, Platonische Studien. 1. Ueber den Dialog Kriton (het zou Schr. aangenaam zijn, als men de onechtheid kon bewijzen); 2. Ueber das Verhältniss des Platonischen Symposion zum Xenophontischen (Plato's Symp. is van vroeger datum dan dat van Xen.). — W. Geiger, Mâldivische Studien. I (studie over de taal der Mâldiven, bewoners van een eilandengroep in den Indischen Oceaan). — J. Fink, Formen und Stempel römischer Thonlampen (naar den vorm van den bek en in verband daarmee naar het fabrieksmerk worden 4 soorten onderscheiden). — A. Furtwängler, 1. Zum Diskobol Lacelotti (hiervan is een afgietsel in het Louvre, door Schr. als zoodanig erkend); 2. Zur Venus von Milo und der Theodoridas-Basis (over een blok marmer met inscriptie, tegelijk met de Venus gevonden, dat velen verloren waanden, maar dat in het Louvre teruggevonden is en waarin één der tegelijk met de Venus gevonden Hermen past).

Mémoires de la Société de Linguistique, XI, 6: A. Meillet, Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien (in dit artikel, eene voortzetting van een vroeger artikel in X, 4 — zie *Mus.* VI, 242 —, wordt de syntaxis convenientiae van het adjectief bestudeerd en o. a. aangetoond dat het verlies van het geslachtsonderscheid bij het adj. waarschijnlijk in verband staat met invloed uitgeoefend door Kaukasische talen op het Armenisch). — dez., Une anomalie indo-européenne, grec *ἄλλο* (tegenover *ὅλον*, *πότερον*, lat. *unum*, skr. *ekam*, zd. *ōyum* enz.). — dez., Etymologies arméniennes (vgl. *Mus.* VI, 242). — M. Grammont, Le patois de la Franche-Montagne et en particulier de Damprichard (Franche-Comté). (vervolg en slot, zie *Mus.* VIII, 380).

Indogermanische Forschungen, XII, 1. 2: K. Brugmann, Der indoiranische Feminintypus *nắr-ī* (wordt afgeleid uit de Idg. formatie van den loc. sing. zonder suffix, met gerekten klinker in de slotsyllabe). — J. A. Smith, Indo-european *-ss-* between vowels. — J. Schmitt, Myrolog oder Moirolog? — C. D. Buck, Critical notes to Oscan Inscriptions. — I. Kopacz, Die lateinischen Infinitive auf *-ier* (verklaart de infinitiefvormen op *-ier* door 'Zusammenrückung' van de gewone vormen op *-i* met den inf. praes. van het hulpwerkwoord **ere* uit **es-e*, dus b.v. *legi-er(e)* 'ter lezing zijn' of 'in lezing zijn'). — K. Brugmann,

Grieksch ἄνθρωπος (B. ziet daarin een samenstelling van ἀνήρ met ὦπο- of ὀπο-, derhalve een formatie van den Idg. wortel *sekv-* in got. *saihwan* enz., dus ἄνθρωπος = 'mannelijk gezicht, mannelijke verschijning hebbende'). — R. M. Meyer, Künstliche Sprachen. I. Teil. — Chr. Bartholomae, Arica XIV (vervolg op *IF.* 11, 112 vv.: no. 91—98). — K. Brugmann, Homerisch μενοινάω und gotisch *briggan*, zwei Fälle von Wurzelangleichung. — M. H. Jellinek, Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft. I. Die Erklärung der Personalendungen; II. Rudolf von Raumer (waardeering van R.'s beteekenis voor de ontwikkeling der taalwetenschap, in 't bijzonder voor het juiste begrip der werkelijke factoren van taalwijziging). — C. C. Uhlenbeck, Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen. — W. Foy, Zur Syntax von ai. *nāma*, av. *nąma*, ap. *nāmā* usw. — J. Heinsius, Über die Repräsentation von indogermanisch *skh* im Griechischen (tautosyllabische *skh* wordt in het Gri. door σκ, heterosyllabische *skh* door σχ vertegenwoordigd).

Philologus, LX, 1: Th. Zielinski, Marginalien (verschillende plaatsen worden verbeterd of anders verklaard). — O. Hoffmann, Studien zur griechischen Stammbildung. I. φίλτερος, φίλτατος und Verwandtes (φίλτερος is verkort uit φιλτότερος; φίλτατος is superlatief van φιλτός met suffix -ατος). — A. Mommsen, Zur Orientierung über die delphische Chronologie (overzicht van hetgeen men, vooral door de inscripties, thans daarvan weet). — W. H. Roscher, Weiteres über die Bedeutung des *E* zu Delphi und die übrigen γράμματα Δελφικά (blijft bij zijne meening dat *E* = εἶ = ἴθι „kom!" is; spreekt verder over het parallelisme tusschen de Δελφικὰ en Ἐφέσια γράμματα, en over doel en beteekenis der Δελφ. γρ., die ook voor de bezoekers van den tempel eene bepaalde beteekenis hadden). — Fr. Reuss, Zur Geschichte des ersten punischen Krieges (tracht in Polybius' verhaal eene scheiding te maken tusschen de stukken ontleend aan Fabius en aan Philinus). — M. Guggenheim, Antisthenes in Platons Politeia (in dit geschrift polemiseert Plato tegen de Cynici). — Miscellen, o. a.: W. Schmid, Kratippos zum dritten Mal (antwoord aan Susemihl, zie *Philol.* LIX, 537 vv.); P. Groebe, Die Bezeichnung der gewählten Beamten vor dem Amtsantritt (de vijf plaatsen, waaruit men opmaakte, dat ook zonder het toevoegsel *designatus* de gekozen, maar nog niet in functie getreden ambtenaar als zoodanig kan worden aangeduid, bewijzen dit niet).

Revue de Philologie, XXIV, 4: L. Havet, Quelques passages de Phèdre (een aantal conjecturen). — B. Haussoullier, Les Séleucides et le temple d'Apollon Didyméen (vervolg, zie *Mus.* VIII, 347). — P. Monceaux, Chronologie des oeuvres de Saint Cyprien et des conciles africains du temps.

XXV, 1: B. Haussoullier, Les Séleucides et le temple d'Apollon Didyméen (vervolg). — J. L., *Dum canis ferret carnem* (betoogt de juistheid dezer overgeleverde lezing Phaedr. 1, 4, 2). — dez., Quelques corrections au texte de Théognis. — W. M. Lindsay, Le Ms. de Cambridge du livre IV de Nonius (publiceert eene door wijlen Onions gemaakte collatie van dat Hs.). — G. Rodier, Conjectures sur le texte De Fato d'Alexandre d'Aphrodisias.

Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding, III, 9/10: J. J. Le Roy, Natuur- en scheikunde op de hoogere burgerschool. — A. A. Fokker, Huis, school en maatschappij. — M. Valeton, Methode van onderwijs in Latijn en Grieksch. V. — J. Klootsema, De school voor achterlijke kinderen te Amsterdam. — K. Westerling, Aansluiting van lager en middelbaar onderwijs (Kring „Amersfoort en omstreken". Vierde bijeenkomst). — Inhoud van belangrijke boeken enz.

III, 11/12: N. J. Singels, Aanschouwelijk onderwijs. — J. E. Enklaar, Nog eens het scheikundig onderwijs. Repliek en nabetrachting (naar aanleiding van het artikel van J. J. Le Roy in de vorige aflevering). — M. Valeton, Methode van onderwijs in Latijn en Grieksch. VI (slot). — Inhoud van belangrijke boeken enz.

Journal Asiatique, Neuv. Série, XVI, 3: E. Chavannes, Une inscription du royaume de Nan-tchao (uitvoerige studie over dit document dat dateert van 766 na Chr., van belang voor de geschiedenis van dit Chineesche rijk). — F. Grenard, Note sur les monuments seldjoukides de Siwâs (schets van hetgeen daar uit den Seldjuken-tijd bewaard is). — Cl. Huart, Notice sur trois ouvrages en turc d'Angora imprimés en caractères grecs (die boeken zijn ongeveer een eeuw geleden in Venetië gedrukt voor Turksch sprekende orthodoxe Grieken in Klein-Azië). — Marçais, Le Taqrib de Ennawawi, traduit et annoté (vervolg op *JAs.* XVI, 2, zie *Mus.* IX, 60; dit tweede artikel bevat het eerste gedeelte van tekst en vertaling).

Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde, XIX (N. R. XI), 4: J. Verdam, Over het voorvoegsel *ont-*. — dez., Een tot heden onbekend woord voor *leem* (mnl. *don* = nhd. *thon*, waarvan ohd. *tunihhôn*, mhd. nhd. *tünchen* = mnd. *donneken* gevormd is). — J. H. Kern Hz., Naschrift op *Tijdschr.* XVIII, 182 vlgg. — W. L. de Vreese, Nieuwe Middelnederlandsche fragmenten. X. Eene nog onbekende „twistsprake"; XI. Fragment eener vertaling der Disticha Catonis gedrukt door Jan Brito. — dez., Middelnederlandsche geestelijke gedichten, liederen en rijmen (uit een papieren Hs. der Kon. Bibliotheek te Brussel; met een facsimile van tekst en muziek van een ten deele reeds bekend geestelijk lied).

Taal en Letteren, XI, 5: B[uitenrust] H[ettema], Het Abel spel, de Esmoreit. — R. A. Kollewijn, Verandering van woordbetekenissen (Semasiologie, vervolg van *T. en L.* XI, 3). — K. Poll, Kleinigheden. IV. *Brou* (= 'braaf' in adverbiaal gebruik); V. *Er eyeren in slaan* (= 'zich haasten' in de 17e eeuw). — S. S. Hoogstra, Gevraagde en ongevraagde inlichtingen aangaande Vondel's Palamedes. — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XXXII, 4: A. Koppitz, Gotische Wortstellung (behandelt de plaats van den afhankelijken gen., het attribuut, de bijstelling, de pronomina, de telwoorden, de bepalingen van het werkwoord; slot volgt). — F. Kauffmann, Zur deutschen Altertumskunde aus Anlass des sog. Opus imperfectum. 2. Aus dem Volksleben (vgl. *ZfdPh.* 31, 451 vv. [zie *Mus.* VII, 276]; de schrijver van den commentaar op Mattheus toont bekendheid met Germaansche inrichtingen, met name het zg. 'huismerk' of *signum privatum*). — A. L. Stiefel, Eine Quelle Niclas Prauns (een vriend van Hans Sachs; heeft voor zijne dialogen gebruik gemaakt van Italiaansche voorbeelden). — W. Friedrich, Die Flexion des Hauptworts in den heutigen deutschen Mundarten (berust op de gedrukte hulpmiddelen; eigen waarnemingen heeft de Schr. voor het Rijnfrankisch in en om Darmstadt gedaan; slot volgt). — Litteratur. — Miscellen: A. Leitzmann, Bemerkungen zu Kisteners Jakobsbrüdern (slot); A. Gebhardt, Ein angeblich gotisches Alphabet (vgl. *ZfdPh.* 32, 140 v., zie *Mus.* VIII, 62). — Neue Erscheinungen. — Nachrichten. — Register.

Arkiv för nordisk Filologi, XVII (N. F. XIII), 4: Th. Hjelmqvist, Anmärkningar till några ställen i Stiernhielms dikter. — R. C. Boer, War der Verfasser der Thidreks saga ein gedankenloser Kompilator? (een bestrijding van het opstel van Paul in de *Sitzungsber. der bair. Akad.* 1900, I, 3; zie *Mus.* IX, 28). —

A. Kock, Till frågan om behandlingen av ljudförbindelsen *aiw* i fornnordiska språk (over de verklaring van de wisselvormen *siór*, *siár*, *sǽr*; *snióṙ*, *sniár*, *snǽr* = got. *saiws*, *snaiws*, het laatst beproefd door Hultman, *Ark.* XVII, 209 vv.). — Boekaankondigingen. — A. Kock, Tillägg och rättelser till Ark. nf. XIII, 161 ff.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXV, 3: P. Toldo, Etudes sur la poésie burlesque française de la Renaissance (vervolg). — C. Michaëlis de Vasconcellos, Randglossen zum altportugiesischen Liederbuch (vervolg). — Th. Kalepky, Zur französischen Syntax (vervolg: Stellung des attributiven Adjektivs, konträre oder kontradiktorische Gegensätze). — Vermischtes, o. a.: etymologieën van Schuchardt. — Besprechungen.

Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, XI, 2: A. Heusler, Die altnordischen Rätsel. — J. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits (vervolg). — R. F. Kaindl, Ruthenische Hochzeitsgebräuche in der Bukowina. — J. Bacher, Von dem deutschen Grenzposten Lusérn im wälschen Südtirol (vervolg). — M. Eysn, Über einige Votivtafeln im Salzburger Flachgau (met afbeeldingen). — Th. Zachariae, Zu Goethes Parialegende (vgl. *Zs. des Ver. f. Volksk.* II, 46). — M. Höfler, Sankt Michaelsbrot (met afbeeldingen). — P. Drechsler, Der Wassermann im schlesischen Volksglauben. — M. Höfler, St. Hubertus-Schlüssel (met een afbeelding). — E. K. Blümml, Beiträge zur Flora der Friedhöfe in Niederösterreich. — Kleine Mitteilungen, o. a.: K. W[einhold], Der Palmbusch in den Niederlanden (Palmpaasch). — Bücheranzeigen. — Aus den Sitzungs-Protokollen des Vereins für Volkskunde.

Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, XVI, 3: Bussemaker, De arrestatie van Gyllenborg en Görtz in 1717 (vervolg). — Zondervan, De Duitsche koloniën (vervolg). — Van Baren, De physische gesteldheid van het noordelijk deel van Centraal-Amerika. — Schuiling, De vierde sectie van het 8ste Nederlandsche Natuur- en Geneeskundig Congres. — Historische mededeelingen. — Revue der geographische tijdschriften. — Bibliographie.

Historische Vierteljahrschrift, IV, 2: Hampe, Beiträge zur Geschichte Kaiser Friedrichs II. — Brandenburg, Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments im albertinischen Sachsen. — Kritiken. — Nachrichten und Notizen. — Zeitschriften etc. — Bibliographie.

Revue Historique, LXXVI, 1: Bérard, L'étude des origines grecques. — Lacour-Gayet, La bataille de M. de Conflans, 1759. — Philippson, La paix d'Amiens et la politique générale de Napoléon I (slot). — Thomas, Le comté de la Marche et le Traité de Brétigny. — Bulletin historique (France. Les programmes d'histoire. — Antiquités latines. — Epoque moderne. — Angleterre. Moyen Age). — Comptes-rendus critiques. — Publications périodiques. — Bibliographie.

English Historical Review, 1901, April: Prefatory Note. — Garnett, Mandell Creighton. — Strachan-Davidson, Mommsen's Roman Criminal Law. — Roberts, Sir Anthony Hungerfords Memorial. — Williams, The foreign policy of England under Walpole. V. — Notes and Documents. — Reviews of books. — Periodical publications.

Oud-Holland, XVIII, 4: Hofstede de Groot, Olivier van Deuren. — Upmark, Ein Besuch in Holland 1687. — Roeseling, Constantijn Huygens' voornaam en zinspreuk. — Moes, Brieven van Oudholl. kunstenaars. I. Cornelis Vroom. — Van Meurs, Iets over de Hollandsche schilders De Wet en hunne Zuidafrikaansche nakomelingen. — Wildeman, De groote kaart van Delfland van 1712.

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardrijksk. Genootschap, 2de Serie, XVIII, 3: Schuiling, De grenzen van de provincie Overijsel. II. — Kramp, De grenslanden van China, in het bijzonder Mandsjoerië. — Heldring, Surinaamsche belangen. — Nieuwenhuis, Mededeelingen over eene commissie-reis naar Centraal-Borneo. — Mededeelingen. — Litteratuur. — Aardrijkskundig nieuws. — Verslagen enz.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 4: Hjort, Die erste Nordmeerfahrt des norwegischen Fischereidampfers „Sars" im Jahre 1900. — Kleinere Mitteilungen (o. a. overzicht der geographische colleges aan Duitsche universiteiten, zomer 1901). — Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karte.

Gids, 1901, Mei: G. P. Rouffaer, Monumentale kunst op Java (naar aanleiding van het werk van E. A. von Saher). — W. G. C. Byvanck, Inleiding tot Shakespeare's Hamlet (voorloopig slot). — A. G. van Hamel, Fransche spraakkunst. II. De methode van Dr. Hoogvliet.

Tijdspiegel, 1901, Mei: Soer, Een Nederlandsch oorlogschip in Japan in 1844. — Van Breen, Eene mijnbouwmaatschappij in Suriname in de 18de eeuw.

Tweemaandelijksch Tijdschrift, 1901, Mei: S. Muller Fz., Fruin-studiën (naar aanleiding van Kernkamp's boek, zie kol. 115).

Vragen van den Dag, 1901, Maart: Van der Linden, Proeve eener schets van de hoofdstroomingen van het godsdienstig leven in de 19de eeuw.

Onze Eeuw, 1901, Mei: K. Kuiper, Over Oud-Grieksche opvoeding en onderwijs. I. — Bierens de Haan, Novalis' Hymnen an die Nacht.

Dietsche Warande, 1901, 2: Van Even, Muurschilderingen van de XVe eeuw in de kerk van Sint-Pieter te Leuven ontdekt. 1901, 3: Belpaire, Het landleven in de letterkunde.

Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied, LV, 4: W. Wilde, Vóór tweehonderd vijftig jaar. A° 1650. Willem II. — v. L., Een teruggevonden bijbelblad (over den Hebreeuwschen tekst van Jezus Sirach's Spreuken, waarvan fragmenten in Egypte zijn gevonden).

LV, 5: H. J. Allard, Bernard Sutholt J. U. Dr. (student in 1614 te Groningen, professor te Harderwijk in 1622, tot het Katholicisme overgegaan in 1625).

LVI, 1: W. Wilde, Vóór tweehonderd vijftig jaar. A° 1651. De groote vergadering.

LVI, 2: P. Albers, De kunstschilder Jan Joest van Kalker († 1519 te Haarlem). — H. J. Allard, Een merkwaardige brief van wijlen Prof. Matthijs de Vries (van 6 Apr. 1883 aan pater Becker met betrekking tot een taalkundigen grond voor den *Nederduitschen oorsprong der Navolging van Christus*).

Nederl. Spectator, 1901, no. 17: J. van Leeuwen Jr., Homerus' Ilias (naar aanleiding van de phototypische reproductie van den codex Venetus A, met voorrede van D. Comparetti, zie hiervoren kol. 121).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Ten Brink, Romans in proza, afl. 1—6: Bull. du Musée Belge 1901, no. 5 (C. Lecoutere).

Caland, Altindisches Zauberritual: Zeitschr. f. Ethnol. XXXII, 6 (M. Bartels). — Wien. Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl. XV, 1 (L. von Schroeder).
Coopman en Scharpé, Gesch. der Vlaamsche letterk., afl. 1—4: Bull. du Musée Belge 1901, no. 5 (C. Lecoutere).
The English Faust-book of 1592, ed. by Logeman: Beiblatt zur Anglia 1901, no. 5 (A. Wagner).
Ferguson, Papers illustr. the history of the Scots brigade in the Netherlands: Engl. Hist. Review 1901, April (Edmundson).
Hooft, Gedichten, uitgeg. door Stoett: Dietsche Warande 1901, no. 1 (De Marez). — Bull. du Musée Belge 1901, no. 5 (C. Lecoutere).
Jacobs, Vormleer van het Oudfriesch werkwoord: Dietsche Warande 1901, no. 2 (Winkler).
Kollewijn, Opstellen over spelling en verbuiging: Bull. du Musée Belge 1901, no. 5 (C. Lecoutere).
Van Malssen, Het leven der taal: Bull. du Musée Belge 1901, no. 5 (C. Lecoutere).
Nieuwenhuis, In Centraal-Borneo: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XVIII, 3.
Pierson, Hellas[2]: Dietsche Warande 1901, no. 4 (Weemaes).
Quack, De Socialisten[3]: Rev. Historique LXXVI, 1 (Paul Fredericq).
Chantepie de la Saussaye, Gesch. v. d. godsdienst der Germanen: Dietsche Warande 1901, no. 3 (Lenaerts).
Schuiling, Algemeene aardrijkskunde: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XVIII, 3 (Zondervan).
Die Spiegel der Sonden, uitgeg. door Verdam, I: Dietsche Warande 1901, no. 2 (Scharpé).
Stoett, Nederl. spreekwoorden enz., afl. 1—8: Bull. du Musée Belge 1901, no. 5 (C. Lecoutere).
Stoffel, Intensives and down-toners: Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil. XXII, 5 (Max Förster).
De Stoppelaar, Balthasar de Moucheron: Ned. Spect. 1901, no. 18 (Brugmans).
De Visser, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam: Woch. f. klass. Phil. 1901, no. 17 (H. Steuding).
Vondels Jozef in Dothan, verkl. door Verstraeten: Bull. du Musée Belge 1901, no. 4 (C. Lecoutere).
De Vooys, Middelnederl. legenden en exempelen: Ned. Spect. 1901, no. 21 (A. S. Kok).
Zondervan, Allgem. Kartenkunde: Deutsche Ltztg. 1901, no. 17 (K. Kretschmer).

PERSONALIA.

Op 29 April l.l. overleed te Hilversum dr. C. B. Spruyt, hoogleeraar aan de universiteit te Amsterdam en secretaris van de Afdeeling Letterkunde der Kon. Akademie van Wetenschappen, in den ouderdom van 59 jaren.

Benoemd: tot lector in de Nieuwhoogduitsche taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer H. Pol, leeraar aan het gymnasium aldaar; tot leerares in de Nederlandsche taal aan de hoogere burgerschool voor meisjes te Dordrecht mej. J. C. Landré te Amsterdam; tot leerares in de Engelsche taal aan de hoogere burgerschool voor meisjes te 's Gravenhage mej. A. A. E. S. Roukens te Breda.

ADVERTENTIËN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 5,90.

9de Jaargang. No. 5. Juli 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. SPEYER, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. SYMONS, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. BLOK, te Leiden.

Lysiae Orationes recensuit Theodorus Thalheim. Editio maior. Lipsiae, B. G. Teubner. 1901. (Pr. M. 3.—).

Eindelijk is de lang verwachte nieuwe Lysias bij Teubner verschenen, bewerkt door den uitnemenden kenner van het Attische recht Th. Thalheim. Wij slaan het boek op met goede verwachtingen en worden niet teleurgesteld. Reeds dadelijk doet het aangenaam aan, de kritische noten onder den tekst te vinden: de nieuwere Teubnersche editiones maiores gaan gelukkig met deze goede gewoonte mede. Na eene korte praefatio, die ons de noodige inlichtingen geeft omtrent den Palatinus X en de daarvan afhankelijke codices opnoemt, welke later meer als correctionum auctores aangehaald worden, verder eene korte toelichting van Dionysius' handschriften, voorzoover die te pas komen en een bibliografisch overzicht omtrent Lysias, komen Dionysius' *De Lysia iudicium* (volledig) en Pseudoplutarchus' *Vita* en ten slotte *Orationum argumenta*, welke, vergeleken met die van Scheibe, in een geheel nieuw kleed zijn gestoken en natuurlijk verrijkt met de jongste uitkomsten van het historisch onderzoek, zooals bij or. XII is aangeteekend, dat Blass' en anderer meening, dat deze redevoering is gehouden bij eene rekenschap-aflegging, bevestigd is geworden door Aristoteles' *Ἀθην. πολιτεία*. In het 3e argumentum is de fout van Scheibe (overgegaan o. a. in Van Herwerden's editie), om van Corinthe te spreken in plaats van Coronea, verbeterd. In het 13e argum. evenwel heeft Thalheim zich eene kleine vergissing laten ontglippen: niet ten behoeve van Dionysius, maar van diens zwager en consobrinus heeft Lysias bedoelde redevoering opgesteld; de woorden „cui Lysias hanc orationem scripsit" behooren dus een regel lager te staan achter „consobrino". En in argum. 17 had *avus* moeten staan in plaats van *pater*, hetgeen ook in 't volgende enkele veranderingen noodzakelijk maakt, welke echter gemakkelijk aangebracht kunnen worden.

In den tekst zelven is een voortreffelijk graphisch hulpmiddel toegepast: de woorden of gedeelten van woorden, waaraan iets veranderd is, zijn wijd gedrukt; niet weinig moeite moet dit gekost hebben, maar ieder gebruiker zal den bewerker en den uitgever daarvoor zeer dankbaar zijn. Ook valt hierdoor dadelijk in 't oog, hoeveel men den Palatinus heeft moeten bijwerken om een leesbaar geheel te krijgen. Het geheele werk na te gaan, kan hier natuurlijk niet; enkele opmerkingen slechts veroorloof ik mij naar aanleiding van de 12e rede. Bij § 2 zegt Thalheim: *ἤ* certe „quam" est, non „vel"; dat weet ik nog zoo zeker niet. In § 7 moet het laatste gedeelte, dunkt mij, ironisch opgevat en zoodoende Thalheim's uitlegging eenigzins gewijzigd worden. In § 12 schijnt Thalheim Cobet's schrijfwijze niet begrepen te hebben: Cobet had niet *τοῦ* doorgeschrapt, maar het daarvóór staande *τά*, evenals Scheibe, en *τοῦ* opgenomen in *τἀδελφοῦ*. De nieuwe uitgave van Van Herwerden heeft Thalh. blijkbaar niet meer kunnen raadplegen, anders ware zeker bij § 13 eene gissing weggelaten, die Van Herw. zelf niet meer de vermelding waardig gekeurd heeft. Zoo schrijft Van Herw. thans ook in § 31 *εἶδεν* en niet meer *ᾔδειν* en behoudt in § 55 *γενόμενος*. In § 25 houd ik 't met Usener, Van Herwerden en Fuhr, die *Ἵν' ἀποθάνωμεν* als ingelascht beschouwen; in § 26 echter met Thalh., die *οἴει* handhaaft. In § 27 is *ἔπειτα* m. i. ten onrechte gehandhaafd: *ἐπεί* „immers" is daar noodig. In § 35 daarentegen is met het volste recht het felbestookte *τηρουμένους* in eer hersteld. Bij § 62 had Weidner's lezing volledig moeten opgegeven zijn: bij *ἀδικῶ* nog *κατηγορῶν* en bij § 89 had Cobet's nominativus *Ἐρατοσθένης* wel vermelding verdiend. In de adn. bij XXV, 7 staat Broeckmeijer verkeerdelijk voor Boekmeijer.

Doch genoeg; wij verheugen ons in den voortreffelijken tekst en de over 't geheel nauwkeurige, betrouwbare adnotatio critica en willen hier nog bijvoegen, dat Thalheim's werkzaamheid ook voor Dionys. Halic. *de Lysia iudicium* niet vruchteloos is geweest: in caput I tegen het einde komt de zin eerst door Thalheim's *οὐδ'* tot zijn recht.

Groningen. R. Leyds.

Aristofanes, Het Vrouwenparlement overgebracht door Dr. A. Halberstadt. Amsterdam, Cohen Zonen. 1900. (Pr. *f* 0,75).

Dr. Halberstadt ontwikkelt tegenwoordig een buitengewone activiteit. De werkkracht kookt en bruist in hem. Hij kan met Vondel zeggen:

Ik wordt zoo stijf geparst,
En 't is als jonge wijn die tot de spon uitbarst.

Met korte tusschenpoozen zagen zijn schoolwoordenboek, bovenstaande vertaling en het woordenboek op de *Hellenika* het licht. In onzen tijd van feminisme en vrouwenbeweging, waarbij helaas soms wat veel „beweging" is, was het een listig denkbeeld van den vertaler om Aristophanes' vrouwenkomedie in ruimer kring bekend te maken. De vertaling laat zich vrij vlot lezen, behalve waar de vertaler met zijn maat geen raad weet en de lezer na eenige wanhopige pogingen, ten einde raad, van verdere moeite afziet om rhythmisch te lezen. Zoo iets komt o.a. voor beneden aan blz. 32. Dr. H. doet — en terecht — geen moeite om ingewikkelde Grieksche maten te verhollandschen; hij maakt doorloopend gebruik van jamben, kortere of langere, naarmate in 't Grieksch kortere of langere verzen staan, zijn stuk houdt zoodoende ongeveer hetzelfde uiterlijk als dat van Aristophanes. Intusschen is Dr. H. lang niet zoo drastisch als de Grieksche schrijver, wiens „derbe" woorden en uitdrukkingen bijna overal door den vertaler worden verzacht, zoo b.v. waar hij *ἀλλὰ σὺ μὲν ἱμονιάν τιν' ἀποπατεῖς* weergeeft door „gij hebt me te lang werk", *βινεῖν ἑαυτάς* door „tot hare diensten dwingt", *σκαλαθύραι* door „vrijen", *δοκεῖς δέ μοι καὶ λάβδα κατὰ τοὺς Λεσβίους* door „al speelt g' ook met Lesbische liefde" en dgl. Aan den anderen kant blijft de mogelijkheid bestaan dat in Aristophanes' tijd deze en dergelijke uitdrukkingen minder kras klonken dan ze nu, letterlijk vertaald, zouden klinken. Moderne komediedichters werken ook niet met de taal van Langendijk en Bredero.

De vertaler had door wat meer handigheid hier en daar menig vers veel beter kunnen maken dan het er nu uitziet, en meermalen blijkt het maar al te veel dat hij niet gewoon is verzen te schrijven. Enkele voorbeelden mogen hier volgen, waarbij ik, uit eerbied voor des *Museums* plaatsruimte, alleen de blz. der vertaling en de door mij voorgestelde lezing vermeld.

Blz. 2: Wat houdt haar dan toch op? Blz. 3: . . . gelijk onz' afspraak was. Blz. 5: dan merkt geen sterv'ling iets. Blz. 7: Ga heen, pak gauw je weg! Je fopt ons toch altijd! Ibid.: Dat lijkt me, bij de twee godinnen, niemendal. Op dezelfde blz. komt te midden van de senarii een blank-verse regel voor. Blz. 8: . . . die allen gij begaat. Blz. 9: toen stemd' er ieder voor. Blz. 10: Het leven van den krijgsman gaat haar steeds aan 't hart. Ibid.: . . . geen man bedriegt haar ooit. Blz. 14: . . . geen uitstel lijdt mijn zaak. Blz. 15: . . . Ik merkte niets er van. Blz. 16: Och, och, was dat maar waar! Blz. 17: Als ik er nu naar toe ga, mis ik 't zeker ook. Ibid.: Toen Neoklides hoorde wat ter sprake kwam. Blz. 18: maar, naar hijzelf verklaarde, had hij 'n mantel om. Blz. 19: Hij noemde j' ook een dief! Ibid.: en nooit verklapt wat op Demeters feest | steeds door haar wordt gezien. Blz. 20: woelen in uw vuil. Ibid.: 'k Ben bang dat, wordt de vrouw de baas, z' ons dwingen zal | te doen wat wij niet willen . . . Wat dan wel te doen? | Ter wille haar te zijn. Blz. 21: waar onze tocht een aanvang nam. Blz. 22: Wij zullen trouw u volgen: Blz. 23: Waar zijt ge heen geweest? Ibid.: Ge vraagt wat mij dat deert? Blz. 26: Ik zal 't u toonen, zoodat gij het zelf getuigt. Ibid.: Maar laat iets zien, wat vroeger nooit gedaan of zelfs gezegd is. Blz. 28: Maar geeft de staat aan elk den kost. Ibid.: een leelijke eerst haar zin te doen. Blz. 29: . . . een tijd lang gaan verkeeren | eer hij de kleine haviksneus. Ibid.: De spot van alle menschen. Blz. 30: Of Leukolofas papa mij noemt, hoe is dat dan te dulden? (. . . kolofas is hier te lezen als „anapaest"). Ibid.: Maar erger nog dan dat vind ik. Ibid.: Ge krijgt in 't eerst wat er nog is, wij zullen daarna weven. Ibid. en 31 . . . de boeten, waar we toe veroordeeld worden, | betaalt de staat die ook voor ons? Blz. 31: Dat richt er veel te gronde. Ibid.: Van wien zal men dan leenen? Ibid.: een dronkaard iemand ransel geeft. Ibid.: Niet, als gij in het huis slaapt | en ook niet als ge buiten blijft, want allen hebben t' eten. Blz. 32: . . . zoodat het eten dezen | uit schaamte walgt. Blz. 35: Och pot, kom voor den dag! Ibid.: Wat doen die zaakjes naast elkaar, je houdt toch niet | een optocht voor den huisuitsmijter Hiëro? Blz. 36: Het wijst.

Deze voorbeelden mogen volstaan om mijn bedoeling duidelijk te maken.

Over 't geheel heeft de vertaler den vrijen, ongedwongen toon van zoo'n tooneelspel goed getroffen; de voorrede en de verklarende noten achteraan zijn dienstig tot het goed begrijpen der handeling.

Het komt mij voor dat de vertaler gewoonlijk goed het Grieksch weergeeft. Op 'n paar plaatsen begrijp ik hem niet. Op blz. 28 laat hij Blepyros zeggen:

Als soms een man een meisje ziet, waarmee hij graag wil [vrijen,
dan koopt hij daarvan [1]) de cadeaux e n b l ij f t i n d e g e- [m e e n s c h a p,
o o k a l s d e l i e f d e o v e r i s.

Voor de gespatiëerde woorden staat in 't Grieksch: *τῶν ἐκ κοινοῦ δὲ μεθέξει | ξυγκαταδαρθών.*

Op blz. 34 zegt Praxagora bij Dr. H.:

Maar met haar wollig schort schaff' zij der slaventroep
het zinnelijk genot, dat samenleving heet.

Aristophanes laat haar zeggen:

*ἀλλὰ παρὰ τοῖς δούλοισι κοιμᾶσθαι μόνον
κατωνάκην τὸν χοῖρον ἀποτετιλμένας.*

Op blz. 44 zegt het jonge meisje bij Dr. H.:

Zie de volheid mijner leden,
de volle weelde van mijn vleesch,
bloeiend als schoone appelen.

Bij Aristophanes: *τὸ τρυφερὸν γὰρ ἐμπέφυκε | τοῖς ἁπαλοῖσι μηροῖς.* Althans zoo staat het in mijn Didot-uitgaaf. Misschien is er een andere lezing waarin *μήλοις* voorkomt.

Den Haag. Edward B. Koster.

Carolus I. Hidén, De casuum syntaxi Lucretiana. II. Helsingforsiae (Berlin, Mayer & Müller). 1899. (Pr M. 2.50).

Het eerste stuk dezer studie is door mij in dit tijdschrift besproken in den jaargang 1898, afl. 6—7, kol. 180—182. In dit tweede stuk is door den schrijver op een los blad eene „Entgegnung" op mijne recensie ingesloten, die mij de vraag heeft doen overwegen of ik hem niet te veel eer bewees, wanneer ik ook dit tweede stuk recenseerde.

[1]) d. w. z. van zijn privaatbezit.

Nu ik echter verzuimd heb dit nieuwe deel van Hidén's studie terstond aan de Redactie van het *Museum* terug te zenden, kan ik niet nalaten het thans met een kort woord aan te kondigen.

Dit tweede stuk behandelt in 152 pagg. de syntaxis van den ablativus bij Lucretius. De methode is dezelfde als in het eerste stuk. De ablat. wordt natuurlijk als localis, instrumentalis en eigenlijke ablativus besproken. Hidén heeft ook nu weer aan het geheel en aan ieder der onderdeelen eene korte algemeene beschouwing laten voorafgaan, die, naar mijn oordeel, voor hen, die dit werk gebruiken zullen, overbodig is. Wie tegenwoordig eene speciale studie als deze ter hand neemt, kent zeker de nieuwere opvatting van den ablat. en de beteekenis en het gebruik van den localis, den instrumentalis en den eigenlijken ablativus, althans zoover als Hidén die hier bespreekt.

De nieuwere litteratuur, sedert 1896 verschenen, is, hoewel niet volledig, opgenomen, in 't bijzonder Heinze's uitgave van het 3de boek en Giussani's uitgave van den geheelen Lucretius. Meer dan in het eerste stuk heeft de schrijver de volledigheid, waarnaar hij streefde, bereikt. Toch nog niet overal. Wederom heb ik hier en daar, zonder uit te zoeken, eenige opgaven gecontroleerd en daarbij het volgende bevonden. Pag. 8 *mare* is volledig; pag. 9 *mons* ontbreekt V 824 *in magnis bacchatur montibu'*; pag. 16 *numerus* is volledig; pag. 19 *aestas* is volledig; pag. 26 *ponere* evenzoo; misschien ware het goed geweest nog te noteeren V 914 *trans maria alta pedum nisus ut ponere possit;* bij *deponere* en *reponere* ontbreekt geene plaats. Pag. 31 *clamar*, alle plaatsen zijn opgegeven, zoo ook bij *ars* pag. 44; naar analogie van *maesto cum corde* bij den abl. comit. had pag. 51 bij den abl. qualitatis onder *reperire* genoteerd moeten worden VI 5 *virum tali cum corde repertum.* Met het oog vooral op VI 992 had op pag. 57 verwezen moeten worden naar pag. 119 *manare* en omgekeerd. — Pag. 111 *causā:* alle plaatsen zijn aangehaald, maar pag. 130 *procul* mis ik IV 194, V 122, 406. Doch genoeg hiervan.

De lezer ziet dat hier eene volledigheid bereikt is en eene mate van nauwkeurigheid, waarvan in het eerste stuk nog geen sprake is. Natuurlijk mag ik hierin geene vrucht zien van mijne vorige recensie; de drie jaren, die verloopen zijn tusschen het eerste en het tweede stuk kunnen de grootere rijpheid van het tweede genoegzaam verklaren.

Ik zou zelfs durven beweren dat in een deel van deze studie „des Guten zu viel" gegeven is. Van pag. 65—85 geeft de schrijver de werkwoorden op, waarbij een ablativus instrumenti voorkomt. Mij dunkt die twintig bladzijden hadden tot tien kunnen gereduceerd worden, wanneer de schrijver vele plaatsen, die niets bijzonders bevatten, slechts aangeduid, niet uitgeschreven had.

Het Latijn laat nog wel wat te wenschen over, al stelt men ook voor eene grammatische studie de eischen niet al te hoog. Tweemaal op ééne bladz. vond ik *postquam* met plusqpf.; verder *exprimere* voor *significare*, *dependere* voor *pendere* en dergelijke.

Wanneer nu nog de genetivus bewerkt is en de schrijver kan besluiten het eerste stuk zijner studie over te werken, dan zal hij een zeer nuttig en degelijk werk over de syntaxis der casus bij Lucretius geleverd hebben.

Amsterdam. J. Woltjer.

Sîbawaihi's Buch über die Grammatik, übersetzt und erklärt von **Dr. G. Jahn.** 6. — 30. Lief. Berlin, Reuther & Reichardt. 1895—1900. (Pr. per afl. M. 4). [1])

Dr. Paul Brönnle, Contributions towards Arabic philology. Part I. The Kitāb al-makṣūr wa'l-mamdūd by Ibn Wallād. Leiden, Brill. 1900. (Pr. *f* 3.50).

Met de 30e aflevering is nu de vertaling van Sibaweih's Arabische grammatica door Prof. Jahn voltooid. Hem komt voor dit werk onze oprechte dankbaarheid toe. De genoemde grammatica, bij de Arabieren in zoo hoog aanzien, dat zij bij uitnemendheid „het boek" wordt geheeten, is, in weerwil van die populariteit, zeer zwaar te verstaan. Sibaweih was de groote baanbreker en moest voor de vele grammatische verschijnselen zelf de bepalingen vinden, die wel meestal goed gedacht, maar niet steeds op de eenvoudigste wijze geformuleerd zijn en ook niet het geheele werk door consequent zijn volgehouden. Van daar dat de behoefte aan verklaring reeds spoedig gevoeld werd en velen zich daarmede hebben bezig gehouden. Deze commentaren zijn ons van veel nut, hoewel men van verscheidene moeilijkheden de oplossing vruchteloos zoekt en dikwijls ook de uitlegging niet kan onderschrijven. Jahn heeft nu getracht eene vertaling te geven, die tevens eene verklaring moet zijn, en is m. i. in 't algemeen daarin goed geslaagd, zoodat voortaan voor allen, die Sibaweih willen bestudeeren, zijn boek onmisbaar is. De talrijke en vaak belangrijke aanteekeningen, voor een groot deel uittreksels uit de commentaren, zijn afzonderlijk gedrukt, zoodat men ze gemakkelijk naast de vertaling kan gebruiken.

Nu ontbreekt nog een hoogst gewichtig deel n.l. registers zoowel op den text als op de vertaling en de aanteekeningen. Wij vernemen uit de onlangs verschenen voorrede tot het tweede deel, dat de heer Witschel deze maakt en reeds voor eene derde deel klaar heeft. Wij hopen dat het niet te lang moge duren eer wij die kunnen gebruiken.

Bijna gelijktijdig met deze laatste aflevering is de eerste verschenen van eene door Dr. Paul Brönnle ontworpen uitgave eener reeks belangrijke verhandelingen van Arabische philologie. Deze eerste bevat Ibn Wallâd's boek over de woorden op verkortbare of verlengde *a* eindigende. Daar vele woorden, overigens gelijk geschreven en dikwijls ook gelijk luidend, alleen door den verschillenden uitgang zeer verschillende beteekenis krijgen, is een afzonderlijk daaraan gewijd geschrift zeer nuttig. Er bestaan daarvan vele, maar Ibn Wallâd's boek munt door belangrijkheid uit. Dr. Brönnle's text is met zorg bewerkt. Ik heb slechts weinige kantteekeningen gemaakt, die ik hem schriftelijk zal mededeelen. Het tweede deel (er zullen in 't geheel

[1]) Zie *Mus.* III, 9.

tien komen) zal inleiding, commentaar en indices tot het eerste deel bevatten en tevens eene voorrede met bibliographisch overzicht voor de geheele reeks. Eerst uit dit tweede deel zullen wij vernemen, welke beginselen Dr. Brönnle geleid hebben bij het ondernemen dezer uitgave. Dat die, evenals Jahn's vertaling van Sibaweih, door de Akademie van Wetenschappen te Berlijn en door de *Deutsche Morgenländische Gesellschaft* gesteund wordt, bewijst dat zij door bevoegde beoordeelaars voor gewichtig wordt gehouden.

Leiden. M. J. de Goeje.

Anton Baumstark, Syrisch-arabische Biographieen des Aristoteles. Syrische Commentare zur ΕΙΣΑΓΩΓΗ des Porphyrios. [Aristoteles bei den Syrern vom V.—VIII. Jahrhundert. Syrische Texte hrsg., übers. und untersucht von Dr. A. Baumstark. Bd. I]. Leipzig, B. G. Teubner. 1900. (Pr. M. 12).

In een vijfdeelig werk wenscht de schrijver ons de Syrisch-Aristotelische literatuur van de 5e—8e eeuw toegankelijk te maken. Om praktische redenen moeten voorloopig de Syrische vertalingen van Aristoteles' werken en die van de *Εἰσαγωγή* van Porphyrios achterwege blijven. Die beperking tot het exegetisch en paraphrastisch materiaal mogen we met den bewerker betreuren, we kunnen toch niet anders dan den moed van het ondernemen zoowel als het begin van de uitvoering prijzen. Na de biografieën, reeds in 1898 als Heidelberger Habilitations-schrift verschenen, en de *Εἰσαγωγή*-kommentaren in dit eerste deel zullen deel 2—4 verklaringen van de drie eerste geschriften van het Organon brengen, terwijl het vijfde deel bestemd is voor de Syriaca betreffende de metaphysica, physica en psychologie van Aristoteles. Deze indeeling geeft een goed beeld van de filosofische werkzaamheid van de Syriërs in den eersten tijd.

Aan het sterk persoonlijk karakter van Baumstark's werk kent men den congenialen leerling van Erwin Rohde. Wat de interpretatie der filosofische verschijnselen betreft is dit eer een voordeel dan een nadeel te achten. En daar de schrijver èn als klassiek èn als Oostersch filoloog op de hoogte van zijn taak blijkt te zijn, zoo kunnen we met blij vertrouwen zijn arbeid ter hand nemen. Na veel geliefhebber van anderen op dit gebied waren reeds zijn *Lucubrationes Syro-Graecae* (*Jahrb. f. class. Philol.* XXI. Suppl. Bd, p. 353 sqq.) een verrassing. En nu met de verschijning van dit werk, waartoe een herhaald verblijf in Italië den schrijver in staat stelde, kunnen we hopen, eindelijk een juist inzicht te verkrijgen in de wijze waarop de Syriërs Aristoteles hebben gevonden en aan de Arabieren overgeleverd. Ook voor de klassieke filologen is een en ander van beteekenis. Ik veroorloof me vooral de aandacht te vestigen op wat hier (p. 70 vv.) over den *Πίναξ* van Ptolemaios Chennos wordt gezegd.

Een enkele bedenking mag ik niet verzwijgen. Ik bewonder de vindingrijkheid en de scherpzinnigheid, waarmee de schrijver hypothezen opbouwt, maar ik zal die nog meer bewonderen, als later te vinden feiten deze komen bevestigen. 't Is soms om van te duizelen! Al te gemakkelijk wordt m. i. het bestaan van een Ptolemaeischen *Πίναξ* van Ibn Djuldjul aangenomen (p. 58 vv.). Dat de arts Râzî de biografieën van filosofen zou hebben geschreven, waarover p. 114 vv., 126 vv. wordt gehandeld, vind ik om meer dan ééne reden hoogst twijfelachtig. De attributie is in elk geval zeer gewaagd. Daarentegen kan ik me goed vereenigen met wat er over het aandeel van Joannes Philoponos in de Syrische traditie wordt gezegd (p. 156 vv.); dit schijnt mij een der best geslaagde deelen van het werk te zijn.

Over allerlei bizonderheden uit te weiden laat de plaatsruimte niet toe. Een andere verklaring van al-Kindî's bijnaam dan hier (p. 23) vermoed wordt, heb ik gegeven in *Arch. f. Gesch. d. Philos.* XIII, p. 153 v. Daar heb ik ook, evenals in mijn *Geschichte der Philosophie im Islam* passim, op de tegenstelling tusschen 'natuurfilosofen' en 'logici' gewezen. Een illustratie van deze tegenstelling meen ik nu ook hier te vinden in een passage van de Arabische Aristoteles-biografie bij al-Mubaššir (Baumstark, p. 127 v.), waarmee Lippert (*Studien auf den Gebiete der griechisch-arabischen Übersetzungslitteratur*, I) geen weg wist en waarvan zelfs Baumstark met een non liquet afscheid neemt. Men leest daar dat Aristoteles tegen de oppositie van Epikuros en Pythagoras als verdediger van grammatiek, rhetoriek en poëtiek optrad. Voor het geuite vermoeden, de namen der opponenten als Hippias, Gorgias en Protagoras te lezen, is geen grond. Aan het anachronisme behoeft niemand die met de Oostersche overlevering bekend is zich te stooten. Het komt mij dus zeer aannemelijk voor dat wij hier Epikuros en Pythagoras, naar Oostersche zienswijze, als vertegenwoordigers van de natuurfilosofie moeten opvatten, waartegen Aristoteles de rechten van de logische wetenschappen deed gelden. Dat was, volgens de Oosterlingen, de historische verdienste van Aristoteles, dat hij aan de voorhanden filosofie de logica toevoegde en tot deze rekende men, afgezien van den oudsten tijd toen men niet verder ging dan tot de kategorische figuren van de analytica priora, ook rhetoriek en poëtiek en allerlei grammatische speculatie te behooren.

Ik eindig met den wensch, dat de schrijver lust en gelegenheid vinde zijn hoogst verdienstelijk werk zoo spoedig mogelijk voort te zetten en te voltooien.

Groningen. T. J. de Boer.

A. Borgeld, De Oudoostnederfrankische Psalmen. Klank- en Vormleer. Groningen, J. B. Wolters. 1899. (Groningsche Dissertatie).

Dr. P. Tack, Proeve van Oudnederfrankische Grammatica. Gent, Siffer. 1897. (Uitgave der Kon. Vlaamsche Academie).

De heer Borgeld heeft met zijn klank- en vormleer der Wachtendonckschе psalmen de serie grammatica's der Germaansche dialecten weer met een nummer vermeerderd en .... met een goed nummer. B.'s doel was „uitsluitend een nauwkeurige samenstelling van de klank- en vormverschijnselen te geven, meestal zonder een verklaring te beproeven" (p. VIII), en daarin is hij ten volle geslaagd: het boek legt getuigenis af van de groote nauwkeurigheid van den schrijver, die zich niet vergenoegd

heeft met het geven van eclectische voorbeelden, maar alle bewijsplaatsen zorgvuldig heeft aangehaald. Aan de behandeling van de klanken en woordsoorten gaat een inleiding vooraf: deze bevat een beschrijving van het materiaal en de herkomst er van, een overzicht van de verschillende uitgaven der respectieve brokstukken, van de aanhalingen er uit of bespreking er van door verschillende oudere taalkundigen, een samenvatting der meeningen eindelijk omtrent de taal, waarin de psalmen geschreven zijn. Wat dit laatste punt betreft, Cosijn's bekende verhandeling maakte in 1873 de kwestie in hoofdzaak uit en de zaak bleef rusten tot Jostes in 1895 en Van Helten in 1896 en 1897 zich tegen Cosijn's zienswijze verklaarden. B. nu sluit zich, zonder nadere bewijzen aan te voeren, bij Van Helten aan en stelt alzoo vast een Zuidmiddelfrankische „Vorlage", die, wat ps. 18, 53—73 aangaat, door een Oostnederfrankisch omwerker in grammaticaal opzicht is gewijzigd. Tegenover Van Helten bleef Cosijn in 1896 voor ps. 18, 53—73 aan een Oostnederfrankisch origineel vasthouden, terwijl in den laatsten tijd Dr. Gombault zich als een ijverig kampioen voor deze zienswijze heeft doen kennen. Gombault (*T. en L.* 1899 en 1900) tracht aan te toonen, dat een aantal vormen, die B. met Van Helten residua uit de Zmfrk. „Vorlage" noemt, wel degelijk ook op Nederduitsch gebied zijn aan te wijzen of althans zeer goed tot den Nederduitschen taalschat kunnen hebben behoord. Daarop is Van Helten weer tegen Gombault in 't krijt getreden. Bepaald overtuigd heeft Prof. van H. ook mij niet. Van den „saksische(n) omhaal van den heer Gombault" maakt hij zich wel wat gemakkelijk af: toegegeven toch, dat het aanwezig zijn van Saxonismen in de psalmen niet onvoorwaardelijk voor de onmiddellijke nabuurschap van Saksenland behoeft te getuigen, gaat het toch ook niet aan om vormen, die Nederduitsch kunnen zijn, b.v. in het Saksisch voorkomen, beslist voor residua uit de Zmfrk. „Vorlage" te verklaren; het zijn, op zijn minst genomen, twijfelachtige bewijsplaatsen; men vergelijke b.v.: B. § 16 *kierit*: cf. Gallée, *Alts. Gramm.* § 116 (ook Holthausen § 242); al is het niet zeker, dat we in al deze vormen palataaluitspraak van de *k* hebben aan te nemen, de mogelijkheid is toch niet uitgesloten en hiermede vervalt de vorm als bewijsplaats voor een Zmfrk. origineel. — B. § 23, 107, 108: wegens de-*a* in den dat. sg. of *-as* in den gen. sg. worden een paar woorden der *a-*, *ja-*, *wa-* decl. tot residua verklaard; toch komen die uitgangen *-a*, *-as* eveneens meermalen in het Os. voor. — B. § 85: wegens de *g* voor *k* worden *beceignedo* (*c* foutief voor *t*) en *teignon* overblijfsels uit den oorspr. Zmfrk. text genoemd; in het Os. vindt men toch ook die *g*-vormen, vgl. Ess. Ev. Luc. 22.47 *tegnidda*, Cott. 405 *thegne* (ls. *tegne*), 852 *tegno*, 2076 *tegno:* we hebben hier misschien eenvoudig met een phonetische schrijfwijze te doen, met een verzachting van de *k* voor *n*. — B. § 205: dat de vormen 3 p. pl. ind. praet. *farnâmen* en *uuâren*, met *-e-* in plaats van *-u-* of *-o-* in den uitgang, resten zijn uit het Zmfrk. origineel, is nog zoo zeker niet; kan de vorm op *-in* (verzwakt *-en*) niet uit den conj. praet. zijn ingedrongen? In den conj. praes., waar volgens B. § 194 de uitgang *-in* van den conj. praet. vasten voet heeft gekregen, vinden we ook wel *-en* naast *-in*. — En zoo is er meer. Conclusie: ook met de verschijning van B.'s boek is het laatste woord in de kwestie over het ontstaan der onderhavige psalmvertaling nog niet gesproken.

Op de inleiding volgen respectievelijk hoofdstukken over de vocalen, de consonanten, de declinatie, de conjugatie en de partikels. Gombault heeft in zijn boven reeds aangehaalde, betrekkelijk uitvoerige critische studie de aandacht gevestigd op een aantal punten, waarin hij met B. van meening verschilt. Ik voor mij trek dus hier liever een parallel tusschen B.'s werk en het in 1897 verschenen boek van den heer Tack; alleen wil ik eerst de opmerking, dat het jammer is, dat B. geen afzonderlijke behandeling van de consonanten-geminatie en den „grammatischen Wechsel" heeft gegeven, even onderschrijven.

In de eerste plaats nu de vraag: heeft B. geen overbodig werk gedaan met een Ondfrk. spraakkunst in het licht te zenden zóó kort na de verschijning van het overeenkomstige boek van T.? Ter verontschuldiging zou kunnen dienen, dat het bestaan van het laatstgenoemde werk aan B. onbekend was (noot p. VI); gelukkig kunnen we echter constateeren, dat beide werken elkander aanvullen en bovendien dat een vergelijking niet ten nadeele van B. uitvalt.

Het voorwoord bij T. getuigt van geestdrift maar zegt zeer weinig: het is in hoofdzaak een pleidooi voor de stelling, dat eens een tamelijk rijke Ondfrk. literatuur moet hebben bestaan; bij B. vinden we een zeer zakelijk overzicht van hetgeen tot nu toe over de psalmen is geschreven. Een hoofdonderscheid tusschen beide werken is, dat B. zich uitsluitend bepaalt tot het geven van een nauwkeurige samenstelling van de klank- en vormverschijnselen van psalmen en glossen, terwijl de vormen der pss. 1—3 en der uit de pss. 1—9 afkomstige glossen afgescheiden zijn van de overige; T. daarentegen aan de hand van werken als Mackel, Waltemath en Dassonville ook de eigennamen en de Frankische elementen in het Fransch in den kring van zijn onderzoek betrekt, terwijl hij de psalmen en glossen niet scheidt, dus Zmfrk. en Oostndfrk. dooreenmengt. T. vergelijkt voordurend andere Germaansche dialecten en tracht in verband hiermede de chronologie van verschillende klankveranderingen vast te stellen, B. doet dit niet in overeenstemming met de lijn, die hij zich voor zijn werk afgebakend had. B. citeert steeds de plaatsen, waar de voorbeelden voorkomen en geeft ze alle, T. doet dit niet of slechts een enkele maal: dit feit weegt m. i. zwaar in het voordeel van B. In één adem noemt T. (§ 29, 30) de voorbeelden, waar $\bar{a}$ = got. $\bar{e}$ en waar $\bar{a}$ door samentrekking is ontstaan van $\breve{a}$ met een volgende vocaal na wegval van *h*; B. maakt (§ 1. a. 2 en § 10) een behoorlijke scheiding. T. dwaalt, als hij (§ 35) den vorm *ten* uit *tehen* opgeeft als voorbeeld van $\bar{e}$ ontstaan uit diphthong *ai* voor *h*: in got. *taihun* toch vinden we de korte open *e* (= *ai*) en niet den diphthong: de $\bar{e}$ in *tēn*, ohd. *zēn* is ontstaan door

samentrekking na uitstooting der *h* (cf. Braune, *Ahd. Gramm.* § 154 a. 7); B. is hier dan ook nauwkeuriger (§ 5. a. 2). Duidelijker en meer systematisch bewerkt is bij B. o. a. het artikel over de *au* (§ 18, 19): men vergelijke dit met de overeenkomstige §§ 38 en 39 bij T. Dezelfde opmerking geldt ook vooral voor het hoofdstuk over de vocalen der niet-behoofdtoonde lettergrepen: bij B. § 22—52 (16 pag.) tegen § 42—45 (3 pag.) bij T.; het verschil is groot. Voorts vergelijke men § 84 van B. met §§ 86 en 87 van T.: de eerste geeft cijfers, de tweede niet. Het geldt hier de aanwijzing der gevallen, waar germ. *k* door de teekens *k* en *c* wordt voorgesteld: van belang zijn die cijfers dus wel. T. § 99 *hlothu:* B. merkt (§ 90) terecht op, das dit een Saksische vorm is. Bij de declinatie (42 pag.) geeft B. alle woorden in de casus waarin ze voorkomen, met opgave van plaats; T. (28 pag.) bepaalt zich tot het aanvoeren van meer of minder voorbeelden. Bij de fem. *i*-stammen maakt de laatste geen onderscheid tusschen die met lange en korte stamsyllabe. De opmerking, omtrent de declinatie gemaakt, geldt m. m. nog sterker voor de conjugatie, die bij T. 18 pag., bij B. 42 pag. beslaat: het overzicht, dat men bij B. krijgt, is duidelijker, vollediger, nauwkeuriger, meer systematisch. Waarom wijkt T. bij de indeeling der st. w. w. van de in de Germaansche grammatica gebruikelijke splitsing in 6 klassen af? Nu vereenigt hij in zijn 3e klas de 3e, 4e en 5e van B.: de duidelijkheid wordt er niet door bevorderd. De kleinere rededeelen worden door T. geheel over het hoofd gezien. Een voorbeeld van overdreven purisme bij T. is het gebruik van „schuinsche naamvallen" voor *casus obliqui.*

Mij dunkt summa summarum, dat de titels dezer beide werken tevens hun respectieve waarde aangeven: T. heeft zijn boek genoemd een „Proeve", B. eischte meer en spreekt van een „Klank- en Vormleer".

Tilburg. Van Swaay.

Caroline T. Stewart, Grammatische Darstellung der Sprache des St. Pauler Glossars zu Lukas. Berlin, Mayer und Müller. 1901 (Pr. M. 1.20). (Berlijnsche dissertatie).

De schrijfster van deze dissertatie heeft, naar het model van Braunes *Ahd. Gramm.*, een klank- en vormleer gegeven van de St. Pauler glossen bij Lucas I 64—II 51 (gedrukt in *Ahd. gll.* I, p. 728—737). De eerste eisch, dien men aan een dergelijk werk mag stellen, vooral waar het de behandeling van een zoo weinig omvangrijke stof geldt, is nauwkeurigheid in het opgeven der voorkomende vormen en een juiste rangschikking daarvan in de verschillende groepen. In dat opzicht is op dit boekje nog al het een en ander aan te merken. Er komen niet alleen vrij veel drukfouten, maar ook verschillende andere onnauwkeurigheden in voor. Zoo ontbreekt b.v. in § 4 onder de vormen zonder umlaut *angele* 731, 54; in § 38 worden drie vormen met inl. $k < g$ genoemd, terwijl bovendien nog voorkomen *(ta)kes* 735, 47 en *eruuirdikemu* 730, 10; in § 40 wordt de anl. consonantverbinding *st*, niet *tr* genoemd (vgl. *trost* 733, 56); in § 42 ontbreekt de vorm *sindh* 736, 34; in § 45 wordt als gen. s. *(truhti)nes* 735, 61, als dat. pl. *tagum* 736, 20 opgegeven, terwijl van die vormen de eerste bovendien nog 729, 23; 731, 13; 733, 23, de tweede ook 736, 45 voorkomt, e. d. m. Of men dus de getallen, die de Schr. voor het aantal voorkomende vormen opgeeft, volkomen kan vertrouwen, meen ik te mogen betwijfelen.

Het best geslaagd komt mij het slot van het werkje voor, waarin de Schr. een opsomming geeft van de dialectische eigenaardigheden der glossen. Zij sluit zich aan bij Kögels meening, die de glossen voor hoogalemannisch houdt, waarschijnlijk uit Reichenau afkomstig, terwijl op grond van een vergelijking met de Murbacher hymnen en de glossen Rb als tijd van vervaardiging het laatste gedeelte der achtste eeuw wordt aangenomen. Met deze conclusie zal men zich kunnen vereenigen.

Amsterdam. A. Borgeld.

The Misfortunes of Arthur by Thomas Hughes and Others, edited with an Introduction, Notes and Glossary by **Harvey Carson Grumbine.**

Dr. Jakob Haber, John Heywood's "The Spider and the Flie." Ein Kulturbild aus dem 16. Jahrhundert. (Litterarhistorische Forschungen, herausgegeben von Jos. Schick und M. Frh. von Waldberg, XIV en XV). Berlin, Emil Felber. 1900. (Pr. M. 7 en M. 3).

De hier boven uitgeschreven tietels geven al vrij wel aan wat de heren Grumbine en Haber zich voorgesteld hebben te doen. Het door de eerste her uitgegeven drama, bekend uit „Dodsley", is een van die curieuse 16e eewse hybriden, nationaal door z'n stof en klassiek door zijn Seneca'se bewerking die voor de aesthetiese literatuurgeschiedenis alleen waarde hebben als *foil* voor Shakespeare. Over de vraag of er niet andere drama's eerder in aanmerking zouden hebben moeten komen voor de eer van een aparte uitgave, daarover kan men met de heer G. van mening verschillen. Wat hij ter verdediging van zijn stofkeus op de eerste blz. van zijn boek bijbrengt (men voelt terstond dat het *qui s'excuse s'accuse* hier enigsins van toepassing is) zou alleen in aanmerking kunnen komen bij 'n stuk dat noch nooit herdrukt was. De keus is des te meer te betreuren omdat b.v. voor zoo'n belangrijk punt als de plaats van het drama in de literatuurgeschiedenis, de uitgave al niet veel meer geeft dan wat G.'s voorgangers, Cunliffe en Fischer, gegeven hébben. Maar laat ons niet ondankbaar zijn, en verklaren dat, onder de omstandigheden het werk moeilik beter uitgevoerd had kunnen worden en laat mij vooral niet vergeten hier al dadelik de aandacht te vestigen op de *bright side* — which is after all the right side!

Ik bedoel Chapters II en IV over „The Sources of the Play" en „The Verse". In het laatste vind ik 'n uitstekende expositie van het metrum, vrij van 'Systemzwang' en toch met n' open oor — te veel gaan af op hun oog! — voor het sisteem; en in 't eerste komt de auteur tot belangrijke, van zijn voorgangers afwijkende, konkluzies, die mij de plaats van het bespreken waard schijnen te zijn.

Terwijl tot nu toe n.l. 'Le Morte Arthur' als bron

werd aangegeven, meent Grumbine die te vinden in Geoffrey of Monmouth's 'Historia Britonum'. En 't is niet in tegenspraak met de lof die ik onze auteur zo even toezwaaide als ik zeg dat ik 't met die konkluzie niet geheel eens ben. De zaak is n.l. deze: Hij, die dit tweede hoofdstuk bestudeert, zal al licht getroffen worden door de weinig letterlike overeenstemming van de 'Historia' met onze tekst, en als men dan bedenkt hoe de 16e eewse dramatici — om maar alleen van hen te spreken —, zelfs Shakespeare, hun bronnen altans voor 'n groot gedeelte op de voet volgden — grijp er maar uit, b.v. Shakespeare's Romeo and Juliet en Brooke; Marlowe's Faustus en de Engelse vertaling van 't Duitse Volksboek, waar gehele passages letterlik overgeschreven zijn — dan wekt zulk 'n los verband als dat wat G. tussen de 'Historia' en de 'Misfortunes of Arthur' aanneemt, apriori al reeds enige twijfel. Als dit 't enige was, dat ik tegen Grumbine in te brengen heb, zou ik er minder gewicht aan hechten. Maar er is meer. Onze auteur zelf wordt (zie b.v. p. 35 note, p. p. 46, 47, 50 en 51) er toe gedreven andere bronnen aan te nemen dan de 'Historia'; (o.a. zijn er reminiscensies aan 'Le Morthe Arthur', waar hij merkwaardigerwijze aan de Franse tekst denkt; waarom?); dus dan is de 'Historia' ook niet de dierekte bron voor Hughes geweest in de zin waarin Holinshed 'de' bron van Shakespeare's Macbeth is. En toch zou ik na G's onderzoekingen niet langer 't oordeel van G's voorgangers onderschrijven en 'Le Morte Arthur' als 'de' bron aanzien. Grumbine schijnt mij n.l. bewezen te hebben dat de 'Historia' is, niet, zo als hij meent, de dierekte bron, maar de indierekte bron en we zullen op 'n gelukkig toeval moeten wachten, dat ons op 'n zekere dag de bron in de handen speelt en dan, verwacht ik, zullen we zien dat voor dàt stuk de 'Historia' de bron is. Grumbine's verdienste bestaat o. a. daarin dat hij ons nu naar die bron zal doen zoeken.

Gelukkiger in de keus en minstens even voortreffelik in de uitvoering, schijnt mij de auteur van het tweede boekje.

In 'n vrij uitvoerige inhoudsopgave leidt Dr. Haber dit zo goed als onbekende gedicht bij de lezer in, — onbekend omdat 't pas in 1894 en dan noch wel 'privately', herdrukt is. Daarna geeft hij 'n zeer grondige bespreking van de politieke en 'Kulturgeschichtliche' beteekenis van het gedicht en komt tot resultaten waarover de weinige — zo als Ward —, die zich vroeger er over uitgelaten hebben, wel 't meest verrast zullen zijn. Ik geef die liefst met de eigen woorden van de schrijver weer: „Im ersten Teil (K. 1—27) bedeutet das Spinnweb die Gesetze, die Spinne den Richter, beziehungsweise den Kardinal Wolsey; die Fliege vertritt die Bauern und Handwerker, die *commons*, die der Willkür des Richters preisgegeben sind." . . . . „Im zweiten, viel später geschriebenen Teil bedeuten die Fliegen dasselbe wie im ersten Teil, die Spinnen aber sind jetzt die Grossgrundbesitzer, das Spinneweb ihr Grossgrundbesitz, den sie über Gebühr ausgedehnt haben, indem sie die yeomen-flies durch allerlei Kniffe, hauptsächlich durch masslose Erhöhung der Pachtgelder, aus ihren Pachtgütern vertrieben. Der Kampf mit den Waffen und was darauf folgt, lehnt sich eng an die Ereignisse von 1549—53 an. Als Spinne ist hier der Herzog von Northumberland gedacht, als Magd mit dem Besen die Königin Maria. Unter der Ameise ist wahrscheinlich die Geistlichkeit zu verstehen, die eine vermittelnde Rolle spielt."

Dr. Haber heeft hier 'n uitstekend stuk werk geleverd waarmee de ondergetekende hem van harte geluk wenst. Aan de schakel der bewijsvoering schijnt niets te ontbreken; zijn argumentatie is voorzichtig, zijn belezenheid groot, en zijn arbeid is goed verwerkt — excellently digested. Ik aarzel geen ogenblik, niet alleen te voorspellen dat zijn rezultaten in hun geheel in toekomstige handboeken zullen worden overgenomen, maar ook te verklaren dat we m. i. van hem noch menig uitstekend werk te verwachten hebben.

Een enkele opmerking ten slotte, die misschien de firma Felber zich meer aan te trekken heeft dan de schrijver. Waarom kregen de lezers de afbeeldingen waarover Haber argumenteert, niet te zien? De reproductie is tegenwoordig zo goedkoop! Dan zouden we er over hebben kunnen oordelen, of ze werkelik zo belangrijk zijn als Dr. Haber beweert. Zijn beschrijving heeft me daarvan niet overtuigd.

Gent. H. Logeman.

W. Liebenam, Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche.
Leipzig, Duncker und Humblot. 1900. (Pr. M. 14).

Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche luidt, zeer algemeen, de titel. Maar wie op dezen titel afgaande in gespannen, ook wel eenigszins bange, verwachting het boek opslaat, om te zien hoe den schrijver de bewerking is gelukt van dit veelomvattende en uiterst moeilijke onderwerp, dat voor het oogenblik nauwelijks voor eene bevredigende behandeling vatbaar schijnt, zal zich spoedig teleurgesteld of — misschien opgelucht gevoelen, als hij de voorrede lezende bemerkt, dat slechts een onderdeel het eigenlijke thema van het boek zijn zal. „Aus langjährigen Studien über die Bedingungen, Formen und Wege der municipalen Entwicklung im Römerreiche veröffentliche ich vorläufig nur vorliegenden Abschnitt, um eine, wie mir scheint, wesentliche Frage klar herauszuheben und, soweit es überhaupt derzeit möglich ist, zu beantworten, inwiefern und ob [waarom niet „ob und inwiefern"?] der städtische Haushalt gegenüber den von Kommune und Staat gestellten Anforderungen in Ordnung gehalten werden konnte" (p. VII).

Edoch, aan dit beperkter program beantwoordt het boek ook weder niet. Het wordt den lezer weldra maar al te duidelijk dat de schrijver steeds op twee gedachten hinkt en zich niet heeft weten te bepalen tot het nader aangegeven onderwerp, dat toch waarlijk uitgebreid genoeg is. De vele bouwstoffen, die hij verzameld had, te laten liggen, als zij op zijn onderwerp geen betrekking hadden of er slechts in een zeer verwijderd verband mede stonden, daartoe heeft hem de kracht ontbroken. En ook, vreeze ik, het onderscheidingsvermogen. Want het bene distinguere is zijne sterke zijde niet. Ten bewijze citeer

ik de eerste woorden van het eerste hoofdstuk. „Grundbesitz", lezen wij daar, „und Kapitalerwerb bilden den Grundstock des Vermögens für die städtischen Gemeinden im römischen Reich". Dit is, naar het mij voorkomt, scheef gedacht, daar immers grondbezit en „Kapitalerwerb" ongelijksoortige grootheden zijn en het verwerven van kapitaal geen deel van het vermogen kan zijn. „Die Einnahmen derselben beruhen deshalb", zoo staat er verder, „a. als regelmässige: 1. auf den Liegenschaften, deren Erträge entweder unmittelbar oder durch Verpachtung, ausnahmsweise durch Verkauf erzielt werden, also 2. durch Verwertung der kommunalen Aecker, Wiesen, Weiden, Forsten, Seeen, Flüsse, Bergwerke, Salinen, Steinbrüche u. a. m. 3. auf der Nutzung kommunaler Einrichtungen wie Wasserzoll" enz. Wie ziet niet in dat het sub 1 genoemde eigenlijk herhaalt wat reeds even tevoren gezegd was en dat het onder de twee eerste hoofden gespecificeerde inderdaad slechts onder één behoorde te staan: „Die Einnahmen derselben beruhen deshalb a. als regelmässige: 1. auf der Verwertung der Liegenschaften (kommunalen Aecker — Steinbrüche u. a. m.), deren Erträge entweder unmittelbar oder durch Verpachtung, ausnahmsweise durch Verkauf erzielt werden, 2. auf der Nutzung kommunaler Einrichtungen" enz.

Misschien zal mij, na dit voorbeeld van min juiste onderscheiding en definieering in de allereerste woorden, ook zonder nader bewijs de bewering veroorloofd zijn dat in elk der 3 boeken, waarin het werk is verdeeld (1. *Einnahmen und Ausgaben der Städte;* 2. *Städtische Vermögensverwaltung;* 3. *Staat und Stadt*) gelijksoortige voorbeelden slechts al te talrijk zijn.

De wijze van behandeling is de ouderwetsch-antiquarische, die voor de historische ontwikkeling weinig oog pleegt te hebben. Maar ook bij deze ware het mogelijk geweest streng te scheiden tusschen het Hellenistische oosten en het geromaniseerde westen, tusschen de steden in de senatorische en die in de keizerlijke provinciën, tusschen de vrije of quasivrije en de onderdanige gemeenten. Niet dat de schrijver de noodzakelijkheid hiervan niet zelf gevoeld en ook getracht heeft aan dien eisch te voldoen, maar ook in dit opzicht is het onderwerp hem te machtig geweest.

Ten zeerste bevreemdt het ook hem te hooren verklaren dat hij Egypte buiten beschouwing heeft gelaten, en kenschetsend zijn de redenen die hij daarvoor aangeeft. Moge men de eerste, de eigenaardige positie door dit land in het Romeinsche Rijk ingenomen, zij het ook zeer voorwaardelijk, laten gelden, een zonderlingen indruk maakt de tweede: „diesen Ausschluss rechtfertigt .... der Umstand, dass die staunenswerte Menge der bislang ans Licht geförderten und fast täglich sich mehrenden Papyrusurkunden ganz neue Aufschlüsse über diese Verwaltung bringt und weiter zu geben verspricht, so dass für den Versuch einer zusammenfassenden Darstellung jetzt schwerlich der passende Zeitpunkt wäre." Is het niet alsof iemand in het schemerdonker zittende verklaarde wel gaarne het volle licht te willen zien, maar weigerde naar buiten te gaan omdat de weg er heen hem te lang was?

Liebenam's boek is m. i. niet veel meer dan eene reusachtige verzameling bouwstoffen, niet zonder veel onnutten ballast. Het is à refaire. Maar wie die taak onderneemt zal zijn voorganger dankbaar zijn voor het vele werk dat hem uit de handen is genomen, en tot tijd en wijlen dit nieuwe werk verschijnt zal men Liebenam's *Städteverwaltung* niet kunnen ontberen.

Groningen. U. Ph. Boissevain.

Henri Charles Lea, Histoire de l'inquisition au moyen âge. Ouvrage traduit sur l'exemplaire revu et corrigé de l'auteur par Salomon Reinach. Précédé d'une introduction historique de Paul Fredericq. Tome I. Paris, Société nouvelle de librairie. 1900. (Pr. fr. 3.50).

In 1888 verscheen Lea's *History of the Inquisition of the Middle ages* en dertien jaar later zag van het eerste deel eene Fransche vertaling het licht. Bij de aankondiging van deze vertaling meen ik mij ontslagen te mogen rekenen van een beoordeeling van het zoo gunstig ontvangen Amerikaansche werk. Reeds bij zijn verschijning wekte het de bewondering van de beoefenaars der middeleeuwsche geschiedenis en sedert heeft het zich een breeden kring van vrienden verworven. Hier zij er slechts aan herinnerd dat Lea zich voorstelde een volledige geschiedenis van de inquisitie te geven; de eerste drie deelen behandelen de middeleeuwen, terwijl de schrijver later de historie van het geloofsonderzoek na de Hervorming zou voortzetten. Voor zijn doel gebruikte hij niet alleen de boeken aan zijn onderwerp gewijd, maar onderzoekingen in de archieven van Parijs, Toulouse, Brussel, Venetië, Florence en Napels vermeerderden in niet geringe mate de reeds voorhanden gegevens. Lea's streven is aan te toonen dat de inquisitie niet is geweest een willekeurige instelling der Katholieke Kerk, maar een noodzakelijk uitvloeisel van den geest, die langzamerhand in de Kerk de overhand gekregen had, een geest van verwereldlijking en van verwaarloozing der godsdienstige belangen der geloovigen, die een krachtig opbloeien der ketterij ten gevolge had. Om dezen hoogst gevaarlijken vijand meester te blijven had de Kerk behoefte aan een instelling als de inquisitie.

Het eerste deel van Lea's werk — dat nu in Fransche vertaling het licht heeft gezien — schetst eerst een breed opgezet tafereel van de kerkelijke toestanden vóór de instelling der inquisitie. De schrijver geeft ons hier veel moois te lezen, al zal men niet altijd zijn wijze van zien beamen. Zoo zou ik b.v. niet gaarne onderschrijven wat hij aangaande Franciscus van Assisi mededeelt, n.l.: „Si Saint-Dominique fut le type du missionnaire actif et pratique, Saint François fut l'idéal de l'ascète contemplatif". Maar waar men een zoo ruim veld heeft te overzien, is het natuurlijk dat niet alle punten even helder uitkomen of even goed belicht worden. Dit eerste deel is verder gewijd aan een zeer uitvoerige uiteenzetting van de inrichting en de wijze van procedeeren der inquisitie. De heer Reinach heeft velen, voor wie de taal waarin Lea's uitnemend werk geschreven is een beletsel is om het te lezen, verplicht door het in het Fransch over te brengen. Het wil mij voorkomen dat zijne vertaling goed geslaagd is. Slechts

moet ik wijzen op een vreemde eigenaardigheid, welke allicht den lezer in de war kan brengen. Behalve de gewone pagineering vindt men met vet gedrukte cijfers op den kant de pagineering van het oorspronkelijke werk aangegeven, en de verwijzingen in de zeer gedetailleerde inhoudsopgave hebben geen betrekking op de pagineering van deze vertaling — zooals men verwachten zou — maar op die der Amerikaansche uitgave. Dit maakt dat men nog wel eens vruchteloos zoekt, tot men zich herinnert hoe de vork in den steel zit. Het is waar, men kan nu gemakkelijk oorspronkelijk en vertaling vergelijken, maar hoevelen zullen zich hiertoe opgewekt gevoelen?

Wat aan deze vertaling bijzondere waarde geeft is de inleiding, waarmede prof. Fredericq dit eerste deel heeft verrijkt en welke ons niet meer of minder brengt dan eene historiographie der inquisitie. De schrijver laat zien hoe reeds in het Nieuwe Testament de eerste sporen van geloofsvervolging te vinden zijn, hoe de Kerk — na over hare vervolgers te hebben getriomfeerd — weldra op haar beurt aan het vervolgen ging en geeft daarna een overzicht van al hetgeen over de inquisitie en hare geschiedenis is geschreven. Voor de middeleeuwen is de oogst wel niet groot — wat ketters schreven is bijna geheel vernietigd — maar van de inquisiteurs zelven hebben wij belangrijke werken als Bernard Gui's *Practica Inquisitionis* en Eymeric's *Directorium.* In de zestiende eeuw begint de stroom van werken vóór en tegen de inquisitie en die gaat tot den huidigen dag voort. Nu een zoo degelijk werk als dat van Lea op dit terrein een mijlpaal is geworden, is het een gelukkige gedachte van prof. Fredericq geweest, er aan te verbinden een overzicht van al wat over dit onderwerp het licht heeft gezien, althans voor zooverre dit in eenig opzicht de aandacht verdient.

's Gravenhage W. P. C. Knuttel.

F. W. Kampschulte, Johann Calvin. Seine Kirche und sein Staat in Genf. 2er Bd. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Walter Goetz. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1899. (Pr. M. 8).

C. A. Cornelius, Historische Arbeiten vornehmlich zur Reformationszeit. Leipzig, Duncker u. Humblot. 1899. (Pr. M. 13).

(Vervolg).

Een tastbaar bewijs ligt hier o.a. in de boven vermelde *Hist. Arbeiten* van prof. Cornelius, waarvan ver het grootste gedeelte handelt over onderwerpen, die door Kampschulte reeds behandeld waren in zijn vroeger uitgegeven eerste deel. Een geschiedschrijver als Cornelius zou zich aan dat werk wel niet jarenlang hebben toegewijd, als hij met de hulpmiddelen, die hij boven Kampschulte vooruit had, aan diens werk toch zoo goed als niets belangrijks had toe te voegen. En dat hij dit laatste wel degelijk gedaan heeft, doordat hij de bedoelde hulpmiddelen goed gebruikte, zal ieder, die van zijne verhandelingen kennis nam, wel moeten erkennen. Bij hem kan de lezer over het gebruik van de bronnen des te beter oordeelen, doordat hij bij alle aanhalingen, die hij in zijn tekst gebruikte, aan den voet der bladzijde noten plaatste, waarin hij de stukken zelve opnam, in hun geheel en in de oorspronkelijke taal. Die methode heeft wel het nadeel van veel plaats te kosten, maar daartegenover het veel grootere voordeel, dat de lezers, die in den regel de aangehaalde werken en geschriften niet bezitten of althans bij het lezen niet ter hand hebben, thans vanzelf tot een eigen oordeel worden in staat gesteld en zelfs als het ware gedrongen.

Maar al moet bij Kampschulte's werk dus ook gelden: „il faut juger les écrits d'après leur date", toch, of liever juist daarom, moet zijn thans verschenen boek zeer hoog gesteld worden; want ook zonder de hulpmiddelen van de laatste 30 jaren heeft hij een arbeid geleverd, die ook nu nog uitnemende waarde heeft. Inderdaad is hij in allerlei opzicht zijn tijd als het ware vooruit geweest; allereerst door zijne gaven van scherpzinnigheid en historischen tact; en voorts, doordat hij niet slechts goed op de hoogte was van het gedrukte materiaal dat in zijn tijd voorhanden was, maar ook in vele archieven uitgebreide onderzoekingen had ingesteld, en zich bovendien de medewerking verzekerd had van geleerden die reeds langen tijd met Calvijn zich bezighielden. Uitvoerig heeft hij van dit alles rekenschap gegeven in de Voorrede van zijn eerste deel.

Te dien aanzien echter mag althans ééne opmerking of bedenking niet verzwegen worden. Met bijzonderen dank maakt hij melding van de velerlei hulp en voorlichting, die hij van den Geneefschen hoogleeraar in de geschiedenis J. B. G. Galiffe ontvangen had. Maar van dezen moet gezegd worden, evenals van zijn vader J. A. Galiffe, dat zij beiden uit de archieven hunner vaderstad wel veel wetenswaardigs hebben aan het licht gebracht, maar ook tevens zóó beheerscht werden door een bitteren haat tegen den persoon en het werk van Calvijn, dat hunne historische geschriften gekenmerkt zijn door eene zelden in die mate voorkomende partijdigheid, ja zelfs door onbetrouwbaarheid in hetgeen zij uit archiefstukken aanvoeren tegen Calvijn en tegen de Geneefsche Reformatie. En nu is bij Kampschulte wel volstrekt niet dezelfde gezindheid: blijkbaar is het altijd zijn ernstige toeleg, om de geschiedenis zelve zoo goed mogelijk te beschrijven. Maar tot schade voor zijn werk heeft hij, dit ook ondersteld bij de beide Galiffe's, misschien des te meer omdat zij toch immers „Protestanten" waren, en hij is daardoor telkens te veel op hen afgegaan. Hij kon hen nog niet zoo goed controleeren, als dit door latere onderzoekingen en uitgaven mogelijk is geworden. Hij zou anders wel gehandeld hebben als de Straatsburger theologen in hunne uitgave van Calvijns werken, en als Herminjard in zijne *Correspondance*, die, hoeveel aanleiding zij ook telkens hadden om berichten of mededeelingen van de Galiffe's aan te halen of daaruit te putten, dit toch zeer zelden gedaan hebben: want er is inderdaad niet veel in te brengen tegen het strenge requisitoor, dat te hunnen aanzien te vinden is in het bekende biographische woordenboek van de gebr. Haag, *La France Protestante*, 2e Ed., Tome II (1879), p. 765—776, en Tome III (1881), p. X en 1099—1104. De partijdigheid hunner voorstelling is, zooals licht te begrijpen is, aan Kampschulte niet ontgaan, zoodat hij in zijne resultaten dan ook vaak van hen afwijkt. Maar voor zoover hij slechts met hunne mededeelingen kon te rade gaan, moest zijn goed vertrouwen hem wel in allerlei opzicht op een dwaalspoor brengen.

Een enkel voorbeeld moge dit duidelijk maken. Van de beide Galiffe's zegt *La France Protestante*, ter plaatse waar beproefd wordt hunne houding eenigszins te verklaren (Tome II, p. 772): „La famille Galiffe, originaire d'Italie, s'est établie à Genève une cinquantaine d'années avant la Réforme et elle a cru pouvoir, par la suite des temps, se rattacher à une autre famille de même nom qui était dans les honneurs à la cour de Savoye au commencement du XVe siécle. C'était une prétention mal fondée, une lourde méprise; un peu volontaire, je suppose. Les Galiffes ont autant de titres à descendre de Jacques Galiffe, secrétaire du duc de Savoye en 1429 qu'ils en auraient à descendre des ducs de Gênes ou des princes de Salerne ou des rois de Golconde. Mais cette chimère étant bien entrée dans l'esprit de la famille, il en sortit de grosses conséquences. Qu'avait été le premier effet de la Réformation à Genève?

D'expulser le Prince-évêque et sa brillante cour de chanoines, prêtres bien prébendés, gras religieux, bonnes religieuses, et de dissiper aussi la foule de nobles familles Savoyardes qui vivaient de ce régime en même temps qu'elles tenaient leur cœur et leurs espérances aux pieds du duc de Savoye. Tout cela s'en était allé en fumée par le fait des Réformateurs qui avaient changé une jolie ville Ducale en une maigre et sombre République. On avait dépouillé, chassé, honni, ruiné la vieille chevalerie du pays en même temps qu'abattu sa religion. Qui donc alors ne comprendrait l'indignation de ses descendants? leur tendresse pour toutes les parties du régime qu'on leur avait ravi et leur haine profonde contre les spoliateurs? C'est cette logique par laquelle, sous la plume des M. M. Galiffe, tout ce qui était antérieur à la Réforme dut forcément devenir riant, doux, vertueux et regrettable à jamais; tout ce qui se trouvait postérieur n'étant plus que malheur, souffrance, tyrannie odieuse, penchants sanguinaires, obscurantisme et corruption." Hierbij kan men zeker blijven vragen, of die psychologische verklaring voldoende is; maar in ieder geval zal wel ieder, die bekend is met de geschriften der Galiffe's, de doorgaande strekking daarvan in de aangehaalde woorden met juistheid beschreven achten. En nu heeft Kampschulte gedurig maar al te veel daarvan overgenomen. Zelfs komt hij aan het slot van zijn boek (II, blz. 368 vg.) tot conclusiën als deze: „Es ist die harte Äusserung gefallen, Calvins System habe entweder Rigoristen und Fanatiker oder Heuchler geschaffen, und es liegt etwas Wahres in diesen Worten . . . . Man darf vielleicht sagen, dass es die besten Elemente gewesen, die man ausgestossen: nur wer hinlängliche Biegsamkeit des Charakters und der Grundsätze besass, um alle die neuen Wandlungen mit durchzumachen, war geblieben." Gelukkig wordt dat oordeel door de weifelende uitdrukking („etwas Wahres" en „vielleicht") dan nog veelszins verzacht; terwijl voorts, en dit zegt nog veel meer, in zijn gansche boek de beschreven feiten en de daaraan vastgeknoopte beschouwingen met zulke conclusiën meestal in strijd zijn. Maar daartusschen heeft hij dan toch telkens weêr voorstellingen, die er min of meer op gelijken. In dit opzicht heeft hij, onwillekeurig, schadelijken invloed op zijn werk laten uitoefenen.

Zeker heeft daar ook toe medegewerkt, dat hij, uit kracht van zijne eigene godsdienstige overtuiging, in de Reformatie nu eenmaal geen waren vooruitgang zien kon, en juist daardoor haar dan ook niet goed kon begrijpen. Inderdaad is dit wel de voornaamste aanmerking, die op de geschriften van Kampschulte, evenals op die van Cornelius, te maken is, en waarmede alle andere bedenkingen, die tegen bijzondere punten zijn in te brengen, in nauw verband staan. Wel waren beiden vrienden en geestverwanten van Döllinger, dien zij in de oud-Roomsche beweging krachtig gesteund hebben. Maar ook op dat standpunt konden zij de Reformatie van de 16e eeuw niet als zoodanig recht waardeeren, en moesten zij daarin eerder eene openbaring zien van het revolutionair beginsel, eene krachtige doorwerking van den geest die steeds ontkent en afbreekt. Duidelijk komt dat standpunt o.a. uit, waar Kampschulte zijn hoofdstuk over Servet aldus begint (II, blz. 167): „Es wäre gegen den natürlichen Lauf der Dinge gewesen, wenn die Geister, die in der grossen kirchlichen Revolution sich zum gemeinsamen Kampfe gegen die alte Kirche verbanden, nach Niederreissung der alten Schranken sich wieder zu demselben positiven System vereinigt hätten. Der einmal erwachte Geist der Verneinung und Zerstörung gelangte hier früher dort später zum Stillstand." Bij die opvatting is er dan natuurlijk nog wel plaats voor historische bekwaamheid, en scherpzinnig onderzoek, en onpartijdige mededeeling, en eerlijke beoordeeling: altemaal zaken, die bij Kampschulte en Cornelius zonder twijfel aanwezig zijn. Maar om een persoon en zijn werk, vooral wanneer beide van groote beteekenis zijn, inderdaad te kennen, recht te waardeeren, en goed voor te stellen, moet men òf daarboven staan, òf er sympathie voor hebben. En dat vindt men hier niet.

Tegenover die schaduwzijden staan echter vele lichtzijden, vooral bij Kampschulte, zoodat zonder vrees voor tegenspraak kan gezegd worden, dat hij eene bewerking heeft gegeven van Calvijns geschiedenis, die ons inderdaad veel vooruitbrengt. Niet zoozeer met betrekking tot diens persoon of bijzondere leven; want Kampschulte is getrouw geweest aan zijn plan, in den titel van zijn boek reeds uitgedrukt, om niet te geven eene eigenlijk gezegde biographie, maar ten aanzien van Calvijn bepaaldelijk te beschrijven „seine Kirche und sein Staat in Genf." En nu heeft hij het aldus aangewezen arbeidsveld met een ruimen blik overzien, naar eene goede orde behandeld, in een keurigen vorm beschreven, en op menig punt zoo voortreffelijk toegelicht, dat er blijvende winst door verkregen is.

Zoo b.v. heeft hij telkens goed doen uitkomen, hoe Calvijn voortdurend genoodzaakt was ook op het gebied der staatkunde werkzaam te zijn, en hoe uitnemend hij zich van die taak dan gekweten heeft. Waar het verloop geteekend wordt van den politieken strijd, dien Genève in 1557 met Bern gehad heeft, blijkt uit die schildering zelve, dat Genève „in Calvin, der fast die ganze politische Korrespondenz führte, einen Diplomaten besass, dem Bern keinen ebenbürtigen entgegenzustellen hatte. Seine Berichte und Denkschriften sind mit einer Umsicht und Formgewandtheit, mit einer Feinheit der Berechnung und Höflichkeit, und dabei zugleich mit einer Wärme der Gesinnung abgefasst, die selten ihre Wirkung verfehlten," enz. (II, blz. 305). Voorts is die diplomatieke werkzaamheid altijd zóó beschreven, dat in de laatste periode van Calvijns leven als slotsom gezegd wordt (blz. 380): „Am wichtigsten und folgenreichsten aber war sein Einfluss in den Fragen der auswärtigen Politik, die gerade in den letzten Jahren eine so bedeutende Rolle spielten. Sie ruhten durchaus in seinen Händen: der Rat wagte aus sich selbst hier keinen wichtigen Schritt zu thun. Calvin führte fast die gesamte politische Korrespondenz und gab stets den Ausschlag. Er weist die Ansprüche Berns zurück, beantwortet das Drohschreiben des französischen Königs nach der Verschwörung von Amboise, er entscheidet, ob man eine schweizerische Tagsatzung beschicken, wie man sich savoyischen Anerbietungen gegenüber verhalten, ob man die Glaubensgenossen in Frankreich materiell unterstützen, ob man eine französische Garnison in Genf aufnehmen soll. Calvin verband wie der grosse kirchliche Reformator des 11. Jahrhunderts mit dem Eifer und der Überzeugungsfestigkeit eines alttestamentlichen Propheten den scharfen Blick und den berechnenden Geist des Staatsmannes, der, wenn die Umstände es erheischen, für den Augenblick auch Nachgiebigkeit zu üben und seine Ansprüche einzuschränken weiss. Seine Staatsschreiben — natürlich von „Syndyks und Rat" unterzeichnet — sind stets mit umsichtiger Erwägung der jedesmaligen Verhältnisse abgefasst und auch durch den feinen Ton, der in ihnen herrscht, teilweise wirkliche Musterarbeiten. Mit allen kirchlichen und politischen Parteihäuptern des europäischen Protestantismus stand er persönlich in Verbindung und Korrespondenz. Den auswärtigen Mächten ist diese seine Bedeutung nicht lange verborgen geblieben." Enz. En ten aanzien van het staatsbestuur in Genève is Calvijns beteekenis desgelijks zoo goed voorgesteld, dat ten slotte volgen kon (blz. 379): „Calvins bescheidenes Studierzimmer war der Schauplatz der wichtigsten politischen Beratungen. Keine städtische Angelegenheit, keine irgendwie wichtige Frage des bürgerlichen Lebens, die nicht ihm vorgelegt und in seinem Sinne erledigt ward. Er organisierte und leitete die öffentlichen Wahlen. In Justiz- und Verwaltungssachen, selbst in finanziellen Fragen wendet man sich an ihn." Enz.

In verband daarmede is in het geheele boek van Kampschulte ook zeer duidelijk, dat die veelomvattende politieke werkzaamheid bij Calvijn nog volstrekt niet de hoofdzaak was, maar dat hij allereerst aan zijn ambt zich voortdurend toewijdde, zoodat de

lezer inderdaad wel den indruk krijgt: „Calvin blieb auch nach den grossen Erfolgen durchaus, was er früher gewesen: Prediger von S. Peter und Lehrer der Theologie und entwickelte in beiden Eigenschaften trotz der zunehmenden Last der Jahre und der körperlichen Leiden eine Thätigkeit, die zeigt, wie ernst er es mit seinem geistlichen Berufe nahm. Erstaunlich ist die Menge der von ihm gehaltenen öffentlichen Vorträge. Auf Kanzel und Katheder fühlte er sich jederzeit am meisten heimisch" (blz. 376). „Er entzog die Zeit dem Schlafe, um sie der Arbeit zu widmen, und ermüdete durch unaufhörliches Diktieren selbst seine Abschreiber. Hilfe und Rat suchenden war seine Wohnung jederzeit geöffnet . . . . . Obgleich er mit der Aussenwelt wenig verkehrte, kannte er fast jeden einzelnen Bürger. Oft setzte er das ganze Consistorium in Erstaunen, indem er einen Vorgeladenen als Rückfälligen bezeichnete, während niemand sich einer früheren Bestrafung erinnerte, bis beim Nachschlagen der Protokollbücher sich ergab, dass der Erschienene vor zehn oder zwölf Jahren wirklich einmal eine Rüge erhalten hatte" (blz. 381 vg.).

En, om nog een voorbeeld te noemen, beter en uitvoeriger dan iemand anders heeft Kampschulte in het licht gesteld, dat Calvijns invloed in Genève langen tijd nog volstrekt niet beslissend was. Daar dit wel het geval was in zijne laatste levensjaren, sedert 1555, wordt de omstandigheid, dat het vroeger geheel anders was, vaak uit het oog verloren, of althans slechts weinig in aanmerking genomen. Kampschulte nu heeft te dezen aanzien de historische waarheid goed doen uitkomen, vooral met betrekking tot de periode, waarvan de procedure tegen Servet, in Augustus en September 1553, een hoofdpunt is: „Vier erklärte Antiklerikale, an ihrer Spitze Calvins verhasstester Gegner, der Generalkapitän Perrin, wurden am 5. Februar 1553 zu Syndiks gewählt. Zugleich aber wurde jetzt auch unter den übrigen Mitgliedern des Rates gründlicher aufgeräumt, als es sonst herkömmlich war . . . . . . Damit erhielt die Partei der vorgeschrittenen Opposition auch in dem höchsten städtischen Kollegium entschieden die Majorität" (blz. 160). „Calvins Stellung schien seitdem kaum noch zu halten; der Ton der grossen Glocke, welche den Magistratswechsel verkündete, klang wie das Grabgeläute der calvinischen Herrschaft. Es begann ein offenes Parteiregiment, in dem der Hass, der seit Jahren in diesem Volke gewühlt, mit der öffentlichen Gewalt umkleidet erschien. Ausgesprochene Gegner Calvins erhielten die erledigten öffentlichen Ämter." Enz. (blz. 161). „Man nahm mit Misstrauen auf, was aus seinem Munde kam. „Dahin ist es gekommen," schreibt er im Herbst 1553 einem Freunde, „dass hier Verdacht einflösst, was ich auch immer sagen möge. Wenn ich behauptete, dass es am Mittage hell sei, man würde sofort anfangen, daran zu zweifeln." In schlimmerer Lage hatte sich Calvin nie zuvor befunden. Nie war sein Ansehen so tief gesunken gewesen, nie schien seine Sache so hoffnungslos" (blz. 164).

Voor de kennis van Calvijn en van zijn geheelen tijd zal het boek van Kampschulte blijven meêtellen. Ook al wordt bij hem eene hoofdzaak gemist, die bij de hem voorafgaande biografen, Prof. P. Henry (1835—1844) en Prof. E. Stähelin (1863), overvloedig aanwezig is, in het algemeen heeft hij hunne werken veelszins in de schaduw gesteld. Thans echter schijnt ook zijn arbeid te zullen overtroffen worden, nu in hetzelfde jaar, waarin zijn 2e deel werd uitgegeven, het eerste deel verschenen is van *Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps*, door E. Doumergue, hoogleeraar te Montauban. Dit werk, dat door formaat, papier en letter, en niet minder door zijne 270 grootere en kleinere illustraties, inderdaad eene prachtuitgave is, schijnt in alle opzichten wel te zullen beantwoorden aan de hier te stellen eischen. Des te meer is te hopen, dat het zal kunnen voltooid worden. Van de vijf deelen, waarop het berekend is (bij inteekening 20 frcs. per deel, anders 30 frcs.), handelt het eerste (634 blz. in klein-folio) nog slechts over „La jeunesse de Calvin." En hierbij is de behandeling zonder twijfel zeer belangrijk en onderhoudend, maar ook tevens zoo uitvoerig, dat de vraag rijst, of de Schrijver, op dien voet voortgaande, zijne stof wel in 5 deelen zal kunnen afhandelen. Gelukkig heeft hij voor de volgende deelen reeds veel voorbereid, en het tweede deel reeds voor eenigen tijd ter perse gezonden.

Amsterdam. F. L. Rutgers.

Kant's gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Zweite Abtheilung: Briefwechsel. Zweiter Band. Berlin, Georg Reimer. 1900. (Pr. M. 10.—) [1].

De tweede bundel behelst de briefwisseling van Kant seder 1789 tot einde 1794. Het is een lijvig boekdeel, waarin 128 brieven van Kant en 223 aan hem gericht in hun geheel en in ontwerp voorkomen, of worden aangewezen. Men leert er uit kennen zes jaar van des denkers leven, den tijd sedert de *Kritik der praktischen Vernunft* verscheen tot aan het schrijven aan Koning Friedrich Wilhelm II, waarin Kant, „om als Uwer Majesteits trouwe onderdaan niet in verdenking te geraken", het veilig acht zich verder van alle openlijke voordrachten in zake den godsdienst, zij het de natuurlijke of de geopenbaarde, in voorlezingen zoowel als in geschriften volledig te onthouden en zich hiertoe verbindt.

Het trekt in dezen bundel de aandacht dat Kant meer werd aangezocht, dan zich vroeger heeft laten vermoeden. Hij heeft later blijkbaar meer bewonderaars geteld dan men wel zou meenen, bovendien in allerlei kringen verkeerd en velen om zich geschaard. Een groot aantal brieven aan Kant houden in dankzegging en waardeering voor hetgeen zijn arbeid voor den schrijver daarvan is geweest. Dan werd niet op een antwoord gerekend. Zoo iets viel in goede aarde, want onveranderlijk bleef de bejaarde meester getrouw aan zijne oude gewoonte om zich zoo veel mogelijk van briefschrijven te onthouden. Des te moeilijker, des te prikkelender wellicht, werd de taak van opsporen voor den verzamelaar. En het moet hem daarom tot eene verdienste worden aangerekend, dat hij zooveel heeft bijeengebracht en kunnen groepeeren.

Dat hij in zijn ijver wel eens te ver is gegaan, laat zich verklaren. Ik heb hier het oog op enkelen in de reeks brieven, die rechtstreeks naar Kant's persoonlijkheid en huiselijk leven verwijzen. Men vindt hieronder aanbevelingen voor leerlingen of bekenden, de trage correspondentie met Kant's broeder, missiven van en aan de uitgevers en briefjes over huishoudelijke aangelegenheden. Men is nu zeer geneigd te vragen of brief n°. 578 verdient aan de vergetelheid te worden ontrukt en of wij in het algemeen niet reeds voldoende zijn ingelicht over Kant's nauwgezetheid in geldzaken. Een aardig trekje vinden wij evenwel hier of daar verscholen. Zoo in een brief van 25 Maart 1790 aan den uitgever De la Garde, waarin Kant enkele herinneringen mededeelt uit den tijd toen hij nog als privaat-docent werkzaam was.

Het grootst belang heeft deze bundel natuurlijk voor

[1]) Zie *Mus.* VIII, 341.

de kennis van de toenmalige ontwikkeling der wijsbegeerte, de in die jaren ontloken transscendentaal philosofische beweging. Het hieromtrent bekende werd door deze opsporing belangrijk vermeerderd en wat gedeeltelijk bekend was, is nu in zijn geheel opgenomen. Een zeer bruikbaar materiaal derhalve. Om iets te noemen, zij gewezen op de briefwisseling met Carl Leonhard Reinhold. Deze levert wel bijdragen voor de kennis van de verbreiding van Kant's wijsbegeerte. In een brief van 14 Juni 1789 leest men: „Schiller mijn vriend en zooals ik op grond van eene innige bekendheid met hem overtuigd ben de beste onder de thans levende hoofden hoort uwe leer door mijn mond. De algemeene geschiedenis die hij wil scheppen, is naar uw plan aangelegd, dat hij met reinheid en een vuur opvatte, waardoor hij nog eens zoo dierbaar voor mij werd. Hij heeft reeds een aanvang gemaakt met zijne voorlezingen onder een bijval, dien wellicht nog niemand hier in deze mate heeft gevonden. Hij heeft mij verzocht zijn persoon te noemen onder uwe warmste en innigste vereerders." Zoo zij nog gewezen op de brieven van 29 October en 21 December 1792, naar ik vermeen thans voor het eerst gedrukt. Zij teekenen de wederzijdsche waardeering, die tusschen Kant en Reinhold bestond. In den laatsten brief vindt men eene toespeling op het ontstaan van een stuk, dat later *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* zou blijken te zijn. En dan zij nog opmerkzaam gemaakt op een brief van 21 Januari 1793, waarin Reinhold uit Jena aan Kant schrijft: „De Kantiaansche wijsbegeerte wordt hier zeer ijverig bestudeerd. Ik lees ieder winterhalfjaar over de *Kritik*, waaruit ik een uittreksel dicteer. In het jaar 1790 had ik op dit college 95; in het jaar 1791 107 en in dezen winter 158 hoorders."

Het hier gegeven voorbeeld is een uit meerderen. De briefwisselingen met Marcus Herz, Kiesewetter, Kosmann, Jacobi, Fichte behelzen allen nieuwe stukken. De brieven van den jongen Fichte trekken hieronder de aandacht. Bijzonder karakteristiek is een met den vermoedelijken datum 2 September 1791, waarin de jeugdige Fichte aandoenlijke mededeelingen doet over zijne pogingen om met Kant bekendheid aan te knoopen. Hoe edel en voortreffelijk Kant het heeft verstaan om zijn bewonderaar voort te helpen, blijkt ons weder uit een brief aan Borowski, den 16 September 1791 geschreven. Als eene kleine bijdrage voor de kennis van het Kantianisme in Holland zij nog gewezen op twee merkwaardige hollandsche brieven van Allard Hulshoff (bl. 178 en 247), voorzien van hunne vertaling. Kant's antwoorden hierop ontbreken, wellicht zijn die nimmer gevolgd.

Ook de correspondentie met minder bekende personen levert veel bruikbaar materiaal op. Belangrijk bijv. zijn de brieven van den rechtsgeleerde Klein, die blijkbaar er naar streefde om Kant's rechtswijsgeerige denkbeelden in de toenmalige wetgeving te verwezenlijken. Van de overige brieven zij nog gewezen op het ontwerp van Kant's schrijven aan de theologische faculteit (bl. 344). Verder nog op een brief van Johann Benjamin Jachmann (bl. 201), waarin mededeelingen als ooggetuige nopens de fransche revolutie voorkomen. Welk een strenge zelfkritiek Kant over eigen vroegeren arbeid wist te vellen, blijkt uit een brief aan Johann Friedrich Blumenbach van 5 Augustus 1790 (bl. 177). Zoo zien wij ook in dezen groep Kant's persoonlijkheid duidelijker aan den dag treden. En ook hier vinden wij vele nieuwe aanwijzingen voor de kennis van dit tijdvak.

Naar mij voorkomt biedt deze bundel evenveel, zoo niet meer, belangrijks aan voor de kennis van des wijsgeers leven dan de eerste. Dat dit deel overigens met dezelfde zorg als het voorafgaande is samengesteld; dat de tekst, waar zulks noodig bleek te zijn, werd verbeterd en foutieve of onbekende dagteekeningen zijn hersteld of opgespoord, laat zich verklaren. Op nieuw dwingt de verzamelaar onzen eerbeid af voor het omvangrijk materiaal, dat hij heeft bijeengebracht, en voor de nauwgezetheid, waarmede hij dit heeft geordend. Zijn arbeid heeft voor het verwerven van een juister kennis van Kant's historische beteekenis groote waarde.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der Afd. Letterkunde, den 10den Juni l.l. gehouden, werd mededeeling gedaan van de bekrachtiging der benoeming van dr. H. T. Karsten tot secretaris der afdeeling en van prof. dr. Ed. Meyer te Halle a. S. en prof. dr. H. Brunner te Berlijn tot buitenlandsche leden.

Daarna verkreeg de heer J. Verdam het woord over *Het Middelnederlandsche dichtwerk Van den Levene ons Heren*, reeds in 1843, hoewel op onvoldoende wijze, uitgegeven door den Utrechtschen archivaris P. Vermeulen. Hij stelde in het licht, hoe Te Winkel de letterkundige waarde van het gedicht zeer laag schatte, terwijl daarentegen Jonckbloet en Moll die zeer hoog hebben aangeslagen; hij achtte de laatste wijze van beoordeeling juister en gaf de redenen daarvoor aan in een betoog, waarin verschillende treffende deelen van het werk werden aangehaald. Aantoonend, dat het werk niet uit een Latijnsch origineel vertaald kon zijn en dat de dichter zijn gewrocht omstreeks 1270 moet hebben voltooid, onderzocht hij de verhouding tusschen de verschillende ons ten dienste staande fragmenten en den volledigen tekst zooals Vermeulen dien uit het Utrechtsche handschrift gaf; hij wees aan, dat die tekst zeer bedorven en anderhalve eeuw jonger is dan het oorspronkelijke gedicht, welks vorm zeer goed met behulp van bedoelde fragmenten kan worden hersteld. Eene nieuwe uitgave schijnt zeer wenschelijk zoowel wegens de schoonheid van het gedicht als wegens de merkwaardige taalvormen, die door het toepassen van gezonde kritiek aan den dag zouden komen. — De heeren Kluyver en Van de Sande Bakhuyzen ontwikkelden enkele bezwaren tegen het gesprokene, die door den heer Verdam nader werden behandeld.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

De Leidsche Maatschappij hield Woensdag 12 Juni hare gewone jaarvergadering. Aan den vooravond vergaderden hare beide vaste commissiën. Die voor taal- en letterkunde werd door een 20-tal leden bezocht, die voor geschied- en oudheidkunde door een 15-tal. In de vergadering der eerste sprak mej. dr. J. A. Nijland over *Jacobus Bellamy als criticus;* zij stelde hem als criticus hooger dan als dichter, voorzoover in dit laatste

opzicht over den jonggestorven man een oordeel kan worden geveld, terwijl hij als criticus getoond heeft de woordkunst als kunst begrepen te hebben. Daarna handelde prof. Uhlenbeck over *Het Beocoulf-epos als geschiedbron* en toonde aan, dat de historische gedeelten van het gedicht in hoofdzaak op Deensche en Zuidzweedsche overlevering berustten, in den loop der 6de eeuw door de Anglische invallen naar Engeland overgebracht; het epos moet omstreeks 700 daaruit gevormd zijn door een Northumbrischen Christen. — De door de Maatschappij bezorgde vertaling van prof. Wrangel's boek over onze betrekkingen met Zweden in de 17de eeuw kwam ter tafel.

In de bijeenkomst der tweede commissie sprak prof. Krämer over *De Doelisten* te Amsterdam naar aanleiding van onuitgegeven documenten over de verhouding van den Prins en de Prinses tot die beweging; de heer Rollin Couquerque behandelde *De munt van koning Antonio van Portugal te Gorinchem* (1583—1591).

De eigenlijke jaarvergadering werd door ongeveer 80 leden bezocht. De voorzitter, dr. A. Kluyver, opende haar met eene toespraak, waarin hij na een woord van welkom en de vermelding van de gestorven medeleden, de geschiedenis der Vlaamsche beweging en hare opvatting door de Hollanders behandelde. Hij toonde aan, dat de beweging, ontstaan uit de behoefte aan handhaving van het Germaansche element in België tegenover de na 1830 dreigende verfransching, allengs het karakter van strijd voor de Nederlandsche taal heeft aangenomen ten deele ook onder den invloed van politieke neigingen en kerkelijke verhoudingen in België. Hij wees er op, hoe vooral omstreeks 1860 sommigen dachten aan navolging van het voorbeeld door Savoye in Italië gegeven, aan hereeniging, onder medewerking van den Nederlandschen staat, van den ganschen Nederlandsch sprekenden stam, maar tevens ook, hoe toen en thans zulk eene hereeniging voor geen der beide deelen gewenscht kon schijnen. De ingenomenheid met de Vlaamsche beweging was aanvankelijk bij de Hollanders gering en eerst langzamerhand heeft men hier te lande de beteekenis er van leeren begrijpen. Thans dient de opvatting deze te zijn, dat de Hollanders zonder zich met den eigenlijken strijd der twee talen in België van hunne zijde in te laten, zonder zich te vleien met de mogelijkheid eener hereeniging, de beweging in het belang ook van hun eigen toekomst dienen te steunen door ontwikkeling hunner eigene Nederlandsche beschaving den Vlamingen ten voorbeeld en ter navolging, opdat dezen aan de wereld meer en meer het goed recht van hunnen strijd kunnen toonen met het feit der werkelijk toenemende algemeene volksontwikkeling. — Na de voorlezing der gewone verslagen, waaruit de bloeiende toestand en de krachtige werkzaamheid der Maatschappij op wetenschappelijk gebied bleek, de laatste met name door de bezorgde en voorgenomen uitgaven en door de voortdurende uitbreiding der veel geraadpleegde bibliotheek, werd mededeeling gedaan van den uitslag der stemming over de nieuwe leden; 15 binnenlandsche, 8 buitenlandsche bleken het vereischte aantal stemmen te hebben verkregen.

Na de pauze sprak de heer G. J. Boekenoogen over *Raadsels en raadselsprookjes*, eene voordracht, die vooral ten doel had mededeelingeu te doen van en betreffende min of meer bekende raadsels en hunne beteekenis op het gebied van de volkskunde, volkshumor en volkssatire; oude gebruiken en denkbeelden in deze raadsels werden op onderhoudende wijze aangegeven en toegelicht. — Tot bestuursleden worden benoemd de heeren Koster en Blok, tot penningmeester de heer Kramp. — Aangenomen worden voorstellen tot voorbereiding van een nieuw *Repertorium voor vaderlandsche geschiedenis* en tot de uitgave door de Maatschappij van eenige oude Nederlandsche volksboeken, een bundel Marialegenden en de briefwisseling van Maria van Reygersbergh. — De heer Blok deed mededeling van een aanvraag uit Chicago betreffende geschriften over onzen vrijheidsoorlog, waaraan hij het plan verbond om de blijkbaar levendige sympathie voor Nederlandsche geschiedenis en taal aldaar te steunen door toezending van boeken aan de daar onlangs opgerichte Nederlandsche Vereeniging. — De heer Boele van Hensbroek deed eene mededeeling over de plannen tot verkoop van Hartkamp's Vondeliana; het Bestuur werd uitgenoodigd zoo mogelijk maatregelen te nemen om het te vreezen vertrek dezer verzameling naar het buitenland te helpen verhinderen. — Aan de vergadering namen o. a. Miss Ruth Putnam uit New-York en prof. Wrangel uit Lund deel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

(Kuhn's) Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XXXVII, 2: O. Lagercrantz, Eine Wortgruppe bei Verrius Flaccus (handelt over *andruare* en *redandruare* bij Festus, Paulus en Nonius, reconstitueert den inhoud van de interpretatie van Verrius Flaccus en herleidt ital. *andare*, sp. *andar* tot *andruare* met scherpzinnige en plausibele argumenten; *andruare* hooger op verwant met oudind. *dru-*, sterk *drav-*). — dez., Lateinische Worterklärungen. 1. *bubulcus subulcus* (het tweede lid is **fulcus*, verwant met *φύλακος φύλαξ*); 2. *calua* (oudste bet. „beker"); 3. *grunda suggrunda* (bet. de „dakspanten"; het vocalisme van dat oude woord bestudeerd); 4. *pernix*. — H. Pedersen, Zu den lykischen Inschriften. 1. Die Inschrift von Arneai (critiek op Torp's vertaling); 2. Streitfragen; 3. Die Bedingungssätze. — E. V. Arnold, Ṛigveda VII, 33 (betoogt in dit in het Engelsch geschr. artikel tegen Geldner den betrekkelijk laten tijd van dat sūkta). — H. Pedersen, Zur Lehre von den Aktionsarten (in deze belangrijke studie wordt critiek geoefend met betrekking tot de termen: perfectief, cursief, punctueel enz., en de beteekenis en het nut dier terminologie voor het Indogermaansch en meer in het bijzonder voor Slavisch en Keltisch vastgesteld). — Whitley Stokes, Hibernica. XXIV—XXVI (het laatste nr. telt 42 etymologieën; vervolg van het artikel in *KZ.* XXXVI, 2, zie *Mus.* VII, 340). — E. Nilsson, Wackernagel's Gesetz im Slavischen (bepaalt zich tot de plaatsing der encliticae in Oudbulgaarsch en Poolsch). — F. Lorentz, Slavische Miscellen (zes artikels: 1. Oudbulg. *vĭsĭ*; 2. čech. *hřbet*, poolsch *grzbiet*; 3—6 op het gebied van het Sloveensch). — P. Kretschmer, Zum lateinischen Wandel von *ov* in *av* (sluit zich aan bij Solmsen in *KZ.* XXXVII, 1, zie *Mus.* IX, 57, en verklaart de *a* in *cavus*, *cavea* als door invloed van de schrijftaal in het leven geroepen).

Rheinisches Museum, LVI, 2: R. Thurneysen, Vermuthungen zur Jouxmenta-Inschrift. — A. von Mess, Der Typhonmythus bei Pindar und Aeschylus (toont aan, dat beiden in hunne behandeling van deze mythe de gegevens van een oudepisch gedicht volgden). — H. Usener, Eine hesiodische Dichtung (Sch. maakt het hoogst waarschijnlijk, dat het in het voorafgaand artikel bedoeld gedicht op naam van Hesiodus stond). — A. Schulten, Zur lex Manciana (vervolg en slot van het artikel in LVI, 1, zie *Mus.* IX, 28). — L. Radermacher, *Βασιλεὺς Ἀντίοχος Φανίαι* (de bij Athen. 12, 547a afgedrukte brief schijnt een ondergeschoven stuk, door Joden in Alexandrië op naam van een der Antiochussen gezet). — C. Wachsmuth, Bemerkungen zu griechischen Historikern (1. bewijst tegenover Ed. Meyer, dat een terugkeer van Herodotus uit Thurii naar Athene niet aannemelijk is; 2. Arrianus putte niet direct uit de *Βασίλειοι Ἐφημερίδες*, maar indirect, zijn bron was Ptolemaeus; 3. de titel van Callisthenes' geschiedwerk over Alexander moet *Ἀλεξάνδρου Πράξεις* geweest zijn). — O. Seeck, Der Anfang von Tacitus Historien (De Historiae zijn, volgens Schr., het vervolg op een werk van Fabius Rusticus, of misschien van Cluvius Rufus). — M. Fränkel, Eine Bundesurkunde aus Argos (uit-

voerige en belangwekkende beschouwingen over emendatie en interpretatie van *CIG.* no. 1118). — C. Caesar, Die Antwerpener Handschrift des Sedulius. — O. Neuhaus, Die Ueberlieferung über Aspasia von Phokaia (tracht de bronnen te raden, waaruit de levensgeschiedenis dezer geliefde van Cyrus den Jongere opgebouwd is). — P. Egenolff, Zu Herodianos Technikos *Περὶ μονήρους λέξεως* (overtuigende tekstverbeteringen). — Miscellen, o. a.: O. Hense, Bakchylides VIII (IX) 36 Bl.[2] (men leze *τελευτάσας*, niet *τελευταίας*); S. Sudhaus, Von zwei kleinen Leuten (juiste interpretatie van de in barbaarsch Grieksch geschreven papyri *Berl. Griech. Urkunden* I[8] no. 229 en II 84 p. 134); Fr. Susemihl, Chrysippos von Knidos und Erasistratos (bewijst tegenover Wellmann, dat Chrysippus van Cnidus en Chrysippus, de leermeester van Erasistratus, dezelfde persoon zijn).

Hermes, XXXVI, 2: Ad. Brieger, Das atomistische System durch Correctur des Anaxagoreischen entstanden (tracht te bewijzen dat Anaxagoras aan Leucippus voorafgaat). — U. Wilcken, Zu den pseudo-aristotelischen Oeconomica (de jongsten in de reeks der in het tweede, historische, deel van dit geschrift opgenoemde tyrannen, gemeenten enz., die door list en geweld zich geld hebben weten te verschaffen, zijn tijdgenooten van Alexander; kort na hem zullen deze voorbeelden zijn verzameld uit ten deele althans zeer goede bronnen; het geschrift zelf is waarschijnlijk van later tijd). — Th. Mommsen, Die Diocletianische Reichspraefectur (over aantal, titel en competentie der praefecti praetorio onder de monarchie). — G. Thiele, Ionisch-attische Studien. I. Gorgias: *a*) Persönlichkeit (3 perioden: eene Empedokleïsche, eene Protagoreïsche, eene zelfstandige rhetorische, onderscheiden), *b*) „Palamedes" und „Helene" (op grond van dictie en stijl aan Gorgias toegeschreven), *c*) Gorgias' Dialekt und Aussprache; II. Isokrates' „Helene", *a*) Das „Enkomion" — eine Predigt von der Schönheit (door Gorgias' „Helene" werd Isocrates er toe gebracht deze lofrede op het ideaal der schoonheid te schrijven; zij dateert uit zijn eerste periode), *b*) Die Vorrede (samenhang van voorrede en *ἐγκώμιον* aangetoond; behandeling van vele chronologische kwesties der litteratuurgeschiedenis). — F. Blass, Nachlese zu Bacchylides (tekstkritiek en exegese). — M. Ihm, Die sogenannte „Villa Iovis" des Tiberius auf Capri und andere Suetoniana (keizer Tiberius heeft op Capri evenmin als elders gebouwd en de *villa Iovis* is eene *villa Ionis*; voorts behandelt de schrijver, die eene uitgave van S. voorbereidt, de grondslagen van de tekstkritiek der *Vita Caesarum*). — Miscellen: F. Hiller von Gaertringen, Ein Beitrag zur Geschichte der Venus von Milo (Alexander zoon van Menidas *I. G. Ins.* III, n. 1241 misschien de schepper van de Venus van Milo); U. v. W(ilamowitz) M(öllendorff), Eine Handschrift des Kallimachos (cod. Perusinus 23 n. 57 afschrift van de editio princeps); F. Blass, Zu Aristophanes' Fröschen (conjecturen op v. 818 sqq. 826 sqq., en Nauck fr. trag. Eur. 833); K. Hude, Über *γάρ* in appositiven Ausdrücken (= *quippe* 'namelijk'); U. Wilcken, *Ὁ ὀξύρυγχος χαρακτήρ* (ovaal unciaalschrift reeds in de 4de eeuw bekend); G. F. Hill, *Τετράδραχμον χρυσοῦν* (*C.I.A.* 1, 170, gegoten facsimile van een zilveren *τετράδραχμον*); C. F. Lehmann, Zu den Ephemeriden Alexanders des Grossen (niet gepubliceerd; maar Ptolemaeus en Hieronymus van Cardia hebben ze gebruikt).

Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding, IV, 1: J. Mijers, Geen splitsing der vijfjarige hoogere burgerschool! (wordt vervolgd). — E. Bonebakker, Iets over de eenheid in onze spelling en verbuiging (wordt vervolgd). — R. D. Nauta, De bruikbaarheid van het historische element in de grammaire, bij het onderwijs in het Fransch op onze hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus (wordt vervolgd). — M. Valeton, Ter aanvulling (van zijn artikel in de vorige afleveringen). — Boekbeoordeelingen enz.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, Bd. VII en VIII, 3: J. Tolkuhn, Die inschriftliche Poesie der Römer. — A. Gercke, Die Analyse als Grundlage der höheren Kritik (VIII. Klammern; IX. Einheit; X. Umschau und Abschluss). — G. Liebe, Die Städte des Mittelalters und die Kirche.

In het paedag. ged. o. a.: W. Hoppe, Das Verhältnis Jean Pauls zur Philosophie seiner Zeit (vervolg: overeenkomst met Rousseau). — O. E. Schmidt, Ciceros Briefe in der Schule.

Bijdragen van het Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, VI[de] Volgr., VIII. — P. W. Schmidt, Die Sprachen der Sakei und Semang auf Malacca und ihr Verhältnis zu den Mon-Khmēr-Sprachen (uitvoerige verhandeling, waarin onder meer woordenlijsten en eene grammatica). — P. H. van der Kemp, Raffles' betrekkingen met Nias in 1820—1821. — J. Habbema, Bijgeloof in de Preanger-regentschappen (voortzetting van het artikel in *Bijdragen* VI[de] Volgr. VII, 1, zie *Mus.* VIII, 29; bijgeloof met betrekking tot vogels en slangen). — H. H. Juynboll, Eene Oudjavaansche Sanskritgrammatica (Hs. 3415[b] der Leidsche Bibl., uit het legaat van Van der Tuuk). — C. M. Pleyte, Een verloren schaap terecht (een in het Rijks Mus. van Oudh. bewaarde, uit Java afkomstige steenen daemonenkop is het sluitstuk boven den ingang van Tjandi Djaboeng in Probolinggo, de figuur stelt een garuḍa voor).

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LIV, 4: R. Schmidt, Der Textus simplicior der Śukasaptati in der Recension der Handschrift A (wordt hier geëdeerd, verhaal 1—19; overigens vgl. *Mus.* II, 132). — A. Fischer, Muzhir oder Mizhar (in den titel van Sujūṭī's encyclopaedie is de eerste vocalisatie de juiste). — K. V. Zetterstéen, Über die jüdisch-persische Übersetzung der Sprüche von Benjamin Ben Jochanan aus Buchara. — S. Fraenkel, Syrische Miscellen (eenige losse aanteekeningen). — G. A. Grierson, On Pashai, Laghmānī, or Dēhgānī (geeft van dezen „most western outpost of the Indo-Aryan forms of speech" eenige teksten, korte grammatica en lijsten van woorden en uitdrukkingen). — H. Oldenberg, Vedische Untersuchungen (vgl. *ZDMG.* LIV, 2, zie *Mus.* VIII, 349): 12. *pāthas* (bewijs dat het „oord, gebied" bet.); 13. *vidátha*. — O. Böhtlingk, Nachtrag zum Artikel „RV. 5, 1, 1". — dez., Über zwei verwandte vedische Sprüche (een spreuk in Hir. Gṛhyas 1, 11, 1 wordt met behulp van een andere, tot de Sāmaveda behoorende, verklaard en geëmendeerd). — Th. Aufrecht, Nachahmungen des Meghadūta. — G. Kampfmeyer, Südarabisches. Beiträge zur Dialektologie des Arabischen. III (behalve dat het belang van het Zuidarabisch in het licht gesteld wordt, wordt er in het algemeen over de mimatie en nunatie in de Semitische talen gehandeld, vooral op grond van eigennamen). — E. Littmann, Ein arabisches Karagöz-Spiel (de Schr. woonde te Beirut de opvoering van zulke stukken bij, en verkreeg den tekst van zeven van die tooneelvertooningen; twee teksten, een opgeschrevene en een gedicteerde, die tamelijk van elkander afwijken, worden hier met vertaling medegedeeld).

LV, 1: R. Schmidt, Der Textus simplicior der Śukasaptati in der Recension der Handschrift A (vervolg). — P. Schwarz, Zu den Tables alphabétiques du Kitâb al-Aġânî (opmerkingen naar aanleiding van dit door Guidi en anderen uitgegeven werk). — A. Fischer, Noch einmal Heinrich Thorbeckes handschriftlicher Nachlass (tweede nalezing, vgl. *ZDMG.* XLIX, 4, hier o. a. aanteekeningen in een exemplaar van Dozy's *Supplément*). — F. Kern, Ṭabarī's Iḫtilāf alfuqahā' (bespreekt dit rechtsgeleerde werk van Ṭabarī en deelt er allerlei uit mede). — C. H. Becker, Ṭabarī's sogenannte Catechesis Mahometana (korte mededeeling over een ander soortgelijk werk van T.). — O. Böhtlingk, *Dohada* (verklaard als oorspr. adjectivisch compositum

uit *doha* en *da*). — B. Laufer, Verzeichnis der tibetischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Dresden (138 stuks). — M. Steinschneider, Das Wörterbuch al-'Hâwi des Gaon (Schulhauptes) Hai, gestorben 1038 (bespreekt onder meer oudere daarin voorkomende citaten; het woordenboek, slechts fragmentarisch bewaard, verklaart vooral moeilijke Hebreeuwsche en Arameesche woorden). — B. Jacob, Christlich-palästinisches (belangrijke bijdragen voor de lexicologie). — F. Praetorius, Koptische Spuren in der ägyptisch-aramäischen Grammatik.

Taal en Letteren, XI, 6: J. Koopmans, Vondel-studieën. V. De immanente liefde. — R. A. Kollewijn, Verandering van woordbetekenissen (Semasiologie, vervolg van *T. en L.* XI, afl. 3 en 5). — N. A. C[ramer], *Mof* (de schimpnaam = *βάρβαρος*). — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, XLV, 2: P. von Winterfeld, Rhythmen- und Sequenzenstudien. I. Die lateinische Eulaliensequenz und ihre Sippe; II. Ein neues Rhythmenbruchstück. — G. Boetticher, Noch einmal das IX. Buch des Parzival (antwoord op het artikel van Nolte, *ZfdA.* 44, 241 vv., zie *Mus.* VIII, 234). — S. Singer, Die Werke des Pamphilus Gengenbach. — A. E. Schönbach, Bruchstücke einer fränkischen Psalmenversion (twee dubbele perkamenten bladen uit de 1e helft der 12e eeuw, gevonden op het staatsarchief te Weenen, in zeer slechten toestand overgeleverd). — P. Hagen, Untersuchungen über Kiot (tracht de existentie van 'Kiot' o. a. te bewijzen door een onderzoek van de lijst van namen in Parz. 770, die uit Solinus ontleend zijn, en wel, volgens H., door bemiddeling van een Fransche bron). — E. Sch[röder], Zur Überlieferung der 'Gedichte Heinrichs von Melk' (over de samenstelling van het Hs. [cod. Vind. 2696], benevens collatie). — R[oethe], Wolframs Steinverzeichnis (naar aanleiding van Hagen's opstel, zie boven). — E. Sch[röder], Die Leidener Wigaloishs. — Anzeiger XXVII, 2 bevat, behalve recensies enz., o. a.: opmerkingen van E. Hoffmann-Krayer en O. v. Zingerle naar aanleiding van G. Boetticher's mededeeling over Parz. 487, 1—4 (*Anz.* XXVII, 109), en twee brieven van A. W. Schlegel aan L. Diefenbach (29. 7. '31) en Lachmann (29. 10. '40).

Englische Studien, XXIX, 2: G. Sarrazin, Der Ursprung der neuenglischen *ai-*, *au-* Diphthonge. — E. Richter, Eine altportugiesische Version der König Lear-Sage. — H. Kraeger, The German Spy (1738). — J. Michelsohn, Gehirn und Sprache. — Besprechungen.

Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft, XXXVII: E. von Possart, Welches System der Scenerie ist am besten geeignet für die Darstellung verwandlungsreicher klassischer Dramen, insbesondere der Shakespeareschen? — A. Brandl, Ludwig Fulda, Paul Heyse und Adolf W. Wilbrandt über die Schlegel-Tiecksche Shakespeare-Übersetzung. — W. Keller, The Wars of Cyrus. Ein Drama aus Shakespeares Zeit, zum ersten Male neugedruckt. — R. M. Meyer, Otto Ludwigs Shakespearestudium. — M. Friedlaender, Shakespeares Werke in der Musik. — R. Fischer, Shakespeare und das Burgtheater. Eine Repertoirestudie. — J. Cserwinka, Regiebemerkungen zum Shakespeare. III. IV. — W. Bormann, Shakespeares scenische Technik und dramatische Kunst. — Kleinere Mitteilungen. — Nekrolog. — Bücherschau. — Zeitschriftenschau. — Theaterschau. — R. Schröder, Shakespeare-Bibliographie 1900.

Deutsche Geschichtsblätter, II, 5: Hey, Zur Ortsnamenforschung. — Lorenzen, Literatur zur Geschichte Schleswig-Holsteins. — 6/7: Gaehde, Theatergeschichte. — Schultze, Der auswärtige Leihverkehr der preussischen Bibliotheken. — Roth, Geschichtliche Forschung in Stadt und Bistum Worms im XV. und XVI. Jahrhundert — 8: Tille, Verkehrsgeschichte. — Albert, Zur Partial-Kirchengeschichte.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 5: Hjort, Die erste Nordmeerfahrt des norwegischen Fischereidampfers Michael Sars (slot). — Stahl, Beobachtungen in den Kirgisensteppen. — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karte.

Gids, 1901, Juni: W. F. Andriessen, De rol van den Oranje-Vrijstaat in den oorlog in Zuid-Afrika (een bijdrage tot de geschiedenis der Vrijstaters). — W. G. C. Byvanck, Vaderlandsche-Geschiedenisstudies. I. Dorus' droefheid („Dorus" is Theodorus van Kooten, geb. te Leeuwarden in 1749; het art. wordt vervolgd). — A. G. v. H[amel], Nog eens Chateaubriand's reis naar Amerika (naar aanleiding van een polemiek tusschen Bédier en den abbé Bertrin; zie *De Gids* 1900, II, 357).

Tijdspiegel, 1901, Juni: Eysten, Simon van Beaumont.

Onze Eeuw, 1901, Juni: De Groot, Heerscht er in China godsdienstvrijheid? I.

Vragen van den Dag, 1901, Juni: Huf van Buren, Willem Baudaert.

Katholiek, 1901, Juni: Poelhekke, Historische portretten uit het tijdvak der Renaissance (Humanisme en opvoeding). — Van Breda, De schrijver van het vierde Evangelie.

Dietsche Warande, 1901, no. 5: Sermon, De Engelsche martelaars (onder Hendrik VIII en Elizabeth).

Nederl. Spectator, 1901, no. 23: Rogge, De blijspelen van Schonaeus. — No. 24: A. Pasquinelli, Het Forum Romanum (aedes Divi Julii)

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Aristophanis Equites, ed. Van Leeuwen: Rev. Critique 1901, no. 21 (A. Martin).

Aristophanis Acharnenses, ed. Van Leeuwen: Rev. Critique 1901, no. 21 (A. Martin).

De Beer u. Leviticus, Der Unterricht in der deutschen Sprache: Die neueren Sprachen IX, 3 (F. Bothe).

Blok, History of the people of the Netherlands, III: Lit. Centralbl. 1901, no. 22 (P. K.).

Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae, ed. Fredericq, IV: Lit. Centralbl. 1901, no. 23 (V. S.).

Habets en Flament, De archieven van Thorn: Ned. Archievenbl. 1900/1901, no. 3 (R. Fruin).

Busken Huet, Derde verslag van onderzoekingen naar archivalia te Parijs: Nederl. Archievenbl. 1900/1901, no. 4 (Joosting). — Ned. Spect. 1901, no. 23 (Brugmans).

De Jong, De Apuleio Isaicorum mysteriorum teste: Woch. f. klass. Phil. 1901, no. 22 (C. Wessely).

Kernkamp, Over Rob. Fruin: Ned. Spect. 1901, no. 22 (W. W. van der Meulen).

Krämer, De negentiende eeuw: Het Schoolblad 1901, no. 33 (J. Branbergen).

Meerkerk, Uit, over en voor de school: Tijdschr. v. Onderw. en Opv. IV, 1 (J. H. G[unning] Wz.).

Plomp, De Mnl. Bewerking van het gedicht van de VII Vroeden van binnen Rome: Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil. XXII, 6 (Botermans).

Stoffel, Intensives and down-toners: Beibl. zur Anglia XII, 7 (E. Einenkel).

Vermeylen, Leven en werken van Jonker Jan van der Noot: Taal en Lett. XI, 6 (M. Rudelsheim).
Zondervan, Allgem. Kartenkunde: Hist. Vierteljahrschr., Nachr. u. Notizen II (Kötzschke).

PERSONALIA.

Te Schiedam is overleden dr. B. H. Steringa Kuyper, conrector aan het gymnasium aldaar.

Benoemd: tot hoogleeraar in de middeleeuwsche en nieuwe geschiedenis aan de universiteit te Amsterdam dr. G. W. Kernkamp, leeraar aan het gymnasium te Utrecht; tot leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium te Amsterdam dr. E. T. Kuiper, leeraar aan het gymnasium te Leeuwarden; tot leeraar in de geschiedenis aan de Rijks hoogere burgerschool te Groningen dr. I. Mendels, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer; tot leeraar in de Nederlandsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht de heer W. Pik, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden; tot leeraar in de Engelsche taal aan het gymnasium te Utrecht de heer R. R. de Jong, leeraar aan de Nederlandsche school voor handel en nijverheid te Enschedé; tot leeraar in de Fransche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Helder de heer P. J. H. van Geleuken, leeraar aan de hoogere burgerschool te Zierikzee; tot leeraar in de Fransche taal aan het gymnasium te Kampen de heer P. Valkhoff, thans tijdelijk leeraar.

Gepromoveerd: tot doctor in de klassieke letteren aan de universiteit te Amsterdam de heer J. Breen, met proefschrift *De finibus regni Macedonici, de imperio Macedonico et de Macedoniae sociis inter annos 359—221 a. C. n.*; tot doctor in de Nederlandsche letteren aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer M. J. van der Meer, met proefschrift *Gotische Casus-Syntaxis I*, en Mej. J. M. Nassau Noordewier, met proefschrift *Bijdrage tot de beoordeeling van den Willehalm;* tot doctor in de Nederlandsche letteren aan de universiteit te Amsterdam de heer C. F. Haje, met proefschrift *De geheime correspondentie van Abraham de Wicquefort met den Franschen minister de Lionne.*

☞ ***Het volgende nummer zal 1 September a.s. verschijnen.***

ADVERTENTIËN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 5,90.

9de Jaargang. No. 6—7. Aug.—Sept. 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. Speyer, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. Symons, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. Blok, te Leiden.

Feestbundel Prof. Boot. Verzameling van wetenschappelijke bijdragen den 17den Augustus Prof. Dr. J. C. G. Boot aangeboden bij gelegenheid van zijn negentigsten geboortedag door eenige vrienden en oudleerlingen. Leiden, Boekhandel en drukkerij voorheen E. J. Brill. 1901.

Een zeer hoogen leeftijd te bereiken in goede gezondheid en met behoud van de oude beproefde werkkracht en werklust is een geluk, dat slechts aan weinigen ten deel valt. Waar iemand, zoo geëerd en zoo bemind als onze princeps philologorum, dat voorrecht geniet, zijn wij trotsch op zijn bezit en willen dat ook weten. Is het wonder, dat eene zoo geschikte gelegenheid als de negentigste verjaardag van onzen Boot is aangegrepen tot eene hulde als is nedergelegd in den feestbundel, welks titel hierboven staat afgedrukt?

De statige kwartijn, die van acht-en-twintig oudleerlingen, vrienden en vakgenooten bijdragen bevat meest in het Latijn, gedeeltelijk ook in onze moedertaal opgesteld, maakt reeds uiterlijk een gunstigen indruk. Door zijn smaakvolle typographische uitvoering, geheel in den geest van den academischen stijl van zijn inhoud, doet onze *Feestbundel* de firma Brill eer aan. De groote verscheidenheid van onderwerpen, die er in behandeld worden, maakt mede een aantrekkelijkheid van deze feestgave uit, ook reeds hierom daar zij doet zien in hoe ruim een wetenschappelijken kring het verlangen bestond aan dit blijk van algemeene sympathie deel te nemen.

Het eerste stuk, dat tevens als praefatie dienst doet, is een warm geschreven opstel van prof. Naber, vol van herinneringen aan Boot's vita ante acta, eene Latijnsche causerie met dat meesterschap over taal en vorm, waardoor Naber's stijl uitmunt. Aan niemand had die rechtstreeksche hulde beter kunnen toevertrouwd worden dan aan hem die voor dertig jaren Boot's opvolger was geworden aan de Amsterdamsche gemeentelijke school voor Hooger Onderwijs (toen nog Athenaeum Illustre geheeten) en die als Ondervoorzitter van de letterkundige afdeeling van de Akademie van Wetenschappen jaren lang met den Secretaris Boot had samengewerkt. Prof. Karsten, de tegenwoordige Secretaris, heeft zijne bijdrage *De scholiis quibusdam Donati ad Terentium* (een vér-strekkend betoog dat Donatus allerlei op rekening van Terentius schuift, wat voor den dichter van het Grieksche origineel behoorde te gelden) bescheidenlijk de laatste plaats in den bundel aangewezen. De andere zes-en-twintig opstellen schijnen in de volgorde geplaatst te zijn, waarin zij inkwamen.

Onder die behooren tot het eigenlijke gebied van studie van onzen negentigjarige, vermeld ik in de eerste plaats wat de professoren van der Vliet en Boissevain ten beste gaven. Zij toch kozen hun onderwerp uit de brieven van Cicero aan Atticus. De eerste behandelt de interpretatie van eene plaats in Epist. XVI, 14, 4, de beteekenis van de woorden *aedem Opis explicare*, de tweede maakt eene conjectuur op I, 2, 1, waar hij tusschen *consulibus* en *filiolo* het woordje *et* inlascht. Dr. C. P. Burger jr. bespreekt eene duistere plaats in Cicero's rede pro Caecina (§ 102) in een opstel getiteld *De duodecim coloniis*. Prof. de Goeje heeft het over *Latijnsche woorden in 't Arabisch*, prof. Kern toont in een opstel getiteld *Allitteratie in 't Latijn, Germaansch en Keltisch* het verband aan, dat er bestaat tusschen dat verschijnsel en de accentueering van de eerste lettergreep. Prof. Speyer levert het bewijs, dat het woordje *edepol* niet den naam van Pollux bevat, maar van Apollo.

Onze hellenisten bewegen zich met voorliefde op het gebied der tekstcritiek. Prof. van Leeuwen geeft critische aanteekeningen *ad Aristophanes Aves*, prof. van Herwerden onder den titel *Observatiuncularum decas* conjecturen op allerlei auteurs en inscripties; prof. Polak's opstel *Coniecturarum trias* loopt over eene plaats van Aristophanes, eene van Sophocles en eene van Hesiodus. Dr. J. van Wageningen jr. slaat eenige emendaties voor op Sophocles' Electra. Op den tekst van Diodorus Siculus worden emendaties voorgesteld door dr. H. van Gelder, op dien van Theophrasti Characteres door dr. P. Groeneboom jr., op dien van Plato's derde boek de re publica door dr. J. M. Fraenkel. Prof. Kuiper's bijdrage handelt *De diatribe quadam immerito vindicata Demetrio Phalereo.*

Onderwerpen van antieke kunst zijn er behandeld door prof. Six, *De Anadyomene van Apelles* en door dr. A. H. Kan, *De tetrastylis Romanis.* Mythologie en vergelijkende beschavingsgeschiedenis zijn er vertegenwoordigd door dr. S. J. Warren, *Oknos en de Danaiden in Delphi en op Ceylon.* In dit verband is ook te noemen het opstel van dr. J. W. Beck, *Over het sprookje van Eros en Psyche.*

De antieke philosophie betreft de bijdrage van prof. Woltjer, *Ad Heracliti de anima doctrinam*, den godsdienst der oude Perzen het artikel van prof. Tiele, *Plutarchus over de Amšaspands.*

Onderwerpen uit lateren tijd dan de oude wereld vormen de stof der bijdragen van prof. Fockema Andreae, *Het Marktregaal* (critiek van de heerschende theorie dienaangaande), dr. S. G. de Vries, *De tekst van den zoogen. Ulpianus de Edendo* (een middeleeuwsch geschrift, tot welks richtige beoordeeling de collatie van een Luiksch Hs. van groot nut is) en prof. Rogge, *Hugo de Groot en Benjamin Aubéry du Maurier.* Van algemeene strekking is wat prof. van Boneval Faure ten beste geeft in een opstel *De duidelijkheid der wet.*

Behalve deze wetenschappelijke stukken zijn nog twee kunstuitingen te vermelden. De Engelsche hoogleeraar R. Y. Tyrrell, de bekende uitgever van *The Correspondence of Cicero*, biedt zijn Nederlandschen vakgenoot in engeren zin zijne hulde aan in den vorm van *Lusus plautini*, vertalingen in Latijnsche jamben en trochaeën van enkele passages uit Shakespeare en Dryden. En prof. Hartman heeft een gedicht van de Génestet (*Onvermoeid*, dl. II, bldz. 54 der uitgave van Tiele) met bewonderenswaardige virtuositeit eerst in alcaeische, en daarna hetzelfde nog eens in sapphische verzen latine vertolkt.

Van ganscher harte wenschen wij onzen Nestor toe, dat zijn oude dag ook verder verhelderd blijve door wat Cicero prijst, waar hij de Senectute § 13 zegt: „est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis . . . qualem Isocratis ... cujus magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos neque unquam in suo studio atque opere cessavit."

Groningen. J. S. Speyer.

Ulrich von Wilamowitz Möllendorff, Reden und Vorträge. Berlin, Weidmann. 1901. (Pr. M. 6).

„Unsere Kunst ist das Verstehen": met deze korte en veelzeggende woorden omschrijft in eene van zijne reden Wilamowitz de taak der philologie, die in hem een harer begaafdste dienaren en tegelijk een harer meest bezielde profeten bezit. In welke mate hij zelf deze kunst des verstaans, deze op streng wetenschappelijk onderzoek gebouwde, en door levendig voorstellingsvermogen verhelderde kunst bezit, toont hij op nieuw in dezen bundel, dien geen litterator zal verzuimen een plaats op zijne schrijftafel te geven. Immers een eereplaats komt toe aan dit boek, dat verfrisschend, bemoedigend en veredelend, elken medearbeider op het veld der letteren prikkelt en aanspoort tot onvermoeid voortwerken.

Het meerendeel der in deze verzameling opgenomen reden en verhandelingen was reeds van elders bekend. Toch is het bijeenbrengen ons allen welkom geweest, niet slechts omdat wij ze zoo gemakkelijker lezen; maar vooral omdat zij vereenigd ons zoo'n duidelijk beeld geven van den man wiens naam wij in geen onderdeel der philologische wetenschap te vergeefs zoeken. De spiritueele geleerde, de strijdvaardige — vaak bitse — voorvechter geeft zich hier zoo niet in ander dan toch in helderder licht: hij openbaart hier den vasten grond, waarop zijne wetenschappelijke overtuiging berust, de kracht van een beslist karakter. Want bovenal is Wilamowitz een man uit één stuk: zijn letterkundige smaak, zijn aesthetisch oordeel, zijn godsdienstige overtuiging, zijn politiek standpunt, dit alles hangt ten nauwste samen met zijn Germanendom. Germaan is hij boven alles. Zijn koning heeft hij lief met Duitsche aanhankelijkheid, zijn eerbied voor den vorst is onafscheidelijk verbonden met zijn godsdienstig geloof; zijn vaderland kan hij niet zegenen of te gelijker tijd komt weer het *Vivat Rex* op zijne lippen, terwijl ten slotte zijne godsdienstige en zijne politieke overtuigingen wortelen in deze ervaring, dat geene philologie levensvatbaar kan zijn zonder aan patriotisme en religie beurtelings voedsel te vragen en te schenken.

Door een eenigermate nauwkeurig overzicht van de dertien stukken, in dezen bundel vereenigd, deze karakterschets van Wilamowitz te staven, zou een dankbare arbeid zijn voor eene uitvoeriger studie. In deze korte aankondiging echter zou zulk een overzicht in een catalogus ontaarden: ik beperk mij daarom tot hetgeen mij het meest trof.

Van Wilamowitz' fijnen kunstzin getuigt de geheele bundel; maar van de streng doordachte theorie, op welke zijn eigen arbeid als vertolker der antieke poëzie berust, bepaaldelijk het eerste wèlbekende stuk: *Was ist übersetzen?* — Gij vraagt: „Hoe komt men tot vertalen?" — „Zoodra wij — aldus ongeveer luidt het antwoord — trachten te zeggen, wàt de oude dichter heeft gezegd, dan vertalen wij." Zoo naief klinkt dit antwoord, dat het ons zou schijnen, alsof Wilamowitz het worstelen met den vorm — vagevuur voor ieder vertaler — niet hadde gekend, indien er niet terstond deze bekentenis op volgde: „maar al te vaak blijken de Onsterflijken,

wier dienaren wij zijn, sterker dan wij." — Maar eene andere vraag, gewichtiger dan deze aetiologische, komt ons in de gedachte: „Waartoe zouden wij vertalen?" Het antwoord, èn in dit eerste stuk, èn minder direct — maar niet minder duidelijk — in de rede *über Philologie und Schulreform* gegeven, luidt, beslist als eene geloofsbelijdenis; „de Helleensche poëzie moet den Duitschers bekend blijven; immers wie 't Christendom en Goethe wil blijven verstaan kan het Hellenisme niet ontberen. Maar geen populariseering (naar den trant van de *Naturwissenschaftler gemeinen Schlages*) baat hier, geen aftreksel, geen feuilleton-gepraat. De schat zelf moeten aan het volk worden gebracht."

Hoe ten slotte een derde vraag: „Wie zal het wagen de zware taak te ondernemen", door W. zelf met een: „ik zal het doen!" is beantwoord, dat is ieder bekend. Zijne opvatting, zijn systeem van overzetten, licht hij in deze verhandeling door voorbeelden toe. Ieder genre, zegt hij, heeft bij de Grieken eigen dictie, eigen dialect en versmaat. Maar het is onnoozel, te meenen dat die zelfde maat bij ons voor 't zelfde genre passen zou. „Neen, vertaal Homerus in Nibelungenstrofen, Goethe's *Ueber allen Gipfeln* in Sapphische verzen, zijne *Pandora* in trimeters!" Zoo beveelt W. niet alleen; hij voegt ook het woord bij de daad — en niet licht zal iemand onzer het hem verbeteren.

De groote kunstvaardigheid, door W. in deze overzettingen aan den dag gelegd, ware niet te bereiken geweest, zoo niet zijne poëtische begaafdheid vergezeld ware van een alle inspanning trotseerend geloof in de wetenschap welker dienaar en sieraad hij is. Ook door dit geloof maakt hij velen beschaamd. Er zit een onverwoestbare jeugd in zijn enthousiasme. Gelijk zijn Germaansch hart sneller klopt van strijdlust, zoodra hij in de verte ook maar één stoot in de trompet hoort geven, gelijk — scheller zelfs dan aan ons minder vechtlustig patriotisme behaagt — telkens in deze reden het: „Mit Gott, für Kaiser und Reich" klinkt, zoo roept hij als antwoord op ieder woord van twijfel aangaande de levensvatbaarheid der klassieke studiën: „Vom Osten hoffe nur, sie kehrt zurück."

Dit vaste vertouwen, dit wetenschappelijk optimisme, dat Wilamowitz niet blind maakt voor het verouderde, pedant-kortzichtige wezen van veel, dat tot de philologie wordt gerekend, vindt zijnen grond in des schrijvers gave om verschijnselen, tijdperken en personen in hun geheel te begrijpen, en door zijne helderziende verbeelding te doen leven. Zijn scherpe blik ontdekt overal het essentieele of althans 't geen voor hem het essentieele is. Van daar b.v. het aangrijpende van zijn oprecht en ernstig woord bij het graf van Paul de Lagarde: „hij was een profeet, een van die slechts zelden gelukkige, subjectieve naturen, die het lijden zoo duidelijk zien en die zoo hartstochtelijk trachten de dwaling te keeren door hun woord". — Van daar die — ondanks tegenspraak op ondergeschikte punten — in haar geheel zoo treffende schilderij van *des Attischen Reiches Herrlichkeit*, scherpzinnige ontleding van de beginselen van den Attischen „Rechtsstaat", boeiende geschiedenisbeschrijving van den Bondsstaat onder souvereiniteit der Atheensche democratie. De meeslependheid dezer schildering heeft de groote verdienste, dat zij den toehoorder doet vergeten hoeveel geleerdheid noodig was om zulk eene schets te stellen; toch dringt des redenaars welsprekendheid niet geheel onze vraag terug, of niet al te eenzijdig de Atheensche heerlijkheid wordt geprezen, wanneer de Areopagus als centrum van algemeen Panhelleensch recht wordt begroet en Athene als de stad waar de Ionische geest, in het oosten tot frivoliteit ontaardend, gered werd van den ondergang, toen „op den verbranden burg de olijfboom weer omhoog schoot."

Niemand zal om enkele al te panegyrisch gestelde zinnen twisten met een redenaar, die in zulk eene mate als Wilamowitz de kunst verstaat groote, in hare algemeenheid, treffende gedachten en diepgaande vragen vast te knoopen aan onderwerpen den feestredenaar opgelegd. Wat is een eeuw? Wat zijn wereldperioden? Wat vormt een volk: zijn taal of landgrenzen? Wat is de kracht en de beteekenis der Universiteit? Altemaal eenvoudige vragen, beantwoord uit het hooge standpunt van een denker, die tijden en volken overziet — maar tevens met een zeer geprononceerden afkeer van alles wat cosmopolitisch en ultramodern is.

Den grens der vakgeleerdheid naderen, zonder dien te overschrijden, de voordracht over Olympia, de verhandeling over Callimachus' en Catullus' „Haarlok van Berenice" benevens eene hoogst belangwekkende causerie over allerlei, dat te voorschijn is gekomen *aus aegyptischen Gräbern*. In de rede over Olympia, welker inleiding ons een van de levendigste plaatsbeschrijvingen van Elis brengt, die wij bezitten, is het strikt persoonlijke een schoone, geniale greep: de ontwikkeling van deze twee, onderling sterk verschillende, elementen, den Oud-Arcadischen godsdienst en de Panhelleensche Zeus-vereering belichaamd in den Zeus van Phidias; een schoon stuk geschiedenis van de religie der Grieken, die „in tausend bunten Metamorphosen das eine ewige Gefühl variieren, der Menschenseele Sehnsucht nach dem ewigen Licht."

Nog nader bij de eigenlijk wetenschappelijke philologie staat de voordracht over „Berenice's haarlok". Hier neemt bij wijlen de causerie-toon van den redenaar dien klank van ironie, soms van ongeduldigen spot aan, dien alle vakgenooten kennen uit zijne philologische geschriften. W.'s waardeering van het gedicht, al is ze niet zóó nieuw als de schrijver schijnt te meenen, is daar niet minder juist om: hofgalanterie voor eene prinses, die nog liever om hare vrouwelijke dan om hare vorstelijke uitnemendheid werd geprezen. Aan het gevaar, dat geestige parallellen vaak bedreigt, ontkomt de schrijver bij deze schets niet geheel. Callimachus met Voltaire te vergelijken is gezocht, en Catullus heeft weinig gemeen met de Musset. Maar welk eene rijke inleiding gaat aan de welgeslaagde vertolking in jambische strophen vooraf! Eene vlugge schets van de sterrenkunde bij de Grieken, eene juiste en billijke hulde aan Aratus, eene treffende uiteenzetting, hoe bij meer wetenschappelijk begrip van den sterrenhemel toch de dichterfantasie gehoor bleef vinden wanneer zij de

sterrengroepen tot beelden vereenigde, omdat zij steun vond in de apotheose.

Schoon sluit zich aan deze studie over Callimachus' Alexandrië het naschrift over Catullus en het Hellenisme te Rome aan; en eene niet minder belangwekkende pendant geeft de causerie *aus aegyptischen Gräbern* met hare onderhoudende bespreking van oude boeken, handschriften, brieven en briefstijl, inleiding tot de bespreking en vertaling van enkele zeer gelukkig gekozene „documents humains" uit den Aegyptischen papyrus-schat.

Van dit alles ook maar de belangrijkste hoofdpunten op te noemen is ondoenlijk; maar tevens, naar ik meen, overbodig. Het is niet waarschijnlijk dat onder hen, die in de philologie in haren ruimsten omvang belang stellen, velen dit boek ongelezen zullen laten, dat in zoo zeldzame mate de geschiktheid bezit om de antieke wereld levend en aanschouwelijk te stellen voor de oogen van hedendaagsche lezers.

Amsterdam. K. Kuiper.

Homerus' Odyssee. In proza vertaald en met korte ophelderingen voorzien door **Dr. W. G. van der Weerd.** Amsterdam, S. L. van Looy. 1901. (Pr. compl. in 10 afl. *f* 3.—).

Evenals 'n kandidaat voor de Tweede Kamer de boer op gaat om z'n politieke voortreffelijkheid uit te stallen, zoo is sinds eenige tijd de klassieke filologie in ons land druk in de weer om bij et „beschaafd" publiek propaganda te maken: ze wil iedereen in staat stellen eventjes door 'n klein gaatje te gluren naar et land gesucht geahnt und nie gekannt en hoopt dat dankbaarheid voor al of niet metrisch toebereid genot 'n eventueel gunstige meening omtrent haar recht op heerschappij in et gymnasium zal bevestigen.

Ik geloof niet dat ze veel plezier zal hebben van 'r werk. De welwillendheid waarmee *wij* gewoon zijn de eenvoudigste opmerkingen van 'n klassiek schrijver op te blazen tot „eeuwig ware uitingen van et diepste inzicht in et menschelijk hart" enz. mogen we niet onderstellen bij iemand die zooveel dieper en rijker menschenkennis gevonden heeft bij modernen en bij et vergelijken minder bevooroordeeld is, en ik vermoed daarom dat, wat de gedachtewaarde betreft, de klassieken maar 'n matige bewondering zullen opwekken. Wat de waardeering van de kunstwaarde aangaat, staat de zaak niet veel gunstiger. Ten eerste zijn wij, die aan die gedachtearmoe gewoon zijn, beter getraind in et uitsluitend letten op de m a n i e r waarop gegeven wordt wat de tijd geven kon en de kunstsoort geven mag; 'n niet „klassiek gevormde" daarentegen is allicht verwend: hij verlangt in der schönen Form die schöne Seele en heeft waarschijnlijk meer moeite dan wij met die magere ziel voor lief te nemen en 'n poezie te waardeeren die door die m a n i e r alleen of hoofdzakelijk uitmunt en ook alleen hoeft uit te munten als ze episch is. Ten tweede: kan etgeen mooi [1]) is in 'n nog weinig abstrakte taal, waarin ook zonder hulp van vergelijkingen alles aanschouwelijker is, mooi blijven als et (niet omgesmolten wordt in de ziel van de dichters van Persefone, Demeter, Ganymedes, Mei, maar) gewoon overgebracht wordt in 'n taal van veel hooger abstraktiegraad waarin alleen door gelukkige woordgroepeering en door beelden lijn en kleur te bereiken is? Ik betwijfel et. Wat ginds kinderlijk, eenvoudig en natuurlijk is, wordt hier kinderachtig, nuchter en onnoozel. Alleen et bloedoffer van et genie kan leven geven aan onze lichaamlooze woordschimmen; et is niet genoeg ze op 'n rijtje te zetten zooals et verstandelijk verband et wil, en meer doet toch 'n v e r t a l e r niet. Z'n werk roept de herinnering op aan verdroogde bloemen uit Egyptische graven. Daarbij komt nu nog dat et deftige, et geleerde, et plechtstatige haast niet te vermijden is: als (II 178) Eurymachus zegt: *grijskop, kom, ga jij maar naar huis en doe aan je kinderen voorspellingen, opdat hun soms later geen kwaad overkome*, dan is et 'n gelukkig idee van de heer van der Weerd niet te zeggen: *o grijzaard, ga gij* enz., hoewel i et natuurlijke van de nijdige uitval zelf weer bederft door de statige konjunktief *overkome*, maar nu volgt er: *dit hier weet ik veel beter dan jij te verklaren. Vele vogels toch zijn er die onder de glans van het zonnelicht heer en weer vliegen die toch niet allen een teeken beduiden.* In deze prozavertaling, vlak na et populaire; *jij grijskop*, is de glans van et zonlicht niet op z'n plaats: door et waardeeringselement dat voor et natuurlijk taalgevoel in *glans* zit, valt de spreker uit z'n rol van oneerbiedige nijdas; beter was et, dunkt me, als er eenvoudig stond: *onder de hemel* of *in de lucht.* Maar dan was et geen v e r t a l i n g meer! De metrische vorm is, afgezien van de direkte aesthetische werking, meteen de gouen lijst om de schilderij waardoor et Schijn-karakter ook uitwendig wordt aangeduid; et is de regulator die onze geestelijke machinerie de werkzaamheidsrichting blijft aanwijzen; vervalt die vorm dan mist de dichter 'n machtig hulpmiddel om ons tot de produktie van de door hem bedoelde fantazieschijn op te wekken. Zooals et er in 't hollandsch staat, is et kunstmatig, onwaar, tweeslachtig. Daarbij vergeleken is et van weinig gewicht dat men twijfelen mag of et wel akkuraat is; want gesteld al dat in αὐγή wezenlijk de blijdschap ligt die wij voelen bij *glans*, dan heeft de vertaler geen notitie genomen van et meervoud, dat toch wel zooals in *frigora*, *les froids* de uitbreiding in de ruimte (of in de tijd) bedoelt, zoodat *onder de* (*lichte*) *hemel* toch misschien nauwkeuriger was. Als Telemachus op reis gaat, *heschen ze haastig de pijnboommast op, zetten hem rechtop in de holte van het middenblok, bonden hem toen met de stagtouwen stevig vast en heschen vervolgens het witte zeil met stevig gevlochtene riemen. Thans deed de wind het midden van 't zeil zwellen en de donkerkleurig glinsterende golven klotsten luid bruischend aan weerszijden om de kielbalk van het voortzeilend schip.* Behalve de aardige, door de vertaling niet verduisterde opmerking dat *et midden* van et zeil zwelt, is dit toch niet anders dan gezeur; et lijkt op et opstel van 'n jongen, die „niet weet, wat i er van

[1]) De vraag of de heele Homerus waard is vertaald te worden dan wel of et grootste gedeelte wegens breedsprakige onbeduidendheid zonder verlies voor de lezer verloren kan gaan, hoeven we hier niet te bespreken.

moet zeggen" en nu door veelheid van adjektieven de regels volsmeert. Als 'n eindexamenkandidaat et waagde z'n hollandsch opstel met dergelijke zinnen uit te dijen, zou men dan ook spreken van et schilderachtige dat er ligt in die epitheta en zou men 'm ook houen voor 'n genie dat met wijze, kunstzinnige zelfbeheersching toch vooral niet te veel wil zeggen maar de verbeeldingskracht van de lezer wil laten werken? Daarentegen et wezenlijk teekenende adjektief παννυχίη (434), waardoor et schip 'n *nachtelijke verschijning* wordt, geeft de vertaling natuurlijk door 'n koue abstraktie weer: *gansch den nacht*.

In de geschiedenis van de familie Fairchild, 'n onvoorstelbaar taai boek dat 'n dertig jaar geleden de kinderen tot deugd trachtte te brengen, staat ergens: „Jan had op één na zijn beste pak aan, met een blaauwen doek om den hals; en zijn ruime overjas, die eerst den heer Fairchild had toebehoord, lag opgevouwen op de bank; daar zat hij nu op, want hij zat gaarne zeer hoog als hij de teugels in de hand had. Op de lage bank tusschen en over hen beiden zat Hendrik, die nog altijd zijn wollen hesje aan had, want hij was nog geen acht jaren oud, met een zwarten riem om het lijf." Verander nu de namen, zeg van die overjas dat ook grootvader Fairchild 'm gedragen had en dat i gemaakt was door 'n kleermaker die bij Pallas Athene in de leer was geweest, en u heeft iets wat waard is in 'n vertaling van Homerus te staan. Die eenvoud in de beschrijvingen! 'n blaauwe doek: hoe sober en toch hoe veelzeggend! En dan die psychologie, die diepe kennis van de kinderziel! — 'N zin als (III 357): *waarlijk, uw woord is goed, beminnelijke grijzaard! en het volgt dat Telemachus gehoor geeft aan uw wensch, daar het zóó veel betamelijker is. Welaan dan, hij zal thans u volgen om in uw woning de nachtrust te nemen*, schijnt door dezelfde hoogdravende holheid, op de eigennamen na, uit etzelfde boek gekopieerd. En dat is niet de schuld van de heer van der Weerd: hoe men, enkele kleine opmerkingen daargelaten, beter zou kunnen vertalen, zie ik niet in; et is de schuld van de onderneming zelf. Als alle Hollanders die geen fransch of duitsch genoeg kennen om diè vertalingen te lezen dan absoluut moeten onthaald worden op klassiek genot, zou men, geloof ik, beter doen, Lucianus of Plutarchus te nemen en de dichters met rust te laten, of, als men met z'n vingers niet kàn afblijven van de poezie, stukken uit de Anthologie te kiezen, zooals de heer Dr. E. B. Koster met smaak en succes heeft gedaan. Wat Goethe, wiens woorden de heer van der Weerd citeert, zich voorstelde onder 'n „prozavertaling": et wetenschappelijk werk van 'n nauwgezet geleerde of 'n prozavertelling van 'n dichter, weet ik niet, maar wel weet ik, dat wie Homerus vertaalt in de zin waarin ook de heer van der Weerd et heeft opgevat, geen andere keus heeft dan nuchter of pompeus te zijn. 'T is waar, hij kan nuchter èn pompeus zijn op de beurt. 'N vertaler doet de Venus 'n huisschort of 'n hoftoilet aan. De lezer weet niet wat i doen zal, zich ergeren, zich vervelen, lachen of wel et boek wegleggen; ondanks al de inspanning en toewijding van de heer van der Weerd vrees ik dat i zal eindigen met et gauw weg te leggen.

Doetinchem. J. A. dèr Mouw.

Demetrii Cydonii De contemnenda morte oratio, e codicibus edidit Henricus Deckelmann. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. MCMI. (Pr. M. 1).

Een Grieksch geleerde uit de tweede helft der XIV[de] eeuw, *Δημήτριος ὁ Κυδώνης* (*Κυδώνη* in de noot op blz. III is een drukfout), die niet alleen de theologie van zijn landgenooten had bestudeerd, maar ook de taal en de godgeleerdheid van 't Westen kende (hij vertaalde werken van Augustinus en Thomas van Aquino), heeft een verhandeling over 't ongemotiveerde van de vrees voor den dood nagelaten, die nog in de XVI[de] eeuw veel gelezen werd. Van 1553—1586 werd zijn boekje viermaal uitgegeven, daarna nog eens in 1786 en eindelijk opgenomen in de *Patrologie* van Migne in 't jaar 1866. Van al die uitgevers heeft alleen de bewerker der editio princeps behoorlijk de handschriften gebruikt, — zoo behandelt men nu eenmaal Byzantijnsche schrijvers!

Een goeden tekst bezitten wij thans door den ijver van den heer Deckelmann, die op grond van de vroegere uitgaven en van nieuwe collaties de waarde der verschillende handschriften heeft bepaald en aan den auteur op menige plaats teruggegeven heeft wat hem toekwam. Een blik op een vergelijkend proefstaatje van vroegere lezingen en thans vastgestelde (blz. X), meer nog de doorloopende vergelijking van den tekst met den apparatus criticus aan den voet der bladzijden, zal ieder overtuigen dat eerst in dezen vorm de verhandeling goed leesbaar is, al blijven er ook nog duistere punten. Nauwkeurig zijn alle lezingen vermeld, soms met overdreven nauwgezetheid: waartoe dient het b.v. de verwisselingen van υ en β te noteeren uit handschriften die zoo lange eeuwen na 't verdwijnen van de labiale media geschreven zijn? Te prijzen is het daarentegen dat verwisseling van α met ε, 't gebruik van ν paragogicum enz. zorgvuldig is weergegeven.

Al wat eenige literaire aantrekkelijkheid heeft in 't boekje van Demetrius Cydonius is niet van den schrijver afkomstig; hij heeft Plato geplunderd, vooral den Phaedo en den Phaedrus, en de groote kerkvaders uit de IV[de] eeuw zijn hem een magazijn van pasklaar gemaakte zinswendingen geweest. Ook Euripides en Aristophanes heeft hij gelezen, — de uitgever heeft telkens door citaten aangegeven waar Demetrius zijn flosculi geplukt heeft. Voor diens tijdgenooten was dit gebruikmaken van vroegere wijsheid een aanbeveling; veel te weten gold bij de Byzantijnen voor meer dan oorspronkelijkheid, een woord dat in den hier bedoelden zin niet in 't Grieksch voorkomt.

Toch is het boekje wel waard gelezen te worden, omdat het kenschetsend is voor 't karakter der geleerden uit den tijd der Palaeologen. Wie Grieksch verstaat zal wel niet verwachten dat het betoog een beroep doet op 't menschelijk gevoel ('t eenige argument van dien aard, blz. 29 bovenaan, is ontleend aan Thomas van Aquino), maar men zou kunnen meenen dat een Kristen die een levendig aandeel heeft genomen in de theologische twisten

van zijn tijd, bij zijn redeneering gebruik maakt van een achtbare rij bijbelteksten. Welnu, van den Bijbel wordt niet gerept, evenmin van de uitspraken en de voorbeelden der Heiligen, zelfs de Godheid wordt even vaag aangeduid als bij Plato. Bij het πρὸς κάλλος λέγειν moest alles gebaseerd zijn op heidensche verstandelijkheid. De taal is met dat streven in overeenstemming: ze wil zuiver Attisch wezen, de illusie geven dat in 18 eeuwen het Grieksch niet veranderd is. Wie niet alle orgaan van waardeering mist voor de kunststukken van degenslikkers en slangenmenschen zal met zeker welbehagen dergelijke tours de force volgen. Zijn genot wordt verhoogd indien hij wat Nieuw-Grieksch kent. Dan verkeert hij in 't geval van den anatoom die weet welke moeilijkheden overwonnen moesten worden, welke gevaren nog dreigen; hij geeft een knikje van verstandhouding als een beweging mislukt en in een onbewaakt oogenblik de natuurlijke ligging der lichaamsdeelen voor den dag komt. Onze auteur heeft het in zijn vak tot een aanzienlijke hoogte gebracht; levend in een milieu van taalacrobaten is voor hem en zijn omgeving een salto mortale iets even natuurlijks geworden als voor ons een buiging. Wel vergist hij zich soms, — en dan ontsnapt hem een fut. φάγεται (reeds in de taal van den Bijbel naar analogie van ἔδεται ontstaan), of hij struikelt over de pronomina en de verba op -μι, maakt al te grove fouten tegen de Attische syntaxis of verwart de uitgangen van den Aor. primus met die van den Aor. secundus, — maar een billijk toeschouwer zal meer letten op het slagen van den halsbrekenden toer in zijn geheel genomen, dan op de enkele onjuiste bewegingen die aan elke dislocatie verbonden zijn.

Leiden. D. C. Hesseling.

Carl Brockelmann, Syrische Grammatik mit Literatur, Chrestomathie und Glossar. Berlin, Reuther und Reichard. 1899. (Pr. M. 7).

Deze grammatica voorziet tot op zekere hoogte in een behoefte. De beginner vindt in Rödiger's bekende Chrestomathie zeer weinig grammatica en Nestle's leerboekje geeft niet voldoende literatuur. Brockelmann zegt van zijn boekje: „der Schwerpunkt dieses syrischen Lehrmittels ist in den Lesestücken zu suchen". De keus der teksten is te roemen. Doorgaans begint de leerling met Bar Hebraeus te lezen en als gemakkelijke literatuur is deze schrijver aan te bevelen, maar hij is een der laatste Syr. schrijvers uit de 12[de] eeuw, wiens Syrisch veel van zijn oorsponkelijken Semitischen eenvoud heeft moeten verliezen. B. kiest oudere stukken met zuiverder Syrisch en verhoedt daardoor dat de leerling voor eigenaardig Syrische wendingen geen gevoel zou krijgen. Er is tegelijkertijd gezorgd voor afwisseling zoowel wat inhoud en ouderdom der teksten betreft, als wat de letter-typen aangaat. Het zwaartepunt van het boekje is met zorg bewerkt.

Wanneer ik echter meen dat deze grammatica slechts tot op zekere hoogte in een behoefte voorziet is het, omdat de bewerking der grammatica geen gelijken tred houdt met die der Chrestomathie. Practisch is het voor den leerling zeer veel waard, zoo hij de verschillende paradigmata te samen heeft op enkele opeenvolgende bladzijden van zijn leerboek; die paradigmata ziet hij gaarne zooveel mogelijk tot volledigheid uitgewerkt. B. geeft ze verspreid tusschen de leerstof en besnoeit ze hier en daar te sterk. Bij de vormleer geeft B. het noodzakelijke kort en duidelijk, de klankleer wordt iets uitgebreider gegeven dan men in een beknopt leerboek zou verwachten. Dit is slechts winst. Maar de syntaxis wordt weer stiefmoederlijk bedeeld. Nestle gaf slechts 5 kleine bladzijden, B. geeft iets meer, $7^1/_2$, doch het komt mij voor dat ook dit te weinig is. Wanneer men nagaat dat de helft van Nöldeke's *Kurzgefasste Syrische Grammatik* door de syntaxis in beslag wordt genomen (die ± 150 bladzijden beslaat) dan toont reeds de verhouding van het aantal bladzijden bij B. (89 klank- en vormleer, tegenover $7^1/_2$ syntaxis) dat men in billijkheid meer syntaxis mag wenschen. Juist waar de literatuur die aan de hand van deze grammatica zal worden doorgelezen ook uit ouder Syrisch bestaat, ware dit zeer goed geweest. Bij den leerling wekt het den indruk dat hij zich om de syntaxis niet veel behoeft te bekommeren, maar ieder weet dat hier meer voetangels liggen dan men oppervlakkig zou meenen. Van de telwoorden en praeposities had toch iets moeten worden gezegd, zij worden echter geheel voorbijgegaan en het overige is waarlijk al te beknopt.

In het glossarium worden de woorden van vreemde afkomst alleen in het oorspronkelijke tusschen haakjes gezet, wanneer het Grieksche woorden zijn. Het ware gewenscht dat ook Assyrische, Babylonische of Perzische woorden in oorspronkelijken klank waren gegeven, vooral daar een enkel maal een woord van Babylon. afkomst wordt genoemd, zonder dat dit toch als uitgemaakte zaak mag gelden (b.v. *izgadda*, bode, dat lang niet zeker van het Babyl. *ašgandu* komt). Ook heeft het soms veel voor wanneer men, zooals Rödiger nu en dan doet, het correspondeerende Hebreeuwsche woord tusschen haakjes geeft. Hebreeuwsch is in den regel aan den leerling niet vreemd en het nut van het vermelden dezer woorden is vooral groot, wanneer er overgangen van consonanten, omzetting van consonanten of dergelijke verschijnselen ten duidelijkste uit blijken. Wanneer de leerling b.v. achter *tar'a*, poort het Hebr. *ša'ar* vindt staan maakt hij spelend kennis met twee zeer belangrijke verschijnselen uit de vergelijkende Semit. taalstudie.

Om deze redenen begon ik deze aankondiging met te zeggen dat „tot op zekere hoogte" aan de behoefte werd voldaan.

Leiden. B. D. Eerdmans.

K. F. Johansson, Bidrag till Rigvedas tolkning. Upsala, Almqvist & Wiksell. 1897.

In deze Bijdrage worden drie Sûkta's uit den Ṛgveda behandeld. De Schr. heeft zich tot taak gesteld daarvan eene betere vertaling te geven dan de bestaande overzettingen, met de noodige toelichtingen en eene onvermijdelijke kritiek op het werk zijner voorgangers. In sommige opopzichten is hij, naar het ons toeschijnt, welgeslaagd;

in andere is dat te betwijfelen; hier en daar heeft hij geheel misgetast. Wij zullen trachten het hier beweerde met enkele voorbeelden te staven; meer zal de lezer wel niet verlangen, want eene doorloopende kritiek zou de grenzen eener aankondiging verre overschrijden.

In ṚV. V, 86, 1 verklaart de Schr. *vāṇīr iva Tritáḥ* met „gelijk Trita de stemmen", in tegenstelling tot vorige vertalers die *vāṇī* als „riet" opvatten. De „stemmen" zijn dan de stemmen der rivieren. Het gronddenkbeeld van den Schr. is goed, en hij had nog een stap verder kunnen gaan en *vāṇī* eenvoudig weg met „stroom, rivier" kunnen vertolken, want *vāṇī* is vrijwel synoniem met *nada* en dit vereenigt ook de beteekenissen van klank en stroom in zich.

Bij str. 3: *prati druṇā gabhastyor gavāṁ Vṛtraghna ēṣate*, aarzelt de Schr. of men te vertalen hebbe „met den wagen" of „met de spits". Geen van beide vertalingen deugt, want er is een onderwerp in den zin noodig, en als zoodanig is niets bruikbaar behalve een nominatief, n.l. *druṇā*. Skr. *druṇā* is o.a. „zwaard"; hier moet een of ander doorborend wapen bedoeld wezen. Van nomin. *druṇā* hangt de genitief *Vṛtraghnaḥ* af. Dat de Padapātha dit woord als een datief opvat, doet niets ter zake en bewijst alleen dat de makers van den Padapātha — aan Yāska nog onbekend of door hem geïgnoreerd — de gave der inspiratie niet bezaten.

In ṚV. VI, 24, 1 vinden wij de vertolking „(Indra) welke dien (d. i. den Soma) ledigt tot de drab" voor *ṛjīṣin*. Want *ṛjīṣa* — zoo redeneert de vertaler — beteekent „somadrab" en daaruit leidt hij af dat *ṛjīṣin* „met somadrab voorzien" vertaald mag worden „die den soma ledigt tot de drab". Hij kappittelt Roth, die *ṛjīṣin* vertaalt met „vorstürzend, ereilend". Nu, ook wij twijfelen er aan of Roth het juiste woord heeft gevonden, maar als men let op verbindingen als *agnayo na çuçucānā ṛjīṣiṇaḥ*, ṚV. II, 34, 1, dan begrijpt men dat hier van „met de drab" in 't geheel geen sprake kan wezen; oogenschijnlijk ligt er het begrip van „vlammend, gloeiend, flikkerend (van 't weerlicht)" in; vgl. *ṛjīṣa*, braadpan, en naam eener heete hel.

In hetzelfde Sūkta luidt de eerste helft van str. 3 in den uitgegeven tekst aldus:

dkṣo nd cakryòḥ çūra bṛhdn
prd te mahnā ririce ródasyoḥ.

Hier wijkt de vertolking van Grassmann sterk af van de door Johansson beproefde. Het hoofdverschil bestaat hierin dat de eerste *na* neemt in den zin van „gelijk" en *pra-ririce* in mediaalbeteekenis, terwijl de laatste in *na* de ontkenning ziet en *pra-ririce* passief opvat. Het laatste is geoorloofd, het eerste niet; onmogelijk kan de ontkenning zóóver van 't werkwoord afstaan. Grassmann was gerechtigd *pra-ririce* mediaal te nemen, zooals blijkt o. a. uit een volzin als deze: *divaç cit te pra ririce mahitvam*, ṚV. I, 59, 5. De geheele vertaling die ons nu aangeboden wordt, luidt in 't Hollandsch overgezet aldus; „Uwer beide wielen as, de in de hoogte gaande, o held, kon niet door de grootheid van de beide werelden bereikt worden." Dat deze vertaling niet deugt, blijkt reeds daaruit dat de vertaler met *te*, van u, geen weg weet en dus stilletjes verplaatst; verder uit de onjuiste beteekenis aan *praric* toegedicht, dat niet „bereiken (*upphinna*)", maar „overtreffen" beduidt; voorts uit „de in de hoogte gaande (as)"; immers de as — zelfs in 't oude Indië — ligt horizontaal, maar gaat niet horizontaal in de hoogte. Het is niet de moeite waard op te merken dat voor *mahnā* wel te lezen zal zijn *mahitvam*; met *bṛhan*, zoo de lezing goed is, kan kwalijk iets anders bedoeld zijn dan „groot".

Bij str. 5 maakt de Schr. de opmerking dat men moet lezen *parietā asti*. Ja, vóór eene rust of een medeklinker blijft de lange klinker bewaard, maar het is een algemeene regel in de Vedische metriek dat een lange vóór een klinker van 't volgende woord verkort wordt: *vocalis ante vocalem brevis est;* men moet dus uitspreken *parietă asti*.

In str. 8 komt voor *ddsyujūtāya stavān* aan 't verseinde. De Schr. wil nu aantoonen dat Pischel ten onrechte *stavān* in ṚV. II, 20, 5 wil veranderen in *stavāndḥ* en neemt aan dat *stavān* ontstaan is uit *stavavān* waaraan hij de beteekenis octroyeert van „geprezen, *prisad*." Nu zal geen Indiër aan een *stavavān* een passiefbegrip hechten; had de dichter een tweelettergrepig woord met korte voorlaatste noodig om „geprezen" uit te drukken, hij zou zeggen *stutd;* kwam hem een drielettergrepig woord in de maat te pas, hij zou *stavāna* bezigen. Het beroep op het denkbeeldige *tuvīravavān*, ter verdediging van *stavavān*, is al heel ongelukkig. Eene afleiding met *vān* in plaats van een Bahuvrīhi-samenstelling, is een even gedrochtelijk fabricaat als zijn zoude *bahuvrīhivān*, *mahātmavān* of in 't Grieksch μεγαθυμόεις. Het bestaande, niet denkbeeldige *tuvīravān* is de nominatief van Bahuvrīhi *tuvīravas*, evenals *svatavān* van *svatavas*. Er is alle reden om te veronderstellen dat gewestelijk *as* nasaal werd uitgesproken. Zeer stellig was dit het geval in 't Avestisch; bijv. *manaṅhā*, *manaṅhaç ca*, *aṅhu*, waar 't Skr. *manasā*, *manasaç ca*, *asu* heeft. In alle Prākrits bestaat min of meer de neiging om vóór s den klinker nasaal uit te spreken; nog in 't hedendaagsch Hindi spreekt men *hàs* = Skr. *has*, lachen. Natuurlijk is *tuvīravas* gevormd als *Purūravas*.

Wat nu de plaatsen betreft waar dat *stāvan* voorkomt, zij 't volgende opgemerkt. Als men tot het inzicht is gekomen dat onze Vedische teksten, vooral in phonetisch opzicht, één doorloopende cacographie zijn, grootendeels een gevolg van naieve sanskritiseering, dan begrijpt men ook zonder moeite waar de knoop zit. In ṚV. II, 20, 5, waar thans *sūryeṇa stavān* staat, had de oorspronkelijke tekst *sūriā stavānaḥ*; de oudere instrumentaalvorm werd vervangen door den jongeren; daardoor kreeg het vers een lettergreep te veel; om dat te verhoeden werd van *stavānaḥ* de staart afgekapt. Pischel had volkomen gelijk met *stavānaḥ* te herstellen.

Iets dergelijks is gebeurd in ṚV. II, 19, 5, waar *martyāya stavān* verknoeid is uit *martiāi* (of in ietwat jongeren vorm: *martiā*, die tot *martiāi* staat, als Lat. *populō* tot ouderwetsch *populōi*) *stavāṇah.* Toen de oude

datief in onbruik geraakt was, verving men dien door den in 't Skr. alleen gebruikelijken; het gevolg was verminking van *stavānaḥ* ter wille der maat. Juist hetzelfde heeft plaats gehad met *dasyujūtāya stavān* in VI, 24, 8, 1 l. *dasyujūtāi stavānaḥ*.

De hoofdverdienste van de „Bidrag" ligt daarin dat de Schr. op nieuw de aandacht gevestigd heeft op eenige moeielijke vraagpunten. Dat is op zich zelf reeds een nuttig werk, en daarom zij de lezing van zijn geschrift bij degenen die in 't onderwerp belang stellen aanbevolen.

Leiden. H. Kern.

Jozef Jacobs, Vormleer van het Oudfriesch werkwoord. (Uitgaven der Kon. Vlaamsche Academie, VIe Reeks, no. 26). Gent, A. Siffer. 1900. (Pr. fr. 3).

Wat de geheele Oostfriesche conjugatie en een deel der Westfriesche betreft, bevat dit boek in hoofdzaak niets dan een herhaling van hetgeen alreede elders over dit onderwerp was meegedeeld. De overnemende auteur vergeet bij het vermelden zijner geleerdheid zeer vaak het certificaat van oorsprong over te leggen, een verzuim, dat niet zelden den oningewijden lezer moet verlegen doen staan: wat toch heeft zoo iemand aan opmerkingen, als „*Wersia*, van **wers*, *wars*, tegenstreven" (het mooie **warsōjo* als prototype van den infinitief zij voor rekening van den heer Jacobs gelaten), „*Wildia*, denom. van *wild*, on. *vildr*, lief, beslapen", „*Wilnia*, van subst. **wilnō*, beslapen" (z. bl. 215 en 216) enz., wanneer hij niet tevens verneemt, waar hij een uiteenzetting van het opgemerkte kan vinden? Ook blijkt het meermalen, dat die overnemende auteur het door hem gelezene niet goed heeft verstaan. Op bl. 19 b.v. (ik beperk mij tot het geven van enkele staaltjes) wordt een in Paul en Braunes *Beiträge* 14, 232 omtrent Hettema's uitgave der Oostfriesche bronnen geuite meening aangehaald als slaande op den tekst van het handschrift van 't Westfriesche Jus municipale. Op bl. 23 lezen we, dat de *a* in 't Friesch vóór *r* + cons., indien geen *i*-klankwijziging plaats heeft, behouden blijft (men vgl. intusschen de in § 2 der *Aofries. gr.* vermelde vormen *hermschere*, *merk*, *merkia*, *merch*, *serk*, *skerd*, *skern*, *skerp*, *sterk*, *swert*). Op bl. 31 prijkt *ick untfeen* (analogievorm naar **ic gēn*, *stēn* volgens *Aofries. gr.* § 276 *a*) als voorbeeld van apokope der *-e* van den 1. pers. sg. praes. ind. Op bl. 32 wordt de vocaal van den uitgang der 3. persoon sg. *-ith*, *-eth* voorgesteld als het gevolg van een secundare (sic) svarabhakti (men vgl. intusschen *Aofries. gr.* § 276 *β*). Op bl. 37 wordt met een beroep op *Aofries. gr.* § 74 anm. 1 gezegd, dat omstreeks 1400 niet alleen *e* uit *a* terug in *a* overging, maar zelfs oorspr. *e* of *i* tot *a* werden (heeft de heer J. dan niet uit een reeks van opmerkingen in genoemde gramm. begrepen, dat de herhaaldelijk in onze bronnen aangetroffen *-a* en *-a-* voor *-e* en *-e-* des uitgangs niets anders zijn dan teekens, ter voorstelling der *-ə* en *-ə-* gebezigd?). Op bl. 141 worden op erbarmelijke wijze (gelijk trouwens herhaaldelijk op andere plaatsen van Jacobs' boek) Westfriesch en Oostfriesch door elkaar gehaspeld en heet een op bl. 37 van *Zur Lexicologie des Altwestfriesischen* uit Westfriesche vormen getrokken Westfriesche klankwet geen steek te houden, omdat . . . ze niet voor het Oostfriesch geldt. Op bl. 191 vlgg. worden verschillende zwakke verba der 2. klasse geïdentificeerd met in andere Germ. dialekten aangetroffen werkwoorden der 1. zwakke klasse (*dāya* met een Os. *-dōgian*; *ervia* met een Ohd. *-arpian*; *festigia* met een Ohd. *festian*; *hērstia* met een Ags. *hierwan*; *hugia* met een Os. *huggian*; *hungeria* met een Os. *hungrian* etc.).

Voorzoover de resultaten van een onderzoek der Westfriesche conjugatie niet gepubliceerd waren, moest de schrijver der *Vormleer* natuurlijk zelfstandig aan 't werk gaan, moest hij zonder leidraad van anderen zijn bronnen excerpeeren en zijn excerpten schiften. En dat hij dit over 't geheel genomen met zorg gedaan heeft, mag tot zijn lof worden getuigd; (van de Oorkonden in 't Groot Placcaetboek is door hem evenwel blijkbaar geen gebruik gemaakt, want de vormen, die daarin voorkomen, doch in W., S. en Ag. ontbreken, zoekt men in de *Vormleer* tevergeefs). Jammer slechts, dat de auteur zich in dezen niet tot excerpeeren beperkt heeft, maar ook aan 't verklaren is gegaan en zoodoende een taak op zich heeft genomen, waarvoor hij bij zijn hoogst onvoldoende germanistische voorbereiding en zijn onmiskenbaar gemis aan methode van wetenschappelijk onderzoek geenszins berekend was. Enkele proeven, uit de „Vormleer" gelicht, mogen hier volgen ter rechtvaardiging van zulk een hard oordeel.

Ik begin met het fraaiste proefje: bij het behandelen der sterke flexievormen wordt telkens het Gotische ter vergelijking aangehaald en maken we o. a. kennis met Got. vormen, als *hlūkan* „luiken", *hlauk*, *hlukum*, *hlukans* (bl. 68), *bant* „bond", *sanch* „zong", *sungans* „gezongen" (bl. 76 en 77) [1]), *fehtan* „vechten", *bregdan* „breien", *bragt* „breide", *sturbum*, *fuhtum* „stierven, vochten", *sturbans*, *fuhtans* „gestorven, gevochten" (bl. 83), *stālum* „stalen" (bl. 91), *nōmum* „namen", *ginomans* „genomen" (bl. 95), *jehan* „bekennen", *jehans* „bekend" (bl. 99), *fēng*, *fēngum* „ving, vingen" (bl. 121). Is aan iemand, die de dwaasheid van 't neerschrijven van zulke onmogelijke vormen begaat, niet zonder voorbehoud een stem in 't germanistisch capittel te ontzeggen? Een student, die acht of veertien daag aan 't Gotisch gedaan heeft, zou zulke flaters niet kunnen begaan. Op bl. 18 wordt georakeld, dat talrijke (!) vormen in het fragment*je* der Friesche psalmvertaling voor een zuidoostelijk dialekt pleiten. Welke klopgeest heeft den hr. Jacobs toch die wijsheid geopenbaard? Voor den gewonen sterveling ontbreekt hier immers elk gegeven, dat ons ter vaststelling der streekspraak van dienst zou kunnen wezen. Volgens een bewering op bl. 34 vlg. moet in de herhaaldelijk in de oudere bronnen R, B en E' aangetroffen vormen *fiuch*, *tiuch*, *brech*, *sprech* enz. (waarvoor men totnogtoe aan apokope der *-t* gedacht heeft, vgl. *Aofries. gr.* § 125 anm. 2 en 119 *β*), *-cht* in plaats van

[1]) Karakteristiek is ook de aldaar gebezigde spelling der praeteritale vormen *sungum* „zongen", *sungans* „gezongen."

-ch worden gelezen, omdat . . . in de hss. meermalen *th* voor *ch* en *ch* voor *th* zou geschreven zijn en in het Oudwestfriesch nooit, in het Oudoostfriesch zelden de schrijfwijze *-ch* of *-th* voor oorspr. *-kt*, *-cht* voorkomt. Op bl. 37 wordt de uitgang *-at* teruggebracht tot *-ad*, *-and* oorspr. *-ondhi*, dus synkope aangenomen van *n* vóór een zachte spirans, dus het bewijs geleverd van Jacobs' onbekendheid met een der eerste elementen van het Germaansche consonantisme. Op bl. 193 maken we kennis met de niet minder treffende ontdekking eener synkope van *n* vóór de explosieve *g* (*fōgia* uit *fangia*!!). Op bl. 62, 66, 80, 129, 141, 185, 217 enz. wordt gegoocheld met een in de uitgangen van sterke en zwakke verba der 1. klasse ontwikkelde jonge *i*, die allerlei merkwaardigs zou uitgericht hebben. En waarop berust nu de ontdekking van deze wonderdadige vocaal? Op een paar tekstlezingen, waarin elk onbevangen deskundige dadelijk een schrijffout herkent, en op vormen als *bīdia* „wachten" (= os. *bīdon*), *bidia* „vragen" H 40, 14, denominatief van **bida* (= ohd. *pita*), *hlidia* „van een sluiting voorzien", denominatief van *hlid*, „deksel", en dergelijke, wier oorspronkelijke zwakke conjugatie naar de 2. klasse kwalijk te betwijfelen valt. Op bl. 167 heet *stiora* „keeren, sturen" verwant met *tostéra* dissipare, wordt alzoo een klankwisseling denkbaar geacht van *io* en *ō*!!

Doch, „genoeg, genoeg" heeft waarschijnlijk reeds ieder in de germanistiek ingewijde lezer gemompeld. Waarom zou ik dan ook na het aangetoonde nog andere soortgelijke proeven ter sprake brengen, of de grappige evoluties analyseeren, die op de boven geciteerde bladzijden aan de door Jacobs ontdekte jonge *i* worden toegeschreven, of op de fouten wijzen, die als de gevolgen van een niet of een verkeerd verstaan van den geëxcerpeerden tekst moeten gelden, of de niet zeldzame slordigheden opsommen in de bewerking der stof (als b.v. het citeeren van 'tzelfde woord nu eens met, dan weer zonder langteeken des vocaals, het naast elkaar plaatsen van *huē*, *hwē* en *hūande* op bl. 121, het vermelden van *fliand*, *siand*, *helpand*, *haldand* enz. op bl. 45 als bewijzen voor een partic. op *-ande*, enz.)? Liever leg ik een boek ter zijde, 'twelk zeker met een goede bedoeling, maar niet met een daaraan geëvenredigden uitslag geschreven en in 't licht gezonden is, een boek, dat bewijst, dat de schrijver erg voor de germanistiek doch er al bitter weinig achter is.

Groningen. W. van Helten.

Rudolf Müller, Ueber die Namen des nordhumbrischen Liber Vitae. (Palaestra. Untersuchungen und Texte aus der deutschen und englischen Philologie. Herausgegeben von Alois Brandl und Erich Schmidt, IX). Berlin, Mayer & Müller. 1901. (Pr. M. 5.50).

Dr. Rudolf Müller heeft zijn eerste werk gewijd aan de belangrijke verzameling namen van begiftigers van de kerk te Durham welke bekend staat als de Noordhumbrische Liber Vitae, en het laatst is uitgegeven door Sweet in zijn *Oldest English Texts*. Aanvankelijk had de schrijver zich willen beperken tot de niet-samengestelde namen, het tweede lid van de composita en deze in hun geheel, daar het eerste lid al door Hellwig was behandeld; maar later wijzigde hij zijn plan en breidde het uit.

Zoo geeft hij ons nu in de eerste plaats een beknopte klankleer van de namen, waarin behoorlijk andere oude Noordhumbrische zoowel als Mercische bronnen, en zoo noodig ook Westsaksische en Kentsche, vergeleken zijn, en komt op grond van zijn vergelijkingen tot de slotsom dat verreweg de meeste namen in de Liber Vitae Noordhumbrisch zijn, wat trouwens bekend was. Te recht is Sievers' boek de grondslag van dit gedeelte, en waar Dr. Müller ervan afwijkt, is hij niet gelukkig. B.v. waar hij de '*u*-umlaut' met de naam '*o*, *u*-umlaut' bestempelt (blz. 3 e. e.). Dat is onpraktisch, omdat we nu eenmaal gewend zijn de benaming '*o*-umlaut' (of '*o*/*a*-umlaut') toe te passen op een ander verschijnsel (dat Müller '*a*-umlaut' noemt), en onhistorisch, omdat men toch wel aan mag nemen dat de klankverandering geschied is in een tijd toen de *u* nog ongedeerd was.

Niet duidelijk is het, waarom de schrijver de vier verschillende *e*-spellingen splitst in *ae*, *æ* aan de eene en *ę*, *e* aan de andere kant (blz. 5); immers *ę* behoort, als variant van *æ*, bij de eerste groep en wordt in overeenstemming daarmee gebruikt. Deze verwarring heeft de schrijver geleid tot een onjuistheid op blz. 7, anm. 2. Hij zegt daar dat in Mercische bronnen *a* vóór *x* niet *æ* wordt, zooals in Rit. enz., maar '*e* (*ę*)'. De waarheid is, dat in R[1] inderdaad *e* (driemaal) de overhand heeft boven *æ* (eenmaal), maar de oudere en zuiverdere Psalter heeft ééns *ae*, tweemaal *æ*, ééns *ę* en ééns *e*. Men kan dus niet zeggen dat in 't Mercisch *a* vóór *x* *e* wordt (Sievers geeft dan ook *æ* op), zoodat de konkluzie ten aanzien van *fex* op blz. 7 anders gesteld had moeten zijn.

Hoe komt de schrijver verder aan '*unan* concedere, dare' (blz. 9 en 57)? Bosworth-Toller, die hij aanhaalt, geeft niets anders op dan *unnan*.

Met de klankleer wordt trouwens alleen een grondslag voor de verklaring van de namen beoogd; daarom worden vraagstukken die zich onderweg voordoen niet grondig behandeld.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de verklaring van de namen, een onderwerp dat m. i. voor een beginner veel te moeilijk is, want de algemeene bezwaren daargelaten, doen zich bij namen nog bizondere moeilijkheden voor, waarvan de voornaamste is dat hun beteekenis niet gegeven is. De schrijver heeft zich daarom wijselijk over 't algemeen bepaald tot de opnoeming van gelijkluidende of verwante persoons- en plaatsnamen in andere Engelsche bronnen, benevens de vermelding van de plaatsen waar iets over die namen is te vinden. Hoogduitsche namen (naar Förstemann) en Langobardische zijn gewoonlijk vergeleken, Noorsche zelden, Friesche, Gotische enz. in 't geheel niet. De bewerking schijnt nauwgezet en nauwkeurig te wezen, en de schrijver heeft zoodoende een bruikbaar overzicht geleverd. Meer is het niet, en meer wil het ook niet zijn.

Het laatste hoofdstuk, over de vorm en de beteekenis van de namen, put evenmin het onderwerp uit, maar bevat eenige nuttige gegevens. Hier en daar heeft de ver-

ouderde meening, dat de samengestelde namen werkelijk altoos een beteekenis hebben, de schrijver tot zonderlinge verklaringen verleid.

Het boek zou in bruikbaarheid hebben gewonnen als het nummer van de soms zeer lange paragrafen boven aan de bladzij was vermeld. Dit was te meer noodig geweest omdat in het register (gelijk elders) uitsluitend naar de paragraaf wordt verwezen.

Groningen. J. H. Kern Hz.

Axel Kock, Die alt- und neuschwedische Accentuierung unter Berücksichtigung der andern nordischen Sprachen. (Quellen und Forschungen, Heft 87). Strassburg, Karl J. Trübner. 1901. (Pr. M. 7.50).

De vreemdeling, die het onderneemt het jongste accentboek van prof. Kock aan te kondigen, zal zich bewust zijn, hoe veel hem ontbreekt, om die taak naar behooren te vervullen en het boek op zijn juiste waarde te schatten. Wat mij betreft, ik getuig, dat de lezing mij vervuld heeft met bewondering voor de geleerdheid en de methode van den schrijver, die ons op iedere bladzijde wat nieuws leert. [1]) Het is voor een groot deel nieuwe en voor niet-Zweden bovendien moeilijk toegankelijke stof, die hier met even groote kennis als helderheid wordt behandeld. Helderheid, dat wil zeggen, dat, wie zich de dikwijls niet geringe moeite geeft den schrijver te begrijpen, telkens door den eenvoud van den gedachtengang getroffen wordt; maar gemakkelijk te lezen is het boek niet; daarvoor is de inhoud te rijk en te ongewoon. De schrijver versmaadt het platgetreden veld der mode-klankleer met haar eeuwigen wedloop om den voorrang tusschen „ausnahmelose Lautgesetze" en analogie; hij kiest een op het gebied der germanistiek althans in dezen omvang nieuw gezichtspunt, de accentuatie. De beteekenis der acc. [2]) voor de Idg. klankgeschiedenis is ook wel door anderen op den voorgrond gesteld, — Kock noemt o. a. herhaaldelijk met instemming het bekende werk van Hirt —; maar onder de levende talen zijn er zeker weinige, wier accentverhoudingen tot nu toe zóó nauwkeurig onderzocht zijn, en onder de Germaansche voorzeker geen. Dat het Zweedsch onder deze laatste het eerst aan de beurt komt, kan men met het oog op de hoogst eigenaardige accentuatie-verschijnselen dier taal slechts toejuichen. De resultaten zijn dan ook niet alleen belangrijk voor de kennis van het Zweedsch, maar insgelijks voor die der algemeene beginselen van taalontwikking, in het bijzonder voor de geschiedenis van het Indogermaansch en in de eerste plaats van het Germaansch. Meer dan één bij velen voor axioma geldende meening brengt Kock aan het wankelen.

Ik noemde de methode. Bijzonder trof mij eene buitengewone nauwkeurigheid in onderscheidingen, duidelijkheid der toelichting door rijkdom van voor ieder geval met nauwgezetheid gekozen voorbeelden, en bij den gang van het betoog een stelselmatig voortschrijden van het eenvoudige tot het meer gecompliceerde. Maar dat alles is afhankelijk van een volkomen beheerschen der stof, een kennis der oude taal in gelijken omvang als der moderne dialecten, en daarnaast van de Skandinavische zustertalen, die voortdurend ter opheldering worden aangevoerd.

Het eerste hoofdstuk bevat eene beschrijving der twee accentueerings-systemen van het Zweedsch. Hier wordt den lezer vooreerst het onderscheid tusschen muzikaal en exspiratorisch accent in herinnering gebracht. Het verdient de aandacht hoezeer beide in zeker opzicht parallel zijn. Met een eenvoudig exsp. acc. is althans in de tegenwoordige taal altijd een enkelvoudig muzikaal acc., met een samengesteld exp. ook een samengesteld muz. acc. verbonden. [1]) Overigens treden hier terstond twee voor het Zweedsch kenmerkende eigenaardigheden op den voorgrond; het ruime gebruik van het samengestelde accent en de zeer eigenaardige combinaties der exsp. met de muz. accenten. Wij zijn zóó gewend, het sterkste exsp. acc. met den hoogsten muz. toon te zien gepaard gaan, dat wij ons bijna geen anderen stand van zaken kunnen voorstellen. Het Zweedsch leert ons anders. Bij de verschillende acc.-systemen, die voor verschillende woorden gelden, zijn geheel verschillende exsp. en muz. acc. met elkaar verbonden. Acc. 1 heeft de meeste overeenstemming met onze manier. De fortis-syllabe van een woord — in den regel de eerste — heeft hier een sterk 'eingipflig' exsp. accent en tevens den acutus, d. i. den hoogsten muzikalen toon; de daaropvolgende syllabe heeft levissimus [2]) en gravis, dus den zwaksten exsp.-druk verbonden met den diepsten toon. Woorden met acc. 2 daarentegen hebben op de fortis-syllabe nooit den acutus. Zijn zij drielettergrepig, dan hebben zij 'eingipfligen' fortis en medius, de tweede lettergreep heeft dan levissimus met gravis, de derde levis — of indien het een compositum is semifortis — met acutus. Hier gaat dus de hoogste toon der taal samen met relatief zwakken exspitatiedruk. Is het woord tweelettergrepig, dan heeft de eerste syllabe 'zweigipfligen' fortis (eigenlijk fortis + levissimus) en een muzikalen

[1]) Aan het boek, dat hier besproken wordt, zijn een aantal studiën van denzelfden aard voorafgegaan; ik noem daarvan, naast een reeks opstellen in het *Arkiv för nordisk Filologi*, slechts *Språkhistoriska Undersökningar om svensk Akcent.*

[2]) „Acc." wordt in deze aankondiging als afkorting gebruikt voor accentuatie en voor accent.

[1]) Uit een oogpunt van systematiek ware het misschien wenschelijk geweest, niet tegelijkertijd den muzikalen compositus (bestaande uit gravis en acutus) als een vierde accent naast de drie andere te plaatsen en het 'zweigipflige' exspiratorische accent, dat met den compositus geheel correspondeert en bestaat uit fortis + levissimus, als onderdeel van den fortis te behandelen. Maar eene andere verdeeling was misschien onmogelijk; althans zou een groepeering, waarbij het 'zweigipflige' accent buiten direct verband met den fortis geraakte, voorbijzien, dat het 'zweigipflige' accent alleen in fortis-syllaben voorkomt (wat echter niet altijd het geval is geweest). Omgekeerd kan men moeilijk den compositus, alleen omdat in de tegenwoordige rijkstaal het 1e deel van dit accent een gravis is, als onderdeel van den gravis behandelen, te minder, daar het tweede deel van den compositus — de acutus — veel meer in het oor valt dan het eerste.

[2]) De namen fortis, semifortis, infortis duiden de verschillende graden van exsp.-druk aan; infortis is het accent der zwak betoonde syllaben, het heeft hoofdzakelijk drie sterktegraden: levis, levior, levissimus.

compositus, bestaande uit medius + gravis; de tweede heeft dan dezelfde acc. als de derde syllabe van het drielettergrepige woord. Woordrhytmus en woordmelodie blijven dus dezelfde, maar de accenten, die ginds op drie syllaben rusten, zijn over twéé lettergrepen verdeeld. Inderdaad zeer bijzondere verhoudingen.

Het tweede en derde hoofdstuk houden zich bezig met de acc. der simplicia. Eerst de beschrijving van den huidigen toestand. De Schr. gaat na, wèlke woorden acc. 1 gebruiken, wèlke acc. 2. Acc. 1 (Einsilbigkeitsaccentuierung) komt in de eerste plaats voor bij woorden, die eenlettergrepig zijn of geweest zijn, en bij thans tweelettergrepige, in welke een klinker, die op de fortissyllabe volgde, gesyncopeerd is, voorts bij enkele bijzondere groepen, waar deze acc. grootendeels van jonger datum is en samenhangt òf met de omstandigheid, dat het vreemde woorden zijn, wier natuurlijke acc. meer overeenkomst met acc. 1 heeft dan met acc. 2, of met relatieve onbetoondheid of kortsyllabigheid (zooals bij vocalen in den hiaat), of ook met energieke uitspraak, omstandigheden, die aan circumflecteering in den weg staan. Voor de verklaring van den oorsprong van acc. 1 zijn de twee eerstgenoemde groepen van overwegende beteekenis [1]). Acc. 2 hebben voornamelijk die woorden, die van ouds tweelettergrepig zijn, voorts vroeger drielettergrepige, wier ultima-vocaal gesyncopeerd is, eindelijk een onnoemelijk aantal thans tweelettergrepige woorden, door analogie, — daaronder een groote hoeveelheid composita. Door een uitermate minutieus onderzoek der syllaben met zwakke acc., met name van den invloed van levior en levissimus op het vocalisme der lettergrepen, welke die acc. dragen, komt nu Kock tot het besluit, dat driesyllabige woorden met acc. 2 in de oude taal dezelfde acc. hadden als de tweesyllabige, m. a. w., dat de eerste syllabe 'zweigipfligen' fortis en compositus had, de tweede levis met acutus, terwijl de derde dan een aanhangsel was met levissimus en een niet te bepalen muzikaal accent. — Bij langstammige was zulk een acc. mogelijk. Maar wat te denken van kortstammige, wier fortis-syllabe niet een 'zweigipflig' accent kan dragen? De moderne taal, die alle stamsyllaben lang maakt, geeft hier geen licht. Hier roept de Schr. de hulp der dialecten in en komt dan tot dit resultaat, dat bij zulke woorden, — en ook bij kortstammige tweelettergrepige — vroeger wèl dezelfde woordmelodie bestond, die zij ook nu hebben, maar dat de accenten anders verdeeld waren. De eerste syllabe had fortis met medius, de tweede had sterken levis met een compositus, bestaande uit gravis en acutus. Dàt werpt nu een licht over den oorsprong van acc. 2. Het blijkt, dat het gecircumflecteerde accent hier oorspronkelijk niet toekomt aan de eerste, maar aan de tweede lettergreep, en dàt geldt insgelijks van de langstammige. De woorden met acc. 2 zijn voor het grootste deel zulke, wier tweede syllabe in de oudheid lang was; van vele weten wij, dat deze lettergreep in Indogermaanschen tijd gecircumflecteerd accent had; bij andere kunnen wij vermoeden dat zulk een accent ontstaan moest door syncope van den ultima-klinker (3e lettergreep). De levis der derde lettergreep is de rest van een 'zweigipflig' accent, dat verloren is. Bij de verkorting der levis-syllabe in de gemeen-noordsche periode nam de eerste (fortis-) syllabe het eerste deel van haar accent over, d. i. den levissimus met gravis, — als zij die dragen kon, d. i. als zij lang was; — zóó ontstond hier 'zweigipfliger' fortis met compositus; -- kon zij dat nièt, dan bleef de levis-syllabe voorloopig lang [1]) met compositus; later werd zij halflang — zooals blijkt uit vocaal- balance-verschijnselen, — en eindelijk verkort, en zij verloor — dialectisch — het laatste deel van haar accent, den acutus. Vandaar dat zulke woorden met de melodie medius-gravis den indruk maken van iets dat niet af is. Maar in de rijkstaal kregen de kortstammige bij het lang worden der eerste syllabe de acc. der langstammige (compositus op de eerste, acutus op de tweede). — Zóó reflecteert zich in acc. 2 een der merkwaardigste verschijnselen der Indogermaansche eindbetoning. — Acc. 1 daarentegen zet een accentuatie voort, waarbij de stam-(fortis-)syllabe — in 't urnoordsch — gecircumflecteerd accent had, een circumflex, die ontstaan was, doordat bij de syncope het accent der tweede lettergreep op de eerste teruggeworpen werd. De gewichtigste verandering bij de woorden met acc. 1 is dus deze, dat 'eingipfliger' fortis in de plaats is getreden van den 'zweigipfligen' fortis. Dat dit reeds vroeg geschied is, bewijzen On. vormen als *fárrar* uit *fárar*, waarin de consonantengeminatie onder den invloed staat van den voorafgaanden 'eingipfligen' fortis. Ook bij woorden met acc. 1 moet eenmaal tusschen kort- en langstammige verschil in acc. bestaan hebben. De eerstgenoemde moeten van den aanvang af een enkelvoudig accent behouden hebben; zij vielen dus met de langstammigen weer samen, toen van deze de 'zweigipflige' fortis werd gereduceerd. In het Zweedsch verlengen zulke woorden later de stamsyllabe (*dăgh*, *att*), en zoo verdwijnt het verschil tusschen beide groepen geheel [2]).

[1]) Een kleine inconsequentie der indeeling is de volgende: 8 groepen woorden met acc. 1 worden onderscheiden; de eerste wordt terecht in 3 onderdeelen verdeeld: I, 1 zulke die thans eenlettergrepig zijn en het vroeger ook waren; I, 2 zulke die het vroeger niet waren, thans wel; I, 3 zulke die het vroeger waren, thans niet meer: *a* door Svarabhakti, *b* door postpositie, *c* door contaminatie of analogie. Bij de daarop volgende nadere behandeling der groepen worden I, 1 en I, 2 als I samengevat, maar I, 3 *a. b. c.* treden als II. III. IV. op, waardoor een minder juiste groepeering ontstaat en bovendien de correspondentie met het onmiddellijk voorafgaan overzicht verbroken wordt.

[1]) Onder deze syllaben zijn er, die historisch kort zijn, b.v. *bindom;* voor deze is de Schr. genoodzaakt een onder invloed der syncope ontstane tijdelijke uitspraak *bindōm* aan te nemen; eene vooronderstelling, waar wel veel vóór spreekt, maar die zich toch niet direct laat bewijzen, en ook niet zonder bezwaren is.

[2]) Het is mij niet volkomen duidelijk, wat de Schr. bedoelt met de opmerking p. 119, dat woorden van het type *dăgh*, *att* na de verlenging der syllabe de accentueering der langelettergrepige als *stēn* hebben aangenomen, indien hun acc. te voren eene afwijkende was. Afwijkend was hij zeker, zoolang het accent

Hoofdstuk 4 en 5 behandelen de acc. der composita. Ook hier is het onderzoek van prof. K. in allen deele lichtgevend. De plaatsruimte verbiedt mij bij bijzonderheden stil te staan. De gang van het betoog is, dat de betoning, die thâns bij composita voor de normale geldt, niet de oorspronkelijke is. Thans is het in Germaansche talen regel, dat het eerste lid van een compositum fortis heeft. Alle Germaansche talen kennen nog uitzonderingen [1]), het Zweedsch kent er meer. Onder deze verdienen de aandacht sommige composita uit meer dan twee woorden. Indien n.l. het tweede lid zelf een compositum is, dan valt de semifortis, waar die valt in het simplex. Zoo accentueert men $\overset{2}{a}$*rmbànd* met fortis 2 op *arm*, semifortis op *band*, maar *g*$\overset{2}{u}$*ll-armbànd* met fortis 2 op *gull*, semifortis op *band*, terwijl het accent van *arm* tot infortis daalt. Kock neemt aan, dat hier het relatief sterke accent, dat oorspronkelijk aan het tweede lid van *armband* toekwam in verdere compositie bewaard is, onder invloed van een meer voorkomende rhytmische tendenz om zooveel mogelijk om de andere syllabe te accentueeren. — Hoe meer men chronologisch teruggaat, hoe meer het aantal uitzonderingen op den modernen regel toeneemt. Gewichtig schijnt mij het besluit, waartoe de Schr. pag. 237 komt: de bewering, dat gemeen-germaansch op mechanische wijze de fortis naar de eerste syllabe verlegd werd, zoowel in simplicia als in composita, is onjuist. Bij de accentverschuiving is in tegendeel het hoofdprincipe geweest, den fortis te leggen op de wortelsyllabe d. i. op die syllabe, die voor het taalgevoel de eigenlijke draagster der beteekenis van het woord was. Dus een logisch moment heeft den doorslag gegeven. Daarnaast komt reeds bij de simplicia een analogisch moment in aanmerking. Hoe nu het voorbeeld zoowel der simplicia als van die composita, die fortis op het eerste lid, en na de accentverschuiving der simplicia dus óók op de eerste syllabe hadden, op den duur op de overige composita inwerkte, wordt dan verder uiteengezet. Maar het is er ver vandaan, dat dat proces in zijn geheel of ook maar voor het grootste deel in Urgermaanschen tijd zou zijn ten einde gevoerd. Nog heden is het niet volkomen beëindigd.

Een laatste hoofdstuk handelt over accentueering in den zin. Het is minder uitvoerig dan de overige, maar ofschoon kort, toch zeer leerzaam. Gelijk vanzelf spreekt, bevat het veel dat van algemeenen aard is en voor alle talen geldt, maar toch ontmoeten wij telkens dingen, die voor het Zweedsch bijzonder karakteristiek zijn. Ik noem alleen de groote rol, die ook hier het rhytmisch gevoel speelt in tegenstelling met de bij ons veel meer overheerschende logica. Hoe eigenaardig is niet een betoning als *Kusin Anna* met levior op *Ku-*, levissimus op *-sin*, omdat de eerste syllabe van *Anna* fortis draagt, ofschoon de Zweed anders *Kusín* zegt; *Túsen óck en ndtt*, met levis op *ock*, levissimus op *en*, ofschoon het woord telwoord is. Hierin is iets van dezelfde dansbeweging, die acc. 2 kenmerkt, en die het Zweedsch ook in niet taalkundige kringen den naam heeft bezorgd van de meest muzikale der Noorden Middeleuropeesche talen.

Het is er ver vandaan, dat ik alle onderwerpen, die prof. Kock ter sprake brengt, ook maar zou hebben kunnen aanroeren. Maar ik vertrouw, dat dit kort overzicht van hoofdpunten voldoende zal zijn, om het gewicht der behandelde vragen en de verdienste der behandeling te doen uitkomen.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. Leiçarraga's Baskische Bücher von 1571. (Neues Testament, Kalender und Abc) im genauen Abdruck herausgegeben von **Th. Linschmann** und **H. Schuchardt.** Strassburg, K. J. Trübner. 1900. (Pr. M. 25).

De Neder-Navarreesche geschriften van Jean de Liçarrague, die Anno 1571 in één band bij Pierre Hautin te la Rochelle zijn verschenen en waaronder de vertaling van het N. T. verreweg het omvangrijkste en gewichtigste is, zijn slechts in enkele exemplaren bewaard gebleven. Eén daarvan bevindt zich in de Leidsche Bibliotheek, zoodat ik het voorrecht heb gehad dezen voor de taalwetenschap zoo belangrijken tekst te kunnen bestudeeren, zonder van de vrij onnauwkeurige herdrukken van enkele gedeelten afhankelijk te zijn. Thans hebben de Bascoloog Linschmann en de vermaarde Romanist Schuchardt, die zich door talrijke recensies en vooral door zijn werk *Ueber die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts* (Wien 1893) ook op het gebied der Eskuara verdienstelijk heeft gemaakt, den tekst van Liçarrague door een getrouwen afdruk onder het bereik van een ieder gebracht. Voor het oogenblik ontbreekt mij de tijd en de lust om den afdruk met het origineel te vergelijken, maar de strenge beginselen, waardoor de uitgevers zich hebben laten leiden en waarvan Schuchardt in eene voorafgaande verhandeling van 116 bladzijden rekenschap geeft, zijn ons een waarborg van de vereischte, maar zoo moeilijk te bereiken volstrekte nauwkeurigheid. Natuurlijk zijn er toch enkele fouten in hun afdruk blijven staan en daarom is het niet geheel juist van volstrekte nauwkeurigheid te spreken: de uitgevers zelve hebben echter reeds de door hen opgemerkte errata in een lijstje verzameld. Zij zijn er op uit geweest om den tekst van Liçarrague zonder eenige verandering te reproduceeren en hebben zich niet veroorloofd daarin emendaties aan te brengen. Terecht, want het is moeilijk, ja ondoenlijk om uit te maken,

---

van *stēn* 'zweigipflig' was, maar indien de gelijkheid bereikt werd door reduceering van den circumflex van *stēn*, kan men eer zeggen, dat woorden van het type *stēn* de acc. van den kortstammige hebben aangenomen, dan het omgekeerde. De Schr. verwijst naar § 215, waar de meening wordt uitgesproken, dat woorden van het type *dagh* (kortstammige) in de oudheid 'eingipfligen' fortis hadden. Misschien is de bedoeling op deze plaats (p. 119) alleen, te wijzen op de mogelijkheid van een secundair verschil in acc., dat dan spoorloos zou zijn opgeruimd nà de verlenging.

[1]) Ofschoon woorden als *egentlig*, *ordentlig*, *wesentlig* geen composita zijn, kan er in dit verband op gewezen worden, dat deze aan het Duitsch ontleende woorden fortis op de tweede syllabe hebben. De schrijver vooronderstelt, dat zij dit accent hadden in het dialect, waaruit zij werden overgenomen, ofschoon zulk een acc. hem niet bekend is. Nederl. *ordentelijk* is hem ontgaan.

wat in den ouden druk dialectische eigenaardigheid van den vertaler is en wat aan achteloosheid of dialectische eigenaardigheid van de (Baskische?) zetters mag worden toegeschreven.

Het N. T. van la Rochellé is niet de oudste Baskische tekst, die ons is overgeleverd, want reeds in 1545 was te Bordeaux een bundel met verzen verschenen onder den titel *Lingvae Vasconum primitiæ*. De dichter was een geestelijke, Bernard Dechepare, Rector Sancti Michaelis veteris, van Eyheralarre. Deze verzen, die meer door slordigheid van taal en spelling, dan door schoonheid van gedachte of kunstvorm uitmunten, vertoonen duidelijk de kenmerken van het Souletijnsche dialect, dat nauw verwant is met den tongval van Neder-Navarre, waarin Liçarrague heeft geschreven, maar er toch door typische verschillen van afwijkt. Van Dechepare's gerijmel is slechts één exemplaar (in de Bibliothèque Nationale te Parijs) bewaard gebleven, maar door de zorgen van den uitgever en drukker Cazals te Bayonne bezitten wij eene nieuwe uitgave van 1874, „absolument conforme à la première de 1545" (de oudere, Bordeaux'sche herdruk van 1848 is niet betrouwbaar). Wel mogen wij den heeren Linschmann en Schuchardt erkentelijk wezen voor de zelfverloochening, waarmede zij nu van Liçarrague een herdruk hebben bezorgd, want met Dechepare en zelfs in veel hooger mate behoort het N. T. van la Rochelle tot het onmisbaarste apparaat van den taalonderzoeker, die het grillige Baskisch wil leeren kennen. Uit Dechepare's verzen krijgt men slechts een wazig beeld van het zestiend'eeuwsche Souletin, terwijl Liçarrague zijne Neder-Navarreesche moedertaal in haar vollen rijkdom, met al hare polysynthetische bekoorlijkheid voor onzen geest toovert. De suffigeerende declinatie, die vooral door het grammatisch onderscheid tusschen den Agens en den Patiens onze aandacht trekt, de prae-, in- en suffigeerende conjugatie met geincorporeerde pronomina in verschillende casus, van verschillend grammatisch geslacht, en met hare eigenaardige *pluralizadores*, bieden den taalvergelijker een heerlijk tafereel van weelderige vormenontwikkeling, dat misschien slechts aan gene zijde van den oceaan, in het verre westen zijn weerga vindt.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Eberhard Graf Haugwitz, Der Palatin. Seine Geschichte und seine Ruinen. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Chr. Hülsen. Rom, Loescher u. Co. 1901. (Pr. M. 6; geb. M. 8.50).

Hoe we het ook mogen betreuren, de ruïnen van den Palatinus behooren helaas tot de meest onherkenbare bouwvallen uit de oude wereld; op een enkele uitzondering na zijn het slechts fundamenten en onderbouwresten, wier vormelooze steenmassa's, ook al weten we dat op die grondslagen eenmaal de prachtigste paleizen hebben gestaan, niet in staat zijn een nuchteren beschouwer tot zulk een graad van bewonderende „Begeisterung" te vervoeren als waartoe de dichter-archaeoloog Haugwitz zich zelf weet op te winden.

Want dichter is de schrijver van dit werkje niet alleen in de zeker niet onverdienstelijke, alleen wel wat hoogdravende verzen, die hij op een enkele plaats in zijn boek inlascht — ze zijn immers van hem zelf? — maar ook in de vaak slechts op een enkel los gezegde van een klassiek schrijver steunende beschrijvingen van de wreedheid en willekeur der Romeinsche keizers, van hun salutatio door de aanzienlijken van Rome, of van het doodengastmaal door Domitianus aangericht. De phantasie is het, die hij vooral aan het werk wil zetten; zelf zegt hij het telkens en telkens weer en teekenend is voor dit werk 's schrijvers eigen ontboezeming als hij gesproken heeft over den tempel van Jupiter Victor, waarvan niets dan een deel der fundamenten bewaard is gebleven: „So allen Beiwerks beraubt sieht die Trümmermasse recht unscheinbar aus. Kein Stück einer Säule oder eines Frieses hilft der Phantasie bei der Reconstruction. Hier, wie so oft auf dem Palatin sagt der erstmalige Beschauer: Dies mag schön gewesen sein, aber leider ist nichts mehr zu sehen. Mit Unrecht: solche schmucklose Reste wachsen vor dem Auge der Phantasie schöner zu fertigen Tempeln als die von unverständigen Entdeckern fälschlich reconstruirten Ruinen". Waarom de „Entdecker unverständig" en de reconstructies fout moeten zijn, weet ik niet.

De phantastisch-dichterlijke geest van den schrijver heeft echter dit voordeel, dat hij zijn werk aangenaam en gemakkelijk leesbaar maakt.

Het boek bestaat uit twee gedeelten, waarvan het eerste, verreweg het grootste, de geschiedenis van den Palatinus en zijn gebouwen verhaalt. De schrijver voert ons naar een „ruhigen Ort" van den Palatinus en daar „träumen wir zurück bis zu sagenumwobenen unvordenklichen Zeiten."

Hij begint dan in de eerste hoofdstukken met de beschrijving der gebouwen, die op den heuvel moeten hebben gestaan in de tijden voor en na Romulus en gedurende de republiek, uit welke perioden slechts zeer geringe resten nog op den Palatinus voorhanden zijn. We hooren echter van heel wat gebouwen, die er eenmaal geweest moeten zijn en eenigszins overstelpend is de massa feiten en feitjes, die dienen moeten om ons een idee van dien Palatinus in de eeuwen vóór Christus te geven. Het bezwaar dat ik vooral tegen deze hoofdstukken heb is dit, dat de leek, voor wien in de eerste plaats dit boek is geschreven, voor een beter begrip van wat hij op den Palatinus zal zien er al heel weinig aan heeft, terwijl de feitenmassa hem veel te kras zal worden. Wie echter als studieboek dit werkje ter hand neemt vraagt vaak te vergeefs naar de bronnen, waaruit de verschillende feiten, wier juistheid ik mij zelf niet altijd in staat acht te beoordeelen, zijn geput.

Met den tijd van Augustus wordt de beschrijving in dit opzicht wat beter; alleen is het maar weer jammer dat er van dat paleis van Augustus niets meer over is en dat we ook hier maar „nur mit dem Auge der Phantasie dieses Bild betrachten können." Hoe interessant de vraag naar het werk van Augustus op den Palatinus moge zijn, we kunnen er helaas maar zoo erg weinig van zeggen.

Van de paleizen, welke Tiberius en zijn opvolgers op den Palatinus deden verrijzen, zijn ons ten minste groote

gedeelten van den onderbouw met zijn onderaardsche vertrekken bewaard gebleven, evenals de cryptopörticus, de onderaardsche gang, die de gebouwen onderling verbond. Hier kunnen we dus althans omtrent de ligging en den omvang eenige zekerheid verkrijgen en de beschouwingen, die de schrijver aan deze paleizen wijdt, benevens aan die, welke door Nero en anderen hier zijn gebouwd, doch waarvan geen spoor meer te vinden is, aangezien zij reeds in de oudheid zelve onder volgende keizers zijn afgebroken, zijn zeker zeer lezenswaard, als wij door den pathetischen verhaaltrant van den schrijver maar niet vergeten dat, gelijk hij zelf zeggen moet, „von dem Aussehen und der Construction des Palastes nichts zu berichten ist."

Eenigszins belachelijk klinkt het als wij na deze mededeeling, eenige bladzijden verder, waarin over de slechtheid van Tiberius en Calligula wordt gesproken, dit lezen: „Kein Gedanke von Pietät, kein Wort einer versöhnenden Erinnerung knüpft sich für den Römer an die Häuser des Tiberius und Calligula. Von der area blicken wir noch heute mit freudig dankbaren Gesinnungen auf die Stätten der domus Augustana und des Apollo-Tempels, nach Westen und Süden; vom Norden aber trennt uns der Cryptoporticus mit dem Leichnam des Calligula" (deze is n.l. in dien gang vermoord). Verder is het mij ook een volkomen raadsel hoe iemand zijn phantasie zoo sterk kan laten werken, dat hij uit zoo geringe resten, met zoo weinig vaste gegevens een reconstructie kan teekenen van deze area Palatina, gelijk fig. 8 die geeft (teekening van prof. Huelsen in Rome). Ditzelfde geldt voor fig. 9, een reconstructie van het paleis der Flavii, hoewel hier in mindere mate, daar van dit gebouw behalve de grondslagen althans iets van den opstand is bewaard. Deze omstandigheid maakt, dat wij ook het phantastisch geschreven hoofdstuk over dit paleis met meer genoegen lezen kunnen. Het hoofdstuk over de latere keizers, de beschrijving van het Hippodrom en het Septizonium van Septimius Severus, van welke beiden zeer aanzienlijke overblijfselen voorhanden zijn, is, waarschijnlijk omdat hier werkelijk heel wat te beschrijven is, het minst pathetisch en heeft daardoor in mijn oog ook de meeste waarde.

Hierna behandelen twee hoofdstukken de geschiedenis der ruïnen in hun verval en verwoesting en vervolgens de opgravingen in modernen tijd. Zeer veel wetenswaardigs wordt ons hier medegedeeld.

In het tweede gedeelte onderneemt de schrijver een tweedaagsche wandeling door de ruïnen. Hier is de dichter plotseling een goede gids geworden, die zijn lezers, behalve eene zeer heldere verklaring der bouwvallen, hier en daar zelfs zeer nuttige wenken van zuiver practischen aard geeft, voor wanneer ze den Palatinus willen bezoeken. Dit gedeelte beantwoordt dus zonder twijfel geheel aan zijn doel en verduidelijkt in vele gevallen onze voorstelling zeer. Vooral de beschrijving van de ruïnen der domus Liviae en van het paleis der Flavii zijn zeer te waardeeren.

De indices achteraan, de lijst der op den Palatinus gevonden kunstwerken en die der oude en moderne schrijvers, welke over dezen heuvel en zijn gebouwen hebben geschreven, kunnen velen van groot nut zijn.

Alkmaar. J. H. Holwerda.

F. Keutgen, Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte. 1. u. 2. Hälfte. Berlin, Emil Felber. 1899—1901. (Pr. M. 9).

G. van Below en F. Keutgen geven uit: *Ausgewählte Urkunden zur deutschen Verfassungsgeschichte.* Van die verzameling is het boven genoemde boek de eerste bundel.

Keutgen was tot het uitgeven daarvan een der allermeest bevoegden. In zijne *Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung*, in 1895 te Leipzig bij Duncker en Humblot verschenen, heeft hij zich doen kennen als een geleerde, die het onderwerp naar alle zijden volkomen overziet en beheerscht, en als een zorgvuldig, methodisch onderzoeker.

De bedoeling der uitgevers in het algemeen is, een voor studeerenden geschikte, systematisch geordende collectie oorkonden te geven, die zich over het geheele gebied van de geschiedenis der bestuursinrichting (Verfassungsgeschichte) van geheel Duitschland uitstrekt.

Zij geven uit, oorkonden in ruimen zin, en hebben zich niet tot de bestuursinrichting in engen zin beperkt, maar ook hun aandacht gevestigd op de bemoeiingen van staat en gemeente met het economische leven.

Terecht zijn de oorkonden ontleend aan de beste uitgaven. Eene vergelijking van elke oorkonde met het handschrift, is voor uitgaven als deze volstrekt overbodig.

De titels der werken waaruit de oorkonden zijn overgenomen, vullen — klein gedrukt — vijf bladzijden. De geheele verzameling zal vermoedelijk in drie deelen verschijnen, I. de stedelijke geschiedenis, II. die der territoriën, III. die van het rijk.

Het eerste deel is in drie afdeelingen verdeeld, I. *Der Ursprung der Stadtverfassung*, II. *Stadtrechte*, III. *Das städtische Wesen zur Zeit seiner Blüte.* De derde afdeeling is weer onderverdeeld in 7 deelen, A. *Das Stadtregiment im allgemeinen*, B. *Der Handel*, C. *Handwerk und Zünfte*, D. *Einzelne Seiten des städtischen Lebens* (grondbezit, bouwpolitie, veeteelt, politie op de levensmiddelen, zorg voor den vrede in de stad, standen, zeden), E. *Die Geistlichkeit*, F. *Herren und Nachbarn*, G. *Die Hanse.*

Om niet te veel materiaal en toch een genoegzaam duidelijken en welgestaafden indruk te geven, kiest de uitgever vooral in de derde afdeeling telkens enkele steden als typen. Zijne keuze schijnt mij juist en de duidelijke indruk inderdaad gegeven. De wijze van keuze en bewerking weet ik niet beter te karakteriseeren, dan met het voorbeeld, dat Keutgen zelf geeft in zijne *Vorbemerkungen* blz. X. De gilden zijn n.l. aldus behandeld. De gildeoorkonden uit de 12de eeuw zijn alle gegeven. Dan is voor ééne stad (Basel) door de stukken aangetoond, hoe de stadheer achtereenvolgens aan de verschillende handwerken privilegiën heeft geschonken, dan is de bemoeiing met één hoofdtak van bedrijf, de weverij duidelijk in het licht gesteld door oorkonden uit ver-

schillende steden, waar zij van groote beteekenis was (Spiers, Frankfort en Ulm), verder zijn een aantal kenmerkende verordeningen op de gilden uit verschillende steden en van onderscheiden aard medegedeeld en eindelijk stukken, die de gezellen en hunne gilden en het leerlingwezen betreffen.

Zeer bruikbare registers besluiten het werk, een stedenregister en een zorgvuldig en uitvoerig zaakregister.

Het doel, dat de bewerker zich stelt, kon naar mijne overtuiging niet beter zijn bereikt.

Dr. Keutgen verdient den dank van allen wier studiën van ver of nabij de geschiedenis van stedevorming en stedelijk recht raken, en het boek behoort in hun aller handen.

Leiden. Fockema Andreae.

T. J. de Boer, Geschichte der Philosophie im Islam. Stuttgart, F. Frommann. 1901. (Pr. M. 4).

De heer de Boer te Groningen behoort tot die zeldzame geleerden, die door aanleg en studiëngang zich op een gebied bewegen, dat voor minder wel toegerusten zoo goed als ontoegankelijk is. Reeds zijn eerste werk *Die Widersprüche der Philosophie nach al-Gazzāli und ihr Ausgleich durch ibn-Rošd*, dat in 1894 bij Trübner te Straatsburg verscheen, bewees dat wij in den schrijver een Oriëntalist en een philosoof mochten begroeten. Later schreef hij artikelen over gelijksoortige onderwerpen in het *Archiv für Geschichte der Philosophie* en in het Nederlandsche *Tweemaandelijksche Tijdschrift*. Nu verrast hij ons met het werk, welks titel hierboven is afgedrukt en dat zich formeel geheel aansluit bij *Frommanns Klassiker der Philosophie*, uitgegeven door prof. Falckenberg te Erlangen. De aard dezer serie wijst dadelijk het juiste gezichtspunt aan, waaruit wij het werk van den heer de Boer hebben te beschouwen. Het is niet geschreven voor Oriëntalisten, die allicht eenigen twijfel zullen koesteren, of de tijd reeds gekomen is om eene geschiedenis der philosophie in den Islām te schrijven, nu eene aan wetenschappelijke eischen beantwoordende bibliographie van de tot dit onderwerp behoorende litteratuur niet bestaat en de philologische verklaring der Arabische terminologie nog in haar begin is. Maar het is bestemd voor hen, die belang stellen in de geschiedenis der menschelijke meeningen en gaarne willen weten, welken vorm deze hebben aangenomen in een cultuurspheer, van die waarin wij zelf leven ten eenen male verschillend, en die toch, evenals de onze, met de oude klassieke wereld in betrekking staat. Daarom worden wij eerst in het eigenlijke onderwerp ingeleid, nadat wij in groote trekken de godsdienstige, politieke, litterarische en wetenschappelijke stroomingen hebben leeren kennen, die de Mohammedaansche maatschappij der eerste eeuwen in beroering brachten. Daarom vermijdt de schrijver allen geleerden omhaal van citaten en noten; daarom streeft hij er niet naar volledig te zijn en alle Arabische philosofen te noemen, wier namen ons zijn overgeleverd, maar beperkt hij zich in hoofdzaak tot mannen als Kindī, Farābī, Gazālī, ibn-Sīnā, ibn-Roshd en eenige andere koryphaeën. Van hun werken en streven geeft hij eene karakteristiek, die in duidelijkheid en bepaaldheid niets te wenschen overlaat, want ik vergat nog als een der vele gaven van den schrijver te noemen, dat hij de kunst verstaat met benijdenswaardig gemak de meest abstrakte onderwerpen te behandelen.

Voor kritische opmerkingen is het hier de plaats niet. Daar de schrijver slechts zelden zijne bronnen citeert, is het buitendien niet gemakkelijk hem overal te controleeren. Maar, voorzoover ik heb nagegaan, berust zijn werk in hoofzaak op ernstige bronnenstudie en is hij met de litteratuur over zijn onderwerp wel vertrouwd. Het voor de oudste periode belangrijke werk van Abu Zaid al-Balkhī heeft hij niet kunnen gebruiken, omdat het eerst onlangs gedeeltelijk is uitgegeven. De benaming „Die treuen Brüder von Basra" is wel is waar verkieslijk boven het vroeger gebruikelijke „die lauteren Brüder", maar moet nog liever, (vg. Goldziher *Muh. Stud.* I, 9 Note) door het eenvoudige „die Getreuen" worden vertaald. En zóó zijn nog wel enkele andere opmerkingen te maken, maar in hoofdzaak kunnen wij ons aan dezen gids met gerustheid toevertrouwen, al laat hij ons niet alles zien en al zullen sommige zaken, als het volle daglicht der wetenschap daarover is opgegaan, wellicht nog een eenigszins anderen indruk maken, dan de schrijver bij ons tracht te weeg te brengen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Prof. Dr. Alfred Philippson, Beiträge zur Kenntniss der griechischen Inselwelt. (Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft No. 134). Gotha, Justus Perthes. 1901. (Pr. M. 10).

Zuid-Europa is een geliefd arbeidsveld voor historici en geografen. Ligt dit voor de hand, voorzoover de eersten betreft, ook de aardrijkskundigen vinden er een interessant en rijk terrein van studie. In hooge mate belangwekkend is Zuid-Europa vooral voor den Middeleuropeeschen geograaf, niet alleen omdat hij er een bodem vindt, waar schier bij elken tred de historie leven schenkt en beelden oproept, ook zelfs waar het heden weinig interessants te zien geeft, maar ook omdat bodemrelief en kustvorm, klimaat en plantenwereld er zooveel anders zijn dan in Middel-Europa, omdat de leefwijze en het bedrijf der bevolking op andere leest is geschoeid dan in de Germaansche landen. Hebben reeds daardoor de geografische studiën op Zuid-Europa's bodem veel aantrekkelijks, zij hebben bovendien voor menige streek het aanlokkelijke van het uitzicht op nieuwe vondsten: er zijn daar nog ontdekkingen te doen, niet alleen voor oudheidkundigen, maar ook voor geografen. Vooral in het Balkanschiereiland is dit het geval, waar, om slechts iets te noemen, de vaststelling van grensveranderingen na een oorlog soms moet worden voorafgegaan door opzettelijke terreinopnemingen. Langen tijd behoorden de Grieksche eilanden tot de minst bekende deelen van Zuid-Europa. *Petermanns Mitteilungen* hebben door de publicatie van Partsch's studiën over Korfu, Leukas, Kephallenia en Ithaka en die van Leonhard over Kythira en Antikythira hoogst verdienstelijk medegewerkt tot de vermeerdering van onze kennis der Ionische eilanden. Op deze publicaties

laat Perthes nu volgen Philippson's *Beiträge zur Kenntniss der griechischen Inselwelt.* Toegerust met de kennis, neergelegd in eene rij van boeken, tijdschriftartikelen en kaartwerken, ondernam prof. Philippson in 1896 eene reis in den Griekschen Archipel, waarvan hij de resultaten in de *Beiträge* mededeelt. Dat deze heel wat nieuws brengen, hoewel de auteur over slechts twee maanden voor zijne reis kon beschikken, schrijft hij daaraan toe, „dass doch noch fast jeder Schritt eines Beobachters Neues bringen muss." Wij zouden er willen bijvoegen: wanneer deze waarnemer iemand is van de veelomvattende wetenschap en den geoefenden blik als prof. Philippson.

Geologisch, orografisch en anthropo-geografisch worden de Kykladen en de zoogenaamde Noordelijke Sporaden door den schrijver geschetst. Het werk is vergezeld van twee kaarten met isohypsen en isobathen en twee, waarop de geologische gesteldheid, voorzoover dit mogelijk was, is aangegeven. De schaal dezer kaarten (1 : 300 000) maakt het den lezer gemakkelijk zich voldoende te oriënteeren. Zij zijn hoofdzakelijk gebaseerd op reeds bestaande kaarten van de Britsche Admiraliteit, van Fouqué, Ehrenburg e. a., en verder op des auteurs eigen waarnemingen. Van de resultaten der (nog niet afgeloopen) Grieksche triangulatie kon nog geen gebruik worden gemaakt. De isohypsen van 100 M. vertikaal-afstand geven — zij mogen ook al geen aanspraak op volkomen nauwkeurigheid kunnen maken, — een beeld van het relief, dat zeker in hoofdtrekken juist mag heeten. De vraag schijnt geoorloofd, of het niet beter ware geweest de stroompjes, voorzoover zij het grootste deel des jaars droog liggen, met het gebruikelijke teeken voor „wadi" aan te duiden.

Voorzoover mogelijk, wordt van ieder eiland eene geologische beschrijving gegeven, waarmede eene schets van den orografischen bouw in verband wordt gebracht; daarna komen de bewoners aan de beurt, en ten slotte worden de stratigrafie, de bouw, de oppervlaktevorm, als ook het klimaat, de plantengroei en de menschenwereld van den geheelen archipel beschouwd. Nog in de bovenpliocene en de oudere quartaire periode, was, volgens Philippson, de streek der Kykladen land en eerst in de quartaire periode maakte de binnendringende zee dit land tot een archipel. Het Zuidegeesche bekken is ouder. De onderzeesche vlakte, waarop de Kykladen en de Sporaden zich verheffen, wordt door Philippson als een door breukvlakken begrensde „horst" beschouwd. De zeeën tusschen de afzonderlijke eilanden hebben niet het karakter van bekkens en de auteur houdt ze dan ook niet voor het resultaat van zelfstandige verzakkingen (van „Grabenbrüche"), maar in hoofdzaak van eene daling van het geheele terrein.

Niet het minst interessant voor den geograaf zijn des schrijvers opmerkingen over het verband tusschen den bodem, het klimaat, de voortbrengselen en de bewoners. Zoo, waar hij wijst op den invloed van den golfslag en de branding op de kustvormen, van deze op de ligging der havens, op het verschil tusschen de in de oudheid als bruikbaar beschouwde havens, toen men gedurende den winter te huis bleef en de scheepjes op het zandige strand sleepte, en de tegenwoordige, nu menigmaal molo's zijn gebouwd, om eene goede ligplaats voor de schepen te verkrijgen; op den nadeeligen invloed der met kracht waaiende etesiën op den boomgroei en de bewoonbaarheid; op de onvruchtbaarheid der marmergebergten; op de betrekking tusschen den aard der gesteenten en het aantal bronnen; op de afhankelijkheid van den landbouw van water, hetzij als grondwater of permanent stroomend. Waar dit laatste ontbreekt, verschijnen windmolens; waar het aanwezig is, zijn molens, bij voorkeur door water gedreven. Windmolens wijzen, evenals elders in Griekenland, reeds van verre de droge streken aan. Waar van de voortbrengselen wordt gesproken, valt den lezer de schadelijke invloed in het oog, dien ook hier, evenals in zoovele Zuideuropeesche bergstreken, de talrijke geiten op den boomgroei hebben, terwijl de vermelding van Dionysos als hoofdgod wijst op de beteekenis, die de wijnbouw reeds in de oudheid voor menig eiland bezat.

Ook de geschiedenis dezer eilanden spreekt een woord mede in de verdeeling der bevolking over de eilanden en in de ligging der woonplaatsen. Naar de zijde van Griekenland, dat de meeste aantrekkingskracht uitoefende, liggen de meeste kuststeden; ten deele moet dit verschijnsel echter worden toegeschreven aan de uit het noordoosten waaiende etesiën. De havenplaats der oudheid werd in de middeleeuwen, toen zeeroof de kusten onveilig maakte, menigmaal verlaten voor eene rotsvesting in het binnenland, waarin dan bijkans de geheele bevolking des eilands zich vestigde, terwijl vooral na de bevrijding van Griekenland, bij toenemende veiligheid, opnieuw eene verschuiving der bevolking plaats vond, nu weer naar de kust. Eene herhaling alzoo van wat men aan Italiës kusten zoo dikwijls ziet gebeuren, waar de geïsoleerd op eene rots liggende „borgo" zoo vaak wordt verlaten voor de jongere, gemakkelijk toegankelijke, „marina". Eigenaardig is ook op sommige eilanden in den tegenwoordigen tijd het ontstaan van dorpen uit de als tijdelijke verblijfplaatsen op de landerijen gebouwde hutten der boeren, die in de jaren van onveiligheid hun domicilie hadden in de versterkte stad. Gewezen wordt op de belangrijkheid van Delos in de oudheid, waarvan de oorzaken niet van geografischen aard waren; op de beteekenis van Syra met Hermopolis sedert den vrijheidsoorlog, hoofdzakelijk een gevolg van de centrale ligging, en op den achteruitgang van dit centrum voor 't verkeer, nu de zeilvaart voor de stoomvaart steeds meer plaats maakt en Piraeus-Athene hier het hoofdmiddelpunt van den handel wordt.

Zoo geven prof. Philippson's *Beiträge* nog veel merkwaardigs en nieuws omtrent de weinig bekende Noordelijke Sporaden en de Kykladen, niet bij wijze van los daarheen geworpen mededeelingen, maar zooveel mogelijk in oorzakelijk verband tusschen de wordingsgeschiedenis van den bodem en de vormen zijner oppervlakte, zoowel naar de kusten als naar het relief, tusschen het land en zijne bewoners. Is ook nog de tijd niet gekomen, dat eene volkomen systematische, gelijkmatige behandeling van de anthropo-geografie dezer eilanden kan worden geleverd,

wij moeten prof. Philippson dankbaar zijn, dat hij met de publicatie van de hoofdresultaten zijner studie niet heeft gewacht, tot hij ze zal hebben verwerkt in zijne door hem beloofde „Landeskunde von Griechenland”, waarvan althans het deel, dat de eilanden behandelt, zooals de schrijver mededeelt, nog wel eenige jaren zal uitblijven.

Groningen. P. R. Bos.

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

Demosthenes' contra Boeotum, pro Phormione, contra Cononem, contra Calliclem met aanteekeningen door Dr. Y. H. Rogge. Groningen, J. B. Wolters. 1901. (Pr. *f* 0.60).

Op de uitgave van Demosthenes' Eerste Philippische redevoering en Olynthische redevoeringen heeft dr. Rogge reeds spoedig laten volgen vier pleidooien van Demosthenes, een boekje even handig en even zorgvuldig bewerkt als het vorige. De keuze is gedaan uit die oraties, wier echtheid zoo goed als niet betwijfeld wordt en verder liet de schrijver zich leiden door den inhoud, „daar hij rekening moest houden met den smaak en het begrip van leerlingen eener zesde klasse.”

Naar mijne bescheiden meening getuigen de aangehaalde woorden òf van eene beminnelijke naïveteit, òf den heer Rogge komt een welgemeende gelukwensch toe, wijl hij negentienjarige leerlingen mag doceeren, die smaak hebben in vier pleidooien loopende over zulke onbeduidende kwesties — eene naamsverandering, eene verjaarde vordering, een vechtpartij, 't optrekken van een muurtje langs een boerenerf — en, wat erger is, overvuld met termen uit de Atheensche rechtspraak. Moge dit laatste bezwaar zich ook elders vertoonen, hier, dunkt mij, zal het in nog grootere mate den leerling in den weg liggen, iets wat dr Rogge mij toe zal geven, wijl hij 't noodig achtte ter verklaring van den tekst niet alleen tal van malen Arist. *de Republ. Athen.*, doch tweemaal Suidas, driemaal Pollux, tweemaal Harpocration, eenmaal Eustathius, *αὐτολεξεί* te citeeren. Voorzeker citaten die het werkje een geleerd cachet geven, doch die, zoo ze nóodig zijn, tegen het invoeren van deze stof binnen onze gymnasia pleiten, zoo ze nièt noodig zijn, door den schrijver uit een schoolboekje hadden moeten worden geweerd. Er is meer van die geleerdheid in dit boekje, die ik in strijd acht met 't zoo noodig streven naar eenvoud in ons onderwijs. Waarom komt men hier tegen de namen van Buttmann, Reiske, Schaefer? Waarom hier de opmerking bij 't woord *Φερρεφαττίον*: „het laatste gedeelte hangt samen met *ἔπεφνον*”? „En 't eerste gedeelte”? zal een jongen vragen, die niet met een stuk tevreden is. Ik kan of liever wil deze misplaatste geleerdheid niet begrijpen in een zoo ervaren docent als dr. Rogge is, die soms op zoo hoogst simpele wijze moeilijke dingen voor leerlingen in zijne aanteekeningen heeft uiteengezet; die wellicht ook de gave bezit om zelfs deze lectuur voor discipelen aantrekkelijk te maken en door zijne persoonlijke ervaring het goed recht dezer uitgave zou kunnen bewijzen.

Ten slotte aan dr. Rogge nog twee vragen; vooreerst betreffende Blass' coniectuur opgenomen pag. 65. Acht dr. Rogge deze zeer ingrijpende tekstverandering, die volstrekt geen duidelijken zin geeft, ter verklaring van de gedachte noodig? Waarom niet opgenomen de lezing van Dindorf's editie (1855), waar deze gezonde zin staat: „Niet toch is Conon te vertrouwen, al moge hij ook zweren; verre van dien; hij echter, die zelfs geen wàren eed zou afleggen als gij het ongebruikelijk acht, die er zelfs niet aan dènken zou te zweren bij 't hoofd zijner kinderen ja liever zelf 't zwaarste er voor zou lijden en die eerst als de nood hem dwingt wil zweren, doch op gebruikelijke wijze, diè man is betrouwbaarder dan degeen die aanstonds bij zijne kinderen zweert en tot de vuurproef bereid is.”

Ten tweede eene vraag aangaande de *αὐτολήκυθοι* op blz. 57. De verklaring *αὐτολήκυθος = πένης* kunnen we wel stilzwijgend voorbijgaan. De lekythos is bestemd voor welriekende oliën (zie 't lezenswaardig artikel van Wolters *Ath Mitteil.* 1893. p. 92 vlg.), een odeurflesch dus. Samenstellingen met *αὐτο* duiden vaak aan „een echte, op en top een, ein leiblicher” b.v.: *Αὐτοβορέας*, *Αὐτοθαΐς*. *Αὐτομέλιννα*, *αὐτόκυκλος*, (de echte, ideaalcirkel), *αὐτόσαρξ* (een echt vleeschelijke, wellusteling) *αὐτόσκωμμα* (emend. Ruhnk.) een echte Witz; *αὐτοκασίγνητος* een echte broer, cf. *Αὐτόλυκος*. Zou 't nu te ongerijmd zijn *αὐτολήκυθοι* te vertalen door „echte pommadepotten” als spotnaam voor sterk geparfumeerde heertjes, goed gezelschap voor de in 't sexueele losbandige *ἰθύφαλλοι*?

Haarlem. J. Vürtheim.

J. Appeldoorn en Dr. W. F. van Vliet Jr., Kunstvormen in Poëzie en Proza. 's-Gravenhage, Joh. Ykema. 1901. (Pr. *f* 0.75).

De heeren Appeldoorn en Van Vliet, die in 1899 eene *Korte geschiedenis der Nederl. letterkunde* in het licht gaven, hebben dezen arbeid doen volgen door een beknopt werkje over de prosodie, welks titel we hierboven plaatsten. Beide uitgaven moeten elkander aanvullen. De vraag is maar, of er vele collega's gevonden zullen worden, die tijd en lust hebben om de prosodie stelselmatig aan de hand van zulk een werkje, dat toch nog tot een 70-tal bladzijden is uitgedijd, te behandelen. Ik moet eerlijk bekennen, dat beide mij ontbreken en dat ik het weinigje van de prosodie, dat ik voor mijne leerlingen wenschelijk acht — een veel kleiner quantum dan de beide Delftsche heeren geven — te hooi en te gras behandel, al naar de gelegenheid zich voordoet en nooit zonder gereede aanleiding. In de 3de klasse b.v. vlecht ik het scandeeren in mijn onderwijs in naar aanleiding van de versjes, voorkomende in het 2de stukje van de *Steloefeningen* der bovengenoemde heeren. Bij den aanvang van 't onderwijs in de geschiedenis der letterkunde — 4de klasse — geef ik een heel beknopt overzicht van de hoofdvormen der dichtsoorten; de kenmerken van den roman komen ter sprake bij de behandeling van den ridderroman, opdat de leerlingen een duidelijk inzicht zullen krijgen in het verschil tusschen de eischen, die in de middeleeuwen aan den roman werden gesteld en in den lateren tijd.

De bespreking van het *Wilhelmus* geeft aanleiding om de aandacht te vestigen op: volkslied, acrostichon, terwijl b.v. het lezen van een stukje uit de *Camera* de gelegenheid verschaft om het onderscheid te doen uitkomen tusschen een novelle en een roman. Dat er bij deze stuksgewijze behandeling wel eens een kleinigheid achterbaks zal blijven, geef ik gaarne toe, doch van het leeren van namen zonder duidelijke en afdoende illustratie ben ik een vijand, omdat ik er niet het minste heil van verwacht. Er zullen misschien collega's gevonden worden, die hierover anders denken en gaarne een leidraad gebruiken. Of we dezen bovengenoemd werkje kunnen aanbevelen? Neen:

1°. omdat we bezwaar hebben tegen de methode,

2°. omdat het boekske krioelt van onnauwkeurigheden en monstruositeiten.

De schrijvers hebben gemeend voeling te moeten houden met de moderne talen. Met het oog op de concentratie van 't onderwijs op de H. B. S. met hare honderd en één vakken zou dit streven prijzenswaardig zijn, indien hierdoor de leerstof werkelijk geconcentreerd, d. i. beperkt werd. 't Is evenwel eene uitgemaakte zaak, dat de geschiedenis der letterkunde van de moderne talen op de H. B. S. zoogoed als niet, en op het Gymnasium in 't geheel niet behandeld wordt door gebrek aan tijd. Wat zal men daar dan met de prosodie beginnen? Het loopt uit op 't nutteloos memoriseeren van tal van titels en namen, waaraan onze jongens niets hebben. Het is en blijft voor hen een massa dooie stof, waarin nimmer de geest des levens geblazen wordt.

Ook voor candidaat-hoofdonderwijzers zijn deze uitstapjes op

het gebied van de litteratuur der nieuwe talen niets dan ballast, omdat bij de meesten de kennis dezer talen gering, bij velen zelfs gelijk nihil is.

Wat de uitvoering betreft is het werkje onbetrouwbaar, zoowel „in het groote" als „in het kleine", wat we met eenige voorbeelden zullen staven.

Bl. 5. „Ofschoon in Nederlandsche gedichten vele rijmlooze verzen voorkomen" is niet juist uitgedrukt. In verband met den voorgaanden hoofdzin, maakt dit zindeel den indruk, alsof rijmlooze verzen alleen in 't Nederlandsch voorkomen, wat met het oog b.v. op het Engelsche *blank verse* niet in de bedoeling der schrijvers kan gelegen hebben. — Bl. 6. „Deze alliteraties en assonaties" (l. assonnances). — Bl. 7. Thérèse (l. Hélène) Swarth. — Bl. 8. De bepaling van *terzine* klopt niet met de verwijzing naar „het Sonnet". — Bl. 10. In het grafschrift op Coornhert moeten *was* (reg. 3) en *en* (reg. 4) van plaats verwisselen; achter *dicht* (reg. 8) is een — vergeten. — Bl. 21, 23. De Genestet (l. Gé-). — Bl. 21. Die Niederländischen Volkslieder. — Bl. 23. „En dan maakt de dichter zich, maar te vaak, belachelijk", slecht geïnterpungeerd. — Bl. 29. De ondergang der eerste wereld (l. *wareld*). — Bl. 30. „Treffen we een vermenging aan van *de* Keltische en Christelijke sagen". — Bl. 31. „De sprookjes van den Zweed" (sic!) Andersen. — Bl. 32. Asschepoetster (l. *-poester*). — Id. De schoenmaker (l. *-lapper*) van Alexandrië. — Bl. 34. Messchert een 17de eeuwer! — Bl. 38. Het wiel van Heusde (l. *Heusden*). — Bl. 49. Jan Klaaszen (l. *Klaa(s)z*). — Bl. 54, 56. De ziekten (l. *ziekte*) der geleerden. — Drukfouten vindt men o. a. nog op bl. 9 (twee), bl. 20 (Kerstiederen) en bl. 23 (men men).

Behalve deze kleinigheden, die evenwel zoo talrijk zijn, dat ze aan de nauwgezetheid der schrijvers een ernstigen twijfel doen rijzen, komen er andere dwaas- en onwaarheden in het boekske voor, welke het alle betrouwbaarheid ontnemen.

Bl. 10. Dat de 6de voet van een hexameter eene onvolledige dactylus moet zijn is niet waar, b.v.:

„Over den weigrond, over het graanveld, over het bergwoud. Spreidt zij purpergewaden of zalig-verrukkenden goudglans" (Dautzenberg: de landbouw). — Op deze zelfde bladzij willen de heeren ons wijsmaken, dat de Iliade en Odysseus (sic!) van Vosmaer in *Pentameters* geschreven zijn. — De *Wapenkreet* van Bilderdijk komt op bl. 22 onder het *Krijgslied* op bl. 23 onder de *Dithyrambe* voor. — De Psalmen van David rekenen de heeren tot de *Elegie* (bl. 23), en eenige regels hooger rangschikken ze *de psalmen* (vooral 29 en 33) onder de *hymne*. — Van de *heroïde* wordt geen voorbeeld gegeven; waarom dan de naam genoemd? Staring's *Ada van Holland* had hier thuis behoord en niet onder de *Elegie* (bl. 24). — Op bl. 27 hebben de heeren vergeten mede te deelen, dat de bekende *Sonnettenkrans* van J. Perk niet aan de hier omschreven eischen voldoet. — Staring's *Bultenaars*, *Marco* behooren (bl. 33) tot de *dichterlijke vertelling* en zijn *Jaromir* (bl. 38) tot de *balladen*! — Op bl. 56 komt de *Spieghel Historiael* voor onder het *Leerdicht* en op bl. 61 de *Rymkroniek* van M. Stoke en de *Slag van Woeringen* van J. van Heelu onder de rubriek: *Historisch-proza*. Als het den heeren „lood om oud ijzer is", onzen jongens zeker nog meer. — Op bl. 35 kan men lezen, dat onder de *Fabliaux*, behoorende tot de oude, Fransche letterkunde, die van Lafontaine het meest bekend zijn. — Op bl. 49 vinden we *Trijntje Cornelis* onder het *blijspel* in plaats van onder de *klucht*. De heeren weten toch, dat Constanter het zelf *klucht* gedoopt heeft? — Omdat het Engelsche woord *novellist* (met ééne *l* s. v. p.) een ruimer beteekenis heeft dan ons novelle-schrijver, is 't woord geheel misplaatst onder *de novelle* (bl. 67). — *Dramatisch-proza* (bl. 69) is heel wat anders dan „een drama in proza"; deze beide kunnen dus niet vereenzelvigd worden. Als voorbeeld van het eerste zou men b.v. *Raymond de Schrijnwerker* kunnen noemen.

We willen deze bloemlezing besluiten met een paar „afdoenders."

Bl. 26. „Het sonnet . . . . werd het eerst in Italië beoefend door Petrarca, **later** door Dante (Nota bene!).

Bl. 65. Te dezer plaatse vinden we: *de Bataviscke Arcadia* van Heemskerk (l. van *Van* Heemskerk) en *Sara Burgerhart* van de dames Wolff en Deken gerangschikt onder de *tendenz-romans*. Ongeveer twee jaar geleden verscheen er van de hand der heeren Appeldoorn en Van Vliet een werkje, getiteld: *Korte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, waarin (bl. 90) het werk van Van Heemskerk onder de *herder-romans*, en de werken van de zoo even genoemde dames onder de *zeden-* en *karakter romans* ingedeeld zijn (bl. 113).

Een beetje meer consequentie, mijne heeren!

Kampen. S. S. Hoogstra.

Dr. A. van Berku , Atlas der Oude Geschiedenis in Kaarten en Platen. Groningen, J. B. Wolters. 1901. (Pr. *f* 2.75, geb. *f* 3.50).

Met groote ingenomenheid zullen waarschijnlijk velen met mij de verschijning van dezen atlas in kaarten en platen begroet hebben. Dat een uitgever ten onzent het waagt, in navolging van het buitenland, voor de leerlingen onzer gymnasia op Grieksche en Romeinsche architectuur en Grieksche beeldhouwkunst betrekking hebbende afbeeldingen en fotografiën in den handel te brengen, en zoodoende aan het onderwijs dienstbaar te maken, bewijst wat een enormen vooruitgang de opvattingen omtrent aanschouwelijk onderwijs [1]) in ons land gemaakt hebben. Terwijl voor twintig jaar de beoefening der archaeologie zelfs aan de universiteit onbekend was, en op de gymnasia destijds en ook vroeger grammatica schering en inslag was van het onderwijs zelfs der hoogste klassen, en ik het ook daaraan toeschrijf, dat de volwassenen onzer dagen zulk een afkeer toonen van het Grieksch, is er in de laatste 15 jaren geleidelijk een geheele omkeering in de opvatting omtrent doel en strekking der gymnasiale studie tot stand gekomen.

Nadat eerst de methode van het grammaticale onderwijs een algeheele verandering heeft ondergaan, waarbij grammatica middel, en het lezen en verklaren der schrijvers hoofdzaak is geworden, begint nu ook in de laatste jaren hetgeen van de realia der oudheid de bevatting van jongelieden van 16—19 jaar niet te boven gaat, dank zij het ijverig streven van prof. Holwerda, die ons door zijn vacantie-cursussen de basis voor deze studie verschaft heeft, tot de gymnasia door te dringen.

Wel hebben de meeste gymnasia niet zooveel geld beschikbaar, om alles aan te schaffen, wat Singels in zijn aangehaald artikel, of v. Berkum ter raadpleging bij zijn atlas opnoemt, maar met den atlas zelf, en de hulpmiddelen, die de docent ter beschikking heeft — en wie heeft er tegenwoordig niet het een of ander plaatwerk, dat te pas kan komen? — kan men den leerlingen reeds een vrij aardig denkbeeld van de levende oudheid verschaffen.

Tot nog toe hadden de leerlingen zelf zich hier met Steuding, dat bijna uitsluitend beeldhouwkunst geeft, daar met Luckenbach moeten behelpen, terwijl de ongelooflijk goedkoope en voortreffelijke kleine Sieglin, de oudere Kiepert verdringend, voor het geschiedenis-onderwijs en bij de lektuur der Gr. en Lat. schrijvers ons ondersteunde.

Laat ons nu eens nagaan, in hoever de nieuwe atlas de vroegere atlassen vervangen, en de uitheemsche plaatboeken overbodig maken kan.

Om met de kaarten te beginnen. Het geheel ontbreken van kaarten, betrekking hebbende op het oude Egypte, de Euphraat- en Tigrislanden, en Palaestina, doet ons reeds terstond zien, dat hier het begrip Oude Geschiedenis in den meer beperkten zin

[1]) Men zie het artikel van dr. N. J. Singels in het *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding*, IIIde Jaargang 1900—1901, XIde en XIIde Aflev., blz. 481—503.

van Geschiedenis der Grieken en Romeinen met de volken, waarmede ze in aanmerking gekomen zijn, bedoeld is; en gaat men dan de rij der dikwijls zeer verdienstelijke speciaalkaartjes na, dan ziet men, dat nevens het onderwijs in de geschiedenis, de lektuur der schoolschrijvers tot leiddraad voor de samenstelling gediend heeft. Vooral Herodotus, Thucydides, Xenophon zijn goed tot hun recht gekomen, maar ook bij Livius en Caesar zal de atlas goede diensten kunnen bewijzen (voor Livius lette men b.v. op X a, XI b en c); jammer dat het uitstekende speciaalkaartje voor het beroemde beleg van Syracuse in 415/413, ons een kaartje voor het latere Syracuse van Dionysius, noodig voor het begrip van Livius l. XXV, en opgenomen in Sieglin XXIII, heeft doen missen.

De andere Romeinsche historici zijn minder goed bedacht; het kaartje voor Sallustius' Bell. Jugurth. (XIII a) is voor het doel niet geschikt; bijna geen enkele stad is er op aangegeven; en de rivier de Muthul (B. J. c. 48 § 3), hoewel ingeteekend, heeft geen naam gekregen. Trouwens, voor Sallustius is tot nog toe op dit gebied al zeer weinig gedaan; toch zou men, met de voortreffelijke kaart van den grooten Sieglin, en den tekst van Sallustius vóór zich, wel een eenvoudig kaartje kunnen samenstellen, dat aan het doel beantwoorden kon. Tacitus is er wat beter afgekomen: zoowel kaart VIII (Italië gedurende het keizerrijk) als XV a (Gallië, Germanië en Brittannië) zijn een uitstekende hulp; de Parthen en Armeniërs echter zijn verwaarloosd, immers XIII c is het eenige kaartje, dat hier helpen kan; maar dit is voor den 1sten Mithridatischen oorlog, en niet voor den wreeden Corbulo geteekend.

Dit zijn echter opmerkingen, die den goeden indruk, dien het geheel der kaarten op mij gemaakt heeft, niet verzwakken kunnen. Men vindt hier zoo'n rijkdom van détails, als geen enkele andere atlas aanbiedt.

De kaarten zelf zijn meest zeer goed geteekend; van de meer uitvoerige zijn er verscheidene uit den kleinen Sieglin overgenomen; zoo o. a. V d (= 16 van Sieglin), eenigszins verkort; IX a (= 17 S.); IX b (= 23 S. Campania); XV a (= 26 S.), maar dat verhoogt eer de waarde van het werk, daar de kaarten van Sieglin voortreffelijk zijn.

Een bijzondere aanwinst zijn IV c (voor Athene's ἀρχή), en V a, b, c, d, voor Thucydides; verder de kleine kartons van VI; IX c (voor Herodotus), X a, XI b en c; daarentegen is het kaartje van Carthago (XII e) zeer leelijk uitgevallen; hier doet men beter Sieglin (25) te consulteeren.

Het kaartje van Athene (XVII b) is heel wat duidelijker dan de wandplaat van Cybulsky, en de kaart van Rome (XVII d), hoewel wat klein, is duidelijk, vooral door het flink aangeven der viae. De planteekeningen van Olympia en Pergamum zijn te klein, en die van Delphi ontbreekt nog, trouwens ook nog in de nieuwste uitgave van Luckenbach; hier is het Tijdspiegelartikel van den heer Holwerda Jr. onze eenige bron. Ook kaartjes van Troia, Mycene en Tiryns ontbreken nog; derhalve moet Luckenbach (en voor Mycene b.v. Meyers' Griechenland und Klein-Asien) de leemte aanvullen.

En nu de platen. Enkelen hiervan komen reeds voor in Hermans en Woltjer [1]); de collectie is echter ongeveer vertienvoudigd, en geeft nu een aardig denkbeeld van sommige deelen der Grieksche en Romeinsche oudheid.

Vooreerst dan de architectuur; terwijl Luckenbach slechts enkele fotografiën geeft, en overigens de meeste zorg besteedt aan reconstructies, opstanden en plattegronden, vinden we hier een met groote zorg uitgekozen schat van fotografiën, dien een collectionneur u benijden zou. Het meest waardeer ik de gezichten uit Attica (7—10, 32—37, 40—47); maar ook de andere uit de Peloponnesus en Groot-Griekenland zijn bijzonder goed gekozen, en allen zijn uitstekend gereproduceerd.

Al te schaars bedacht is Italië. Hier mis ik fotografiën van de basilica van Pompei, van hetgeen er rest van de basilica Julia aan het forum Romanum, beide noodig voor een recht begrip van wat een basilica is geweest in vergelijking met de oude basiliekkerken; verder voorbeelden van Romeinsche tempels, te Pompei, te Rome, en elders, van Romeinschen zuil- en bogenbouw [1]) (de zuil tot ornament verlaagd enz.); toch zijn we dankbaar voor het ons gebodene.

De atlas voor beeldhouwkunst geeft de meest bekende beelden in zeer schoone reproducties; ik mis nog den wagenmenner uit Delphi, die reeds bij Luckenbach 3de druk te vinden is. De best geslaagde bladzijde is wel die van de figuren 99—105, aan Praxiteles en Lysippus gewijd; nieuw was mij daarbij de opname *en face* van den kop der Vaticaansche Venus (fg. 102), die zeer fraai is. Geen goede fotografie kan de leelijke Musen van het Museo Vaticano vermooien; ze behooren echter hier thuis, omdat ze eenig denkbeeld kunnen geven van hare attributen. Uitstekend zijn de portretten van Grieken en Romeinen; maar ze kunnen bij een volgende uitgave gerust nog met eenige vermeerderd worden; jammer dat de Romein met zijn vrouw, die door Niebuhr zoo karakteristiek gevonden werd, niet opgenomen is. Maar er blijven altijd verlangens, hetgeen trouwens het beste bewijs is, dat het werk van bewerker en uitgever gewaardeerd wordt. Buitengewoon verdienstelijk is de lijst der platen, daar we nu onmiddelijk bij elke plaat de litteratuur op kunnen slaan. Van Helbig's *Führer* is nog de 1ste druk, van Mau's *Führer* de 2de druk geciteerd, hetgeen vermeden had kunnen worden. Mau's *Pompeii in Leben und Kunst* was, toen de lijst opgemaakt werd, waarschijnlijk nog niet verschenen, evenmin als de 3de druk van Luckenbach.

Mocht nu ook bij een volgenden druk een register aan den kaartenatlas toegevoegd worden! Lag dit soms in de bedoeling van den bewerker? De meeste kaarten hebben aan den rand de bekende indeelingen A B C en 1 2 3. De schrijver is dan waarschijnlijk voor het reuzenwerk teruggeschrikt, want niet alleen zou hij de kaarten en kartons hebben moeten aangeven, waarop een naam te vinden is, maar ook zou het aanbeveling verdienen, in speciale gevallen de plaatsen der schoolschrijvers, waarvoor de kaart vervaardigd werd, er bij op te geven, ongeveer zooals nu reeds met de kaart van Syracuse (V a) geschied is.

Mijn oordeel samenvattende, meen ik te mogen zeggen, dat de hulpmiddelen voor het onderwijs aan de gymnasia, die den leerlingen in handen gegeven worden, met een zeer verdienstelijk, baanbrekend werk vermeerderd zijn; ik hoop en verwacht, dat het werk algemeen ingevoerd zal worden; immers de voordeelen boven de duitsche werkjes, grootere uitgebreidheid van den kaartenatlas, meer en betere fotografiën onder de platen, vooral op het gebied der architectuur, eenvoud, en vermijding van geleerden omhaal, die Steuding meer voor studenten, dan voor gymnasiasten geschikt maakt, zullen ongetwijfeld daartoe medewerken, en wat we in dezen atlas missen, kan de docent gemakkelijk uit andere werken en werkjes, door teekeningen op het bord enz. aanvullen.

Het komt me echter voor, dat het aanbeveling verdient, dezen atlas eerst voor het geschiedenis-onderricht der 4de klasse, en verder bij de lektuur der schrijvers in 4—6 te laten gebruiken. Voor de kinderen der 1ste en volgende klassen is het gebodene

[1]) Jammer dat voor het Forum Romanum (fig. 75), uit dien atlas overgenomen, niet een nieuwere fotografie gekozen is; de gebouwen links op den achtergrond zijn reeds in het voorjaar van 1899 afgebroken; ook het muurwerk achter Saturnustempel en Severusboog was in den zomer van 1899, toen ik Rome bezocht, reeds verdwenen.

[1]) De fotografiën van het Colosseo en van de triumfbogen zijn hiervoor niet voldoende.

te veel, en tegen den tijd dat de platen werkelijk gebruikt en besproken kunnen worden, is de frischheid verloren gegaan, en missen de fotografiën bovendien de aantrekkelijkheid van het nieuwe. Voor de laagste klassen voorziet de atlas van Hermans en Woltjer in bijna alle behoeften, die dan bevrediging vragen.

Tiel. W. Koch.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De hoogleeraar Fredericq te Gent sprak in de Belgische Koninklijke Akademie in Mei l.l. eene rede uit over *L'expansion exotique des littératures européennes au XIXe siècle*, waarin hij naging, hoe de letteren van zes Europeesche landen — Spanje, Portugal, Frankrijk, Engeland, Nederland en Rusland — zich buiten Europa een veld van werkzaamheid hebben gebaand of de aan toestanden buiten Europa gegevens voor verdere ontwikkeling hebben ontleend. Spreker eindigde zijn geschiedkundig overzicht, waarin Ercilla en Camoëns, Bernardin de St. Pierre en Defoe, de Amerikaansche letteren, Kipling en Olive Schreiner, de Canadeesche en Zuid-Afrikaansche letterkunde, Max Havelaar en onze Indische romans een korte bespreking met aanwijzing hunner plaats in de wereldliteratuur vinden, met een kort woord, waarin hij wijst op de gevaren zoowel als op de kansen voor de Europeesche beschaving bij deze uitbreiding van haar gezichtsveld. De rede is afzonderlijk gedrukt bij Hayez te Brussel.

P. J. B.

In de lente van 1902 zal te Rome een *Congresso internazionale di scienze storiche* plaats hebben. Reeds hebben tal van Italiaansche en andere geleerden zich voor het lidmaatschap aangeven (12 Lire). President van het comité is Conte Enrico di San Martino e Valperga, secretaris Comm. Prof. Giacomo Gorrini, beide te Rome. Het congres zal verdeeld zijn in verscheidene afdeelingen, waarin de verschillende zijden van de historische wetenschap kunnen vertegenwoordigd worden. Bezoeken aan Venetië, Napels, Pompei, de Campagna zullen van wege het congres worden geregeld. Aan de deelnemers worden allerlei voordeelen verleend op de verkeerswegen en in de hôtels. Op aanzienlijke deelneming wordt gerekend, ook in verband met het schoone jaargetijde.

ONDERWIJS.

De geschiedenis op het eindexamen der gymnasia.

Sedert jaren reeds worden klachten vernomen over de wijze, waarop het eindexamen der gymnasia wordt afgenomen, en bij die klachten speelt de geschiedenis steeds een rol. Men klaagt over de moeilijkheid van een goed examen in dit vak, over de beperking van de leerstof tot de periode van het begin der 18de tot het midden der 19de eeuw, over ongeschikte verdeeling van den voor het examen bestemden tijd tusschen de algemeene en de vaderlandsche geschiedenis, over den eisch om bij de laatste vooral gewicht te leggen op de staatsinstellingen van den ouderen en jongeren tijd.

Al die klachten hebben ongetwijfeld reden van bestaan maar wie bij ondervinding weet, hoe de zaak stond in de eerste jaren na de invoering der nieuwe wet, zal zich wel wachten al te luid over een en ander te klagen. Vergeleken bij toen, is een sterke vooruitgang in dit opzicht waar te nemen en ik geloof niet te overdrijven, wanneer ik beweer, dat die vooruitgang in de eerste plaats is toe te schrijven aan den voortdurenden aandrang van gecommitteerden bij de eindexamens op verbetering van het examen en . . . . van wat gedurende den cursus daaraan voorafgaat. Als ik mij herinner, hoe indertijd aan verscheidene gymnasia weinig anders gevraagd werd dan, voor algemeene geschiedenis, over de 18de eeuw en, voor vaderlandsche, over de staatsinstellingen uit den „Franschen tijd", dan besterven bijna alle klachten op mijne lippen!

Toch wil ik niet verzwijgen, dat bovengenoemde bezwaren nog steeds in zekere mate geldig zijn. Het is ongetwijfeld moeilijk geschiedenis goed te examineeren, niet te veel aan kleinigheden te hangen en aan de andere zijde niet te oppervlakkig te onderzoeken; maar wie weet niet, dat examineeren haast nog moeilijker is dan examen afleggen? Ik geloof, dat er in den regel te veel onbelangrijke feiten worden gevraagd en . . . gedoceerd. Wat raken den jongens en mij de veldslagen van den zevenjarigen oorlog op eene enkele uitzondering na? Wat kunnen ons de Poolsche en Beiersche Successie-oorlogen, de jaartallen der regeeringen van Deensche en Spaansche vorsten der 18de eeuw schelen? Welke beteekenis heeft voor dit examen de nauwkeurige kennis van de „journées" der Revolutie! Doch slechte examinatoren en slechte docenten zullen er wel altijd blijven en wij kunnen weinig anders doen dan te streven naar eene goede opleiding, naar het vormen van docenten, die wetenschappelijk gevormd zijn, d. i. in dezen weten te onderscheiden tusschen voor zeker doel belangrijke en onbelangrijke zaken. En wat de beide laatste klachten aangaat, die ik boven noemde, met wat goeden wil is wegneming dezer bezwaren zeer goed mogelijk: de door het K. B. aangewezen tijd is natuurlijk alleen als maximum bedoeld en kan, met name voor vaderlandsche geschiedenis, zeer goed wat verkort worden; geen verstandig docent zal de staatsinstellingen geheel de plaats der geschiedenis doen innemen en, wanneer men dit mocht doen, zal de gecommitteerde wel een middel weten om dit misbruik te keeren zonder zijne bevoegdheid te overschrijden, iets, waarvoor gecommitteerden in den regel meer bevreesd zijn dan zelfs de examinatoren kunnen wenschen.

De behandeling van al deze zaken moet worden beheerscht door de vraag: waarvoor dient het eindexamen? En het antwoord op die vraag is, dunkt mij, gemakkelijk te geven: het dient om te zien, of de candidaten geschikt en voldoende onderlegd zijn voor akademische studie, d. w. z. of zij voldoende algemeene ontwikkeling bezitten om een wetenschappelijke loopbaan te volgen. Bij die algemeene ontwikkeling behoort zeker de kennis van geschiedenis eene belangrijke plaats te beslaan, omdat zij alleen den toekomstigen student inzicht kan geven in de toestanden, die hij om zich heen ziet.

Maar dat laatste moet dan ook den docent in nieuwere geschiedenis aan de gymnasia voortdurend voor den geest zweven: „de toestanden, die hij om zich heen ziet" en waarin hij later krachtens zijne positie in de wereld, zijn ambt of werkkring in het algemeen een min of meer belangrijke rol zal spelen. Is dit zoo, dan moet er aan de in de tweede plaats door mij genoemde beperking der leerstof zoo spoedig mogelijk een einde komen en moet men ophouden met aan het door het K. B. aangewezen minimum de beteekenis van een maximum te geven. Men vergete niet, dat noch de theoloog noch de jurist noch de wis- en natuurkundige noch de medicus als zoodanig aan de Universiteit iets noemenswaardigs meer hoort van de geschiedenis van zijn eigen tijd en dat zijne verplichte colleges (om niet te spreken van de algemeen menschelijke gemakzucht!) hem in den regel beletten zich nog in deze richting te ontwikkelen en in te halen, wat het gymnasium verzuimde. De geschiedenis van den eigen tijd dient op het gymnasium meer op den voorgrond te komen, zij het ten koste van die der 18de eeuw of liever van eene uitgebreide kennis dier eeuw. Men moet niet kunnen zeggen, dat de gymnasiast wel wat weet van de 18de eeuw en Napoleon, maar niets van het zoo buitenslands als hier te lande gebeurde in de tweede helft onzer eigen eeuw. Men moet hem in dit opzicht niet blootstellen aan de noodlottige werking der oppervlakkige beweringen in kranten van allerlei allooi maar hem een behoorlijken grondslag van kennis geven, waarop hij kan voortbouwen.

Het is mij een genoegen te kunnen zeggen, dat men dit op enkele gymnasia reeds is gaan inzien en den door mij hierboven aangewezen weg reeds is ingeslagen. Met name op sommige bijzondere gymnasia (Rolduc, Roermond, Nijmegen), die ik leerde kennen, is men reeds met succès in die richting werkzaam geweest. Moge spoedig van alle gymnasia gezegd kunnen worden, dat zij ook in dit opzicht voorbereiden voor het leven!

Een paar tegenwerpingen ten slotte. Men wijst mij op den korten tijd voor het onderwijs in de geschiedenis door het leerplan vastgesteld. Ik antwoord, dat een goed docent ook in korten tijd veel kan doen, en ik onthoud mij ongaarne van het noemen van namen. Men zegt mij, dat de eene gecommitteerde dit, de andere dat verlangt te hooren. Ik antwoord, dat een docent, die zich laat leiden door de vraag, wat een gecommitteerde misschien wel zou willen, veroordeeld is als docent. Waar de wil en het vermogen is, daar is een weg; waar die ontbreken, ook, maar een andere . . . .

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Sitzungsberichte der Kgl. Preuss. Akademie der Wissenschaften, 1900, 29 Nov.: G. N. Hatzidakis, Umwandlung eines Potentialis in Plusquamperfect und Perfect (hoe ngr. εἶχα εἰπεῖ 'ik had gezegd' en ἔχω εἰπεῖ 'ik heb gezegd' ontstaan zijn, wordt historisch nagegaan); — 13 Dec.: U. Köhler, Zwei Inschriften aus der Zeit Antiochos' IV Epiphanes (onlangs in het bezit van de Berlijnsche koninklijke musea gekomen; zij worden hier verklaard en gecommenteerd).

1901, 10 Jan.: U. von Wilamowitz-Möllendorff, Die hippokratische Schrift περὶ ἱρῆς νούσου (betoogt dat Hs. ϑ het beste is en de grondslag der editie behoorde te zijn; de glossemata en interpolaties in dit werkje en in andere Hippocratea worden aangewezen). — Th. Mommsen, Ancyranische Inschrift des Julius Severus (eene onlangs gevonden inscriptie betreffende een reeds van elders bekenden notabele uit den tijd van Hadrianus). — 17 Jan.: P. Scheffer-Boichorst, Norbert's Vita Bennonis Osnabrugensis episcopi eine Fälschung? (bestrijdt Philippi's twijfel aan de echtheid) hierbij: P. von Winterfeld, Der Rhythmus der Satzschlüsse in der Vita Bennonis. — 14 Febr.: H. Diels, Über zwei Fragmente Heraklit's (bewaard bij Pseudoaristoteles περὶ κόσμου; zij worden hier kritisch behandeld). — A. Grünwedel en G. Huth, Alterthümer aus der Malakand- und Swat-Gegend (over photographieën van beeldhouwwerken van Graecobuddhistische kunst, in 1896 in de Swat-vallei en elders gevonden, voorstellende Buddha's, Bodhisattvas en tafereelen uit het leven van Siddhārtha). — 21 Febr.: A. Tobler, Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik (1. over het gebruik van *de* in *de cette manière* en derg.; 2. iets over *devoir* in ofr.; 3. „koordinierte Bedingungssätze"). — A. Harnack, Probleme im Texte der Leidensgeschichte Jesu (behandelt eenige plaatsen uit de evangeliën van Lucas en Marcus). — 14 Maart: J. Vahlen, Über Fragen der Verstechnik des Terentius (betoogt het voorkomen van trochaische tetrametri hypermetri en van trochaische pentametri bij Terentius). — 28 Maart: E. Dümmler, Über den Dialog De statu ecclesiae (onderzoek naar herkomst, tijd en strekking van dit opstel, dat Schr. in den tijd van Karel den Eenvoudige plaatst; de dialoog wordt in zijn geheel hier uitgegeven). — R. Kekule von Stradonitz, Über das Relief mit der Inschrift C. I. L. VI, 426 (met afbeeldingen). — 18 April: R. Herzog, Das Heiligthum des Apollo in Halasarma (op Kos, naar aanleiding van onlangs gevonden inschriften, die nauwkeurig verklaard en toegelicht worden). — 9 Mei: O. Hirschfeld, Die Rangtitel der römischen Kaiserzeit (uitvoerige verhandeling). — 28 Mei: M. Ihm, Richard Bentley's Suetonkritik (geeft een volledige lijst van B.'s conjecturen op Suetonius).

(Bezzenberger's) Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, XXVI, 3: A. Bezzenberger, Das litauische Futurum (betoogt de identiteit van het Litausche futurum op *-siu* met het Dorische futurum op *-σέω*). — R. Thomas, Zu den altgriechischen Ortsnamen (geeft van een aantal plaatsnamen eene andere verklaring dan Fick: b.v. Ἔκνομος λόφος 'Vorsprung': ἐκνέμεσθαι; Πάνορμος 'ganz Ankerplatz'). — A. Bezzenberger, Etymologien (van een paar Baltische woorden). — G. Ciardi-Dupré, Zur Geschichte der lateinischen Vocalsyncope (groote materiaal-verzameling en poging om de regels vast te stellen). — H. Reichelt, Gr. πείρω und πρό (tracht een Idg. nomen **pŏr* of **pĕr*, genit. *p̥ros*, locat. *per*, *peri*, *pri* enz. te reconstrueeren). — A. Zimmermann, Die Etymologie von Poplicola (tegen Skutsch, die het woord als een deminutivum van *populus* 'populier' opvat). — M. Niedermann, Zum Namen des Zeigfingers in den indogermanischen Sprachen (wijst op gr. λιχανός: λείχω, lit. *ližius* e. dgl.). — W. Prellwitz, Gr. ἀίσσω aus **saisīkiō* (: ἴκω).

Mnemosyne, XXIX, 3: J. van Leeuwen J. f., Homerica. XXI. De Ulixis aedibus (behandelt het onderwerp der voordracht van den Schr. op het 1e Philologencongres, zie *Mus.* VI, 95). — J. J. Hartman, De Regia observatiuncula (wil in Plin. Ep. 4, 11 *Regiam* verklaard hebben als het deel van het Palatium, dat, als woning van den pontifex maximus, aan Vesta geheiligd was). — dez., Ad Plutarchum (crit. aanteek. op twee plaatsen in het leven van Lycurgus). — S. A. Naber, Observationes criticae ad Lucianum (vervolg, zie *Mus.* VIII, 380. IX, 92). — J. J. H(artman), Ad Tacitum (conj. op Ann. 6, 4). — H. van Gelder, Ad titulos Acraephienses (critische en exegetische aanteekeningen op deze inscripties, door Perdrizet in dl. 22 en 23 van het *Bull. de corresp. hellénique* uitgegeven). — J. J. H(artman), Ad Plutarchum (Lyc. 14). — S. A. Naber, Deorum coronae (overeenkomst der Aegyptenaren en Indiërs ten opzichte van de godenteekenen, naar aanleiding van Van der Vliet's stuk in *Mnem.* XXIX, 2, uit Grieksche bronnen nader aangetoond). — dez., Observationes criticae ad Dionysii Halicarnassensis Antiquitates Romanas (dit eerste artikel behelst eene algemeene bespreking der overlevering en aanteekeningen op boek I—III en een deel van IV).

Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding, IV, 2/3: J. Meijers, Geen splitsing der vijfjarige hoogere burgerschool. II. — J. H. Gunning Wz., Rapporten en cijfers. — E. Bonebakker, Iets over de eenheid in onze spelling en verbuiging. II (slot). — R. D. Nauta, Over de bruikbaarheid van het historische element in de grammaire bij het onderwijs in het Fransch op onze hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus. II. — Kleine bijdragen enz.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, Bd. VII en VIII, 4: E. Schwyzer, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus (over de κοινή naar aanleiding van Thumb's pas verschenen werk daarover). — E. Norden, Vergils Aeneis im Lichte ihrer Zeit (die tijd was een „romantische": een teruggrijpen naar langvervlogen tijden, waarvan Augustus in zekeren zin de vernieuwer was). — J. Kaufmann, Die Vorgeschichte der Zauber- und Hexenprozesse im Mittelalter.

In het paedag. ged. o. a.: W. Hoppe, Das Verhältnis Jean Pauls zur Philosophie seiner Zeit (vervolg: vergelijking met Herder). — C. Reichardt, Die deutschen Grossstädte.

Bd. VII en VIII, 5: E. Norden, Vergils Aeneis im Lichte ihrer Zeit (slot). — J. Kaufmann, Die Vorgeschichte der Zauber- und Hexenprozesse im Mittelalter (slot). — W. Horn, Deutsche Wörterbücher. — R. M. Meyer, Über das Verständnis von Kunstwerken.

In het paedag. ged.: E. Schwabe, Das deutsche Gelehrtenschulwesen in ausländischer Beleuchtung. — A. Dittmar, Grammatische Zukunftsgedanken. — W. Hoppe, Das Verhältnis Jean Pauls zur Philosophie seiner Zeit (vervolg: vergelijking met Jacobi).

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XIV, 1 en 2: C. F. Lehmann, Von der deutschen armenischen Expedition (verslag van een expeditie door den Schr. en Dr. Belck in 1898 en 1899 ondernomen en van de gevonden inscripties). — O. Böhtlingk, Kritische Beiträge. I. ὁλκάς nicht = ākaça und auch nicht der Name des fünften Elements bei Pythagoras; II Rājataraṃgiṇī 1, 176 (tekstcritiek). — M. Winternitz, Genesis des Mahābhārata (wederlegt Dahlmann's opvattingen in diens aldus betiteld werk, vgl. *Mus.* IX, 108). — N. Rhodokanikis, Über zwei in al-Madina gesehene Sonnenfinsternisse; hierbij sluit zich aan Ed. Mahler, Über zwei in al-Madina geschene Sonnenfinsternisse (het 1ste artikel is van een philoloog, het 2de van een astronoom). — W. Caland, Über das Vaitānasūtra und die Stellung des Brahman im vedischen Opfer (verklaart tegen Garbe het wezen van het vaitānasūtra als een specialen leiddraad voor den *brahman* geheeten priester en zijne helpers, die bij de çrauta-offers mede officiëeren, en houdt het er voor dat deze oorspronkelijk niet bij die offers gefungeerd hebben). — F. Kühnert, Zur Kenntniss der chinesischen Musik (naar aanleiding van J. A. van Aalst, *Chinese Music*). — D. H. Müller, Textkritische Glossen zu den Proverbien Cap. 23 und 24. — Anzeigen. Kleine Mittheilungen.

XIV, 3: H. Reichelt, Der Frahang i oīm. Zand-Pahlavi Glossary (uitgegeven met inleiding). — J. Kirste, Zur Mahābhāratafrage (naar aanleiding van het artikel van Winternitz in *WZ.*, XIV, 1 en 2). — Th. Zachariae, Der indische Lexikograph Hugga (gaat na, wat omtrent dezen bekend is). — J. Krall, Ein neuer nubischer König (aangetroffen in Koptische oorkonden uit de eerste eeuwen na de verovering van Egypte door de Arabieren; deze stukken bewijzen, hoe de Byzantijnsche staatsinrichting nog lang nawerkte in de streken met Christenbevolking). — M. Winternitz, Bemerkungen zur malaischen Volksreligion (deelt allerlei mede uit het werk van Skeat, *Malay Magic, being an introduction to the Folklore and Popular Religion of the Malay Peninsula*, London, 1900). — Anzeigen. Kleine Mittheilungen.

XIV, 4: W. Foy, Die neuelamische Inschrift Art. Sus. a (uitvoerige behandeling dezer Achaemeniden-inscriptie). — A. Chachanof, Grusisches (Georgisches) Brüchstück der Kalilag und Dimnag (in een Hs. te Tiflis vond Schr. een groot fragment van eene, naar het schijnt, betrekkelijk oude bewerking van het vertelselboek; in vertaling wordt het hier medegedeeld). — Th. Zachariae, Ein textus ornatior der Anekārthadhvanimañjarī (een woordenboek van Sanskrit homoniemen). — A. Hillebrandt, *vi vo mádе* (nieuwe verklaring van de Ṛgveda-plaatsen waar die formule gevonden wordt). — Anzeigen. Kleine Mittheilungen.

Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde, XX (N. R. XII), 1: J. Verdam, Een weinig bekend *Malegijs*-fragment (reeds bekend gemaakt door Schmidt-Wartenberg in *Journ. Germ. Phil.* 1897, hier opnieuw uitg. met eenige aanteekeningen). — P. Leendertz Jr., *X Goede boerden* (collatie van het Hulthemsche Hs.) — J. Prinsen J. Lz., *Men noemt geen koe bont, of er is een vlekje aan* (poging tot verklaring van de oorspronkelijke beteekenis van dit spreekwoord). — J. Verdam, *'t Alleluia is geleid* (het betoog van dr. Beets, *Tijdschr.* 16, 290, over den oorsprong dezer spreekwijze gesteund door een middeleeuwsche bewijsplaats). — A. Kluyver, *Tschubiakkro* (zigeunerwoord, uit het Poolsch). — J. A. Worp, Jacob de Mol's *Spel van Aeneas en Dido* (1552, naar de Aeneis vrij vertaald). — dez., *Een Comedia ofte Speel van Susanna* (1582, vertaald naar het Duitsche drama van Paul Rebhun). — dez., Venator's *Reden-Vreucht der Wijsen, enz.* (1603, gedramatiseerd naar de brieven van Hippocrates). — H. Kern, *Huls, hulst; kachtel; vreugde* (etymologieën). — J. H. Gallée, *Henne, hunne* en *hune* in hunne samenstellingen. — P. Leendertz Jr., Eenige geneuchlijcke dichten (uit Hs. no. 16912/13 der Kon. Bibl. te Brussel).

Taal en Letteren, XI, 7: R. A. Kollewijn, Verandering van woordbetekenissen (Semasiologie, vervolg en slot). — W. F. Gombault, De cartografie der Noordnederlandse tongvallen (naar aanleiding van Te Winkel's Atlas met tekst). — K. Poll, Kleinigheden. VI. *Korte mijlen maken;* VII. *Vogtlepel* (= 'degen, zwaard'). — J. B. Schepers, Schetsen uit ons moedertaalonderwijs. — Letterkundige Sprokkelingen uit de brieven van wijlen J. A. F. L. baron van Heeckeren. 4. Jonkvrouw de Lannoy; 5. De Genestet's Haantje van den Toren; 6. Busken Huet over Hooft. — Boekaankondiging. — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XXXIII, 1: F. Kauffmann, *Γενσηριχος* gotice. — dez., Muspilli (scheidt ohd. *muspilli* van os. *mutspelli* en tracht het eerstgenoemde woord etymologisch te verklaren uit *mū* 'aardkluit, heuvel' en *-spilli* 'spleet, splijting'). — A. Koppitz, Gotische Wortstellung (slot; behandelt de adverbia, de voegwoorden, de voorzetsels en de interjecties). — W. Friedrich, Die Flexion des Hauptworts in den heutigen deutschen Mundarten (slot; zie *Mus.* IX, 124). — M. H. Jellinek, Theobald Hocks Sprache und Heimat. — Litteratur. — Miscellen: H. Gering, Zum Clermonter Runenkästchen; R. Buchholz, Zur Strophenfolge in Ezzos Gesang und den Wundern Christi. — Neue Erscheinungen. — Nachrichten.

Anglia, XXIV (N. F. XII), 3: W. Dibelius, John Capgrave und die englische Schriftsprache. V (slot). — F. Kluge, Zur englischen Wortgeschichte. — B. Leonhardt, Die Textvarianten von Beaumont und Fletchers „Philaster or Love lies a-bleeding" etc. V. Rule a wife and have a wife. — Ch. Bundy Wilson, Collectives and indefinites again. — E. Einenkel, Das Indefinitum. VIII. Das Indefinitum *all.* — H. L. D. Ward, Mistake of French and German critics, as to the chaplaincy of Geoffrey of Monmouth. — dez., Postscript to the article upon Geoffrey of Monmouth in the Catalogue of romances, vol. I. — G. Hempl, Oe. *rœsn, ren œrn, hrœn hœrn.* — L. Fränkel, Zwei eben verstorbene anglikanische Bischöfe und Historiker (Mandell Creighton en William Stubbs).

Romania, XXX, 2—3: M. Roques, L'élément historique dans *Fierabras* et dans la branche II du *Coronement Looïs* (met naschrift van Gaston Paris). — R. Weeks, Etudes sur *Aliscans* (wijst op tegenstrijdigheden in dit gedicht, zoowel met zich zelf als met andere gedichten van denzelfden cyclus). — A. Longnon, La procession du bon abbé Ponce (over een historisch en satyrisch gedicht uit de 13e eeuw). — E. Philipon, Morphologie du dialecte lyonnais au 13e et 14e siècles. — P. Meyer, Notice du Ms. 10295—304 de la Bibliothèque royale de Belgique (légendes en prose et en vers). — A. Piaget, *La Belle Dame sans merci* et ses imitations. — G. Paris, Villoniana. — Mélanges, o. a.: P. Meyer, *c* et *g* suivis d'*a* en provençal; Thomas, Le suffixe *-esimus* en français; G. Paris, Mayence et Nimègue dans le Chevalier au cygne. — Comptes-rendus.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXV, 4: P. Toldo, Études sur la poésie burlesque française de la Renaissance (vervolg). — H. A. Rennert, Ueber Lope de Vega's „El Castigo sin Venganza." — E. Richter, Zur Syntax des rumänischen

Possessiv-Pronomens. — E. Wechssler, Bemerkungen zu einer Geschichte der französischen Heldensage. — J. Zeidler, Der Prosaroman Ysaye le Triste (vervolg). — Vermischtes (etymologieën von Schuchardt, Horning, Ulrich). — Besprechungen.

Archiv für slavische Philologie, XXIII, 1. 2: R. Nachtigall, Ein Beitrag zu den Forschungen über die sogenannte „Beséda trech svjatitelej" (Gespräch dreier Heiligen). — (†) I. Kozlovskij, Zwei syntaktische Eigenthümlichkeiten der russischen Sprache. II. Die Stellung des Adjektivs. — F. Lorentz, Zum Heisternester Dialekt (toevoegsels en verbeteringen op Bronisch' artikel *Archiv* XVIII, 321—408). — V. Jagić, Einige Streitfragen. 5. Welcher von den zwei slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt werden?; 6. Zum doppelten slavischen Palatalismus. — L. Niederle, Ueber die Σπόροι des Prokopios. — A. Belić, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe. — M. Rešetar, Ein Sendschreiben Vetranić's an Hektorović. — A. Brückner, Beiträge zur ältesten Geschichte der Slaven und Litauer (III. over het geloof dat sommige menschen van geslacht kunnen veranderen, bij de oude Slaven; IV. Krak en Wanda). — dez., Zur Stellung des Polnischen. — Anzeiger. — Kleine Mitteilungen.

Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, XVI, 4: Bussemaker, De arrestatie van Gyllenborg en Görtz in 1717 (slot). — Zondervan, De Duitsche koloniën (vervolg). — Historische mededeelingen. — Revue der geographische tijdschriften. — Nieuwe uitgaven. — Bibliographie.

Historische Vierteljahrschrift, IV, 3: Preuss, Oesterreich, Frankreich und Bayern in der spanischen Erbfolgefrage (1685—1689). I. — Haarhaus, Antipäpstliche Umtriebe an einer katholischen Universität (Bonn in de 18de eeuw). — Kleine Mitteilungen. — Kritiken. — Nachrichten und Notizen. — Bibliographie zur deutschen Geschichte.

English Historical Review, 1901, Juli: Maitland, William Stubbs. — Baring, The making of the New Forest. — Williams, The foreign policy of England under Walpole. — Miller, Europe and the Ottoman power before the nineteenth century. — Andrews, Massena's lines of march in Portugal. — Notes and documents, o. a.: Rose, Sir Hudson Lowe and the campaign of 1812. — Reviews of books. — Periodical publications.

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardr. Genootschap, Tweede Serie, XVIII, 4: Posthumus Meyes, De astronomische plaatsbepalingen in Nederl. Indië. — Pleyte, Herinneringen uit Oost-Indië. — Hettema, Geschiedenis van het grondgebied der Zuid-Afrikaansche Republiek. — Mededeelingen, o. a.: Zondervan, Studiereizen van leeraren in de aardrijkskunde. — Litteratuur. — Aardrijkskundig nieuws. — Kaarten en platen.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 6: Tippenhauer, Beiträge zur Geologie Haiti's. — Supan, Das antarktische Klima. — Schaffer, Zur Geotektonik des sudöstlichen Anatolien. — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

Gids, 1901, Juli: Mevr. C. A. Worp-Roland Holst, Oude brieven (Lady Mary Wortley Montagu). — A. G. van Hamel, Wetenschappelijke beoefening der moderne letterkunde. II. Een historisch-letterkundig Congres (op de Parijsche wereldtentoonstelling). — A. W. Stellwagen, Roomsche woorden.

1901, Aug.: A. G. van Hamel, Wetenschappelijk beoefening der moderne letterkunde. III. Methodes en problenen. — W. G. C. Byvanck, Vaderlandsche-geschiedenisstudies. II. Dorus' droefheid (vervolg).

Tijdspiegel, 1901, Juli: Anna Polak, Don Carlos, oud en nieuw. — Knappert, Oudvaderlandsch volksleven uit de Acta der provinciale synoden. — De Wit Huberts, Eene herinnering aan Maurits van Nassau, den Braziliaan.

1901, Aug.: Epkema, De allianties van 1756. — Van den Bergh, De nieuwe vertaling van het Oude Testament. — Dozy, Ethnologische dissertaties.

Nederland, 1901, Aug.: Kalff, Eene Kaapsche familieregeering (Simon van der Stel en zijn zoon).

Onze Eeuw, 1901, Juli: Krämer, Stichtsche toestanden in de eerste jaren van het Erfstadhouderschap (zie *Mus.* VIII, 377). — Kuiper, Over Oud-Grieksche opvoeding en onderwijs (slot).

1901. Aug.: Blok, Cosimo III van Toscana in de Republiek. — Van Hasselt, Nieuwenhuis in Centraal-Borneo. — Holwerda, Het vóór-helleensche Griekenland en de jongste opgravingen op Creta.

Vragen des Tijds, 1901, Juli/Aug.: Denier van der Gon, Het Nederlandsch koningschap.

Vragen van den Dag, 1901, Juli: Bonebakker, 't Akademies Nederlands en onze moedertaal.

De Katholiek, 1901, Juli: Van Hoogstraten, P. C. Hooft.

Dietsche Warande, 1901, 6: Jacobs, De begrafenis bij de Oudgermanen.

Nederl. Spectator, 1901, no. 26: Pasquinelli, Het Forum Romanum (de Regia). — Kok, Een nieuwe Dantevertaling met commentaar (die van Pochhammer in het Duitsch). — No. 27: Koster, Internationale Bond ter bevordering van wetenschap, kunst en opvoeding. — No. 28: Pasquinelli, Het Forum Romanum (Fons Juturnae). — No. 29: Hooijer, Salome. I (Lippi en Ghirlandajo). — No. 30: Jan ten Brink (in memoriam). — Hooijer, Salome. II. — No. 31: G., Hollandsch zilverdrijvers-ornament. — No. 34: Dyserinck, Betje Wolff en hare drie zwagers. I.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Baints, De brandende kwestie van de opleiding der leeraren in de moderne talen: Tijdschr. v. Onderw. en Opv. IV, 2/3 (J. J. A. A. Frantzen).

Blok, History of the Dutch people, III: Engl. Hist. Review 1901, no. 3 (Edmundson).

De Boer, Gesch. der Philosophie im Islam: Deutsche Ltztg. 1901, no. 27 (I. Goldzieher).

Bruijel, Het dialect van Elten-Bergh: Ned. Spect. 1901, no. 27 (W. Draaijer).

Fruin, Gesch. der Nederl. staatsinstellingen: Rechtsgel. Magazijn 1901, no. 3 (S. J. Fockema Andreae). — Onze Eeuw 1901, no. 3 (P. J. Blok).

Van Gelder, Gesch. der alten Rhodier: Rev. Critique 1901, no. 31 (A. Bouché-Leclercq).

Grasé, Oefeningen in de Engelsche taal[2]: Die modernen Sprachen IX, 5 (L. Nohl).

Van Hardenbroek, Gedenkschriften, uitgeg. door Krämer: Ned. Spect. 1901, no. 33 (W. P. C. Knuttel).

Hesseling, Het Afrikaansch: Rev. Critique 1901, no. 30 (H. Pernot).

Hugenholtz, English reader: Beiblatt zur Anglia XII, 8 (K. Dorr).

Kalff, Jacob Cats: Ned. Spect. 1901, no. 29 (J. Koopmans). — Wetensch. Bladen 1901, Aug. (W. K[oster]).

Van Malssen, Het leven der taal: Het Schoolblad 1901, no. 36 (G. A. Nauta).

Martin, Het leven en de werken van Gerrit Dou: Ned. Spect. 1901, no. 32 (C. Hofstede de Groot).
Meerkerk, Woord en beeld: Tijdschr. v. Onderw. en Opv. IV, 2/3 (H.).
Molengraaff, Borneo-expeditie: Gids, 1901, Aug. (J. F. Niermeijer).
S. Muller Fz., Schetsen uit de middeleeuwen: Tijdsp. 1901, Juli (Dozy).
Nijhoff, Democratie: Ned. Spect. 1901, no. 31 (H. Brugmans). — Het Schoolblad 1901, no. 40 (J. van Wageningen). — Ned. Spect. 1901, no. 33 (E. M. Meijers).
Pirenne, Geschichte Belgiens, I: Engl. Hist. Rev. 1901, no. 3 (Tait).
Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betr. de Academie, uitgeg. door Miedema: Lit. Centralbl. 1901, no. 28 (P. K.).
Van Rijswijk, Gesch. v. h. Dordtsche Stapelrecht: Westdeutsche Zeitschr. Korrespondenzbl. XX, 5/6 (D.).
Thomson, Overzicht der gesch. van Suriname: Het Schoolblad 1901, no. 40 (E. B.).

PERSONALIA.

Te Leiden overleed dr. Jan ten Brink, sedert 1884 hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit aldaar; te Tiel dr. J. G. Schlimmer, sedert 1868 rector van het gymnasium aldaar.

Benoemd: tot rector van het gymnasium te Groningen dr. A. W. van Geer, rector van het gymnasium te Dordrecht; tot rector van het gymnasium te Tiel dr. Z. C. de Boer, conrector aldaar; tot rector van het gymnasium te Dordrecht dr. H. J. Kiewiet de Jonge, leeraar aan die school; tot directeur-leeraar aan de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Groningen dr. A. van Berkum, leeraar aan het gymnasium te Nijmegen; tot directeur-leeraar aan de hoogere burgerschool te Zierikzee de heer J. A. de Bruyne, thans leeraar aan die school; tot directeur-leeraar aan de hoogere burgerschool te Nijmegen de heer M. A. P. C. Poelhekke, leeraar aan die inrichting; tot leeraar in de oude talen aan het gymnasium te Kampen dr. J. Niemeijer, tijdelijk leeraar; tot leeraar in de oude talen aan het gymnasium te Schiedam dr. J. H. Holwerda te Alkmaar; tot leeraren aan de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus te 's Gravenhage: voor het Nederlandsch de heeren C. G. Kaakebeen, leeraar aan de hoogere burgerschool met driejarigen cursus aldaar en A. D. Raadgeep, leeraar aan de hoogere burgerschool te Amersfoort, voor het Hoogduitsch de heer B. van der Esch, leeraar aan de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te 's Gravenhage, voor het Engelsch de heer N. van Milligen, leeraar aan het gymnasium en de hoogere burgerschool te Gorinchem, voor de aardrijkskunde de heer A. Swets, leeraar aan de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te 's Gravenhage; tot leeraren aan de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te 's Gravenhage: voor het Nederlandsch dr. D. C. Tinbergen, tijdelijk leeraar aan die school, voor de aardrijkskunde en de geschiedenis de heer H. J. Eckmann, leeraar aan het gymnasium te Gorinchem, voor de Hoogduitsche taal de heeren J. P. Heyligers, tijdelijk leeraar aan die school, en R. Snel, leeraar aan de hoogere burgerschool en het gymnasium te Gorinchem; tot leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Bergen op Zoom: voor de Fransche taal de heer H. Rook, leeraar aan de hoogere burgerschool te Veendam, voor de Hoogduitsche taal de heer R. Snel, leeraar aan de hoogere burgerschool en het gymnasium te Gorinchem; tot leeraar in de Nederlandsche taal en de aardrijkskunde aan het gymnasium te Nijmegen de heer N. P. van Regteren Altena te Doetinchem; tot leeraar in de Nederlandsche taal bij het middelbaar onderwijs te Nijmegen de heer G. Bolkestein te Rhenen; tot leeraar in de Fransche taal aan de hoogere burgerschool te Zierikzee de heer E. M. J. C. Belmonte aldaar; tot leeraar in de Fransche taal aan de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Rotterdam de heer C. R. C. Herckenrath, leeraar aan de hoogere burgerschool te Gouda; tot leeraar in de Hoogduitsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden de heer A. L. Brouwer, leeraar aan de hoogere burgerschool en het gymnasium te Sneek; tot leeraar in de Engelsche taal aan het gymnasium te Leeuwarden de heer R. A. Hugenholtz, leeraar aan de hoogere burgerschool te Goes; tot leeraar in de Engelsche taal aan het gymnasium en de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Utrecht de heer M. G. van Neck, leeraar aan het gymnasium te Breda; tot leeraar in de Engelsche taal aan het gymnasium en de hoogere burgerschool te Gorinchem de heer R. Volbeda te Veendam; tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Groningen de heer H. Zondervan, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Warffum; tot leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium te Leeuwarden de heer J. S. Theisses, doctorandus in de Nederlandsche letteren te Amersfoort; tot leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium te Nijmegen dr. C. J. Söhngen te Hilversum; tot leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium en de hoogere burgerschool voor meisjes te Utrecht dr. W. A. F. Bannier te Voorschoten; tot tijdelijke leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer: voor de aardrijkskunde, de heer M. J. H. Boëseken aldaar, voor de geschiedenis de heer J. Huges, doctorandus in de Nederlandsche letteren te Groningen; tot tijdelijk leeraar in de aardrijkskunde aan de hoogere burgerschool te Brielle dr. S. P. Haak te 's Gravenhage; tot tijdelijke leeraren bij het middelbaar onderwijs te Amersfoort: voor de geschiedenis en het Nederlandsch de heer H. Pomes te Rotterdam, voor de geschiedenis en aardrijkskunde de heer S. de Vries te Leeuwarden.

Gepromoveerd: tot doctor in de klassieke letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht de heer A. H. Kan, met proefschrift *De Iovis Dolicheni cultu;* tot doctor in de klassieke letteren aan de universiteit te Amsterdam de heer M. van den Hoek, met proefschrift *Quaestiones Sullanae et Sallustianae.*

ADVERTENTIËN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 5,90.

9de Jaargang. No. 8. October 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. SPEYER, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. SYMONS, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. BLOK, te Leiden.

Anthologia Graeca epigrammatum Palatina cum Planudea edidit Hugo Stadtmueller. Volumen II, pars prior Palatinae librum VII Planudeae l. III continens. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. MDCCCXCIX. (Pr. M. 8).

Dit tweede deel der Grieksche anthologie van Stadtmüller, welks tijdige aankondiging in het *Museum* droevige huiselijke omstandigheden van Ref. verhinderd hebben, bevat behalve het op den titel vermelde zeer rijke prolegomena onder het hoofdopschrift: „Notae praemissae Palatinae libro VII et Planudeae libro III cum siglorum explicatione" (pag. V—LXVI), gevolgd door „Addenda et corrigenda" (pag. LXVII—XCII).

Na mijne uitvoerige bespreking van het eerste deel, dat reeds in 1894 verschenen is, in dit tijdschrift, mag ik omtrent de uitgave van dit zevende boek der epigrammata kort zijn, omdat ik een groot aantal dier dichtstukjes, waarin ik mij met de kritiek des uitgevers niet kan vereenigen of waar door hem niet opgemerkte fouten voorkomen, behandeld heb in de *Mnemosyne* van 1899, blz. 24—49, waaraan ik later in het Aprilnummer pag. 128 de evidente verbetering van ἠϑείων voor ἠϊϑέων heb toegevoegd.

De vijf jaren, die tusschen de uitgave van deze beide deelen der Anthologie verloopen zijn, zijn ongetwijfeld door den heer Stadtmüller vlijtig besteed en, hoewel het er ver van daan is dat de hand der dichters overal hersteld is, kan men niet ontkennen dat met deze editie in vergelijking met hare voorgangsters een belangrijke schrede is voorwaarts gedaan. Jammer maar dat de even scherpzinnige als geleerde uitgever in dit deel even als in het vorige zoo dikwijls, waar de ware (of waarschijnlijke) lezing door anderen gevonden is, minder juiste gissingen van zich zelven in de aanteekeningen, ja zelfs (wat veel erger is) enkele malen in den tekst plaatst.

Utrecht. H. van Herwerden.

P. Papini Stati Silvae, Krohni copiis usus, **edidit Alfredus Klotz.** Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1900. (Pr. M. 2).

De lezing van Statius' *Silvae* leidt van zelve tot eene studie dezer gedichten. Voor die studie is nu, na de verschijning der kritische editie van Klotz, het materiaal zoo goed als compleet.

Beoogde Vollmer's uitgave, van 1898 [1]), in de eerste plaats een zaakrijke en breedvoerige interpretatie van den inhoud dezer carmina, met hunne talrijke bizonderheden op het gebied der mythologie, antiquiteiten, archeologie en res privatae uit Statius' tijd en omgeving . . . . de editie van K. draagt uitsluitend een kritisch karakter en is in dien vorm eene welkome aanvulling van hetgeen hare voorgangster ons nog onthield.

Oorspronkelijk had Moritz Krohn de bezorging dezer uitgave op zich genomen. Wij vernemen echter van K., dat eerstgenoemde „propter negotiorum grave onus" den aangevangen arbeid niet kon voltooien. Die taak, met de, sedert jaren daarvoor verzamelde, gegevens, werd aan K. overgedragen. Met waardeering vermeldt de geleerde uitgever meermalen, wat hij dankt aan den vóórarbeid van Krohn en andere viri docti, die op hun beurt de resultaten hunner *Silvae*-studiën aan laatstgenoemden hadden afgestaan. Zoo beschikte K. over veler nauwkeurige collaties der handschriften en over talrijke kantaanteekeningen, op de *Silvae* gemaakt. Oordeelkundig en duidelijk is die omvangrijke stof, verwerkt met de vruchten van eigen studie, behandeld in eene breed opgezette praefatio, die het mogelijk maakt K.'s methode van werken — zijn groepeering en waardeering der verschijnselen, die zich voordoen bij het onderzoek naar de oudste traditie der *Silvae* — op den voet te volgen.

Eerst wordt het uiterlijk der Codices — en, waar noodig [2]), tot in het minutieuze — beschreven. Vervolgens wordt nagegaan: „quae ratio inter codices Silvarum intercedat."

De conclusie, waartoe K., aan de hand der collaties en na zorgvuldig wikken en wegen van het gehalte der variae lectiones,

---

[1]) In het *Museum* van Maart 1899 besproken door prof. H. T. Karsten.

[2]) Men zie bijv. op pag. 28, hoe een „ruga exigua" in M oorzaak werd van foutief afschrijven.

komt, is, dat wij van de *Silvae* een archetypus bezitten in den Codex Matritensis (M), niet ouder dan het begin der vijftiende eeuw. De afhankelijkheid der andere mss. van M en hun onderlinge samenhang worden achtereenvolgens aangetoond. Bij het nawerken van dit gedeelte der praef. zal het den lezer treffen, dat K. het gevaar, aan dergelijken arbeid zoo licht verbonden, om n.l. een vóórop-gezet vermoeden tot conclusie te forceeren, is ontkomen. Bij het ordenen aller varianten of overeenkomstige lezingen der mss., bij het onpartijdig bepalen hunner beteekenis, bij het zoeken naar de oorzaak der afwijkingen is niet verzwegen of te licht geteld, wat die conclusie in den weg zou kunnen staan En waar het in een dergelijke bewijsvoering uit den aard der zaak wel eens moest neerkomen op getalsterkte der betrokken plaatsen — niet altijd is eene enkele plaats voor het demonstrandum zoo evident als het op pag. 24 geciteerde voorbeeld — heeft K. altijd een „sat magnus numerus exemplorum" bijgebracht, alvorens er kracht van bewijs aan te ontleenen.

Toch blijft, bij dit opzettelijk en loffelijk streven naar objectiviteit, de mogelijkheid niet uitgesloten, dat men onder het aantal exempla plaatsen geciteerd vindt, die anderen, waarschijnlijk naar anderen maatstaf van waardeering hunner bewijskracht, als loci dubii liever buiten rekening zouden houden [1]).

In het vervolg der praef. worden ingewikkelder vraagstukken behandeld, verbonden aan de geschiedenis van den archetypus. Niet alle daarvan komen mij voor, met even groote bewijskracht te zijn uitgewerkt, als het helder betoog, dat de codex Matritensis hetzelfde boek is, waarvan Poggius Florentinus „inter concilium Constantiense" melding maakt in een, ons bewaard, schrijven aan Franciscus Barbarus, en dat de correctores, „qui ipso saeculo quinto decimo in codice grassati sunt", daarbij niet aan een ander, ouder manuscript, hebben kunnen ontleenen.

Veel meer aanleiding tot navraag of twijfel vond ik bij de nawerking der bewijsvoering, dat het manuscriptum Poggianum, dat Politianus verklaart in handen te hebben gehad, niet de Matritensis zelf is geweest, maar een afschrift, behoudens afwijkingen, aan dien codex overigens zeer gelijk; als ook in de hiermede nauw samenhangende vraag, welke waarde voor de tekst-herstelling der *Silvae* is toe te kennen aan de notae, „quas Politianus ad Corsinianum editionis principis exemplar adscripsit."

Ook al zou het niet strijden met den aard eener aankondiging, dan nog zou ik bij een zoo moeilijk auteur als Statius en in een zoo ingewikkeld vraagstuk, de gemaakte opmerkingen en kantteekeningen voorloopig ongaarne anders bestemmen dan tot eigen overdenking en oefening, en zeker gevoel ik, zonder het citeeren van een groot aantal plaatsen, hetgeen de grenzen van dit artikel verre zou overschrijden, geen vrijheid, eene meening uit te spreken, in hoever het mij voorkomt, dat K. inderdaad er in geslaagd is te bewijzen, wat hij als bewezen erkend wil zien.

Aan K. zelf is trouwens het ingewikkelde en onzekere van de vraag naar de waarde dier notae niet ontgaan. En als — wat de vraag betreft of Politianus al dan niet den Matritensis zelf voor zich had — voor K. alles afhangt alléén van vs. I, 4, 86a, dat in M wordt gelezen en waarvan Politianus toch uitdrukkelijk verklaart, dat: „hic versus deest in libro vetustissimo Poggii", dan mist men noode meer gegevens voor de bewering, dat hier aan geen interpolatie bij M mag of kan worden gedacht, en ziet verlangend uit naar breeder motiveering van K.'s bewering: „neque perspicitur, quomodo et unde in codicem M inrepserit."

Wat er ten slotte volgt over het origineel van M en het verband daarvan met den cod. Laurentianus der 10e eeuw, waarin alléén II, 7 der *Silvae* bewaard is, mist dezelfde belangrijkheid als de overige inhoud dezer door en door degelijke praefatio. De groote scherpzinnigheid, waarmede hier van de weinige gegevens partij wordt getrokken, kan den indruk niet wegnemen, dat toch ten slotte voldoende materie ontbreekt, om het verkregen resultaat omtrent den samenhang van M met L met zekerheid te aanvaarden.

Veel grooter was de belangstelling in de eigenlijke uitgave der *Silvae*, die deze praefatio volgt. Liever wijd ik dan ook daaraan nog eenige opmerkingen. Gelijk reeds Vollmer heeft ook K. den tekst uiterst conservatief behandeld. Wie deze editie met oudere vergelijkt, zal getroffen worden door het zeer groot aantal conjecturen — en daaronder verscheidene van filologen van naam — die niet meer in den tekst worden opgenomen en waarvan er velen zelfs niet meer aan den voet der bladzij worden vermeld. Het was niet het minst aantrekkelijke gedeelte der studie, waartoe deze uitgave leidde, om te trachten de redenen te vinden, waarom men in zoovele lezingen der oudste traditie de manus poetae niet vroeger heeft willen erkennen. Wat kan toch als norma bij die beoordeeling hebben gegolden? Toch niet de overweging, dat de conventioneele en imiteerende mode-dichter der *Thebais* geen vrijer en origineeler werk in deze *Silvae* heeft kunnen geven, en dat dus geen enkele lezing als lectio Papiniana mocht worden erkend, tenzij zij minstens sterke familie-gelijkenis vertoonde met plaatsen bij voorgangers of tijdgenooten?

In menig vers heeft ook K. gelukkig de manus poetae in de oudste traditie erkend: I, 2, 13; 60; 107; 136 (*vero* tegenover *falso*) — I, 3, 63 — I, 4, 23; 24 *centum* = zeer veel) — II, 1, 56; 72 — II, 2, 15 — II, 6, 82; 83 (waar zoowel *atros* als *saeva* goed staan) — III, 1, 36; 44; 139; 165 enz.: . . . . want uit vele citeer ik maar eenige voorbeelden ter toelichting van het boven gezegde.

In het algemeen gaat K. hierin zeer ver, dat hij, door anderen gewraakte, lezingen handhaaft. Natuurlijk zal dan — gegeven de eigenaardigheden van Statius' moeilijken, soms duisteren en meermalen overladen stijl — persoonlijke opvatting en smaak in veel gevallen de grensscheiding moeten bepalen tusschen wat als overlevering er mee door kan of als corrupt moet worden erkend. Verschil van gevoelen daaromtrent kan, dunkt mij, bij lectuur als deze niet uitgesloten zijn.

Vollmer's editie en prof. Karsten's „Spicilegium Statianum" [1]), Klotz' uitgave en zijn daaraan toegevoegde „adnotationes criticae", ter bevestiging of bestrijding van wat sommige viri docti tegen Vollmer's arbeid inbrachten, bewijzen het boven gezegde. Alle drie aanhangers van het conservatisme in zake deze tekstbehandeling, verschillen de genoemden toch beurtelings onderling bij menig vers dezer carmina in appreciatie van het al of niet verklaarbare en verdedigbare der latiniteit [2]). En wordt ook al met aller instemming de handschrift-lezing als corrupt prijsgegeven, dan is het bij deze lectuur nog altijd moeilijk, om tot overeenstemming te komen omtrent de vraag, aan welke conjectuur —

[1]) Als een enkel voorbeeld zou ik willen wijzen op het betoog, dat de codex Vallicellianus (G) „nullo intercedente membro" uit M is afgeschreven door een scriba „neglegens sed doctus". Met tal van plaatsen wordt dit aangetoond. Maar van enkelen daaronder — als I, 1, 87; 103; II, 1, 27; III, 5, 28; V, 3, 71 — waar de neglegens scriba toch correct uit M afschreef maar, blijkbaar opzettelijk, (als M: *nitidis*, G: *nitidis* (a boven de regel) — M: *nec*, G: *neç*) indocte heeft veranderd, zal het misschien niet ieder duidelijk zijn, hoe ze, op zich zelf, bewijzen, dat G alleen maar — en direct — uit M kan zijn, of hoe ze het oordeel over dien scriba staven, of, eindelijk, hoe ze, afzonderlijk beschouwd, de mogelijkheid uitsluiten, dat we bij deze veranderingen nog naar een andere oorzaak kunnen zoeken dan naar den aard van dien scriba.

[1]) *Mnemosyne* 1899 vol. XXVII.

[2]) Zoo houdt Vollmer de lezing van M op plaatsen als: I, 4, 83; II, 6, 77; 105; V, 4, 8 — waar K. ze niet opneemt. Zoo verklaart prof. K. alle conjecturen op het *fingit* van I, 1, 65 onnoodig.

want bijna overal heeft men hier ruime keuze — de voorkeur is te geven.

K.'s prijzenswaardige methode van tekst-behandeling bracht niet mede, dat hij zijnerzijds vele gissingen zou voorslaan. Slecht bij enkele plaatsen vermeldt hij zijne conjecturen aan den voet der pagina.

Voor de verandering van *quae* in *qua* (II, 2, 55) zie ik geen overwegende noch dwingende reden en bij III, 2, 52 geeft *monet* wel gemakkelijker zin, maar is *movet* niettemin met andere plaatsen te staven.

Men kan er niet aan denken, in deze kolommen nader in te gaan op de zeer vele plaatsen in Statius' *Silvae*, die aldus, naar aanleiding dezer uitgave, stof bieden tot breeder uitwerking, of wel tot navraag, twijfel of lust tot weerlegging prikkelen. Ook in dien zin is de hier besproken uitgave in den vollen zin des woords een studiewerk. Aan een volledige beoordeeling van dien arbeid staat nog een leemte in den weg. Bij verschil van meening met den uitgever, waar het geldt vragen van tekst-kritischen aard — het handhaven der oudste traditie tegen een jongere, of omgekeerd, het al of niet prijsgeven der overlevering voor gissing van jonger datum, of wel het praefereeren der ééne conjectuur boven de andere — rijst bij den lezer zoo dikwijls de vraag: „maar hoe verklaart hij de plaats dan?" Want zelfs het behoud derzelfde lezing sluit nog geen overeenstemming van opvatting dienaangaande in. [1])

Daarom zou het te wenschen zijn, dat deze arbeid gevolgd werd door eene afzonderlijke uitgave of eene serie artikelen in eene der vaktijdschriften, waarin K. ons, in den geest der „adnotationes criticae," waarmede hij nu de praef. afsluit, zijn opvatting van de voornaamste dubieuze plaatsen in de *Silvae* mededeelt en daardoor de nu uitgegeven lezingen op die plaatsen toelicht.

Met belangstelling zeker zou men een dergelijken arbeid tegemoet zien, waar deze uitgave niet kan nalaten den hoofdindruk te vestigen, het werk te zijn van een geleerd latinist, een grondig kenner van Statius, die, bij helderheid van inzicht en oorspronkelijkheid van opvatting, niet — gelijk het Politianus door K. wordt verweten — te kort doet aan de „diligentia quae nunc in libris conferendis desideratur in philologo."

's Gravenhage. W. Meerum Terwogt Jr.

E. König, Hebräisch und Semitisch. Prolegomena und Grundlinien einer Geschichte der semitischen Sprachen nebst einem Excurs über die vorjosuanische Sprache Israels und die Pentateuchquelle PC. Berlin, Reuther und Reichard. 1901. (Pr. M. 4).

De lange titel hierboven afgedrukt behoeft niemand van de kennismaking met het geschrift zelf af te schrikken, want zóó lang als de titel is, zóó beknopt is het werk zelf. In 128 bladzijden kan de lezer hier zich onderrichten omtrent den oorsprong der taal in het algemeen, over de „Hauptrichtung des Sprachlebens und den Weg zu ihrer Erforschung", omtrent de „Grundtendenz der Entwicklung im Semitischen" en den betrekkelijken ouderdom en de onderlinge verhouding der Semietische talen. In het voorbijgaan kan hij dan nog het een en ander oppikken omtrent de vóór-josuanische taal van Israël, omtrent den zoogenaamden Priestercodex en de Arabismen in het O. T. Als men met zóó geringe moeite zich over zulke ingewikkelde en veel omvattende problemen, als hier ter sprake komen, de noodige wetenschap kan verwerven, dan moet men wel van allen wetenschappelijken zin

[1]) Men vergelijke bijv. (II, 5, 1) Vollmers interpretatie en die van prof. Karsten (*Mnem.* l. c. p. 353) van hetzelfde vers.

ontbloot zijn, als men niet aanstonds het geschrift van König bij den boekhandelaar laat ontbieden. De lezing van het korte voorwoord kan ons slechts in dit voornemen versterken, want, zóó heet het daar, de historische grammatika der Semietische talen is tot dusver ongeschreven gebleven, omdat wel door verschillende linguisten kostbare bouwsteenen zijn uitgegraven, maar nog geene eenstemmigheid is verkregen omtrent de fondamenten van het op te richten gebouw en de volgorde der verdiepingen. „Der Unterzeichnete meint nun, dass er wenigstens (!) diese Vorarbeiten zum Abschluss bringen kann", m. a. w. prof. König meent in dit zijn werk als architekt den lezer het plan van eene geschiedenis der Semietische talen voor te leggen en wel een zóó afgewerkt en voortreffelijk plan, dat verdere discussie daaromtrent achterwege kan blijven.

Intusschen Referent heeft na lezing van hetgeen ons hier geboden wordt den indruk gekregen dat prof. König zich aan eene bedenkelijke overschatting van hetgeen werkelijk door hem geleverd is schuldig maakt. Voorzeker men behoeft niet te vreezen zijn tijd verspild te hebben, als men deze Prolegomena nauwlettend doorleest; daarin staat ongetwijfeld zeer veel dat van grondige wetenschap en van een gezond oordeel blijken geeft. Maar hoewel men dus den schrijver dankbaar kan zijn, bezwaarlijk zal men het boek geheel voldaan uit de hand leggen. Vooreerst betrapt men den schrijver herhaaldelijk op de fout, dat uit een enkel taalverschijnsel vèr strekkende conclusiën worden afgeleid, waartoe die verschijnsels allerminst recht geven. Zelfs staat het bedoelde verschijnsel niet eens altijd vast. Zoo besluit König (p. 73) dat de Semieten oorspronkelijk in een land gewoond moeten hebben, waarin de dadelpalm niet gecultiveerd werd, omdat Hommel verzekert, dat de Babyloniërs daarvoor andere namen hebben dan de overige Semieten. Maar deze algemeen Semietische benaming is in den vorm *tumru* ook in het Babylonisch bekend, zij het ook dat daarmede eigenlijk de vrucht en niet de boom zelf wordt aangeduid, wat in casu niets ter zake doet. Wat blijft er echter in dat geval over van de gevolgtrekkingen uit dit vermeende verschijnsel afgeleid?

Ten tweede is het grootste gedeelte van König's geschrift gewijd aan polemiek tegen afwijkende meeningen. Nu erken ik, dat dit bij zóó zeer betwiste vraagpunten, als hier behandeld worden, niet geheel te vermijden is, maar wie in een kort bestek den lezer omtrent zekere vraagstukken verlangt in te lichten mag dezen niet telkens ter zijde voeren om hem een spiegelgevecht met dezen of genen tegenstander te toonen.

Kortom, het probleem van den betrekkelijken ouderdom en de onderlinge verhouding der Semietische talen is door König niet opgelost en ik betwijfel zelfs of hij tot die oplossing eene eenigszins belangrijke bijdrage heeft geleverd. De gronden door hem aangevoerd zijn, zoover ik weet, niet nieuw, noch in een zoodanigen vorm voorgedragen, dat zij aan alle tegenspraak een einde maken. Hoogstens moeten ook hier, gelijk in de tallooze geschriften, die wij aan König's nimmer rustende pen te

danken hebben, de belezenheid en geleerdheid en de ijver in het verzamelen met lof vermeld worden.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Contes de Damas. Recueillis et traduits avec une introduction et une esquisse de Grammaire par **J. Oestrup.** Leiden, E. J. Brill. 1897. (Pr. *f* 3.—).

Gedurende zijn verblijf te Damascus heeft dr. Oestrup het Arabisch dialect dat daar gesproken wordt bestudeerd. Hij liet zich door een bevriend inwoner enkele verhalen vertellen, die hij ons in transscriptie geeft. Tien daarvan vernam hij uit den mond van een beschaafd man, het elfde werd hem door een bediende verhaald en geeft dus den volksmond. Een vertaling vergezelt den tekst bladzijde voor bladzijde. Aan het slot van zijn boekje ontvangen wij een schets van het dialect van Damascus vergeleken met het Egyptische dialect. De beteekenis van Oestrup's werk is van zuiver taalkundigen aard, de inhoud der verhalen is van zeer weinig beteekenis. De beknopte grammatica eischt kennis van het Egyptisch dialect. Met dit dialect komen Europeanen het meest in aanraking, het is beter beoefend en een zeer begrijpelijk uitgangspunt; dit maakt echter dat iemand die slechts klassiek Arabisch beoefende voorstudie noodig heeft, zal hij profijt trekken van Oestrup's opmerkingen, en daar dit met ondergeteekende het geval is kan hij niet anders zeggen dan dat het grammaticale overzicht getuigt dat het Syrische dialect van Damascus een sterk afgeslepen Arabisch is. Het is opmerkens waard dat de invloed van het Arameesch, dat eens in deze streken de gewone taal was, zich nog doet gevoelen b.v. bij *tnên*, twee, *tlâte*, drie, *tmân*, acht, waar de Arabische *ts* als Arameesche *t* wordt gesproken. Het eigenaardige harde samenstooten van consonanten dat het Arameesch kenmerkt, is nog bewaard. Het algemeene streven der jongere dialecten het zich gemakkelijk te maken met de uitspraak van moeilijke consonanten wordt door dit dialect rijkelijk toegelicht.

Als inleiding geeft O. een 40 bladzijden met „Remarques sur les contes arabes modernes". Van al deze verhalen geldt dat zij van zeer weinig beteekenis zijn wat den inhoud aangaat; geen wonder dan ook dat allen, die zich er mede bezighielden, taalkundige doeleinden nastreefden. Zij worden doorgaans naar een bepaald model gebouwd zoodat het gemakkelijk moet zijn nieuwe uit te denken. Oorspronkelijkheid is er voor den lezer van 1001 nacht weinig meer in te vinden. Men geeft ze gaarne in den beginne en soms ook elders een godsdienstigen tint, door een vrome uiting in te lasschen, ofschoon die met den tekst in de verte zelfs niets te maken heeft, wat menig Hollander nu niet zoo heel vreemd zal voorkomen.

Oestrup gaat aan enkele specimina den oorsprong dezer verhalen na en constateert een enkele maal invloed van Europeesche literatuur, andere zijn van Indischen oorsprong, zooals te verwachten was. Deze inleiding maakt dat onze Folkloristen met belangstelling kennis zullen nemen van Oestrup's werk, dat zich door degelijke opmerkensgave onderscheidt.

Leiden. B. D. Eerdmans.

H. Meyer, Die Sprache der Buren. Einleitung, Sprachlehre und Sprachproben. Göttingen, F. Wunder. 1901. (Pr. M. 2).

Dit werkje beoogt een practisch en een wetenschappelijk doel. Voor de Duitschers, zegt de schrijver, is het voortbestaan van de onafhankelijkheid der Boeren van het allergrootst belang. Wint Engeland, „so ist unsre Rolle [in Zuid-Afrika] ausgespielt und wir sind um das beste Teil unsrer kolonialen Zukunftshoffnung betrogen. Dies zu hindern, sind wir selbst gänzlich ausser Stande. Unsre Hoffnung beruht allein auf den Buren" (blz. VIII) . . . Arm, machteloos Duitschland, waarvan de hoogste belangen waarvoor een „realpolitische" regeering te zorgen heeft, die van handel en nijverheid, zijn overgeleverd aan den volhardenden heldenmoed van eenige duizenden strijdende landbouwers! De Schr., die zelf echter geen Realpolitiker schijnt te zijn, wil nu als patriot zijn landgenooten bekend maken met de taal van de mannen aan wie de toekomst van Duitschlands koloniale politiek wordt toevertrouwd; immers wanneer 't weer vrede zal wezen, „muss und wird die Einwanderung deutscher Volksgenossen und der Anteil der deutschen Industrie bedeutend steigen" (blz. VII), en dan dient men te kunnen spreken met de Boeren, — als deze ten minste niet aan minder „burfreundliche" onderdanen van den Duitschen keizer dan de heer Meyer is, laten weten dat zij ze niet kunnen ontvangen. Maar ook als wetenschappelijk man wil de Schr. de aandacht vestigen op de belangwekkende taal die in Zuid-Afrika gesproken wordt, en daarom verdient zijn werk een bespreking in 't *Museum.*

Voor een Nederlander die op de hoogte is van het onderwerp is in het boekje van den heer M. geen nieuws te vinden. Het eenige wat hij zelf als zoodanig vermeldt, de hypothese dat reeds te Batavia in de zeventiende eeuw een op 't Afrikaansch gelijkende mengeltaal is ontstaan, kan men lezen in een door den Schr. herhaaldelijk geciteerd opstel van mijn hand uit *Taal en Letteren* (1900, blz. 225). Aan 't Maleisch-Portugeesch kent hij niet den invloed toe, dien ik er aan toegeschreven heb. Hij gelooft dat b.v. 't grammatikaal geslacht verdwenen is door dat het Hollandsch gesproken werd door Hottentotten en slaven, en laat zich hierbij de zonderlinge bewering ontvallen dat een Franschman die Duitsch leert „nicht auf geordnetem Wege, durch Lehrbuch und Unterricht, sondern auf dem Wege roher Empirie durch mündlichen Verkehr, wahrscheinlich die Geschlechter oft verwechseln wird (blz. 16)". Natuurlijk is 't omgekeerde waarschijnlijk; een Duitscher kent zelf de geslachten der woorden alleen omdat hij zijn moedertaal „auf dem Wege roher Empirie" geleerd heeft, en menschen die (zoover dat mogelijk is) dit natuurlijke proces navolgen, zullen, vooral bij een taal die weinig op de hunne gelijkt, dergelijke fouten meer vermijden dan de volgers van den „geordneten" weg. Op de volgende bladzijde neemt de Schr. zijn theorie grootendeels terug; voor 't geen er m. i. waars in schuilt, veroorloof ik mij te verwijzen naar *Het Afrikaansch*, blz. 142 vlg. In datzelfde boekje heb ik de door den Schr. gestelde vraag, waarom het Kreoolsch niet getriumfeerd heeft in Zuid-

Afrika, uitvoerig beantwoord (blz. 69—75) en doorloopend gewezen op de overeenkomst en het verschil dat bestaat tusschen de mengeltaal die in Indië en die in Afrika is ontstaan.

De Schr. acht de stelling van dr. Viljoen, dat 't Afrikaansch voortgekomen is uit een Noord-Hollandsch dialect, afdoende bewezen. Wie de Inleiding van dr. Boekenoogen's *De Zaansche Volkstaal* (Leiden, 1897) gelezen heeft, zal hem dat niet kunnen toegeven; de kenmerkende eigenaardigheden van de Noord-Hollandsche klankleer mist het Afrikaansch bijna geheel. In zulke zaken moet een vreemdeling buitengewoon voorzichtig zijn in zijn oordeel. Dit geldt ook van de vraag hoeveel Duitsche elementen in 't Afrikaansch voorkomen. Een menigte woorden, die er zeer Duitsch uitzien en in 't geschreven Hollandsch niet meer voorkomen, zijn in ons land dialectisch wel bekend en leest men herhaaldelijk bij zeventiende-eeuwsche schrijvers. 't Is daarom bijzonder moeielijk te zeggen welke van die schijnbaar Duitsche woorden inderdaad niet uit Nederland door Hollandsche kolonisten kunnen overgebracht zijn. Niet als een verwijt, maar als een opwekking tot voorzichtigheid, bedoel ik ook de waarschuwing aan den schrijver om niet te spoedig afwijking van het Hollandsch aan te nemen. Indien hij beter onze taal gekend had, zooals wij die spreken (een kennis die wij zelf voor een buitenlander onbereikbaar maken), zou hij niet in *mijn vrous familjie*, *die bruids vader*, *de Kaap de Goede Hoop* (geen gen. als in 't Duitsch en Romaansch), *feuls te feul* enz. enz. Africanismen gezien hebben. Te recht streeft hij er naar om 't Afrikaansch zoo veel mogelijk zelfstandig te behandelen, niet als afwijking van 't Hollandsch; toch kan een vreemdeling die zich in Zuid-Afrika vestigt, en in verschillende kringen wil verkeeren, het niet buiten de kennis van onze taal stellen. „Die reine Burensprache", zegt de Schr. te recht, „ist wie heute die reine Mundart, ein blosses Theoriegebilde". Maar dan is vooral kennis van het gesproken Hollandsch noodig, dat niet zóoveel minder „einfach, leicht en rationell" is dan 't Afrikaansch; onze boekentaal misleidt hier de vreemdelingen.

Het historisch overzicht is een goedgeslaagde compilatie; ook de „Sprachproben" zijn gelukkig gekozen. De schrijver heeft kunnen profiteeren van de hulp van den heer Hoogenhout, een Kapenaar die thans te Straatsburg studeert; in een aanhangsel zijn verschillende onjuistheden in den tekst van het boekje door dezen deskundige verbeterd. Daarbij is o. a. over 't hoofd gezien dat de mededeeling op blz. 3, omtrent het ophouden van immigratie uit Europa in 1688, op zijn zachtst genomen veel te absoluut is uitgedrukt.

Ondanks het in 't begin van deze aankondiging aangehaalde, spreekt uit het werk van dr. Meyer zuivere belangstelling in de heilige zaak der Boeren, zooals die trouwens van het niet-officieele Duitschland bekend is. Voor die belangstelling zullen zeker alle vrienden der vrijheid hem dankbaar zijn. Ik voor mij kan den schrijver die dankbaarheid niet beter toonen dan door zijn aandacht te vestigen op een boekje waaruit èn voor de kennis van 't gesproken Hollandsch èn voor 't Afrikaansch veel te leeren valt; ik bedoel: W. S. Logeman, *How to speak Dutch, or Dutch made easy for Englishmen. 2^d Edition, with translations into Cape Dutch of all sentences and conversations by J. F. van Oordt.* Amsterdam/Kaapstad, Jacques Dusseau en Cie. 1899. (Pr. *f* 1.90).

Leiden. D. C. Hesseling.

E. Wrangel, De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw. Uit het Zweedsch vertaald door Mevr. Beets-Damsté. Uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Leiden, Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. Brill. 1901. (Pr. *f* 3.90, geb. *f* 4.25).

Allen, die het met mij bij het verschijnen van het oorsponkelijke betreurd hebben dat zij het Zweedsch niet machtig waren, zoodat zij den arbeid van den beminnelijken Zweedschen geleerde, thans hoogleeraar aan de universiteit te Lund, alleen uit aankondigingen eenigszins konden leeren kennen, zullen zich ongetwijfeld zeer verplicht gevoelen aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die het plan tot een vertaling ontwierp, wijlen den heer A. Modderman te Haarlem, die reeds met een overzetting begonnen was, en vooral aan mevr. Beets-Damsté te Leiden, die haar voortzette en voltooide. Wel kan de vraag bij ons oprijzen of het niet beter ware geweest het werk, dat voor Zweedsche lezers geschreven is, hier en daar te bekorten door het weglaten van hetgeen verondersteld mag worden aan Nederlanders bekend te zijn of vollediger in een geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, der Leidsche hoogeschool enz. kan worden gevonden. Maar ook in dezen onverkorten vorm zal de Nederlandsche bewerking zeker velen welkom zijn.

Het oorspronkelijke is in dit tijdschrift door dr. Beets aangekondigd (*Mus.* V, 327); ik meen dus te kunnen volstaan met daarheen te verwijzen en voeg er alleen aan toe dat de auteur in den tekst enkele kleine wijzigingen aangebracht en nog eenige aanteekeningen achter elk hoofdstuk gevoegd heeft.

Groningen. J. W. G. van Haarst.

Carl Voretzsch, Einführung in das Studium der altfranzösischen Sprache. Halle a/S., Max Niemeyer. (Pr. M. 5).

Prof. Voretzsch is zonder twijfel een der meest belovende jonge romanisten van onzen tijd. Hoewel hij zich bij voorkeur met de Fransche letterkunde der Middeleeuwen bezighoudt — men denke slechts aan zijn schoone studiën over den Reinaert, over Ogier, over Huon de Bordeaux (zie *Mus.* IX, 44) — heeft hij onlangs in den bundel van Suchier's leerlingen ook een zuiver linguistische verhandeling gepubliceerd, die van een zeer juisten blik op taalquesties getuigt en scherpzinnige opmerkingen bevat.

Of echter het werk, dat wij hierbij onder de aandacht der lezers van het *Museum* brengen, beantwoordt aan de verwachtingen die hij had opgewekt, mag worden betwijfeld. Mij althans wil het toeschijnen dat zoowel het plan als de uitvoering ervan te wenschen overlaten.

Het is bedoeld als een studieboek voor hen die zich willen voorbereiden tot het volgen van een systematisch college over Oudfransche taal. Zooals V. in zijn Voorrede zegt, heeft hij zich tot voorbeeld gekozen den cursus dien prof. Neumann in het zomersemester 1887 heeft gegeven. Toevallig was ook ik toenmaals onder Neumanns hoorders, en ik kan de geestdrift begrijpen waarmede V. over die colleges spreekt. Het is evenwel de vraag of de methode die Neumann bij de bedoelde lessen volgde, waarin hij, naar aanleiding van hetgeen een of andere tekst toevallig bood, taalkundige verschijnselen ter sprake bracht, zonder zich te bekommeren over de volgorde waarin deze behandeld werden — het is de vraag, zeg ik, of zulk een methode ook in een boek mag gevolgd worden, waarin het levende woord niet, zooals op een college, door een enkel gezegde kan aanvullen wat nog aan de kennis der leerlingen ontbreekt om de questie die toevallig ter sprake komt te begrijpen. Er komt bij dat prof. N., naast dat college van interpretatie, een systematischen cursus over Oudfransche grammatica gaf, welke ter noodzakelijke aanvulling diende. Een methodische fout lijkt het mij morphologische verschijnselen te behandelen voordat de klankleer grondig is bestudeerd.

Mijn ernstigste bezwaar tegen het boek van V. is dat het, bestemd om tot voorbereiding te dienen, aan dit doel in het geheel niet beantwoordt: het komt mij voor dat zij die, uitsluitend gewapend met de kennis van Nieuwfransch en Latijn — V. zegt uitdrukkelijk dat hij alleen die kennis bij zijn lezers onderstelt — niet met vrucht de „Einführung" kunnen bestudeeren. Om hen werkelijk in staat te stellen een systematisch college over Oudfransch te volgen, zou ik hun in handen willen geven een boek over algemeene phonetiek en een eenvoudig overzicht der geschiedkundige feiten die aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van het Fransch als een afzonderlijke Romaansche taal.

Nu komt juist de phonetiek er slecht af bij V. (de uitspraak van *loi* b.v. wordt weergegeven door *loa*), en van de vorming der klanken wordt in het geheel niet gesproken; er wordt b.v. zoo maar vermeld dat die of die klinker „genasaliseerd" is, zonder dat de leerling weet wat die term eigenlijk beduidt. En een verklaring der termen „Vulgairlatijn", „Romaansch" wordt zoo goed als niet gegeven.

Misschien zal het boek van V. dienst kunnen doen als repetitieboek, waarbij dan vooral de laatste hoofdstukken zouden kunnen worden gebruikt.

Nieuws te geven was natuurlijk niet de bedoeling van V.; in een elementair boek over een door zoovelen beoefend vak was dat noch raadzaam nòch goed mogelijk. De eenige eisch was hier, het onzekere te vermijden en alleen de bekende feiten juist weer te geven. In het algemeen heeft V. daaraan voldaan, al blijkt hier en daar dat het boek eenigszins haastig is geschreven.

Zie hier nog enkele opmerkingen die ik bij het lezen der eerste bladzijden heb gemaakt. P. 1. „Wie das heutige französisch war bereits auch das altfranzösische in mundarten zerfallen". Maar men bedoelt toch iets geheel anders wanneer men van de Oudfransche „dialecten" spreekt dan wanneer men de tegenwoordige „patois" vermeldt. — P. 2. *langage littéraire*, lees *langue littéraire*. De definitie van het „rijm" is onvolledig. — P. 5. *Hugue Hugon* zijn toch „geleerde" vormen, en het is gevaarlijk ze op één lijn te stellen met de andere voorbeelden. Trouwens dat op het verschil tusschen volkswoorden en geleerde woorden eerst op p. 46, en dan nog slechts terloops, wordt gewezen, is bedenkelijk. — P. 10. Is het niet wat zonderling de beginners dadelijk te stellen voor zulk een gecompliceerde en duistere questie als het prf. *fut*? — P. 12. Over den tijd van ontstaan der uitspraak van *oi* als *wà*, zie Nyrop, *Gramm. histor.*, p. 145. — P. 16. Waarom is niet gesproken van het geval dat drie lettergrepen aan den toon voorafgaan? — P. 17. Wat beteekent het dat de wet van het verstommen van *n* vóór *s* „später noch nachgewirkt hat"? — P. 22. Maar *meu*, *veu* zijn toch niet anders dan traditioneele schrijfwijzen. — P. 26 *barõs*, lees *barõns*; zoo ook p. 42 l. *põnts* (op p. 48 staat *barõs* (*barõns*), wat bedoelt de schrijver met deze beide vormen naast elkander te plaatsen?). — P. 27 „*en* oder *em* in auslaut"? — P. 35 l. *tsẽite*. — P. 37. Al weer die zoogenaamde „logische" verklaring van een taalverschijnsel; mij lijkt niets zoo gevaarlijk als het raden naar de oorzaak van een of andere analogische verandering; ik spreek hier niet van phonetische overgangen. — P. 89. De reconstructie der zwakke vormen van het *dedi*-perfectum lijkt mij niet gelukkig.

Moge prof. Voretzsch ons weldra een werk geven waarin wij hem weder in zijn volle kracht zullen zien.

Leiden. Salverda de Grave.

Julius Schvarcz, Die Demokratie. 2ter Band: Die Römische Massenherrschaft. Leipzig, W. Friedrich. 1899. (Pr. M. 20).

De heer S. noemt hetgeen hij (naar het schijnt, nog grootendeels in spe) beoefent, „die Staatswissenschaft". Op het terrein van die wetenschap heeft hij den waren „Culturstaat" uitgevonden. Hij verklaart zich daarop, in naam van zijne „Staatswissenschaft", eenvoudig meester over het geheele gebied der geschiedenis. Zijn dogma van den „Culturstaat" moet, meent hij, — natuurlijk, reeds ter wille van dat heerlijke „Einschreiten von Staateswegen in die culturelle Thätigkeit der Gesellschaft" — een oordeel bevatten over alle menschelijke zaken, en precies de waarde bepalen die elk ding heeft voor de van staatswege aan te kweeken beschaving. Dus is er ook het oordeel in vervat, dat voortaan zal moeten gelden omtrent de waarde van alle factoren der beschaving (godsdienst, zedelijkheid in theorie en in praktijk, sexueele zeden, politiek, vakken van wetenschap en kunst enz.) in dien stand, dien zij in elke periode der geschiedenis hebben ingenomen, ja, omtrent alle daar optredende personen en alle daar verrichte daden; de mate van afkeuring (zeer groot) is er nauwkeurig in bepaald, die men voortaan heeft te gevoelen over het gedoe dier domme menschen, blinde heidenen in het oog van het staatswetenschappelijk evangelie; de mate van goedkeuring ook (zeer klein) die men heeft toe te kennen aan alles wat zich in de richting van het verheven niveau, waarop de cultuurstaat zich bevindt, schijnt te bewegen Het heeft den heer S. zelfs behaagd, met de uiteenzetting van dit gedeelte van zijn dogma te beginnen, zoodat wij het reeds kunnen ter harte nemen, voor wij overigens eigenlijk nog het rechte van zijn cultuurstaat weten. Voor hemzelf had deze volgorde dit voor, dat zijne lezers, als zij vooraf goed ingezien hadden wat er in

hetgeen totnogtoe bestaan had al zoo af te keuren viel, des te beter voorbereid tot de kennismaking met zijne uitvinding zouden kunnen overgaan. Tegenover ons verhoogt zij zeer bepaald het gezag, waarmede hij kan spreken; want daar hij nu het geheim van den cultuurstaat nog alleen bezit, moeten wij hem immers wel op zijn woord gelooven in alles wat hij op historisch gebied uit zijn dogma afleidt. Het is voortaan niet meer geoorloofd, om naar „objectiviteit" in de geschiedenis te streven, door de „Staatswissenschaft" wordt dit „strengstens untersagt". Wanneer men vroeger het woord Kritiek in verband met Historie gebruikte, dacht men aan die kunst die de historische wetenschap opbouwt door de bestudeering der bronnen, die resultaten tracht te geven, welke als ze deugdelijk zijn, voor allen ook die op geheel verschillend standpunt in politiek en godsdienst enz. staan, waar en geldig wezen moeten, die slechts tracht te bereiken dat met zekere beslistheid kan gezegd worden: zóó is het gebeurd, zóó is het geweest. Maar door den heer S. wordt het woord Kritiek niet meer in dien zin gebezigd; voor hem is er geen andere dan de „Staatswissenschaftliche Kritik"; deze houdt zich volgens hem bezig met het meten van den afstand, die het verleden op elk punt van het heden (of liever van zijnen toekomst-staat) scheidt, om er daarnaar de waarde en onwaarde van te bepalen; en zij heeft vastgesteld dat geschiedenis schrijven niet anders zijn mag dan het vullen van de bladzijden der geschiedboeken met lange reeksen van aanklachten en vonnissen, en dus — want wat kunnen deze ten slotte anders wezen? — met scheldwoorden. Zoo ziet het er dan ook in de historische werken van den heer S. uit; dat noemt hij „Kritik"; en wie niet met hem mede slaat, schimpt en kijft, dien belacht en veroordeelt hij om zijn betreurenswaardige en onstaatswetenschappelijke „Akrisie."

Maar zou het wel waar zijn, dat de waarde en onwaarde van alle menschelijke zaken reeds wetenschappelijk, en wel door de staatswetenschap, is vastgesteld? Neen, dat is nog niet geschied; evenmin als de staatswetenschap den cultuurstaat van den heer S., of eenigen andere, nog tot haar ideaal heeft verklaard. Een wetenschappelijk goedgekeurde prijscourant, die de waarde van elke menschelijke levensuiting aangeeft, is nog niet verkrijgbaar gesteld. Wat de staatswetenschap op het gebied der geschiedenis doet en doen kan, is voorloopig nog niets anders, dan een nauwkeurig onderzoek instellen naar de verschillende staatsvormen van het verleden, en deze (niet beoordeelen door vergelijking met een ideaalstaat, maar) waardeeren in het licht van haar tijd. De vruchten van dezen aard nu die de staatswetenschap in de boeken van den heer S. heeft afgeworpen, zijn zéér schaarsch. Het staatsrecht is bepaald de zwakste zijde van zijn werk; hij is te veel ontbloot van historischen zin, hij beziet en beoordeelt alles veel te veel van buiten af, om staatsinstellingen in hun tijd te waardeeren, en om oog te hebben voor ontwikkeling in de staatsregelingen. In die van Rome vindt hij niet zelden dingen, waarvan zijne uit Mommsen en Herzog puttende Staatswissenschaft niets begrijpt, wat zij zelf soms zeer openhartig belijdt (vgl. pag. 108, 129, 175). Dat hij over de gebrekkig bekende regeeringsvormen der Grieksche Staten, waarvan in dit deel op pag. I—LV een 36-tal behandeld worden, niets positiefs weet te zeggen dat niet ook elders te vinden is, is zeer natuurlijk omdat hij al niet meer uit de bronnen halen kon dan zijn voorgangers; maar zijne Staatswissenschaft baat ons dus hier al heel weinig. Verder roept hij haar te hulp om zich een air van gezag te geven tegenover andere geleerden. Bijzonder schermt hij er mede, als dezen in zaken van staatsrecht termen gebruiken die hem niet behagen [zooals: „Bundesstaat" voor *civitas foederata*, enz.], waarbij hij dan jammert over de „laienhafte Sprache" (eenmaal ook: tegen Mommsen), die zijne staatswetenschappelijke ooren verscheurt; maar daarbij heeft hij altijd ongelijk, en ik merk hier op, dat zijn eigen woordenschat twee groote gebreken heeft, vooreerst dat hij niet weinig van zijn eigen maaksel bevat, waarvan hijzelf geen definitie zou kunnen geven passende voor alle plaatsen waar hij ze gebruikt — zooals reeds dat fraaie woord „Massenherrschaft" —, en verder dat hij overloopt van groote woorden, vooral onduitsche, die bestemd zijn om den lezer als technische termen te imponeeren, maar die vaak verkeerd gebruikt en meestal belachelijk zijn. Maar het ware nut dat hij van zijne Staatswissenschaft beweert te hebben, is geheel verzonnen; hij wil het doen voorkomen, alsof al zijne „Kritik" (d. i. waardeering) van het verleden door hem uit die wetenschap is geput. Daarvoor is het dat hij om de tien bladzijden (en vaak korter op een) op brallenden toon uitroept: Zie hier in mij den „Staatswissenschaftlichen Denker", den „Staatsgelehrte", den „Fachmann", den „geschulten", „denkenden", „aufgeklärten", „Staatspolitiker", den man „der etwas von Politik versteht"; „de Staatswissenschaftliche Kritik ben ik". Dit is slechts zinledige réclame, waar echter natuurlijk wel enkele van zijne recensenten de dupe van zijn geworden [1]). De maatstaf waarnaar de heer S. bepaalt, hoe hard er telkens gescholden moet worden op het verleden, is hem niet door eene Staatswissenschaft verschaft, omdat deze wetenschap zich er niet mede bezig houdt, het verleden te taxeeren; zij is hem eenvoudig aan de hand gedaan door zijn menschelijk voelen, laat ik maar zeggen door zijn hart. Alleen maar wel beseffende, dat als hij daar voor uitkwam, er aan de algemeene geldigheid van zijn resultaten een steekje los zou zijn, heeft hij zijn oordeelen, om er den schijn van wetenschappelijkheid aan te geven, willekeurig op den naam van de Staatswissenschaft gesteld; dit is de colossale humbug van zijn boek.

Maar als we die wetenschap dus maar laten varen, hoe gevoelt de heer S. dan nu? Wel, wie heeft hen niet ontmoet, van die menschen die of ge wilt of niet u eerbied en achting doen gevoelen door hun belangelooze rechtschapenheid, hun eerlijke goede bedoeling, met groote wilskracht gepaard, en die desniettegenstaande met hun dommen hoogmoed, hun brutale behoefte om alles wat vóór hen staat met grove vuist neer te vellen, hun omgeving eenvoudig dwingen voortdurend een verdedigende, ja vijandige houding tegen hen aan te nemen? Wat doet het er ook toe, zij hebben het zelf zoo gewild. Onder de vele goede eigenschappen dan van den heer S. valt het meest in het oog zijne strengheid in het sexueele, eene strengheid „wie sie nur feinfühlig keuschen Männerseelen entquellen mag" (pag. 338). Hij is kuisch als een middernachtszendeling; al zoudt ge ook bij hem haast vragen of het wel goed voor hem is, zich zoo in het kwaad dat anderen bedrijven te verdiepen, — geen schijntje van paederastie bij de Grieken, geen spoortje van onkuisch gedrag bij beroemde Romeinen, zeer bijzonder ook bij de Vestaalsche maagden, of hij is er bij, en brengt alles aan het licht [2]). Zijn afkeer van geld verdienen is zoo hevig, dat hij niet laten kan het woord Privatgeschäfte en alles van dien aard met het vaste bijwoord „schmutzig" te versieren. Voor de onwetendheid, bijzonder die van den landbouwer, voor den trek naar een goed middagmaal, dien hij den lust „sich abfüttern zu lassen" noemt, voor verschillende andere Naturtriebe, kent hij geen genade. Ik moet mij bekorten; in één woord, als hij is zooals hij zich voordoet, dan is hij wezenlijk puik. Men begrijpt wat zoo iemand

[1]) In de „Vossische Zeitung" werd van hem gezegd (zie den omslag van zijn boek): „Philologisch tüchtig geschult, hat er vor den Philologen die staatsrechtliche Durchbildung voraus . . . ." enz.

[2]) In zijn ijver om Solon, Sophocles, enz., als paederasten aan de kaak te stellen, heeft hij o. a. geen tijd gehad om te overwegen of het ook mogelijk ware, dat dit misdrijf meer in de Grieksche litteratuur op den voorgrond stond dan in het Grieksche leven, en dat het, evenals de echtbreuk in onze tegenwoordige letteren, meer bijzonder in de litteratuur dienst deed als een aanleiding om hartstocht te schilderen.

gevoelen moet, als hij geschiedenis studeert. Ongelukkig meent hij, dat geschiedenis schrijven nu maar bestaan mag in het uitspreken van dien ontvangen indruk en in niets anders.

Maar moet ik dan, zoo roept hij uit en hebben al zooveel mislukte geschiedschrijvers uitgeroepen, moet ik dan mijn menschelijk gevoel bedwingen? Zal ik het kwaad niet kwaad noemen? Zal ik anderen niet voorlichten, en niet zeggen hoe ik dat alles vind? . . . . enz. enz. Ik antwoord maar dadelijk: zeker, ge moogt vinden en zeggen wat u belieft. Maar ge moogt het niet voor wetenschap uitgeven. En wanneer ge als geschiedschrijver optreedt, als dienaar en tolk der wetenschap, dan moogt ge niet zeggen hoe gij het vindt, maar hoe het is. Evenals iemand die geen bloed kan zien zonder flauw te vallen, niet in de Medicijnen moet studeeren, en hij, die van een ziektegeval niets anders weet te zeggen dan, hoe akelig het was, geen medische waarheden verkondigt, zoo moet iemand die geen „lügenhaften Ahnencult" (bij de Rom. patriciërs), geen „augendreherische (het vaste woord van S. voor „godsdienstige") Mienen", geen „schmutzige Privatinteressen" (bij alle rijken), en zooveel meer van dien aard, kan waarnemen zonder stuipen te krijgen van woede, die geen paederast en geen onkuische Vestaalsche maagd kan tegenkomen zonder te gillen, zich niet tot geschiedschrijver opwerpen, en niet beweren dat hij met zijn gegil historie schrijft.

Want de geschiedenis is een wetenschap; en de geschiedschrijver, schoon hij als kunstenaar bij het teekenen van een beeld van het verleden zijn subjectiviteit niet absoluut mag onderdrukken, moet en kan toch, door zijn oordeel slechts te laten zien als waardeering der dingen in hun tijd en hun omgeving, door de verdeeling van licht en schaduw uitsluitend zoo aan te wenden als noodig is om den aard van wat hij beschrijft duidelijk aan zijn lezers te doen blijken en een treffend beeld te scheppen, zijn werk doen naderen tot dat karakter van algemeene geldigheid, dat wij objectiviteit noemen en dat het wezen der wetenschap is. Wie anders doet, wie in het schrijven van geschiedenis slechts de kunst ziet van goed- en afkeuren, die heeft met de wetenschap, en de wetenschap met hem, afgedaan [1]).

Nog een woord over den vorm, en over wat er dan eigenlijk van historische stof in zijn boek aanwezig is. De heer S. heeft geleerdheid, vuur en welsprekendheid. Met die drie woorden bedoel ik een hulde aan zijne gaven, in warmte omgekeerd evenredig met de plaats die ik er voor besteden kan. Dat hij een litterair portret kan maken, bewijst hij soms, b.v. met dat van Cato (pag. 336—346), dat fraai zou zijn als er niet zoo op gespuwd was. Maar hij weet van geen maat, geen zelfbeperking; hartstochtelijk overdrijven brengt hem tot smakelooze herhalingen en zinloos gezwets, en maakt zijn boek soms vervelend en zwaar. Tegen de positief-historische gegevens die het bevat, zijn zeer groote bezwaren in te brengen. Er zijn grove fouten van slordigheid in. De meeste schuld heeft echter zijn methode, die hier het feest van haar volledig bankroet viert. Maar al te dikwijls, en niet alleen in beschrijvingen, maar menigmaal zelfs in het eenvoudig historisch verhaal, laat de schrijver toe, dat een door hem vooropgesteld waardeerend oordeel over een zaak of een persoon hem tot een maatstaf wordt, om bronnenberichten te verwerpen, om eigen verzinsels tot feiten te verheffen. Wanneer mannen als Appius Claudius de tienman, als Sulla, door zijne staatswetenschappelijke kritiek als staatslieden vrij hoog gesteld worden, dan maakt deze kritiek daarmede tevens uit, dat zij zekere dingen, die van hen bericht worden, niet hebben kunnen doen, andere die niet bericht worden zeker gedaan hebben; onze bronnen lijden meestal ook aan zoo vreeselijke Akrisie! Dit is wetenschappelijk en kritisch. Niet waar, de heer S. noemt immers zijn waardeerend oordeel-vellen: Kritiek oefenen, en wel staatswetenschappelijk, d. i, zoo mooi als geen ander historicus het doet of doen kan. En de kunst om wetenschappelijk vast te stellen, wat er gebeurd is, heet immers ook: Kritiek? Zij heeft immers in de geschiedenis het hoogste gezag? Welnu, dan is het immers zuivere wetenschap, wat hij op die manier uit zijne Kritiek afleidt? Met dat al is het gevolg, dat zijn werk hoogst onbetrouwbaar geworden is in het feitelijke, de tallooze bewijzen liggen vóór mij. Hiermede zijn wij dus van de dogmatisch staatswetenschappelijke beoordeeling van het verleden, bij de dogmatisch staatswetenschappelijke geschiedenisvervalsching aangeland. Inderdaad, wie de eerste huldigt, kàn helaas nu eenmaal de tweede niet vermijden, dat is de proef op de som voor alles wat ik boven over de plicht van den Geschiedschrijver gezegd heb. Maar wat te denken van deze methode, als zij meermalen óók toegepast wordt, waar de schrijver toevallig (wat hem nog al eens gebeurt) bezig is met personen die hij haat, en zij hem noopt, aan die personen misdaden toe te dichten, die hij verzonnen heeft? [1]) Ik weet wel, dat zeer hartstochtelijke personen, als zij in hun ijver en haat (maar toch bewust en met opzet) op eene wijze met de waarheid omspringen, waarvan anderen verstomd staan, aanspraak hebben op een zachter oordeel dan zij, die dat in koelen bloede doen. Ik zal den heer S., den gevoeligen Moralist, dan ook het woord sparen, dat zich voor zijne handelwijs in zulke gevallen opdringt. Maar met de „Staatswissenschaftliche Kritik" hebben wij in de geschiedenis, hoop ik, afgedaan.

Amsterdam. I. M. J. Valeton.

[1]) Natuurlijk erken ik dat hier op alle wijzen veel gezondigd is. Moest ik den eersten Band van het werk (die Demokratie von Athen) aankondigen, ik zou er op wijzen, dat het streven van sommige geleerden om de Gr. gesch. te maken tot een kermispanorama, nuttig en leerzaam vooral ook voor de schooljeugd, waar allerlei edele deugden in volle werking vertoond te zien gegeven worden, in beginsel even verkeerd is als het afkeuren van den heer S., en een zeker rechtmatig verzet bij hem kon uitlokken. Maar het feit dat anderen gezondigd hebben (en dat toch ook lang zoo erg niet als hij het wil doen voorkomen), verontschuldigt hem niet, als hij zich daartegenover op precies dezelfde wijze, maar omgekeerd, en 100 maal erger, aan de geschiedenis vergrijpt.

[1]) Twee staaltjes. Op pag. 62 staat: „Die Patricier liessen gar keinen Census abhalten . . . . Die Volkstribune fordern es . . . . Die Patricier willigen endlich ein, vereiteln jedoch die Besetzung der Censorenstellen durch eine rasche Vergiftung des Erwählten . . . ." Bij Liv. 6. 27. 4sq., onze eenige bron, heet het (geheel akritisch!): „coepta iam res morte Postumii . . . . interpellata est." — Op pag. 39 leest men: „Die Zwölftafelgesetzgebung wurde amtlich gefälscht; es waren die beiden . . . . Consuln Valerius und Horatius, welche einen solchen Liebesdienst auf sich nahmen, und im besten Fall eine unverfrorene pia fraus begingen . . . ." Dit is eene toespeling op hetgeen de Schr. op pag. 27—30 verhaald heeft over de wijs waarop het conubium-verbod in de XIde tafel is gebracht, welk verhaal, schoon volledig door hem verzonnen (in het bijzonder op het punt van dat bedrog der coss.), als historische waarheid is opgedischt en hier in den vorm van eene aanklacht wordt herhaald. Deze fraus van den heer S. is „unverfroren", maar pia is zij helaas niet.

Robert Fruin, Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek, uitgegeven door Dr. H. T. Colenbrander. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1901. (Pr. *f* 5.75; geb. *f* 7.25).

Een nieuw boek en toch voor niet weinigen een oud bekende. Al wie het voorrecht genoten hebben Fruin's colleges te volgen, bezitten het geheel of gedeeltelijk in handschrift, want het bevat den inhoud van het college

over de geschiedenis der staatsinstellingen, dat de hoogleeraar gewoon was te geven. Niettemin zal ook hun deze uitgave ongetwijfeld hoogst welkom zijn, daar slechts zeer enkelen zich zullen kunnen verheugen in 't bezit van een zoo volledig dictaat als hun hier geboden wordt. Maar bovenal groot is het belang van deze publicatie voor de talrijken, die zich met de studie of het onderwijs der Vaderlandsche geschiedenis bezig houden maar nimmer onder Fruin's gehoor geweest zijn. Toen Fruin in 1860 als hoogleeraar optrad, ontbrak een goed boek over de geschiedenis der staatsinstellingen vóór den ondergang der Republiek; thans, meer dan veertig jaren later, ontbreekt het nog evenzeer, al is er in dat tijdsverloop voor sommige onderdeelen vrij wat gedaan. Wat Fruin in 1860 en 1861, toen hij zijne aanteekeningen voor dit college maakte, beoogde ten behoeve zijner studenten — het aanvullen eener groote leemte — zal dus thans deze uitgave doen voor veel ruimer kring.

Het werk, in vier boeken verdeeld, behandelt eerst de provinciale en generale regeering en rechtspraak in den staat van Karel V; het tweede boek gaat de veranderingen na, die gedurende de troebelen tot stand kwamen, en sluit met het vertrek van Leicester; in het derde boek worden weer regeering en rechtspraak in de jaren 1588—1650 onderzocht, het vierde omvat de wisselingen van stadhouderloos en stadhouderlijk regime en eindigt met den val der Republiek. Van de twee bijlagen, die aan het werk zijn toegevoegd, behandelt de eerste artikelsgewijze de Unie van Utrecht en hare toepassing, en behelst de tweede eene vergelijking tusschen de artikels, waarop Anjou in 1581 tot landsheer werd aangenomen, en die welke in 1583 waren ontworpen voor de verheffing van Oranje tot graaf van Holland en Zeeland.

Op uitnoodiging der commissie, die de uitgave van Fruin's werken leidt, heeft dr. Colenbrander zich belast met het bewerken en uitgeven der aanteekeningen, die de hoogleeraar ten behoeve van zijn college gemaakt had. Met liefde en zorg heeft hij zich van deze taak gekweten. Behalve Fruin's aanteekeningen en zijn eigen dictaat hebben hem daarbij verschillende oudere dictaten, in de jaren 1862—1884 gemaakt, ten dienste gestaan, en met behulp dezer onderscheiden gegevens heeft hij een tekst geleverd, die ongetwijfeld zoo nauwkeurig als het bereikbaar was den inhoud van Fruin's lessen over de geschiedenis der staatsinstellingen reproduceert. Doch hiertoe heeft hij zijn arbeid niet beperkt. Wij danken hem bovendien het samenlezen der verspreid staande litteratuuropgaven, die hij telkens aan 't eind der paragraaf, waarop zij betrekking hebben, heeft bijeengevoegd, het verschaffen dier opgaven bij paragrafen, waaraan zij ontbraken, en het vermelden in noten van litteratuur, die verschenen is, nadat Fruin in 1894 emeritus was geworden. Ook heeft hij hier en daar verbeteringen aangebracht, en eindelijk zijn wij hem nog eene studie verschuldigd over de pogingen tot herziening der Unie, die in 1607, 1619 en van 1643—1646 zijn in 't werk gesteld.

Reden tot dankbaarheid te over. Wat ik verder laat volgen, heeft dan ook niet de bedoeling op den arbeid des uitgevers aanmerking te maken, maar de gebruikers van het boek voor te onbepaald vertrouwen op den inhoud te waarschuwen.

Wat is de aard van zulk een werk, voor wie schijnt het allereerst bestemd? Mij dunkt, het zal beschouwd worden als een leerboek, dat ongetwijfeld ook groote diensten kan bewijzen aan hen, die zich reeds langeren tijd met de studie der geschiedenis hebben bezig gehouden en gewoon zijn aan eigen onderzoek, maar toch in de allereerste plaats verlangd wordt door de talrijken, wien het aan tijd, gelegenheid of geschiktheid voor zelfstandig onderzoek mangelt en te doen is om een betrouwbaren gids. Aan zulk een leerboek mag en moet men den eisch stellen, dat het zoo juist en nauwkeurig mogelijk en geheel met den stand der wetenschap in overeenstemming is. Aan een zoodanigen eisch nu voldoet deze publicatie niet; er komen verschillende min of meer onjuiste of ook verouderde voorstellingen in voor, en het meest geldt dit van het eerste boek. Zooals ik reeds meedeelde, behandelt dit den staat van Karel V; men zou hieruit kunnen opmaken, dat in het gansche werk niets voorkomt over de eeuwen vóór Karel V, maar gelukkig zou deze gevolgtrekking onjuist zijn. In verschillende paragrafen van het eerste boek wordt geschetst, hoe de instellingen geworden zijn wat zij ten tijde van Karel V waren; maar dit geschiedt toch in korte trekken, bij wijze van inleiding, zooals Fruin ook in zijne andere colleges de eeuwen, voorafgaande aan de Bourgondisch-Oostenrijksche landsheeren, placht te bespreken. Daar het werk tot titel voert: *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland* en in die eeuwen van een Nederland eigenlijk geen sprake kan zijn, zou men kunnen volhouden, dat hiermee meer dan genoeg gedaan is. Toch verdienen m. i. die tijden eene meer opzettelijke behandeling. Het komt mij voor, dat hierdoor het juiste inzicht in den gang van zaken aanmerkelijk zou bevorderd worden, want meer dan in den staat van Karel V en Philips II, tegen wier centraliseerend streven de Nederlandsche gewesten bij hun opstand zoo sterk reageerden, vinden de instellingen tijdens de Republiek hare verklaring in die vroegere tijden. Daarom vind ik het jammer, dat de uitgever niet de noodige vrijheid van beweging heeft gehad om zoowel hier als in de andere boeken, wanneer er aanleiding toe bestond, den tekst te verbeteren, te wijzigen, uit te breiden. Hij had die vrijheid niet. Blijkbaar heeft bij deze publicatie dezelfde regel gegolden als door de commissie, aan wie de zorg voor de uitgave van Fruin's werken is toevertrouwd, bij de uitgave der *Verspreide Geschriften* aangenomen is: geen noemenswaardige veranderingen in den tekst aanbrengen, tenzij Fruin's eigen aanteekeningen daartoe machtigen. Dientengevolge heeft de uitgever in noten wel heel wat litteratuur aangewezen, die materiaal bevat voor wijziging en uitbreiding van den tekst, maar verwerkt heeft hij die in den tekst niet, althans niet dan bij uitzondering. Misschien ware het beter geweest die uitzondering niet te maken, daar het werk nu iets halfslachtigs heeft, hier wel, daar niet verbeterd. Doch stellig zou het aanbeveling verdiend hebben ook dien anderen

regel, die bij de uitgave van Fruin's *Verspreide Geschriften* wordt toegepast, in dit geval te volgen en duidelijk door een jaartal bij den titel aan te wijzen, dat dit een arbeid is uit de jaren 1860—'62. Ontveinzen wil ik echter niet, dat ik het van harte zou hebben toegejuicht, indien men bij deze uitgave geheel en al van die regels ware afgeweken en de uitgever vrijheid gekregen had dieper in den tekst in te grijpen, omdat, zooals ik reeds zeide, dit werk stellig als leerboek beschouwd en gebruikt zal worden. Doch ik voeg er terstond bij: men stelle zich de zaak niet te ongunstig voor. Zeker, er worden vele verouderde voorstellingen en ook onjuistheden in het werk aangetroffen, vooral in het eerste boek en speciaal op rechtshistorisch gebied, zooals prof. Fockema Andreae heeft aangetoond in het *Rechtsgeleerd Magazijn* (1901, no. 3); maar evenzeer is het waar — wat deze geleerde niet schijnt te kunnen waardeeren — dat het overgroote gedeelte van het werk zeer goed is en een schat van mededeelingen bevat, die men nergens elders zoo bijeenvindt.

In één opzicht heeft dr. Colenbrander misschien te veel gedaan. Bij het opgeven der litteratuur aan 't slot der paragrafen heeft hij zich niet bepaald tot het samenlezen van hetgeen Fruin zelf had aangeteekend maar hij heeft daarbij gevoegd de litteratuur, die Fruin, zooals hij het uitdrukt, „uit den aard der zaak gebruikt moet hebben". Daar die laatste opgaven door geen kenteeken van de eerste onderscheiden zijn en het m. i. moeilijk is uit te maken wat Fruin uit den aard der zaak heeft moeten gebruiken, is ons de gelegenheid benomen, met zekerheid te weten te komen wat hij werkelijk gebruikt heeft. En dit kan toch zijn belang hebben. Wanneer ik b.v. onder de litteratuur bij de paragraaf over Bestuur en Staten van Groningen vind opgegeven Gratama's belangrijke studie over *Het ontstaan en de ontwikkeling van het eigenlijke stadsbestuur te Groningen* doch tevens opmerk, dat van hare resultaten niets is overgegaan in den tekst, zou ik, indien ik zeker wist dat Fruin er inderdaad gebruik van gemaakt had, tot het besluit komen, dat hij die resultaten verworpen heeft. En dit zou mij niet onverschillig zijn, daar hij ze zeker niet zonder goede redenen verworpen zou hebben. Doch nu het artikel ook onder de litteratuur geplaatst kan zijn, omdat, naar dr. Colenbrander's meening, Fruin het uit den aard der zaak heeft moeten gebruiken, is het onmogelijk tot eene conclusie te komen [1]).

Maar ik herhaal: ook zooals het boek ons gegeven is, zal het van grooten dienst zijn voor zeer velen, en volkomen kan men instemmen met dr. Colenbrander's uitspraak, dat, met het oog op het ontbreken van een goed boek over het onderwerp, elk woord ter rechtvaardiging dezer uitgave verspild zou zijn. Dit is een goed boek. Een nog beter verwachten wij met gerustheid bij eene tweede, geheel herziene uitgave, die vermoedelijk wel spoedig zal noodig blijken.

Groningen. Th. Bussemaker.

---

[1]) In de toevoegsels en verbeteringen van dr. Colenbrander wordt weer van Gratama's artikel gebruik gemaakt om eenige verbeteringen in de bedoelde paragraaf aan te brengen.

C. J. Söhngen, De medii aevi puerorum institutione in Occidente.
Amstelodami, J. Claussen. 1900. (Amsterdamsche Dissertatie).

Bij de enge banden, waarin de wet het H. O. heeft geslagen, is het des te meer te waardeeren, dat onze faculteiten een liberale opvatting huldigen, die van de oude akademische vrijheden redt, wat er nog van te redden valt. Daaraan hebben wij het te danken, dat een Nederlandsch student, hoe afgebakend ook zijn studieweg moge zijn, althans aan het eind daarvan mag promoveeren met een studie over welk onderwerp hem lief is, al past het ook niet precies in het schema van het begeerde doctoraat. Daarom kon ook dr. Söhngen in de klassieke letteren promoveeren met een dissertatie, wier onderwerp zoo goed als niets met de eigenlijke klassieke letteren heeft uit te staan [1]), en daarmede getuigenis afleggen van de herontwaakte belangstelling voor een vak, dat omnium consensu voor den aanstaanden leeraar van het hoogste belang is, maar dat mirabile dictu door de wet H. O. en onze Rijksuniversiteiten eenvoudig genegeerd wordt: de Paedagogiek.

Als teeken dezer herontwaakte belangstelling is deze dissertatie reeds voor haar verschijnen aangeprezen [2]) en moet zij ook inderdaad beschouwd worden, want haar wetenschappelijke waarde is luttel. Bij de uiterst omvangrijke taak, die de Schr. zich gesteld had, een overzicht te geven van 't onderwijs sedert de Romeinen tot op de Renaissance, kon hij de meeste onderwerpen natuurlijk slechts effleureeren en was hij genoodzaakt zijn toevlucht te nemen tot afgeleide bronnen. Wel heeft hij zich loffelijk beijverd, de door dezen geciteerde oorspronkelijke bronnen zelf in te zien en heeft hij in de noten en den aanhang daaruit verschillende plaatsen in originali aangehaald, die men gewoonlijk in de handboeken over paedagogiek niet medegedeeld vindt, maar hij zal zelf niet beweren, dat hij in dit streven consequent en volhardend is geweest: anders zou hij b.v. in noot 144 niet Sharon Turner aangehaald hebben in plaats van Asser's *Annales rerum gestarum Aelfredi.* Bedenkelijker is, dat de Schr. in de keuze van die afgeleide bronnen niet altijd gelukkig is geweest. In hoofdzaak, kan men zeggen, heeft hij zich gehouden aan de bekende werken van K. Schmidt en Cramer waarvan het eerste niet veel meer is dan een vlijtige, eerlijke, maar onoordeelkundige compilatie, die

---

[1]) Het is zeer te betreuren, dat de Amsterdamsche Faculteit de vrijmoedigheid niet nog één stap verder heeft kunnen uitbreiden en haar kweekeling vergunning geven, zijn dissertatie in 't Nederlandsch te schrijven. (De promotie was al half in 't Nederlandsch). Zij zou daarmede den schrijver en den lezer veel onnutte marteling en den recensent den onaangenamen plicht bespaard hebben om te constateeren, dat 't Latijn van deze dissertatie met het idioom van Latium weinig meer dan den naam gemeen heeft.

[2]) Misschien met iets te veel ophef. Te zeggen, dat dit de eerste paedagogische dissertatie in Nederland was, is een miskenning van de zeer verdienstelijke dissertatie van dr. Hulsebos (die dr. S. wel had mogen gebruiken) *De educatione et institutione apud Romanos*, Utrecht 1875, om van de oudere van dr. M. Noordewier *Specimen continens brevissimum conspectum paedagogices.* Groningen 1835 (en anderen?) te zwijgen.

nog altijd een geheel onverdiende autoriteit geniet, en het tweede natuurlijk nu verouderd is. (De Nederlandsche bewerking ervan door Buddingh, die eenige correcties bevat, schijnt den Schr. onbekend te zijn gebleven, evenals diens *Geschiedenis van Opv. en Onderw.* 1842/3). Dat de Schr. bij een betoog, waar 't vooral op den „Wortlaut" der bronnen aankomt, werken als van Paul Lacroix als autoriteit aanhaalt, laat ik daar; maar groot is het aantal nieuwere standaardwerken en monographiën, die hij tot schade van zijn arbeid ongebruikt heeft gelaten, ik noem slechts de werken van Specht, Denk, Günther, Reichling, Paulsen en vooral de voortreffelijke monografie van Masius: *Die Erziehung im Mittel-Alter* in K. A. Schmid's *Geschichte der Erziehung*, welk werk trouwens ten onzent haast nog onbekend schijnt te zijn.

Het is hier de plaats niet in bizonderheden af te dalen en b.v. aan te toonen, waarom des schrijvers betoog (pg. 54 sqq.), dat de door Cramer in een onbewaakt oogenblik geloochende paleisschool van Karel den Gr. drie verschillende inrichtingen omvat heeft, mij noch helder noch overtuigend voorkomt; slechts één punt moet ik releveeren, omdat de schrijver daar een dwaling van anderen perpetueert. Pg. 89 merkt hij op, „tres partes, in quas Alcuinus studia divisit, hisce (n.l. met de verdeeling in Trivium en Quadrivium) non repugnare: etenim ethica trivio congruit, physica quadrivio, et theologia addita est." Aan zulk een zotheid (want dat is de gelijkstelling van ethica en trivium) heeft Alcuinus zich natuurlijk niet schuldig gemaakt: de Schr. heeft haar echter uit Cramer pg. 18, die hier bewezen heeft, dat ook hij „quandoque dormitat": toch is zij op zijn gezag ook in 't Artikel „Alcuin" van Lübker in Schmid's groote encyclopaedie overgegaan, en zelfs door zoo een kundig historicus als Kaemmel in den 2en druk behouden. Cramer citeert Alcuin's commentaar op den Prediker *Opera* ed. Froben [1]) I, 2, 411. Alcuinus heeft 't echter daar allerminst over het onderwijs in trivium en quadrivium, maar naar echt patristisch-middeneeuwschen trant speculeert hij over de 3 namen en de 3 boeken van Salomo en vindt daarin het philosophisch onderwijs in Ethica, Physica en Theologie terug. Deze plaats heeft Alcuinus echter woordelijk afgeschreven uit Hieronymus' *Comm. in Eccles.* I, 1, die de gedachte ontleende aan Origenes' *Homil. in Cant. Cant. Prooem.* Zij behoorde blijkbaar tot het gemeengoed der M.E.: men vindt haar o. a. tweemaal terug bij Hugo van St. Victor, één woordelijk *Erud. Didasc.* IV, 8 en met geringe afwijkingen *Homil. I in Eccles.* Waar hij echter opzettelijk daarover handelt, n.l. *de Dial.* I, verdeelt ook Alcuinus de Philosophie in Physica, Ethica en Logica en de eerste weder in Arithmetica, Geometria, Musica en Astronomia (dus = Quadrivium) en de laatste in Dialectica en Rhetorica (dus = Trivium, minus de Grammatica, die, evenals trouwens 't geheele Trivium, en in zekeren zin al de 7 artes liberales, slechts als inleidende wetenschap werd beschouwd, vgl. de Grammat. Inleiding). Ook hier ontbreekt niet de parallel met de gewijde schriften: „in his quippe generibus tribus Philosophiae etiam Eloquia divina consistunt. Nam aut de natura disputare solent ut in Genesi et in Ecclesiaste, aut de moribus ut in Proverbiis et in omnibus sparsim libris, aut de logica, pro qua nostri (d. i. de christenen, de theologen) theologiam sibi vindicant, ut in Canticis Canticorum et Sancto Evangelio." Dat is nu weer letterlijk uit Isidori Hisp. Orig. II, 24 (waar echter vele codd. voor „theologia" „theorica" hebben) en deze putte weer uit Hieronymus of Origenes. Dit tevens tot stichting van de schrijvers van handboeken over de geschiedenis der paedagogiek, die nog altijd voortgaan, aan middeneeuwsche paedagogen oorspronkelijke gedachten toe te kennen.

De Bilt. J. H. Gunning Wz.

[1]) en niet Foppens, zooals pg. 157 staat.

Beati Petri Canisii S. J. epistulae et acta. Collegit et annotationibus illustravit **Otto Braunsberger** S. J. Vol. III. 1561—1562. Friburgi Brisgoviae, sumptibus Herder. 1901. (Pr. M. 23).

De omvang van deze monumentale uitgaaf neemt gestadig toe. Strekte het eerste deel zich uit over de jaren 1541—1556, en het tweede over de jaren 1556—1560, dit derde deel omvat slechts twee jaren van Canisius' correspondentie. Toch is het niet minder lijvig dan de beide vorige deelen en telt het 425 nummers.

Wat over de belangrijkheid dezer collectie en de voortreffelijke wijze van bewerking reeds vroeger in dit tijdschrift is gezegd (*Museum*, 5e Jaarg., kol. 54—57 en 6e Jaarg., kol. 307—308), zoude ik hier met even onverdeelde waardeering kunnen herhalen. Maar het zou alleen „bis in idem" worden. Daarom volsta ik met een bloote aankondiging, die tevens den oprechten wensch in zich sluit, dat de bewerker en de uitgever hun zoo verdienstelijken arbeid door een aanwassend debiet mogen beantwoord zien.

Hierover toch hebben zij wél eenigszins te klagen, zoodat de prijs dezer kostbare uitgave voor ieder deel nog aanmerkelijk moest worden verhoogd.

Utrecht. G. Brom.

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

Sophocles' Oedipus rex, bewerkt door dr. J. M. Fraenkel en dr. P. Groeneboom Jr. Groningen, J. B. Wolters. 1900. (*f* 1.25).

Nadat in 1866 prof. v. Herwerden's Editio maior van de *Oedipus rex* is verschenen, is deze tragedie aan de Utrechtsche universiteit herhaaldelijk en met liefde behandeld; in '81 verscheen de metrische vertaling van v. Herwerden, een tiental jaren later volgde de verdienstelijke opvoering van koning Oedipus door Utrechtsche studenten, in '98 verscheen het proefschrift van dr. P. Groeneboom over dezelfde tragedie [1]) en voor korten tijd zag de uitgave het licht die hierbij wordt aangekondigd. Tot grondslag hiervan dient hoofdzakelijk de editie van Mekler bij Teubner en de bovengenoemde van v. Herwerden, doch behoudender dan deze beiden hebben de uitgevers in vele gevallen de lezing der Hdss. gehandhaafd boven de meest aannemelijke conjecturen, zoo b.v. vs. 192, waar Kennedy's voorstel om ἔξόριον te lezen hun,

[1]) P. Groeneboom, *Studia praesertim critica et epicritica in Sophoclis Oedipum regem.* Trai. ad Rh., Breyer. 1898.

te recht, zeer toelacht maar de lezing der codices wordt voorgetrokken. Wanneer we de dissertatie van den heer Groeneboom met deze editie vergelijken dan komt de gedachte bij ons op dat het hem wel wat gekost moet hebben vele zijner voorgestelde emendaties te hebben opgeofferd. Intusschen, de samenwerking der beide uitgevers heeft een arbeid tot stand gebracht waarmee men hen geluk mag wenschen.

Niet het minst is de zorgvuldig bewerkte toelichting te waardeeren; beknopter dan die van Nauck's bekende editie, bepaalt deze zich evenwel niet alleen tot meestal duidelijke verklaring en aanhaling van plaatsen ter vergelijking uit classieke schrijvers die op de Gymnasia het meest gelezen worden, maar geeft ook menigmaal uit Shakespeare, Goethe en anderen, — bij vs. 695 ook Huyghens — goed gekozen parallellen. Zóó wordt hier in een navolgenswaardig voorbeeld de geest en taal van antieke en moderne dichters vergeleken.

Dat de verklaring der uitgevers niet altijd instemming zal vinden, ligt voor de hand en opvattingen b.v. bij vs. 44 vlg., 337, 574, 1349, 1424—34 lokken wel tot debat uit, dat de ruimte eener aankondiging echter zou overschrijden. Aan den anderen kant vinden we menige fijne opmerking of juiste verklaring of verbetering, b.v. vs. 8 (cf. Groeneboom's dissertatie pg. 16), 87, 101, 180, 288, 390, 709, 853, 1019. Een paar uitdrukkingen van verdacht Hollandsch — vs. 706, 'houdt hij den mond gansch rein', 707 'omslag' (περιπέτεια), 727, 'een ontmoeting die hem weer levendig gemaakt wordt' — troffen me in de overigens duidelijk gestelde noten. Drukfouten vond ik haast niet; moet bij vs. 947 niet „waar zijt ge?" gelezen worden, en zou men hier voor *ἵνα* ook niet vs. 687 en 953 kunnen vergelijken?

Met de bekende duidelijke letter van Wolters gedrukt — maar wanneer krijgen onze Hollandsche boeken steviger ruggen? —, zal deze editie ongetwijfeld op menig Gymnasium, en daar niet alleen, met vrucht worden gebruikt.

Haarlem. A. H. Garrer.

Dr. P. V. Sormani en dr. P. Versmeeten, Grieksche Oefeningen. IIde dl. 2de dr. Groningen, P. Noordhoff. (Pr. *f* 1.50).

Dat op de eerste uitgave dezer oefeningen (zie *Mus.* III, 68) betrekkelijk spoedig een tweede volgt, pleit voor de bruikbaarheid van het boekje. De bewerkers en uitgever hebben enkele practische verbeteringen aangebracht, waartoe vooral de druk van de lijst der eigennamen behoort, die vroeger moeilijk leesbaar was. Overigens vond ik geen noemenswaarde veranderingen. Ook deze uitgave moge zijn weg vinden.

Haarlem. A. H. Garrer.

J. B. Meerkerk, Woord en Beeld. Leiddraad bij het onderwijs in het Nederlandsch. Groningen, P. Noordhoff. 1901. (Pr. *f* 0.60).

De schoolboeken van Meerkerk maken me tureluurs, telkens als ik ze inzie; ik ken er nu 'en drietal: *Een Vijftigtal*, *Een Boek met Verzen* en nu weer bovengenoemd. Het eerste heb ik even gebruikt en verder smadelik genegeerd als onbruikbaar voor mij; het tweede heb ik de oorlog verklaard en wat ik van dit derde boekje te zeggen heb is al weer niet veel goeds. Het is hier niet de plaats om op alles uitvoerig in te gaan, maar in het algemeen is het er zo mee gesteld: plotseling schijnt het zonnetje van 't gezond verstand er uit op en, als je denkt: zie zo, of eigenlik noch voordat je daar de tijd voor hebt, hangt er al weer 'en nevel voor. De voorrede begint b.v. op deze wijze: „Taal leert men niet uit boeken, dit is, dunkt mij ten minste, uitgemaakt. Het eenige (let wel! J. B. S.), waarin de leesboeken ons op school voor de taal kunnen baten is dit: we hooren, door het hard-op lezen (van natuurlik proza! J. B. S.), verschillende menschen spreken". Nu, al hecht men aan leesboeken ook bovendien noch de waarde, en wel vooral, van steunpunten om tot de eigen taal te komen, door b.v. het al te zondagse woord te vereenvoudigen; al doet men er meer, veel meer mee dan Meerkerk, dat is ten minste noch te begrijpen, maar nu in eens: „In dit opzicht hebben verzen eene heele hooge waarde, omdat door het zeggen van verzen, het nazeggen van wat anderen gesproken hebben, toon en uitspraak meer tot hun recht komen, dan bij het lezen van proza." Naslaande in *Een Boek met Verzen* vind ik daar nu als de eerste van de 50 verzen: *Koosje* van De Genestet, *Een nieuw lied van een meisje en een schipper* van Staring en *Heugenis van Renswoude* van Potgieter. Dus de hele hoge omes als modellen voor de kinders, modellen van goed betonen, in plaats van consequent vol te houden: „Taal leert men niet uit boeken", maar — wat er niet bij staat — taal heeft men van het leven, taal groeit met het individu, en dan de kunsttaal te bewaren voor later als ze zelf wat ouder zijn! En zoals het in de eerste zin is, gaat het het hele boek door. Was dat eerste zinnetje maar toegepast! Het is de oude muffe lading, waarboven een nieuw eigen vlaggetje waait, maar wie er van zullen trachten te verkopen zullen bevinden, dat de jonges zich geen slechte waar voor goeie in het hoofd laten stoppen. Ja wel: „het is wenschelijk in behaaglijken vorm te spreken en te schrijven"! Behaaglijk! Zoals De Genestet, Staring, Potgieter dat deden en zoals Meerkerk het doet zeker! Zie, het kind mag geen kind meer zijn, want zijn schrijven is dan niet „behaaglijk" voor ouderen en hiermee is heel het van buiten aangebrachte, niet uit het binnenste voortgekomen taalonderwijs weer aan de orde. De kunstbloemen worden aan de levende rozen gebonden en de eigen bloemen in de knop gedood. Noch een bewijs uit vele: „Het Nederlandsch heeft zich uit het Hollandsche dialect ontwikkeld". Is het Holl. dialect dus niet, niet waar? wie hebben voor die ontwikkeling gezorgd? De dialecten. Welnu, sedert Meerkerk mag dat niet meer. „Wel hoort men nog dikwijls den klank van een dialect in het Nederlandsch, doch dit is heel leelijk". Let wel, heel lelik. Dus het Hollands heeft z'n examen gedaan als Nederlands met behulp van de dialecten; maar nu mag het z'n repetitors niet meer aanzien; nu is z'n ontwikkeling in eens versteend. Weer iets anders: „zinnen bestaan uit onderwerp en gezegde en als er iets aan ontbreekt zijn ze onvolledig". Och kom! zijn de zinnen van Ary Prins onvolledig? — „Beeldspraak is dan alleen gewenscht (? J. B. S.), wanneer ze de duidelijkheid of de sierlijkheid bevordert" enz. En daar vlak onder: „Men moet geen beelden gebruiken, die men zoo maar klakkeloos van anderen overneemt. Anders gaat ge eene taal spreken en schrijven, die de taal van niemand is."

Akkoord van Putten zeg ik bij het laatste, maar als ik dan toch voor „de duidelijkheid of de sierlijkheid . . . ." „beeldspraak gewenscht" vind, waar moet ik dan in 's Hemels naam de beelden vandaan halen? Uit me zelf? Maar ik ben geen beeld-mens! Dus dan toch maar leentjebuur spelen: pronken met goudpapieren epauletjes.

Hartelik hoop ik, dat dit boekje eens in handen van bij-dehante jonges komt, want die zullen hun leraar dan de goeie weg op kunnen dringen door de goeie, ware, verstandige opmerkingen, die hun het best te pas komen, als wapen te gebruiken tegen het versletene, dode in dit boekje. De leraar, die weifelt, kan er veel uit leren. Maar nee, voor de gewone jonges is het toch niet goed, om ze aan die proef bloot te stellen. Ten slotte noch dit: waar haalt Meerkerk de tijd vandaan om, buiten zijn drie boeken, ook noch de ontwikkeling van eigen taal bij de jonges te bevorderen en ze op de hoogte te brengen van het mooie in letterkunde? of schiet de eigen taal van de jonges er bij in? ze krijgen wel Indo-germaans. Apropo: is de oudste vorm van *spreken* „*sphrirg*, dat *ruischen* beteekende"? In welke taal?

Haarlem. J. B. Schepers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der afdeeling Letterkunde van 9 Sept. l.l. leverde de heer Caland eene *bijdrage tot de kennis van den Veda*, meer bepaaldelijk van den Vedischen eeredienst. Hij bracht voornamelijk ter sprake een soort van offers, dat zoo goed als niet onderzocht is, nl. de zoogenaande „wenschoffers". Een wenschoffer (*kāmyeṣṭi*) is eene onbloedige offerande (van veldvruchten bijv.) volgens het als norm geldende offer op vollemaansdag verricht, zooals dit in de Veda's (*çruti*) voorgeschreven is, ondernomen met het doel een bepaald uitgesproken, in onze teksten aangeduiden wensch vervuld te zien. Niet minder dan eene kleine 200 variëteiten zijn ons bekend. Spr. deelt kortelijk eenige der meest belangrijke *iṣṭi*'s mede, eerst eenige staaltjes gevend van *iṣṭi*'s, welker ritus geheel of gedeeltelijk gebaseerd is op oude overlevering en echt volksgeloof, door den priesterstand in hun ritueel opgenomen en verwerkt (het offer om regen te verwekken: *kārīrīṣṭi*, het ceremonieel waardoor een verdreven vorst in zijn rijk hersteld wordt, het beheksingsoffer, de Vedische ceremonie tot genezing van een ziekte, e. a.); daarna worden enkele specimina gegeven van offers, wier grondgedachte slechts uit het ritueel zelf te begrijpen is en welker wezen vaak op sophistische redeneering en spitsvondige wijziging van het normale ritueel berust. Spr. stelt de vraag, of men deze „wenschoffers" evenals den ritus van den Atharvaveda, als tooverhandelingen of als religieuze handelingen moet qualificeeren en deelt zijne denkbeelden mede omtrent het ontstaan van de verschillende soorten van ritus. Hij onderscheidt drie soorten: çrautaritus, atharvanritus en gṛhyaritus. De eerste is in hoofdzaak de voortzetting van het gewijde door de priesters aan de sacrale vuren verrichte Soma-offer, dat immers al uit de Indoiraansche periode dateert; de laatste is de voortzetting van den door iederen Hindoe van Arische geboorte sinds onheugelijke tijden persoonlijk, oorspronkelijk op eenvoudige wijze, in of aan den huiselijken haard verrichten eeredienst. Het Atharvanritueel beschouwt spr. als de voortzetting van eene in overoude tijden aan enkele ingewijden bekende tooverpraktijk, welker uitvoerder, de Brahman, te vergelijken ware met den Shamaan der natuurvolken; nadat echter dezen Shamaan-Brahman eene plaats was ingeruimd bij het Soma-offer en derg. (de çrauta-offers), werd weldra zijn Veda, verrijkt met de ritueele bestanddeelen, die voor rekening van den Brahman en diens helpers bij het Soma-offer kwamen, ingelijfd in het groote ritueele corpus, dat Veda of çruti heet en wel als Atharvaveda. Volgens spr. nu is 't niet onmogelijk, dat de zoogen. „wenschoffers" in de (oorspr.) çruti ontstaan zijn onder invloed der Atharvan-handelingen. Er zijn immers ook aanwijzingen, dat de *iṣṭi*'s, zooals ze ons bekend zijn, van betrekkelijk later tijd zijn, hetgeen niet in tegenspraak behoeft te zijn met het feit dat de ideeën, er in opgenomen en verwerkt, ten deele zeer oud zijn. Spr. aarzelt dus niet ook de „wenschoffers" als magische handelingen te qualificeeren, doch komt er ten slotte tegen op, allen vedischen eeredienst voor louter magie te verklaren.

Het debat, dat op deze voordracht volgde en waaraan de heeren Kern, Tiele en Speyer deelnamen, liep hoofdzakelijk over de verhouding van (geoorloofden) eeredienst tot tooverij zoo in het algemeen als meer in het bijzonder bij de Indiërs en over de chronologie van de drie soorten van ritueel, door den heer Caland onderscheiden. Deze, wiens denkbeelden omtrent de ontwikkeling van het ritueel vrij wel instemming gevonden hadden, beantwoordde de verschillende opmerkingen der sprekers.

Den 16den September werd, overeenkomstig het voorschrift van art. 80 der Wet op het Hooger Onderwijs, door de rectoren der universiteiten hunne waardigheid overgedragen aan hunne opvolgers, waarbij door hen verslag werd gegeven van de lotgevallen der hoogeschool, aan wier hoofd zij gedurende het afgeloopen studiejaar hebben gestaan. Te Groningen liet de aftredende rector-magnificus dr. C. H. van Rhijn, volgens het daar heerschende gebruik, aan de mededeeling der fata een redevoering voorafgaan, getiteld: *Het oudste Christendom.* Als rectoren voor het studiejaar 1901/1902 zijn opgetreden: te Leiden mr. H. van der Hoeven, te Utrecht dr. A. A. W. Hubrecht, te Groningen mr. N. K. F. Land, te Amsterdam dr. P. K. Pel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Sitzungsberichte der Kgl. bair. Akademie der Wissensch., philos.-philol. und hist. Classe, 1901, I, 1: Ed. Wölfflin, Zur Composition der Historien des Tacitus (Tac. heeft niet uit Plutarchus geput, maar deze uit Tac.). — W. Christ, Plutarchs Dialog vom Daimonion des Socrates (voornamelijk onderzoek naar de bronnen).

1901, I, 2: H. Grauert, Meister Johann von Toledo (beschouwd als „typische Persönlichkeit, welche die astrologischen Wahnvorstellungen des späteren Mittelalters verkörpert"; onderzoek naar het verband tusschen deze astrologische profetieën en soortgelijke bij Perzen en Arabieren).

Rheinisches Museum, LVI, 3: F. Buecheler, Conjectanea (op lalerlei Latijnsche en Grieksche schrijvers). — R. Kunze, Zu griechischen Geographen (conjecturen op Strabo, Eustathius en Stephanus Byzantius). — R. Helm, Vindiciae Ovidianae (wil op gewoonlijk zeer overtuigende gronden vele zoogenaamd ingelaschte verzen der Metamorphosen handhaven). — F. Reuss, Zu Arrians *Περίπλους Πόντου Εὐξείνου* (bewijst tegenover de bezwaren van Brandis in *Rh. Mus.* LI, dat ook het tweede gedeelte van dit geschrift een echt werk van Arrianus is). — R. Wuensch, Zu Ovids Fasten Buch I und II (tekstcritische opmerkingen, meerendeels steunende op betere waardeering van den codex Ursinianus). — K. Tittel, Heron und seine Fachgenossen (maakt het zeer waarschijnlijk, dat Hero in de tweede eeuw v. Chr. geleefd heeft, kort na Philo en kort voor Geminus). — H. Dessauer, De codice rescripto Parisino 7900 A. — M. Fränkel, Bronzeinschrift aus Ligurio (nieuwe poging ter verklaring van het raadselachtige opschrift *IGS* I, no. 4249). — R. Klotz, Das Geschichtswerk des älteren Seneca (van de publicatie er van bestaat, gelijk Schr. aantoont, niet het geringste bewijs). — J. Steup, Thukydides, Antiochos und die angebliche Biographie des Hermokrates (trekt met klem van argumenten tegen Stein's beweringen in *Rh. Mus.* LV te velde, als zou Thucydides in Siciliaansche aangelegenheden als hoofdbron eene levensbeschrijving van Hermocrates gebruikt hebben). — M. Manitius, Zu den Scholien zu Germanici Aratea. — Miscellen, o. a.: E. Norden, Das Alter des Codex Romanus Vergils; F. Solmsen, *Ὄνουμα κὴ ἐπιπατρόφιον* (het woord *ἐπιπατρόφιον*, onlangs op een opschrift uit Tanagra gevonden, komt van *ἐπὶ πατρόφιν καλεῖν*).

Hermes, XXXVI, 3: P. Stengel, Zu den griechischen Sacralalterthümern (de oude Grieken offeren slechts als zij de goden om iets verzoeken; *ἔνδορα = σπλάγχνα*). — Th. Preger, Das Gründungsdatum von Konstantinopel (26 Nov. 328). — M. Ihm, Beiträge zur Textgeschichte des Sueton: 1. Die Suetonexcerpte des Heiric von Auxerre (deze excerpten zijn uit een Hs., even goed als de Memmianus); 2. Glossen in Suetonhandschriften (van weinig beteekenis). — C. Robert, Archaeologische Nachlese: XV. Illustrationen zu einem griechischen Roman (op muurschilderingen van het bij de Farnesina opgegraven huis); XVI. Niobe auf einem pompeianischen Marmorbild (illustratie van Sophocles' Niobe); XVII. Iliasscenen in der altkorinthischen Vasenmalerei (de

Corinthische kunstenaar van de 6de eeuw kende zijn Homerus even goed als de Attische van de 5de); XVIII. Iliasscenen auf griechischen Sarkophagen (de Epinausimachie op verschillende hier en daar verspreide fragmenten herkend); XIX. Bendis oder Iris (tegen Graaf *Herm.* 36, p. 97 vv.). — F. Blass, Die pseudippokratische Schrift περὶ φυσῶν und der Anonymus Londinensis (de Anonymus heeft het geschrift περὶ φυσῶν niet geëxcerpeerd). — O. Lagercrantz, Das *E* zu Delphi (*E* = ἦ „hij sprak" is geen spreuk; op *E* volgde γνῶθι σεαυτόν). — F. Bechtel, Varia (1. Εὔσσος, Theocr. 24, 8, = εὐκίνητος; 2. Στρυβήλη, [Dem.] 59, 50, te lezen Στροιβήλη; 3. Boeotisch ἔττε uit *εν-ττε). — W. Janell, Über die Echtheit und Abfassungszeit des Theages (niet van Plato, maar uit denzelfden kring, waarin de pseudoxenophontische Apologie is ontstaan; tijdstip ongeveer 369—366 v. Chr.). — F. Hiller von Gaertringen, Inschriften von Rhodos und Thera (aanvulling en verklaring). — Miscellen: A. Wilhelm, Θεοὶ ἐπικούριοι (onjuiste lezing voor θεοί· [Ἀθ]ε[νάα-τύχε; *I.G. Ins.* 212 aangevuld); H. W. Dittenberger, Zum Brief des Antigonos an die Skepsier (verbetering van een plaats in de inscriptie *Journ. Hell. Stud.* 19, p. 350 vv.); F. Hiller von Gaertringen, Hermes Kypharissiphas (*Bull. Corr. Hell.* 24, p. 241 voor Κυφαρίσσι Φακυλλάνιε te lezen Κυφαρισσιφᾶ Κυλλάνιε).

Revue de Philologie, XXV, 2: P. Foucart, Les jeux en l'honneur du proconsul Q. Mucius Scaevola (epigraphische getuigenissen voor de Mucia vermeld in Cic. Verr. Act. II, 2, c. 21). — dez., La famille d'Hérode Atticus (critiek van vroegere combinaties, die uit inscripties gemaakt waren). — Th. Kakridis, Plautus, *Asin.* 99—100 (crit.). — L. Havet, Terentius, *Phormio* (critische en prosodische aanteekeningen op een aantal verzen, loopt tot vs. 179). — F. de Mély, Platon et l'origine des minéraux (betoogt dat Plato de grondlegger is der wetenschap van de mineralen). — E. Chatelain, Pline, Nat. Hist. VIII, 165 (diplom. critiek). — F. Ferrère, Langue et style de Victor de Vita. Contribution à l'étude du latin d'Afrique. — B. Keil, Baris (een plaatsnaam bij Aelius Aristides door eene inscriptie nauwkeurig gedetermineerd). — B. Haussoullier, Les Séleucides et le temple d'Apollon Didyméen (voortzetting van vroegere artikelen, zie *Mus.* VIII, 347. IX, 123). — dez., Une nouvelle borne milliaire de Lydie. Le proconsul Dulcitius (handelt over een mijlsteen met vier inscripties gevonden te Koz-bounar, naar een fotografie van Fr. Cumont; Dulcitius is de correspondent van den sophist Libanius).

XXV, 3: J. Delamarre, Location du domaine sacré de Zeus Téménitès (Amorgos) (op grond van een nauwkeurig onderzoek in loco wordt hier van deze meermalen behandelde inscriptie een verbeterde editie met breedvoerigen zakelijken commentaar gegeven). — P. Sjöbeck, Découverte d'un fragment de manuscrit d'Horace (gevonden te Lund op de bibliotheek, bevat Od. III, 4, 12—65 met randscholiën en interlineaire scholiën; de tekst zou van de 10e, de scholiën van de 11e eeuw dateeren). — G. Dottin, Les composés syntactiques et la loi de Porson dans le trimètre iambique des tragiques grecs (zoekt naar eene methode om te constateeren wanneer groepen van woorden syntactische eenheden vormen, en past die methode toe bij de tragici). — J. Chauvin, Plautus Aul. 3—8. 12 (critisch). — L. Havet, Terentius, *Phormio* (vervolg, loopt tot vs. 266). — R. Cahen, Ovide, Métamorphoses, IX, 557 (critisch). — D. Serruys, A propos d'une édition récente de Thucydide (eene Oxfordsche van Jones, bk. I—IV; handelt over de waarde van zekere handschriften en handschriftengroepen). — A. Misier, Corrections au texte de Grégoire de Nazianze.

Revue de l'instruction publique en Belgique, XLIV, 1: J. Bidez, M. de Wilamowitz-Moellendorff et la Question du Grec, hierbij: Lettre de M. U. de Wilamowitz-Moellendorff.

XLIV, 2: P. Hoffmann, Le but des humanités.

XLIV, 3: J. Bidez, Un passage de Julien: Épitre à Thémistius 256 C (geeft eene verklaring van de herkomst van de reeds door Petau gevonden ingelaschte plaats, en eene andere oplossing tot herstelling van den oorspronkelijken tekst).

XLIV, 4: L. Parmentier, Platon, Phèdre, 257 d (betoogt de authenticiteit der woorden ὅτι . . . . ἐκλήθη).

Bijdragen van het Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, VIe Volgr., IX, 1 en 2: L. W. C. van den Berg, De Mohammedaansche vorsten in Nederlandsch-Indië (belangrijke studie over het rechtskarakter van het gezag dier vorsten en de afwijkingen van het ideale en zuiver Islamitische type, die de inlandsche rechtsbegrippen omtrent wezen, omvang en attributen van de soevereiniteit vertoonen). — J. H. F. Kohlbrugge, Die Tĕnggĕresen. Ein alter javanischer Volksstamm (verhandeling in dertien hoofdstukken, waarin al het wetenswaardige omtrent geschiedenis, sagen, godsdienst en vooral gebruiken en gewoonten van dien Oost-javaanschen stam, die eerst zeer laat tot den Islām bekeerd is, wordt medegedeeld). — A. C. Kruyt, Het ijzer in Midden-Celebes (over de smeedkunst en de rol van het ijzer bij de Toradjas; met drie afbeeldingen). — H. Kern, Bijdragen tot de spraakkunst van het Oudjavaansch (vervolg, zie *Mus.* VIII, 100; dit artikel handelt over het werkwoord). — W. Pos, Soembaneesche woordenlijst (n.l. van het dialekt van Oost-Soemba, de klanken zijn bij benadering met Latijnsche letters wedergegeven, omdat de Soembaneezen geen schrijftaal bezitten).

Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde, XX (N. R. XII), 2: J. te Winkel, Bijdragen tot de kennis der Noord-Nederlandsche tongvallen. III. De Oudgermaansche lange *i* (1. Geschiedenis der diphthongeering van de Germ. *ī*; 2. De Germ. *ī*, waarna *h* of *g* is weggevallen; 3. De Germ. *ī*, waarna *d* of *þ* is weggevallen; 4. *Rijtuig*; 5. *Vrijdag*; 6. Het pronomen *hij*; 7. Het pronomen *zij* (enkel- en meervoud); 8. *Vijf*). — C. G. N. de Vooys, De Middelnederlandse legenden over Pilatus, Veronica en Judas (overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis der Pilatus-Veronica-legende en der Judas-legende, benevens publicatie der Mnl. teksten naar het Comburgsche Hs. en twee Haagsche Hss.). — J. te Winkel, *Kachel, catteel* (staaft de verklaring van *kachel* 'veulen' uit mnl. *catteel*, door prof. Kern in de vorige aflevering gegeven). — C. G. N. de Vooys, *Gadopen* (Mnl. bewijsplaatsen voor *gadopen*, d. i. den nooddoop voltrekken).

Taal en Letteren, XI, 8: J. Koopmans, Vondel-studieën. VI. Het Pascha. — K. H. de Raaf, De brief van P. C. Hooft aan de Kamer In Liefde Bloeyende (betoogt, dat de omwerking van den dichtbrief niet van Hooft kan wezen). — P. H. M., Kleinigheden (VIII. *opletten*; IX. *wagenwijd* en *wijdwagen*; X. Staring, *Jaromir te Lochem*, vs. 8). — Boekaankondiging.

XI, 9: A. Gittée, De legende van het Mannetje uit de Maan. — A. Halberstadt, Door een ringetje halen (ook de Grieken kenden die spreekwijze). — B[uitenrust] H[ettema], 't Woord „Fiets" (hoe het is ontstaan). — J. B. Schepers, Schetsen uit ons moedertaal-onderwijs. II. — P. H. M. en K. Poll, Kleinigheden. XI—XIV. — P. H. M., Kranten-Nederlands! (germanismen). — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, XLV, 3: W. Wilmanns, Alexander und Candace (het verhaal van Alexander's bezoek bij koningin Candace in het Alexanderlied van Lamprecht onderstelt een eigenaardige omvorming der sage, wier oorsprong en filiaties de Schr. nagaat). — dez., Alexanderroman und Lanzelet (toont betrekkingen aan tusschen den Lanzelet van Ulrich v. Zatzikoven en den Franschen Alexanderroman van Lambert li Tors en Alexandre de Bernay, en

tracht die te verklaren). — A. E. Schönbach, Aus der S. Pauler Reimbibel (fragmenten van denzelfden rijmbijbel, waarvan reeds een fragment gepubliceerd is door E. Schröder, *ZfdA*. 39, 251 vv.). — K. Zwierzina, Mittelhochdeutsche Studien. 11. Wortstellung und Vers; 12. Der rührende Reim. — *St[einmeyer]*, Kleinigkeiten zu Reinhart Fuchs. — Anzeiger XXVII, 3 bevat recensies en kortere 'Litteraturnotizen.'

Zeitschrift für deutsche Philologie, XXXIII, 2: G. Prochnow, Mittelhochdeutsche Silvesterlegenden und ihre Quellen: 1. Der Silvester Konrads von Würzburg; 2. Die Silvesterdichtung im Passional; 3. Constantin und Silvester in der Kaiserchronik. — H. Reis, Über althochdeutsche Wortfolge (wordt vervolgd). — Litteratur. — Miscellen: A. Kopp, Noch einige Akrosticha; S. Ruge, Die Quellen von Fischarts Ehezuchtbüchlein (de resultaten van Hauffen's opstel *ZfdPh*. 27, 308 vv. aangevuld); P. Machule, Zu Piccolomini v. 197 (de vertaling van Coleridge wijst op de lezing 'Drum stösst er uns *als* raubtier in die wüste', in pl. v. '*zum* raubtier', die ook door den zin wordt gevorderd). — Neue Erscheinungen. — Nachrichten.

Arkiv för nordisk Filologi, XVIII (N. F. XIV), 1: S. Bugge, Flistad-Indskriften (beschrijving en verklaring van een nieuw gevonden Zweedsche inscriptie uit de periode van overgang van het oudere tot het jongere runenschrift; op graphische en taalkundige criteria plaatst B. het opschrift in den tijd van 750—775). — O. Östergren, Några fall av kasusväksling i fornsvänskan. — O. von Friesen, Om *gubbe* och *gumma* (verdedigt zijn verklaring van zw. *gubbe* 'oude man' tegen andere verklaringen, met name die van Brate, *Ark*. 16, 162). — dez., Om några fornvestnordiska vers. 1. Till det s. k. Haraldskvæði af Þorbjorn Hornklofi (str. 2 en 19); 2. Till Hávamál str. 1. — H. K. Friðriksson, Nokkrar athugasemdir um nokkur forn kvæði (opmerkingen over enkele plaatsen in Snorri's Háttatal enz., naar aanleiding van vroegere opmerkingen van J. Thorkelsson in *Ark*. 15, 219 vv.). — Boekaankondigingen. — A. Kock, Ytterligare om ordet *kväll* (zw. *kväll* on. *kveldr* 'avond' uit urgerm. **kwailð-*, waarbij ohd. *chwilti-werch* 'avondarbeid' een ablautsstadium representeert).

Englische Studien, XXIX, 3: J. F. D. Blöte, Der Ursprung der Schwanrittertradition in englischen Adelsfamilien. — L. Morsbach, Bemerkungen zum Havelok. — J. E. Wülfing, Das Land-Troybook. — J. H. Lange, Lydgate und Fragment B des Romaunt of the Rose. — K. Luick, Der Ursprung der neuenglischen *ai-*, *au-*Diphthonge. — G. Hempl, English *bench*, *beck*, *pebble*. — Besprechungen. — Miscellen.

Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, XI, 3: M. Hartmann, Die Frau im Islam. — J. Bolte, Ein dänisches Märchen von Petrus und dem Ursprunge der bösen Weiber. — J. von Negelein, Die Reise der Seele ins Jenseits (slot). — G. Hertel, Abergläubische Gebräuche aus dem Mittelalter. — R. F. Kaindl, Ruthenische Hochzeitsgebräuche in der Bukowina (slot). — A. Hauffen, Das deutsche Spottlied auf die Flucht des Königs Heinrich von Polen, 1574. — J. Bacher, Von dem deutschen Vorposten Lusern im wälschen Südtirol (vervolg). — O. Schell, Zwei alte Gerichtsstätten in den Rheinlanden (Remlingrade en Wildberg. Met een plaat). — K. Reissenberger, Zu dem Volksliede von der Tochter des Kommandanten zu Grosswardein. — H. F. Feilberg, Der böse Blick in nordischer Überlieferung. — Kleine Mitteilungen. — Bücheranzeigen. — Aus den Sitzungs-Protokollen des Vereins für Volkskunde.

Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, XVI, 5: S. Kalff, De Haagse Archimedes (Chr. Huygens). — Zondervan, De Duitsche koloniën (slot). — Historische mededeelingen. — Revue der geographische tijdschriften. — Bibliographie.

Historische Zeitschrift, LXXXVII, 1: Haake, Ein politisches Testament König August's des Starken. — Meinecke, Zur Geschichte Bismarcks. I. Die Bismarcklitteratur der letzten Jahre. — Schäfer, Bernhard Erdmansdörfer †. — Miscellen. — Litteraturbericht. — Notizen und Nachrichten.

LXXXVII, 2: Mitsukuri, Ein Beitrag zur Geschichte der japanischen Christen im 17. Jahrhundert (uit pauselijke en Japansche bronnen voornamelijk betreffende het Japansche gezantschap in Europa 1613). — Hirsch, Die Wahl Johann Sobieskis zum König von Polen. — Miscellen. — Litteraturbericht. — Notizen und Nachrichten.

Deutsche Geschichtsblätter, II, 9: Kapper, Der Werdegang des historischen Atlasses der österreichischen Alpenländer. — Anthes, Der erste Verbandstag der west- und süddeutschen Vereine für römisch-germanische Altertumsforschung. — 10: Klaus, Die Juden im deutschen Mittelalter. I. — Lippert, Das Verfahren der Aktenkassationen in Sachsen. — 11/12: Wehrmann, Landes- und Heimatsgeschichte im Unterrichte der höheren Schulen. — Klaus, Die Juden im deutschen Mittelalter. II.

Revue Historique, LXXVI, 2: Weill, Philippe Buonaroti (1761—1837). — De Coutouly, Un homme d'état afrikaniste: Jan Hendrik Brand. — Bourrilly, L'ambassade de La Forest et de Marillac à Constantinople (1535—1538). — Bulletin historique. — Comptes-rendus critiques. — Publications périodiques. — Chronique et Bibliographie.

LXXVII, 1: Bérard, L'étude des origines grecques (slot). — Davillé, Les relations de Henri IV avec la Lorraine (1608—1610). — Lecarpentier, La propriété foncière du clergé et la vente des biens nationaux dans la Seine Inférieure. — Bulletin historique. — Comptes-rendus critiques. — Publications périodiques. — Chronique et Bibliographie.

Westdeutsche Zeitschrift, XX, 1: Schmidt, Zur germanischen Verfassungsgeschichte. — Lachermaier, Zu Clarenne-Wendlingen und Ad Lunam-Urspring. — Keussen, Untersuchungen zur älteren Topographie und Verfassungsgeschichte von Köln. — Tille, Das Bonner Gewerbe im 18. Jahrhundert. — Recensionen.

Oud-Holland, XIX, 1: Bredius, Nederlandsche kunst in provinciale musea van Frankrijk. I. — Meinsma, De Sint Walburgskerk te Zutphen. — Worp, Constantijn Huygens te Orange. — J. De Vries, Iets over vrijstermarkten. — Moes, Uit oude Antwerpsche inventarissen. — Haverkorn van Rijsewijk, Korte mededeelingen.

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardr. Genootschap, Tweede Serie, XVIII, 5: Blink, Studiën over nederzettingen in Nederland. — Engelenburg, Het tegenwoordige standpunt van het aardmagnetische vraagstuk. — Mededeelingen. — Litteratuur. — Aardrijkskundig nieuws. — Te Winkel, De Noordnederlandsche tongvallen. II. (De Germaansche lange I of Nederlandsche IJ).

Petermanns Mitteilungen, 1901, 7: Meinardus, Der klimatologische Atlas des russischen Reichs. — Bidlingmaier, Die erdmagnetisch-meteorologischen Arbeiten und Ausrüstungsgegenstände der deutschen Südpolar-Expedition. — Gazert, Bakteriologische Aufgaben der deutschen Südpolar-Forschung. — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

1901, 8: Tippenhauer, Beiträge zur Geologie Haitis. V. — Kleinere Mitteilungen, o. a.: Zondervan, Steinkohlen in Niederl. Limburg. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

Gids, 1901, Sept.: A. W. Stellwagen, Hervormde woorden (de Protestantsche woordenschat van het Nederlandsch, grootendeels aanvullingen van Van Dale). — N. Mansvelt, De Hollandsche taal en het onderwijs in Zuid-Afrika, van 1874 tot October 1899.

Tijdspiegel, 1901, Sept.: Oort, De beteekenis der oud-christelijke letterkunde. — Marie Enklaar, Iets over Lamartine.

Nederland, 1901, Sept.: Bezemer, Letterkundige eigendom in 1814.

Onze Eeuw, 1901, Sept: Hartman, De kring van Catullus.

Vragen des Tijds, 1901, Sept.: Falkenburg, Schets eener geschiedenis der bedrijfsvormen in Nederland tot de 18de eeuw.

Vragen van den Dag, 1901, Sept.: Eenige bladzijden uit de geschiedenis van het ontstaan van groote kapitalen. I (Rothschild). — Blink, De opkomst van Rotterdam als wereldhaven. — Tiesing, Over weven en spinnen op het platteland in vroeger tijd.

Dietsche Warande, 1901, 8: Belpaire, Het landleven in de Letterkunde.

Nederl. Spectator, 1901, no. 35: Kok, Dr. G. P. Seyn. — Dyserinck, Betje Wolff en hare drie zwagers (slot). — No. 36: Van Someren, Zeventiend-eeuwsche tekstvervalsching (Tsamenspraken over den Doop, onbekende editie). — Brugmans, William Pitt (naar aanleiding der nieuwe biografie van Green). — No. 38: Dyserinck, Betje Wolffs zenuwplaag.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Apulei Apologia, ed. Van der Vliet: Rev. Critique 1901, no. 35 (P. Lejay).

Aristophanis Nubes, ed. Van Leeuwen: Woch. f. klass. Phil. 1901, no. 35 (O. Kaehler).

Burger, Der Kampf zwischen Rom und Samnium: Rev. Hist. LXXVI, 2 (Ch. Lécrivain).

Conway, Rise and fall of Smeerenburg: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XVIII, 5 (H. J. Nieboer).

Enschedé, Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst: Onze Eeuw 1901, Sept. (P. J. Blok).

Faust-book, The English, ed. by Logeman: Engl. Stud. XXIX, 3 (W. Bang). — Literaturbl. f. germ. und rom. Phil. XXII, 8/9 (R. Petsch).

Horatius, Oden, uitgeg. door Kruijtbosch: Ned. Spect. 1901, no. 37.

Japikse, De verwikkelingen tusschen de Republiek en Engeland 1660—65: Hist. Zeitschr. LXXXVII, 1 (H. T. Colenbrander).

Kalff, Jacob Cats: Wetensch. Bladen 1901, no. 8 (W. K[oster]).

Kuyper: Atlas van Nederland: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XVIII, 5.

Logeman, Faustus-notes: Literaturbl. f. germ. und rom. Phil. XXII, 8/9 (R. Petsch).

Stoett, Nederl. spreekwoorden: Taal en Lett. XI, 8 (F. P. H. Prick).

Textus Hebraici emendationes, ed. Oort: Lit. Centralbl. 1901, no. 37 (H. L. Strack).

Vergilius, Aeneis, vert. door Chaillet: Tijdsp. 1901, Sept. (Krul). — Ned. Spect. 1901, no. 38 (Y. H. Rogge).

De Visser, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam: The Classical Rev. XV, 6 (R. R. Marett).

PERSONALIA.

Benoemd: tot leeraar in de oude talen aan de inrichting voor gymnasiaal onderwijs te Alkmaar dr. O. Schreuders te Haarlem; tot leeraar in de Hoogduitsche taal aan de hoogere burgerschool te Zierikzee de heer A. Petermeyer te Dordrecht; tot tijdelijk leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde bij het hooger en middelbaar onderwijs te Amersfoort de heer A. L. van de Water, candidaat in de Nederlandsche letteren te 's Gravenhage; tot tijdelijke leerares in de Hoogduitsche taal aan de hoogere burgerschool voor meisjes te Leiden mej. I. Oort te 's Gravenhage.

ADVERTENTIËN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand. UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 5,90.**

9de Jaargang. No. 9. November 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. Speyer, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. Symons, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. Blok, te Leiden.

Wilhelm Wundt, Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Zweiter Theil. Leipzig, Engelmann. 1900. (Pr. M. 15).

In dit tweede deel van Wundt's *Völkerpsychologie* [1]), waarmede de bespreking der taal wordt ten einde gebracht, vinden achtereenvolgens de woordvormen, de zinsbouw en de wisseling van beteekenis hun plaats, terwijl een samenvattend hoofdstuk over den oorsprong der taal het geheel besluit. Onder hetgeen over het eerste dezer onderwerpen wordt gezegd, zal vermoedelijk de taalkundig geschoolde lezer niet veel nieuws vinden, tenzij dan de uitspraak, dat in de taalontwikkeling de nomina aan de verba zijn voorafgegaan; waarmede intusschen niet wordt ontkend, dat die oorspronkelijke nomina hun beteekenis ontleenen aan verschijnselen van de soort, tot welker aanduiding in abstracto later de verba worden ingevoerd. De volzin wordt door W. gedefinieerd als „der sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesammtvorstellung in ihre in logische Beziehungen zu einander gesetzten Bestandtheile", en ingedeeld in mededeelings-, uitroep- (gevoels- of wensch-) en vraagzin. De zinsvormen onderscheidt hij als attributieve en praedicatieve: de eerste bestaan uit een nomen of verbum met een nadere bepaling, de tweede uit een verbum met nominaal subject of object. De attributieve zinsvormen (nog in onze gevoelszinnen over) mogen niet als „elliptisch" of „vormloos" worden beoordeeld; zij vertolken volledig de gedachte bij kinderen en primitieve volken, derhalve op een lager ontwikkelingspeil, waar objectsvoorstellingen over voorstellingen van toestanden en gebeurtenissen, passieve associaties over het actieve denken, eindelijk ook paratactische over hypotactische zinsverbindingen overwegen. Ten aanzien van de beteekeniswisseling wordt opgemerkt, dat zij evenzeer en in denzelfden zin wettelijk verloopt als de klankwisseling; voor een groot deel laat zij zich verklaren door cultuurhistorische invloeden, maar de werking van deze vereischt eene psychologische interpretatie, die niet op den weg eener bloot-logische indeeling (verruiming en verenging, veredeling en verslechtering van beteekenis e. dgl.) gevonden kan worden. Veeleer is de beheerschende factor altijd te zoeken in de associatie van voorstellingen; aldus, dat de simultane associatie (het opnemen van herinnerde elementen in de associeerende waarneming) bij de „regelmatige", op algemeenwerkende oorzaken berustende, de successieve associatie (de uiterlijke verbinding van herinnerde elementen met de associeerende waarneming) bij de „singulaire", individueel bepaalde beteekeniswisseling overweegt. Als voorbeelden van de eerste mogen termen als „voet" (van een berg), „veer" (van een horloge), „schreeuwend" (voor kleuren), „opvatten" (als psychische werkzaamheid) e. dgl., als voorbeelden van de tweede de namen „salmiak", „electriciteit", „wet van Grimm" worden aangevoerd. Eindelijk in het slothoofdstuk worden de vier voornaamste theorieën over den oorsprong der taal, de uitvindings-, nabootsings-, natuurklank- en wondertheorie, gewogen en ieder voor zich te licht bevonden. Tegenover deze stelt W. de ontwikkelingstheorie, volgens welke het spreken, even geleidelijk als het denken, zich uit de uitdrukkingsbewegingen, waarin dat denken zich openbaart, heeft ontwikkeld. De oudste vertolking der gedachte is een complex van gebaren, waartoe ook de spraakbeweging behoort; mettertijd zijn de mimische en pantomimische bewegingen op den achtergrond getreden, en is aan de door de spraakbeweging voortgebrachte klanken de overwegende rol in de uiting van het denken ten deel gevallen.

Stelt men nu ten slotte de vraag, door welke kenmerkende eigenaardigheden zich W.'s boek van andere

[1]) Zie de bespreking van I, 1: *Mus.* VIII, 313—18.

soortgelijke werken, in de eerste plaats van Paul's „Principien" onderscheidt, dan zou ik het verschil niet zoo diep willen zoeken als Delbrück, die er de geheele ontwikkeling der psychologisch-philosophische gronddenkbeelden van Herbart tot Wundt bij te pas brengt (*Grundfragen der Sprachforschung*, Strassburg 1901). De vraagstukken van de onbewuste voorstellingen, van de verhouding tusschen associatie en apperceptie, van intellectualisme en voluntarisme, zijn interne aangelegenheden der psychologie; zij betreffen niet de feiten en wetten, maar de interpretatie daarvan; men kan dus ten hunnen opzichte fundamenteel van gevoelen verschillen, en toch de verschijnselen der taal op gelijke wijze, zij het ook in eenigszins andere termen, psychologisch verklaren; zooals trouwens door Delbrück zelf (bl. 42—44) voor een bijzonder geval uitdrukkelijk wordt toegegeven. Slechts ten aanzien van één punt, de door W. telkens weer bestreden „intellectualistische" verklaring der taalverschijnselen, schijnt het anders te zijn; maar ook hier berust die schijn, wanneer ik mij niet vergis, op een misverstand. Het „intellectualisme", waartegen W. opkomt, is niet de door Herbart vertegenwoordigde theorie van de primariteit der voorstellingen tegenover aandoeningen en wilsverschijnselen, maar de door W. aan sommige taalkundigen toegeschreven neiging om aan het bewuste overleg, derhalve aan het streven naar logische volledigheid, duidelijkheid, gemak e. dgl., een min of meer overwegenden invloed op de taalontwikkeling toe te kennen. Daartegenover stelt hij als allesbeheerschende verklaringsgrond de nauwlijks bewuste en nooit bedoelde werking der associatie; en in het op den voorgrond dringen en telkens weer onderstrepen van deze tegenstelling ligt voor een goed deel datgene, wat aan zijne uiteenzetting een eigen stempel geeft. Dat intusschen deze tegenstelling van zoo fundamenteelen aard zou zijn, als W. het doet voorkomen, waag ik te betwijfelen. Leest men b.v. Paul's hoofdstuk over „Wandel der Wortbedeutung", dan ontmoet men zelden of in 't geheel niet het woord associatie; maar de in W.'s correspondeerend hoofdstuk behandelde associatieprocessen worden voortdurend aangeduid of althans stilzwijgend ondersteld. En aan den anderen kant laten zich de door W. onophoudelijk bestreden „teleologische" verklaringen in de taalwetenschap, zooals dezelfde Paul bewijst, zonder moeite in een vorm brengen, die hun een plaats aanwijst onder 't algemeene begrip der selectie, en hun gelijke plausibiliteit verschaft als aan soortgelijke verklaringen op natuurhistorisch gebied toekomt. Analoog elders. W. is, hier als in zijne vroegere werken, niet de groote geest, in wien de veelheid van het gegevene tot onverwachte eenheid samenschiet, maar de schoolmeester, die verzamelt en ordent, uitwerkt en formuleert, en die er daarbij licht toe komt, geleidelijke overgangen, zoowel in de theorieën als in de verschijnselen, door het aanbrengen van dikke grenslijnen als essentieele verschillen voor te stellen. Toch zal zijn boek ongetwijfeld met groot voordeel gelezen kunnen worden. Reeds de omstandigheid dat hij niet, als Paul en anderen, zijn materiaal uitsluitend of hoofdzakelijk ontleent aan de Indogermaansche talen, maar daarnaast ook andere, en in het bijzonder de primitieve talen, tot hun recht laat komen, maakt zijn werk uiterst geschikt om tot verruiming van den gezichtskring bij te dragen. En zelfs de dikke grenslijnen, die ik zoo even wraakte, zijn misschien, in zooverre zij het overzicht vergemakkelijken, ten slotte niet zonder didactisch nut.

Groningen. G. Heymans.

Cassii Dionis Cocceiani Historiarum quae supersunt edidit U. Ph. Boissevain. Volumen III. Adiecta sunt specimina phototypica tria libri Vaticani N. 1288. Berolini, apud Weidmannos. MDCCCCI. (Pr. M. 32).

Het derde deel dezer standaarduitgave, waarvan ik de twee eerste in dit tijdschrift aankondigde (zie *Mus.* IV, 5. VI, 105), bevat de overblijfselen van boek LXI tot en met LXXX, dus tot het einde van Dio's geschiedwerk, wordt voorafgegaan door eene *Praefatio* waarin o. m. de hoofdbron van bijkans het geheele negen en zeventigste en de eerste hoofdstukken van het tachtigste boek, codex Vaticanus graecus n. 1288, omstandig beschreven is, en gevolgd door een *Appendix*, behelzende den geheelen Xiphilinus, de fragmenten van Joannes Antiochenus, voorzoover ze uit Dio gevloeid zijn, de fragmenta Salmasiana, de Planudea, die bij Dindorf voorkomen, eenige excerpta Constantiniana met Dio's eigen woorden vergeleken, om de methode van dien excerptor te veraanschouwelijken, en ten slotte codex 71 van Photius benevens een *Fragmentorum conspectus.*

Hiermee is dus de omvangrijke taak, die prof. Boissevain op zich genomen had, gelukkig voltooid, en er blijft niets anders te doen over dan het vervaardigen van voorzeker zeer gewenschte, ja volstrekt noodzakelijke volledige indices, welk belangrijk werk de hoogleeraar, wiens werkzaamheid elders vereischt wordt, gelijk we vernemen, voor een goed deel heeft opgedragen aan mijn hooggeschatten oud-leerling en vriend, dr. Fraenkel te Utrecht.

Tegen het einde zijner Praefatio schrijft de heer Boissevain: „Vereor ne in hoc volumine plura quam in duobus prioribus vitia reperiantur non typographica illa tantum sed quae meae potius incuriae debeantur. Nam cum partim parabatur partim sub prelum ibat, malis et domesticis et externis oppressus animum meum non semper ea qua par erat intentione ad opus applicare valebam", om met een welsprekende invective tegen den barbaarschen verdelgingsoorlog der Engelschen in Zuid-Afrika zijne voorrede te besluiten. Hoewel ik helaas door ondervinding maar al te goed weet, hoezeer huiselijke en openbare rampen, zooals die waarop hij doelt en die elk Hollandsch hart diep moeten treffen, onze geestkracht kunnen verlammen, kan ik echter den heer Boissevain in dit opzicht gerust stellen. Immers de herhaalde opmerkzame lezing van dit gedeelte van Dio's geschiedwerk in zijne uitgave heeft mij geleerd dat dezelfde lof, dien ik aan de beide vorige deelen heb toegezwaaid, ook aan dit deel toekomt. Ik vind hier dezelfde accuratesse; dezelfde voorzichtige, wellicht hier en daar overvoorzichtige, kritiek, dezelfde zich niet tot Dio en zijne tijdgenooten bepalende taalkunde, en veel omvattende geleerdheid.

Dat ik het niet overal met hem eens kan zijn spreekt wel van zelf, en eveneens dat er nog menige plaats over blijft, waar òf een werkelijk bestaande fout nog niet is opgemerkt, òf m. i. een juistere verbetering kan worden voorgesteld.

Het is daarom alleen in het belang der philologische wetenschap en niet in het geringst om de groote verdiensten van prof. Boissevain te verkleinen, dat ik het waag om met een lijst van eigene gissingen, die ik aan zijn oordeel onderwerpen wil, deze aankondiging te besluiten. Om zoo weinig mogelijk plaatsruimte van de Redactie te vergen, bepaal ik er mij voorloopig toe mijne voorslagen met een enkel woord te vermelden, meestal zonder toelichting, die later in de *Mnemosyne* volgen zal. De plaatsen geef ik aan volgens bladzijden en regels van dit deel.

Blz. 4, 1. *καὶ τῶν ξένων ⟨καὶ τῶν⟩ ἀπελευθέρων*. — Blz. 22, 7. *ἐπανήγαγον* voor *ἐπανῆλθον*, waarvoor in elk geval *εἴων ἐπανελθεῖν* noodig ware. — Blz. 37, 3. *ἀνήλωκε* voor *ἀνάλωκε*. Xiphilinus gebruikt even goed als Dio den geaugmenteerden vorm. — Blz. 41, 3. *ἤγαγεν* = *ἑώρτασεν* is juist. Tegen *ἐσήγαγεν* pleit *αὖ*. — Blz. 43, 21. *ἄκουσιν*. Liever *ἀποροῦσιν* dan *αἰτοῦσιν*, wijl *te leen vragen αἰτεῖσθαι* heet. — Blz. 46, 11. *ἀποδεδειγμένα* versta ik niet. — Blz. 54, 12. *ἐπ' αὐτῷ* (sc. *τῷ ὕδατι*) voor *ἐπ' αὐτῶν*. — Blz. 78, 23. *κατεσθίων* voor *τι ἐσθίων*. — Blz. 91, 5. *ἐρῶ* voor *εἴπω*. — Blz. 93, 4. *ἅμα ⟨αὐτοῖς⟩ γενέσθαι*. — Blz. 97, 5. *κατὰ τῆς πέτρας, de rupe Capitolina*, voor *τινος*. — Blz. 127, 17. In de lezing van Xiphilinus *διαμάχονται* schuilt Dio's *διαχαρίζονται*, waarvan *διδοῦσιν* (*διαδιδοῦσιν*?) het glosseem is. — Blz. 157, 8. Geholpen door Zonaras' lezing *ἐλευθέρας* voor *λαθραίας* vermoed ik: *ἅτε δὴ* (voor *μὴ*) *συμπεπιλημένας ⟨καὶ μὴ ἐλευθέρας⟩, ἀλλ' ἀραιὰς καὶ λαθραίας*. — Blz. 157, 25. *ἐς αὐτὰ τὰ ἄκρα* is onverstaanbaar. Wellicht is *τὰ ἄκρα* uit regel 20 hier gerepeteerd. Men verwacht *ἐς αὐτὸν τὸν αἰθέρα* of iets dergelijks. — Blz. 190, 12. *οἷά που καὶ τὴν γερουσίαν γράφουσι* (sc. *ἐστολίσθαι*) schijnt een toevoegsel von Xiphilinus. — Blz. 196, 9. verwacht ik *εἰπόν τε ⟨ἐλεεινά⟩ τινα* in verband met het overige. — Blz. 201, 5. *⟨πάλιν⟩ ἐπήγαγε*. — Blz. 207, 10. *ἐπὶ νίκῃ τινὶ ⟨ἀσελίνῳ⟩* of *⟨ἀσελίνῳ⟩ τινί*. — Blz. 228, 9 vgl. *τέταρτος πολλάκις ⟨ἐπὶ τῆς αὐτῆς κλίνης εὐ⟩ωχεῖτο*. — Blz. 233, 19. *οὐδαμοῦ* (*-μόθι*?) voor *οὐδαμόθεν*. Dezelfde fout p. 299, 1 en 355, 17 (*μηδαμόθεν*). — Blz. 245, 9. Dio zelf schreef *κατερειφθῆναι* voor *καταρριφῆναι*. — Blz. 302, 3. *δρακόντων τέ τινα εἴδη*. Dio zelf schreef waarschijnlijk het bij Ioannes Antiochenus bewaarde *δρακοντοειδῆ τέ τινα*. — Blz. 303, 7. *ἀντ⟨επ⟩ιθείς*. — Blz. 304, 20. *περὶ ⟨τ⟩ῶν νῦν καθεσταμένων* Hellenistisch = *καθεστώτων*. Het laatste schreef vermoedelijk Dio zelf. — Blz. 306, 14. Misschien is voldoende *τὰ μὲν ⟨νῦν⟩, ἄλλα ⟨δ'⟩ αὖθις*. Scherpzinnig is verder Boissevain's gissing *αὖ θεός*, maar *αὖθις* is hier noodig, en daarom las ik liever *αὖθις ⟨θεός⟩*. -- Blz. 307, 14. *τὸν ⟨ἐπ⟩αρίστερον*. Vgl. 300, 22. — Blz. 334, 1. *συνέβη ⟨σοὶ φωραθῆναι⟩*, of in dienzelfden zin *ἁλῶναι* met toespeling op het voorafgaande anders gebruikte *ἁλώσῃ*. — Blz. 342, 32. *καρτερᾷ* voor *ἑτέρᾳ*. Anders is het volgende ermee in strijd. — Blz. 347, 5. *⟨ἐφ⟩ορμήσας*. — Blz. 356, 2. Dio had kunnen schrijven *ἀλλ⟨ὰ τ⟩οῦ χάριν τούτων ἐμνήσθην; ὅτι κτέ.* Maar zulk een verandering ware geheel onnoodig, want men vindt volmaakt dezelfde constructie bij Plato de rep. I pag. 330 B C *οὔ τοι ἕνεκα ἠρόμην, ὅτι μοι ἔδοξας οὐ σφόδρα ἀγαπᾶν τὰ χρήματα*. — Blz. 359, 1. Zoo *οἱ* niet uit het volgende *ὅτι* ontstaan is, kan het alleen verstaan worden als dativus commodi, daar de aangifte bij Severus geschiedde, niet bij Caracallus. Vgl. reg. 11 en blz. 360, 9. — Reg. 23 *ἀκούσων* voor *ἀκουσόμενος* is wellicht een fout van Xiphilinus, niet van Dio. — Blz. 364, 8 is òf *ἐχθροὺς* òf *φίλῳ* noodzakelijk. — Blz. 386, 11. Voor *κηλιδοῦσθαι* is *ἐκκενοῦσθαι* en *κολοβοῦσθαι* voorgesteld; geen van beide voldoet. Beter ware *σκελιτεύεσθαι* of *κατασκελιτεύεσθαι*. — Blz. 422, 13 is *ἐστέρηντο* van iets ongewenschts gezegd ongepast. Men verwacht iets als *ἠλευθέρωντο*. — Blz. 427, 6. *κατέστη τότε* voor *κατεστήσατο*. — Blz. 466, 7. *μέντοι* voor *μὲν γάρ*.

Behalve deze plaatsen hoop ik in de *Mnemosyne* nog enkele nader te bespreken.

Intusschen ontvange de geachte uitgever mijn oprechten gelukwensch met den zoo gelukkig volbrachten veeljarigen arbeid, die inderdaad „in een lang gevoelde behoefte voorziet."

Utrecht. H. van Herwerden.

M. W. de Visser, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam. Leiden, G. Los. 1900. (Leidsche dissertatie).

Reeds te lang naar mijn zin bleef eene aankondiging dezer dissertatie in de pen. Het werk van den heer de Visser had beter verdiend. Want wie dit proefschrift leest bespeurt ras genoeg met een ernstig willend en zoekend man te doen te hebben. Dit blijkt al dadelijk uit de wijze, waarop hij zich kwijt van zijn taak om in het Latijn te schrijven. Hij wil zijne woorden nauwkeurig wikken, getuige zijne conscientieuze overweging of ter aanduiding van de ziel, die, scheidbaar van het lichaam, volgens de animistische voorstelling, vrij op aarde en in de lucht kan rondwaren, het woord *animus* of *anima* het beste zou wezen (pag. 3 en 11). Terecht besluit hij tot *animus*. Alleen wekt het eenige bevreemding dat dan een paar keeren verderop in het gebruik van beide woorden verwarring is ontstaan (pp. 5, 13, 19, 217). Ook elders is het Latijn niet altijd even onberispelijk. Op p. 261 doet de vorm *cohaeruisse* onaangenaam aan. Ik zou zelfs enkele onzuiverheden meer kunnen opnoemen, doch wil niet kleingeestig betuttelen, waar zooveel goeds hiertegenover staat. Over het algemeen schrijft de heer de Visser een zéér leesbaar Latijn. Bijna doorloopend vloeit de volzin gemakkelijk.

En even helder als de stijl, even overzichtelijk de inhoud. Schrijver heeft zijn werk gesplitst in 3 boeken, elk weder ordelijk verdeeld in duidelijk omschreven hoofdstukken en paragrafen.

Lib. I zet het standpunt uiteen, waarvan de schrijver is uitgegaan. Wars van alle symbolistische verklaringen, afkeerig van de vergelijkende mythologie, verwacht hij

voor een groot deel voor de oplossing van de door hem gestelde vragen uitkomst van de ethnologie. Het animisme als een soort van populaire wijsbegeerte wordt voor den oorsprong van allen godsdienst gehouden. Groote beteekenis wordt toegekend aan het totemisme en opdat de primitieve vereering der Grieken van dieren, boomen, steen en hout straks duidelijker worden zal, gaat schrijver de ook bij onbeschaafde volken thans nog voorkomende overblijfselen van lagere godsvereeringen na.

Lib. II geeft een lange lijst van litteraire en archaeologische getuigenissen.

Lib. III bespreekt de sporen van het totemisme bij de Grieken en de onderdrukking der primitieve eerediensten door het anthropomorfisme.

Toch heb ik hier een paar methodische bedenkingen tegen. Bevreesd door de massa der gegevens overstelpt te worden is schrijver met angstvallige zorg zijn stof gaan schiften: dit hier, dat daar. De eenheid van onderwerp leed er onder. Dat komt, zoo ik goed zie, omdat de heer de Visser, tot archaeoloog opgeleid, eerst later tengevolge van de keuze van zijn onderwerp meer bepaald voor de vragen der godsdienstwetenschap werd gesteld en nu zijn plan niet altijd zuiver meer heeft weten af te bakenen. Zoo werd de opzet die eener hierografie. Doch reeds is lib. II, ofschoon het mij niet ontgaat hoezeer de indeeling der testimonia berust op het in lib. III geleverde betoog, een omvangrijke archaeologische studie geworden. Eerst het laatste stuk keert tot lib. I terug om de daar gestelde quaesties tot ontwikkeling te brengen. Dat is jammer. Want nu werd het belangrijkste gedeelte, waar feitelijk alles op aankomt, teruggedrongen tot een slothoofdstuk. Het had het eigenlijke boek kunnen zijn. Alle andere gegevens en beschouwingen hadden hierom gegroepeerd moeten worden.

Niet dat schrijver daarom in lib. III reeds het laatste woord gesproken heeft. Ik geloof b.v. niet dat de leer, dat de hermen overgangsvormen zijn geweest tot de idololatrie, allen die tot nog toe van een ander gevoelen waren grif zal overtuigen. Wat o. a. Overbeck, *Geschichte der Griech. Plastik*[4] dl. I, p. 32 sqq. ten aanzien hiervan zegt lijkt mij nog altijd zoo gezond en zuiver, dat ik ten minste ook na de Visser's hernieuwd pleidooi voor Winckelmann's bewering mij nog niet gewonnen geef. Trouwens over het geheel is de voorstelling omtrent de ontwikkeling der anthropomorfe godsidee erg vaag gebleven. Nauwkeurig heeft schrijver weten aan te wijzen hoe de primitieve eeredienst voor den schitterenden bloei van het anthropomorfisme allengs verbleekte, — ook hoe in later tijd, toen het anthropomorfisme zich had overleefd, de overblijfselen (survivals) der overoude religieuse ceremoniën weer zijn opgedoken. Doch over de herkomst of den wordingstijd van dit anthropomorfisme vernemen wij zoo goed als niets. Misschien heeft de schrijver gemeend dat het niet op zijn weg lag dit nader uit te werken. De lezer voelt hier niettemin een leemte.

Doch genoeg. In ieder geval heeft de heer de Visser een met onverdroten ijver geschreven belangwekkend boek geleverd. Voor een ieder, die zich met deze vraagstukken wenscht bezig te houden, zal zijn werk eene waardevolle studie zijn.

's Gravenhage. C. A. A. J. Greebe.

Dr. W. Caland, Altindisches Zauberritual. Probe einer Uebersetzung der wichtigsten Theile des Kauśika Sūtra. (Verhandelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Lett. Nieuwe Reeks. Deel III, nr. 2). Amsterdam, Joh. Müller. 1900. (Pr. *f* 2.50).

Dr. Caland, die reeds zooveel verdienstelijks heeft tot stand gebracht op het gebied van de studie van het Oud-indische ritueel, heeft door deze vertaling met uitgebreide toelichtende aanteekeningen op nieuw aanspraak op de erkentelijkheid en den dank van zijne vakgenooten. Eene taak, die niet licht iemand anders zou aangedurfd hebben en die toch eens verricht behoorde te worden, heeft hij — ten deele althans — niet alleen ondernomen, maar met goed gevolg en ook met winst voor de wetenschap ten einde gebracht.

Omtrent de beteekenis van dezen arbeid ben ik zoo vrij het een en ander te ontleenen aan het Verslag door de Commissie der Akademie uitgebracht, in wier handen bovenstaande verhandeling gesteld was. De aard van het werk, dat hier voor een gedeelte in vertaling is uitgegeven, en de moeielijkheden aan de uitvoering verbonden worden er voldoende in gekarakteriseerd.

„Kauçikasūtra heet een werk dat behoort tot de litteratuur van den Atharvaveda, en dat van veel gewicht is bij de studie van Oud-indische gebruiken en Oud-indisch ritueel. Het heeft ten doel gebruiksaanwijzingen te geven van mantra's en sūkta's, die in den verzenbundel of saṃhitā van den Atharvaveda bijeen zijn gebracht, een geheel arsenaal van gebeds- en bezweringsformulieren om in de meest verschillende levensomstandigheden toe te passen . . . . Een groot bezwaar om van dit hulpmiddel voor de studie behoorlijk partij te trekken is gelegen in de inrichting van het werk en in den toestand der overlevering. Zooals in Indië regel is bij werken van het type *sūtra* 'leiddraad', bepaalt zich deze handleiding tot het allernoodigste . . . . De laconische en elliptische, in menig opzicht algebraïsche vorm van de voorschriften maakt daarom tot recht verstand van het medegedeelde commentaren voor ons onmisbaar. Wat het Kauçikasūtra betreft, schijnen wij in dit opzicht slecht bedeeld te zijn. Ten minste wat Bloomfield, de Amerikaansche geleerde die in 1890 het sūtra uitgaf, daarbij uit Dārila's commentaar en Keçava's paddhati publiceerde, is vrij schraal en bovendien op menige plaats bedorven."

Caland's buitengemeene vertrouwdheid met het ingewikkelde en veelvormige Indische ritueel en de inheemsche litteratuur over dat onderwerp maakte hem tot de meest geschikte wetenschappelijke kracht om de moeielijkheden gelegen in het gebrekkige en onvolledige van het materiaal te boven te komen. In deze „proeve van vertaling", zooals hij bescheiden zegt, heeft hij zich bepaald tot het „Zauber-ritual von Kāṇḍikā 7—52" — met uitzondering van 43 en 44 — en het gṛhya-ritueel, waartoe ook deze twee capita behooren, ter zijde gelaten. Moge hem de

waardeering, die deze arbeid ondervindt, nopen ook dat gṛhya-ritueel van het Kauçikasūtra op dezelfde wijze te behandelen; het feit dat de inhoud van het laatstgenoemde gedeelte ook van elders bekend is, moet hem geen beletsel wezen om ook hier zijn licht te laten schijnen.

In eene inleiding geeft de Schr. rekenschap van zijne methode van interpretatie en van het standpunt dat hij inneemt tegenover de inheemsche hulpmiddelen ter verklaring. Te recht hecht hij meer gewicht aan Keçava en Sāyaṇa (in diens commentaar op den Atharvaveda) dan aan Dārila, ook afgescheiden van den bedorven staat, waarin de uittreksels uit D. bij Bloomfield zijn afgedrukt. In de aanteekeningen op de vertaling is met oordeel gebruik gemaakt van al wat tot opheldering kan strekken, ook door het bijbrengen van analogieën uit de gebruiken en het ritueel van Romeinen en andere Indogermanen, en ook van andere volken, o. a. de Cherokees, naar aanleiding van het werk van Mooney over de sacrale formulieren bij dien stam in gebruik.

Ook valt hier menige schrandere emendatie in de commentaren en den tekst te roemen.

Ik meen mijne belangstelling in zijn werk aan den Schr. niet beter te kunnen toonen dan door hier eenige opmerkingen en objecties toe te voegen, die bij eene gezette bestudeering van zijne vertaling en aanteekeningen zich aan mij voordeden.

Kauç. **8**, 1 is *pūrvāhṇe* bij de vertaling over het hoofd gezien. — 8, 10. Hier kan ik C's bestrijding van Bloomfield's emendatie *viçaye* niet goedkeuren, ik zie niet in, hoe het enkele *viṣaye* de bet. zou kunnen hebben van „bei Bezugnahme". — **10**, 1. De ter dezer plaatse (noot 2 op p. 18) gegeven verklaring van den gen. *pūrvasya* en derg. gaat hierom niet op, omdat wel het subst. *apyaya*, maar niet het verbum *apyeti* met den gen. verbonden wordt. Elders (b.v. 41, 14. 42, 9) staat niet het lied of de spreuk, maar de ritueele handeling in den genitief. Ook heeft de auteur van onzen tekst zich niet altijd precies op dezelfde manier uitgedrukt, als hij wilde zeggen: „aan dezen mantra of mantra's komt toe deze handeling", in 46, 4 (p. 150) b.v. zou de juiste vertaling veeleer deze zijn: „m e t het sūkta VI, 7 eet hij, wanneer hij als *ṛtvij* zal gaan fungeeren (nom. *yājayiṣyan*)" enz.; evenzoo 46, 6. 52, 12. — **11**, 9—10 schijnt C. *gramīṇa* met *grāmaṇī* verward te hebben. In plaats van de „Dorfschulzen" zijn het de „dorpelingen", de „dorpsbewoners", die onthaald worden. Dit past ook beter bij het karakter van de handeling, die immers in het belang van het dorp (zoo is *grāmasāmpadam karma* op te vatten) verricht wordt. — 11, 14 heb ik bezwaar tegen *pāṇihṛdaya* = 'handpalm', de plaats lijkt mij corrupt. — **14**, 6. In *nagnapracchannaḥ* zie ik een bahuvrīhi met de volgorde der bestanddeelen, die door Pāṇini 2, 2, 37 wordt veroorloofd; het bet. „waarbij hij de bloote deelen (van zijn lichaam) bedekt heeft". In den comm. van Dārila op 14, 1 lees ik: *bhaṅgakaraṇe*. — **15**, 16 sla ik voor te lezen *parājeṣyamāṇām mṛtyur ativartate jeṣyantī mṛtyum*, hier past niet de pluralis, maar de singularis, die betrekking heeft op de *rajju* (het koord), of *senā* (het leger) dat er mede gesymboliseerd wordt. — 15, 18 liever „zu denselben Zwecken", (nl. de gevallen behandeld in s. 12—17), zie Keç. ad h. l. — **19**, 13. De verbetering, door C. hier in *ZDMG* LIII, 222 voorgeslagen, houd ik in hoofdzaak voor juist, maar in aanmerking nemende hoe vele fouten in onze teksten ontstaan zijn door het uitvallen van een of meer letterteekens, zou ik liever lezen: *tān udāvrajann udapātre* ⟨*'va*⟩ *srasyodapātreṇa* enz. — **20**, 6 is *Dhārtarāṣṭre* niet = „Tochter des Dh.", wat om het masc. adj. *irāvān* niet kan, maar het bet. „zoon van Dh.", het is de voc. van *Dhārtarāṣṭri*, een wel ongewoon maar toch niet onregelmatig gevormd patronym. van *Dhṛtarāṣṭra*. — **22**, 9. De mantra is in te bedorven toestand overgeleverd om vertaalbaar te zijn, maar *āvām* kan nooit bet. „ihr beiden". — (**23**, 14) noot 11 op bldz. 61. Daar hier een houten mes, niet een koperen gebruikt wordt, houd ik het er voor dat in Ath. S. VI, 141, 2 de woorden *lohitena svadhitinā mithunam karṇayoḥ kṛdhi* bet. „maak het teeken op de beide ooren met bloed, met een mes"; ook zou er kunnen bedoeld zijn: „maak het teeken met een rood mes."

In het begin van het kapittel, dat aan de toovergeneeswijzen gewijd is, handhaaft C. op bldz. 67 N. 2 de overgeleverde lezing in **25**, 2 *lingyupatāpo bh*(*a*)*iṣajyam* tegen de afwijkende voorslagen van prof. Kern en van den ondergeteekende. Ik zie echter niet in hoe bij zijne interpretatie beide nomina van verschillend geslacht kunnen zijn. In zijn systeem moest men verwachten óf *tāpam* óf °*ṣajyaḥ*. De scholiën van Dārila op 26, 34 en van Keçava op 29, 28 komen mij voor mijne opvatting te bevestigen, dat wij te lezen hebben *lingyupatāpe bhaiṣajyam* (sc. *karma*). — **26**, 36 sla ik voor den tekst aldus te lezen: *mantroktasya sampātavato 'nulimpati*, en den gen. op te vatten als een partitivus. — **28**, 12. Hier ware het misschien van nut geweest aan Keçava's commentaar het een en ander te ontleenen omtrent den aard der betreffende „dementia". — **29**, 4. Hier begrijp ik de aanteekening niet, het thema is immers *sic*, niet *sici*. — **31**, 19. Het schijnt dat Keçava's tekst luidde *pakṣihata* in plaats van *pakṣahata*. — **35**, 28. In het scholion van Dārila lees ik °*yantrād* i. pl. v. het onverstaanbare °*vaktrād*. — **38**, 1. De vertaling van *pratyuttiṣṭhati* bevredigt niet. Het *pratyutthāna* is een eerbiedig te gemoet treden aan iemand, wien men hulde wil bewijzen, welke bet. ook hier zeer goed past. — 38, 7. Mij dunkt dat wij met de verklaring van het duistere woord *pratilomakarṣitas* verder komen, zoo wij het tweede lid van het compos. brengen bij *kṛṣ* (ploegen) dan bij *kṛṣ* (trekken); dan is de opvatting geoorloofd als een bahuvrīhi = (*yasya*) *karṣitāni pratilomāni* (*bhūtāni*) „degeen, wien het met zijn bouwland tegen is geloopen". — 38, 27—30 is er geen sprake van de speelzaal, maar van de gerechtszaal; dat *sabhā* in laatstgenoemde bet. te nemen is, blijkt voldoende uit den inhoud der hier gebezigde mantra's, die op overwinning in rechtsstrijd en dispuut betrekking hebben. Vgl. Pārask. Gṛhyas. 3, 13. Ook ontbreekt hier elke toespeling op de dobbelsteenen. De tooverhandeling om bij het spel te winnen staat vermeld in 41, 10—13. —

39, 11 geloof ik dat de moeielijkheid der interpretatie verdwijnt, zoo men in plaats van het grammatisch onmogelijke *samīkṣan* leest *samakṣam*, van welke postpositie de instr. *kṛtyayā* afhankelijk is, vgl. lat. *imagine coram*. — **42**, 4 en **50**, 12 zou ik *utthāpayati* liever opvatten als „laat opladen" nl. de waren op den wagen of wagens.

Hoewel naar haar plan en inrichting meer in het bijzonder bestemd voor zijne mede-Sanskritisten, is Caland's behandeling van deze capita selecta uit het Kauçikasūtra ook voor ethnologen van belang, vooral om de in de aanteekeningen bijgebrachte parallellen. Voor zulke lezers is het een nadeel dat de tot recht verstand onmisbare tekst der tooverspreuken in vertaling alleen dan gegeven is, wanneer die voluit (*sakalapāṭhe*) in het Sūtra wordt medegedeeld. Waar, zooals in verreweg de meeste gevallen, er eenvoudig naar den Spreukenbundel, de *Atharvasaṃhitā*, verwezen wordt, ontbreekt die vertaling. In zijne inleiding wijst C. op de onmisbaarheid van de kennis van den inhoud dier spreuken, en herinnert er aan dat Bloomfield in dl. XLII van *The Sacred Books of the East* een aantal Atharva-sūkta's vertaald heeft, en dat „diese Uebersetzung also vom Ethnologen als eine unentbehrliche Ergänzung stets nachgeschlagen werden (soll)". Maar Bloomfield's vertaling bevat lang niet alles.

Groningen. J. S. Speyer.

Saxo Grammaticus. Die ersten neun Bücher der dänischen Geschichte, übersetzt und erläutert von Hermann Jantzen. Berlin, Emil Felber. 1900. (Pr. M. 12).

De uitgave van dr. Jantzen voorziet in eene in werkelijkheid bestaande behoefte. Terwijl van Saxo's boek reeds vijf Deensche en sedert 1894 eene Engelsche vertaling het licht zagen, bestond er tot nu toe geen Duitsche overzetting, ofschoon naast de Skandinavische in de eerste plaats de Duitsche wetenschap zich met het werk bezig houdt. En toch is zulk eene overzetting geen luxe, want Saxo's stijl is zwaar, vooral daar waar hij oude liederen in Latijnsche verzen weergeeft, en niet alleen personen, die met gemak Latijn lezen, stellen in de 'Gesta Danorum' belang. Nu zal, wie Saxo's berichten voor een onderzoek wenscht te gebruiken, altijd voor de contrôle den Latijnschen tekst bij de hand dienen te hebben, maar ook voor hem is in eene goede vertaling toch een kostbare tijdbesparing weggelegd. De vertaler zelf schijnt bij zijn arbeid niet in de eerste plaats aan geleerden maar aan een wijder lezerkring gedacht te hebben; daarvan leggen vooral de noten, die veel elementaire dingen meedeelen, getuigenis af.

De omvang der vertaling beperkt zich tot de eerste negen boeken, in overeenstemming met de bedoeling der uitgave, den bij Saxo overgeleverden sagenschat — niet zijne historische berichten — velen toegankelijk te maken.

Zoowel de tekst als de noten zijn met veel zorg bewerkt. Zooals natuurlijk is, heeft de uitgever doorgaande, in 't bijzonder op twijfelachtige plaatsen gebruik gemaakt van andere vertalingen, met uitzondering van die van Winkel Horn, die daartoe te laat verscheen. Nauwgezetheid blijkt o. a. uit meerdere noten, waar de vertaler op de mogelijkheid van verschillende opvattingen opmerkzaam maakt. Dat hij dan in den regel alleen zijn eigen opvatting der plaats meedeelt, ligt in den aard der publicatie; men moet echter vooral op zulke plaatsen zich in acht nemen voor een blind geloof aan de juistheid der overzetting (zie beneden). Te prijzen is het streven, om zooveel mogelijk den tekst woordelijk weer te geven. Voorzoover ik de vertaling met het origineel heb vergeleken, ben ik slechts zelden op onnauwkeurigheden gestuit. Zoo is b.v. p. 365 de versregel: *qui prima nostri carpsit oris oscula* (Holder 234, 26) onvertaald gebleven. Holder 244, 26, Jantzen 380 is *illata sibi cede* geenszins 'nachdem sie sich selbst mit Mord bedroht', maar 'nadat zij elkander den dood (d. i. doodelijke wonden) hebben toegebracht' (*inferre alicui mortem* is bekend genoeg); ook de samenhang eischt deze vertaling; er is sprake van wederkeerigen broedermoord (zie Ref. *Beitr.* XXII, 359). Het gedicht behoort tot die plaatsen, waar Saxo niet te duidelijk is, maar ook in den volgenden regel toont m. i. de samenhang klaar, dat *tempore deficiunt* niet weergegeven moet worden door 'verlieren sie ihre Tage', maar door 'zij sterven vóór den tijd (d. i. nog jong)', litt. 'zij worden door den (levens-) tijd in den steek gelaten.'

De aanmerkingen dienen vooreerst tot opheldering van den zin. Over het algemeen zijn zij zeer nuttig, maar er zijn er onder van zúlk een eenvoud, dat men ze overbodig kan achten, b.v. waar wordt meegedeeld (p. 8), dat de zeearm tusschen Jutland en Fünen de kleine Belt, die tusschen Seeland en Schonen de Sont is. Op sommige andere plaatsen schijnen zij mij toe niet juist dàt mede te deelen, wat men van den commentator kan wenschen te vernemen. P. 5 maakt Saxo b.v. de opmerking, dat de belangstelling der IJslanders voor historische zaken een gevolg is van een gedwongen matigheid, die haar grond heeft in ongunstige bodemverhoudingen en op haar beurt de bevolking tot geestelijken arbeid brengt. Wat winnen wij op deze plaats door de aanmerking: „Diese erklärung ist kaum zutreffend"? Niemand zal een cultuurhistorische opmerking van Saxo kritiekloos aannemen, en een waarschuwing daarvoor is dus vrij overbodig; wil de vertaler toch bij de juistheid of onjuistheid der opmerking stilstaan, dan verwacht men van hem eene — zij het ook nog zoo korte — argumentatie. Maar het karakteristieke van de plaats is toch niet de vraag, of Saxo in zijn opmerking gelijk heeft of niet, maar het feit, dàt hij een dergelijke opmerking maakt. Welk een gansch andere geestesrichting komt hier aan het woord dan b.v. bij de IJslandsche historiografen. Ware een aanmerking, die daarop wees, niet beter op haar plaats geweest [1])?

[1]) Andere aanmerkingen zijn onzeker genoeg, b.v. p. 38, aanm. 3, p. 39, aanm. 1, p. 80, aanm. 1 (waar de dood van Frotho I, die stikt door de warmte van zijn lichaam in een hem geschonken pantser, vergeleken wordt met dien van Frotho II, die door zijn vijanden verbrand wordt. Veeleer is aan een Nessus-hemd te denken). Een zekere tegenspraak is er in de eerste aanm. op p. 48. De woorden „es ist wohl aber wahrscheinlicher an den altnord. Úđáinsakr . . . . zu denken" staan

Voorts deelen de aanmerkingen doorloopend de resultaten van Olrik's belangrijke onderzoekingen mee. Deze aanmerkingen zijn van veel belang voor de wordingsgeschiedenis der 'Gesta Danorum'. Eindelijk vinden wij andere litteratuuraanwijzingen. Of de scheiding tusschen boeken, die genoemd, en tijdschriftartikelen, die althans in den regel niet genoemd worden, niet wat rigoreus doorgevoerd is? Althans miste ik, om een voorbeeld te noemen, met leedwezen in het begin van het tweede boek bij het verhaal van Frotho's drakenkamp eene enkele opmerking over den samenhang van deze vertelling met Béowulfs drakenkamp en eene verwijzing naar het schitterend opstel van Sievers. Zoo zou men meer aanmerkingen kunnen maken; maar ik geef toe, dat in vele gevallen de keuze tusschen dat, wat opgenomen, en dat, wat verzwegen moet worden, voor een commentator, vooral bij beperkte ruimte, moeilijk is.

Eene korte, maar zeer heldere inleiding oriënteert omtrent de geschiedenis der overlevering, de plaats die Saxo in zijn tijd inneemt, en de beteekenis van zijn werk, de litteratuur over den historicus. Zij legt in gelijke mate als tekst en aanmerkingen getuigenis af van liefdevolle bewerking en uitgebreide kennis.

Amsterdam. R. C. Boer.

Das altfranzösische Rolandslied. Kritische Ausgabe besorgt von E. Stengel. Band I: Text, Variantenapparat und vollständiges Namenverzeichniss. Leipzig, Dieterich. 1900. (Pr. M. 12).

Het kwam prof. Edmund Stengel, hoogleeraar te Greifswald, vroeger te Marburg, toe als een recht — voor zijn gevoel vast ook een voorrecht — om van het Oudfransche Roelantslied een uitgave te bezorgen die al de vorige in de schaduw zou stellen en die, als de definitieve uitgave van dien tekst, door alle beoefenaars der Oudfransche letterkunde, van den pas-aangekomen student af tot aan den hoogleeraar toe, dankbaar zou worden aanvaard.

Met „La chanson de Roland" is Stengel's naam reeds sedert bijna vijf-en-twintig jaren voor goed verbonden. Van het vermaarde Oxfordsche handschrift gaf hij, in 1878, eerst een diplomatieke uitgave, daarna een photografische reproductie, terwijl, onder zijn leiding, tal van monografiën, zoowel den inhoud als den vorm van het oude gedicht betreffend, in de bekende „Ausgaben und Abhandlungen" van het Marburgsche „Seminar" zijn verschenen.

Als een kapitaal boek, als een merkwaardig monument van geleerdheid, vlijt en geduld, ligt het eerste deel van dit standaardwerk — den tekst, het „Variantenapparat" en een volledig register der in het gedicht voorkomende eigennamen bevattend — vóór ons. Naar het toegezegde tweede deel, dat, behalve een uitvoerige inleiding, een doorloopenden philologischen commentaar en een volledig woordenboek zal bevatten, zien wij verlangend uit. Niet alleen omdat eerst daarmee het werk zelf compleet zal zijn, maar vooral omdat het eerst daardoor mogelijk zal worden den kritischen arbeid van den geleerden uitgever volkomen te waardeeren, de toepassing zijner methode in bijzonderheden te beoordeelen, te begrijpen waarom hij deze en die verzen in den tekst heeft opgenomen, andere daaruit heeft verwijderd, waarom hij de lezing van het Oxfordsche handschrift heeft aangevuld en gewijzigd zooals hij gedaan heeft.

Intusschen mag de naam, „kritische Ausgabe", door den uitgever aan het geheele werk gegeven, reeds dadelijk van „Band I" worden gebezigd, daar in dezen immers alle varianten, zoowel die welke in de Fransche handschriften zelve voorkomen als die welke door de overzettingen in vreemde talen worden vertegenwoordigd, zijn opgenomen, en aangezien, grootendeels op grond van de onderlinge verhouding dier verschillende getuigen (aan het slot der Inleiding wordt die verhouding, voorloopig, in het kort aangegeven) een tekst is vastgesteld aan welken de uitgever zelf de waarde toekent van een „kritischen tekst."

Evenwel mag niet worden voorbijgezien dat het woord „kritische tekst", waar het van een uitgave der „chanson de Roland" wordt gebezigd, niet denzelfden zin kan hebben als die waarin het gewoonlijk van Oudfransche gedichten gebruikt wordt. In de meeste gevallen zijn de bewaarde handschriften eenvoudig meer of minder vervormde afschriften van een origineel waarvan, door onderlinge methodische vergelijking dier copiën, de tekst met vrij groote waarschijnlijkheid kan worden vastgesteld. Tegenover de „ch. de R.", daarentegen, vertegenwoordigen de handschriften en de vertalingen die van dit gedicht bewaard zijn gebleven, niet zoozeer verschillende lezingen van een oorspronkelijken tekst als wel verschillende redacties van een oud gedicht dat waarschijnlijk al heel vroeg door voordragende jongleurs op verschillende wijze is aangevuld en gewijzigd, en waarvan de kritiek, in weerwil van een rijk „Variantenapparat", toch niet in staat is, de gewone methode volgend, de alleroudste gestalte, althans wat den litterairen vorm betreft, terug te vinden

Het Oxfordsche handschrift, Venetus IV en de Noorsche „Karlamagnus Saga" vertegenwoordigen (in een Anglonormandisch afschrift, in een sterk geïtalianiseerde copie en in een vreemde vertaling) de oudste overgeleverde, de zoogenaamde geassononeerde redactie van het gedicht, waarvan de samenstelling, in dien vorm, waarschijnlijk opklimt tot het laatst der elfde eeuw. De andere Fransche handschriften en sommige vertalingen vertegenwoordigen een jongere, gerijmde redactie. Maar er moet een nog ouder Roelantslied bestaan hebben, zooals uit de Pseudo-turpijnsche kroniek en het Latijnsche „Carmen de prodicione Guenonis", welke geleerde reflexen zijn van oude Fransche bronnen, valt af te leiden. Waarin die oudere gedichten van het ons bekende moeten verschild hebben, nog wel op te sporen; eenvoudig en klaar is o. a. door Gaston Paris, in de Inleiding op zijne „Extraits", aangetoond dat Pseudo-Turpijn, het Carmen en het gedicht waarvan O V[4] en K (bij St. n) de voornaamste getuigen zijn, drie verschillende phasen in de ontwikkeling van het Roelantslied vertegenwoordigen. Maar die conclusie betreft alleen den algemeenen inhoud van de Oudfransche Roelantsliederen, omtrent hun vorm beslist zij niets.

Prof. Stengel is het juist om den vorm te doen. Hij wil een tekst vaststellen En om daartoe te geraken, en om tevens iedereen in staat te stellen hem bij zijn werk na te rekenen, heeft hij, met groote zorgvuldigheid, het volledig materiaal, dat tot dusverre alleen verspreid was uitgegeven, aan den voet der bladzijden van zijne uitgave vereenigd. Ook met de Pseudo-Turpijnsche kroniek en het „Carmen" heeft hij rekening gehouden. (Dat de betreffende plaatsen van dit laatste gedicht niet volledig zijn meegedeeld was een „bedauerliches Versehen" dat de uitgever, in een uitvoerige noot zijner Inleiding, zooveel mogelijk heeft hersteld).

Maar wat is nu de tekst dien hij, langs dezen weg, heeft gemeend te mogen vaststellen? Prof. Stengel noemt hem een paar malen „die ältere Fassung unserer Chanson", spreekt ook éénmaal van den „alten Rolandstext", doch duidt voorloopig niet nader aan welk juist begrip, zoowel chronologisch als met het oog op de verschillende ontwikkelingsphasen van de poëtische

in tegenstelling met de voorafgaande opmerking omtrent mogelijke antieke en Christelijke voorstellingen in Saxo's schildering van de onderwereld. Hoe laten zich deze woorden vereenigen met des schrijvers opmerking onmiddellijk te voren: „zu dem altheidnischen *scheinen sich* (ik cursiveer) altklassische (vgl. bes. Vergil, Aen. VI, 305—15, 295, I, 100) und vielleicht auch christliche zu gesellen"?

behandeling der stof, aan die woorden „ältere" en „alt" gehecht moet worden. Uit den slotzin der Inleiding mag worden afgeleid (uit het handhaven der, in ieder geval jongere, zoogenaamde „Baligant-episode" viel het, trouwens, reeds op te maken) dat wij onder „ältere Fassung" niet veel anders te verstaan hebben dan eene, niet nader te omschrijven, redactie ouder dan die waartoe het Oxfordsche handschrift alléén, zelfs indien er niet een aantal lacunes in voorkwamen, ons in staat zou kunnen stellen op te klimmen, ouder dus dan de rechtstreeksche „Vorlage" van O. Uit dienzelfden zin kan ook nog blijken dat wij met prof. St.'s tekst de oudste redactie vast nog niet hebben bereikt. Want — al geeft hij die „Ansicht" niet als zijn eigene — hij voelt blijkbaar wel iets voor de meening „dass die Herbeiziehung der gesamten uns erhaltenen Rolandsüberlieferung zwar eine ältere, aber darum noch keineswegs die ursprüngliche Redaktion des Epos zu erschliessen ermöglicht."

Over dit probleem zal het tweede deel waarschijnlijk wel het noodige licht doen opgaan. De Inleiding van Band I geeft geen licht genoeg.

Feitelijk is deze „kritische Ausgabe" — prof. St. geeft haar ook zelf twee malen dien naam — eene „Umgestaltung" („eine durchgreifende materielle Umgestaltung und Ergänzung") van den tekst van het oudste, het „relativ beste", handschrift, dat van Oxford. Dit handschrift ligt aan de geheele bewerking ten grondslag. Alleen wat in O wordt gevonden is met gewone letter, al het andere cursief, gedrukt. Wat uit O wordt verwijderd staat, evengoed als iedere andere lezing, aan den voet der bladzijde. Tegen zulk eene inrichting van een kritischen tekst zou, methodisch, bezwaar gemaakt kunnen worden, gelijk prof. St. zelf toegeeft. Maar praktisch is zij, vooral omdat het „kritische Apparat" toch „zeilenmässig" diende geschikt te worden, zeer goed te rechtvaardigen.

Een quaestie die zich hierbij voordeed was die van de taalvormen. Het Oxfordsche handschrift is van een Anglonormandischen schrijver uit het laatst der twaalfde eeuw afkomstig, en de „chanson" zelve die hij afschreef is, minstens een eeuw vroeger, op het continent, waarschijnlijk niet eens door een Normandiër, vervaardigd.

Prof. St. heeft die quaestie aldus opgelost: de al te grove „Anglonormanismen" (*e* voor *ie* en de verwilderde flexie) heeft hij uit den tekst van O verwijderd, andere, zooals *u* voor *o*, de verwisseling van *c* en *ch*, heeft hij laten staan. Al wat van elders in den tekst is ingevoegd is in „gemeinaltfranzösische Orthographie" gegeven. Dientengevolge ziet de tekst er nu en dan wel wat zonderling uit, daar, bijvoorbeeld, de gesloten *o* in denzelfden regel door *o* en door *u* is weergegeven (*dolz et glorius*). Maar misschien was het moeielijk, daar ook O beide letterteekens bezigt (prof. St. drukt, blz. 256 *proz* naast *nus* en *dulor* naast *honur*), hier meer te egaliseeren. (Waarom echter blz. 253 *pied*, waar elders *piet* staat?) Wel was er, meen ik, veel vóór geweest, nu de gedeelten, die niet in O voorkomen, toch in eene andere, door den uitgever vastgestelde, orthografie gegeven worden, om, naar het voorbeeld door Gaston Paris en, in navolging van dezen, door Clédat gegeven, de intervocale *d*, zij het ook als *đ* in den tekst op te nemen en den naam van den held *Rodlant* te schrijven. Juist omdat den lezer een „ältere Fassung", eene die minstens tot het laatst der elfde eeuw terug gaat, wordt voorgezet, zou zulk een, alleszins gerechtvaardigde, archaïstische schrijfwijze niet misstaan hebben.

Gelijk ik reeds opmerkte, kunnen de voorgeslagen tekstveranderingen eerst na het verschijnen van Band II volkomen juist worden beoordeeld. Thans moet naar de motieven van den uitgever dikwijls geraden worden. Zoo reeds dadelijk vs. 3, waar hij den door iedereen, ook door Léon Gautier, aangenomen, bekenden regel van O: *Tresqu'en la mer conquist la tere altaigne* door dezen vervangt, uit twee handschriften der jongere redactie, V[7] C, overgenomen: *Conquist la terre jusqu'a la mer haltaigne.* Waarom? Noch V[4] noch de Noorsche of de Wallische vertaling geven tot die verandering aanleiding. Integendeel pleit de lezing der beide laatste („am Meer entlang", „along the sea of spain") eerder ten gunste eener vooropstelling van *Tresqu'en la mer*. De oplossing van het raadsel ligt waarschijnlijk in de aan *altaigne* toegevoegde *h*. De gewone lezing, waarbij de *e* van *tere* geëlideerd moet worden, onderstelt een vorm *altaigne* met initiale vocaal. Door omzetting wordt *tere* naar de caesuur verplaatst en vervalt zoo de elisie. Maar hierbij wordt het bestaan van een vorm zonder *h* eenvoudig ontkend. Was de uitgever hiertoe gerechtigd? (Men zie bij Godefroy een *bataille altaine* met geëlideerde *e*). En waarom liet hij dan in 2708 *altisme* staan zonder *h*? Intusschen bewijst dit kleine geval met hoeveel nauwgezetheid prof. St. zijn werk heeft volbracht. Denzelfden indruk maakt o. m. de verandering van *Sizre* (583) in het voor een Franschen tekst zonderlinge *Sizer*, dat 719 voorkomt, ofschoon de lezing van O in 2939 (*Sirie*) eerder *Sizre* als juist zou doen vermoeden. Waarschijnlijk moet de verwijzing naar T (*ad portus Cisereos*) hier, voorloopig, de niet overbodige toelichting vervangen. Zoo zou men ook wel willen weten waarom, enkel op grond van één der jongere teksten, en zonder dat de Noorsche vertaling er aanleiding toe geeft, aan het slot der XLVIe tirade de versregel wordt ingevoegd: *Respont Marsilie: „Dex me seit en aïe"*. Het is waar dat het tooneel der verraderlijke onderhandeling er dramatischer door wordt en dat dit dramatische prof. St. aantrekt, zooals ook kan blijken uit de invoeging 606a *De sa main destre sempres le guant ad trait.* Maar is het waarschijnlijk dat de „Vorlage" der oudste ons bekende redactie (door O V[4] en n vertegenwoordigd) deze trekken uit de „ältere Fassung", waarin prof. St. ze opneemt, zal hebben weggelaten? Overigens is de XLVIIe tirade zeer mooi gereconstrueerd. De afspraak tusschen Marsilie en Ganelon is nu heel duidelijk, veel meer dan in de restitutie van Léon Gautier.

De wijze waarop het „Namenverzeichniss" is ingericht (nauwkeurige opgave, niet alleen van de plaatsen waar ze in den tekst en in het „Variantenapparat" voorkomen, maar ook van hun verschillende vormen en van 't verband waarin ze zich voordoen — vóór een woord met vocaal als beginletter, in de assonantie, in de syllabe der caesuur etc., — hetgeen voor namen als *Carles*, *Guenes* e. a. van groot belang is) doet het beste verwachten van het beloofde glossarium.

Vooral zij die zich voornamen „la Chanson de Roland" weer eens met hun leerlingen te lezen, zullen het uitnemende werk van prof. Stengel in hooge mate waardeeren en er hem hun dank en hun bewondering gaarne voor brengen.

Groningen. A. G. van Hamel.

Dr. Ruhland, Die Eleusinischen Göttinnen. Entwicklung ihrer Typen in der attischen Plastik. Mit 3 Tafeln und 9 Abbildungen in Text. Strassburg, Karl J. Trübner. 1901. (Pr. M. 5).

Onder de archaeologische werkjes van buitenlanders die zoo af en toe in het *Museum* aangekondigd worden, komen in den regel slechts voor enkele die zich tot een ruimeren kring van lezers wenden, en ik heb daarom geaarzeld een boekje hier te bespreken als het boven aangehaalde, dat bepaaldelijk voor mannen van het vak is geschreven.

Toch meen ik met een enkel woord ook hier wel de beteekenis van dit geschrift te kunnen aangeven.

Een halve eeuw geleden behoorde de ikonographie der Grieksche goden tot de geliefkoosde onderwerpen der archaeologen, totdat de onvoltooide kunstmythologie van Overbeck meer de onmogelijkheid tot afdoende uitkomsten te geraken, dan de veelheid van onze kennis

aan het licht bracht. Men is daarop andere wegen gaan bewandelen en thans vraagt men niet meer in de eerste plaats aan een antiek beeld welken god het voorstelt, maar uit welken tijd, uit welke school, van welken meester zelfs misschien, het mag wezen en meent men den naam der godheid vaak dan alleen te kunnen aanwijzen wanneer bijkomende omstandigheden den weg wijzen.

Zoo scheidt ook de heer Ruhland streng de werken van de 5e en de 4e eeuw voor en aleer hij er over denkt ze verder te onderzoeken; en nu kan ik het gemakkelijk met hem eens zijn dat hij beter geslaagd is in de behandeling van het eerste, dan van het tweede tijdvak. Gedeeltelijk zeker omdat hij beter bouwstoffen had en den weg beter voorbereid vond, maar ook schijnt het omdat hij zich in dit tijdvak beter thuis gevoelde. De groote plaats die hier Alkamenes inneemt heeft grond en reden. Praxiteles wordt later, al is het onder voorbehoud, wel wat te uitsluitend genoemd.

Het laatste woord over de voorstelling der beide godinnen van Eleusis heeft de schrijver nog niet gezegd, maar wat hij geeft is reeds zooveel, zoo volledig en goed doordacht en zoo bezadigd, dat het alle lof verdient en een degelijken grondslag vormt waarop men voortbouwen kan.

Amsterdam. J. Six.

Wilhelm Osiander, Der Hannibalweg. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1900. (Pr. M. 8).

Een vrij lijvig boek, uitsluitend aan Hannibal's Alpenovergang gewijd, en toch niet afmattend, ja zelfs van tijd tot tijd veeleer boeiend. Dat komt, omdat de Schr. zijn onderwerp zoo volkomen beheerscht. Zijn boek is een voorbeeld van goede methode. Daarom vermoeien de vele detailkwesties niet, die hier ter sprake komen. Want zij dringen zich niet op, men gevoelt het, zij kunnen niet gemist worden ter plaatse, waar zij zijn ingelascht. En zoo leest men met genoegen altijd maar door, altijd maar weer over die éène groote kwestie: Waar toch overschreed Hannibal de Alpen? Was het over den kleinen St.-Bernhard, over den Mont-Genèvre of over den Mont-Cénis?

Volgens Schr. was het over den Mont-Cénis. Staat dat nu onomstootelijk vast? Natuurlijk niet, om de eenvoudige reden, dat de kwestie wel nooit met volkomen zekerheid zal kunnen uitgemaakt worden. Wij bezitten — om van de dei minores nu maar niet te spreken — twee hoofdbeschrijvingen van den overtocht, die van Polybius en die van Livius. Die berichten spreken elkander veelal tegen, zegt men gewoonlijk. Het behoort mijns inziens tot de volkomen geslaagde gedeelten van Osiander's boek, dat hij dien waan vernietigd heeft. De berichten spreken elkander niet tegen, zij vullen elkander aan. De een putte zijn kennis in hoogster instantie uit de authentieke beschrijving van een cavallerie-, de ander van een infanterie-officier. Vandaar de schijnbare verschillen. Dit resultaat van Schr. is op zich zelf reeds goud waard. Is het nu mogelijk, om, afgaande op die beide elkaar aanvullende berichten (waarbij nog komt, dat Polybius uit autopsie beschrijft), den weg van den grooten Carthager terug te vinden? Helaas neen. De natuur heeft in deze hooge Alpenstreken de sporen van 's menschen vroeger bestaan maar al te veel weggevaagd, en — wat nog erger is — zij heeft blijkbaar in 2000 jaar al heel wat veranderd. Zoo zijn de Alpenwegen der Ouden voor ons zoo goed als onhervindbaar, en bereikt men in de onderhavige kwestie wel nooit meer dan een hoogen graad van waarschijnlijkheid. Die hooge graad van waarschijnlijkheid pleit nu echter voor den Mont-Cénis, en het is de groote verdienste van Osiander dit nu wel niet voor het allereerst, maar dan toch ik zou haast zeggen met benauwend methodische volledigheid en duidelijkheid te hebben aangetoond.

Hij is volkomen in zijn onderwerp ingegroeid. Niet alleen de literatuur van oude en nieuwe tijden overziet hij gansch en al, maar ook de geheele landstreek, die in aanmerking kan komen, heeft hij doorvorscht en doorsnuffeld op onverbeterlijke wijze. Iets, wat eigenlijk vanzelf moest spreken bij een wetenschappelijk onderzoek van dezen aard; maar het zonderlinge geval doet zich niettemin voor, dat van de zeer velen, die dikwijls op hoogen toon zich over Hannibal's overtocht hebben uitgelaten, het slechts aan hoogst enkelen is ingevallen, om eerst in de West-Alpen te gaan reizen, eer zij over deze kwestie de pen opnamen.

Wat nu Schr.'s resultaten in de hoofdvraag betreft, het komt mij voor, dat hij meer succes zal hebben met het afbrekende dan met het opbouwende gedeelte. Zoowel van den kleinen St.-Bernhard als van den Mont-Genèvre bewijst hij, dat de beschrijvingen van Polybius en Livius al te veelvuldig en al te zeer afwijken van het beeld, dat die pasovergangen heden ten dage aanbieden, dan dat men hier den weg van Hannibal mag zoeken. Oneindig beter komt alles uit bij den Mont-Cénis. Als echter ook hier nog niet alles voldoende geïdentifieerd kan worden, zoo ligt de schuld misschien bij Polybius en Livius, die niet volkomen nauwkeurig opgaven, waarschijnlijker bij de elementen, die zeer opruimend hebben huisgehouden, maar zeker allerminst bij den heer Osiander, wiens speurzin en vlijt den hoogsten lof verdienen.

Utrecht. H. van Gelder.

Hanns Schlitter, Die Regierung Josefs II in den Österreichischen Niederlanden. Erster Theil: Vom Regierungsantritt Josefs II bis zur Abberufung des Grafen Murray. Wien, A. Holzhausen. 1900. (Pr. M. 7).

Hanns Schlitter, Briefe und Denkschriften zur Vorgeschichte der Belgischen Revolution. Wien, A. Holzhausen. 1900. (Pr. M. 3.40).

Er worden tegenwoordig, in Duitschland vooral, veel geschiedboeken geschreven waarop een onmiskenbare vlijt is aangewend, en die niettemin zullen voorbijgaan zonder veel sporen na te laten, omdat het den schrijver aan talent ontbrak. Zulk een boek is het eerstgenoemde der beide publicatiën van Hanns Schlitter.

De regeering van Jozef II in België, er is heel wat over te vinden en heel wat over te zeggen. Een nieuw

talentvol boek er over zou dankbaar worden aanvaard, ook door de Nederlandsche historiografie, die, wanneer zij eenmaal aan de jaren onzer vereeniging met België toe is, bij iederen voetstap zal bespeuren hoezeer zij een juiste kennis van de Belgische omwenteling van 1789 noodig heeft. De Belgische nationaliteit is zich in het verzet tegen Jozef II eigenlijk eerst weer van haar bestaan bewust geworden, en de stroom der Fransche revolutie is over haar heen gegaan zonder veel aan haar te veranderen. Om het verzet tegen Willem I te waardeeren en in het juiste licht te zien, is er niets nuttiger dan zich vooraf in den tijd der Brabantsche patriotten te verdiepen.

Het schijnt overbodig te willen aantoonen, dat er in België veel misbruiken en anomalieën waren, die ernstige reformatorische bemoeiingen van regeeringswege rechtvaardigden, ja er om riepen. Een wezenlijk nationale regeering zou het bij die bemoeiingen ook niet aan steun van verscheiden elementen uit het volk ontbroken hebben. Maar Jozef II wilde de Nederlanden regeeren van uit Weenen, zooals eenmaal Filips II van uit het Escuriaal. „Il imagine tout", schrijft Starhemberg, zijn gewezen minister in Brussel, aan Mercy, „il voit tout, dirige, exécute et gouverne tout par lui-même. Les divers départemens ne sont que des corps organisés auxquels il donne l'impulsion qui les met en mouvement, mais ils ne peuvent rien par eux-mêmes et ne sont pas même assurés d'un jour à l'autre de leur propre existence et encore moins du maintien de leur ressort" (blz. 164). België werd beschoolmeesterd; de Belgen zouden verlicht worden gemaakt bij decreet: „les articles de la Joyeuse Entrée . . . . ne sont pas applicables à des dispositions émanées de l'autorité souveraine en vue du bien de la religion et de l'humanité" (brief aan de Staten van Brabant van 17 Maart 1783; blz. 154). De in België zoo populaire processiën — om een voorbeeld te noemen — waren meest ingesteld ter herinnering aan kwalijk bewezen wonderen („se rapportent à des événemens dont la plupart tiennent à la superstition et à de faux miracles, et ne font pas honneur aux lumières de la nation dans un siècle éclairé", Belgiojoso aan Kaunitz, 9 Mei 1786, blz. 159); reden genoeg om althans voor goed wereldlijk onderwijs te zorgen in de vakken die een strenger bewijsvoering behoeven en bij den leerling ontwikkelen? Neen, zoo gaat de vorstelijke Jakobijn niet te werk: hij verbiedt aanstonds alle processiën. Tegen zulk een regeering kwam ten leste het gansche volk in verzet, niet enkel de duisterlingen.

Dr. Schlitter — behalve dat hij (om het zacht uit te drukken) niet aangenaam schrijft — heeft voor de locale kleur der Belgische gebeurtenissen geen oog. Hij beziet alles van uit Weenen, uit een keizerlijk-josefinisch gezichtspunt. Wie zich van den wezenlijken gang en beteekenis dezer tien jaren een voorstelling wil maken, heeft zeker meer aan de Belgische boeken over het onderwerp, en zelfs aan de enkele hoofdstukken, die Ranke er aan heeft kunnen wijden (*Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, hoofdstukken 21, 25 en 26). Dr. Schlitter heeft een groote massa regeeringsbescheiden doorworsteld; hij dook er in, maar komt er niet weder boven uit. Het gansche boek is eigenlijk een reusachtig excerpt of liever een verzameling van honderde kleine excerpten, waaruit de eigenlijke voorstelling nog eerst moet worden opgebouwd. Maar dit laat hij aan anderen over.

Men beschouwe dit boek dus als een soort beredeneerden inventaris van de talrijke bescheiden uit de Weener archieven, die op de regeering van Jozef II in de Oostenrijksche Nederlanden betrekking hebben. Onder de bijlagen die twee derden van het gansche werk beslaan (136 bladzijden tekst, groote letter, tegen 150 bladzijden „*Anhang*", kleine letter), komt veel materiaal voor van gewicht, waarin men de politiek van den keizer en zijn agenten op het leven betrappen kan: wij gaven er reeds een kleine proef van. Zeer onderrichtend is de lange memorie van den markies de Chasteler, lid der Staten van Brabant en president der Academie van Brussel, aan Trauttmansdorff (blzz. 188—202), waaruit men de bezwaren juist van een achttiende-eeuwsch verlicht man (Chasteler was „philosophe" en met een protestantsche gehuwd, eene Amsterdamsche Hasselaer) tegen de jozefinische politiek vernemen kan: zij gelden minder het doel dan wel de uitvoering. Maar wat voor gebruik heeft nu de schrijver in zijn tekst van zulk een stuk gemaakt? Immers geen dat naam heeft.

Op blzz. 222—224 deelt schrijver een tiental oproermanifesten mede, in verzen en in proza, gevoegd geweest bij een bericht van Belgiojoso van 5 Mei 1787. Er is in het ouderwets klinkende Vlaamsch nog een flauwe naklank van de liedjes tegen Ducdalf. Maar de uitgever, die geen Vlaamsch verstaat, heeft ze erg mishandeld: „eens 500 veel" voor „eens soo veel" en verder in iederen regel een fout.

Waar Hollandsche en Fransche aangelegenheden ter sprake komen, is schrijver ook niet altijd op de hoogte. Zoo is het nu wel uitgemaakt dat er in Juli 1787 geen Fransch leger bij Givet gestaan heeft (blz. 253). Maar over het geheel is onnauwkeurigheid zeker zijn gebrek niet. Had hij, bij zijn trouwen ijver, maar wat inzicht en vormende kracht!

Het andere werk dat hij ondernam, de uitgave der „Briefe und Denkschriften", is hem beter betrouwd. Hij zoekt ijverig, kiest niet zonder oordeel en geeft goed uit. Van het materiaal dat hij brengt zal men zich dan ook nog wel eens met vrucht kunnen bedienen, maar over den geschiedschrijver kan het oordeel onmogelijk gunstig zijn.

den Haag. H. T. Colenbrander.

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

Dr. R. Stavenisse de Brauw, Algemeene Geschiedenis van de ontbinding van het Westersch-Romeinsche Rijk tot de 19e eeuw. Iste deel. Tot de Italiaansche Renaissance. Haarlem, Tjeenk Willink. 1901. (Pr. *f* 0.90).

Er is mij nog geen leerboek onder oogen gekomen, waarin het beginsel „geschiedenis is beschavingsgeschiedenis" den schrijver zóó blijkbaar geleid heeft als in het werkje, welks titel hier boven staat, het geval is. Wij hebben de verklaring van dr. Stavenisse de Brauw, dat zijn poging moeilijk was, niet noodig om overtuigd te worden, dat zijn boekje slechts met veel denken

en werken zoo heeft kunnen worden als het zich aan ons vertoont. In den regel ziet men gebeuren, dat wie zich voorstelt op de cultuurgeschiedenis het haar toekomende licht te laten vallen, dat doel tracht te bereiken door haar als een onderdeel in te deelen bij de staatkundige, die dus in meerdere of mindere mate het hoofdthema in de compositie blijft. Dr. de Brauw heeft daaraan willen ontsnappen en de staatkundige geschiedenis geheel als een onderdeel van die der beschaving willen behandelen; zij het ook als een eigenaardig onderdeel. „In eene algemeene geschiedenis mogen de politieke feiten niet gekozen worden met het oog op de politieke geschiedenis", lezen wij in de voorrede, „maar de keuze zal moeten afhangen van hun belangrijkheid voor het groote geheel (voorzoover men hiervan mag spreken) der beschavingsgeschiedenis of van de hulp, die ze kunnen verleenen om dat samengestelde lichaam in verband te houden". Of ieder met die opvatting grif zal instemmen is de vraag. Mijns inziens bestaat er plaats voor de opmerking, dat volgens de vigeerende opvatting het woord geschiedenis zonder bijvoeging toch nog altijd de engere beteekenis van politieke geschiedenis heeft en dat de boven aangehaalde zinsnede over de redenen, die tot de keuze der staatkundige feiten mogen leiden, een te exclusief beginsel verraadt, waar het nog niet is uitgemaakt, dat niet het doceeren van die geschiedenis in den gebruikelijken engeren zin de taak des leeraars is. Echter hebben wij er hier in de eerste plaats mee te maken, hoe de schrijver aan zijne opvatting „gestalte" heeft gegeven.

Dr. de Brauw is in het geheel geen liefhebber van scherpbegrensde chronologische indeelingen, maar het is hem toch wenschelijk voorgekomen het geheele behandelde tijdperk in twee gedeelten te splitsen, waarvan het tweede ongeveer aanvangt met de pauselijke kerkhervorming in de 11e eeuw. Het begin van het eerste wordt gevormd door een hoofdstuk over *De Germanen voor en tijdens de volksverhuizingen;* daarop volgt een bespreking van *Eigenaardigheden van de Germanen* (hfdst. 2) en *Het Christendom bij de Germanen* (hfdst. 3). Hfdst. 4 beschrijft het *Begin van het groot grondbezit* en het *Einde van het Merovingische huis.* Hfdst. 5 behandelt den *Tijd van Karel den Groote* en het *Groot grondbezit in den feodalen tijd* tot de 12e eeuw ongeveer. Hfdst. 6 voert ons weer terug tot de 9e eeuw, den tijd der *Ontbinding van het Frankische rijk* en verhaalt ons vervolgens van de 10e eeuw (*Het keizerschap komt aan Duitschland. De Slaven*). De titel eindelijk van hfdst. 7 is: *Engeland onder Angelsaksische koningen. Eerste tijd der Normandische koningen.* Deze opsomming van titels doet reeds zien wat het geschiedverhaal van dr. de Brauw kenmerkt: niet de opeenvolging *Volksverhuizing-Merovingen-Karolingen* valt het meest in het oog, maar de ontwikkeling van den eerst heidenschen Germaan onder invloed van het Chistendom en, voornamelijk ten opzichte van het grondbezit veranderende, maatschappelijke toestanden. Er wordt niet van Clovis onder andere verteld, dat hij Christen werd, maar wel hoe het Christendom ingang vond bij de Germanen en hoe het begrepen werd onder anderen door Clovis. Men gevoelt, dat tusschen beide voorstellingen een principieel verschil van opzet bestaat; de hier gekozene is in onze leerboeken origineel, naar ik meen, en dat het mij voorkomt, dat nu weer te weinig licht valt op het Christen worden juist van Clovis en zijn volk, kan hier slechts als een nevenopmerking worden beschouwd. Duidelijker nog laat de wijze van behandeling zich kennen uit de titels der hoofdstukken die nu volgen. Ik schrijf ze hier even af: 8. *Pauselijke kerkhervorming en eerste strijd tusschen pausen en keizers;* 9. *De Arabieren;* 10. *De Kruistochten;* 11. *Handel. — Steden;* 12. *Verbeteringen voor de boeren;* 13. *De Ridderschap;* 14. *Verschillende middeleeuwsche eigenaardigheden: standen, gewoonterecht, rechtspraak, asylen, toestand van vreemdelingen en Joden;* 15. *Verhooging van de vorstelijke macht in verschillende landen,* a. *Frankrijk,* b. *Duitschland,* c. *Engeland;* 16. *De Studie. Verval der kerk. Godsdienstig leven;* 17. *De Italiaansche Renaissance.* Dat is van 't begin tot het einde beschavingsgeschiedenis; de politieke bekleedt een zeer bescheiden plaats .... en zij wint daar niet zelden bij. Hoe leidt de bespreking van het streven der Cluniacensen, van de veranderingen, die in de kerk sedert Karel den Groote hadden plaats gehad, tot een juiste waardeering van den investituurstrijd en den zoo moeilijk begrijpelijk te maken tocht naar Canossa! Hoe wint de voorstelling van den fieren strijd der Italiaansche steden tegen Frederik Barbarossa door het inzicht, dat ons gegeven is in de stedelijke ontwikkeling! Hoe draagt dat inzicht ook bij tot goed begrip van de stedenbeschermende staatkunde der Capetingen! En hoe uitnemend wordt — en dit voorbeeld zij het laatste — het concilie van Constants begrijpelijk gemaakt doordat het opgenomen is als een onderdeel in het breedvoerige verhaal van het verval van kerk en pausdom! Maar tegelijkertijd zal de leerling den indruk ontvangen, dat de ascetische en imperialistische neigingen in de kerk, de opkomst van den derden stand, de kerkelijke toestanden in de 14e en 15e eeuw, in de geschiedenis der beschaving zaken van grooter belang zijn, dan wat gedaan is door keizer Hendrik IV, Frederik Barbarossa, eenige Capetingische koningen en keizer Sigismund.

Na deze opmerkingen van algemeenen aard zij het mij geoorloofd, het werkje doorbladerende, vrijmoedig enkele bijzonderheden te bespreken. Op blz. 5 v. lees ik: „.... omstreeks 500 trok een deel [der Franken] onder een opperhoofd Clovis, die koning genoemd werd, weer verder; het bezette Noord- en Midden-Frankrijk. Later strekte Clovis' rijk zich tot in Zuid-Duitschland uit. Zijn opvolgers .... vermeesterden Zuid-Frankrijk." Hier wordt ontegenzeggelijk de indruk teweeg gebracht, dat eerst na 500 de vermeestering van Zuid-Duitschland heeft plaats gehad, en hoewel ik er niet afkeerig van ben bij de leerlingen tevreden te zijn met een globale kennis als „Clovis leefde ± 500", meen ik toch, dat het verwekken van bepaald onjuiste voorstellingen als de bovengenoemde door doelmatige inkleeding vermeden moet worden. Het is denkbaar, dat een historisch feit ter wille eener duidelijke voorstelling chronologisch eenigszins verschoven wordt bij het onderwijs, maar groote omzichtigheid is daarbij steeds geraden en de reden bestond hier niet. Belangrijker echter vind ik de onnauwkeurigheid van het laatste boven aangehaalde zinnetje: De opvolgers van Clovis toch hebben niet anders gedaan dan de door hem reeds voor een aanzienlijk deel tot stand gebrachte onderwerping van Zuid-Frankrijk voltooid (op Septimanië na). Het feit, dat dit hoofdstuk de Germanen voor en tijdens de volksverhuizing behandelt en niet den ondergang van het Westromeinsche rijk, zal wel de reden zijn, dat geen verband wordt aangeduid tusschen de invallen der barbaren in Italië en het daarom terugtrekken der legioenen uit de buitenposten des rijks aan de eene zijde, en het door Germanen overstroomd worden der van die Romeinsche troepen ontbloote landen andererzijds; ook dat van de laatste stuiptrekkingen der wereldmacht en den inval der Hunnen tot in Gallië geen gewag wordt gemaakt; de vraag is echter of het verkieslijk is zoo te werk te gaan. Dat de schrijver eraan denkt ook nog eens een boekje over de Oude Geschiedenis te geven, kan bezwaarlijk als een geldig excuus worden aangemerkt. Uitnemend komt mij daarentegen voor de wijze, waarop kort en bevattelijk uiteen is gezet, hoe, bij wijze van spreken, het Romaansche Gallië op den duur zijn overwinnaars overwonnen heeft (blz. 7). Hier ziet men den schrijver der beschavingsgeschiedenis op den voorgrond komen. Jammer, dat op de gewichtige omstandigheid, dat de Franken Katholieken en niet Arianen waren in dit verband niet wordt gewezen (een leemte, waarop ik reeds boven, te onduidelijk misschien, heb gezinspeeld). „C'est ce baptême catholique qui permit la fusion entre Germains et Romains que n'ont obtenue ni les Wisigoths, ni les Ostrogoths, ni les Burgondes; qui rendit possibles les mariages entre les deux peuples, lesquels autrement ne se produisaient que par exception;

qui a facilité les victoires de Clovis sur les hérétiques, Burgondes et Wisigoths; qui a lié étroitement la royauté mérovingienne à l'épiscopat, préparé l'alliance des Carolingiens avec Rome, assuré l'action franque et romaine dans la Germanie païenne, donné à la monarchie carolingienne son caractère ecclésiastique, amené l'établissement du saint-empire romain, clef de voûte de tout le moyen âge. Les conséquences de ce fait sont rigoureusement certaines." Deze woorden van Berthelot (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, I, p. 121) rechtvaardigen mijn oordeel. Op blz. 21 wordt gesproken over het doordringen van Karel den Groote „tot in het westen van het tegenwoordige keizerrijk Oostenrijk, toen door Slavische volken bewoond." En de Avaren dan? Er komen overigens in dit hoofdstuk uitnemende passages voor, bijv. die, waarin de beteekenis uiteen wordt gezet van Karels kroning door den paus. De ontwikkeling van het groot grondbezit en de voor- en nadeelen daaraan verbonden, worden beschreven op een wijze, die doet zien, hoe een moeilijk onderwerp bevattelijk kan worden behandeld. Het is mij echter opgevallen, dat van de missi dominici, „les vrais instruments de la politique carolingienne" (Berthelot), met geen woord wordt gerept. Bij het verhaal van de ontbinding van het Frankische rijk worden ons de twisten van de zonen van Lodewijk den Vrome gelukkig bespaard; in ruil zien wij onder meer uitstekend uiteengezet, hoe de grafelijke waardigheid erfelijk werd o. a als gevolg van het erfelijk worden der leenen. Wat mij in het hoofdstuk over de Arabieren (blz. 44 vv.) vooral aantrekt, is, dat hier, behalve van den plicht om het geloof met het zwaard te verbreiden, een bedevaart naar Mekka te ondernemen en wat dies meer zij, nu ook eens melding wordt gemaakt van de moreele voorschriften, die de Koraan den geloovige geeft. Dat in een boek als dit zelfs alle „groote" kruistochten niet stuk voor stuk worden behandeld of alleen maar genoemd, zal niemand vreemd voorkomen en hoeft, dunkt ons, ook niet betreurd te worden. Wat over den handel en de steden gezegd wordt (blz. 49 vv.) is zeer lezenswaardig en behoort tot de beste gedeelten van het boekje. Aardig is bijv. de opmerking (blz. 51), hoe het gebruik van het geld als waardemeter en ruilmiddel een factor van belang is geweest bij de stedelijke ontwikkeling; niet minder de moeite waard hetgeen op blz. 52 over de verdeeling van arbeid wordt gezegd. Een concentratie als in hfdst. 15, „waar de geschiedenis van Frankrijk, Duitschland, Italië en Engeland zooveel doenlijk is beschouwd als een beweging in de richting van het absolutisme, niet behandeld als speciale geschiedenis van Frankrijk, enz." (vgl. de voorrede), doet, dunkt den schrijver, „de groote lijnen der geschiedenis in het oog houden, en is tegelijk een waarborg tegen overlading en een steun voor het geheugen." Ik heb hier — maar wil daarmee in 't geheel niet zeggen, dat ik het hoofdstuk niet mooi vind — twee bedenkingen. Ten eerste aangaande de uitvoering, want al gaat er een inleiding over de vergrooting der vorstelijke macht in het algemeen vooraf, de schrijver is, mijns inziens, aan het gevaar van speciale geschiedenisjes van Frankrijk enz. te schrijven heelemaal niet ontsnapt. Eerst komt Frankrijk van 10e tot 15e eeuw, dan Duitschland en Italië van 12e tot 16e, dan Engeland van 11e tot 16e; en kan het ook eigenlijk wel goed anders? Ten tweede aangaande een gevolg, dat de schrijver zich voorspiegelt, nl. dat het geheugen er een steun door zal ontvangen. Want ik kan mij niet voorstellen, dat in dat opzicht zoo veel gewonnen zal zijn door het feit, dat de ontwikkeling der vorstelijke macht een hoofdkenmerk wordt genoemd van de Fransche, Engelsche, enz. geschiedenis in de 2e helft der Middeleeuwen en als zoodanig in die geschiedenissen op den voorgrond wordt gesteld. Die steun zou er wel wezen als werkelijk die geschiedenissen ineen waren gevloeid; maar dan zou ook mijn eerste bedenking niet zijn gemaakt. Uitstekend van bewerking is het hoofdstuk over studie, verval der kerk en godsdienstig leven, en evenzeer dat over de Italiaansche Renaissance. In het laatste vindt natuurlijk ook de bouwkunst haar plaats. Maar hier moet mij de vraag van het hart, hoe het mogelijk is, dat de schrijver, na een verwijzing naar het weinige, dat van de bouwkunst in den tijd van Karel den Groote gezegd is (op blz. 31), dadelijk met de Renaissance aanvangt zonder met een woord, noch hier ter plaatse, noch vroeger, van de Gothiek gerept te hebben. Deze groote leemte zal in een 2en druk noodzakelijk moeten worden aangevuld, want de beschavings- en kunstgeschiedenis der Middeleeuwen, zij het ook nog zoo beknopt, te behandelen en daarbij van de Gothiek te zwijgen, gaat niet aan. Terloops meen ik er ook nog op te moeten wijzen, dat in het voorafgaande iets meer licht had mogen vallen op hetgeen West-Europa in de dagen van Karel den Groote en de Otto's, op kunstgebied niet alleen, aan Byzantium te danken heeft gehad.

Deze aankondiging moet hier haar einde hebben. Dat zij voor een niet onbelangrijk deel uit aanmerkingen bestaat, wekke vooral het denkbeeld niet op, dat mijn oordeel over de Algemeene Geschiedenis van dr. Stavenisse de Brauw niet gunstig zou zijn [1]). Want het tegendeel is waar en ook reeds meer dan eens door mij verklaard. 't Is een leerrijk werkje, ook voor den docent, aan wien het hooge eischen stelt. Of de methode door allen als de ware zal worden beschouwd? Natuurlijk niet. Velen zullen zich nauwelijks kunnen begrijpen, hoe dr. de Brauw den leerlingen belangstelling kan geven voor de geschiedenis, op zijne wijze onderwezen. De ervaring heeft den schrijver echter doen inzien, dat het mogelijk is, verklaart hij met nadruk in zijn voorrede. Die mogelijkheid acht ik iets heuglijks. Want zij kan aanleiding geven tot het aanschaffen van een leerboek, dat een belangrijke aanwinst van ons onderwijsmateriaal genoemd mag worden.

Amsterdam. A. J. d'Ailly Jr.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der Afd. Letterkunde, den 14 October l.l. gehouden, gaf de heer Van der Wijck het levensbericht van wijlen het lid dr. S. Hoekstra. Daarin werd een overzicht gegeven van de denkbeelden des hoogleeraars op het gebied van wijsbegeerte en zedeleer naar aanleiding van sommige der talrijke geschriften, waarin deze ten onzent in vele kringen invloedrijke denker zijn hoog idealisme had ontvouwd. De scherpe grenzen door Hoekstra getrokken tusschen geloof en weten, waarbij hij aan het eerste de voornaamste plaats toekende; de grondslagen van Hoekstra's geloof aan het bovenzinnelijke die hij vooral meende te zien in de geschiedenis der menschheid; zijn strijd tegen het determinisme, vooral uitkomend in zijne beschouwingen over de beteekenis der groote mannen in de geschiedenis; zijn geheel buiten de wetenschap omgaand onsterfelijkheidsgeloof, wortelend in gemoed en wil, worden achtereenvolgens besproken.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden den 4den Oct. l.l. gehouden, werd tot voorzitter benoemd dr. J. J. Salverda de Grave. De voorzitter deed mededeeling van een aanzienlijk

---

[1]) 't Is jammer, dat de stijl meermalen wat onverzorgd is; de schrijver late bij een herdruk bijv. het oog gaan over blz. 39, laatste alinea, blz. 43, regel 16, blz. 46, regel 8—11, blz. 80, regel 27—29 en 31—34, blz. 81, regel 13 en 14, blz. 87, regel 19—21, blz. 109, regel 22 en 23.

Natuurlijk zijn er ook drukfouten; daaronder reken ik bijv. Bonifacius i. pl. v. Bonifatius (blz. 20) en het op blz. 20 genoemde jaar 750, waarin Pepijn de Korte koning zou zijn geworden; of is er bij dit laatste mogelijk voorliefde voor „ronde getallen" in 't spel?

geschenk, door Z. K. H. prins Hendrik der Nederlanden aan de Maatschappij gedaan en bestaande uit een aantal te Schwerin verzamelde fragmenten van Middelnederlandsche gedichten. De heer Verdam zal in eene volgende vergadering daaromtrent nadere mededeelingen doen. De heer Blok sprak daarna uitvoerig over de resultaten zijner wetenschappelijke zending naar Italië, waarvan dezer dagen bij de firma Van Stockum te 's Gravenhage een *Verslag* is verschenen. Hij handelde zoowel over archieven en bibliotheken als over het daar door hem gevondene, waarvan in deze kolommen reeds een overzicht verscheen (vgl. *Mus.* IX, 89). — Bij de rondvraag deelde de voorzitter op eene vraag van den heer Overvoorde mede, dat het Bestuur met de Regeering in overleg was getreden over de mogelijkheid van aankoop van Hartkamp's Vondelverzameling.

Den 21sten September l.l. aanvaardde de heer H. Pol zijne werkzaamheid als lector in de Nieuwhoogduitsche taal en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen; hij deed dit met eene openbare les ter opening van zijn college *over Schiller*, waarin hij diens beteekenis voor den tegenwoordigen tijd in korte trekken trachtte te schetsen.

Na in eenige inleidende woorden te hebben betoogd, dat gunstige en ongunstige oordeelvellingen over Schillers kunst gedurende de geheele 19de eeuw elkander hebben afgewisseld, en de redenen daarvoor te hebben aangeduid, zette Spr. uiteen, dat het, hoewel te betreuren, toch zeer begrijpelijk is, dat het Duitsche volk in den loop der vorige eeuw van zijne klassieken, maar vooral van Schiller, is vervreemd geraakt. Om tot een rechtvaardig oordeel te komen moet men z. i. het vergankelijke in Schiller ronduit als zoodanig erkennen, ten einde zijn blijvende beteekenis als mensch en dichter des te krachtiger te doen uitkomen. Tot dat blijvende in Schiller behoort nu, naar Spr. meent, de in zijn geheele leven en werken zich openbarende echte geestdrift, die onze tijd, misschien in Duitschland nog meer dan elders, zoo hoog noodig heeft. Maar dit is niet de eenige lichtzijde van Schillers persoonlijkheid. Want, al kleven zijn lyrische en dramatische kunst voorzeker gebreken aan, die gebreken worden ruimschoots opgewogen door groote deugden, en de Duitsche litteratuur zou de gedichten van Schiller, en nog minder zijn tooneelstukken, niet kunnen missen, zonder een onherstelbaar verlies te lijden. Dit wordt aan Schillers lyrische en dramatische kunst in enkele groote trekken aangewezen. Ten slotte stond Spr. stil bij de groote beteekenis van Schiller als opvoeder der jeugd, niet alleen voor de Duitsche school, maar ook voor onze Nederlandsche gymnasia en hoogere burgerscholen; als zoodanig is Schiller naar het oordeel van den spreker vooralsnog door geen enkelen anderen Duitschen schrijver te vervangen.

Dr. G. W. Kernkamp aanvaardde 30 Sept. l.l. te Amsterdam het hoogleeraarsambt in de geschiedenis des Vaderlands en die der Middeleeuwen en Nieuwere Tijden met eene redevoering *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis* (Amsterdam, Scheltema en Holkema). Hij trad daarin op tegen de op de denkbeelden van Marx en Engels gegronde materialistische opvatting der geschiedenis, die voornamelijk door de socialisten wordt verdedigd en zelfs als een der grondslagen van hun wijsgeerig en staatkundig stelsel wordt aangemerkt. Hij wees er op, hoe die opvatting minder steunt op nauwkeurig onderzoek dan op wijsgeerige redeneering, inductief uitgaande van den tegenwoordigen klassenstrijd; aan de andere zijde, hoe de „burgerlijke" historici, door de socialisten als achterlijk gekenmerkt, reeds voorlang op de beteekenis der stoffelijke elementen in de geschiedenis hebben gewezen, ten onzent onder de vroegeren voornamelijk Fruin, terwijl onder de thans levenden o. a. mr. S. Muller en prof. Blok hetzelfde doen. Hij toonde de onjuistheid aan der meening, dat zonder twijfel klassenstrijd in vroeger eeuwen het alles beheerschende was geweest en dat „in laatste instantie" alle richtingen in gedachten- en gevoelsleven bepaald worden door de economische structuur van de maatschappij. Ofschoon met name de laatste kwestie voor wetenschappelijke beslissing niet vatbaar achtend, houdt hij de bewering voor onbewezen en ten slotte voor onjuist; de geschriften van Marx, die deze denkbeelden ontwikkelden, eerder voor die van een geniaal en veelwetend journalist, die tevens een vurig sectaris was, dan van een man van wetenschap. Met enkele voorbeelden, ontleend aan de geschriften van den socialistischen historicus Franz Mehring over Gustaaf Adolf en over de „Lessing-Legende", toonde hij de onhoudbaarheid aan der materialistische theorie, die bovendien eene averechtsche voorstelling pleegt te geven van de werkzaamheid der „burgerlijke" geschiedschrijvers. Het laatste werd nader aangewezen uit citaten van Fruin en Muller. Eindigend kwam hij tot het besluit, dat de socialistische historici totnogtoe te kort schieten zoowel in het onderzoek der feiten als in de kennis van wat op dit gebied werkelijk reeds is verricht. Met de gewone toespraken werd de rede besloten.

Derde Nederlandsche Philologencongres.

De circulaire, bevattende de uitnoodiging tot deelneming aan het Derde Nederlandsche Philologencongres, dat op Woensdag en Donderdag na Paschen van het volgende jaar te Groningen zal worden gehouden, is dezer dagen verzonden. Uit de circulaire blijkt dat vooral in tweeërlei opzicht bij het Groningsche congres zal worden afgeweken van de inrichting der Amsterdamsche en Leidsche congressen. In de eerste plaats is het aantal sectiën van vijf tot vier beperkt: de linguistische en phonetische onderwerpen zullen worden ingelijfd bij de sectiën voor klassieke of voor Germaansch-Romaansche philologie. In de tweede plaats zal de sectie voor geschiedenis en archaeologie zich niet, zooals dit te Leiden het geval was, tot de oude geschiedenis bepalen, maar haar deuren ook voor beoefenaars der middeleeuwsche en nieuwere algemeene geschiedenis openzetten.

Het bestuur bestaat uit de heeren prof. Symons, voorzitter, prof. Woltjer, onder-voorzitter, dr. J. van Wageningen, 1ste secretaris, J. J. Meder, 2de secretaris, P. Roorda, penningmeester, prof. Bussemaker en dr. P. Hoekstra (als vertegenwoordiger van het Genootschap van leeraren aan Ned. gymnasia). Als sectie-voorzitters zullen optreden de heeren prof. Karsten (klassieke philologie), prof. Van Hamel (germanistiek en romanistiek), prof. P. L. Muller (geschiedenis en archaeologie) en dr. A. W. van Geer (paedagogiek). De contributie is, evenals bij de vorige congressen, bepaald op *f* 3. — Aanmeldingen voor het lidmaatschap worden ingewacht aan het adres van den eersten secretaris vóór 1 Januari. Reeds zijn voor elke sectie een viertal sprekers door het bureau uitgenoodigd, maar ook andere sprekers zullen welkom zijn, mits zij in tijds, en in elk geval vóór 1 Jan. e. k., van hun voornemen aan den eersten secretaris kennis geven.

Na de welgeslaagde bijeenkomsten te Amsterdam en te Leiden zal het overbodig zijn, aan deze mededeelingen een opwekking onzerzijds tot deelneming aan het Groningsche congres toe te voegen. Men mag onderstellen, dat de tweejaarlijksche philologencongressen thans hun blijvende plaats hebben veroverd: immers zijn zij een doeltreffend middel gebleken tot versterking van de wetenschappelijke en persoonlijke banden tusschen de beoefenaars der letterkundige vakken in den ruimsten zin aan universiteiten, gymnasia en hoogere burgerscholen. Het moge voldoende zijn, hen die tot deelneming besloten zijn er aan te herinneren, dat spoedige aanmelding gewenscht is, in verband met pogingen, die door de regelingscommissie zullen worden

aangewend om een min kostbare huisvesting der congresleden mogelijk te maken, en waarvoor een overzicht van het vermoedelijke aantal deelnemers een vereischte is.

In het zesde deel van *The American Historical Review*, afl. 1 en 4, plaatste Alb. E. Mac Kinley twee uitstekende op de bronnen steunende studiën over de oude geschiedenis van Nieuw-Nederland en New-York. In de eerste, getiteld *The English and Dutch towns of New Netherland*, wordt gewezen op de grootere politieke ontwikkeling der Engelsche vestigingen tegenover de Nederlandsche van den beginne af en de aanvankelijke begunstiging der eerste door de Compagnie, die echter onder Stuyvesant de groote voorrechten der Engelschen en in het algemeen de op den voet der steden in het moederland geregelde zelfregeering in de kolonie beperkte. Merkwaardig is ook hier de geringe neiging der Hollandsche kolonisten voor samenwoning in een dorp en samenwerking zelfs op kerkelijk gebied en het gemis van volksinvloed op de regeering hunner op aandrang van het koloniale bestuur gevestigde steden of dorpen, alles in tegenstelling met wat in de Engelsche vestigingen geschiedde. Het tweede artikel heet *Transition from Dutch to English Rule* en beschrijft de invoering der Engelsche regeeringsbeginselen uit het moederland met opheffing der Hollandsche, evenwel niet algeheele opheffing, zoodat de centrale regeering op Hollandschen voet nog twintig jaren bleef bestaan en allerlei gewoonten op het gebied van recht en bestuur in hoofdzaak behouden werden; behouden werden ook de Hollandsche handelsprivileges van New-York en het Hollandsche beginsel van gewetensvrijheid voor allen.

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mémoires de la Société de Linguistique, XII, 1: M. Bréal, Etymologies: 1. Les douze étymologies du verbe *aller*; 2. *sonticus*; 3. *IOVXMENTA*; 4. *τέχνη*; 5. *αὐθέντης*; 6. *ἄνεως*, *ἄνεω*; 7. *ἀβρότη*; 8. allem. *die Pritsche*; 9. *croulebarbe* („krulbaard"); 10. *τάλαντον* 'volonté'; 11. *τειχεσιπλήτης*. — Cl. Huart, L'accentuation en turc osmanli. — A. Meillet, De la différenciation des phonèmes (naar aanleiding van het boek van Grammont, *Dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes* wijst de Schr. aan dat men van de eigenlijk gezegde dissimilatie, die in gemakzucht haar eersten grond heeft, moet onderscheiden de „differentiatie", d. i. die klankwijzigingen, waar de grond is te zoeken in het streven om twee onmiddellijk op elkaar volgende fonemen uiteen te houden en van elkaar te isoleeren. In dit belangrijke opstel worden de hoofdlijnen van die differentiatie bestudeerd, eerst in gevallen van opeenvolgende consonanten, dan bij vocalen). — A. Boissier, Haruspex. Note supplémentaire (vgl. *Mém.* XI, 5, zie *Mus.* VIII, 380). — J. Vendryès, Latin *vervēx* (*vervīx*), irlandais *ferb*. — L. Lamouche, Les déterminatifs dans les langues slaves du Sud (doet de symmetrie uitkomen der woordkategorieën gevormd met de determinativa *ovŭ*, *tŭ*, *onŭ* en *sĭ* in het Servisch en Bulgaarsch). — Ch. Bally, *Ἀκρᾰσία* (de kortheid der *α* verklaard uit een volksetymologischen invloed der tegenstelling van *ἀκρατής* en *ἐγκρατής*; oorspronkelijk moet de vorm *ἀκρᾱσία* [ion. *ἀκρησίη*] geweest zijn van *κεράννυμι*). — M. Bréal, *Λίην*, *λίαν* „trop" (is een versteend *λείην*, *λείαν* 'buit', adverbialiter gebruikt in de taal van een volk dat eertijds een volk van zeeroovers was). — M. Courant, Note sur l'existence, pour certains caractères chinois, de deux lectures, distinguées par les finales *k-ṅ*, *t-n*, *p-m*.

Indogermanische Forschungen, XII, 3. 4: K. Brugmann, Lateinisch *vicissim* (ziet in *vici-ssi-* een nominaal compositum: *vici-* vermoedelijk locativus sing., *-ssi-* = skr. *-tti-*, bij wortel *dō-* 'dare'). — Whitley Stokes, Irish Etymologies. — H. Hirt, Kleine grammatische Beiträge: 1. Die indogermanische Basis *sthewā* (nadere staving van het in zijn *Idg. Ablaut* § 426 aangestipte gevoelen, dat idg. *sthā* 'staan' uit *sthwā* ontstaan en uit een basis *sthewā* ontwikkeld zoude zijn); 2. Die idg. Komparative auf *-ījos*; 3. Indogermanischer Konsonantenschwund; 4. Die Bildung des Injunktivs und Konjunktivs; 5. Gr. *ὀνίνημι* (praesens met nasaalinfix naar de Indische 9. klasse); 6. Zur Behandlung der *s*-Verbindungen im Griechischen; 7. Gr. *ἵημι* = lat. *jacio*; 8. Beispiele zum griechischen Schwebelaut; 9. Metathese von *r* im Griechischen und die Vertretung von *ṛ*; 10. Zur Flexion des Duals und der Pronomina im Griechischen; 11. Lateinischer Vokalumlaut in haupttonigen Silben. — R. M. Meyer, Künstliche Sprachen. II. Teil (slot). — H. Meltzer, Vermeintliche Perfektivierung durch präpositionale Zusammensetzung im Griechischen (critiek van het art. van Purdie, *IF.* 9, 61 vv.). — A. Walde, Zur Entwickelung von germ. *ai* im Friesischen. — P. E. Sonnenburg, Zur Ableitung von *calefacio* und *calebam*. — K. Brugmann, Nochmals lat. *aliēnus*, *laniēna* (tegen Skutsch in *Wölfflins Archiv* 12, 201 vv.). — dez., Lat. *dēierāre*, *perierāre peiierāre*, *ēierāre* und *aerumna* (brengt *-ierāre* in de genoemde composita in verband met den Idg. wortel *jes-* 'fervere' in skr. *yásyati*, gr. *ζέω*, ohd. *jesan* enz.; *aerumna* wordt verklaard als **ad-jerumnā*, van denzelfden wortel *jes-*).

Mnemosyne, XXIX, 4: K. Kuiper, De Crantoris fragmentis moralibus (onderzoek naar aard, stijl en inhoud van hetgeen met meer of minder recht op naam van Crantor tot ons gekomen is). — J. J. H(artman), Ad Plutarchum (Comp. Thes. et Rom. c. VI). — H. T. Karsten, De compositione Poenuli (vgl. diens bijdrage in de vergadering der Akademie van 15 April l.l., zie *Mus.* IX, 86). — J. J. H(artman), Ad Plutarchum (Themist. 3; Public. 14). — J. Breen, De Aetolorum institutis publicis (systematische behandeling van de staatsregeling van den Aetolischen bond, met historische inleiding). — H. J. Polak, Paralipomena Lysiaca (critische studie: dit stuk bevat het algemeene deel en aanteekeningen op Orat. I—III; wordt vervolgd). — J. van Leeuwen J. f., Ad Aristophanis Aves (critische aanteekeningen; wordt vervolgd).

Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding, IV, 4/5: M. J. Langeveld, Proeven met doorloopenden hersenarbeid genomen op schoolkinderen. — F. P. H. Prick, Klassieke opleiding en middelbare bevoegdheid. — E. Epkema, Iets over Latijnsche scholen vóór 1830. — A. C. H. Boissevain, 71ste Algemeene Vergadering van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche gymnasiën. — Kleine bijdragen enz.

American Journal of Philology, XXII, 1: M. C. Sutphen, A further collection of Latin proverbs (addenda op de verzamelingen van spreekwoorden van Otto, Szelinski en anderen; alphabetisch gerangschikt; dit artikel behelst A—C). — W. M. Lindsay, A study of the Leiden MS of Nonius Marcellus. — B. Perrin, The *Ἱέρειαι* of Hellanicus and the burning of the Argive Heraeum (data voor den leeftijd van Hellanicus en de chronologische verhouding van zijne *Ἀτθίς* en *Ἱέρειαι*). — K. Flower Smith, *Mutare pulices*. A comment on Lucilius, Non. 351, M. (eene nieuwe, vrij fantastische verklaring). — F. I. Merchant, The parentage of Juvenal (uitsluitend uit den tekst van den dichter afgeleid; de oude biographieën zijn waardeloos). — G. Melville Bolling, An epic fragment from Oxyrhynchus (nr. CCXIV, naar schrijver's schatting een betrekkelijk jong product). — W. Kurrelmeyer, Manuscript copies of printed German Bibles.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, Bd. VII en VIII, 6/7: O. Rossbach, Verschollene Sagen und Kulte auf griechischen

und italischen Bildwerken. — E. Devrient, Angeln und Warnen. Die Entstehung des thüringischen Stammes. — E. Werunsky, Böhmens sozial-politische Entwickelung in vorhusitischer Zeit. — Th. Zielinski, Die Tragödie des Glaubens. Betrachtungen zu Immermanns Merlin.

In het paedag. ged. o. a.: J. Ilberg, Asklepios. Eine Schulrede. — E. Schwabe, Das deutsche Gelehrtenschulwesen in ausländischer Beleuchtung (slot). — W. Hoppe, Das Verhältnis Jean Pauls zur Philosophie seiner Zeit (slot).

Bd. VII en VIII, 8: S. Reiter, Der Thesaurus linguae Latinae. — L. Gurlitt, Die Entstehung der Ciceronischen Briefsammlungen (geen bloemlezing, maar zoo volledig mogelijk door Tiro na 46 v. C. verzameld). — W. Kroll, Aus der Geschichte der Astrologie. — E. Grosse, Wundts Völkerpsychologie. — A. Götze, Rotwelsch.

In het paedag. ged. o. a.: M. Wohlrab, Der Aufbau der Handlung in Goethes Iphigenie.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LV, 2: P. Kahle, Zur Geschichte der hebräischen Accente (gaat het ontstaan en de geschiedenis van het accentuatiesysteem na en de oudste getuigenissen dienaangaande, waarbij handschriftelijke bronnen, in Oxford en Cambridge bewaard, van belang zijn). — F. H. Weissbach, Über einige neuere Arbeiten zur babylonisch-persischen Chronologie (wijst tegenover Mahler op de onzekerheid in onze kennis van de Babylonische chronologie). — C. Brockelmann, Ein arabischer Bericht über Malta (van het einde der 16e eeuw, betreft het Sint-Jansfeest). — P. Jensen, Alt- und Neuelamitisches. 1. Allerlei Bemerkungen zur Aussprache (wordt vervolgd). — W. Bacher, Jüdisch-Persisches aus Buchârâ (bevat twee oorspronkelijke Hebr. gedichten uit de liturgie der Joden te Buchârâ met Perzische vertaling; eene Duitsche vertaling en aanteekeningen worden er aan toegevoegd). — H. Oldenberg, Zu Hiraṇyakeśin Gṛhy. I, 11, 1 (antwoord aan Böhtlingk, zie *ZDMG* LIV, 613). — W. Caland, Zur Exegese und Kritik der rituellen Sûtras (vervolg, zie *ZDMG* LIV, 1, vgl. *Mus.* VIII, 309): XXXIV. Über *prāṇa* und *apāna*; XXXV. Zu Vaitānasūtra 12, 14; XXXVI. Zum Apastamba Śrautasūtra. — H. Oldenberg, Ṛgveda, VI, 1—20 (critisch-exegetische commentaar, tevens proeve van een justus commentarius, zooals die eens voor den geheelen liederschat van den Ṛgveda behoorde tot stand te komen, met vele excursen). — S. Fraenkel, Zu Payne-Smith Thesaurus Syriacus Fascic. IX u. X (addenda en corrigenda). — J. H. Mordtmann, Uigurisches (deelt een stuk uit een brief van Nedjib Assym bey mede met betrekking tot Uigursche teksten, vgl. Radloff, Zum Kudatku Bilik, *ZDMG* LII, 152). — F. Schulthess, Zu B. Jacob's Aufsatz S. 135 ff. (nalezing en verbeteringen op Jacob's kritiek, zie *Mus.* IX, 157). — Cl. Huart, Zu Ztschr. 54, S. 661 ff. (addenda). — E. Nestle, „Kuthbi" die Hebräerin (interpretatiepogingen). — L. H. Mills, The inherent vowel in the alphabet of the avesta-language (houdt in sommige gevallen de karakters voor *ę* en *ū* voor = *ya* en *wa*).

LV, 3: F. Praetorius, Zur hebräischen und aramäischen Grammatik: 1. Der Imperativ im Syr. mit Suffixen (te verklaren door de ultima y); 2. Hebräische Parallelen; 3. Alte Imperfekta ult. y auf ī; 4. Die aram. Imperative ult. y auf ā; 6. Die hebr. Accus.-Partikel אוֹת, אֵת, אֶת. — W. Geiger, Māldivische Studien. II (het eerste stuk was opgenomen in de *Sitzungsber. der Kgl. bair. Akad. der Wiss.*, zie *Mus.* IX, 122). — C. Brockelmann, Das Neujahrsfest der Jezîdîs (uit Babylon afkomstig en verwant met het doodenfeest Zakmuk, dit leert een Syrisch bericht). — M. Wolff, Zur Spruchkunde (een aantal spreuken uit den Talmud en uit Arabische schrijvers). — J. Barth, Einiges zur Kritik der Mufaḍḍalijjât. — H. Grimme, Theorie der ursemitischen labialisierten Gutturale. Ein Beitrag zur Verständigung über den Begriff Ursemitisch (breed opgezet en uitvoerig ontwikkeld betoog ter bestrijding van de eenzijdige vooropstelling van het Arabisch bij onderlinge vergelijking van de Semitische talen; er behoort meer rekening gehouden te worden met de Afrikaansch-Semitische talengroep, zooals vooral op grond van de vele gelabialiseerde gutturalen in het Aethiopisch, Arabisch, Hebreeuwsch enz. wordt uiteengezet). — J. Hertel, Zwei Erzählungen aus der Bonner Hitopadeśa-Hs. Ch. (beide geïnterpoleerd, zij worden hier in extenso uitgegeven). — I. Guidi, Der äthiopische „Sēnodos" (is van Arab. herkomst, ten bewijze hiervan deelt de Schr. den Arab. tekst uit Cod. Vat. arab. 409 en den Aethiopischen mede). — I. Goldziher, „Säulenmänner" im Arabischen (behandelt de verschillende beteekenissen die men aan dien naam vastknoopt). — W. Foy, Zur altpersischen Inschrift NR d. (nieuwe poging tot exegese). — Agnes Smith Lewis, Christian Palestinian (aanteekeningen op de door haar uitgegeven teksten). — O. Böhtlingk, Über *prāṇa* und *apāna* (sluit zich aan bij Caland's artikel in LV, 2, zie boven). — J. Horovitz, Bulūqjā (een verhaal uit de 1001 nacht, komt ook elders, o. a. in Ta'lâbî's Qiṣaṣ al anbijā voor, en is ontwijfelbaar van Joodschen oorsprong).

Taal en Letteren, XI, 10: H. Logeman, Over hoesten, kuchen, hikken en wat fonetiek (de keel-explosiva). — J. B. Schepers, Schetsen uit ons moedertaal-onderwijs. III. — A. J. Botermans, Een paar aanteekeningen op Stoett's „Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen enz." (*bij de pinken zijn*, *Holland in last*). — Letterkundige sprokkelingen uit de brieven van wijlen J. A. F. L. baron van Heeckeren: 7. De spreektaal, wegwijzer der schrijftaal; 8. Van Lennep's Vermakelijke Spraakkunst; 9. Feith's tranen. — Boekaankondiging. — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXV, 5: P. Toldo, Etudes sur la poésie burlesque de la Renaissance (slot). — C. Michaëlis de Vasconcellos, Randglossen zum altportugiesischen Liederbuch (vervolg). — B. Jaberg, Pejorative Bedeutungsentwickelung im Französischen, mit Berücksichtigung allgemeiner Fragen der Semasiologie. — Vermischtes, o. a.: Schuchardt, *ficâtum* (naar aanleiding van G. Paris' artikel in den bundel-Ascoli). — Besprechungen.

Historische Zeitschrift, LXXXVII, 3: Sackur, Ein römischer Majestätsprozess und die Kaiserkrönung Karls des Grossen (ziet in die kroning de poging om door de opdracht der keizerlijke waardigheid den Romeinschen adel te onderwerpen). — Friedensburg, Die römische Kurie und die Annahme der preussischen Königswürde durch Kurfürst Friedrich III von Brandenburg (toont aan, dat de paus zich in het belang der Fransche politiek tegen de kroning verzette). — Litteraturbericht. — Notizen und Nachrichten.

Westdeutsche Zeitschrift, XX, 2: Hettner, Die Grabkammern von St. Matthias bei Trier. — Forrer, Fund eines römischen Eisenhelmes bei Augsburg. — Quilling, Mosaik aus Münster bei Bingen. — Zangemeister, Strassensäulen auf dem Donon. — Oppermann, Kritische Studien zur ältern Kölner Geschichte. II. — Recensionen.

Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, I, 3: De Hullu, Bijzonderheden uit de hervormingsgeschiedenis van Overijsel. III (Hasselt). — Visser, Een minlyke vuerighe begerte der ynniger zielen (van Hendrik Mande). — Bodel Bienfait, Een Gooische martelaar (Anthonis Frederiks van Naarden). — Joosting, Onuitgegeven pauselijke bullen voor

de St. Jansridders. — Brinkerink, De Vita van Brinckerinck toegelicht en uitgegeven. — Fredericq, Nieuwe bijzonderheden over Jacob Praepositus, Hendrik Vos en Jan van Esschen.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 9: Tippenhauer, Beiträge zur Geologie Haïtis. VI. — Woeikow, Die Seespiegelschwankung zwischen Aralsee und Baraba. — Kleinere Mitteilungen, o. a.: Der geographische Unterricht an den deutschen Hochschulen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

Gids, 1901, Oct.: W. G. C. Byvanck, Vaderlandsche-geschiedenisstudies. Dorus' droefheid. III (vervolg en slot). — H. Graaf van Hogendorp, Gijsbert Karel van Hogendorp (inleiding op de beide slotdeelen der „Brieven en Gedenkschriften" van G. K. v. Hogendorp). — Uit de „Geheime Aanteekeningen" van G. K. van Hogendorp (met inleidende opmerkingen en aanteekeningen van dr. Byvanck). — Letterkundige Kroniek: bericht over de uitgaaf van Potgieter's brieven aan Busken Huet.

Tijdspiegel, 1901, Oct.: Matthes, De Israëlietische Prediker. — Oort, De nieuwe Faust-commentaar.

Nederland, 1901, Oct.: Nijhoff, De staatsman-dichter Willem van Haren.

Onze Eeuw, 1901, Oct.: De Jonge, Sir Robert Peel.

Nederl. Spectator, 1901, no. 39: Antonio Pasquinelli, Het Forum Romanum. — No. 41: Antonio Pasquinelli, Het Forum Romanum (Lapis Nigra en inscriptie). — No. 42: H. C. Muller, Een Vondel-Museum en nog meer. — A. W. Stellwagen, Constantijn Huygens de Jonge vrijgezel. — No. 43: F. J. L. Krämer, Het uitgeven van historische handschriften (tegen dr. Colenbrander's recensie van zijn uitgave van Van Hardenbroek's Gedenkschriften).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Gunning, Bereikbare idealen: Lehrproben und Lehrgänge aus der Praxis der Gymn. u. Realsch., Heft 69 (W. Münch).

Van Hardenbroek, Gedenkschriften, uitg. door Krämer, I: Gids, 1901, Oct. (Colenbrander).

Huygens, De gedichten van Constantijn, uitg. door Worp: Taal en Lett. XI, 10 (N. A. Cramer).

Kan, De Jovis Dolicheni cultu: Rev. Critique 1901, no. 39 (A. de Ridder).

Kuipers, Geïllustreerd woordenboek der Ned. taal: Taal en Lett. XI, 10 (B[uitenrust] H[ettema]).

Meyer, Die Sprache der Buren: Rev. Critique 1901, no. 39 (A. Meillet).

Van Rijswijk, Gesch. v. h. Dordtsche Stapelrecht: Hist. Zeitschr. LXXXVII, 3 (Keutgen).

Vollgraff, De Ovidi mythopoeia quaestiones sex: Deutsche Ltztg. 1901, no. 41 (W. Kroll).

Wrangel, De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden: Ned. Spect. 1901, no. 40 (J. A. Worp).

Zondervan, Allgem. Kartenkunde: Peterm. Mitt. 1901, no. 9 (Hammer).

PERSONALIA.

Benoemd: tot hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden dr. G. Kalff, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; tot conrector aan het gymnasium te Tiel dr. W. C. G. Th. Koch, leeraar aan die inrichting; tot leeraar in de oude talen aan het gymnasium te Tiel dr. J. G. van Pesch te 's Gravenhage; tot leeraren bij het middelbaar onderwijs te Amsterdam: voor de Nederlandsche taal en de geschiedenis de heer J. Hoeksma, doctorandus in de Ned. letteren, voor de Hoogduitsche taal de heer C. J. Hoolboom, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Groningen; tot leeraar in de Hoogduitsche taal aan het gymnasium en de hoogere burgerschool te Sneek de heer L. van Rossen, leeraar aan de hoogere burgerschool te Goes; tot leeraren aan de hoogere burgerschool te Veendam: voor de Engelsche taal de heer H. Blokhuis te Utrecht (die echter voor de benoeming heeft bedankt), voor de Fransche taal de heer J. Meursinge te Utrecht; tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan het gymnasium te Gorinchem de heer P. F. L. Scharp de Visser te Middelburg; tot tijdelijk leeraar in de Hoogduitsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Goes de heer T. Friedemann, tijdelijk leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Middelburg; tot tijdelijk leeraar in de Hoogduitsche taal aan het gymnasium en de hoogere burgerschool te Gorinchem de heer J. J. H. Lambermon te Haarlem; tot tijdelijk leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium te Leiden dr. J. A. Gosses; tot leeraar in de Engelsche taal aan het gymnasium en de hoogere burgerschool te Breda de heer G. M. van Riemsdijk; tot leeraar in de Fransche taal aan het gymnasium te Zwolle de heer P. Valkhoff te Kampen.

Gepromoveerd: tot doctor in de klassieke letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden de heer C. Albers, met proefschrift *De diis in locis editis cultis apud Graecos.*

ADVERTENTIËN.



Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 5,90.

9de Jaargang. No. 10. December 1901.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. SPEYER, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. SYMONS, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. BLOK, te Leiden.

H. Ouvré, Les formes littéraires de la Pensée Grecque. Paris, Alcan. 1900. (Pr. fr. 10).

Twee aanleidingen vooral hebben den heer Ouvré gedreven tot het schrijven der veelomvattende studie, waarvan in deze aankondiging enkele, doch slechts zeer enkele hoofdpunten zullen worden besproken. Hij wilde eene Grieksche literatuurgeschiedenis geven, die in de keuze van haar object zoo ruim mogelijk was, en hij wilde die geven op grond niet van een subjectief „sentiment esthétique" maar volgens streng natuurwetenschappelijke regels. Belangrijker toch dan de teekening van literaire persoonlijkheden is in zijne oogen de aanwijzing van het „werk", *l'oeuvre*: dat werk, dat groeit in geheimzinnige évolutie, genre uit genre zich afsplitsend, niet zoozeer gewrocht door, als zich symboliseerend in de groote geesten van Hellas.

De taak die de schrijver zich stelt is niet gemakkelijk: zij past de methode der biologische wetenschappen, slechts van waarde bij zeer uitgebreid materiaal, toe op eene stof van zeer veranderlijken aard en op eene verzameling van betrekkelijk weinige gegevens. De comparatieve literatuurgeschiedenis is nog in hare kindsheid, en de verschijnselen der Grieksche letterkunde missen, vooral in hare eerste fasen — om welke 't hier voornamelijk te doen is — veelal de voor dit onderzoek onontbeerlijke chronologische vastheid. Intusschen heeft dit den begaafden schrijver niet afgeschrikt; en in ieder geval zal men moeten erkennen, dat hij den kring van uitgang ruim genoeg heeft genomen. Met eene, ten opzichte van een zoo weinig bekend tijdperk, verrassende beslistheid wijst hij ons de voornaamste karaktertrekken der Ur-Ariërs aan, doet ons de alleroudste Grieken zien, die wel een uitnemend voorstellingsvermogen van hunne Arische vaderen hadden geërfd, doch tot uitbeelding nog niet in staat waren, omdat zij niet verstonden 't geen zij zagen, of zich voorstelden, te imiteeren; en hij verhaalt ons vervolgens, dat (niet hoe!) onder den invloed der ontwakende mythologische voorstellingen de *faculté créative* zich ontwikkeld heeft.

Lezers, die omtrent de onfeilbaarheid der ontwikkelingstheorie op literair gebied minder gerust zijn dan de schrijver, zullen bij Ouvré's bespreking dezer Prae-Myceensche ochtendschemering een beklemmenden twijfel over zich voelen komen, en dit gevoel van onrustige onzekerheid wordt door de volgende hoofdstukken slechts voor een klein deel weggenomen. Wel vinden wij den groei van het epos uit kleine beginselen duidelijk en met verrassende levendigheid geschilderd, wel waardeeren wij den literairen smaak, sprekend uit de vergelijkende karakteristiek van Ilias en Odyssee; maar spoedig wordt het weer grauwer om ons heen, wanneer n.l. des schrijvers theorie den oorsprong van episch en lyrisch genre gaat ontwikkelen: den dans, niet uit eenige religie geboren, doch eene spontane sensibiliteitsuiting, den wapendans, den metereologischen dans, eindelijk den dans, die vraagt, uit welken laatsten vorm straks het godsdienstig lyrisme moet geboren worden. Niet dat hetgeen in deze bladzijden wordt verhaald zoo ongewoon, zoo nieuw zou zijn! De verschijnselen hier geteekend zijn als eerste fasen van nog niet literaire geestesuiting aan niemand onbekend, doch de vraag rijst onder het lezen telkens bij ons op: Brengt de schrijver ons door de bespreking niet weer tot zijne Ur-Ariërs of nog verder terug? Gaat het aan, de voorvaderen der Hellenen deze geheele voorschool van semibarbarisme in Zuid-Europa te doen doorloopen?

Op vaster grond brengt ons de hieraan vastgeknoopte schets van de lyriek in hare verschillende genres. Wel wordt hier de band, die terwille van de ontwikkelingstheorie de lyriek nu eenmaal moest verbinden met de oudere vormen van Eed, Gebed, Raadsel en Spreuk, niet zonder gewelddadige kunst gelegd; maar het hoofdstuk zelf wekt

onze erkentelijkheid door fijne ontleding der rhythmiek en scherpe omlijning van de persoonlijkheid der dichters.

Bovendien, wanneer wij eenmaal gewend zijn geraakt aan de ietwat onduidelijke terminologie van dit literair evolutionisme, en niet al te zeer meer worden teleurgesteld door de schaarschte en zwakheid van 't licht, dat de technische benamingen van *fusion*, *croisement*, *sélection* enz. ons brengen, dan zullen wij moeten erkennen, dat het punt van uitgang door den schrijver gekozen, zekerlijk voordeelen aanbiedt. Zeer lezenswaard zijn de opmerkingen over de wassende overmacht van het intellectueele element dat zich openbaart in de „fusie van mythe en epos", in de Theogonie. Ouvré begroet die fusie niet zonder ingenomenheid. Hesiodus is voor hem een wetenschappelijk man, die in zijn opzettelijk zeer kort gestelde gedicht eene „rationeele mythologie" nastreeft en eene cosmogonie geeft, welke ernstig nadenken over causaliteits-vragen verraadt. — Zeer zeker zal die opvatting gegronde tegenspraak verwekken, zoogoed als de daarnaast gegeven karakterschets van den dichter der *Ἔργα* als een man die — niet slechts wetenschappelijk, doch ook technisch bekwaam — ieder moet treffen door de juistheid zijner teekening en het sterk op den voorgrond treden zijner persoonlijkheid; eigenschappen, die (naar de schrijver zoo goed is ons oningewijden uitdrukkelijk mede te deelen) met de *loi évolutive* niet in strijd zijn. Maar ook wie des schrijvérs bewondering voor Hesiodus door zijne argumenten niet gefundeerd mocht oordeelen, en bijv. de „ernstige zelfbeperking" van den Boeotischen zanger veeleer aan zekere onmacht mocht willen toeschrijven, zal in deze bladzijden menige belangwekkende en smaakvolle opmerking vinden; en zonder twijfel zal menig lezer naar 't hoofdstuk over de Boeotische poëzie terug verlangen, wanneer straks de schrijver hem komt spreken over de *diffusion contagieuse* der *narration versifiée* en, gehoorzaam aan de eischen van het evolutiesysteem, als laatst levend symptoom van de door „desséchement intellectuel" uitgeputte epische kunst het e p i g r a m aanwijst!

Intusschen, niet uitsluitend het onvoorwaardelijk aanvaarden van de evolutionistische theorie, maar geheel de neiging om literaire verschijnselen als aan zekere (ons bekende) wetten van oorzaak en gevolg gebonden te beschouwen, werpt eene schaduw over het verdienstelijke werk van den Bordeauschen hoogleeraar. Den begaafden schrijver van de studie over Meleager van Gadara, den opvolger van den smaakvollen C o u a t herkennen wij eigenlijk alleen dan, wanneer hij de évolutie dévolveert en niet steeds van onverklaarde *mouvements* spreekt, noch ook van ons vergt, dat we om de lyriek te begrijpen als literair verschijnsel, ons zullen te vreden stellen met zijne opmerking dat de Grieken in 't algemeen de neiging hadden „de réunir leurs oeuvres en catégories nettes avec des critères indiscutables", eene eigenaardigheid, die dan tevens moet verklaren dat het karakter der lyriek bespiegeling uitsloot. En als wij nu toch in Simonides, in Stesichorus — om van Pindarus te zwijgen — bespiegeling, *doctrine*, meenen te vinden? „Dan is dat", antwoordt de geleerde schrijver — in niet zeer evolutionistische termen — een „héritage collatéral de l'exposé hésiodique ou du dicton". Men ziet, niet slechts de grammatica heeft hinderlijke uitzonderingen.

Naarmate in de volgende hoofdstukken, aan de „formes scientifiques du genre narratif", aan de „commencements de la raison spéculative", aan de historiographie, het drama, de eloquentie en de philosophie gewijd, de krachtige persoonlijkheden van een Aeschylus, Thucydides of Plato zich sterker aan des schrijvers ontvankelijken geest doen gevoelen, nadert hij dichter tot de grenzen der gebruikelijke methode van literatuurbeschrijving en m. i. is die nadering een voordeel voor zijn werk. Zijne studie over Herodotus en Thucydides b.v. is, vooral om de strenge stijlontleding, naast het ongetwijfeld eleganter, maar minder diepgaande boek van C r o i s e t van groote waarde. Ook ten opzichte van de bladzijden aan Pherecydes, Thales en vooral die aan Xenophanes en Parmenides gewijd, kan iets dergelijks worden gezegd. De beteekenis van de geheele werkzaamheid dezer wijsgeeren leeren wij wel is waar duidelijker beseffen wanneer we ons leiden laten door 't klare licht dat Gompertz in zijne *Griechische Denker* over den arbeid dezer wijze mannen heeft doen schijnen; maar de „forme litéraire", de dictie dezer denkers is op voortreffelijke wijze door O u v r é toegelicht. Jammer maar dat de harde wet zijner theorie hem ook hier dwong de lijn der evolutie aan te toonen, den zin voor wetenschappelijk onderzoek te doen opkomen uit den bodem der praktijk, de medische literatuur uit het „dicton" en wat daarbij hinderen mocht ter zijde te schuiven als een „accident sécondaire dans la série évolutive!" Eene dergelijke bejegening moet zelfs de Ziener Empedocles zich in naam van deze wijsbegeerte der twintigste eeuw laten welgevallen. Hij is immers niet „in de lijn!" Zijn werk is ascetisch, en d u s „hostile à l'épanouissement total de l'individu!"

Tot korte en summaire kenschetsing der beteekenis van Ouvré's in ieder geval zeer belangrijk werk kan het bovenstaande volstaan. Ik acht het niet wenschelijk, nadat ik slechts zoo vluchtig op de eigenaardige verdiensten van dit werk heb kunnen wijzen, détail-fouten, chronologische gewaagdheden enz. te bespreken.

Eéne uitzondering zij mij echter toegestaan, omdat zij met de grondstellingen van den schijver in nauw verband staat. Het drama, zegt Ouvré, is in zijne eerste elementaire vormen zoo oud als het epos. Natuurlijk, want de „mimetische" kunst is allen primitiven volken eigen. Maar aangenomen, dat de dikeliasten (obscuur volkje, dat door den heer Ouvré wel wat al te zeer als goede bekenden behandeld wordt) aan de volken van Hellas nooit hebben ontbroken, volgt dan daaruit dat de opvatting onjuist is die naast, niet uit, hun komische „kunst", de tragedie doet ontstaan uit de Dionysische koren, ernstig van den beginne? — Hier is de theoretiseerlust den schrijver de baas. Terwille van zijne theorie leidt hij *κωμῳδία* met de oude scholiasten van *κώμη* af, constateert, in strijd met Aristoteles en anderen, dat de tragedie hare jamben dankt aan hare „origine bouffonne"; hij doet ter eere van zijn systeem ten slotte den geestelijken arbeid van Aeschylus, Sophocles en Euripides vervloeien in fasen en époques,

hij beteekent het doodvonnis aan hun persoonlijken scheppingsdrang door zijne stelling dat het drama „a pour objet de plaire", en komt ten slotte in botsing met zijne eigene theorie wanneer hij de Attische comoedie wederom uit parodie van het tragisch drama doet ontstaan. En als wij — om van al onze bezwaren slechts één te noemen — dan vragen, wat Euripides bezield heeft bij het scheppen zijner Phaedra's en Iphigenia's, dan luidt het ietwat dorre antwoord: „Leert niet ons systeem, dat volgens de *loi évolutive* in ieder literair genre eerst dan de liefde als element verschijnt, wanneer het genre zijne uitputting nabij is?"

Het is zeer gelukkig, dat dit doctrinarisme, dat aan Hellas' literatuur hare levende ziel zou ontnemen, niet sterk genoeg is geweest om de persoonlijkheid van den schrijver op zijde te schuiven. Zijn groote gaven hebben ons ondanks het systeem een veelzijds schoon werk geschonken, en in ieder geval vindt ook dat systeem zijn oorsprong — zooals blijkt uit zijne bladzijden over Plato — in ernstig wijsgeerige behoefte om de verschijnselen die hij ziet tot hunnen grond na te gaan: *rerum dignoscere causas.*

Amsterdam. K. Kuiper.

C. Gaspar, Essai de Chronologie Pindarique. Bruxelles, H. Lamertin. 1900. (Pr. fr. 5).

Aan de Papyri in de laatste jaren in Egypte gevonden hebben wij het te danken, dat ook over de chronologie van Pindarus en meer bepaald over die zijner zegezangen meer licht is verspreid. Zooals bekend is wordt in de Scholia alleen bij de Olymp. en Pyth. zegezangen meestal de datum van de overwinning vermeld, en is men bij de Nem. en Isthm. aangewezen op de min of meer waarschijnlijke gevolgtrekkingen, die men uit inhoud en vorm kan maken. Daarbij kwam, dat de tijdsbepaling van de 1ste Pythiade tot groot verschil bij de geleerden aanleiding had gegeven. Volgens de Scholia toch (Pyth. III init.) valt de 1ste Pythiade in het 3de jaar der 49ste Olympiade, en dit werd tot Boeckh ook algemeen aangenomen. Boeckh echter, steunend op Pausanias X, 7, 3, stelde de 1ste Pythiade in Olymp. 48, 3, en vond onder de lateren vele aanhangers. Doch de vondst van Papyrus Oxyrhynchus II, no. 222 besliste dit punt en bewees, dat de Scholiast gelijk had, zooals nu ook algemeen erkend wordt. Daar in dezen Papyrus Oxyrh. de overwinnaars in 7 Olympiaden juist uit den tijd van Pindarus bijna compleet vermeld werden, had men een vast fundament, nog versterkt door den steun, dien daaraan de reeds vroeger gevonden gedichten van Bacchylides gaven. Door dit alles was het een geschikt oogenblik om de geheele kwestie van de tijdsbepaling der zegezangen van Pind. weder ter hand te nemen en na te gaan, of het met deze nieuwe gegevens mogelijk was ze chronologisch te ordenen. Die „Essai" is door C. Gaspar gemaakt, en wij kunnen hem niet anders dan dankbaar zijn, dat hij in zijn geschrift alles vereenigd heeft, wat den lezer in staat stelt zich van deze zaak op de hoogte te stellen. Wat de Olymp. en Pyth. zegezangen betreft is thans weinig verschil van meening meer mogelijk, maar Gaspar had ook de Nemeïsche en Isthmische te behandelen, waarvoor veel minder gegevens bestaan. Het groote punt van verschil met de vroegeren is nu, dat terwijl dezen in de 20 of 22 eerste jaren van de dichterlijke loopbaan van Pind. hoogstens 6 zegezangen plaatsen, Gaspar aan dezen tijd 14 toeschrijft. Het is nu de vraag, of hij er in geslaagd is dit te bewijzen; naar mijne meening valt dit te betwijfelen en is er vrij wat af te dingen op de zekerheid van zijne resultaten. Dit geeft hij zelf toe voor Nem. VII, die hij van 467 (Christ) op 493 brengt, daar hij ten slotte moet toegeven „la chronologie de la VIIe Néméenne conservera toujours un „certain degré d'incertitude". Bij Nem. VIII wordt de zwaar wegende grond, dat dit lied in Pindarus' ouderdom moet vallen, die gelegen is in vrs. 36, waar de dichter zegt „θανὼν ὡς παισὶ κλέος . . . . προσάψω" bestreden met de opmerking: „On peut à tous les âges former le „voeu de laisser en mourant à ses enfants une renommée „de bon aloi", maar dergelijke gedachten en overwegingen zijn toch ontegenzeggelijk meer natuurlijk op bejaarden leeftijd. Bij Nem. X van 465 of 461 op 500 gebracht wil ik toegeven, dat pro en contra argumenten kunnen worden aangevoerd, maar zeker acht ik Gaspar's tijdsbepaling volstrekt niet. Bij Isthm. VII, waaraan door hem de eerste plaats wordt toegekend, hangt alles af van de vage uitdrukking van den Scholiast κατὰ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον (gesteld dat deze opgave eenige waarde heeft), waaronder Gaspar met anderen den oorlog van 506 verstaat, maar vrs. 41 schijnt toch bepaald op een hoogen ouderdom te wijzen en ongerijmd is de door G. geprezene verklaring van Heyne. Het argument ontleend aan vrs. 55, ὁ δ'ἀθανάτων μὴ θρασσέτω φθόνος, alsof deze gedachte nog eene echo is „de cet anthropomorphisme grossier de la théologie homérique", en daarom in Pindarus' jeugd moet worden gesteld, komt mij zeer zwak voor: zeker heeft de schrijver op dat oogenblik niet aan Herodotus gedacht, wiens voorstelling van den φθόνος τῶν θεῶν bekend is. Bij deze opmerkingen wil ik het laten, daar eene volledige bespreking de grenzen van eene recensie verre zou overschrijden, maar de vervulling van den wensch, waarmede de schrijver eindigt, dat een uitgever zal worden gevonden, die de gedichten van Pindarus in chronologische volgorde uitgeeft, schijnt mij toe zonder eene andere gelukkige vondst nog wel eenigen tijd te zullen duren. Waarschijnlijk komt mij het betoog voor, dat de Asopodorus vermeld in Isthm. I, 34 dezelfde is als zijn naamgenoot bij Herodotus IX, 69, iets hetgeen volgens G. ontgaan is „à l'universalité des commentateurs de Pindare": die van Herod. schijnen het echter wel opgemerkt te hebben, ten minste Stein zegt in zijne erklärende editie „wahrscheinlich der von Pindar Isthm. I, 34 ehrenvoll erwähnte."

Eene zeer uitvoerige „Table chronologique" is van groot gemak en verhoogt de waarde van dit belangrijke geschrift.

Leeuwarden. E. O. Houtsma.

W. Muss-Arnolt, Assyrisch- Englisch- Deutsches Handwörterbuch. Lfg. 1—10. Berlin, Reuter und Reichard. 1895—1901. (Pr. per afl. M. 5).

Van dit werk besprak ik eenige jaren geleden (Mei 1895) de eerste afleveringen (zie *Mus.* III, 91). Met tusschenpoozen die langer waren, dan werd verwacht en wenschelijk is, verschenen de afleveringen, waarvan nu tien in ons bezit zijn. Hiermede zijn wij gevorderd tot in de *n*, zoodat wij naar gissing nog een derde te wachten hebben. Dit talmen vindt zijn verontschuldigende verklaring zeker voor een deel hierin dat de uitgever de tekstbewerkingen, die in de laatste jaren verschenen, toont te kennen en nog gebruikt te hebben.

De lijn in de eerste afleveringen bewandeld is niet verlaten. De bewerker is in de eerste plaats verzamelaar van meeningen, oorspronkelijke verklaringen vindt men weinige. Dit wil niet zeggen, dat het boek er minder waard om zou zijn. Die de gave van ordenen en de vlijt tot saamlezen heeft, bewijst door publiceeren van zijn arbeid dikwijls veel grooter dienst, dan de scherpzinnige, die ons aanbiedt wat soms zeer plausibel, maar ook zeer dikwijls hoogst subjectief en twijfelachtig is. De lieden die iedere gedachte meenen te moeten laten drukken zijn in de wetenschappelijke wereld reeds geruimen tijd te talrijk. Wanneer iemand de moeite neemt ons het overzicht te vergemakkelijken kunnen wij daarvoor slechts dankbaar zijn. Het is van veel waarde dat de schrijver belangrijke publicaties, die na de eerste afleveringen verschenen, heeft gebruikt, ook omdat het terzelfder tijd volledig verschenen Handwoordenboek van F. Delitzsch in dit opzicht natuurlijk niets geeft.

Bij *mudu*, wetend, kundig, moet nog de beteekenis „ingewijde" gevoegd worden, die dit woord blijkens enkele plaatsen heeft. De eene „mudu" mag bepaalde geneeskundige voorschriften of kennis aangaande de sterren slechts aan een anderen „mudu" mededeelen. Het is duidelijk dat „ingewijde" hier de juiste verklaring is. Zoo zouden er enkele mededeelingen en opmerkingen meer kunnen worden gemaakt, die echter buiten het kader van dit tijdschrift vallen en van ondergeschikt belang zijn.

Leiden. B. D. Eerdmans.

M. J. van der Meer, Gotische Casus-Syntaxis. I. Leiden, E. J. Brill. 1901. (Groningsche dissertatie).

Eigenaardig zijn de moeilijkheden welke hij, die het Gotische materiaal met een syntactisch doel bewerkt, moet overwinnen: telkens en telkens toch wordt hij geroepen te beslissen, of eene constructie bloot als navolging van eene in den Griekschen grondtekst of zelfs van eene Latijnsche (z. p. 4) te beschouwen is, dan wel of zij ook voor 't Gotisch idiomatisch mag genoemd worden. Met deze bezwaren zorgvuldig gerekend te hebben is niet de minste verdienste van dr. Van der Meer's nauwkeurigen arbeid. Het spreekt vanzelf dat, waar de Schr. grootendeels Bernhardt's uitleg van den Gotischen tekst aanneemt, men het niet altoos met hem eens behoeft te zijn, wanneer ook eene andere opvatting dan die van B. mogelijk is. De waardeering toch van den Got. tekst, die zoozeer elken syntactischen arbeid beheerscht, is nog zeer subjectief (vgl. b.v. p. 59[2], 66, 115[1], 179[2]). Wel hebben overwegingen als „een man als Wulfila moet toch hoog genoeg gestaan hebben om het Grieksch in zuivere taal weer te geven" en „de Heilige Schrift zal hij toch niet in onverstaanbaren vorm zijn volk geschonken hebben" (vgl. b.v. v. d. Gabelentz. en Löbe, Prolegomena XXV.), geleid tot de neiging om zooveel mogelijk volkstaal in de Got. bijbeloverzetting te zien, maar helaas! is de tekst dier vertaling, vergeleken met het origineel, zoo vaak en soms zoo tastbaar in strijd met deze beweringen. Zelfs dr. v. d. M., die op verscheidene plaatsen wel een door de vertalingsmethode ongotisch uitgevallen constructie zou willen erkennen (p. 2, Neh. 7, 1—p. 6, Ph. 4, 11—p. 55[1]—p. 75[3]—p. 143, 1 C. 10, 24—p. 159 opm. 3), helt er al vrij spoedig toe over eene uitdrukking voor idiomatisch te verklaren: p. 1 „geen werkelijke Graecismen"; juist over die onder Griekschen invloed ontstane uitdrukkingen, die misschien niet geheel in strijd waren met het Got. taaleigen, kan men lang redetwisten; in allen gevalle mag men die niet-werkelijke Graecismen ook niet voor echt Gotische eigenaardigheden houden. — p. 49 Lc. 9, 14 lijkt mij de „zuiver Germaansche constructie" *anakumbjan kubituns* niet van onverdacht allooi: 't zou toch wel een toeval zijn, dat een eigenaardige Grieksche zegswijze als *κατακλίνατε αὐτοὺς κλισίας*, met behulp van uit het Latijn geborgde woorden nagebootst, een idiomatisch Gotische constructie oplevert. — p. 86 dat. van den handelenden persoon bij een passief. — p. 94 loc. of instr. — dat. R. 13, 3 etc. Bij onzen schrijver werkt daartoe echter nog een andere oorzaak mede, eene die voortvloeit uit zijne syntactische studiën: a priori acht hij, zonder dan op het Grieksch te letten, in een gegeven geval elke casusbetrekking mogelijk. Duidelijk ziet men dit p. 188, waar hij bij eene aardige vergelijking van R. 9, 29 *nih frauja Sabaoþ bilipi unsis fraiwa* met Floris ende Blancefloer vs. 148 *Haer man hadse gelaten met kinde*, omtrent de beide datiefvormen [1]) vraagt: „Zou niet het eerste object een acc. kunnen zijn en het tweede een instr.?" Hij vergeet nu echter, dat de Goot het persoonlijk datiefobject *ἡμῖν* en het zakelijk acc.-object *σπέρμα* te vertalen had (z. p. 67), en dit ook op normale wijze deed (vgl. Mc. 12, 20 etc.; normaler dan Jh. 14, 27—z. p. 192). Zoo handelende, zal men, met de vele functies, die dat. en gen. in het Got. kunnen gehad hebben, wel dikwijls eene buiten het Grieksch omgaande verklaring voor een dier casus kunnen vinden. Vgl. p. 86, waar de blijkbaar letterlijk overgenomen datief van den handelenden persoon bij een passief „van Gotisch standpunt" te recht als dat. commodi beschouwd wordt. Moge nu ook al het ontstaan der Grieksche constructie aldus te verklaren zijn, daarmede is toch het idiomatische van deze zegswijze voor 't Gotisch nog verre van bewezen: vgl. b.v. Mt. 6, 1 *du saihwan im: πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς*, doch vulg. *ut videamini ab eis.*

---

[1]) In Ambr. A is *uns* de normale acc.

Stout is ook de verklaring van den datief 2 C. 11, 26 (p. 105) als instr. van vergezellende omstandigheid bij „*wisan* (niet in het oorspr.)". Ik zou dien datief liever classificeeren als „letterlijk overgenomen datief, voor verdere syntactische beschouwing onvatbaar". Dat v. d. M. er eigenlijk ook anders over denkt, blijkt p. 179[2], waar hij, niet in zijn systeem gevangen, Lc. 20, 20 (*ei gafaifaheina is waurde*) in een dergelijke kwestie zelf Bernhardt en Winkler bestrijdt en m. i. de juiste verklaring geeft: „Nauwer bij het Grieksch (*ἵνα ἐπιλάβωνται αὐτοῦ λόγου*) sluit zich aan een vertaling: 'opdat zij zijn woorden konden aangrijpen'." Bernh. ziet hier in *waurde* een gen. part., de syntacticus Winkler wil zelfs *is* als een doelgenitief, *waurde* als instr. opvatten.

Met de neiging om den Got. tekst, zooveel maar eenigszins mogelijk schijnt, ook voor Got. idioom te houden, gaat samen het stellen van een modernen maatstaf aan de Got. bijbelvertalingsmethode, wat bij v. d. M. te bespeuren is b.v. p. 167[2]: *Xristu fraujins*: *τὸν χριστὸν κυρίου*: „Men zou in het Got. verwachten *salboþs fraujins*", als b.v. in de Noorsche vertaling: *Herrens Salvede*. Bij den Goot was *Salboþs*, zelfs in dit verband, evenmin te verwachten als *Stains* voor *Πέτρος*. Of p. 185, waar hij E. 6, 12 *fairhwu habandans* een „zonderlinge" vertaling noemt van *κοσμοκράτορας*, omdat de Goot aan *κρατεῖν* 'haban' dacht. Vgl. overigens de Oudslavische vertaling hier ter pl.: *kŭ miroderžitelemŭ — deržati* = *κρατεῖν* = got. *haban* b.v. Mc. 7, 8 —, en de Praefatio van den Cod. Brixianus: „et ipsas etymologias linguarum convenientes sibi conscribtas ad unum sensum concurrere demonstratur" (z. Kauffmann *ZfdPh.* XXXII). Ook E. 3, 19 (p. 183) vindt v. d. M. de letterlijke overzetting „zonderling."

In dit Ie deel worden de enkele casus behandeld; waarom de Schr. er de voorkeur aan gegeven heeft, de casus met praeposities niet in verband hiermede te bewerken, zegt hij in zijn Voorwoord: de eisch tot beperking voor een dissertatie gesteld, en misschien ook de wensch om toch een afgerond geheel te leveren, hebben hem doen afzien van een ook volgens hemzelf verkieslijker systeem. Bij zijn indeeling van het materiaal heeft v. d. M. in hoofdzaak Delbrück gevolgd, maar ook is de goede grondgedachte van Behaghel's origineele Heliand-syntaxis, waar dit mogelijk scheen, reeds van invloed geweest (z. p. XII, p. 12). Voor den datief was de *Germ. Casus-Syntax* I van Winkler, die bijna overal het oorspronkelijke datiefbegrip wil herkennen, een milde bron van hulp en . . . polemiek. In de inleidingen tot den Acc., Dat. en Gen., en tot de rubrieken daarvan tracht de Schr., uitgaande van het Indogerm. gebruik, de verschillende functies dier casus in het Gotisch vast te stellen en, zoo mogelijk, te verklaren. Met belangstelling neemt men kennis van al die hypothesen, door v. d. M. vaak verleidelijk voorgedragen, doch, waar eenerzijds dikwijls een andere verklaring even goed mogelijk is, en men aan den anderen kant de broosheid van het Gotische materiaal in 't oog houdt, moet men zich nu en dan wel sceptisch gestemd voelen. B.v. betoogt de Schr., dat men op grond van den Ags. datief, in den dat. bij een comparatief een oorspr. dat., geen instr. te zien heeft; te gelijker tijd erkent hij echter de mogelijkheid van een ouden ablatief. Natuurlijk kunnen deze theorieën, al zouden ze onjuist blijken, hun waarde voor het verdere onderzoek hebben, maar verwerpen moet ik eene hypothese, waartoe blijkbaar het systeem den Schr. verleid heeft; ik meen het geval van den z.g. nom. absol. (p. 8). Hier worden twee nom. gelijk gesteld, zonder dat er op hunne herkomst acht wordt geslagen. Terwijl Mc. 6, 21 een afwijking van de gewone vertaling van een Griekschen gen. absol. bevat, beantwoordt Jh. 11, 44 de nom. *wlits* aan den nom. *ἡ ὄψις* en staat *bibundans.* voor *περιεδέδετο*, zoodat ook v. d. M. de mogelijkheid moet toegeven, dat er een ellips van *was* is aan te nemen [1]). Maar de systematicus, die beide Got. nom. onder één rubriek gebracht heeft, houdt nu eene onderstelling voor mogelijk, die weer steunt op eene andere hypothetische verklaring: in de Skeireins schijnt een part. praes. dikwijls te staan voor een verb. fin.; „misschien moet men op deze beide plaatsen hetzelfde aannemen voor het part. perfecti". Ware geen poging tot verklaring niet beter geweest? Vooral wat dan nog volgt, toont het wanhopige van de poging aan.

„Systemzwang" zie ik ook bij den dat. absol.; waar dr. v. d. M. p. 116 vlg., m. i. te recht, tegenover Winkler betoogt, dat de vertaler „nu en dan [2]) werktuigelijk den gen. absol. van het Grieksch door een datief heeft weergegeven", had ik liever de dat. absol. onder slechts twee groepen gebracht: de Grieksche gen. absol. wordt 1. waar dit mogelijk is, als conjuncte dat. door den Goot vertaald — of liever door ons zoo opgevat, 2. werktuigelijk als dat. absol. overgezet. Een verdere indeeling van de eerste groep naar de verschillende Got. dat. heeft voor 't Gotisch geen zin, daar we met de vertaling van eene ongotische constructie te doen hebben, die in het Grieksch bij elk willekeurig werkwoord kan voorkomen. Voor mijn gevoel ietwat grappig is dan ook 2 C. 7, 5 *qimandam unsis*, gesystematiseerd als „dat. possess., adnominaal bij *leik*" (p. 119).

Aan het in systeem brengen van het materiaal wijt ik kleine onnauwkeurigheden en onjuistheden als p. 7, waar *gasatjan* met *haitan* op gelijke lijn gesteld wordt, terwijl Mc. 3, 16 de nom. *Paitrus* natuurlijk bij *namo*, althans bij *gasatjan namo* behoort; of als p. 15, waar Jh. 13, 26 in een noot de dat. *þammei* door attractie als bij *ufdaupjands* behoorende verklaard wordt.

Soms bleef 't mij duister, waarom een woord in een zekere rubriek ingedeeld werd, b.v. waarom *wrikan* Mt. 5, 44 p. 32 met behulp van twee noten onder f, op de overige plaatsen p. 30 onder e wordt gebracht: *wrikan* beantwoordt toch ook Mt. 5, 44 — ook naar Bernhardt's

---

1) Waarom die „ellips" geen „wegvalling" in C. A. mag zijn, begrijp ik niet: de punt achter de *s* van *was* werd bij vergissing reeds achter de *s* van *bibundans* gezet.

2) M. i. zeker op meer plaatsen dan v. d. M. aanneemt, b.v. ook Lc. 9, 42 (wie er ook met *imma*, d. w. z. met *αὐτοῦ*, bedoeld is; z. p. 119[1])—14, 32 (z. p. 118[1]) en 2 C. 7, 5.

meening — aan *διώκειν*, niet aan *ἐκδικεῖν*. Een ander maal zou ik een geval liever elders ondergebracht hebben: b.v. p. 111 *ufhausjan swesamma wiljin;* hier zie ik geen instr. van middel, maar een instr. modi. Of p. 115, waar Mc. 7, 36 *mais þamma: μᾶλλον περισσότερον* m. i. niets verschilt van b.v. Lc. 7, 26 *mais praufetau: περισσότερον προφήτου* (z. v. d. M. p. 99). Het plaatsen van *insandjan* p. 82 onder den dat. comm. is zeker eene vergissing; vgl. p. 118, waar een dat. absol. als persoonlijk object bij *insandjan* genomen wordt.

Tot nu toe miste ik slechts weinig interessante gevallen: b.v. Ph. 3, 5 *bimait ahtaudogs*, waar men gaarne schrijvers meening over Bernhardt's conjectuur *bimaita* vernomen had. — 2 Tim. 3, 6 *þaiei frahunþana tiuhand qineina*.

Ten slotte moet ik nog een bezwaar tegen v. d. M.'s opvatting van den Got. tekst noemen: meermalen onderstelt hij ter verklaring eener constructie, die niet goed in het systeem passen wil, een niet voorkomende Grieksche variant. Met deze panacée worden behandeld p. 36[2] Mc. 8, 6. 15, 17; p. 57 Lc. 4, 36; p. 60 Mc. 12, 4; p. 65 Mc. 16, 6. Ook Lc. 8, 49 en 19, 7 (p. 143 vlg.) zou hij wel willen, dat er iets anders in het Grieksch stond. De bedoelde vormen worden door hem eenvoudig in het Grieksch vertaald en dan verondersteld eenmaal ook wel in een Griekschen codex te zullen zijn voorgekomen. Eens (p. 60[1]) haalt hij dan de vulgaatvertaling, waarbij dezelfde moeilijkheid op ongeveer dezelfde wijze als door den Goot overwonnen werd, aan, om 't bestaan hebben zijner Grieksche variant waarschijnlijk te maken.

Dr. v. d. Meer heeft met zijn proefschrift een nuttig, ja noodig werk op eene loffelijke wijze verricht. Zal zijn systeem op den duur, wanneer eenmaal de juiste waarde der Gotische bijbelvertaling vastgesteld is (vgl. *ZfdPh.* XXX, 183 Kauffmann's voorloopig oordeel), waarschijnlijk in vele opzichten herziening behoeven, als „Materialsammlung" heeft zijn arbeid een blijvende waarde. Moge dan ook het door hem beloofde IIe deel, de Casus met praeposities, in het licht verschijnen!

's Gravenhage. E. H. A. Cromhout.

Hugo Schütt, The Life and Death of Jack Straw. Ein Beitrag zur Geschichte des Elisabethanischen Dramas. (Kieler Studien zur Englischen Philologie, herausgegeben von F. Holthausen, 2). Heidelberg, Carl Winter. 1901. (Pr. M. 4.40).

Alweer een „Dodsley" die de eer van een nieuwe aparte uitgave te beurt valt. Want een uitgave van dit stuk is het — niet zo als de tweede tietel misschien zou doen vermoeden een literair-historiese studie over of naar aanleiding van ons stuk.

De uitgever heeft zeer metodies gewerkt, hoewel zijn metode zo als dadelik blijken zal niet geheel en al voldoet. De twee eerste hoofdstukken en het vierde, een inleiding, de vraag naar de bron en „Zur Sprache und Metrik", geven mij geen aanleiding tot enige opmerking van belang, — anders staat het met hoofdstuk III „Zur Verfasserfrage" en in verband hiermee enkele gedeelten uit hfst. V over de datum van het stuk. De heer Schütt schrijft het aan George Peele toe; zeer voorzichtig wel is waar, (cf. b.v. p. 33) maar die voorzichtigheid er meer dan eens aangevend, — men zie b.v. p. 41 waar hij zelf zijn naderhand (p. 68) geformuleerde volkomen juiste teorie uit het oog verliest „dass ein Reihe von Parallellen die man zu entdecken glaubt, sich schon aus der Ähnlichkeit der Situation erklärt". Noch steeds heerst er 'n ware parallelomanie in 'n zekere school van literatuurhistorici, en niettegenstaande 's mans voorzichtigheid moet S. daarbij gerekend worden. Zelfs al waren die zogenaamde parallelen alle „schlagend" dan noch staan we in twijfel of ze wijzen op imitatie van een schrijver door een ander, of op eenzelfde auteur voor de beide stukken in kwestie en 't is niet onrechtvaardig hard te zeggen dat die parallel-school zulke plaatsen gebruikt voor de eene of de andere bedoelde bewijsvoering, alnaar mate 't zo te pas komt. Men zie b.v. wat ik in 't *Museum* hier vroeger over zeide (zie *Mus.* II. 398, VI, 82 vv.). En weér moet ik klagen over de verblindheid die plaatsen tot „Parallel stellen" promoveert, die absoluut níets eigenaardigs hebben. Ik geef de eerste die ik toevallig op sla. „Yet, captain, give me leave to speak" heeft Peele geschreven in zijn *Battle of Alcazar*. Dan kan ook hij slechts de auteur van *Jack Straw* zijn, want daar lezen we: „Yet give me leave to speake my minde". Natuurlik gaat Schütt niet op deze plaats alleen af, — *ex ungue leonem.* Uit de veertig plaatsen uit *Jack Straw* door S. op p.p. 34—42 met andere vergeleken vind ik er slechts twee die uitdrukkingen bevatten welke enigsins eigenaardig genoemd mogen worden (*true-succeeding prince* p. 35 en de passage uit IV, 193 op p. 38), en verder schijnt mij de plaats uit I, 2, 8 (p. 41): „That better a king not to command at all than be beholding to ungrateful minds" een werkelike parallel (van gedachten!) op te leveren met *Edw. I*, 251: „That prince were better lead a private life than rule with tyranny and discontent". Maar is die gedachte 'private property' voor Peele? Hoewel niets 't mij à priori onmogelik of zelfs maar onwaarschijnlik doet voorkomen dat 't ooit 's blijken zou dat *Jack Straw* door Peele geschreven is, moet ik zeggen dat Dr. Schütt's argumentatie 't mij zelfs niet waarschijnlik gemaakt heeft.

Ik laat verdere punten van het voorwerk gaan, om op de tekst en de noten te komen. Tot 's mans lof kan ik gelukkig zeggen dat de uitgever zich tegenover de overlevering voldoende konservatief betoont. En dit zegt veel als we bedenken, dat Dr. Schütt zich met een aantal „emendaties" van Professor Holthausen 'auseinanderzusetzen' had die mij alle (zie b.v. p.p. 93/34; 99/44; 107/111; 108/119; 113/19; 118/20; 119/45 [1]) enz. enz.) verkeerd

[1]) Dat in *than so* niet „der Anfang eines verlorenen Verses" hoeft te steken, blijkt b.v. uit *Taming of the Shrew* IV 2. 88. 't Enige geval waarin 'n verandering van Holthausen op 't eerste gezicht 'n emendatie schijnt te zijn, blijkt bij nader onderzoek meer dan problematies. De Koningin roept I, 4, 69 uit: „O, so my longing minde Desires to know the tidings (a messenger) does bring." En „für *so* setzt H(olthausen) *how*" vertelt Schütt ons in een noot. Dit lijkt nu wel aardig, maar in verband met Stoffel's plaatsen uit Chaucer waar *so* = *how* is (zie *Intensives and Downtoners* p. 107), geloof ik er niet aan.

voorkomen, omdat Holthausen ook hier weer (zie *Engl. Studien* vol. 28 p. 116) zich geen rekenschap geeft van 't feit dat 't er in onze moderne uitgaven van klassieken niet opaankomt de taal zo „mooi" mogelik te schaven (volgens 19—20ste eeuwse begrippen!) maar alleen zo juist mogelik de tekst te reproduceren als we aannemen moeten dat die geschreven is geworden. Holthausen 'verbetert' altijd de auteur. Merkwaardig is 't dat Schütt in verreweg de meeste gevallen (9 op de 13 die ik gekontroleerd heb) de 'emendaties' van bovengenoemde alleen in 'n noot aangeeft en niet in de tekst opneemt. Die negen gevallen komen hem dus wel ook verdacht voor, — 't geen des te waarschijnliker wordt, als we zien dat Dr. Schütt verder slechts in zeer enkele gevallen onvoorzichtig is bij de tekstverandering. Ik betwijfel b.v. of de verandering met Hazlitt van *Exeunt* in *Exit* (I, 3, 32 op één persoon slaande!) gerechtvaardigd is. Dat *exeunt* niet meer als alleen op meerdere slaande gevoeld werd, blijkt n.l. (behalve volgens mij uit deze plaats) ook uit het feit dat *exeunt* als een infinitief voorkomt [1]). Had Greene *exeunt* als een pluralis begrip gevoeld dan zou hij *to exit* gebruikt hebben. Dat II, 3, 27 *veares* niet met Q 2 in *eares* veranderd hoeft, had Dr. Schütt in de *Engl. Dial. Dict.* (in v. *ear*) kunnen zien.

Wat verder de uitleggende noten betreft, — daar geeft S., naar 't mij toeschijnt, vrijwel de juiste maat. Slechts enkele (b.v. de noot op *Letters pattents* p. 151; op *at my hands* p. 154, op *for to* — „ein Beispiel für den mit *for to* eingeleiteten eigentümlichen Infinitiv", — anders niets! —) zijn volkomen overbodig. Daarentegen hadden er wel enkele bij gekund. Zo b.v. *Sir* tot een vrouw gericht (III, 2, 37) is merkwaardig genoeg. Van *Sirrah* is 't bekend (zie *Patient Grissell* ed. Hübsch l.l. 368, 380 en 1341 en mijn *Faustus Notes* p. 27 seq.) en van *Sirs* (in plurali, — zie Schmidt, *Shak. Lex.* p. 1065) ook, maar 't singularis hier had 'n noot verdiend. Ook *tail* (= buttock I, 1, 28) zou ik denken. Voor *hald* I, 4, 89 zie alweer de *Engl. Dial. Dict* (p. 203). Met enkele noten ben ik 't niet eens en enkele konden wel vollediger zijn. Ik voeg hier 't een en ander bij wat mij de plaats die ik beslaan moet waard schijnt.

Dat de spreuk „when Adam delued and Eue span Who was then a Gentleman?" uit de tijd stamt waarin 't stuk speelt, is niet volkomen juist. Zo als Schütt zelf zegt, de gruwelen van 1381 (= ons stuk) waren er 't gevolg van. 't Was de korte samenvatting van de volksgeest en zulk een uiting vormt zich pas na lange tijd. 't Komt dan ook al met 'n variant in Hampole voor (zie de *N.E.D.* D. p.p. 171, 172: „When Adam dalfe and Eue span Whare was þan þe pride of man?" En in Walsingham's *Historia Anglicana* (ed. Rolls Series, II, p. 32) wordt het al als *proverbium* geciteerd —" per verba proverbii quod pro themate sumpserat" (n.l. Ball). 't Rijm wordt merkwaardiger wijze, in verschillende vormen, ook in 't Nederl. aangetroffen, — men zie hierover o. a. de *Kroniek* (12 Nov. 1899, p. 364) en de daar geciteerde plaatsen. Ik voeg er bij dat 't ook als lied in de 17e eeuw voorkomt, zo als Florimond van Duijse mij meedeelt. Verder citeer ik uit een hs. van de Kon. Bibl. te Brussel: (No. 21661 p. 18; een drama uit het midden van de 16e eeuw) „segt eens sonder waen / doen Eua span en doen Adam spade wie was doen den eedelsten man" [1]). — *Gan* in II, 3, 24 (zie p. 149) is hier wel 't hulpwerkwoord = *can* i.e. *did*; niet 't „simplex" (*be*) *gin*, zie de samenhang. — Waarom Schütt (p. 151) aan „houses of hostilitie" twijfelt, begrijp ik niet. Zie Mätzner [3] II p. 255 (niet 254!) En waar Schütt zijn (volkomen onnodige!) konjectuur: „houses of hospitalitie" vandaan haalt is niet minder onduidelik. — Dat 't gebruik van *eke* (p. 151) op „eine ältere Periode der das Drama noch angehört, hindeutet" zal wel niemand geloven. Hoort John Gilpin — a trainband captain *eke* was he of famous London town — ook tot die „ältere Periode", zou ik Dr. Schütt willen vragen? Maar de alleronwaarschijnlikste noot heb ik voor 't laatst bewaard. Jack Straw, teleurgesteld dat Hob Carter met zijn Essex-men besloten hebben naar huis te gaan (III, 1, 104) houdt zich groot en zegt tegen Wat Tyler: „And, if the Essex men will needs be gone, Content, let them goe suck their Mams at home, I came for spoil and spoile Ile haue". Volgens Dr. Schütt (p. 151) is „Mams: Abkürzung von *Mamma* = *mother*." Natuurlik is *mam* hier = (vrouwelike) *borst*, zie de *Stanford Dictionary* in v. *mamma* (p. 523) een citaat uit 1555: „they cryed .... *mama*, *mama*, as chyldren are wont to crye for the mothers pappe" en zie ook de door S. zelf (op p. 57) aangehaalde plaats uit *Jacob and Esau*: „Nay, he must tarry and suck mother's *dug* at home."

Niettegenstaande dit alles, begroet ik in Dr. Schütt een nieuw medewerker van wie we met belangstelling zijn volgende arbeid verwachten. Want 't zal mijn lezers niet ontgaan zijn, dat mijn principiële aanmerkingen eerder de school raken waarin Dr. Schütt heeft leren werken, dan zijn eigen wetenschappelike persoonlikheid. Hij heeft getoond te kunnen en te willen werken en, als ik hem goed begrepen heb, een onafhankelik oordeel te bezitten. En dat is geen kleinigheid.

Gent. H. Logeman.

[1]) Zie Greene's *James IV*, in Manly's *Specimens of the Presh. Drama* II p. 357, II, 1, 75. „Offer to exeunt."

Eduard Meyer, Geschichte des Alterthums. Dritter Band: Das Perserreich und die Griechen, Erste Hälfte. Stuttgart, Cottasche Buchhandlung. 1901. (Pr. M. 13).

Ik heb dit boek met groot genot gelezen. Vooreerst is mij de kritische methode van den schrijver in het algemeen sympathiek. Op bijzonderheden kan ik niet ingaan; al was dit in een aankondiging mogelijk, het zou zich hier toch verbieden, omdat het mij zou doen afdwalen tot twee van 's Schr.'s vroegere werken, *Die Entstehung des Judenthums* (Halle 1896) en het 2de deel van zijne *Forschungen zur alten Geschichte*. Niet meer

[1]) Zie een van de volgende afleveringen van Van Duijse's *Oud-Nederl. Liederen*. „Het lied werd voorgedragen op de wijs van 'Caecilia' die van Italiaansche afkomst is". Professor Pirenne verwees mij naar Walsingham en Mr. van Duijse geeft mij noch een paar plaatsen uit het Mnl. Ik wijd daar nu verder niet over uit om de noot niet te lang te maken en ook omdat ik die plaatsen op dit ogenblik niet verifieren kan.

dus over de vruchten, die een onbevangen en methodische geschiedvorsching hier heeft opgeleverd. Wat verder dit werk voor mij aantrekkelijk maakt, behoort tot de werkzaamheid van den geschiedschrijver. De gekozen vorm, een opvolging van niet te lange paragrafen, elk gevolgd van eene korte aanteekening, de schoone, rijke en toch eenvoudige stijl, maken dat men den Schr. zonder inspanning volgt. Maar de groote aantrekkelijkheid van het werk ligt voor mij daarin, dat hier iemand aan het woord is, die evenzeer heeft nagedacht als nagevorscht, dat zich uit het geschiedverhaal zelf hier wijsgeerig-menschkundige denkbeelden ontwikkelen, die, schijnbaar zuiver uitvloeisel van empirisch verkregen kennis van het verleden, en niet misbruikt om de stof geweld aan te doen, toch tegelijk den draad aangeven, waarnaar de gebeurtenissen zich rangschikken, den weg aanwijzen, waarlangs het historisch verhaal zich voortbeweegt. De Schr. zelf noemt wat hij in dien geest heeft willen bereiken (p. 246): „eine tiefere Auffassung des historischen Processes, eine Geschichtsbetrachtung welche die wirkenden Kräfte aufzusuchen und herauszuarbeiten vermag."

Toch ben ik het met M.'s opvatting van geschiedenis in het geheel niet eens. Naar zijne meening moet de maatstaf, dien de geschiedschrijver aan het verleden aanlegt, uit eigen tijd, eigen ideeënkring genomen worden. „Die Geschichte ist eine Darstellung und Beurtheilung der Vergangenheit im Lichte der Gegenwart . . . Nur aus einem in der Gegenwart möglichen Ideenkreise können die Gesichtspunkte genommen werden, welche der Darstellung zu Grunde liegen" (1 p. 19). En met die beoordeeling moet een bepaald doel beoogd worden. De Schr. zelf schuwt het woord Tendenz niet tot aanduiding van hetgeen hij wil dat in zijn werk zal spreken, en dat volgens hem in elk geschiedwerk spreken moet. De leidende gedachte die hemzelf als geschiedschrijver heeft voorgezweefd is: het geloof aan de zedelijke waarde van den machtigen vrijen staat. Voor dat geloof propaganda te maken is het doel waarmede hij schrijft, de „politische Tendenz" van zijn werk.

De heer M. miskent geenszins het recht en de waarde der persoonlijkheid. Integendeel, zijn boek is er vol van. Zij is hem de machtigste, ja de eenige drijfkracht tot ontwikkeling en vooruitgang. In den godsdienst, de wetenschap, zeer bepaald ook in de staatkunde, zijn het altijd de groote persoonlijkheden geweest die nieuwe banen geopend, de menschheid een reuzenstap vooruit gebracht hebben. Hij laat ons de vijanden zien die haar bedreigen, zij het de onvrije staat, zij het het afgeronde godsdienststelsel, wier zegepraal, zoo het hun gelukt haar te onderdrukken, slechts leiden kan „zum Aufhören aller Entwicklung d. h. zu Stillstand und Tod" (1 p. 5). Hij zoekt en toont in de geschiedenis de eigenaardige verhoudingen die telkens weer optreden om het individu voor nieuwe vragen te plaatsen en daardoor de persoonlijkheid weer te doen ontwaken, zoodat zij den strijd weer aanvaardt tegen het overgeleverde, dat van hooge waarde is maar nimmer duurzaam aan de steeds veranderende behoeften kan voldoen. Maar zij is een kracht die beheerscht moet worden, en zonder dat gevaarlijk wordt. „Durchbricht sie dagegen alle Schranken, sucht sie die Tradition zu vernichten und alle Entwickelungsgesetze läugnend die Welt nach ihren eigenen Ideen zu gestalten, . . . so hebt sie alle Bedingungen des individuellen Lebens auf" (1 p. 14). Hare noodzakelijke en heilzame zelfbeperking vindt ook zij ten slotte in vrijwillige maar onvoorwaardelijke onderwerping; onderwerping niet aan de geboden van een onvrijen staat, niet aan de traditioneele moraal, noch aan hetgeen in een afgerond systeem als de „ordinantiën Gods" wordt aangeboden (want: „hoch über allen conventionellen Satzungen, ja über allem Gotteswort, steht das eigene Gewissen", 3 p. 456); maar — aan de moderne staatsidee. — De mensch kan zonder den staat niet leven, die hem beschermt en zijn verhouding tot anderen regelt. Hij wenscht hem bij toeneming machtig, omdat in de mate van zijn macht de bescherming die hij aanbiedt te meer afdoende zal kunnen zijn. Vrij moet de staat zijn, dat is, beheerscht door recht en wet; (zeer nauwkeurig wordt dit denkbeeld van den „vrijen" staat niet omschreven). Wat den enkele geneigd maakt, om ook hier in verzet te komen, zijn zijne „privaten Anschauungen und Interessen". Er zijn standen, er zijn bedrijven, dezer belangen gaan soms tegen elkaar of tegen die van het algemeen in; hieruit komen de partijschappen voort, en de staatspartijen, die volle recht van bestaan hebben, wier werken heilzaam is, mits ze blijven binnen de gestelde perken, niet boven den staat willen heerschen, maar slechts naar vermogen op hem inwerken. Wie zoo gelukkig is, in zulk een staat te leven, heeft daarin dan ook een richtsnoer voor zijn doen en laten in alles waar het eigenlijk op aan komt. „Die Staatsidee fordert die Unterordnung des einzelnen Bürgers unter die Gesammtheit, unter das Recht, die Hingabe von Gut und Leben für das Wohl des Ganzen. Der Gegensatz zwischen dem Individuum und der Allgemeinheit kann nur dadurch gelöst werden, dass jenes sich freiwillig der Staatsordnung und den Interessen der Gesammtheit unterordnet, auch dann, wenn seine privaten Anschauungen und Interessen diesen widersprechen. Erst darin besteht die wahre Freiheit . . .; freiwillig und aus Überzeugung von der sittlichen Nothwendigkeit des Staats thun was dieser gebietet, das ist die höchste Aufgabe des freien Mannes" (3 p. 443 vlg.). Zoo is het voor den burger. In de geschiedenis is het echter de groote vraag, na te gaan en te beschrijven, hoe deze Idee van den vrijen machtigen staat zich allengs heeft baan gebroken en hier en daar tot een zekere mate van verwezenlijking is gekomen. Daarbij behoort de geschiedschrijver te prijzen wat haar verwezenlijking bevorderd, te veroordeelen wat die tegen gehouden en soms tijdelijk onderdrukt heeft. Dit is geheel iets anders dan de zeer af te keuren beoordeeling van den partijman, die in eene bepaalde politieke richting alle heil voor den staat ziet en daarom in de geschiedenis slechts goedkeurt wat daaraan beantwoordt, zooals Grote doet en „der Liberalismus" in het algemeen, die bovendien „weil er in seinem Princip unhistorisch ist . . . am Wenigsten im Stande ist, ein freies historisches Urtheil zu gewinnen" (3 p. 293). Waar M. een „vrijen" (d. i. een „Rechts"-)staat zich ziet opwerpen tot een grootmacht, daar sympathiseert hij met dat streven; waar het mogelijk is, houdt hij het voor zedelijk-plichtmatig (p. 478), en waar de macht is om het te doen slagen, ziet hij ook het recht. Voor de kleine staten betreurt hij den ondergang niet, als deze beteekent het opgaan van hun burgers in een grooter geheel, dat hun, zij het met eenige opoffering gepaard, het voordeel van krachtiger bescherming aanbiedt. Van „Particularismus" heeft hij een afkeer, het miskent de zedelijke waarde van de grootmacht, en is dus onzedelijk. Met de individuen en hun handelingen is het niet anders. Slechts als staatsburgers of staatslieden, in hun beteekenis voor de staatsidee, moeten zij beoordeeld worden. Verfoeilijk is in de geschiedenis: „eine flache moralisirende Beurtheilung, welche an die grossen politischen Actionen den unzulänglichen Massstab der bürgerlichen Moral anlegt, weil sie die tieferen, wahrhaft sittlichen Factoren des Staats ignorirt" (p. 356). Evenmin mag naar de vraag, of een staatsman aan éene alleen zaligmakende partijrichting trouw gezworen en gehouden heeft, over zijn waarde beslist worden. Alleen hij is groot voor de geschiedenis en de echte moraal, die als staatsman heeft gestreden voor het denkbeeld van den grooten vrijen staat, die gevoelsaandoeningen en persoonlijke overwegingen daarvoor op zij heeft weten te zetten, die de bereikbare bronnen van macht heeft weten op te sporen en ze aan zijn doel heeft weten dienstbaar te maken (p. 361, 480). Zoo te doen is waarlijk zedelijk.

Een enkel woord van verzet en protest zij mij vergund, niet tegen M.'s politieke inzichten, maar tegen hetgeen hij zijne „politische Tendenz" noemt. Vooreerst toch ook een opmerking over wat voor hem „die höchste Aufgabe des freien Mannes" is.

Dat het gehoorzamen aan den staat, ook tegen eigen „Anschauungen und Interessen" in, de hoogste dus zedelijke plicht van den burger is, dat de vrije staat dus kan wat noch de traditioneele moraal, noch de „ordinantiën Gods" vermogen, de gewetens binden zonder de vrije instemming van den individu, ik zou het toestemmen, als er geen uitwendige noodzakelijkheid voor dat gehoorzamen bestond. Maar de staat vermag die te scheppen. „Zalig zijt gij zoo gij deze dingen doet", zegt ook hij; maar hij voegt er aan toe: „doet gij ze echter niet, zoo zal ik u dwingen". Daarmede is voor mij het zedelijk karakter van het gehoorzamen, hetzij het geschiede met een zucht of met blijmoedigheid en geestdrift, ten eenenmale opgeheven. Waar dwang dreigt, kan geen zedelijkheid bestaan, want deze onderstelt keuze en vrijheid. Eerst waar de dwingende hand van den staat te kort schiet, zijn wij weer op een terrein waar voor zedelijk handelen plaats is. Maar voor de geschiedenis doet dit meeningsverschil er niet veel toe; daar toch moet het niet de vraag zijn hoe wij denken, maar hoe de ouden gedacht hebben. En dan is het een feit, dat in de oudheid het gehoorzamen aan de staatswet niet zonder meer als zedelijke plicht werd beschouwd. Nu is het in mijn oog onwetenschappelijk, de handelingen der ouden (b.v. die van de aristocraten in de Atheensche democratie) te beoordeelen naar een maatstaf die bij hen niet gold; de geschiedschrijver moet ze naar de zienswijze van het verleden waardeeren (al behoeft hij daarbij het verschil tusschen die en de onze niet onvermeld te laten), en moet daartoe, zooals M. zelf het zoo goed uitdrukt (p. 260): „die Fähigkeit haben, sich in die Vergangenheit wirklich hinein zu leben". — Wat den machtigen staat betreft, mijn verschil met den heer M. bestaat (behalve dat ik ook hier het denkbeeld „macht" nader omschreven en bepaald wenschte) hierin, dat hij dezen beschouwt als een absoluut goed, terwijl hij in mijn oog een relatief goed is, d. w. z. een dikwijls heilzaam kwaad, dat zijn heilzamen aard alléén ontleent aan de omstandigheden die het noodig maken, en dat, waar die niet aanwezig zijn, niet anders is dan een kwaad, al ware het maar alleen omdat hij op wapengeweld berust. Ook in het verleden erken ik dat zich dikwijls zulke omstandigheden hebben voorgedaan. Wat de Schr. betoogt (p. 460), dat Griekenland in het 2de vierde deel der 5de eeuw v. C. behoefte had aan een grootmacht, geeft hem recht om het optreden van Athene als in zekere opzichten voor Griekenland weldadig voor te stellen; maar voor het absoluut heilzame, de algemeene zedelijke waarde, der vrije grootmacht is daarmede niets bewezen, en het verzet van hen die er in dien tijd anders over dachten, is er niet mede als onzedelijk gebrandmerkt.

In het geheel moet de geschiedschrijver m. i. zijne subjectiviteit beperken tot het kiezen van gezichtspunten voor de schifting en de ordening der stof, en tot het waardeeren van zaken en personen in hun tijd en omgeving, naar hun eigen aard en gezichtskring. Wat het eerste betreft, in de oudheid zal hij dan geloof ik van zelf tot dergelijke gezichtspunten komen als die de heer M. gekozen heeft, of hij zal deze althans zeer goedkeuren. Want daar de geschiedenis tot taak heeft, politieke handeling te beschrijven, zal de politiek hem daarbij altijd den weg moeten wijzen. Hij kan b.v. zijn standpunt van beschouwing voor zekere periode slechts kiezen in dien staat, van welken dan de actie is uitgegaan, waar de geschiedenis als het ware gemaakt wordt; onmogelijk kan hij het vinden in particularistisch verzet, dat als negatief streven geen eigen geschiedenis heeft, of in vergeefschen strijd voor onafhankelijkheid, omdat hetgeen bezwijkt en ondergaat hem de stof niet leveren kan die hij behoeft. Personen schildert hij zoo nauwkeurig mogelijk, maar slechts met het oog op hun rol als historisch persoon; wat hun karaktereigenschappen onder een ander (zedelijk, godsdienstig enz.) gezichtspunt wel waard mogen zijn, gaat hem niet aan, ofschoon hij de gegevens niet terug houdt waarnaar ieder met zijn eigen maatstaf er over oordeelen mag zooals hij verkiest. In het algemeen volgt hij getrouw het politieke succes, omdat dit hem den eenigen weg aanwijst waarop hij voortgaan kan: hij constateert, beschrijft, verklaart het, evenals hij ook met het tegenovergestelde doet waar dit zich aanbiedt. Wil men dit rangschikken der stof en dit waardeeren ook oordeelen noemen, het is toch niet anders dan een oordeelen over de bruikbaarheid en beteekenis van de zaken en de personen met het oog op hun eigen bestemming en einddoel; het wendt geen eigen vrijgekozen maatstaf aan, maar is gebonden, en is daarom — hoeveel moeite het ook aan velen schijnt te kosten dit niet te vergeten — alles behalve een absoluut, zedelijk, oordeel. Het streven van den heer M. is echter, een zedelijk oordeel uit te brengen. Dat dit zoo weinig kwaad aan zijn werk gedaan heeft, komt daarvan, dat zijn maatstaf van beoordeeling zoo bijzonder veel gelijkt op dien voor de echt wetenschappelijke geschiedenis onmisbaren en door haar wezen haar opgedrongen maatstaf van het polieke succes; inderdaad is het, met eenige beperking, dezelfde, alleen maar tot zedelijken maatstaf verheven. Hij oordeelt naar de vooropgestelde leer, dat het succes van den grooten staatsman in een vrijen staat, of van de wordende vrije grootmacht, op zich zelf een zedelijke overwinning is, dat alles wat dient om het te bevorderen zedelijk goed is, en zedelijk beter dan iets anders. Deze formuleering er van volgt namelijk onvermijdelijk uit zijne grondstellingen; als hij zelf haar nergens zóó heeft uitgesproken, komt dat misschien omdat hij voor de consequentie terugdeinsde. Dit geeft ook wel eens aan zijn oordeel iets onzekers en halfslachtigs. Als het vast stond, dat Themistocles, die als staatsman zéér hoog wordt gesteld — een Bismarck, maar, tot zijn verderf, zonder een Kaiser Wilhelm naast zich (vgl. p. 525) — zich in zijn ambten bovenmatig verrijkt had, zou hij dan iets gedaan hebben dat (niet alleen „für seine Bedeutung", d. i. politiek, maar ook) zedelijk onverschillig (dus goed) was? De vraag behoort volgens mij in de wetenschappelijke geschiedenis niet gesteld, veel min beantwoord te worden. De heer H. moet haar echter aanroeren, omdat voor hem de politieke beoordeeling tevens de zedelijke is, en hij dus Themistocles zedelijk beoordeelen moet. Maar hij durft haar toch niet met ja beantwoorden, en ontduikt haar door te zeggen dat niet uit te maken is òf hij het gedaan heeft (p. 311): maar dàt was de vraag niet. — Ik betreur de door den heer M. aangebrachte Tendenz ook om deze reden, dat zelfs hij zich m. i. niet geheel vrij heeft kunnen houden van het euvel dat wel altijd met partijdigheid of Tendenz samen schijnt te moeten gaan, het voorstellen als historische waarheid van niet overgeleverde dingen, onderstellingen dus, die, niet om hun inwendige waarschijnlijkheid, maar slechts omdat zij bij het vooropgestelde oordeel passen en dit versterken, als feiten in het geschiedverhaal worden opgenomen. Hiertoe behoort m. i. iets van wat op pag. 496—498 gezegd wordt naar aanleiding van den door Athene ingevoerden gerechtsdwang. Een ander voorbeeld vind ik in hetgeen men op pag. 511 en 521 vlg. leest over de werkzaamheid van Themistocles in zijne laatste levensjaren, in verband met zijn heulen met Pausanias en de Perzen. Maar ik kan dit hier niet uitwerken. Hoe het zij, dit zijn uitzonderingen. Verheugen wij er ons in, dat de zedekundig-politieke Tendenz in dit werk toch in het algemeen slechts een van buiten opgelegd en tevens vrij doorzichtig omhulsel is, zoodat zij den beschouwer van het door den heer M. gewrochte beeld weinig hindert, en hem niet belet, er de schoonheid van te bewonderen en te genieten.

Amsterdam. I. M. J. Valeton.

Mélanges d'histoire du Moyen Age, publiés sous la direction de M. le Prof. Luchaire. (Bibliothèque de la faculté des lettres de l'Université de Paris. XIII). Paris, Alcan. 1901. (Pr. fr. 6).

Evenals aan Duitsche universiteiten plaats heeft, laat de faculteit van Letteren der Parijsche universiteit zoo nu

en dan de vruchten van den arbeid van de meest begaafde leerlingen der ook daar ingerichte seminariën verschijnen. Het geschiedt in een *Bibliothèque de la faculté de lettres.* Het onderscheid is alleen, dat in deze reeks van geschriften ook werken van hoogleeraren worden opgenomen, wat in Duitschland, zoover ik weet, niet het geval is. De hoogstverdienstelijke hoogleeraar in de geschiedenis der Middeleeuwen Luchaire heeft dan ook in de door hem in die reeks uitgegeven Mengelingen, waarvan ik hier het tweede stuk aankondig, nevens den arbeid van twee zijner leerlingen, een kort opstel van eigen hand geplaatst, dat echter slechts tot aanvulling dient van zijn in de achtste aflevering der *Bibliothèque* verschenen studiën over eenige te Rome en te Parijs aanwezige, voor de Fransche middeleeuwsche geschiedenis belangrijke handschriften. De twee opstellen daarentegen, die samen het boekje vullen, zijn van de hand van twee zijner leerlingen, de H.H. Halphen en Hückel. Het eerste bevat een onderzoek naar de echtheid van een fragment eener kroniek der graven van Anjou, die toegeschreven wordt aan niemand minder dan aan graaf Fulco IV (Foulques le Réchin), die in het tweede gedeelte der elfde eeuw over dat gewest regeerde. Die echtheid was bestreden geworden op allerlei gronden, waaronder zeker deze het meest in het oog viel, dat de kroniek in 1096 geschreven heette, terwijl er feiten van later datum in vermeld werden. Met groote scherpzinnigheid heeft Halphen aangetoond, hoe het fragment in quaestie uit twee fragmenten bestaat, welke in zooveel opzichten van elkander verschillen, dat zij onmogelijk van dezelfde hand kunnen zijn. Het tweede alleen bevat die mededeelingen van later tijd, wier aanwezigheid dus niets bewijst tegen de echtheid van het eerste, dat in 1096 geschreven moet wezen. Alleen voor dit, neemt hij dan ook den handschoen op: hij voert in een van groote zaakkennis getuigende kritische uiteenzetting zooveel bewijzen van de hooge waarschijnlijkheid van het grafelijk auteurschap aan, dat vooreerst althans het pleit beslist schijnt.

Veel omvangrijker en, althans voor niet-specialisten, belangrijker is de tweede verhandeling, die van Hückel over de Satirische gedichten van Adalbero, den bekenden bisschop van Laon, die door zijn verraad de laatste Karolingen in het verderf stortte en aan Hugo Capet het onbetwist bezit der Fransche (of wil men West-Frankische) kroon verzekerde. Onder dezen en nog meer onder zijn zoon, den vromen koning Robert II, deed zich de invloed der Cluniacensen onder leiding van Odilo reeds sterk gevoelen; de hervormingen, die op kerkelijk gebied door dezen beproefd werden, leidden weldra tot botsingen met de bisschoppen en op den duur tot een verbitterden strijd tusschen beide partijen om het overwicht aan het hof. Die strijd, waarin allerlei persoonlijke quaestiën een rol speelden, is voor een deel met de pen gevoerd; men bestreed elkander vooral met pamphletten in dichtmaat. Van de beide hier afgedrukte en besproken gedichten van Adalbero, *Rhytmus satiricus* en *Adalberonis carmen ad Rotbertum regem*, behoort het laatste tot die theologische strijdschriften; het bevat een hevigen aanval op Odilo en de Cluniacensen en een verdediging van de bisschoppen en hun streven, vooral tegen de aanvallen van het *Apolegeticum* van den monnik Abbo. Het andere gedicht is een schimpdicht op den graaf Landry van Nevers, een van Roberts voornaamste hovelingen en bondgenoot van de monniken. Van beide wordt een nieuwe tekstuitgave met een vertaling gegeven en een kritische commentaar, terwijl eene breede maar belangwekkende schets dient om door een schildering van den tijd en de hoofdpersonen, die er in op den voorgrond treden, de noodzakelijke opheldering te geven van den aard en den inhoud van het gedicht. Er behoort een niet geringe mate van kennis van de geschiedenis en den toestand van het toenmalige Frankrijk toe en vooral ook van de taal en de theologische letterkunde van den tijd, om een dergelijk onderwerp met goed gevolg te behandelen, en niet minder talent om dat zóó te doen, dat ook lezers met niet meer dan oppervlakkige kennis van dien tijd (waartoe ik zelf mij moet rekenen) dat werk met belangstelling kunnen lezen. Juist dat is het trouwens wat de meeste Fransche geleerden, oude en jonge, vooruit hebben op de Duitsche: zij weten dergelijke zaken zoodanig in te kleeden, dat de wetenschap niets verliest en toch de belangstelling der lezers niet verflauwt door de geleerdheid van het betoog.

Trouwens bij leerlingen van een zoo smaakvol en zoo grondig geleerde als Luchaire, is kwalijk anders te verwachten.

Leiden. P. L. Muller.

Annales de l'histoire de France à l'époque carolingienne. Le règne de Louis IV d'Outre-mer par Ph. Lauer. Paris, Bouillon. 1900. (Pr. fr. 12).

De opmerking omtrent den aangenamen vorm, welke ik hier boven maakte, geldt echter niet van alle werken van jonge Fransche geleerden. De zeer doorwrochte studie van Lauer, welke dezen schrijver, een leerling van den betreurden Giry, den titel van *Elève diplomé de l'Ecole pratique des Hautes Etudes* verschafte, doet ook wat omvang betreft (zij beslaat 366 eng gedrukte bladzijden) eerder aan een Duitsch dan aan een Fransch werkstuk denken. Zij sluit zich aan bij de vroeger door mij in dit tijdschrift besproken studie van Eckel over Karel den Eenvoudigen, den ongelukkigen vader van een zoon, wiens dapper streven om het koningschap tegen de grooten te handhaven zoo weinig doel trof en ten slotte geheel verijdeld werd door een plotseling sterven. Evenwel ('t is al door verschillende recensenten opgemerkt) geeft hetgeen Lodewijk van Over-zee in zijn betrekkelijk kort leven gedaan heeft (hij is slechts 33 jaren oud geworden), ons niet het recht, om te vooronderstellen, dat hij, bij langer leven, in dat streven geslaagd zou zijn. Want de beide groote ondernemingen van zijn regeering, die om Normandië aan de kroon te onderwerpen, en die om Lotharingen weder aan het Duitsche rijk te ontrukken, mislukten beide even jammerlijk, en evenals hij zijn verkiezing slechts dankte aan den tegenzin van Hugo van Francië, om na den dood van koning Raoûl den ijdelen koningstitel te aanvaarden, kon hij ook den schijn van macht,

dien de grooten hem wilden laten, slechts handhaven, doordat deze eerst in het laatste gedeelte van zijn leven zijn meer negatieve dan positieve politiek begon op te geven. Of het nu zaak is, de geschiedenis van een, misschien buiten zijn schuld, zoo weinig beteekenend vorst zoozeer in den breede te behandelen en hem, en niet Hugo tot middelpunt eener historische voorstelling van den tijd te maken, schijnt zeer de vraag. 't Komt ook mij voor, dat Lauer in de gewone fout is vervallen van jonge schrijvers, die een enkel persoon tot onderwerp hunner studie kiezen, die van een held te zien waar slechts een gewoon mensch is. Dat echter daargelaten verdient zijn werk onze waardeering, wegens de grondigheid en waarlijk noesten vlijt, die er uit blijkt. Alleen de lijst der bronnen, voor een achttiental jaren der 10e eeuw, is 18 bladzijden groot! Maar het schijnt haast te veel werk naar de mate van het onderwerp. En stijl en vorm en talent van voorstelling zijn niet van dien aard, dat zij ons dwingen tot een belangstelling, die zelfs Franschen, dunkt ons, voor het onderwerp kwalijk kunnen koesteren. Met dat al wil ik niets op de wetenschappelijke verdiensten van het boek afdingen. Wie de geschiedenis van den ondergang der Karolingen wil bestudeeren zal er het grootste nut uit kunnen trekken.

Leiden. P. L. Muller.

C. P. Tiele, Geschiedenis van den godsdienst in de oudheid tot op Alexander den Groote. II. Amsterdam, P. N. van Kampen en Zn. 1895—1901. (Pr. *f* 4.50).

Prof. Tiele had Iran niet vergeten, zooals men een eerste liefde, ook in de wetenschap, niet vergeet. Zijn eerste groote werk (1865) was aan den godsdienst van Zarathustra gewijd; sedert dien tijd had hij veler landen en tijden geloof bestudeerd, jaren verwijld bij Egyptenaren en vooral bij Assyriërs en Babyloniërs; toen de voortgang van zijn werk hem weder bij de Perzen bracht, was het hem alsof hij hier toch zijn eigenlijk t'huis had. Wij begroeten in het werk, waarvan de titel boven is afgeschreven, de voltooiing van de „geschiedenis van den godsdienst in de oudheid"; want al zouden uit verschillend oogpunt nog verscheidene deelen kunnen volgen, het schijnt dat de 70jarige schrijver dezen arbeid met dit deel over de Perzen afsluit.

Het werk dat vóór ons ligt is rijk aan vele bijzonderheden en geeft toch een helder overzicht van het geheel dat de schrijver wil schetsen. Die bijzonderheden, veelal in de noten gerechtvaardigd, vatten zeer uitgebreide detailstudiën samen; om ze te beoordeelen zou men den geleerde op de paden der Avesta-exegese moeten volgen. Voor deze aankondiging schijnt mij alleen vereischt het geheel van het werk als „geschiedenis van den godsdienst" te kenschetsen.

Aan zijn titel getrouw, die gewaagt van den tijd tot Alexander den Groote, beschrijft Tiele hier den godsdienst van het Oud-perzische rijk. In dien godsdienst, uit de hervorming van Zarathustra geboren, zijn drie lagen of tijdperken te onderscheiden, verschillend door de benamingen voor goden en priesters: het oorsponkelijk Mazdeïsme naar de oudste bronnen, vooral de Gatha's, de Zarathustrische godsdienst naar het jonge Avesta, en de godsdienst der Achaemeniden. Voorstellingen en cultus, de eerste uitvoeriger dan de laatste, dezer drie perioden worden geschetst.

Uit deze mededeeling van het plan van het boek ziet men reeds dat Tiele én de beschouwingen van Darmesteter over den jongen oorsprong van het Avesta, én die van Cumont over de prioriteit van den godsdienst der Mithrasmysteriën bestrijdt. Voor hem is het Mazdeïsme een hervormingsgodsdienst en betreden wij in de Gatha's werkelijk historischen en kultuurhistorischen bodem. In het beschrijven en verdedigen dier historische opvatting ligt voor een groot deel de beteekenis van dit werk.

Tot het schetsen dezer drie perioden, met rijken inhoud, heeft Tiele zich beperkt. Hij heeft niet opzettelijk in de bronnen van den nieuwen godsdienst van Zarathustra gegraven om den ouden volksgodsdienst, de natuurgoden en oude legenden op te delven. Hierover spreekt hij slechts hier en daar ter loops, b.v. bij de behandeling van Yima. Hij laat deze zijde der questie aan eenige jongere Scandinavische vakgenooten, dr. Lehmann te Kopenhagen en prof. Söderblom te Upsala over. Evenmin vertelt hij veel van de Sasaniden. Ik kan niet ontkennen dat het bevreemdt in een werk over 't Parzisme betrekkelijk zoo weinig over en uit Bundahis te lezen. Maar, ik heb zeer geldige redenen over 't Parzisme sprekende de rol van verslaggever niet te ruilen tegen die van beoordeelaar. Zoo vermeld ik alleen dat men ook van de heldensagen uit Firdusi, laat in de litteratuur maar toch waarlijk niet allen van jongen oorsprong, bij prof. Tiele zoo goed als niets te hooren krijgt. Zoo is het ook hier weer geweest „in der Beschränkung zeigt sich der Meister." Doch het gebied dier beperking is waarlijk zelf nog een wijd veld. Men kan dat veld nu veilig, en ook met genoegen, onder leiding van prof. Tiele doorwandelen.

Leiden. P. D. Chantepie de la Saussaye.

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

A. Bourquin et J.-J. Salverda de Grave, Grammaire française à l'usage des Néerlandais. Leide, J. M. N. Kapteyn. 1901. (Pr. *f* 1.50).

De schrijvers motiveeren de uitgaaf van bovengenoemde *Grammaire* door aan te geven in welke opzichten zij afwijkt van de reeds in Nederland bestaande gelijksoortige werken, en wel 1° door het weglaten van al wat naar synonymie, lexicologie of phraseologie zweemt, 2° door aan de uitspraak, dus den gesproken woordvorm, den voorrang toe te kennen boven de spelling, dus het geschreven woord, en 3° door in de syntaxis de stof te beperken en logisch in te deelen. Hun *Grammaire* is bestemd voor Nederlanders, voor hen, die zonder kennis van het Latijn in de studie van het Fransch dieper willen doordringen dan de schoolboeken voor eerstbeginnenden (débutants) hun veroorloven.

Het werk beslaat XII + 142 bladzijden, royaal gedrukt met flinke letter, groot voor de hoofdzaken, kleiner voor bijzaken. Het is verdeeld in twee afdeelingen, voorafgegaan door een hoofdstuk *Notions générales*. De eerste afdeeling omvat de *Morphologie*, waarin eerst de buigingsleer, daarna de woordvorming

worden behandeld; de tweede, de *Syntaxe*, handelt eerst over de *phrase simple* en haar elementen, daarna over de *phrase composée* en haar onderdeelen.

Bij een werk als dit rijst dadelijk de vraag: Welke *Néerlandais* hebben de Schr. op het oog, de vakmannen, d. i. onderwijzers en leeraren in functie of in spe, of wel dezen en bovendien de Fransch sprekende, schrijvende en (of) lezende leeken? Daar echter deze laatsten in den regel naar verklaring van grammaticale of syntactische moeielijkheden, naar ophelderende uiteenzettingen van lastige wendingen en ingewikkelde constructies in hun lectuur voorkomende, zullen zoeken, of zullen wenschen na te slaan wat in eenig bijzonder geval het gebruik of de regel voorschrijven, zullen zij zich bij het raadplegen van dit werk teleurgesteld zien: *en désencombrant* [*la syntaxe*] *de nombre d'exceptions qui* [*leur*] *ont paru plus oiseuses qu'indispensables*, hebben de Schr. hun taak bekort, hun werk besnoeid. De *Néerlandais* zullen dus vakmannen zijn, doch dezen zullen allicht vragen of niet nog meer besnoeid moest worden. Zouden, om iets te noemen, voor vakmannen definities als voorkomen op bl. 6, 7, 14, 15, enz. niet achterwege kunnen blijven, waarvan bovendien enkele te kort en daardoor half juist zijn? Vgl. bijv. . . . . *l'Adverbe*, *qui détermine le verbe* (bl. 7); alléén het werkwoord?

Het minst gelukkige gedeelte der *Grammaire* lijkt me te zijn *l'Étude des Flexions*. Hier vindt het (sub 2⁰) bovengemelde beginsel zijn toepassing, bijv. (bl. 9): *Le substantif et l'adjectif ont la même forme pour le singulier et le pluriel. Exemple: le mur* (sing.) *lė mür* (les murs) (plur.). [Als hier met *forme* niet bedoeld wordt *son*, is de regel onzinnig; toch wordt elders (bl. 10, 15) *forme* in zijn gewone beteekenis gebruikt]. Daar de vorming van het vrouw. en het meerv. der zelfst. en bijv. naamw. meer een quaestie van spelling dan van uitspraak is, begrijpt men, dat, volgens het beginsel, de spelling er zuinig afkomt. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat als bl. 10 *hébreu* als uitzondering genoemd wordt — in deze minder juiste bewoordingen: *Un seul adjectif en ö* (*hébreu*) *s'écrit au pluriel hébreux* — het zeer moderne *pneu*, *pneus* ook bij de zelfst. naamw. mocht voorkomen. De phonetische transcriptie is zeer ongelijk toegepast; zie bijv. bl. 19 en 20, *pronoms possessifs*. De indeeling der *verbes irreguliers* in de bekende groepen *v. faibles* en *v. forts*, elk met talrijke onderverdeelingen, zal, als feitelijk gebaseerd op Latijnschen bodem, den „lateinlose" geen helderder inzicht geven dan iedere andere, welke behoorlijk verklaring geeft van de onregelmatigheden; 't is of men iemand verbiedt een vraagstuk op te lossen langs algebraïschen weg, maar hem vergunt in plaats van *a*, *b* of *c* een willekeurig aangenomen getal 1, 2, 3 te gebruiken.

Beter geslaagd is het hoofdstuk der syntaxis, in weerwil van eenige te betreuren leemten. De *phrase simple* wordt beschouwd in 't algemeen, en in hare elementen, waartoe de Schr. den zin verdeelen in *groupes de mots*, bijv. *le bon élève*-[*apprend*]-*sa leçon*. Daarna wordt de *fonction des mots* behandeld, en naar aanleiding van die *groupes*, worden het gebruik en het „accord" der voornaamste woordsoorten, en ten deele 't gebruik der tijden en wijzen van de w.w. kortelijk toegelicht, ten deele, want bij de *phrase composée* komt dit op nieuw ter sprake. Ook hier doen de talrijke onderverdeelingen onwillekeurig denken aan het spreekwoord van de boomen en het bosch. Het gebruik der tijden is buitendien vrij schetsmatig behandeld.

Verreweg het beste gedeelte van het werk is de afdeeling van de *phrase composée;* dat is kort en bondig, duidelijk en overzienbaar.

Over het geheel maakt de indeeling der stof, grootendeels afwijkend van de gebruikelijke, het naslaan niet gemakkelijk, en zij heeft de schrijvers vaak genoopt te verwijzen naar volgende paragrafen of bladzijden, waar het aangeroerde punt uitvoeriger of geheel nieuw wordt behandeld; zoo bl. 56, 62, 66, 70, 73, 76, 84, 91, 103.

Onder het doorlezen dezer Gr. heb ik verscheidene aanmerkingen gemaakt, van welke gebrek aan ruimte me belet andere dan deze te vermelden. Onjuist is bl. 16: *il est naturel qu'au datif il n'y ait qu'une forme atone.* En deze dan: *Accordez-le-moi*? — Verkeerd uitgedrukt is op bl. 67: *Je ne saurais . . . . est toujours suivi de ne seul: Je ne saurais vous le dire.* — Onjuist is dat *tout* [entier, pâle, etc.], *grand* [ouvert], *frais* [cueilli] bijvoeg. naamw. zijn, omdat (sic!) ze veranderlijk zijn (bl. 69), wat trouwens in de volgende regels half weersproken wordt. De functie is beslist die van een bijwoord; of is *une porte grande ouverte* = *une grande porte ouverte*? Vergelijk Littré [volgens Gaston Paris, in *Revue des d. M.* 15 Sept. 1901, „un grammairien consommé"], s. v. *frais*: „Bien qu'il soit adverbe, l'oreille a exigé, contre la grammaire, qu'il s'accordât avec son substantif en genre et en nombre; tout, pris adverbialement, offre un cas semblable". — Het *du* van *il mange du pain* wordt in dezer voege verklaard: *Primitivement cette périphrase signifiait: de* (*tout*) *le pain* (*qu'il y a sur la terre*) *il mange* (*une partie*); wel wat al te naïef; daarentegen wordt het gebruik van het *article défini* ganschelijk niet verklaard, wat voor Ned. toch in vele gevallen hoog noodig is. Wanverhouding bestaat menigmaal tusschen de uitvoerigheid der détails en de soberheid der daarbij behoorende regels; zoo bl. 71, 78, 79. Sommige regels zijn zelfs voor Nederlanders overbodig; bij wien zal 't ooit opkomen te zeggen: *Le Rhin en a la source dans les Alpes* in plaats van *Le Rhin a sa source etc.*? — Onjuist is (bl. 75) dat *de* in *plus de deux mètres* een „comparaison" uitdrukt; archaïstisch zijn *à ce faire*, *ce dit-il* (bl. 85). — Verkeerd uitgedrukt is: *La langue littéraire se sert de ce temps* (*le Plus-que-parfait*) *pour exprimer un état qui existait à un moment du passé*, in verband met dit voorbeeld: *il avait beaucoup changé.* Vgl. over *avoir* of *être* de zeer juiste opmerking van Storm in zijne *Fransche spreekoef.* Hoogere cursus, bl. 23. — Slecht gekozen is het voorbeeld op bl. 98/9 waar *avant lui*, *avant vous* geen „autre action" of „autre état" beteekenen. — Glad verkeerd is de regel van § 139, 2, bl. 129, tenzij men verbeterd leest: *Si le prédicat est un substantif*....; tegenstrijdig is § 145, bl. 131, waar *où* adverbe heet, en § 151, bl. 140, waar *où* pronom interrogatif wordt genoemd.

Resumeerende kom ik tot de conclusie, dat de beknoptheid meer schaadt dan baat in sommige opzichten, en dat deze *Grammaire* voor Nederlanders alleen dàn waarde heeft, wanneer zij, goed op de hoogte zijnde van de Fransche taal en spraakkunst, deze spraakkunst eens van uit een ander oogpunt willen beschouwen dan van het meest gebruikelijke (en waarschijnlijk meer praktische), en de hoofdverschijnselen eens anders gegroepeerd willen zien. Daarentegen kan het boek goede diensten bewijzen aan vreemdelingen, die hier te lande zich voor het onderwijs en het diploma A of B middelbaar Fransch willen bekwamen; hunne grammaticale opvoeding laat soms veel te wenschen over.

Amsterdam. C. M. Robert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der Afd. Letterkunde, den 11 November ll. gehouden, behandelde de heer Warren *het Indische origineel van den Griekschen Syntipas.* Deze bijdrage, die in de Verslagen en Mededeelingen zal opgenomen worden, begint met een kort overzicht van den inhoud van den vertellingenbundel van dien naam, die in de lijst van één verhaal nog vijf-en-twintig andere behelst en in een groot aantal bewerkingen, zoo Oostersche als Westersche en onder allerlei titels — o. a. Dolopathos, de zeven viziers, de zeven wijze mannen van Rome — in de middeleeuwen alom verbreid was. Steunende op Comparetti's baanbrekende studie *Ricerche intorno il libro di Sindibad*, gaat Spr. vervolgens de onderlinge verhouding dier teksten na, zoowel van den Griekschen Syntipas, waarvan de uitgave van Eberhard in 1872 eene andere

redactie bevat dan die van Boissonade in 1828, als van de daaraan beantwoordende geschriften in andere talen; onder deze is een Oudspaansche, uit het Arabisch vertaalde tekst van waarde. Dat die bundel vertelsels van Indischen oorsprong zijn zou, is reeds lang vermoed, nooit bewezen. Trouwens, het Indische origineel is onbekend. De heer Warren geeft een aantal treffende bewijzen voor de herkomst uit Indië, en weet parallellen uit Sanskrit spreuken bij te brengen, die hier en daar het recht verstand van plaatsen, waarvan de eigenlijke zin in de vele vertalingen van vertalingen te loor is gegaan, bevorderen. Ten slotte bestrijdt Spr. de nog bij velen heerschende meening dat deze en dergelijke verzamelingen van vertelsels een Buddhistisch karakter zouden dragen.

In het op deze bijdrage gevolgde debat brengt de heer van der Vliet ettelijke punten ter sprake omtrent de inrichting en de taal van de Grieksche teksten van den Syntipas en bespreekt eene door den heer Warren verklaarde plaats. De heeren Speyer en Kern voeren het een en ander aan tot staving van het gevoelen des sprekers over het on-Buddhistische karakter van de vertellinglitteratuur; waar, b.v. in de Jātaka's, de Buddhisten vertellingen voor hun doel gebruiken, hebben zij bestaande en oudere verhalen pasklaar gemaakt.

Hierop deed de heer Kern eene mededeeling *over den oorspong van 't Maleische kutika*. De *kutikas*, zegt Spr., zijn vooral door dr. Matthes bekend geworden; het zijn aanwijzingen van gunstige en ongunstige tijden, die bij de volken van onzen O. I. Archipel, met uitzondering van Java, gebruikt worden. *Kutika*, met den bijvorm *katika*, beteekent „tijdstip, tijdsgewricht." Van der Tuuk's afleiding van dat woord uit het Skt. *ghaṭikā* (naam van een tijdsbestek, = 24 minuten), ofschoon niet onvoorwaardelijk af te wijzen, voor het geval dat de overdraging langs den weg van het Tamil geschied zou zijn, heeft bezwaar. De heer Kern toont aan dat in een prākṛit-woord, ontstaan uit sanskrit **kṛtika*, dat evenals *kṛta* en *kṛti* niet alleen 'factum' maar ook gelijk pāli *kaṭā* een synoniem van *samaya* 'afspraak, geschikte tijd, tijdstip' beteekend moet hebben, de oorsprong van Polynesisch *kutika* te zoeken is. Het woord zal eerst in het Maleisch, en van daar in de andere talen ingedrongen zijn. — Deze mededeeling gaf aanleiding tot eenige opmerkingen van de heeren Caland en de Groot, die door den spreker beantwoord werden.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, den 8sten November ll. gehouden, sprak prof. mr. J. E. Heeres over *De overgang der Kaapkolonie van Nederlands in Engelands bezit*. Hij herinnerde aan de vroeger hier door hem gehouden voordracht over hetzelfde onderwerp (vgl. *Mus.* V, 94; het stuk is afgedrukt achter de Handelingen der Maatschappij 1897/8) en verklaarde door opmerkingen van deskundige zijde tot nieuwe studie van het onderwerp te zijn gebracht, die hem ten slotte bevestigd had in zijne vroegere beschouwingswijze aangaande de meeste punten. Ook thans was hij ten volle overtuigd, dat van verkoop geen sprake kon zijn, eene conclusie, die van veel belang geacht moet worden voor onze verhouding tot de kolonisten in Zuid-Afrika, die dezen zoogenaamden „verkoop" als de hoofdoorzaak van hun voortdurenden kamp tegen Engeland en daarom als een ernstige grief tegen Nederland hebben beschouwd en voor het overgroote meerendeel nog beschouwen; daarbij komt, dat de Engelschen en de anti-Hollandsche Afrikaanders deze beschuldiging steeds te hunnen bate hebben aangewend tegen het Hollandschgezinde element. Alvorens de zaak van den verkoop te behandelen ging Spreker het verloop der gebeurtenissen sedert 1795 na, onderzocht de wettigheid van het bevel van Willem V om de koloniën aan Engeland in „bewaring" te geven, maar toonde tevens aan, dat deze „bewaring" met de teruggave van de Kaap in 1802 ophield en dat de bemachtiging van de Kaap door de Engelschen in 1806 niets daarmede heeft uit te staan, doch eene eenvoudige verovering is geweest, zoodat Engeland in 1814 eigenares van de Kaap mocht heeten. Ceilon daarentegen is in 1802 onrechtmatig door Engeland behouden. Van dit standpunt ten opzichte van de Kaap uitgaande, bewees nu Spreker overtuigend, dat Engeland van te voren besloten was de Kaap niet terug te geven en dat het herboren Nederland zich in ieder geval daarbij had moeten nederleggen, dat dus de Nederlandsche staatslieden niet van zorgeloosheid of nalatigheid kunnen worden beschuldigd; verder dat de bij het traktaat van 1814 over de koloniën door Engeland betaalde geldsom niet op den afstand van de Kaap betrekking had maar op internationale financiëele belangen en overeenkomsten, ten deele met Zweden en Rusland, ten deele met de groote mogendheden in het algemeen en wel ten opzichte van den door dezen gewenschten bouw van grensvestingen op de Fransche grens. De vermenging van geheel verschillende zaken: afstand van koloniën aan Engeland èn regeling der financiëele kwestiën van internationalen aard in één traktaat heeft aanleiding gegeven tot de voor den Hollandschen naam zoo schadelijke misvatting, die hoe eer hoe liever moet worden uitgeroeid in het belang van beiden, van Nederland en van Zuid-Afrika. — De discussie, door de heeren Blok en H. P. N. Muller gevoerd, gaf nog aanleiding tot verduidelijking van sommige punten; beide heeren drongen aan op publicatie der voordracht zoowel in den wetenschappelijken als in een meer populairen vorm. — De Voorzitter deelde in aansluiting bij vroegere mededeelingen in den aanvang der vergadering nog mede, welke pogingen door het Bestuur waren aangewend om te trachten de Vondelcollectie-Hartkamp zoo mogelijk in haar geheel hetzij door de Regeering, hetzij door particulieren te doen aankoopen, tevens vermeldde hij den steun, door de Maatschappij verleend aan het adres van den Oudheidkundigen Bond betreffende de oprichting eener staatscommissie voor de beschrijving der bouwkundige monumenten ten onzent.

Van de „Lieder der Edda, herausgegeben von B. Symons und H. Gering" (Halle a. S., Buchhandlung des Waisenhauses) zijn twee nieuwe deelen verschenen (Germanistische Handbibliothek begründet von Julius Zacher, VII[2] en VII[4]). Het eene bevat den kritischen tekst der heldenliederen (blz. 223—497), vergezeld van den apparatus criticus en de parallelle plaatsen der jongere prozabronnen, en is bewerkt door prof. Symons. Het tweede vormt het eerste gedeelte van het woordenboek (A—K, kol. 1—592) van de hand van prof. Gering te Kiel; het geeft, in afwijking van het kortere 'Glossar zu den Liedern der Edda' (2e Aufl., Paderborn 1896), alle plaatsen volledig, natuurlijk in dezelfde orthographie als de tekst. Het slot van het woordenboek (VII[5]) bevindt zich ter perse en zal, evenals de door prof. Symons bewerkte inleiding (VII[3]), in den loop van 1902 worden uitgegeven.

Van de Bibliographie de l'histoire de Belgique van den Gentschen hoogleeraar Pirenne, waarvan in 1893 de eerste uitgave verscheen (vgl. *Mus.* I, 198) kwam thans de tweede uitgave tot stand. Niet minder dan 500 nieuwe titels konden aan het werk worden toegevoegd: aanteekeningen van bibliographischen aard deden een aantal der voornaamste geschriften beter uitkomen. Het werk is ook voor de kennis onzer geschiedbronnen van beteekenis, ofschoon natuurlijk onze geschiedenis in dit werk als bijzaak wordt behandeld. Wanneer zullen ook wij in het bezit komen van eene dergelijke algemeene historische bibliographie? Veel uitzicht schijnt daarop nog niet te bestaan, ofschoon de heer Petit goed vordert met zijne nieuwe bewerking van het *Repertorium* voor vaderlandsche geschiedenis, dat ten minste de tijdschriftartikelen doet kennen.

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., 4e reeks, IV, 3: J. van Leeuwen Jr., Het paard van Troje (zie *Mus.* IX, 26). — H. T. Karsten, Over de contaminatie (samenstelling uit twee Grieksche origineelen) van Plautus' Poenulus (zie *Mus.* IX, 86). — N. P. van den Berg, Coen en de vrije vaart en handel in Indië (zie *Mus.* IX, 120). — J. Verdam, Het Middelnederlandsche dichtwerk *Van den levene ons Heren* (zie *Mus.* IX, 152).

Sitzungsberichte der Kgl. bair. Akademie der Wissensch., philos.-philol. und hist. Classe, 1901, I, 3: K. Krumbacher, Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel (met twee facsimile's; beschouwing over den Threnos, tekst, vertaling en commentaar). — A. Furtwängler, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen auf Aegina: 1. Der Tempel (deze was gewijd aan Aphaia); 2. Die Funde aus der Zeit vor dem Tempelbau; 3. Die übrigen Funde. — dez., Aus Delphi und Athen. 1. Zu den marathonischen Weihgeschenken der Athener in Delphi; 2. Zum Dionysostheater in Athen. — J. Friedrich, Die Unächtheit der Canones von Sardica (de canones zijn in Rome gefabriceerd, waarschijnlijk door een Afrikaan).

Philologus, LX, 2: F. Mie, Die Festordnung der olympischen Spiele (bestrijding van Robert, die [*Hermes* XXXV, 141] op grond van het fragment eener lijst van overwinnaars bij de Olymp. spelen [*Oxyrhynchos-Papyri*, II, no. 222] vergeleken met Phlegon, de volgorde bij die spelen meende definitief te kunnen vaststellen). — Fr. Susemihl, Aphorismen zu Demokritos; hierbij een „Anhang": Die Demokriteer Metrodoros und Nausiphanes. — R. Foerster, Dialexis Choricii inedita (na de reeds vroeger, zie *Phil.* LIV, 93, uit cod. Matritens. N—101 uitgegevenen, volgt deze als de laatste). — A. C. Clark, Anecdota Parisiensia ad libros epistularum ad Atticum Tornaesianum et Crusellinum. 1. De fide Bosiana in lectionibus e codice Tornaesiano afferendis; 2. De lectionibus e codice Tornaesiano a Turnebo exscriptis; 3. De curis secundis Bosii et de codice Crusellino. — W. M. Lindsay, Die Handschriften von Nonius. IV. — J. Fürst, Untersuchungen zur Ephemeris des Diktys von Kreta (na in de „Einleitung" de verschillende meeningen over Diktys besproken te hebben, neemt hij als bewezen aan dat een Grieksche Diktys bestaan heeft, en behandelt hij vervolgens: I. Diktys bei Malalas, II. Sisyphos von Kos, III. Die Troika des Johannes Antiochenus, IV. Der Diktysbericht des Georgios Kedrenos). — M. Mueller, Ad Senecae tragoedias (conj.). — Eb. Nestle, Zur neuen Philo-Ausgabe. Eine Replik. Zu Band 59, 256—271; 521—336. — P. Kretschmer, Spätlateinisches *gamba* (overgenomen uit het Grieksche *καμπή*). — W. Sternkopf, Ciceros Briefwechsel mit D. Brutus und die Senatssitzung vom 20. Dez. 44 (Ep. ad Fam. XI, 7 is geschreven vóór deze senaatszitting). — F. Luterbacher, Zur Chronologie des Jahres 218 v. Chr. (rechtvaardiging van zijne berekening der chronologie van Hannibals tocht van Spanje naar Italië in zijne editie van Livius XXI tegenover de daarvan afwijkende bij Osiander, *Der Hannibalweg*). — Miscellen, o. a.: G. Kazarow, Die Entstehungszeit des linkspontischen *Κοινόν* (is ouder dan de Romeinsche heerschappij). — M. Manitius, Handschriftliches zur *Nux elegia* und zu Ovid. Am. I, 5.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LII, 2: Joh. Gallina, Die Theorie Leukas-Ithaka (Leukas, oorspronkelijk een eiland, beantwoordt beter dan Ithaka aan Homerus' beschrijving van Odysseus' woonplaats: het is te verwachten, dat Dörpfelds opgravingen de juistheid dezer theorie zullen bevestigen).

LII, 3: J. Stowasser und F. Skutsch, *Cale-facere* (bij de verklaring moet men uitgaan van *calefio* = *calens fio*). — W. Duschinsky, Über die Quellen von Kleists Prinzen von Homburg (daaronder behoort ook de Iphigen. Aul. van Euripides).

LII, 4: G. Wilhelm, Wieland über weibliche Bildung.

LII, 5: J. M. Stowasser, Kleine Beiträge zur lateinischen Grammatik. I. *Prode* (= *prod-ens*). II. Gibt es überhaupt ein *quispiam*? (vat het op als eene woordverbinding gelijk *nescioquis*; *piam* zou een oude *a*-coniunctivus zijn van *piare*).

LII, 6: J. M. Stowasser, Kleine Beiträge zur lateinischen Grammatik. III. Was heisst . . . . PTE? (is gesyncopeerd uit *pote*, en beteekent „vooral, hoofdzakelijk").

Journal Asiatique, Neuv. Série, XVII, 1: E. Aymonier, La stèle de Sdok Kâk Thom (beschrijving van dit Cambodgische monument dat zich op de grens van Siam bevindt; de voor de geschiedenis belangrijke tekst is in Sanskrit ten deele, gedeeltelijk in Khmer; beide in résumé of vertaling medegedeeld, voor het Sanskrit door Barth; een facsimile is er aan toegevoegd). — L. Feer, Le Karma-çataka (bijzonderheden omtrent en inhoudsopgave van de Tibetaansche vertaling van dit boek, welks Sanskrit origineel niet meer bestaat, en dat een tegenhanger is van het Avadānaçataka; dit artikel behelst verhaal 1—29). — M. Marçais, Le Taqrib de En-Nawawi, traduit et annoté (vervolg van het artikel in *JAs.* XVI, 3, zie *Mus.* IX, 124). — Nouvelles et mélanges, o. a.: M. Schwab, Notes sur Al-Ḥarizi; E. Chavannes, La société des boxeurs en Chine au commencement du XIXe siècle; J. B. Chabot, Théodore Bar-Khouni et le *Livre des Scholies*.

XVII, 2: M. Marçais, Le Taqrib de En-Nawawi, traduit et annoté (vervolg). — F. Nau, Fragment inédit d'une traduction syriaque jusqu'ici inconnue du *Testamentum D. N. Jesu Christi* (dit is een andere vertaling dan de bekende die door de Lagarde en anderen uitgegeven is; uit een Parijsch Hs., dat het fragment behelst, wordt het hier met toelichtende inleiding en vertaling uitgegeven). — L. Feer, Le Karma-çataka (vervolg, behelzende verhaal 30—71). — Nouvelles et mélanges, o. a.: J. Vinson, Un résumé tamoul de la philosophie védanta; de Charencey, Sur l'origine iranienne du mot français „houblon"; J. Halévy, 1. L'origine de la transcription du texte hébreu en caractères grecs dans les Hexaples d'Origène; 2. Une nouvelle déesse nabatéenne; 3. Le nom ancien de la ville d'El-'*Afine*; J. B. Chabot, 1. Sur quelques inscriptions palmyréennes récemment publiées; 2. A propos des *Hexaples*; V. Chauvin, Un manuscrit inconnu de Louqmâne; O. Hondas, Un mot grec dans la bouche de 'Ali le gendre de Mahomet.

XVII, 3: E. Senart, Les abhisambuddhagāthās dans le Jātaka pâli (zet het karakter van die aldus genaamde verzen uiteen tegenover de weifelende en onderling tegenstrijdige opvattingen der Engelsche vertalers van het Jātaka-boek en tegenover Fausböll's averechtsche denkbeelden omtrent de compositie der Jātakaverzameling; het geheel is eene goede en gezonde critiek). — L. Feer, Le Karma-çataka (vervolg en slot, tot en met verhaal 127). — E. Specht, Le déchiffrement des monnaies sindoephthalites (verslag van de ontcijfering door den schrijver van een totnogtoe onverstaanbaar alphabet op munten, uit de Indusvallei afkomstig, uit den tijd der Ephthaliten die in de 5e en 6e eeuw onzer jaartelling in Bactriana heerschten; andere munten uit het rijk Sind behandeld; met vignetten). — M. Marçais, Le Taqrib de En-Nawawi, traduit et annoté (vervolg). — Nouvelles et mélanges.

Tijdschrift voor Nederlandsche taal en letterkunde, XX (N. R. XII), 3: C. C. Uhlenbeck, Het Béowulf-epos als geschiedbron (brengt bijeen hetgeen uit den Béowulf voor de geschiedenis der Denen en Gauten te putten is). — H. Kern, *Waltowahso*, *waldewaxe*. — J. W. Muller, Twee onbekende werken van Spieghel (brokstukken uit een rechtskundige studie van Spieghel, afgedrukt uit het weekschrift 'De Koopman',

Amst. 1768 vv.). — dez., *Bontsche maat*, *boomsche maat* (ter verklaring van de uitdrukking *bontsche mate* in de 'Wilkeuren der Stad Almelo'). — H. Kern, Over de uitspraak der *ij* in de 17de eeuw (ter aanvulling van de opmerkingen van prof. Te Winkel, *Tijdschr.* 20, 99 vv.). — J. W. Muller, Uit brieven van Betje Wolff en Aagje Deken. — dez., *Gebraden peertje* (in de bet. 'een lekker hapje, een buitenkansje' enz. door voorbeelden gestaafd). — H. Kern, *Vechten* (= lat. *pecto*). — dez., *Handugs* (got. *handugs* afgeleid van *handus*). — W. L. de Vreese, *Koek en ei* (oorspr. schijnt de uitdrukking te zijn geweest *koek en ei hebben*, niet *zijn*). — C. G. N. de Vooys, Mnl. *gebroecte* ('moeras'); mnl. *ontdiepen*.

Taal en Letteren, XI, 11: D. C. Hesseling, Spreken en hooren (behandelt het verschijnsel dat de woorden, die in de algemeene Nederlandsche spreektaal met een *h* beginnen, die in verschillende streken van ons land missen, en omgekeerd). — R. A. K[ollewijn], De Narede van de Esmoreit. — J. H. van den Bosch, Potgieters Jan en Jannetje (verklarende aanteekeningen; wordt vervolgd). — W. F. Gombault, Naar aanleiding van dr. Stoett's „Nederlandsche spreekwoorden" (maakt opmerkzaam op de door dr. St. niet gebruikte verzamelingen van gnomen, die uit Oudhoogduitschen tijd zijn overgeleverd).

Beiträge zur Gesch. der deutschen Sprache und Literatur, XXVI, 3: F. Zimmert, Das artikellose Substantivum in den Predigten Bertholds von Regensburg. — E. Wiessner, Über Ruhe- und Richtungsconstructionen mittelhochdeutscher Verba, untersucht in den Werken der drei grossen höfischen Epiker, im Nibelungenlied und in der Gudrun. I (wordt vervolgd). — E. Sievers, Northumbrisch *blefla*? (het een keer overgeleverde *blefla* 'blies' geen oud redupliceerend perfectum, maar een schrijffout). — H. K. Schilling, Altsächsische Namen im Gandersheimer Plenar. — R. Loewe, Jakob Ziegler über die Krimgoten (naar aanleiding van *Beitr.* 26, 313 vv., zie *Mus.* IX, 61). — C. C. Uhlenbeck, Etymologien (ags. *ádl*, *bár*, *bile*, *deall*, *géap*, *gorst*, *lǽl*, *léf lif*, an. *rakki*, ags. *rid(e)*, *róf*, *smǽre*, *teart*, *þinan*, *þrosm*, *þrówian*). — dez., Zu *Beitr.* 26, 290 ff. (vgl. *Mus.* IX, 61). — A. Litzmann, Nochmals *andwordum* im Sächsischen Taufgelöbnis (verdediging van zijn conjectuur tegen de bezwaren van John Meier, *Beitr.* 26, 317, zie *Mus.* IX, 61). — K. Euling, Zu Heinrich Kaufringers 22. Gedicht.

Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, XVI, 6: Hettema, Ilpingtonia, een verdwenen Boerenrepubliek. — Riemersma, De Lauwerszee. — Historische mededeelingen. — Revue der geographische tijdschriften. — Nieuwe uitgaven. — Bibliographie.

Historische Vierteljahrschrift, IV, 4: Bachmann, Nochmals die Wahl Maximilians I zum deutschen König. — Preuss, Oesterreich, Frankreich und Bayern in der spanischen Erbfolgefrage 1685—1689. II. — Kleine Mitteilungen. — Kritiken. — Nachrichten und Notizen. — Bibliographie zur deutschen Geschichte.

Oud-Holland, XIX, 2: Martin, Een en ander uit den inventaris der nalatenschap van Cornelis Tromp. — Meinsma, De geschiedenis van een kazuifel vervaardigd door Mr. Peter Joosten voor de St. Walburgskerk te Zutphen. — Martin, Een „kunsthandel" in een klappermanswachthuis. — Hofstede de Groot, Varia omtrent Rembrandt. — Van Rijn, Een zwak patriot (de graveur R. Jelgerhuis). — Van der Burgh, Delfsche roode theepotten. — Hofstede de Groot, Kritische opmerkingen omtrent Oud-hollandsche schilderijen in onze musea.

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardr. Genootschap, Tweede Serie, XVIII, 6: Veeren, De Groenlosche Slinge. — Pleyte, Herinneringen uit Oost-Indië. — Van Marle, Beschrijving van het rijk Gowa. — Mededeelingen. — Litteratuur. — Aardrijkskundig Nieuws. — Kaarten en Platen.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 10: Ratzel, Die Kant-Laplacesche Hypothese und die Geographie. — Hermann, Die Bevölkerung der Insel Pitcairn. — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

Gids, 1901, Nov.: L. Simons, Stambelangen en volksteelt (opmerkingen naar aanleiding van het Nijmeegsch taal- en letterkundig congres).

Tijdspiegel, 1901, Nov.: Kok, Het Italiaansche blijspel der Renaissance. — De Vos, Christina van Zweden. — Riemersma, De Huiskerk der Labadisten. I. — Scheltema, De oude liederteksten.

Nederland, 1901, Nov.: Nijhoff, De staatsman-dichter Willem van Haren.

Tweemaandelijksch Tijdschrift, 1901, Nov.: Verwey, Everhardus Johannes Potgieter.

Onze Eeuw, 1901, Nov.: Holwerda, Het Ethnographisch Museum te Leiden en de wetenschap in Nederland. — Krämer, Uit en over Mecklenburg. I.

Katholiek, 1901, Nov.: Lammers, Keizerin en dichter (Elizabeth van Oostenrijk en Heine).

Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied, LVI, 3: Ch., Het Testament onzes Heeren Jezus Christus (over den Syrischen tekst van dien naam, zijn inhoud en dateering).

LVI, 4: C. Wilde, Napels vóór 100 jaren. IV. Ruffo en Nelson (zie *Mus.* VIII, 351).

LVI, 5: C. Wilde, Napels vóór 100 jaren. V. Ferdinand IV en de Napolitaansche Republikeinen. — P. Albers, Over het ontstaan van het Episcopaat (naar aanleiding van eenige nieuwe werken over dit onderwerp). — A. van Gestel, Seger van Brabant (naar aanleiding van eene studie van P. Mandonnet, *Siger de Brabant et l'Averroïsme latin au XIIIe siècle*). — Th. Ermers, Dr. B. Tydeman over den oorsprong der Geestelijke Oefeningen van den H. Ignatius.

LVII, 1: H. J. Allard, Canisiana. De Jubilee-aflaat van 1561 te Nijmegen. Pogingen tot stichting eener Jezuïten-school aldaar. 1554—1555. De Buijsen.

LVII, 2: G. van Heyst, De Springprocessie te Echternach. — W. Wilde, De eerste Engelsche oorlog. Binnenlandsche verdeeldheid. Jan de Witt komt aan 't bestuur (1652—1653).

LVII, 3: J. H. S., Twee karakters uit de Ilias (Achilles en Hector). — J. van Dijck, Een verdienstelijke bijdrage tot de geschiedenis der wiskunde (van P. Bosmans over den Antwerpenaar M. Coignet 1549—1623).

Nederl. Spectator, 1901, no. 44: Hulsebos, De oude Zwitsersche beschaving (uit het museum te Lausanne). — Brugmans, Een Pool over Nederland („Tagebuch" van A. S. Hartmann over eene reis 1657—59). — No. 45: Colenbrander, Het uitgeven van historische handschriften (repliek aan prof. Krämer). — Kok, Een volksleider in de middeleeuwen (Fra Dolcino volgens Orsini Begani). — No. 46: Strootman, Frederik de Groote en Winckelmann. I. — Weissman, Het museum te Bergamo. — No. 47: Strootman, Frederik de Groote en Winckelmann. II (slot).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Gesch. der Philosophie im Islam: Lit. Centralbl. 1901, no. 45 (C. F. Seybold).

Van den Bergh van Eysinga, Indische invloeden op oude Christelijke verhalen: Deutsche Ltztg. 1901, no. 44 (R. O. Franke).
Damsté, Patria rura: Woch. f. klass. Phil. 1901, no. 45 (H. Draheim).
Dornseiffen, Atlas van Nederl. Oost- en West-Indië: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XVIII, 6 (B.).
Fruin, Gesch. der staatsinstellingen in Nederland: Tijdschr. voor Gesch. XVI, 6 (M. G. de Boer).
Hardenbroek, Gedenkschriften, uitgeg. door Krämer: Tijdschr. voor Gesch. XVI, 6 (M. G. de Boer).
Kernkamp, Over Rob. Fruin: Tijdschr. voor Gesch. XVI, 6 (M. G. de Boer).
Kernkamp, Over de materialistische opvatting van de geschiedenis: Tijdschr. voor Gesch. XVI, 6 (M. G. de Boer). — Tweemaand. Tijdschr. 1901, Nov. (A. Verwey). — De Nieuwe Tijd VI, 11 (F. van der Goes).
Salverda de Grave, Essai sur quelques groupes de mots empruntés par le Néerlandais au Latin écrit: Woch. f. klass. Phil. 1901, no. 43 (H. Ziemer).
Stavenisse de Brauw, Algemeene geschiedenis, II: Ned. Spect. 1901, no. 45.
De Stoppelaar, Balth. de Moucheron: Tijdschr. voor Gesch. XVI, 6 (M. G. de Boer).
Thomson, Gesch. van Suriname: Ned. Spect. 1901, no. 43 (A. T[elting]).
De Visser, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam: Berl. phil. Woch. 1901, no. 45 (O. Rossbach).
Van der Vliet, Marcus filius ad Ciceronem patrem: Woch. f. klass. Phil. 1901, no. 45 (H. Draheim).
Wrangel, De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden: Onze Eeuw 1901, Nov. (P. J. Blok).

PERSONALIA.

Te Nijmegen is overleden dr. J. Meuleman, oud-rector van het gymnasium aldaar, in den leeftijd van 81 jaren.

Benoemd: tot leeraar in het Nederlandsch en de aardrijkskunde aan het gymnasium te Dordrecht dr. A. Opprel, leeraar aan de hoogere burgerschool te Brielle; tot leeraar in het Nederlandsch aan de hoogere burgerschool te Hoorn dr. H. P. B. Plomp, leeraar aan het gymnasium te Assen; tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan het gymnasium te Leiden de heer A. L. van Beeck, doctorandus in de Ned. letteren te 's Gravenhage; tot leeraar in het Hoogduitsch aan eene hoogere burgerschool te 's Gravenhage de heer M. J. Goude te Bergen; tot leeraar in de Fransche en Engelsche talen aan de hoogere burgerschool te Harlingen de heer A. J. C. Tam te 's Gravenhage; tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch aan de hoogere burgerschool te Hoorn dr. G. E. N. de Voogd, tijdelijk leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de hoogere burgerschool te Veendam de heer H. Franken te 's Gravenhage; tot tijdelijke leerares in het Hoogduitsch aan de hoogere burgerschool voor meisjes te Dordrecht mej. J. R. Robijn te Middelburg.

DERDE NEDERLANDSCHE PHILOLOGENCONGRES.

Het Bureau voor het Derde Nederlandsche Philologencongres, te houden te Groningen op 2 en 3 April 1902, verzoekt ons er nogmaals aan te herinneren, dat aanmeldingen voor het lidmaatschap vóór 1 Januari e. k. worden ingewacht bij den eersten secretaris, dr. J. van Wageningen te Groningen. Met het oog op de regeling der huisvesting en ook in ander opzicht is het wenschelijk, dat de regelingscommissie met het begin van het volgende jaar althans ten naastenbij weet op hoeveel deelnemers gerekend mag worden. Dit verzoek, zich spoedig aan te melden, is ook gericht tot hen, die reeds op de eene of andere wijze van hun voornemen tot deelneming hebben doen blijken, maar tot dusver verzuimden daarvan officiëel kennis te geven aan den secretaris.

ADVERTENTIËN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 5,90.

9de Jaargang. No. 11. Januari 1902.

Boeken ter recensie aan de Redactie p. a. den Uitgever.
Correspondentie over klassieke en oostersche philologie te richten aan Prof. Speyer, te Groningen;
over germaansche en romaansche philologie en linguistiek aan Prof. Symons, te Groningen;
over geschiedenis, archaeologie, oudheden en aanverwante vakken aan Prof. Blok, te Leiden.

A. Thumb und K. Marbe, Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung. Leipzig, Engelmann. 1901. (Pr. M. 2).

Gelijk men weet, maken de gegevens der taalwetenschap het in een groot aantal gevallen waarschijnlijk, dat bepaalde woorden onder den invloed van andere, zin- of vormverwante, eene wijziging in de richting op grooter gelijkvormigheid met de laatste hebben ondergaan; zoo is b.v. lat. *gravis* onder den invloed van *levis* tot *grevis*, en mhd. *wir sungen* onder den invloed van *ich sang* tot *wir sangen* geworden. Psychologisch pleegt men dit verschijnsel aldus te verklaren, dat bij hen, die het oorspronkelijke woord wilden uitspreken, dikwijls het verwante associatief werd gereproduceerd; waardoor dan, evenals bij het gewone verspreken, onwillekeurig elementen van het laatste in den uitgesproken klank konden worden opgenomen. Thumb en Marbe, de een taalvorscher, de ander psycholoog, hebben nu getracht deze verklaring te verifieeren, door te onderzoeken of inderdaad de richting, welke de historisch gegeven „analogievormingen" hebben genomen, beantwoordt aan die, volgens welke in het feitelijke denken het associatieproces verloopt. Tot dat doel hebben zij verschillende proefpersonen op toegeroepen woorden met andere, daardoor 't eerst geassocieerde, laten reageeren, en aanteekening gehouden van de (uit grooter frequentie der verbinding en korter associatietijd blijkende) bijzondere associatieve verwantschap, die tusschen bepaalde woorden bestaat. De uitkomsten bevestigden in hoofdzaak de verwachting. Vooreerst bleken woorden van eene bepaalde grammatische kategorie bij voorkeur woorden van dezelfde kategorie te associeeren; en wel in het bijzonder verwantschapsnamen bepaalde andere verwantschapsnamen, die ook in sommige talen analogiewerkingen hebben uitgeoefend (*zoon-vader*, *dochter-moeder*), en adjectiva andere adjectiva van tegengestelde beteekenis, waarvan hetzelfde gezegd kan worden (*zwaar-licht* en omgekeerd). Oefende verder een woord eene speciale attractie op een ander woord uit, dan was deze betrekking meestal wederkeerig, behalve bij de telwoorden, waarvan alleen de volgende door de (liefst naast-) voorafgaande, niet omgekeerd de voorafgaande door de volgende werden gereproduceerd; waarmede overeenstemt dat inderdaad bij de telwoorden de analogiewerking bij voorkeur in teruggaande richting is geconstateerd geworden, terwijl zij op ander gebied niet zelden een wederkeerig karakter vertoont. Wat eindelijk in het bijzonder de verba betreft, schijnen hoofdzakelijk de wederkeerige aantrekking tusschen enkele van verwante beteekenis (*geven-nemen*, *eten-drinken*), de neiging om van zoodanige met minder intensieve tot andere met intensievere beteekenis over te gaan (*gaan-loopen-springen*), de bevoorrechting der associatie van zwakke door sterke verba boven de omgekeerde, eindelijk de veelvuldige reproductie van gelijke vormen van een ander of andere vormen van hetzelfde verbum als werd toegeroepen, geschikt te zijn om over analoge verschijnselen in de taalontwikkeling licht te verspreiden. In het algemeen mag worden gezegd, dat door deze eerste proeve de mogelijkheid, om het experimenteel psychologisch onderzoek in den dienst der taalwetenschap te gebruiken, buiten twijfel is gesteld geworden.

Groningen. G. Heymans.

Het Hellenisme, door A. Pierson, voortgezet door K. Kuiper. Derde Aflevering: Antiochië. Haarlem, Tjeenk Willink en Zoon. [1900]. (Pr. f 1.05).

Het mag bijna overbodig heeten de aandacht op deze nieuwe Aflevering van het *Hellenisme* te vestigen, nadat in *Museum* VII, 9 bij de bespreking van Afl. 2 is aangetoond, aan welke goede handen de voortzetting van Piersons werk is toevertrouwd. Eigenaardige moeilijkheden bracht het zeker mede, dat Prof. Kuiper door

het plan van het geheele werk gebonden was om het Hellenisme te schetsen in Antiochië als centrum, daar deze stad toch in dit opzicht op verre na niet kan worden vergeleken met Alexandrië. Hij was dus wel genoodzaakt eene ruime uitbreiding te geven aan den titel dezer Afl., zoodat men hierin behandeld zal vinden de voornaamste Grieksche schrijvers, die in Syrië woonachtig of geboren waren, en de Joodsche, die in de Grieksche literatuurgeschiedenis eene plaats verdienen. Als vertegenwoordigers der eerste categorie worden eerst Megasthenes en Berosus besproken, die nog, gene meer deze minder, met het hof te Alexandrië verbonden zijn, en beiden voor de geschiedenis der beschaving hunne beteekenis hebben, Megasthenes door zijne beschrijving van Indië, Berosus door het twijfelachtige voorrecht de Grieken te hebben ingewijd in de geheimen der astrologie. Weldra echter geeft Lucianus dankbaarder stof tot behandeling en kan door hem ook op Menippus van Gadara eenig licht vallen, van wien wij anders weinig weten. Meer valt te zeggen van zijn stadgenoot Meleager, van wiens erotische poëzie nog betrekkelijk veel is overgebleven. In het 2[de] gedeelte treedt Palaestina op den voorgrond, en worden die Joodsche schrijvers behandeld, op wie de Grieksche literatuur in meerdere of mindere mate invloed heeft geoefend. Meer uitvoerig wordt stil gestaan bij de schrijvers van het 1[ste] en 2[de] Maccabaeër-boek, Judith, Aristobulus, de Sibyllijnsche orakelzangen, Pseudo-Salomo en vooral bij Philo Judaeus.

Tweeërlei eisch kan men, dunkt mij, stellen aan een werk als dit: dat namelijk de beteekenis der schrijvers duidelijk en naar waarheid in het licht wordt gesteld, en dat het met het oog op die lezers, voor wie het in de eerste plaats bestemd is, in een aangenamen en leesbaren vorm is gekleed. Om met het laatste te beginnen, hierop heb ik weinig aan te merken, ofschoon het geen gemakkelijk werk was, vooral in het laatste gedeelte bij de bespreking van Philo Judaeus. Het komt mij echter voor, dat wel wat minder gebruik van vreemde woorden kon zijn gemaakt, waar onze taal er even goede heeft, b.v. charme, charmant (dat toch al sedert de Camera Obscura een bijsmaakje heeft), souligneeren. Ook aan den eerstgenoemden eisch heeft de schrijver in het algemeen voldaan, ofschoon ik mij b.v. niet geheel kan vereenigen met zijn hooggestemden lofzang op de Sibyllijnsche verzen in het 3[de] boek (pag. 308). Leest men alleen de quintessence dier verzen in de bloemrijke taal van Prof. Kuiper, dan zou ik met Gretchen kunnen zeggen: „wenn man's so hört, möcht's leidlich scheinen", maar in het Grieksche origineel krijgt men toch een minder gunstigen indruk van deze langdradige poëzie, die voor een groot deel teert van woorden en beelden ontleend aan het Oude Testament en Grieksche dichters. Verder meen ik, dat waar de schrijver vooral bij de bespreking van Lucianus enkele plaatsen verkort teruggeeft, de kortheid hier en daar schade heeft gedaan aan de duidelijkheid. Zoo was op pag. 268 beter weggelaten de alinea, die begint met „De moraal enz.", want tusschen de woorden, die Zeuxis tot zijn knechtje (*μαθητήν*) zei: „deze menschen kijken alleen naar de verf van 't stuk", en hun vroegere opmerking „hoe vreemd, hoe nieuw" schijnt geen verband te bestaan. Ook op pag. 257 is de gang van het gesprek in den Hermotimus niet geheel juist en duidelijk teruggegeven. Onjuist schijnt het mij in den Apollo van Daphne onmiskenbaar een Oostersch karakter te vinden, en als de schrijver uitroept: „Welk een afstand scheidt zelfs van „den Apollo van Belvedere dezen Phoebus in zijn golvenden „gouden mantel met edele steenen bezaaid, de blonde „haren stralend van goud, saffiersteenen fonkelend in de „oogkassen!", dan merk ik op, dat de vergelijking met den Apollo van Belvedere hier geheel misplaatst is, daar het cultusbeeld van den Apollo van Daphne vergeleken moet worden met het beeld van Athene in het Parthenon met zijn gouden gewaad en edelgesteenten als pupillen, of met dat van Zeus te Olympia met zijn gouden lokken. Ook op pag. 265 had de schrijver niet moeten denken aan een marmeren beeld, maar aan een van goud en ivoor, dat uit verschillende stukken en stoffen wordt samengesteld door den kunstenaar, even als de historicus de „grillige feitenmassa" tot een goed geheel vereenigt.

Kleine onnauwkeurigheden zijn het, dat pag. 266 Hector genoemd is in plaats van Menelaus, terwijl ook het woord kloekheid mij hier minder juist gekozen toeschijnt. Verder, dat pag. 274 Rhodus vermeld wordt als plaats waar Meleager gestorven is, in plaats van Kos. Als drukfout viel mij op, dat pag. 299 de woorden uit het boek Judith: „*τὰ πεδία αὐτῶν πληρωθήσεται νεκρῶν αὐτῶν*" vertaald worden met „de vlakte (zal) vol (zijn) van hun lijden."

Zooals men ziet betreffen mijne aanmerkingen slechts kleinigheden, die weinig afdoen aan de hoofdzaak, dat de schrijver zeer goed geslaagd is in zijne schets.

Leeuwarden. E. O. Houtsma.

Ernst Kornemann, Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte. (Separat-Abdruck aus den Beiträgen zur alten Geschichte I, 1). Leipzig, Dieterich. 1901. (Pr. M. 4.80).

Reeds eeuwen lang troonden sommige Oostersche vorsten in goddelijke majesteit, eer de Grieken er toe kwamen, levende menschen tot goden te verheffen. Wel kenden zij de vereering van tot halfgoden verklaarde dooden, maar aan levenden hadden zij nooit deze eer bewezen, veel minder hen met de goden gelijkgesteld. Is het wonder, dat het de Joniërs op de eilanden en kusten van Klein-Azië waren, die den eersten stap in deze richting deden? Bij hen, die den schakel vormden tusschen Azië en Griekenland, liet zich de invloed van het Oosten het sterkst voelen. Toch was het louter heroïsche eer, die de Samiërs aan Lysander, de Erythraeërs aan Mausolos toekenden. Zelfs Alexander, bij zijn leven als godheid begroet, werd na zijn dood slechts als *ἥρως κτίστης* van Alexandrië vereerd. Doch Alexander's vereering, die, niet gebonden aan één plaats, zich verbreidde over bijna al de diadochenrijken, miste daardoor de hoofdeigenschap van den heroëncultus. Voor zich zelf maakten de eerste diadochen nog geen aanspraak op vereering, maar die na hen kwamen stelden een officiëelen eeredienst voor hen in. Van de

Ptolemaeen was het Philadelphos, van de Seleuciden Antiochos II Theos, die den cultus van den levenden koning invoerde. In Egypte echter bleef de vereering van Alexander en van de gestorven Ptolemaeen op den voorgrond, terwijl in Syrië die van den levenden vorst hoofdzaak was. Waren de Egyptische koningen, zoowel de doode als de levende, slechts *σύνναοι* van een god, en werd de laatste door een priestercollege tot die waardigheid verheven, in de oogen der Syriërs daarentegen was de koning de incarnatie van een godheid. Kortom, in Egypte overheerschte 't Grieksche, in Syrië het Oostersche element. Geheel vreemd aan vorstenvereering betoonde zich Macedonië; Pergamon kende haar alleen voorzoover het de gestorven vorsten betrof. Van een soortgelijken cultus als bij de Seleuciden, doch nog meer Oostersch getint, gaf Kommagene het voorbeeld. Toen nu Rome's macht in al deze rijken had gezegevierd, brachten de onderdanen hunne hulde over op de dea Roma, weldra ook op enkele Romeinen als *σύνναοι θεοί* dezer godin of van Grieksche goden, ja in de eerste eeuw v. C. was het regel geworden, den stadhouders tempels en spelen te wijden. Caesar eindelijk werd als *Θεὸς Ἐπιφανής* vereerd.

Thans begon men ook te Rome het voorbeeld der Grieken te volgen; allerlei goddelijke eerbewijzen vielen Caesar reeds ten deel, toen zijn dood er plotseling een eind aan maakte. Toen liet zich de reactie van Rome tegen het Hellenisme voelen: de senaat (niet een priestercollege) besloot tot het oprichten van een tempel, niet voor den Deus Julius, maar voor den Divus Julius, als voor een halfgod. Deze reactie bleef onder Octavianus voortduren. Wel verleende de titel Augustus den levenden keizer eenige wijding, maar van goddelijkheid was geen sprake. Voor de cives romani, zoowel te Rome als in de provinciën, bleef er onder hem slechts één cultus, die van den Divus *Julius*. Wat de niet-Romeinen in het Oosten betreft, deze mochten hem vereeren, mits deze dienst gepaard ging met dien van Roma. In het Westen werd eerst in 12 v. C. het eerste altaar voor Roma en Augustus opgericht. Nog gematigder was Tiberius, die zich weliswaar in het Oosten naast den „God Senaat" liet vereeren, maar in het Westen alleen den eeredienst van den Divus Augustus duldde. Onder Claudius werd te Camulodunum een templum Claudii opgericht, doch overigens bleef te Rome zelf, ook onder Nero, de keizercultus tot Caesar, Augustus en Livia beperkt. De Flavii veranderden de vereering van den Divus Augustus in die der Augusti, d. i. der gezamenlijke Divi nevens den regeerenden keizer. Eerst onder Aurelianus werd de levende keizer tot Deus verheven, doch weldra verloor deze cultus zijn beteekenis, en 100 jaar later was hij door het Christendom geheel te niet gedaan.

Ziehier in korte trekken de inhoud van Kornemann's werk, waarvan de keizervereering en hare verbreiding in de provinciën van 't Westen de kern vormen, terwijl de Oostersche staatskulten slechts dienen ter verklaring van den Westerschen. Helder wordt uiteengezet, hoe bij de Grieken de Oostersche opvatting van de goddelijkheid der koningen met hun eigen heroënvereering is samengesmolten, echter zóó, dat de laatste de overhand behield. Duidelijk toont de schrijver aan, hoe vervolgens de Alexandercultus het eerst de grenzen der heroënvereering heeft overschreden, en hoe eindelijk het Oostersch idee in 't Westen werd ingevoerd. Met groote nauwkeurigheid is het epigraphisch materiaal geschift, en datgene, waarvan de tijd vaststond, gebruikt ter dateering van 't overige, waarbij voornamelijk de telkens wisselende titels der priesters van groot gewicht zijn. Vreemd echter, dat men in een zoo zorgvuldige studie slechts terloops de eigenlijke beteekenis van den keizercultus vindt besproken. Heeft deze een godsdienstig of een staatkundig karakter? Uit de woorden „trotzdem hat die Verehrung der in das Reich des Göttlichen übergegangenen Herrscher nicht religiös vertiefend, sondern verflachend gewirkt" (p. 145) schijnt men te moeten opmaken, dat de schrijver in het geheele instituut geen eigenlijke religieuse beweging ziet. Ik geloof, volkomen terecht. Anders luidt echter het oordeel van prof. Oort (*Tijdspiegel* 1901, p. 4), die zegt dat het „hartzaak was bij millioenen in Rome en elders", anders ook dat van Boissier, wiens fijne studie over dit onderwerp (*Rel. rom.* I, p.p. 129—186) door den schrijver is over 't hoofd gezien. „Dankbaarheid", zegt Boissier, „bracht de provincialen tot de oprechte vereering der keizerlijke macht". Maar had deze dankbaarheid werkelijk een religieusen achtergrond? Niet het minst. Aan den eenen kant waren het de aloude, in boomen en steenen huizende goden, aan den anderen de diensten van Isis, Mithras, Christus, waaraan het hart der menigte hing. De majesteit, het imponeerende van het imperium Romanum en zijne beheerschers kan natuurlijk levendig gewerkt hebben op de verbeeldingskracht, maar niet op het religieuse gevoel. Dit laatste kan wel het geval geweest zijn bij den heroëncultus der Grieken in kleinen, engen kring. Maar wat kan er van die aan het plaatselijke gebonden vroomheid zijn overgebleven in dien staat, bestaande uit zoovele volkeren? Wel spreken Melito en Tertullianus met verontwaardiging van de vereering der keizers en van de buitensporige feesten te hunner eere gegeven, maar is dit een bewijs, dat er werkelijke adoratie in 't spel was? Was de keizerdienst inderdaad een felle tegenstander van het Christendom geweest, dan zou de Kerk zich wel gewacht hebben, om voor hare conciliën en priesters vele vormen en namen er aan te ontleenen. Nu kon zij dit veilig doen, want het was slechts een zuiver politiek instituut met een pseudo-religieuse kleur. Nog duidelijker zou dit zijn uitgekomen, had de schrijver niet gemeend „die freie Initiative der Regierten" op den achtergrond te moeten stellen (p. 51). De belangrijkheid van zijn werk schijnt mij gelegen in wat de keizers voor de bevestiging van het imperium Romanum hebben gedaan; voor de godsdienstgeschiedenis heeft het slechts negatieve beteekenis. Al is de door Kornemann onbesproken gelaten opvatting van Mommsen, dat „die förmliche Monarchie nach logischer Consequenz von der sacralen Seite auf den König Gott hinführt" (*Röm. Staatsrecht* II, 716), m. i. niet juist, daar het ius sacrum wel van den populus op den keizer overging, maar daaruit niet voortvloeide, dat

deze zelf godheid was, zoo gaf hem dit toch wel het recht, om, eenmaal tot godheid verheven, zijn eigen eeredienst te regelen. Daarvan maakten Augustus en zijne opvolgers gebruik bij hun politiek streven. De Romaniseering van al wat tot het rijk behoorde, het scheppen van een zichtbare éénheid uit de vele verschillende elementen, ziedaar het doel van den keizerdienst. Al was die dienst niets dan een vorm, hij was er een, waaraan alle volkeren konden deelnemen, en wiens tempels en altaren eeuwenlang den glans van het onvergelijkbare imperium weerkaatsten.

Leiden. M. W. de Visser.

Friedr. Schwally, Semitische Kriegsaltertümer. Erstes Heft. Der heilige Krieg im alten Israel. Leipzig, Dieterich. 1901. (Pr. M. 3).

Het is altijd een genot een boek van Schwally — sedert eenige jaren „Professor der Semitischen Sprachen" te Straatsburg — te lezen. Hem is gegeven bovenal de gave der duidelijkheid. Men behoeft hem niet te vragen, wat men zonder succes wel eens aan Duitsche vakgenooten doen moet: wat bedoelt ge eigenlijk? Men behoeft bij hem naar geen „langer Rede kurzer Sinn" te zoeken. Hij is kort en krachtig, soms zelfs al te kort, als hij wel eens vergeet de plaatsen op te geven waar de besproken zaken te vinden zijn, zoo b.v. als hij over *ōth* en *degel*, de Israëlietische veldteekenen (p. 16), handelt.

Doch men make uit het gezegde niet op, dat S. oppervlakkig zou zijn. Integendeel, achter al wat hij in 't licht zendt ligt breede en grondige studie. Zoo toont hij in het hierboven vermelde boek op de hoogte te zijn, niet alleen van alles wat de historische kritiek hem uit het Oude Testament kon leeren, maar ook van wat ethnologen, ook Hollandsche, zooals Wilken en Hobbema, konden aanbrengen.

En zijn methode is voortreffelijk. Hij tracht overal in te dringen in de alleroudste voorstellingen, aan de oudste bronnen ontleend, terwijl hij zeer te recht, tegenover een eenzijdige „Litterarkritik" volhoudt en vaak bewijst, dat ook in jonge wetten zeer oude gebruiken en opvattingen aan het licht komen.

De hoofdstrekking van het boek is juist uitgedrukt in den titel: „Der heilige Krieg im alten Israel". Schwally maakt ernst met de nieuwere en juiste beschouwing, dat de oorlog in Israël behoort tot de „Sacralaltertümer". „Der Krieg" — zoo heet het b.v. blz. 59 en elders — ist ein fortgesetzter und hochgesteigerter Opferdienst". Van de meeste gebruiken en ceremoniën bij het oorlogvoeren valt het hem gemakkelijk dit aan te toonen en heeft hij zoo wat alle uitleggers aan zijn zijde. Maar ook daar, waar hij niets nieuws geeft, zet hij de zaken toch zóó voortreffelijk en duidelijk uitéén, dat men niet licht zal wenschen, dat deze bladzijden niet geschreven waren.

Doch daarnaast heeft hij ook zeer oorspronkelijke denkbeelden. Ik denk b.v. aan zijn opvatting van Deut. 20 vs. 5—8 (blz. 74—99). Oppervlakkig gelezen zijn dat wonderlijke voorschriften. Er wordt in bepaald, dat iemand, die pas gehuwd is, of een wijngaard geplant of een huis gebouwd heeft, ja dat iemand, die laf of versaagd is, niet mede ten strijde behoeft te trekken! Zoo lang men daarin humanitaire bepalingen ziet, zal men ze wel met Wellhausen voor een later toevoegsel moeten houden van een zeer onpraktisch schriftgeleerde, hoewel Kuenen daartegenover niet geheel ten onrechte opmerkte, dat „het idealisme van den Deuteronomischen wetgever ook wel elders met de eischen der werkelijkheid in conflict is". Doch welk een geheel ander licht gaat er over dit alles op, wanneer men met Schwally daarin ziet een overoude bepaling op religieuzen grondslag. Dan is het de *taboe* der daemonen, die den Israëliet in de genoemde omstandigheden onrein maakt om den heiligen oorlog mede te maken.

Of Schwally soms niet wat ver gaat in zijn beweringen? Misschien wel. Zoo b.v. als hij de *nebiim* uit Samuël's tijd voor een „dritte Art der kriegerischen Besessenheit" houdt (blz. 103 v.). Maar daartegenover teekent hij m. i. weer voortreffelijk de oude Naziraeërs (natuurlijk niet die van de Priesterwet) als heilige Krijgers. En vooral op de raadselachtige figuur van Simson laat hij het rechte licht vallen als hij dezen held vergelijkt met de *Berserker's* van het Skandinavische Noorden.

Een paar opmerkingen ten slotte. Op blz. 8 heeft S. het over de begrippen *ẓedeq* en *ẓedāqā* in Jez. 45 : 8, 51 : 5 en Jez. 46 : 13 v., waar de oorlog als Godsgericht beschouwd wordt. Ik wil den geachten auteur doen opmerken, dat hoogstwaarschijnlijk daarin nog de oorspronkelijke beteekenis van den stam *ẓdq* uitkomt. M. i. moet men verder teruggaan in de etymologie dan Kautzsch e. a., die de grondbeteekenis zoeken in het „Normgemässe". Als men meer gelet had op den ouderdom onzer O. T.ische bronnen, dan zou men opgemerkt hebben, dat in de oudste plaats, waar *ẓedaqa* aan Jahve wordt toegekend, in Ex. 9 : 27, van een kampstrijd tusschen den God van Israël en den Egyptischen Pharao met zijn goden sprake is. En deze beteekenis van „overwinning", heeft het woord ook nog in den term *Ẓidqōth Jahve*, de magnalia Dei, verg. in Zach. 9 vs 9 *Ẓaddīq wenōsja'*. Later is de kampstrijd een rechtstrijd geworden, van daar, dat *hiẓdīq* „vrijspreken" beteekent.

En ten laatste. Bij wat S. op bl. 67 v. naar aanleiding van Deut. 23 vs. 13, 14 over „die Notdurft des Kriegers" medegedeeld kan nog het volgende gevoegd worden. Dat „der homo cacans dämonischen Einflüssen besonders zugänglich" was volgens de antieke opvatting, straalt nog door in het verhaal van den Thalmud (Berachōth 23 [a]), waar van Rabbi Jochanan verhaald wordt, dat hij steeds de tefillīn (de gebedsriemen) mede nam naar „een zekere gelegenheid". Want daar houden zich bij voorkeur de daemonen op (vergl. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 41).

Groningen. G. Wildeboer.

F. Holthausen, Altsächsisches Elementarbuch. (Sammlung von Elementarbüchern der altgermanischen Dialekte, herausgeg. von W. Streitberg. V). Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1899. (Pr. M. 5).

Het schrijven van een „Elementarbuch" levert eigenaardige moeilijkheden op. Voortdurend heeft zich de auteur de vraag te stellen: wat moet er, met het oog ter eene

zijde op het wetenschappelijk, ter andere zijde op het elementair karakter des werks, vermeld worden, wat niet? wat ware hier te geleerd, wat te elementair te achten? Een strenge en algemeen bevredigende consequentie in dezen vol te houden is ondoenlijk. En wanneer nu Holthausens boek weleens hier of daar den indruk maakt hetzij van onvolledigheid hetzij van te groote volledigheid, dan zal geen billijk beoordeelaar hem deswege een verwijt willen doen hooren; te minder, zoo hij tevens beseft rekening te moeten houden met de bezwaren, die zich bij de bewerking van het Oudsaksisch taalkundig materiaal voordoen, en de erkenning laat gelden, dat dit „Elementarbuch" doorloopend de kenmerken vertoont van een streng wetenschappelijken, met zorg, liefde en nauwkeurigheid verrichten arbeid en mitsdien voorbestemd is om aan de studie van het Oudsaksisch groote en velerlei diensten te bewijzen. Geen oogenblik aarzelt daarom ondergeteekende zijn ingenomenheid met dit leerboek te betuigen, een ingenomenheid van dien aard, dat daaraan geen afbreuk wordt gedaan door de talrijke (trouwens grootendeels bijzaken betreffende) op- en aanmerkingen, waartoe zijns inziens Holthausens werk aanleiding geeft en waarvan enkele hier kort mogen aangestipt worden.

In § 30 wordt de mogelijkheid gesteld, dat *hālag* 'heilig' en *lāra* 'Lehre' Friesche elementen in den Saksischen tekst zouden representeeren. Edoch in 't Friesch komen deze woorden niet voor met *ā*, maar met *ē*. — De in § 54 en 213 voor *mahlian* 'sprechen', *lēhni* 'unbeständig' aangenomen spirantische qualiteit der gutturaal is kwalijk te rijmen met de latere synkope van dien consonant. — Dat vóór *rd* in M „Schwanken" van den umlaut zou heerschen (z. § 79), is min juist; het bedoelde verschijnsel is alleen waar te nemen, wanneer de syllabe tevens met *w* aanvangt (vgl. *Idg. Forsch.* 5, 348). — Aan *siaha* 'videam' als compromisvorm uit *sia* en *seha* (z. § 83) valt moeilijk te denken, aangezien toch het bestaan van een vorm met *h* het gelijktijdig bestaan van een vorm zonder *h* uitsluit. — Waarom voor *sundon* 'sind' zijn toevlucht te nemen tot de bewering (z. § 84 Anm. 3), dat „der Uebergang von *i* zu *u*" hier het gevolg kon wezen van „Unbetontheit"? Ligt het niet veeleer vóór de hand in het éénmaal aangetroffen *sundon* een schrijffout te zien voor *sindon*, dat in dezelfde bron (*Fr. Heb.* 41, 25) en voorts nog vaak elders te vinden is? — De raadselachtige vorm van het adv. *sō* verlokt H. tot het aannemen der mogelijkheid van een prototype **swau* (z. § 99). Doch waar moet dan die *-u* vandaan gekomen zijn? — Een lapsus is zonder twijfel de vermelding van *bundi* 'er bände' (z. § 151 Anm. 2) onder de gevallen, waarin een *-i* door „Neubildung" ontstaan is: de vorm behoort als op een prototype **bundīþ* berustende tot de in § 151 opgesomde, waarin aan een oorspr. door een conson. gevolgde *-ī* volgens bekende klankwetten een os. *-i* moet beantwoorden. — Niet licht begrijpelijk, althans voor een tiro niet volkomen duidelijk is het in § 151 Anm. 3 gezegde: „Wie *i* wird auch altes *j* behandelt, das im Auslaut vokalisiert ist, vgl. *net* 'Netz' (= **nett*) gegenüber *heri* 'Heer'." — Bij de behandeling der *w*-synkope wordt (z. § 164) van het verdwijnen dier semivocaal tusschen twee *ĭ*'s niet gerept. Toch zijn vormen, als *thī* ancillae, *Godesthī*, *nīan* in *Nīanhūs*, *nīgemo*, *nīgean* (jongere formaties naar *nī* uit **niwi*), het mnd. *hīsch* familia (uit *hīwiski*) (z. *Idg. F.* 5, 190. 350) nog al gewichtige getuigenissen, die niet ter zij mogen worden geschoven of, zooals in § 168 (met *Nīanhūs*, *nīgemo*, *nīgean*) geschied is, door 't aannemen van een klankproces „Uebergang von *iuw* in *ī* mit *g*-Einschub" behooren te worden verklaard. — In § 181 lezen we „Vor *j* ist keine Verdoppelung eingetreten, vgl. *swerian* 'schwören'." Ware hier niet de formuleering te verkiezen: „Zwischen *r* und *j* entstand anorganisches *i*, infolge dessen nach *r* keine Verdoppelung eintrat"? — In § 203 („In der Verbindung *lþ* ist *þ* durch die Mittelstufe der stimmh. Spirans zu as. *d* geworden, vgl. *bald* 'kühn', got. *balþs*, *gold* 'Gold', got. *gulþ*, *faldan* 'falten', got. *falþan*, *wildi* 'wild', got. *wilþeis*") ware 't wenschelijk geweest een scheiding te maken tusschen de in den auslaut uit *þ* voortgekomen (etymologisch door *d* voorgestelde) *t* en de in den inlaut uit *đ* ontwikkelde *d*. — Na de paragraaf, waarin op de verzachting der „im Silbenanlaut bei stimmhafter Umgebung" staande *s* wordt gewezen, zegt paragr. 211 „Dasselbe ist der Fall vor *d*: *lōsda* 'löste'. Ein stimmloses *s* hätte hier das *d* in *t* verwandelt, vgl. *kusta* 'küsste'." Duidelijker ware hier misschien de bedoeling der woorden geworden, indien er tevens was opgemerkt, dat de sisklank van *lōsda* zijn zachte qualiteit aan *lōsian* enz. had ontleend en aan deze qualiteit de *d* in plaats van *t* in 't suffix te danken is. — Waarom, zoo vraagt men bij 't lezen van § 215, zijn hier de vormen met de vroegtijdige synkope van *h*, nam. *weslon*, *-ean*, *thīsla*, *wastum*, *lastar*, *niusian*, niet gezamenlijk vermeld als getuigenissen voor het verdwijnen der gutturale spirans vóór *s* + consonant? En waarom in de Anm. dierzelfde paragr. *liomo* (uit *liohmo*) geplaatst naast *niusian* enz.? — In verband met *wassan*, *egithassa*, *was* enz. (uit *wahsan*, **egithahsa*, **wahs* enz. z. § 215) ware als een jongere reflex van **ēgiso* wel *ēsso* te verwachten, doch niet *ēkso*, zooals H. § 233 aanneemt. — Zouden *brugkia*, *giwicge*, *wecke*, *rukkin* 'von Roggen' niet eer als getuigenissen voor een os. media *gg* moeten gelden, dan (z. § 235 Anm. 1) als „ags. oder hd. Schreibungen"? En kan er wel getwijfeld worden aan de explosieve qualiteit der gutturaal van *segg*? — Op grond van feitelijke gegevens (vgl. *PBB.* 21, 488 noot) is wellicht voor het uit *-es* voortgekomen genitief-suffix *-as* niet in de eerste plaats aan phonetische (z. § 265, 1 en 128), maar aan analogische ontwikkeling te denken. — Min waarschijnlijk is een in § 324 als type voor den gen. sg. der vrouw. consonantstammen aangenomen *burges*; zulk een *-es* druischt in tegen hetgeen we in dezen in de andere Germ. dialekten waarnemen en de gegevens, waarop het zou moeten berusten, zijn uiterst zwak: *nahtes* bewijst natuurlijk niets (vgl. *PBB.* 20, 514), *milukas* staat in de Werd. gl. 96, 34 in verbinding met *bluodas*, en *burges* kan gevoegelijk, evenals de dat. sg. en de nom. acc. pl. *burgi*, als het gevolg gelden van een hier onvermijdelijken invloed der

fem. *i*-declinatie. Diensvolgens zouden dan de § 299 als analogieformaties naar de consonantische verbuiging voorgestelde genitiven *weroldes*, *auunstes*, *custes* een andere verklaring vereischen (vgl. daarover alsook over *giburdies*, dat hier geheel buiten rekening dient te blijven, *PBB.* 20, 513 vlg.). — In § 336, 1 wordt gewezen op de vormen *thea*, *thia*, *thi*, *thei*, die in M en C als nom. sg. masc. van het demonstratief zouden gebezigd zijn. Raadpleegt men evenwel de betrekkelijke plaatsen, dan blijkt het, dat, met uitzondering van M 969 (*thea*), men hier niet met een demonstratief, maar met een relatief te doen heeft (z. ook *PBB.* 21, 458). — Vreemd klinkt hetgeen men § 384 leest: „Die Zahlen 70—90 werden nach alter Weise durch Vorsetzung des aus ae. *hund*-entstellten *ant-*, *at-* vor eine besondere Form der Einer gebildet". Wat moeten we onder een verknoeiing van *ant-* uit *hund-* verstaan? En wat ware dan die „besondere Form", die we in *a(n)tsībunta* 70, *antahtoda* 80 zouden aantreffen? Hebben we hier wel met iets anders te doen dan met een verbinding van het ordinale en een „tiental" uitdrukkend substantief *ant*?

Dit als bewijs van des referents belangstelling in Holthausens arbeid op het gebied der Oudsaksische grammatica. Daaraan sluite zich voorts een wensch aan: in verschillende punten (als o. a. het aannemen voor het Oudsaksisch eener in de beklemtoonde syllabe uit *e* vóór *u* van den uitgang ontwikkelde *i*, eener uit *ō* vóór een doffe vocaal voortgekomen *ū* in *dūan* etc., eener oorspronkelijk met de Angelsaksische apokope-wet overeenstemmende behandeling van *-u*) heeft H. aan de jongste onderzoekingen op Germanistisch terrein zijn adhaesie geschonken; in andere punten heeft hij niet ingestemd; moge hij weldra elders (het „Elementarbuch" was daarvoor niet de geschikte plaats), de gronden uiteenzetten, die hem tot die nietinstemming genoopt hebben. Een hierdoor uit te lokken zakelijke discussie kan niet anders dan de wetenschap ten goede komen.

Groningen. W. van Helten.

Thomas Kyd's Spanish Tragedy, herausgegeben von J. Schick. I. Kritischer Text und Apparat mit 4 Faksimiles aus alten Quartos. (Litterarhistorische Forschungen, herausgegeben von Dr. Jos. Schick und Dr. M. Frhr. v. Waldberg, XIX). Berlin, Emil Felber. 1901. (Pr. M. 7).

It never rains but it pours! Tot voor enkele jaren, moesten zij die dit allerbelangrijkste stuk wensten te bestuderen, zich tevreden stellen met de over 't algemeen treurige afdrukken — Hazlitt niet te na gesproken — in zulke verzamelingen als Dodsley en Hawkins.

Daar volgt op eens uitgave op uitgave! In 1897 geeft Manly een door Schick terecht geprezen krietiese afdruk in zijn *Specimens of the Preshaksperean Drama* (II), in 1898 volgt Schick met zijn voorlopige uitgave in de Temple Dramatists en nu krijgen we op eens twee nieuwe uitgaven: niet alleen de hierboven genoemde, want zo goed als tegelijker tijd verscheen de door Schick al genoemde publicatie: *The works of Thomas Kyd ...* by Frederick S. Boas [1]).

[1]) Oxford, At the Clarendon Press. MDCCCCI.

En als de belangstelling in Kyd, nu reeds groot, noch steeds zal blijken te wassen, is dit aan deze beide laatste uitgaven te danken. Maar aangezien mijn taak hier slechts is 't werk van Schick te bespreken, moet ik van de Oxfordse 'Gesamtausgabe' afscheid nemen en doe dit met de opmerking dat *Kyd-students* hierin hun gading zullen vinden: 't schijnt mij eén van de degelikste uitgaven van 16e eeuwse teksten, die ooit door een Engelsman in 't licht zijn gestuurd.

Ook voor Schick's werk heb ik niet veel anders dan lof. Hij geeft ons hier noch pas 't eerste deel van zijn arbeid. „Eine litterarhistorische Einleitung, sowie einen erläuternden Kommentar hoffe ich folgen zu lassen". Onder die omstandigheden doet de recensent 't verstandigst 't nu bij een blote aankondiging te laten en een oordeel over 't geheel uit te stellen tot de bespreking van de *cetera quae desunt et quae maxime desiderantur*.

Met een enkel woord geef ik de inhoud op; 1⁰ een beschrijving van de oude kwartos; 2⁰ een hoofdstuk, waarin de verhouding van die kwartos tot elkaar besproken wordt; 3⁰ 'n krietiese waardering van de nieuwere uitgaven; 4⁰ de 'Kritische Prinzipien für die vorliegende Ausgabe'. Daarna de tekst met de variae lectiones (de bekende *Additions* van 1601 door Jonson worden apart gedrukt; ook met hun varianten), en daarna een 'Textkritischer Anhang', waarin een aantal van zijn lezingen toegelicht worden.

Een enkele opmerking hier. Op p. XV haalt Schick een plaats aan uit Herbert's *Typographical Antiquities* (door Herbert uit een naar 't schijnt nu verloren gedeelte van de *Stationers' Registers* geciteerd), die volgens hem „ziemliche Wichtigkeit für die englische Faustforschung besitzt". We lezen daar in een besluit van 18 December 1592: „Yt is ordered that if the book of Dr. Faustus shall not be found in the Hall Book entered to Rd. Oliff before Abell Jeffes claymed the same, which was about May last, That then the said copie shall remayne to the said abell his proper copie from the tyme of his first clayme". M. a. w. in Dec. 1592 is er sprake van een uitgave van een „book of Dr. Faustus." Terecht vraagt Schick zich af of hiermee ook een uitgave van Marlowe's drama bedoeld kan zijn. Dat we nu op dit ogenblik bij die woorden 't eerst aan het Faust-book denken d. w. z. aan de prozatekst (vooral nu ik die onder de tietel „The English Faust-book of 1592" bij de vakgenoten heb ingevoerd!) mag ons niet op 't dwaalspoor brengen. Want hoewel *book* zo ver ik weet noch niet in de betekenis *drama* is gevonden (de betekenis: libretto van een opera komt er dicht bij, maar is toch noch niet 't zelfde), is er niets geen bezwaar dit in de algemeene betekenis van werk hier op te vatten en 't op een drama te doen slaan. Men zie b.v. de 'entry' in diezelfde Registers van Marlowe's drama als „a booke called the plaie of Doctor Faustus" [1]).

[1]) Ward, *Old English Drama*⁴ p. LXXX; mag ik vakgenoten op deze vierde, vooral wat de Faust betreft, zeer vermeerderde uitgave opmerkzaam maken?

En als we dan bedenken dat in dat zelfde jaar 1592 er van de Engelse prozatekst een uitgave verschenen was, gedrukt door Thomas Orwin *and are to be solde by Edward White* (de door mij uitgegeven tekst), en dat in 1596 Edward White zich de *History of the Damnable Life and Deserued Death of Doctor John Faustus* (d. w. z. de prozatekst) verzekert *he havinge thinterest of abell Jeffes thereto* (Schick l.l. geciteerd uit Arber III, 63), m. a. w. dat in 1596 White van Abell permissie gekregen of gekocht heeft de prozatekst uit te geven, dan wordt het wel waarschijnlik dat we hier met twee verschillende werken te doen hebben — want waarom zou er in dat zelfde jaar 'n tweede uitgave van de prozavertaling verschijnen? zo zeer schijnt 't niet in trek geweest te zijn —, en dat hier dus werkelik het drama bedoeld werd. Maar ongelukkig is hier niet met zekerheid te spreken, want die White schijnt het met de eigendom niet zo nauw genomen te hebben — zie Schick's interessante mededelingen, — en de mogelikheid is niet uitgesloten dat zijn uitgave van 1592 een roof-uitgave was. In elk geval, al zou Marlowe's drama hier bedoeld worden, van een uitgave schijnt toen niets gekomen te zijn. Altans de bovengenoemde, van *a booke . . . the plaie of Dr. Faustus*, is van 1601.

Een tweede opmerking betreft Schick's tekst. Hij verandert daarin meer dan mij lief is. Men bedenke dat S. een unieke gelegenheid had, die menigeen hem benijden zal, om (zonder enige Rücksicht op de *general reader*, die bête noire van een wetenschappelik uitgever) zijn tekst zo diplomaties mogelik af te drukken, want hij wist al sedert jaren dat hij de tekst tweemaal zou kunnen uitgeven: eens in zijn eigen verzameling — wetenschappelik, — en eens in de juist meer voor die *general reader* bestemde Temple Dramatists bij de firma Dent in London. Schick bestrijdt Daniel die een facsimile uitgave zou willen hebben. Welnu, hoe meer zogenaamde diplomatiese afdrukken ik onder de ogen krijg, des te meer zou ik er toe kunnen komen 't met die opienie eens te zijn. Men versta mij wel: voor een eerste wetenschappelike uitgaaf. Daarbij zou ik, bij gebrek aan een facsimile, een volkomen zuivere tekstafdruk willen zien liefst pagina voor pagina; zónder verbetering van drukfouten, want dikwels blijkt 'n drukfout 'n schrijffout te zijn of 'n *blunder* van de schrijver (ik herinner b.v. aan *Wertenberg* in Marlowe's Faust; zie mijn *Notes* p. 7); zónder interpunctie, want interpungeren is interpreteren en is vooral het verduisteren van 'n mogelike betere interpretatie; zónder verbetering van 't rytme want wie zegt ons dat zelfs de beste dichter niet 's een regel geschreven hebben kan die ons niet mooi of niet goed voorkomt; met opgave van de signaturen, maar ook en vooral van de zogenaamde custoden; men zie hieronder. Ik weet wel dat ik deze teorie zelf niet geheel en al in praktijk gebracht heb, maar zulk een overtuiging vestigt zich pas langzaam: ce n'est qu'en forgeant que l'on devient forgeron. En waarom dit alles? Omdat, naar mijn opvatting, een uitgever zijn lezers zo veel mogelik in staat moet stellen zelf te oordelen, niet alleen om hem, de uitgever, te kontroleren, maar ook en vooral, om zelf ontdekkingen te kunnen maken. M. a. w. een eerste [1]) uitgever moet zijn eigen opienie zo veel mogelik buiten de tekst houden en er zich toe bepalen zijn licht in de krietiese en uitleggende noten — desnoods in de inleiding — laten schijnen.

Als iets mij in deze overtuiging versterkt heeft, ja, ik mag zeggen, tot deze misschien wel ietwat ten spits gedreven formulatie mede-aanleiding heeft gegeven, dan is het een passage uit Schick's werk zelf, waarop ik des te eerder mij veroorloof de aandacht te vestigen — hopende dat de redaksie er mij de plaats wel voor af wil staan — omdat het niet alleen 'n kapitale kwestie geldt maar ook een schitterend getuigenis aflegt voor de scherpzinnigheid van Professor Schick. 't Betreft de vraag naar de prieorieteit van de ongedateerde kwarto uit het British Museum en die van 1594 te Göttingen. 't Sterkste bewijs voor zijn stelling dat 1594 na de andere gedrukt is, vindt Schick in een plaats uit de tekst zelf, die bij hem op p. 99 aldus afgedrukt staat:

So shall my wombe be cursed for his sake;
And with this weapon will I wound the brest,
The haples brest, that gaue *Horatio* suck.
She Stabs her selfe
(Scene III)
Enter Hieronimo enz. enz.

De enige noot onder aan de pagina betreft een lezing *That* voor *The* (haples brest). In de 'Textkritischer Anhang' niets. Ik geloof wel dat niemand hier iets bizonders in zoeken, laat staan vinden zal. Maar vergelijk nu eens diezelfde passage in de twee genoemde kwartos; dan vinden we heel wat anders.

De ongedateerde kwarto heeft:

So shall my wombe be cursed for his sake,
And with this weapon will I wound the brest, { She stabs
The haples brest that gaue *Horatio* suck. { her selfe
Enter

en die van 1594:

So shall my wombe be cursed for his sake, { She stabs
And with this weapon will *I* wound the brest, { her selfe
Enter
The haples brest that gaue *Horatio* sucke.
Enter *Hieromino*.

Er kan geen twijfel aan zijn (zie Schick p. LVII): 1594 drukte van de ongedateerde tekst af, — welnu móet men nu niet tot de konkluzie komen dat zulk een element voor de appreciatie van belangrijke vraagstukken geheel en al verloren gaat bij zogenaamde 'krietiese' afdrukken? Men antwoorde niet dat 'n uitgever daar is om zulke dingen te zien, — niet iedereen bezit de scherpzinnigheid

[1]) In verband met 't feit, dat ik deze beschouwingen vastknoop aan een niet-eerste uitgave, kan 't geen kwaad er bij te voegen dat m. i. zulk een tekstafdruk liefst de eerste zijn moet, maar dat die in elk geval eens gegeven moet worden, om 't álle belangstellende mogelik te maken, zich onafhankelik van de uitgever over 't „ruwe materiaal" een oordeel te vormen. Wil een uitgever zich niet, voor wat hij aan verbeteringen enz. te geven heeft tot de noten en inleiding beperken, dan moet hij twee teksten geven (en dat had Schick zo mooi kunnen doen!) één strikt diplomatiese en een 'verbeterde.'

van Dr. Schick. Of dat men 't dan maar zelf moet gaan onderzoeken, — *non cuivis contingit adire Museum Britannicum!*

Ik zou over die tekst noch meer willen zeggen en ook over deze principiële vraag noch uitweiden, maar ik heb al meer dan genoeg plaats ingenomen en hoop dus bij de verschijning van het tweede deel op deze hoogstbelangrijke tekst terug te komen.

Die inleiding en die noten, — ze zullen 't dessert zijn van de maaltijd, waarvan we nu al de hoofdschotel — en een *hors d'œuvre!* — te genieten hebben gekregen.

Gent. H. Logeman.

Hugo Willrich, Judaica. Forschungen zur hellenistisch-jüdischen Geschichte und Litteratur. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1900. (Pr. M. 5.60).

De inhoud van bovengenoemd werk is, in 't kort, als volgt:

Cap. I, § 1 handelt over den historischen achtergrond van het boek Esther en de beteekenis van het Purimfeest. De aanteekening aan het slot van den Griekschen tekst, door Willrich zelf in 1895 in zijn *Juden und Griechen* en laatst nog door Schürer als onbruikbaar afgewezen, is bij nader beschouwing volkomen betrouwbaar en een blik in Strack's *Dynastie der Ptolemäer* leert ons dat zij alleen slaan kan op Ptolemaeus XIV en op het jaar 48/47. De hier genoemde Dositheos, die den Griekschen tekst van Esther in Alexandrië zal hebben gebracht, vindt Willrich terug in den vertrouweling van Hyrkanos II en Herodes, vermeld bij Jos. Ant. XIV, 236. Volkomen in overeenstemming met dezen datum is het feit, dat het boek de weerspiegeling is van toestanden uit den laatsten Ptolemaeëntijd en het jaar 48/47, waarin den Joden van Alexandrië van den kant der laatste Kleopatra een algeheele uitroeiing dreigde, is, als geen ander, geschikt voor de poging het Purimfeest in Alexandrië populair te maken. De Alexandrijnsche Joden waren in die dagen juist in een stemming om het boek Esther te beschouwen als een hoogst welkome lektuur. Eene nadere beschouwing van de hoofdfiguren van het boek, brengt W. tot de conclusie dat voor Ahasveros Ptolemaeus II Euergetes, voor Vasti Kleopatra II, voor Esther Kleopatra III en Eirene, 's konings maitresse, geposeerd hebben. De figuur van Mardochai is een vereeniging van vier personen, Onias den hoogepriester met zijn beide zonen Ananias en Chelkias, en Dositheos, zijn medgezel. Het Purimfeest is het feest ter herinnering aan de stichting der Joodsche militaire colonie onder Philometor; de *κλῆροι*, door den onbekenden schrijver als „loten" opgevat, zijn niet anders dan de stukken land, door den koning aan Onias c. s. cadeau gedaan. Met deze laatste opvatting strookt het wereldsch karakter van het boek en de geest, die het geheele boek ademt, past volkomen in het milieu van canailles waarmee Herodes de Groote zich heeft omringd.

In § 2 wordt dan het boek Judith aan een kritiek onderworpen en geleerd dat Holofernes en Bagoas niets te maken hebben met Artaxerxes III Ochos en dat de achtergrond van het boek te vinden is in den tijd van Demetrios I. Deze is dan Nabuchodonosor en Timarchos van Babylon is Arphaxad. De Joodsche toestanden beantwoorden aan de verhoudingen in het begin van Jonathan's regeering. Het boek is geschreven tusschen 157 en 153; de schrijver is de eerste, ons bekende, Phariseër.

In een kort aanhangsel wordt verder nog ontwikkeld dat al de gewelddadige maatregelen, aan Ochos toegeschreven, absoluut onbetrouwbaar zijn.

Cap. II behandelt de herkomst der Grieksche en Romeinsche akten bij Josephus e. a. Philo c. s. brengen keizer Gajus een verdedigingsschrift voor de Alexandrijnsche Joden, een uittreksel uit een veel lijviger geschrift dat zij vroeger door bemiddeling van Agrippa II aan den keizer hadden gezonden. Hierin waren verscheidene oorkonden opgenomen, die, door velerlei vervalschingen vermeerderd, gebruikt zijn door Josephus en den interpolator van I Makk., waaruit de verschillen tusschen deze beiden te verklaren zijn. Het is de taak der kritiek deze valsche documenten op te sporen en zoo den tekst van I Makk. te zuiveren. Volgt dan de aanwijzing van eenige valsche stukken.

Cap. III behandelt nog eens de kwestie van Hekataios en den Pseudo-Hekataios. De inhoud van de bij Aristeas en Josephus geciteerde fragmenten van Hekataios komt volstrekt niet overeen met den inhoud van den echten Hekataios van Abdera. Pseudo-Hekataios spreekt van een vervolging van den Jahwehdienst; dus moet hij na den tijd der Makkabeën geleefd hebben. Naar dienzelfden tijd wijst zijn beschouwing van de toestanden in Judaea. Wat Aristeas en Josephus ons van Hekataiosfragmenten opdisschen verdient geen vertrouwen. De Aristeasbrief is gemaakt na 33 n. Chr.; Pseudo-Hekataios is niet veel jonger.

In het laatste Cap. bespreekt W. de verhouding van II Makk. tot Jason van Cyrene. Jason's werk ging verder dan de dood van Judas; hij heeft I Makk. niet gebruikt, wel de Alexandrijnsche verzameling van akten en Polybius, dien hij vervalscht heeft. Hij brengt Egyptische toestanden uit den Romeinschen tijd over op Jerusalem onder Epiphanes; hij ontleent zijn schilderingen aan III Makk. en IV Makk., welk boek een zuiverder voorstelling geeft dan Jason. Hij heeft op zijn vroegst geschreven onder Claudius. II Makk., een uittreksel uit Jason, kan dus niet vóór de 2e helft v. d. eerste eeuw n. Chr. ontstaan zijn; het boek is geschreven niet lang na 70, ter opbeuring van de Joden na de verwoesting van Jerusalem.

Het is ondoenlijk een werk, waarin zóóveel gewaagde hypothesen en zóóveel overijlde conclusies door elkaar heen loopen, in een paar kolommen van het *Museum* aan een uitvoerige kritiek te onderwerpen. Ik zal me dus tot een paar opmerkingen bepalen, daarbij Cap II aan meer bevoegden ter beoordeeling overlatend.

Vooreerst het boek Esther. De zending van Dositheos en zijn zoon heeft ten doel het *κλῆροι*-feest, dat reeds lang in de provincie, zouden wij zeggen, gevierd werd, ook in Alexandrië in te voeren, toen de Joden aldaar door het gemeenschappelijk gevaar wat dichter kwamen

te staan bij den Oniastempel. Nu was het natuurlijk, zegt W., gewenscht het speciale karakter van dit feest wat te maskeeren en zoo kwam de schrijver van Esther op het idee de andere beteekenis van *κλῆρος*, n.l. lot, voor zijn roman te gebruiken en op deze wijze is de overigens volstrekt raadselachtige verklaring van den oorsprong van het feest, die wij in Esther vinden, heel eenvoudig verklaard! „eine herzlich ungeschickte Verdrehung des Sachverhaltes", welke woorden ik, maar in een anderen zin, geheel onderschrijf. Want dit is wel een zeer bizondere gissing! De priester aan den Oniastempel, die stemming wil maken voor het oude *κλῆροι*-feest, maakt er, graecus als hij is, een „feest der loten" van, maar in zijn overgroote blijdschap over dezen genialen inval vergat hij deze loting tot het middelpunt van zijn verhaal te maken, waardoor het volmaakt een raadsel is hoe de Joden dat feest zóó hebben kunnen noemen. Vervolgens laat hij het „zum Gebrauch für alle Juden, speciell die Palästinas ins Hebräische übersetzen" (pag. 15) — maar het boek was immers voor Alexandrië bestemd! — na welke manipulatie Dositheos het als een vertaling uit Jerusalem komende — immers „was von Jerusalem kam machte den Alexandrinern natürlich mehr Eindruck als ein anderswo erschienenes Buch" (pag. 27) — in Alexandrië invoerde. Wat de zaak nog raadselachtiger maakt is dat de vertaler in het Hebreeuwsch zich zóó in de gefingeerde Perzische toestanden inwerkt dat hij, in plaats van een Hebreeuwsch woord een Perzisch woord פור gebruikt ter vertaling van het Grieksche *κλῆρος*, wat blijkbaar zóó in den smaak valt dat het in de verbasterde vormen *φρουραι* (*φρουριμ* of *φρουρωμ*) zelfs in den Griekschen (den oorspronkelijken of den uit het Hebreeuwsch terug vertaalden?) tekst wordt opgenomen en het oorspronkelijke Grieksche woord geheel verdringt; zeker tot groote voldoening van den schrijver, daar het speciale karakter van het feest niet beter kon worden gemaskeerd.

Of een Hebreeuwsche vertaling voor alle Joden en speciaal voor die van Palestina bestemd, gemaakt in het jaar 48/47, er wel zóó zal hebben uitgezien als onze Esthertekst?

Hoe is ten slotte de onderstelling dat een boek, dat het *κλῆροι*-feest tot achtergrond heeft, te rijmen met den zoo frappant exclusieven, anti-heidenschen geest van Esther? De hypothese van de prioriteit van den Griekschen tekst moet zeer nadrukkelijk worden afgewezen; maar dan vervalt ook iedere conclusie die W. trekt uit het woord *γάμος* van I, 5, waar de Hebr. tekst מִשְׁתֶּה heeft. En wanneer Niese in zijn laatste opstellen, *Kritik der beiden Makkabäerbücher* (*Hermes* 1900) gelijk heeft dat II Makk. geschreven is 125/4 v. Chr. dan dient W. zijn hypothese zoo spoedig mogelijk terug te nemen daar II Makk. 15, 36 reeds spreekt van een *ἡμέρα Μαρδοχαϊκή*. Tegelijk vervalt dan ook alles wat W. in Cap. IV gezegd heeft over Jason en zijn verhouding tot III en IV Makk.

Evenmin kan ik Willrich's standpunt in de Hekataioskwestie innemen. Hij beweert dat het fragment dat we vinden bij Diod. Sic. XL, 3 het eenige is wat de (echte) Hekataios van de Joden wist; dit volgt noch uit de woorden van Diod. noch uit den inhoud van het fragment zelf, welks schrijver hier en daar aardig op de hoogte blijkt te zijn en vol belangstelling voor de eigenaardigheden van het Jodendom inlichtingen blijkt gevraagd te hebben aan der zake kundigen. Met veel waardeering spreekt hij over hen; behalve hun exclusivisme en hunne afwijkende gewoonten vindt hij bij hen niet dan te prijzen, zoodat ik het oordeel van Philo van Byblos bij Origenes, contra Celsum I, 15: „*εἰκὸς αὐτὸν συνηρπάσθαι ὑπὸ τῆς παρὰ Ἰουδαίοις πιθανότητος*" wel begrijpelijk vind en volstrekt niet kan toegeven dat dit oordeel niet slaan kan op de bij Diod. bewaarde fragmenten. De opvatting dat er Jos. Contra Apionem I, 191 sprake is van een godsdienstvervolging kan ik evenmin billijken; wanneer we hier denken aan het voortdurende geharrewar met de Samaritanen (*κακῶς ἀκούοντες ὑπὸ τῶν ἀστυγειτόνων* cet.), is de plaats volkomen duidelijk. Maar dan vervalt hiermeê tegelijk de door W. gevonden polemiek van den Pseudo-Hekataios tegen den echten, alsmede — en dit is het belangrijkste — de dateering van de Hekataiosfragmenten bij Josephus en Aristeas nà den Makkabeëntijd.

Dat Judaea in den tijd vóór de Makk., met uitzondering van Jerusalem, geen vestingen gehad heeft, geloof ik met W. maar — waar zegt Hekataios het tegenovergestelde? Toch zeker niet met de woorden (c. A. p. 197): *ἔστι γὰρ τῶν Ἰουδαίων τὰ μὲν πολλὰ ὀχυρώματα κατὰ τὴν χώραν καὶ κῶμαι, μία δὲ πόλις ὀχυρὰ κ.τ.λ.*? Maar dan vervalt ook de conclusie (pag. 96) dat deze beschrijving alleen past op den tijd na de Makk.

Maar ik moet eindigen, want ik vrees dat deze aankondiging toch reeds te lang geworden is. W.'s boek getuigt van veel belezenheid en kennis, maar het is jammer dat de schrijver, die zooveel aan kritiek onderwerpt, niet wat meer aan zelfkritiek heeft gedaan.

Schiedam. J. L. Liezenberg.

Karl Lamprecht, Zur jüngsten deutschen Vergangenheit. I. (Deutsche Geschichte. Erster Ergänzungsband). Berlin, Gaertner, 1902. (Pr. M. 6).

De groote *Deutsche Geschichte* van Lamprecht was in 1895 met Bd. 5, 2 gevorderd tot den Westfaalschen vrede maar sedert niet verder voortgezet (vgl. over het werk: *Mus.* I, 71; IV, 194); en had aanleiding gegeven tot een langen en heftigen pennestrijd over beginselen en wijze van uitvoering (vgl. *Mus.* V, 200), die deed betreuren, dat de schrijver het werk zelf niet liever voortzette. In een der laatste polemische geschriften verklaarde hij echter, dat hij zijn arbeid ongetwijfeld weder zou opvatten, nu de grondbeginselen, waarvan hij was uitgegaan, zoo uitvoerig van alle zijden waren bezien, bestreden en verdedigd. Thans is plotseling een nieuw deel verschenen en wel een .... over de allerlaatste periode der Duitsche geschiedenis in de 19[de] eeuw, of liever het eerste van twee deelen, die de periode na 1870 zullen behandelen. De schrijver verdedigt in zijn „Vorwort" het voorloopig overslaan van de tusschenliggende twee eeuwen en meer met de verklaring, dat hij, toen hij „zur Darstellung der Geschichte des nationalen Seelenlebens im

17. und 18. Jahrhundert gelangte", begreep, „dass die psychologische Charakteristik des individualistischen Zeitalters bei seinem Ausgang im 18. Jahrhundert in der Tiefe und Klarheit, die als Ziel vorschweben mussten, erreichbar war nur unter durchaus eingehender Kenntnis schon des nächsten, subjektivistischen Zeitalters". En toen hij „das seelische Wesen" dezer laatste periode zou behandelen, „ergab sich wiederum", dat hij dit niet kon doen zonder „ganz anschaulicher und ganz genauer Kenntnis der psychischen Strömungen des 19. Jahrhunderts, vor allem auch der jüngsten Zeit und der Gegenwart". Zoo besloot hij dan eerst deze laatste te behandelen. De twee deelen dezer reeks zullen dan later gevolgd worden door ongeveer nog zes over de tusschenliggende perioden.

Ik kan mij niet weerhouden reeds dadelijk eene ernstige bedenking te doen hooren. Het is mij werkelijk niet mogelijk in te zien, dat deze redeneering niet even zoo goed geldt voor de vroeger behandelde perioden en hier derhalve een pleidooi wordt geleverd voor de behandeling van de geschiedenis „achterste voren", in overeenstemming met de in Duitschland ook van hooger, van allerhoogster hand aangegeven methode voor het onderwijs in geschiedenis op de scholen. En is dit werkelijk het geval, dan moet mij toch de opmerking van het hart, dat de tegenovergestelde redeneering mijns inziens meer reden van bestaan heeft dan deze. Het laat zich verdedigen, als men zegt, dat men een tijd niet volkomen begrijpt, zonder dat men de gevolgen van wat daarin geschied is in het oog houdt, ja ze van nabij kent. Maar het is nog veel meer waar, dat men een tijd niet begrijpen kan, zonder dat men weet, wat er aan is voorafgegaan, wat de oorzaken waren van het gebeurde; en dit pleit krachtig — wat ook de praktijk van het onderwijs moge zijn — voor het behoud van de natuurlijke volgorde der gebeurtenissen, die de historicus wetenschappelijk wil beschrijven. En daarbij moet zeker gelden, dat de geschiedschrijver niet beginne aan zijn werk, voordat hij zich rekenschap hebbe gegeven van den ganschen loop der gebeurtenissen, die hij wil beschrijven, tot zijn eigen tijd toe. Wie een groot werk ter hand neemt, zij het over nationale, zij het over algemeene geschiedenis, mag niet verzuimen deze waarheden te overwegen en zijne wijze van handelen daarnaar in te richten, alvorens het werk aan te vangen.

Heeft de heer Lamprecht dit laatste, een bijkans onnoozel axioma, dan bij den aanvang van zijn arbeid verzuimd? Natuurlijk neen. Maar er is iets anders, iets zeer menschelijks met hem en zijn werk geschied. Toen hij het werk begon, heeft hij een ander inzicht in den loop der geschiedenis van zijn volk gehad dan thans zijn deel is. Wij hooren dit van hemzelven in het voorbericht van den derden druk zijner *Deutsche Geschichte*, waar hij erkent, dat zijne meening omtrent een en ander „etwa 1895" (dus juist omtreeks het voltooien van dl. V, 2) belangrijk gewijzigd is. Reeds in het voorbericht van den tweeden druk was iets dergelijks te bemerken: hij erkent daar namelijk eigenlijk zijn boek te hebben geschreven om zijne eigene „Anschauungen über die Vergangenheit unseres Volkes zu klären" en bij hemzelf opkomende „Probleme zugleich einer geschichtlichen Weltanschauung überhaupt zu vertiefen". Habemus reum confitentem! De schrijver is in de lange jaren van de conceptie en het schrijven tot andere, laat ons voor het oogenblik aannemen juistere gedachten gekomen; zijn boek is, zooals hij zelf zegt, een resultaat van „Selbsterziehung". Zeer goed. Ik zal de laatste zijn hem dit te verwijten, want het is waar: „der Gelehrte, der am unverdrossensten an seiner wissenschaftlichen Selbsterziehung arbeitet, wird am besten seiner Wissenschaft und seinem Volke dienen". Maar daaruit volgt tevens, dat, als wij de zaak van hare windselen ontdoen, de eerste opzet van het boek, naar de meening van den schrijver thans, niet deugde en dat hem dit eerst bewust werd, toen hij tot 1648 genaderd was. Is nu de poging van Lamprecht in zijn derden druk om het oude stramien te behouden en hier en daar door talrijke wijzigingen „vielfach nur stilistischer Art" nieuwe draden, vele nieuwe draden in te weven, zoodat „nur wenig Blätter ohne Änderungen geblieben" — is nu die poging redelijk? Mij dunkt, neen. Het is niet mogelijk het karakter van een boek op die wijze ingrijpend te veranderen — en dat moest hier geschieden, want van de tegenwoordige opvatting des schrijvers zijn in de vroegere deelen slechts sporen aanwezig — zonder tot de zonderlingste tegenstrijdigheden te komen, die de kritiek dan ook wel met hare gewone onbarmhartigheid aan het licht zal brengen.

Doch het geldt hier niet die derde uitgave. Laat ons van de oude meeningen afzien en naar de nieuwe vragen. Lamprecht had reeds in zijne „Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft" (1896), in zijne „Kulturhistorische Methode" (1900) en tal van kleinere geschriften zijn zich allengs ontwikkelend gevoelen uiteengezet. Thans verkondigt hij tot de conclusie gekomen te zijn, „dass die zunächst in der Entwicklung der deutschen Volksgemeinschaft entdeckten seelischen Entwicklungsstufen von Zeitaltern symbolischen, typischen, konventionellen, individuellen und subjektiven Seelenlebens schlechthin allgemeingültig sind und sich in der Entwicklung aller Völker des Erdballs ohne Ausnahme wiederfinden". Daaraan sluit zich dan de jongste, hier in de serie „Zur jüngsten Vergangenheit" behandelde periode, die de schrijver herhaaldelijk als de nerveuse, als „die Periode der Reizsamkeit" kenteekent. Eene psychologische beschouwing der geschiedkundige ontwikkeling dus; een waagstuk zooals de schrijver het zelf betitelt, eigenlijk meer bedoeld als eene eerste proefneming op grond van de „geschichtliche Erfahrung", die niemand den begaafden schrijver ontzeggen zal.

Het doel van dezen eersten „Ergänzungsband" is dus de „Psyche" van onzen tijd te vatten; en dat niet door kritieklooze bijeenplaatsing van feiten — de schrijver erkent gereedelijk, dat hij, wat de feiten betreft, vele fouten zal maken —, niet door „Aneinanderreihen des Geschehenen aus tausend Quellen", maar door „methodische Vergleichung der Tausende von bloss beschreibend gewonnenen Thatsachen hin auf die treibenden seelischen Kräfte des geschichtlichen Inhalts."

Hoe is nu de schrijver hierbij te werk gegaan? Wij kunnen nog slechts oordeelen over de helft van zijn

— — —

arbeid, in dit eerste deel nedergelegd. Een ontzagwekkende arbeid! In vier afdeelingen voert ons de schrijver achtereenvolgens door de verschijnselen van onzen tijd in Duitschland op het gebied der toonkunst, der beeldende kunst, der letteren, der wereldbeschouwing. Op het gebied der toonkunst het eerst, omdat vooral op het gebied der muziek de Duitsche „volksziel" van onzen tijd het krachtigst, zegt hij, te voorschijn is getreden. De kunst in het algemeen geeft in het impressionisme het best de werkzaamheid van het moderne zieleleven weder, strijdend tegen natuurwetenschap en „geleerdheid (Historismus)" in het algemeen, gelijk zij vroeger zegepraalde in den tijd der Minnezangers en der klassieke beschaving. Chronologisch en in inwendig streven moet daarbij, volgens hem, de toonkunst voorafgaan, vertegenwoordigd in eerste linie door Wagner, den schepper van het moderne „woord-muziek-drama", daarna in de tweede generatie door R. Strauss en H. Wolf. Ik kan den auteur niet volgen in deze diep in muzikale techniek en psychologie dringende beschouwingen, die hem zelf ook trouwens moeite veroorzaakten, zoodat hij de hulp van deskundige collega's in moest roepen. Ook wat de technische en psychologische beschouwingen der tweede afdeeling (beeldende kunst) betreft, verklaar ik mij onbevoegd; niet alleen de hier ontlede werken van de meeste der hier genoemde nieuwere Duitsche meesters zijn mij onbekend maar de psychologie van het moderne impressionisme heeft voor mij vele geheimen, die door de wijsgeerige beschouwingen van den blijkbaar met voorliefde in deze dingen zich verdiependen auteur tot mijn spijt voor mij niet worden opgeheven. Ik teeken aan, dat naast Menzel en Böcklin ook onze „Groninger Jude"(!) Israëls (blz. 125) onder de voortreffelijke meesters van het impressionisme eene plaats vindt en dat de schrijver veel gevoelt voor de Hollandsche kunst van vroeger en later tijd; de bijeenvoeging van Mesdag en De Haas „seit den fünfziger (?) Jahren" zal ons, Hollanders eenigszins zonderling toeschijnen, als er gesproken wordt van de opkomst der „Lichtmalerei der diskreten, nirgends farbenfälligen und doch überall wunderbar lichtfreudigen Gesamtstimmung der holländischen Landschaft."

Ook op het gebied der „Dichtung" verklaar ik mij tot oordeelen onbevoegd, waar de werkzaamheid wordt ontleed van zoovele Duitsche dichters, romanschrijvers en novellisten, wier namen nauwelijks tot mij zijn doorgedrongen. Ik wil evenwel niet ontkennen, dat ik zeer getroffen werd door eene fraaie vergelijking (blz. 208 v.v.) van drie natuurgedichten, gemaakt door Paul Gerhardt (1650), Matthias Claudius (1770) en Otto Julius Bierbaum (1880), waarin het verschil van opvatting tusschen de drie tijdperken wordt getoetst. Ibsen, Hauptmann en Sudermann nemen hier overigens de eereplaatsen in. En ook in de vierde afdeeling (Weltanschauung), waarin weder de zegepraal der kunstbeschaving op de wetenschappelijke beschaving van het voorafgaande tijdperk in Nietzsche, den „Uebermensch", belichaamd wordt, terwijl de empirische psychophysiologie van Fechner, Wundt en de hunnen in grondslag en ontwikkeling uitvoerig wordt behandeld, is veel wat mij persoonlijk ontsnapt.

Ik onthoud mij daarom van een eindoordeel over dit alles, te meer omdat wij uit dezen torso nog niet kunnen weten, hoe het in verhouding staat tot datgene, wat wij totnogtoe voor geschiedenis hebben gehouden. Ik vraag mij alleen af, of de schrijver hier niet ééne cardinale fout, een denkfout maakt, n.l. deze: wordt nu in het beschrevene niet eerder de denkwijze beschreven van een deel der beschaafde klasse in Duitschland — ik neem aan voor het oogenblik, dat zij werkelijk zoo is als de schrijver ons zegt, wat ik evenwel met eenige reden meen te mogen betwijfelen — dan wel die van het Duitsche volk in zijn geheel? Wordt dat thans niet veeleer bewogen door gevoelens van geheel anderen aard? Wij hebben, als wij om ons heenzien en Lamprecht's laatste bladzijde lezen, reden om bevestigend op deze laatste vraag te antwoorden, ook in verband met den uitdagenden, van volkstrots sprekenden slotzin, waarin de „deutsche Michel" ons wordt voorgesteld „schwertgegürtet und zum Schwertschlag bereit, doch nach wie vor auch geistesbeschwingt von Wolkenhöhen auf das Ganze der Erde niederschauend."

Wat onze volksgeschiedenis betreft, ik voor mij zie daarin niet de volgens Lamprecht algemeen geldige tijdperken van ontwikkeling der menschheid, die, doordat niet alle volkeren op denzelfden trap staan of in dezelfde mate ontwikkeld zijn, samen door onderlinge bevruchting en inwerking de wereldgeschiedenis vormen. Ik houd het er voor, dat iets, soms veel van het volgens Lamprecht eigenaardige van bovengenoemde tijdperken in ieder tijdperk te vinden is en dat het onmogelijk zal zijn, ook in Duitschland, aan te toonen, dat de volksziel die reeks van aandoeningen heeft doorloopen om te eindigen in ... decadentie? Aan het slot van dit deel werpt Lamprecht tegenover het impressionisme de vraag op: „bedeutet das den Verfall?" En hij antwoordt volmondig: „eine reine Nervenkultur bedeutet den Anfang vom Ende". Dat kan wel zoo zijn. Daarop wijst ook zijne herhaaldelijk geuite vergelijking der menschheid met den enkelen mensch en zijne leeftijden, waar wij thans in den tijd van den ouderdom zouden verkeeren. En ik dacht aan de schrijvers der Oudheid, der Middeleeuwen en van den Nieuweren Tijd, die hetzelfde beweerden onder den sterken indruk van het eigen denken, de eigen gemoedsstemming en de eigen omgeving. Doch met Lamprecht zelven blijf ik gelooven aan de toekomst van ons geslacht, aan het idealisme, aan de goede voorteekenen, die zich opdoen, tegenover het ziekelijke, dat onzen tijd aankleeft, al is het niet de signatuur van onzen tijd.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

W. Kloeke, Schoolatlas der geheele aarde. Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. 1901. (Pr. *f* 2.50).

In het voorbericht worden als voordeelen van dezen atlas vermeld, dat hij goedkoop en fraai is, duidelijk zonder al te sober te zijn en gemakkelijk te hanteeren. Het spijt mij te moeten verklaren, dat bij nadere kennismaking blijkt, dat slechts de laatste voorwaarde vervuld wordt. En deze brengt weer het

niet gering te schatten nadeel mede, dat de duidelijkheid der kaarten, vooral der werelddeelen of van groote landen, er onder lijdt. Ongetwijfeld kunnen kaarten op kleine schaal toch duidelijk en sprekend zijn; de verschillende door Justus Perthes te Gotha uitgegeven „Taschenatlanten" bewijzen zulks b.v. afdoende. Doch de ontwerpers, teekenaars en graveurs aldaar zijn dan ook meesters in hun vak, die wetenschappelijke ontwikkeling, groote technische vaardigheid en artistieken smaak vereenigen en deze eigenschappen in hun werk weten weer te geven, terwijl de in ons land verschijnende schoolatlassen slechts bij uitzondering de sporen daarvan dragen. Dikwijls, maar al te dikwijls wordt op kartografisch gebied bij ons Duitsch fabrikaat, overgoten met een Nederlandsch sausje, dat het werk alles behalve beter maakt, als oorspronkelijk werk het publiek aangeboden. Dit is ook hier weer in hoofdzaak geschied; want waarom bevat deze atlas anders 6 kaarten van Duitschland en slechts 2 van onze koloniën, waarom anders prijkt op de kleine nevenkaartjes ter vergelijking der oppervlakte zonder uitzondering Duitschland met Nederland in een klein hoekje er naast, waarom vinden wij op kaart 13 de Kreise van Beieren en Würtemberg vermeld, die toch wel op geen enkele Nederlandsche school ter sprake zullen komen?

Nederland is rijkelijk van schoolatlassen voorzien, zoodat het ons onderwijs niet ten nadeele zou strekken, als de fabriek van atlassen en schoolboeken eens gedurende een tiental jaren stil stond. Voelt zich nochtans iemand gedrongen, een nieuwen atlas te doen verschijnen, dan dient hij òf een werkelijk goedkoop en toch met het bestaande gelijkwaardig werk te leveren, òf een nieuw beginsel, dan wel een betere methode tot uiting te brengen, òf in eenig ander opzicht het aardrijkskundig onderwijs een dienst te bewijzen. Aan geen dezer eischen is voldaan, wat nauwkeurigheid en fraaiheid betreft staat deze atlas bij menige andere in ons land achter, en daarom zal men moeilijk kunnen beweren, dat het werk van den heer Kloeke een bestaande leemte aanvult, in een behoefte voorziet.

Groningen. Henri Zondervan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der Afd. Letterkunde, den 9 December ll. gehouden, besprak de heer Van Helten de namen *Marti Thincso* en *Alaesiagis* (*Alaisiagis*) *Bede et Fimmilen*(*i*)*e*, voorkomende op twee in 1883 bij Housesteads gevonden altaarsteenen, die in den tijd van keizer Alexander Severus (222—235) door Germaansche, uit Twente herkomstige soldaten aan den Germ. Mars en diens gezellinnen zijn gewijd. Hij verdedigt een lezing *Thincso* tegenover de door verschillende geleerden voorgestane *Thingso* en bestrijdt op grammatische, semantische en andere gronden de vroeger door Scherer, Weinhold, Siebs, Kauffmann, Heinzel en Henning van bovengenoemde namen gegeven verklaringen. Volgens Spr. zouden zij als volgt opgevat moeten worden: *Marti Thincso* = 'aan Mars den krijgsman' (*Thincso*, een gebrekkige Latijnsche voorstelling van een Oudgerm. *Þinhsō*, waaraan gemelde beteekenis ware toe te kennen op grond eener vergelijking met de Oudsloveensche woorden *tęgŭ* 'labor', *tęgati* 'rixari' etc., die op het ontstaan van een begrip 'twist' uit 'inspanning' wijzen, en in verband met de b.v. in ohd. en ags. *winnan* 'zich inspannen' en 'strijden', mhd. *krieg* 'inspanning' en 'gevecht' waar te nemen semantische ontwikkeling van 'strijden' uit 'zich inspannen'); *Alaisiagis* = 'aan de krijgsroem verleenenden' (naar een reeds door Kauffmann en Sievers voorgestelde etymologie); *Bede* = 'aan de schrik verspreidende godin' (te vergelijken met os. *undarbādoda* 'door schrik nedergeworpen'); *Fimmilenie* = 'aan de vaardigheid in 't hanteeren van wapens verleenende godin' (*Fimmilenie*, volgens Spreker als lezing te vermoeden voor het vroeger aangenomene *Fimmilene* en in verband met on. *fimr* 'vaardig', saalfrank. *fimīg* 'afgericht' op te vatten als een van een adjectief *fimile-* afgeleid, eig. 'vaardigheid' uitdrukkend abstractum).

Voorts behandelt spreker den bij *Þinhsō* behoorenden Mnl. dagnaam *dijssendach* (met den genit. *Þinhsen*) = *Martis dies*, den daarnaast gebezigden wisselvorm *dinxendach* (met *Þingisen* als genit. van een naast *Þinhsō* staanden verwanten vorm *Þingisō*) en eenige andere hieruit ontwikkelde vormen, o. a. het door uitstooting der *k* uit mnl. *dinxdach* voortgekomen *dingsdag* (met *ng* ter voorstelling der gutturale nasaal) en *dinsdag* (met een onder invloed der volgende dentaal *s* voor *ng* in de plaats getreden dentale neusletter).

Eindelijk kwamen de in Langobardische codificaties aangetroffen rechtstermen *thinx* en *gairethinx* ter sprake, waaromtrent onder meer werd opgemerkt: dat een voor het compositum vaak aangenomen beteekenis 'volksvergadering' juist op grond van de daarvoor aangehaalde bewijsplaats te verwerpen is; dat als opvattingen van het simplex zoowel als van het compositum moeten gelden 'schenking' (donatio) en 'testamentaire schenking'; dat in het eerste deel der samenstelling niet met Richard Schröder een nomen met de beteekenis 'speer' te zien is, maar een substantief = 'schoot', dat m. a. w. de vorming van dit eig. 'schenking in den schoot' beteekenend woord samenhangt met het Oudgermaansche bij overdracht van eenig goed in zwang zijnde gebruik om als symbool daarvan een halm of een stok in den schoot des nieuwen eigenaars te werpen.

Naar aanleiding van deze voordracht werden door de heeren Symons, Fockema Andreae, Boissevain en Kern eenige op- en aanmerkingen in 't midden gebracht, die door den spreker werden beantwoord.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, den 13den December ll. gehouden, bracht de heer Verdam verslag uit over eene ter tafel gebrachte, door Z. K. H. den Prins der Nederlanden aan de Maatschappij geschonken verzameling *fragmenten van Middelnederlandsche handschriften*. Deze verzameling bevat stukken uit den *Spiegel Historiael*, *der Naturen Bloeme* en den *Rijmbijbel* van Maerlant, benevens uit Boendale's *Teesteye* en uit de *Dietsce Doctrinale*. De handschriften, eenige losse bladen van groot formaat, zijn bijzonder fraai geschreven en verlucht en hebben blijkbaar behoord tot ééne verzameling, uit ruime beurs betaald en aangemerkt als bijzonder belangrijk. Spreker vond hierin aanleiding om te wijzen op de waarde, door de verzamelaars der 14de eeuw aan deze en andere gewrochten onzer oude letteren toegekend. Hij ging daarna de beteekenis der fragmenten uitvoerig na en kwam tot het besluit, dat ten minste die van de beide eerste werken van groot belang zijn voor de tekstkritiek; de andere zijn van minder gewicht. Het eerste was geheel onbekend; de fragmenten uit *Der Naturen Bloeme* kende De Vries ten deele. De geheele verzameling werd in den laatsten tijd te Schwerin bewaard. — Verschillende leden vroegen den spreker inlichtingen; met name ontstond eene levendige discussie over het gebruik van *si* voor *sien* (bez. vnw.) in Middelnederlandsche teksten. De heer De Vries sprak over enkele eigenaardigheden der versiering dezer handschriften in verband met andere hem bekende. — De heer Gallée deed daarna eene mededeeling over *gleitanden*, koetanden in den Achterhoek als kinderspeelgoed gebruikt. — De Voorzitter bracht ter tafel een exemplaar van het thans door dr. Verdam voltooide werk *De Spieghel der Sonden*, uitgegeven op last der Maatschappij.

Ieder die het groote belang van een werk als Campbell's *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, niet alleen uit het oogpunt van bibliographie, maar ook van letterkunde en beschavingsgeschiedenis, heeft leeren waardeeren, zal met vreugde

de tijding vernemen dat de heer Wouter Nijhoff zijn krachten wijdt aan een dergelijk boek over de zoogenaamde Nederlandsche Postincunabelen, d. w. z. de Nederlandsche drukken van 1500 tot 1540. Reeds sedert een aantal jaren heeft hij in Nederlandsche en Belgische bibliotheken een groot aantal titels verzameld. Om zijn werk zoo compleet mogelijk te doen zijn, is hij thans begonnen met het doen drukken van voorloopige afleveringen, waarin met groote nauwgezetheid de titels zijn afgedrukt. Deze afleveringen zijn bestemd aan bibliotheken in binnen- en buitenland en aan de eigenaars van particuliere collecties te worden rondgezonden, met het verzoek aan den heer Nijhoff opgave te willen doen, indien nog andere dan de door hem beschreven drukken van een bepaald boek, of nog andere werken van een bepaald schrijver zich in hunne collecties bevinden. De bibliothecaris der Kon. Bibliotheek is bereid dergelijke boeken in bewaring te nemen. Ook opgave of exemplaren van de beschreven boeken zich in een bepaalde boekerij bevinden is gewenscht, daar in het definitieve werk al die bibliotheken zullen worden vermeld. Wij vestigen de aandacht op dezen arbeid, om ieder op te wekken den heer Nijhoff te steunen, opdat wij, na eenige jaren, in het bezit zullen zijn van een volledig overzicht der belangrijke literatuur uit de eerste helft der zestiende eeuw, voor zoover die in Nederland is ter perse gelegd. Aan een bibliograaf als de heer Nijhoff is zoo'n werk uitstekend toevertrouwd. W. P. C. K.

In de serie *Manuels de Bibliographie Historique*, bij Picard te Parijs, verscheen het eerste deel van een beredeneerd overzicht der bronnen voor de geschiedenis van Frankrijk onder den titel *Les Sources de l'histoire de France*, par A. Molinier. Dit eerste deel loopt tot het einde van het Karolingische tijdvak en schijnt te voldoen aan strenge eischen van beknoptheid en volledigheid, bij een werk van dezen aard allereerst noodig. De prijs is 5 fr. P. J. B.

Van Blok's *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* is thans het vijfde deel verschenen, loopende over het tijdvak van den Munsterschen vrede tot den dood van Willem III (1648—1702). Het deel behandelt twee „boeken", 7 en 8 der tijdvakken, waarin onze geschiedenis zich laat verdeelen: *De Republiek tijdens Johan de Witt* en *Willem III*. In het eerste en vierde hoofdstuk van het eerste boek en het vijfde of laatste van het tweede worden algemeene overzichten gegeven van economischen en in het algemeen kultuurhistorischen aard; de staatkundige geschiedenis is evenals in de vroegere deelen als leiddraad behouden en de afwisselende toestanden van vrede en oorlog worden achtereenvolgens beschreven, de eerste vooral in verband met de ontwikkeling der binnenlandsche toestanden en de schildering van de praktijk der „aristocratycque" regeering, de laatste weinig minder uitvoerig als diep ingrijpende in het volksleven der om zijn bestaan en voor de groote beginselen van vrijheid kampende Republiek. In de voorrede wordt gesproken over de beteekenis der staatkundige geschiedenis in een werk als dit. Een Aanhangsel behandelt de bronnen voor de kennis van het tijdvak. Twee, door dr. Bannier in overleg met den schrijver samengestelde kaarten laten de territoriale ontwikkeling des lands en het tooneel der groote zee-oorlogen zien. Een Register van namen sluit het geheel. In nog twee deelen hoopt de schrijver zijn arbeid binnen een vijftal jaren te voltooien.

De Duitsche vertaling van het eerste deel is ook verschenen in de bekende serie Heeren en Ukert (Gotha, Perthes). Zij is van de hand van den heer Houtrouw, predikant te Neermoor (Oostfriesland), en kost 12 Mark. Daar de auteur zelf zijn werk voor de vertaling heeft herzien, verbeterd en vermeerderd, kan men van een tweeden druk van het werk spreken. De bronnenoverzichten en de kaarten ontbreken in de Duitsche uitgave.

Het prachtwerk *Amsterdam in de Zeventiende Eeuw*, bij de firma Van Stockum te 's Gravenhage verschijnend, is thans gevorderd tot aflevering 15/16. Ten vervolge op de vorige dubbele aflevering wordt het stuk van den heer Brugmans over *Handel en Nijverheid* daarin afgehandeld, eene zeer belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van Amsterdam's grootheid als handelsplaats en zetel van nijverheid. De schrijver putte een groot deel zijner statistieke gegevens uit archivalia en weinig gebruikte geschriften der 17de en 18de eeuw op dit gebied, belangrijke bijzonderheden ook uit de o. a. door den heer Kernkamp en hemzelven in den laatsten tijd uitgegeven dokumenten over den handel van Amsterdam. Het hier gegeven overzicht kon wegens den aard van het werk niet anders dan globaal en onvolledig zijn. De schrijver trachtte den samenhang in deze in zoo tal van bijzonderheden tredende mededeelingen zoo goed mogelijk te bewaren en aan zijn verhaal een populairen tint te geven door het maken van korte algemeene opmerkingen: dat hem dit niet altijd in voldoende mate gelukt is, is vooral toe te schrijven aan het enge kader, waarin hij zijne studie moest wringen. Evenals in de vorige afleveringen komen ook hier voortreffelijke reproducties van oude prenten en medailles den tekst toelichten; zij zijn in samenhang met den tekst over het algemeen goed gekozen. De fraaie vignetten en slotversierselen getuigen evenzeer van goeden smaak bij de keuze, waarvoor wij zeker in de eerste plaats den uitgever zelven hulde hebben te brengen.

Bij Dietrich Reimer (Ernst Vohsen) in Berlijn is een wandkaart van het oude Rome verschenen (*Wandplan von Rom*, 180 × 140 cm. op 4 bladen), ten dienste der scholen vervaardigd door Chr. Hülsen, 2den secretaris van het Duitsche Archaeologische Instituut, naast Lanciani den besten kenner van de topographie van Oud-Rome. Het spreekt van zelf dat de resultaten ook der jongste opgravingen en topographische studiën hier zijn geregistreerd. Men vergelijke slechts het Forum of het Campus Martius op vroegere plattegronden. De kaart is op de schaal 1 : 4250 geteekend, dus slechts viermaal kleiner dan de *Forma urbis Romae* van Lanciani. Paars is het door particulieren bebouwd terrein, groen alle parken en tuinen getint; zooveel mogelijk is ook de loop der groote verkeerswegen aangegeven. Twee bijkaarten geven, de een een overzicht van de ontwikkeling der stad van de oudste tijden tot het keizerrijk, de andere, op een dubbele schaal, het centrum van Rome, Forum, Kapitool en Palatijn. Voor een betrekkelijk geringen prijs (9 Mark, op linnen 15 M., van rollen voorzien 17 M.) heeft men hier een voortreffelijk hulpmiddel bij het klassiek onderwijs, dat op geen gymnasium mag ontbreken en ook aan de universiteit met vrucht zal worden gebruikt. U. Ph. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rheinisches Museum, LVI, 4: H. Usener, Zu den Sintfluthsagen (ter aanvulling van zijn boek over dit onderwerp, dat twee jaar geleden verscheen). — F. Solmsen, Zwei Nominalbildungen auf -μα (het Argivische γράσμα = *γραφσμα; het Cretensische ψάφιμμα = *ψάφιγμα). — F. Ruehl, Zu Tacitus. — A. Ausfeld, Das angebliche Testament Alexanders des Grossen (Schr. geeft betere lezingen van dit verdichte staatsstuk, en bewijst dan, dat het op groote schaal geïnterpoleerd en omgewerkt is; de oudste kern er van bezit waarde voor de historie). — C. Schubert, Die Porusschlacht (uitvoerige critische bespreking van de bronnen voor dezen slag). — A. Breysig, Zu Avienus. — A. Wilhelm, Nochmals die Bundesurkunde aus Argos (verdediging der aanvullingen en interpretatie van *CIG* no. 1118 tegen de bedenkingen van Fränkel in *Rh. Mus.* LVI, 234). — P. Deiters, Zu *CIG* II, 2555 (bewijst tegenover Naber *Mnem.* 1852, 111, dat het een verdrag van Hierapytna met

Praesus, niet met Gortyn geldt). — L. Gurlitt, Textkritisches zu Ciceros Epistolae ad Quint. fratr. — M. Crönert, Neues über Epikur und einige herkulanensische Rollen (geeft juistere lezingen van eene reeks van fragmenten). — Miscellen, o. a.: H. Stein, Ἡροδότου Θουρίου? (verdedigt de oude lezing Ἁλικαρνησσέος in de aanvangswoorden van Herodotus); O. Seeck, Das Geburtsjahr des Marcus Brutus (waarschijnlijk 78, met Vellejus).

Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding, IV, 6/7: H. Cannegieter Tz., Voetreis door de Eifel. — A. Poutsma, Uit Duitschland. Met bijschrift van J. H. Gunning Wz. (wordt vervolgd). — J. H. Gunning Wz., Rapporten en cijfers (naschrift op het artikel in IV, 2/3). — Kleine bijdragen enz.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LII, 7: J. Kubik, Praktische Vorschläge zum Betriebe des Anschauungsunterrichtes bei der altclassischen Lectüre im Obergymnasium (aanwijzing van verschillende plaatsen der schrijvers, waar gebruik kan worden gemaakt van plattegronden, schetsen, afbeeldingen van gebouwen, beelden enz.).

LII, 8/9: H. Jurenka, Die Metrik des Horaz und deren griechische Vorbilder (H.'s afwijkingen daarvan zijn te danken niet aan een volgen van de Romeinsche theoretici van zijn tijd, maar aan eene meer grondige studie der Grieksche origineelen). — R. Müller, Altgriechische und altgermanische Gastfreundschaft (punten van overeenkomst en verschil). — G. Richen, Die Purpurschnecke und der Monte Testaccio in Rom (bestrijdt de dwaling in Brehm's *Thierleben*, dat die heuvel zou zijn ontstaan uit de schelpen der purperslakken: bij den Monte Testaccio te Tarente was dit het geval, en van daar is de naam waarschijnlijk op dien te Rome overgedragen). — J. M. Stowasser, Kleine Beiträge zur lateinischen Grammatik. IV. *iste* (stelt *is* als de 2 p.s. praes. van *ire*); V. *ipse* (wil *ip* = *ibi*); VI. *quisquam* und Verwandtes (ziet in *quam* wellicht een conjunctief van een werkwoord = 'zeggen').

LII, 10: J. M. Stowasser, Kleine Beiträge zur lateinischen Grammatik. VII. Das Pronominalanhängsel *MET* (behoort volgens zijne beteekenis „mede, ook, eveneens, te gelijk" bij het werkwoord): VIII. *apud* (zou zijn = **ob-ad*); IX. *eho* (zou zijn = *i huc*); X. *coram* (= *cu(m) or(e) am(b)* „met zijn eigen gezicht daarbij, in eigen persoon aanwezig")(!); XI. *ostium* und *ustium* (afgeleid van *itare* met eene praepositie: *ostium* beteekent toegang, *ustium* uitgang).

American Journal of Philology, XXII, 2: M. C. Sutphen, A further collection of Latin proverbs (voortzetting van de alphabetische lijst, zie *Mus.* IX, 268; dit artikel loopt van *Daedalus* tot *lutum*). — P. Shorey, Aristotle's de anima (naar aanleiding van Rodier's uitgave met vertaling en aanteekeningen). — K. Flower Smith, Some irregular forms of the elegiac distich (onderzoek naar de gevallen, waarin de pentameter zonder hexameter of in het algemeen op andere dan gewone wijze in de litteratuur voorkomt). — L. H. Gray en Montgomery Schuyler jr., Indian glosses in the Lexicon of Hesychios.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, Bd. VII en VIII, 9: E. Schwartz, Zur Eröffnung der XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Strassburg. — O. Waser, Pasquino. Schicksale einer antiken Marmorgruppe (met 3 afb.; de zoogen. Pasquino te Rome is waarschijnlijk het overblijfsel van een groep, voorstellende Menelaus met Patroclus' lijk). — O. E. Schmidt, Flugschriften aus der Zeit des ersten Triumvirats. — H. von Petersdorff, Eine Geschichte Deutschlands im XIX. Jahrhundert (van G. Kaufmann). — O. Ladendorf, Neue Charakteristiken (van Erich Schmidt). — M. Schneidewin, Horaz als Darwinist (naar aanl. van Epist. II, 2, 213: *Vivere si recte nescis, decede peritis*).

In het paedag. ged. o. a.: B. Schmid, Natur- und Geisteswissenschaften im XIX. Jahrh. — P. Reichardt, Bismarcks Persönlichkeit in der Jugenderziehung. — H. Schulz, Herzog Fr. Chr. zu Schleswig-Holstein und Fr. Aug. Wolf.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XV, 1: J. Barth, Zur Kritik und Erklärung des Aḫṭal-Diwâns (naar aanleiding van den door P. A. Salḥânî uitgegeven tekst). — W. Max Müller, Zur Frage nach der Herkunft der alten 'Aethiopen' (waarbij eene plaats van Eratosthenes, geciteerd door Strabo 786, basis en hoofdonderwerp van het onderzoek is). — I. Goldziher, Ueber den Brauch der Maḥjâ-Versammlungen im Islam (over de allengs toegenomen vereering van Mohammed in den cultus, in het bijzonder over de nachtelijke bijeenkomsten met dat doel, die den nacht „doen opleven"). — H. Reichelt, Aramäische Inschriften aus Kappadocien (betoogt dat de bewuste teksten, o. a. door Smirnow in 1895 gepubliceerd, Pehlevi-teksten zijn in Arameesch schrift). — E. Mahler, Die Datirung der babylonischen Arsacideninschriften (die zoogenaamde „Arsacidentäfelchen" zijn waarschijnlijk, zooals Strassmaier onderstelt, in twee kategorieën te splitsen, zij rekenen of naar de Seleuciden- of naar de Arsaciden-aera). — Th. Zachariae, Das indische Original von Bharatae Responsa Nr. 5 (gevonden in een spreuk in het Pāli Jātaka nr. 67, I, p. 307 ed. Fausb.). — Anzeigen. — Kleine Mittheilungen.

XV, 2 und 3: H. Reichelt, Der Frahang i oīm (vervolg en slot, zie *WZ.* XIV, 3; vgl. *Mus.* IX, 203; het werk wordt in den tijd der Arsaciden geplaatst). — L. von Schroeder, Das Bohnenverbot bei Pythagoras und im Veda (belangrijk opstel, dat tot des lotsom leidt: de Pythagoreïsche weerzin tegen boonen hangt samen met eene algemeen Indogermaansche traditie dat boonen den Manes heilig zijn en aan de goden niet geofferd mogen worden; de samenhang van boonen en doodendienst veronderstelt een hoogen ouderdom van de boon als voedsel, die ook van elders vaststaat; de bewuste boon is onze paardeboon 'vicia faba'). — L. von Mańkowski, Bāṇa's Kādambarī und die Geschichte vom König Sumanas in der Bṛihatkathā (over de verhouding van Bāṇa tot zijne hoofdbron; wordt vervolgd). — A. Bürk, Die Theorie der Schlussfolgerung (*anumāna*) nach der Sāṁkhya-tattva-kaumudī des Vācaspatimiçra. — N. Schlögl, Der 51. Psalm (bespreking van verschillende meeningen; Schr. houdt den psalm voor een expiatie op Nathan's woorden in 2 Sam. 12, 5, 7—13).

Taal en Letteren, XI, 12: M. Basse, De „Gedichten van den Schoolmeester" en de „Ingoldsby Legends" (vergelijking van de elementen, waaruit de humor van v. d. Linde en Barham bestaat). — Letterkundige Sprokkelingen uit de brieven van wijlen J. A. F. L. baron van Heeckeren. 10—14. — v. d. B[osch], Potgieters Jan en Jannetje. Aanteekeningen (vervolg). — B[uitenrust] H[ettema], Onze spreektaal. — dez., *Drempelmeid* (= 'drumpelmeid' in zeventiende-eeuwsche kluchten). — J. B. Schepers, Schetsen uit ons moedertaal-onderwijs. IV. — K. Poll, Kleinigheden. XV—XVII. — Kleine mee-delingen over boekwerken.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, XLV, 4: K. Zwierzina, Mittelhochdeutsche Studien. 13. Zur Textkritik des Erec (met een 'Excurs' over de verhouding van den Erec tot den Lanzelet); 14. Die beschwerte Hebung in Hartmanns Versen; 15. Nachträge. — E. Sch[röder], Zur Collation des Heinrich von Melk (nalezing op *ZfdA.* 45, 217 vv.). — Justi, *Mütze* und Verwantes. — W. Wilmanns, Zu Walther 8, 28 (houdt tegen Burdach vol, dat Walthers gedicht *Ich hörte*

ein wazzer diezen in het begin van 1198, vóór het optreden van Otto, is vervaardigd; daarbij een naschrift van E. Sch[röder]). — E. Sch[röder], Walther 12, 26 (wil lezen *die sint des herren zeichen an dem schilte*). — Anzeiger XXVII, 4 bevat recensies, 'Litteraturnotizen' en personalia.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XXXIII, 3: E. Wilken, Zur Erklärung der Vǫluspá (in aansluiting aan zijn vroeger opstel *ZfdPh.* 30, 448 vv.). — H. Reis, Über althochdeutsche Wortfolge. II. Wortfolge im Nebensatz (slot). — H. Althof, Zum Waltharius (over de verhouding der Hss., voornamelijk tegen F. Norden en P. v. Winterfeld; wordt vervolgd). — E. Bernhardt, Über *du* und *ir* bei Wolfram von Eschenbach, Hartmann von Aue, Gottfried von Strassburg, und über *tu* und *vos* in den entsprechenden altfranzösischen Gedichten. — Litteratur. — A. Schaer, Bericht über die Verhandlungen der germanistischen Sektion der 46. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner zu Strassburg i. E. — Neue Erscheinungen. — Nachrichten.

Englische Studien, XXX, 1: C. Alphonto Smith, The chief difference between the first and second folios of Shakespeare. — R. Boyle, Troilus and Cressida. — R. Meissner, Lieutenant Cassio und Fähnrich Jago. — H. Fernow, Zu Shakespeare's Tempest I, 2, 387—394. — F. Luckwalt, Zum Ursprung des Burenkrieges.

Anglia, XXIV (N. F. XII), 4: H. Meurer, Noch Einiges zum Bacon-Shakespeare-Mythos. — M. Manitius, Angelsächsische Glossen in Dresdner Handschriften. — E. Flügel, Shelley's Sophocles. — dez., Gower's Mirour de l'omme und Chaucer's Prolog. — M. H. Peacock, The Wakefield mysteries. — O. B. Schlutter, Zur Steuer der Wahrheit.

Romania, XXX, 4: F. Lot, Date de la chute des dentales intervocales en Français. — P. Meyer, Fragment d'un ms. d'*Aie d'Avignon.* — O. Klob, *La Vida de sancto Amaro*, texte portugais du XIVe siècle. — H. Suchier, La Fille sans mains. I. *La istoria de la filla del emperador Contasti*, texte catalan du XIVe siècle. — L. Sainéan, Les éléments orientaux en roumain. — Comptes rendus. — Périodiques.—Chronique.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXV, 6: J. Zeidler, Der Prosaroman Ysaije le Triste (slot). — C. Michaëlis de Vasconcellos, Randglossen zum altportugiesischen Liederbuch (vervolg). — A. Pellegrini, Il Piccinino (vervolg). — E. Walberg, Deux détails du Bestiaire de Philippe de Thaun. — E. Herzog, Zusammenfassendes *lo* im Spanischen. — G. C. Keidel, Notes on Aesopic fable literature in Spain and Portugal during the middle ages. — Vermischtes (o. a. etymologieën van Horning). — Besprechungen.

English Historical Review, 1901, Oct.: Bevan, The deification of kings in the Greek cities. — Edmundson, The Dutch in Western Guiana (belangrijke bijdrage tot de kennis der Hollandsche kolonisatie). — Chance, England and Sweden in the time of William III and Anne. — Holland Ross, A British agent at Tilsit. — Notes and Documents, o. a.: Poole, The beginning of the year in the Anglo-Saxon chronicles (25 Maart). — Reviews of books. — Periodical publications.

Tijdschrift Kon. Nederl. Aardr. Genootschap, Tweede Serie, XVIII, 7: Nieuwenhuis, Mededeelingen over het vervolg der commissiereis naar Centraal-Borneo. — dez., Algemeene beschouwingen en gevolgtrekkingen naar aanleiding van de commissiereis naar Centraal-Borneo 1898—1900.

Petermanns Mitteilungen, 1901, no. 11: Vogelsang, Reisen im nördlichen und mittlern China (wordt vervolgd). — Hermann, Die Bevölkerung der Insel Pitcairn (slot). — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Litteraturbericht. — Karten.

Gids, 1901, Dec.: S. Muller Fz., Middeleeuwsche liefdadigheid (over de Utrechtsche gasthuizen in de middeleeuwen). — J. Aleida Nijland, Jacobus Bellamy als criticus (voordracht gehouden in de commissie-vergadering der Mij. van Ned. Letterkunde te Leiden op 11 Juni ll., zie *Mus.* IX, 152).

Tijdspiegel, 1901, Dec.: Riemersma, De Huiskerk der Labadisten (slot). — Betz, De markiezin de Brinvilliers. — Rogge, Het kan Hippocrates niet schelen.

Vragen des Tijds, 1901, Dec.: Snijders, De hervorming van het onderwijs uit een hygiënisch oogpunt. — Metzlar, Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland.

Katholiek, 1901, Dec.: Habets, De Nederlandsche overheersching in Spanje (1517—1520).

Dietsche Warande, 1901, no. 11: Belpaire, Het landleven in de letterkunde.

Nederl. Spectator, 1901, no. 48: Pasquinelli, Het Forum Romanum (basilica Aemilia, besluit). — No. 49: Verbeek, Bôrô-Budur (naar aanleiding van Pleyte, *Die Buddha-Legende*). — No. 50: Salverda de Grave, Oudfranse liriek en muziek (naar aanleiding der uitgave *Lais et Descorts français du XIIIe siècle*). — No. 51: Stellwagen, Müller von Itzehoe.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Adamantius, ed. Van de Sande Bakhuyzen: Rev. Critique 1901, no. 47 (P. Lejay).
Blok, Verslag van onderzoekingen naar archivalia in Italië: Ned. Spect. 1901, no. 49 (H. Brugmans).
Botermans, Die hystorie van die seven wijse mannen van Romen: Literaturbl. für germ. und. rom. Phil. XXII, 12 (W. Golther).
Caland, Altindisches Zauberritual: Lit. Centralbl. 1901, no. 51/52.
Kalff, Jacob Cats: Bull. du Musée Belge V, 10 (C. Lecoutere).
Liesker, Die staatswissenschaftlichen Anschauungen Dirck Graswinkels: Kath. 1901, Dec. (J. D. J. Aengenent).
Potgieter, Brieven aan Busken Huet: Ned. Spect. 1901, no. 51 (Van Nouhuys).
De Visser, De Graecorum diis non referentibus speciem humanam: Rev. de l'hist. des relig. XLIV, 2 (J. Toutain).
Te Winkel, De Noordnederlandsche tongvallen, Afl. 1: Literaturbl. für germ. und rom. Phil. XXII, 12 (W. Horn).
Van IJzeren, De vitiis quibusdam principum codicum Aristophaneorum: Neue phil. Rundsch. 1901, no. 24 (K. Weissmann).

PERSONALIA.

Den 17 December ll. overleed te Amsterdam dr. J. C. G. Boot, oud-hoogleeraar aan de universiteit aldaar en langjarig secretaris van de letterkundige afdeeling der Kon. Akademie van Wetenschappen, in den ouderdom van 90 jaren.

Benoemd: tot hoogleeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht dr. J. W. Muller,

redacteur van het Woordenboek der Ned. Taal te Leiden; tot leeraar in de Fransche taal aan het gymnasium te Maastricht de heer A. van der Boorn te Gronsfeld; tot leeraar in de Hoogduitsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Groningen de heer J. H. Scholte, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool en het gymnasium te Gouda; tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de Rijks hoogere burgerschool te Warfum de heer H. G. Harkema, leeraar aan het gymnasium te Doetinchem; tot leeraar in de Engelsche taal aan de hoogere burgerschool te Almelo de heer J. Stibbe te Zwolle; tot tijdelijk leeraar in de Hoogduitsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Middelburg de heer D. Kruyder te Deventer; tot tijdelijk leeraar in de Hoogduitsche taal aan de Rijks hoogere burgerschool te Zwolle de heer H. van Cleeff, tevens leeraar aan de hoogere burgerschool te Apeldoorn.

Gepromoveerd: tot doctor in de klassieke letteren aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer M. A. Schepers, met proefschrift *Alciphronis rhetoris epistularum libri IV*; tot doctor in de klassieke letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht de heer P. van Braam, met proefschrift *De tribus libris qui sunt Ethicis Nicomacheis communes cum Ethicis Eudemiis*; tot doctor in de klassieke letteren aan de universiteit te Amsterdam de heer P. A. Sipkema, met proefschrift *Quaestiones Terentianae*.

ADVERTENTIËN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden. Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. S. SPEYER EN B. SYMONS.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

UITGAAF VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 5,90.

9de Jaargang. No. 12. Februari 1902.

De Redactie ziet zich tot haar leedwezen verplicht, mede te deelen dat met dit laatste nummer van den negenden jaargang de uitgaaf van het „Museum" moet worden gestaakt. Gaarne verbindt zij met deze mededeeling de betuiging van haar hartelijken dank voor de medewerking, die zij gedurende een tijdsverloop van negen jaren van de Nederlandsche philologen en historici heeft mogen ondervinden.

Othon Riemann et Henry Goelzer, Grammaire comparée du grec et du latin. I. Phonétique et étude des formes grecques et latines. Paris, Librairie Armand Colin. 1901. (Pr. fr. 20.—).

Toen ik dit boek, met mooie letter op goed papier gedrukt, met goede verdeeling der letters over de pagina en van decoratief gevoel getuigende randbreedte, eerst inzag, kreeg ik er de beste verwachtingen van. De verdeeling van den tekst in twee gedeelten, de hoofdzaken, die groot gedrukt, de bizonderheden, die klein gedrukt waren, de literatuuropgaven vóór ieder hoofdstuk, en aan den voet de talrijke verwijzingen naar tijdschriftartikels en aparte studies, alles deed het beste verwachten. Wel bestond er een handboek over vergelijkende grammatica van Latijn en Grieksch, het *Précis de Grammaire comparée du grec et du latin* van V. Henry, zoo goed, dat het een waagstuk zou zijn daarnaast een werk te willen stellen van geheel denzelfden aard, maar wanneer een schrijver een werk had samengesteld met meer materiaal en wat dieper op de beide talen ingaande dan het alleen de hoofdlijnen aangevende boek van Henry, dan kon hij een werk geleverd hebben, dat naast het andere van 't grootste nut zou zijn.

De lezing onder zoo blijde verwachtingen begonnen stelde mij spoedig te leur. Ten eerste getuigde het van slecht inzicht, in deze grammatica, bestemd om met de *Syntaxe* van dezelfde schrijvers een geheel te vormen, de woordvorming heelemaal niet te behandelen. Immers de manier waarop talen hun woordvoorraad hebben gevormd en uitgebreid, is voor de vergelijking een allergewichtigste zaak. En dan moest ik bij het overlezen van het inleidend hoofdstuk tot het tweede gedeelte, waarin de Grieksche en Latijnsche grammatici behandeld worden, constateeren, dat aan den schrijver het inzicht totaal had ontbroken, wat onderscheid er diende te bestaan tusschen een dergelijk hoofdstuk in een geschiedenis der letterkunde en in een grammatisch handboek. En thans nadat ik het werk heelemaal heb doorgelezen, haast zegde ik doorgeworsteld, is mijn ongunstige indruk nog versterkt. De schrijver is voor zijn taak niet berekend geweest. Een bespreken van alle bezwaren zou dit artikel veel te uitgebreid maken en ik zal dus aan enkele punten dat, wat ik op het werk tegen heb, nader in het licht stellen.

Het heeft den schrijver, afgescheiden daarvan of hetgeen hij zegt juist of onjuist is, ontbroken aan de geschiktheid, een trouwens niet veelvuldig voorkomende geschiktheid, om een goed handboek te schrijven. Hij heeft zich niet genoeg boven het zoo uitgebreide linguistisch materiaal weten te verheffen, om daaruit een voor den student juiste keuze te doen. Zoo heeft hij uit de door hem gebruikte werken allerlei voorbeelden mee overgenomen uit talen, welke den linguist misschien bekend zijn, maar den student van Latijn en Grieksch zeker niet. En juist door de voorbeelden is het, dat een regel tot het besef van den studeerende moet doordringen. Hij haalt ter vergelijking voorbeelden aan uit het Litausch, het Gotisch, Oud- en Middel-Hoogduitsch, O.-Iersch, O.-Slavisch, Albaneesch, Zend en nog meer talen en het gevolg is, dat deze voorbeelden, onderworpen aan klankregels, welke den lezer onbekend zijn, niet meer tot hem spreken. Ergens zegt hij *cerebrum* = **ceres-rom*, vgl. skr. *siras*; kan de lezer hier weten, wanneer hij daaromtrent ten minste niet door een opmerking is ingelicht, dat lat. *c*

kan beantwoorden aan skr. *ś*, en dat de Schr. dus het recht heeft deze woorden gelijk te stellen [1]? Het boek toch is voor niet-linguisten bestemd. Maar er zijn er nog andere. Nergens wordt er gesproken over de mogelijkheid dat *r* voor *g* in 't Latijn uit *z* kan zijn ontstaan, maar toch wordt maar met *μίσγω* stam *mezg* Latijnsch *mergo* vergeleken. Waar besproken wordt, dat Indo-Germ. *d^zdh* in 't Latijn over *zdh* en *sth* tot *st* is geworden, geeft hij als voorbeelden *custos*, got. *huzd*, gr. *κεύθειν*; Indo-Germ. wortel *kud^zdh* voor *kudh-dh*. Moet men hier niet vragen, waarom we dan in 't Gr. geen *κευσθειν* hebben? *Castus* wordt gesteld naast *καθαρός*; hieruit zou men besluiten tot een wortel *kath* of *kadh*, welke in 't Latijn met een *-to* suffix na deaspiratie *kat^stos* en daarna *castus* zou hebben gegeven; het zou dus hier niet bij behooren.

Soms neemt hij, verleid door het gewicht, dat er in de door hem gebruikte werken aan is toegekend, regels over, welke zaken betreffen van principiëel belang voor den linguist, maar voor de studie van 't Grieksch nagenoeg nutteloos. Zoo § 312, de bespreking eener kwestie, welke maar een paar Grieksche woorden betreft. Evenzoo § 289. Elders geeft hij opmerkingen van dezen aard: „Zie over de hypothese van Wackernagel die en die artikels"; maar welke de hypothese van Wackernagel is, vernemen we niet.

Bovendien is het boek verbazend ongelijkmatig bewerkt. Waar hij in de klankleer hier en daar te veel tot bizonderheden afdaalt, behandelt hij bijvoorbeeld de pronomina te oppervlakkig, zoodat het historisch beeld veel te wenschen overlaat. Niet te begrijpen is ook waarom in de leer der declinatie en conjugatie absoluut geen Skr. meer wordt aangehaald. Waar schrijver in het eerste gedeelte zoo kwistig is met zijn vreemde voorbeelden, wordt hier alleen de Indo-Germ. wortel opgegeven. Dit heeft wel dit voor, dat het eenvoudig en helder is, maar het schijnt mij beter systeem toe de voorbeelden zoo te kiezen, dat men uit opgegeven vormen den wortel zelf kan afleiden.

Veel erger is, dat de schrijver ook wetenschappelijk niet hoog genoeg staat voor eene taak als waartoe hij zich aangordde. Het blijkt op verschilende plaatsen. Zoo waar het heet: „Il n'y a pas non plus de consonnes redoublées chez Plaute, ce que lui permet de compter *ĭle* pour deux brèves au lieu de *ille*" (§ 109). Het is ook elders alsof de Schr. geen recht onderscheid weet te maken tusschen gesproken klank en geschreven letter. „Le nomiminatif pluriel étant primitivement terminé en *oi*, cette finale aboutissait à *oe*, *e*, *ei*, *ī*" (noot 4 pag. 62). „La vocalisation (!) de *ϝ* en *υ* se reconnait dans un assez grand nombre de mots ou de formes appartenant à l'éolien d'Asie."

Na gesproken te hebben over de genitivi op *-us* als *Venerus* enz. zegt de schrijver: „Toutefois de bonne heure la desinence *-us* devint *-is* notée *es*, comme on le voit dans les génitifs *Cereres* (*C. I. L.*, t. I, 811) *Salutes* (*C. I. L.*, t. I, 49) etc. Cette notation s'explique par la répugnance bien connue du latin archaïque pour *i* dans les finales; mais la desinence classique est *-is*". Dit sta zonder commentaar. Evenzoo: „Le traitement différent de l'*α* dans *πᾶσα* et dans *σελήνη* . . . en ionien et en attique prouve que les formes comme *πᾶσα* sont antérieures(!) à l'époque où l'ionien et l'attique changeaient un *α* provenant d'un allongement par compensation."

En niet alleen de bezwaren waarop men den vinger kan leggen spreken tegen het boek; maar nog de doffe geest, die den lezer vervult en afmat, en die voortkomt uit de moeilijkheid, die de schrijver met zijn stof heeft.

Maar één groote kwaliteit, ook wetenschappelijk van waarde, mag hem niet worden ontzegd, waarin hij menigeen, die intellektueel zijn meerdere is, overtreft; dat is eerlijkheid. Hij prijkt niet met de geleerdheid van een ander, maar zegt nauwkeurig waar hij ontleent, ook als het literatuuropgaven, lijsten van werkwoorden en dergelijke zijn. En deze eerlijkheid maakt, dat ik een zeker gevoel van spijt heb dat ik zulk een beoordeeling moest geven en met het werk niet beter tevreden heb kunnen zijn.

Nijmegen. J. W. Bierma.

[1]) Dat de *s* palataal is, is door geen enkel teeken aangegeven.

Vergilius' Aeneis. Metrisch vertaald door Dr. J. L. Chaillet. Amsterdam, S. L. van Looy. 1901. (Pr. *f* 2.90; geb. *f* 3.40).

„The proof of the pudding is the eating" zegt een Engelsch spreekwoord, zoo is de proef op een vertaling de vergelijking. Afgezien nu van dit laatste, dat ik straks in toepassing zal brengen, maakt de vertaling op mij den indruk van groote ongelijkheid. Er zijn gedeelten die goed klinken, er zijn er die hopeloos stroef en prozaïsch klinken. Maar de billijkheid gebiedt rekening te houden met wat de vertaler zich ten doel stelde met zijn werk; hij zegt n.l. in zijn korte voorrede dat hij „een zoo getrouw mogelijke vertaling verkoos boven een streng dichterlijke". Als voorbeeld van een goed klinkend en den oorspronkelijken dichter vrij zuiver weergevend gedeelte citeer ik van blz. 121:

Toen de godin, op haar zwevende wieken, ten hemel zich [heffend,
't Wolkengevaarte al vluchtend doorsneed met geweldigen [lichtboog;
Toen, door het wonderlijk teeken verbijsterd, gedreven door [waanzin
Schreeuwen zij luid en ontrukken het vuur aan de huislijke [haarden;
Sommigen plunderen d'outers en werpen de twijgen en ['t feestloof
Onder de fakkels van pijnhout. 't Vuur, in zijn perklooze [woede
Speelt door de banken, de riemen en 't dek der beschilderde [stevens.

Behalve de voorlaatste regel, die verre van mooi is, klinkt hier alles goed; er is kleur in en afwisseling, het is niet eentonig door eenvormigheid van caesuren, er is smaakvol hier en daar allitteratie aangebracht, en wij zouden zeer tevreden kunnen zijn als de heele Vergilius op deze wijze was verhollandscht.

Hiertegenover moeten we echter stellen een plaats als we die vinden op blz. 169:

Wat zegt thans uw belofte, uw vroegere liefde voor d'uwen,
Wat de aan Turnus, verwant in den bloede, herhaald'lijk [gegeven
Hand? Wanneer men voor 't volk der Latijnen een vreemde [tot schoonzoon
Eischt, staat dit bij u vast en bezwaart u 't bevel van uw [vader
Faunus, mij dunkt, dan is elk land, dat, van onze bevelen
Vrij, leeft, vreemd en ik denk dat de goôn aldus het [bedoelden.

En ik denk dat de goôn zouden toornen over zulke verzen. Want dit is proza, en proza van een zeer taai soort. Ik heb wel eens verzen hooren vergelijken met taaitaai. Welnu, dit lijkt Vergilius overgebakken in taaitaai. Gelukkig voor hen die 't oorspronkelijke niet kennen en een denkbeeld van Vergilius willen krijgen, dat zij zich niet overal zoo'n kleverige brij zien voorgezet. De classici kunnen bij de lectuur van zulke brokken met den schoolmeester uitroepen: „Gelukkig, o jeugd, dat wij dat niet bennen!"

Thans zij het mij vergund enkele gedeelten van den Romeinschen dichter die mij altijd bizonder sympathiek zijn geweest en me steeds hebben getroffen, met de vertaling van den heer Chaillet te vergelijken. Natuurlijk ben ik beperkt in mijn keus, en kan ik niet te veel citeeren. Om plaatsruimte te winnen geef ik ook niet den Latijnschen tekst, maar alleen boek en versregels; ieder belangstellende kan ze makkelijk zelf opslaan.

II, 203 sqq.:

. . . . glijdt schuiflend een tweetal slangen
Voort, in ontzaglijke kringen, van Tenedos over de kalme
Zee en beproeft gelijktijdig de kust te bereiken met zwemmen,
Tusschen de golven verheft zich haar borst en haar bloedige [manen
Heffen zich boven het water; het achterste deel van haar [lichaam
Strijkt langs 't zeevlak; kronkelend buigen z'in bochten [haar ruggen.
't Schuimende zeenat bruist. Aan het strand reeds zijn zij [genaderd;
't Flikkerend oog met een vurigen gloed en met bloed [overtogen,
Lekken zij steeds met haar trillende tongen de sissende [bekken.

Er is in deze vertaling een zekere armelijkheid, een zekere dunheid van klank vergeleken met het vol-tonende koor van Vergilius. Evenmin verheft zij zich, uitgezonderd in de beide laatste regels, die het oorspronkelijke meer naderen, tot het dichterlijk niveau van het Latijn. Die twee slangen, welke „gelijktijdig" de kust „trachten te bereiken met zwemmen", dat kort achtereen gebruiken van „heffen" en „verheffen", het onvolkomene der allitteratie, dit alles schaadt aan den indruk. (Een kleinigheid is het dat de vertaler in regel 209 een drukfout over 't hoofd heeft gezien: *stand* voor *strand*).

III, 670 sqq.:

Maar wijl 't geenszins mogelijk is met zijn hand ons te vatten
Noch hij d'Ionische golven in snelheid kan evenaren,
Slaakt hij een vreeslijk gebrul, dat de diepte met al hare [baren
Sidderen doet, inwendig in 't bevende land van Itaalje
Dringt en in Aetna's holle gewelven zich loeiend een weg [baant.

Wij kunnen ook hier slechts zeggen: quantum mutatus ab illo. Vooral de eerste twee regels doen 't heelemaal niet. Ook zou 't m. i. verkieselijk zijn „baren" te vervangen door „golven"; wij verliezen dan wel een allitteratie, maar meteen ook het rijm.

IV, 296 sqq.:

Doch de vorstin (wie zou een minnende kunnen bedriegen?)
Voelde te voren de list en begreep de toekomstige afreis
't Eerst, zelfs bang voor het veil'ge; haar bracht in haar [woede, dezelfde
Faam snood aan, dat de vloot voor den aftocht vaardig [gemaakt werd.
Buiten zich zelve, in woede ontstoken, doorvliegt zij de [veste,
't Beeld der Bacchante, bij 't zien van de heilige zaken, [geprikkeld
Als 't driejaarlijksche feest bij den aanroep „Bacchus" haar [aanzet,
Tijdens den nacht de Cythaeron, galmend van kreten, haar [opwekt.

O *χιονοτρόφον ὄμμα Κιθαίρων*, wat komt hier weinig terecht van uw roepen in den nacht! De vierde regel van bovenstaand fragment klinkt extra leelijk, vooral het „zwaan kleef aan"-achtige begin. Overigens lijkt Vergilius hier zoo verkommerd, zoo platgeslagen, zoo verwaterenmelkt. 't Spijt me het te moeten zeggen, maar alles komt me zoo anders voor, zoo innig-prozaïsch en banaal. Bedenken we echter dat de heer Chaillet geen „streng dichterlijke" vertaling wilde leveren.

IV, 483 sqq.:

'k Werd op een zienster van daar, uit Massylischen stamme, [gewezen,
Haar, die van Hesperus' dochtren den tempel bewaakt en [de takken
Houdt van den heiligen boom, en den draak met den vloei- [baren honig,
Tevens met 't slaapaanbrengende sap des papapers besprenkelt.
Deze verkondigt, door spreuken de harten t'ontslaan van [hun boeien,
Welke zij wil, doch andren te kwellen met bittere liefde,
't Water der stroomen te stillen, den loop der gesternten [te wenden.
's Nachts zelfs wekt zij de schimmen der hel; dan loeit [voor haar treden
Brullend de aarde en d'esch daalt af van de toppen der [bergen.

Ik veroorloof mij de beide laatste regels uitstekend te noemen. Het voorgaande is weer veel minder. Waarom „uit M. stamme"? „Houdt" geeft aanleiding tot verkeerde opvattingen; constructie en interpunctie van den derden en volgenden regel is ook niet al te duidelijk, wat het origineel wèl is.

IV, 522 sqq. Hier hebben wij den echten Vergilius, den gevoeligen, kunstrijken, machtig met taalmuziek tooverenden, wiens zachtgestemde ziel een éénig-heerlijk visioen van moeder Nacht ontving en weergaf in roerend schoone verzen. Hier droomt zoet bedwelmen in koesterende nachtomneveling, hier ruischt de rustige muziek

der sterren in stil-gewijde sfeer, roerloos ligt alles, en geluidloos, en hartstochteloos. De heer Chaillet vertaalt:

't Was nacht; moede genoten de schepslen op aarde den [diepen
Vredigen slaap; ook 't woud en d'onstuimige wateren rustten.
't Was 't uur, waarop de sterren haar loop tot het midden [voleinden,
Al de landouwen in stilte zich hullen met 't bonte gevogelt',
't Vee, ook alwat 't heldere water bewoont en de ruige
Hagen op 't land, 't lag alles in slaap in de nachtlijke stilte.

De eenige regel die mij hierin eenigszins bevredigt is de vierde. De l-klanken, geven, bedoeld of niet bedoeld, er iets weeks en mollig-omhulds aan, wekken een weinig de stemming van 't origineel; de rest is tamelijk onwelluidend en geeft Vergilius' muziek in de verste verte niet weer.

VI, 45 sqq.:

. . . . . Bereikt was d'ingang. „'t Is thans (zeide de [jonkvrouw)
Tijd, een orakel te vragen; de god komt! Zie!" en terwijl zij
Zóó bij den ingang sprak, werd plotsling haar kleur en [haar wezen
Anders; het hoofdhaar bleef niet langer gerodend; door [waanzin
Zwelt haar de boezem en hijgt haar de borst en vertoont zij [zich grooter,
Spreekt geen sterflijke taal, zoodra haar de god, bij zijn [naadring,
Aanblaast.

Hier is ook weer het „streng-dichterlijke" wat al te streng verwaarloosd. Het bij Vergilius door plaats en rhythmiek zoo sterk-werkende, verrassende: „deus, ecce, deus!" wordt hier weinig zeggend en mat, dat „hoofdhaar" doet denken aan een kappersadvertentie, „waanzin" is hier niet het ware woord, terwijl die boezem en die borst nogal vreemd achter elkander komen. Maar afgezien van dit alles, dat misschien nog zoo erg niet is, Vergilius komt hier in zoo'n vreemde gedaante tot ons, 't is alles zoo anders. De oude prozavertaling van Vondel is meestal krachtiger, indrukwekkender, schilderachtiger dan deze in versmaat. Goed weergegeven daarentegen is een dergelijke passage van hetzelfde boek, die de vergelijking met goed gevolg kan doorstaan, en wel 255 sqq.:

Doch zie, tegen het naken des lichts en het rijzen der zonne
Brulde de grond diep onder hun voeten en schudden de [bosschen,
Hoog op de bergen, en hoorde men 't huilen der honden in ['t duister,
Tijdens de komst der godin. „Blijft ver, blijft ver, onge- [wijden!"
Riep hun de zienster, „en blijft uit de heilige bosschen [verwijderd!"

Niet alles hierin is mooi, maar het staat niet al te veel achter bij Vergilius, en vooral de derde regel is zeer gelukkig.

IX, 184 sqq.:

„Geven de goden, Euryalus! mij deez' vurige aandrift" -
Sprak toen Nisus, „of wordt tot een god voor een ieder zijn [hartstocht?
Lang reeds drijft mij mijn geest, om den strijd of iets [groots te beginnen,
Daar hij zich niet in behaaglijke rust kan schikken; gij [ziet het,
Welk een vertrouwen het volk der Rutuliërs heeft in den [toestand.
Spaarzaam branden de vuren; door slaap en door wijn [overmeesterd
Ligt men ter neer; rondom zwijgt alles; verneem mijn [bepeinzing,
Welke gedachten er thans in mijn geest opstijgen . . ."

Het verheugt referent bij deze passage, die hij 't laatst wilde behandelen, weder een vertolking te vinden die niet al te ver van het origineel verwijderd is, al missen we hierin te zeer den breed-lenigen zwaai van Vergilius' maatgang en zijn woordmuziek. Het is mogelijk dat de vertaler uit angst voor het niet genoeg letterlijk zijn, geschroomd heeft dichterlijker te wezen. Mij dunkt hij had de letterlijkheid moeten opofferen aan de dichterlijkheid. Letterlijk te zijn èn meteen dichterlijk is natuurlijk het ideaal, maar als een van beide vallen moet, dan liever het eerste, vooral bij een dichter als Vergilius.

Wij hebben den heer Chaillet in verschillende gedeelten aan 't werk gezien, in meer bewogene, vredige, wijsgeerig-overpeinzende, en 't resultaat is niet al te schitterend, ofschoon de vertaler lof verdient voor zijn volhardingsvermogen en ook werkelijk hier en daar, helaas te zelden, goed is geslaagd. Bij een tweeden druk van zijn werk, dien wij hem gaarne toewenschen, werke hij alles geducht om, zonder al te benauwd rekening te houden met de letterlijkheid. Overigens is met een holle loftuiting en een galmende verheerlijking als „meestervertaler" noch de kritiek, noch het publiek, noch de vertaler zelf gebaat.

den Haag. Edward B. Koster.

G. Vollgraff, De Ovidi Mythopoeia quaestiones sex. Berolini, H. S. Hermann. 1901. (Pr. M. 1.20). [Berlijnsche dissertatie].

G. Vollgraff, Batavus, heeft achtereenvolgens aan de Hoogescholen te Brussel, Göttingen en Berlijn gestudeerd, en is aan laatstgenoemde Universiteit den 9den Februari 1901 gepromoveerd op dit proefschrift, waarin hij eene bijdrage levert tot de kennis van de bronnen der Metamorphosen van Ovidius. Zeker is het eene moeilijke zaak uit te maken, waaraan Ovid. de kennis ontleende van de talrijke sagen en mythen, die hij in de Metam. (om bij dit werk te blijven) behandeld heeft, en te bepalen, wat zijne eigene fantasie er heeft bijgevoegd. Vooral daarom moeilijk, omdat van de literaire bronnen, die Ovid. ten dienste stonden, slechts een deel tot ons is gekomen, en nog minder ons rest van de werken der beeldende kunst, die in het Rome van zijn tijd de kennis van vele sagen bevorderden en levendig hielden. Tijd en omgeving van Ovid. mogen in deze zaak dus wel in het oog gehouden worden, en ook moet er op worden gelet, dat de meer op enkele punten geconcentreerde aandacht in de Oude Wereld het zeker gemakkelijker voor hem maakte eene menigte van sagen en namen te onthouden zonder dat hij het noodig had „mythologische handboeken" te raadplegen. Daarom zie ik niet in, dat men Metam. IV, 11 volg., waar eenige bijnamen en epitheta van Bacchus genoemd worden, dadelijk moet aannemen, dat Ovid.

een soort van „Gradus ad Parnassum" heeft geraadpleegd, maar ligt het toch meer voor de hand te veronderstellen, dat deze epitheta uit het een of ander gedicht in zijne herinnering leefden. Dat de geheele kwestie van Ovidius' bronnen voor de Metam. moeilijk is, blijkt ook duidelijk uit de betrekkelijk weinige zekere resultaten, die de schrijver heeft kunnen bereiken bij de verschillende fabulae, die hij aan een nauwgezet onderzoek heeft onderworpen. Het eerst handelt hij „de Fabula Lycaonis", waar hij overhelt tot de meening, dat Ovid. hier geen dichter maar een mythograaf is gevolgd, doch de argumenten hiervoor bewijzen niet veel. Tot hetzelfde resultaat komt hij bij het onderzoek „de Fabula Daphnes" wegens de dubbele aanroeping van Tellus en Peneus, die in de handschriften voorkomt en ontstaan zou zijn doordat Ovid. in een mythologisch boek gevonden had, dat Daphne volgens sommigen de dochter van Peneus, volgens anderen die van Ladon en Tellus was. Het geheele verhaal pleit er echter voor, dat van Ovid. alleen de aanroeping van Peneus afkomstig kan zijn (zie vrs. 452, 472). In „de Fabula Phaethontis" wordt, vooral op grond van de overeenstemming tusschen Ovid. en Nonnus, met Wilamowitz en Knaack aangenomen, dat aan beiden een epos Alexandrinum te gronde ligt: dit is niet onwaarschijnlijk, ofschoon daarbij ook andere bronnen kunnen gebruikt zijn. De laatste meer uitvoerige bespreking is gewijd aan „de Europae et Cadmi Fabula", waarbij op verscheidene tot dusver door niemand opgemerkte punten van overeenstemming tusschen Ovid. en Nonnus wordt gewezen, en dus als gemeenschappelijke bron een „epyllium Alexandrinum" wordt aangenomen: dit komt mij het best bewezen voor. Ten slotte worden nog eenige bladzijden gewijd aan Metam. VII, 294 sqq. en „de Excerptionibus Mythologicis". Bij het eerste merk ik op, dat uit de aangehaalde plaats van Hyginus, fab. 182 m. i. geene conclusies mogen worden getrokken uit de woorden „in monte Nysa", daar hier blijkbaar aan den tekst van Hyginus iets ontbreekt.

Mogen echter de resultaten van deze dissertatie niet zoo erg groot zijn, dit ligt aan de moeilijkheid van het onderwerp, maar wat wel geprezen mag worden is de methode en de blijken van een gezond oordeel en eene juiste opmerkingsgave, waarvan de schrijver vele bewijzen heeft gegeven. Coniecturaalkritiek schijnt minder in zijn smaak te vallen: anders zou hij, geloof ik, niet dadelijk bij Pausanias VIII, 6, 4 uit de juiste opmerking bij de woorden *καταβαίνει γάρ*: „quid tandem sibi vult istud *γάρ*? sensu cassa est hoc loco coniunctio causalis", de conclusie getrokken hebben „Pausaniam fontem suum contraxisse", maar wellicht in plaats van *γάρ* gelezen hebben *δέ*, en uit de Var. Lect. alleen van het eerste boek minstens 4 plaatsen (1, 3; 5, 3; 22, 5; 27, 6) aangevoerd hebben, waar *γάρ* en *δέ* met elkander verward zijn.

Leeuwarden. E. O. Houtsma.

Eduard König, Fünf neue arabische Landschaftnamen im alten Testament beleuchtet. Mit einem Exkurs über die Paradiesfrage. Berlin, Reuther & Reichard. 1902. (Pr. M. 3).

In de laatste jaren hebben de Duitsche geleerden Hommel en Winckler in verschillende geschriften vreemde stellingen verkondigd. Op verscheidene plaatsen van het O. T. is volgens hen *Misrâim* niet Egypte, maar een landstreek in noordwestelijk Arabië door de Assyriërs *Musrân* (*Mosar*) genoemd en die één zou zijn met het land van Midian; is *Assur* niet Assyrië, maar een Arabische stam, die naast Edom, dus ten noorden van dit Musrân woonde; is *Koesj* niet Aethiopië, maar een rijk in Centraal-Arabië; enz. Ik heb daar het een en ander van gelezen en daarbij den indruk gekregen, dat die stellingen op zeer lichte, zelfs willekeurige onderstellingen steunden, maar had den tijd niet, het betoog op den voet te volgen en te beoordeelen. Met groote dankbaarheid heb ik dus het geschrift van prof. König ontvangen, die dit wel gedaan heeft. Hij heeft die stellingen achtereenvolgens uitvoerig behandeld en het onhoudbare daarvan aangetoond. Inderdaad, als b.v. Mosrân zulk een groote rol gespeeld heeft in de geschiedenis van Israël en naburige volken, is het onbegrijpelijk dat er in 't O. T. nergens duidelijk sprake van is. Zeker is het, dat op alle plaatsen, waar Hommel en Winckler dit land bedoeld achten, de exegeten van den oudsten tijd af eenparig den naam als dien van Egypte hebben verklaard. Men zou dus met K. 31 „eine Verirrung des israelitischen Geschichtsbewusstseins" moeten onderstellen.

Na aldus mijne instemming met Königs oordeel te hebben uitgesproken, wil ik mij een paar opmerkingen veroorloven. Bij p. 25 over de paarden uit Egypte betrokken, had König ook 2 Kon. 18 vs. 24 kunnen aanhalen. P. 41 vind ik de vertaling van Numeri 24 vs. 23, die Oort, *Bileam*, p. 34, 45 gegeven heeft „wie zal leven langer dan God heeft vastgesteld?" verkieselijk. Het voorzetsel *min* geeft ook aan 't voorafgaande werkwoord dikwijls een comparatieven zin. Na dit vers is de text stellig defect. Er moet iets uitgevallen zijn over de vijanden van Assur, die o. a. in schepen van Cyprus komen. De zin toch van vs. 23 moet zijn „zelfs het oppermachtige Assur komt ten val."

P. 50 l. 4 zegt K. dat Hommel „mit Recht" laat gelden dat de *nâchal Misrâim* (beek van Egypte) „niemals" *nâru* = stroom genoemd wordt. Zelf heeft hij p. 39 als voorbeeld van *nahar Misrâim* voor *nâchal M.* Genes. 15 vs. 18 aangehaald.

P. 55 seq. In 2 Chron. 14 vs. 14 is *mqnh* de stad *Maqna* aan den Aelanitischen zeeboezem (Balâdhori p. 59 seq.).

P. 56. In 2 Chron. 21 vs. 16 kunnen toch stellig geen Koesjiten uit Centraal-Arabië bedoeld zijn. Als de lezing goed is, zal men aan de Koesjîm van 2 Chron. 14 vs. 8 seqq. moeten denken, dus aan Egypte.

P. 57. Volgens König worden in Jesaja 18 vs. 2 de Koesjiten „ein hochgewachsenes und blankes Geschlecht" genoemd, waarmede hij vergelijkt Herod. 3 cap. 20, waar de Aethiopen *μέγιστοι καὶ κάλλιστοι ἀνθρώπων*

πάντων geheeten worden. Daarentegen spreekt hij p. 52 over de Koesjiten als een meer of min verachte, eenigszins donkerkleurige volkstype. De tegenstelling valt grootendeels weg, als men Königs willekeurige vertaling van 't Hebr. *môrâth* door „blank" verwerpt.

Deze enkele opmerkingen doen niets te kort aan mijne ingenomenheid met Königs geschrift.

Leiden. M. J. de Goeje.

P. Horn, Geschichte der persischen Litteratur. — C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur. (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. Band VI.) Leipzig, C. F. Amelang. 1901. (Pr. M. 7.50).

Onder bovengenoemden algemeenen titel kondigt de uitgever Amelang te Leipzig eene serie geschriften aan, die in eenigszins zonderlinge samenvoeging de letterkunde der voornaamste ten oosten van Duitschland wonende volken zullen behandelen. De letterkunde der Slaven, Hongaren, Rumenen en Grieken zal dus naast die van Semieten, Perzen, Indiërs, Chinezen en Japanners eene plaats erlangen. Voorloopig is op tien deelen gerekend, waarvan nu reeds het eerste (over Poolsche letterkunde) en het zesde (waarvan de titel boven is afgedrukt) verschenen zijn. Dit zesde deel is dus eigenlijk een dubbel deel tot schade van de daarin behandelde stof, want ware zoowel aan de Arabische als aan de Perzische letterkunde een afzonderlijk deel (wat niet te veel was) gewijd geworden, dan hadden de schrijvers zich wat vrijer kunnen bewegen en meer vertaalproeven kunnen geven, die tot recht verstand van de voor den gewonen lezer zoo vreemde stof volstrekt noodig zijn. Eene tweede fout van dit deel is de zeer ongelijkmatige wijze, waarop de beide bewerkers hunne taak hebben opgevat, want terwijl Horn, naar het mij voorkomt zeer terecht, de eigenlijk gezegde wetenschappelijke litteratuur van zijn plan heeft uitgesloten, heeft Brockelmann daaraan in zijn deel eene zeer ruime plaats gegeven. De uitgever zoekt dit te verdedigen door de op zichzelf niet onjuiste opmerking, dat de beteekenis der Arabische letterkunde voor den Islam niet in hare poëzie, maar in haar wetenschappelijk religieus proza ligt, maar het is den lezer niet om de beteekenis voor den Islam te doen; hem boezemt de litteratuur om zichzelve belangstelling in.

Uit het hier opgemerkte volgt dat, naar mijn oordeel, de door Horn bewerkte schets der Nieuw-Perzische letterkunde over het algemeen gelukkiger geslaagd is dan de door Brockelmann bewerkte Arabische. Met opzet schrijf ik der Nieuw-Perzische, hoewel Horn ook de Ouden Middel-Perzische letterkunde kort bespreekt, omdat over dit deel van zijn werk mij geen oordeel toekomt, daar ik deze litteratuur niet uit eigen studie ken. Inderdaad laat zich Horns werk aangenaam lezen en valt daaruit niet alleen voor den leek, maar ook voor den Oriëntalist veel te leeren. Er is gezorgd voor een voldoend aantal vertaalproeven, meestal van de meesterhand van Rückert, en men bespeurt overal dat de schrijver zijn onderwerp meester is. Wij willen het hem daarom niet te zwaar toerekenen, dat hij feitelijk eene geschiedenis der Perzische poëzie heeft gegeven en het proza wat heel stiefmoederlijk heeft bedacht. De weinige bladzijden daaraan gewijd, die ten overvloede nog voor een goed deel door uitvoerige aanhalingen uit de vrij onbeduidende reisbeschrijvingen van Shāh Nasr-eddin gevuld worden, blijven beneden de bescheidenste wenschen.

Het was allerminst mijne bedoeling, toen ik de voorkeur gaf aan het werk van Horn boven dat van Brockelmann, om het verdienstelijke van diens arbeid te ontkennen, of zelfs te verkleinen. Horn heeft, meen ik, beter de behoeften van het beschaafde publiek, waarvoor de uitgever deze serie bestemd heeft, begrepen; Brockelmann daarentegen heeft in kort bestek een zeldzaam volledig overzicht der Arabische letterkunde gegeven, waarvoor de Oriëntalisten hem ten zeerste dankbaar zouden geweest zijn, indien zij niet juist van zijne hand eene meer uitvoerige geschiedenis ontvangen hadden, die, indien ik mij niet vergis, ook in dit maandschrift met lof besproken is. Wie dit meer uitvoerige en zeer kostbare werk niet bezit zal deze schets met ingenomenheid begroeten en haar, hoewel zij het grootere werk niet kan vervangen, met vrucht raadplegen. Ook ware het onrecht daarin alleen een excerpt te zien; dit karakter moge deze nieuwe arbeid in de laatste hoofdstukken dragen, in het eerste deel daarvan hebben wij met eenen zelfstandigen arbeid te doen.

Wanneer van de volgende deelen dezer serie evenveel goeds te zeggen is als van dit zesde deel, dan wenschen wij deze onderneming van harte voorspoed toe, opdat in steeds ruimeren kring belangstelling gewekt worde voor het edelste kunstwerk, dat de mensch heeft voortgebracht, zijne letterkunde.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Persian Historical Texts. The Tadhkiratu' sh-Shu'arā (Memoirs of the Poets) of Dawlatschāh bin 'Alā'u'd-dawla Bakhtīschāh al-Ghāzī of Samarkand edited by Edward G. Browne. London, Luzac & Co. Leiden, E. J. Brill. 1901. (Pr. *f* 10.50).

Het is zeer moeilijk hem, die niet eenigszins vertrouwd is met de Nieuw-Perzische litteratuur, een denkbeeld te geven van het groote aantal poëtische voortbrengselen in deze taal. Noemt men cijfers, een ongeloovig hoofdschudden is het antwoord; het best zal men nog slagen, wanneer men Dozy nazegt, dat ieder Pers min of meer dichter is. Geen voorval in het dagelijksch leven, hoe onbeduidend ook, of de Pers zoekt het in poëtischen vorm te beschrijven en zoo hem iemand daarin reeds vóór geweest is, hem door vernuftige vergelijkingen of woordspelingen te overtreffen. Om in dat verbazend aantal dichternamen den weg te weten werden verzamelwerken aangelegd, waarin men omtrent de dragers dier namen eenige bijzonderheden, benevens proeven hunner poëtische begaafdheid kon vinden. Dergelijke bloemlezingen noemt men met een aan het Arabisch ontleend woord *tezkirehs*. Er bestaan er zeer vele in het Perzisch: Ethé noemt in den *Grundriss der Iranischen Philologie* 2, 213—216 niet minder dan 50 titels van dergelijke werken, die hij onmisbaar acht. Een der oudsten is die van Daulatshāh van het jaar 1487, tevens

een der beste, zoo niet de beste, inzoover de schrijver onderhoudend en in het algemeen gesproken, een man van smaak is. Vele Oriëntalisten hebben het bij letterkundige nasporingen gebruikt en reeds in 1818 bewerkte von Hammer den inhoud op zijne eigenaardige wijze in de *Geschichte der schönen Redekünste Persiens*.

Dat het ook in het vaderland des schrijvers veel gelezen werd blijkt o. a. uit het groot aantal handschriften, dat wij er nog van bezitten: in Londen, Oxford en Parijs vindt men daarvan een dozijn exemplaren en in bijna elke belangrijke bibliotheek nog een kleiner aantal andere. Een zóó groote rijkdom in handschriftelijk materiaal, hoe verblijdend op zichzelf, staat dikwijls aan het tot stand komen van eene uitgave in den weg, want al die handschriften nauwkeurig te vergelijken is een tijdroovend werk en geeft een verbijsterend groot aantal varianten. Wij behielpen ons daarom tot dusver met de in 1887 te Bombay verschenen lithographische uitgave, maar ieder deskundige weet dat dergelijke lithographieën eene kwelling zijn voor de oogen en in nauwkeurigheid zeer veel te wenschen overlaten. Wij zijn dus den heer Browne grooten dank schuldig, dat hij ons een zeer leesbaren, op de vergelijking van vier oude handschriften en van de boven genoemde lithographie steunenden tekst heeft geschonken. De bruikbaarheid er van wordt niet weinig verhoogd door zorgvuldig bewerkte registers, die, vooral bij een boek van dezen aard, onmisbaar zijn. Meer van deze uitgave en van de door den bewerker gevolgde kritische methode te zeggen is gewaagd, zoolang de lijst van afwijkende lezingen en verklarende aanteekeningen, die in een supplement bij deze uitgave afzonderlijk zullen verschijnen, niet in ons bezit is. Zooveel blijkt echter aanstonds dat de uitgave met zorg bewerkt is, wat trouwens niemand van den heer Browne anders zal verwachten. Hoe volkomen hij het Perzisch machtig is kan hij, die het niet reeds wist, leeren uit de in het Perzisch gestelde voorrede, die aan het werk voorafgaat. Merkwaardig is de, trouwens wel verdiende, lof, die daarin aan de Leidsche uitgevers Brill, tevens drukkers van deze uitgave, gebracht wordt. Hij besloot, zegt hij aldaar, zijn werk bij hen uit te geven „omdat in geheel Frengistān (West-Europa) niemand sedert twee eeuwen of langer nog, zich, zooals zij, beijverd heeft om de Oostersche talen en wetenschappen bekend te maken, Arabische en Perzische boeken te drukken en te verspreiden, zoodat zij in dit opzicht in het Westen eene gelukkige hand gehad en de bal der overwinning op de overige Westersche natiën veroverd hebben en er daarom in geheel Frengistān geen drukkerij is, zoo geschikt en wel toegerust voor het drukken van Oostersche boeken als deze."

De heer Browne is voornemens nog andere belangrijke Perzische teksten op gelijke wijze het licht te doen zien, indien zijne onderneming genoegzamen steun vindt. Dit voornemen verdient niet alleen toejuiching, maar ook warme ondersteuning, vooral van den kant van Bibliotheeksbesturen en verder van allen, die in de studie der Oostersche Letteren belangstellen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Dr. F. C. Wieder, De Schriftuurlijke Liedekens. De liederen der Nederlandsche Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en bibliographie. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1900. [Amsterdamsche dissertatie]. (Pr. *f* 3.—).

De schrijver van dit academisch proefschrift, waarmee hij den graad van Doctor in de Letteren, zoo ik meen cum laude, verwierf, heeft daarin zijn krachten beproefd aan de behandeling van een allerinteressantst onderwerp. Het lied, als uiting van hetgeen er omgaat in menschenharten, is altijd belangrijk, maar vooral als het klanken zijn, onttokkeld aan de snaren van geloof en godsvrucht. Het is waar, Dr. Wieder heeft in zijn geschrift slechts een deel der stof verwerkt en zich bepaald tot een inhoudsbeschrijving en bibliographie der Schriftuurlijke Liedekens. Over hunne geschiedenis, hunne vervaardigers, het sacramentistisch karakter dat vele liederen dragen, hunne verspreiding en de bestrijding, die zij van overheidswege vonden, den invloed van Duitsche zijde en het aandeel dat de Rederijkers aan hunne wording hadden, en over nog zooveel meer, dat bij dit onderwerp ter sprake kon komen, zegt Dr. Wieder zelf, zou hij niet afdoende hebben kunnen handelen in den beperkten tijd, die voor een dissertatie beschikbaar pleegt te zijn. Maar al wat hij reeds daarover heeft bijeengebracht hoopt hij later te bewerken, en wij zullen het met niet minder belangstelling begroeten, dan wat hij ons nu schonk. Want het is de vrucht van zeer ernstige studie en met groote liefde en warme piëteit is het onderwerp behandeld.

Dr. Wieder's arbeid splitst zich in twee deelen: de eigenlijke Inhoudsbeschrijving en de Bibliographie der Schriftuurlijke liederen.

Aan deze laatste, om daarmede te beginnen, is de meest mogelijke zorg besteed. Niet minder dan 140 uitgaven van Souterliedekens, Suverlicke bouxkens, Lietboecxkens, Schriftuerlicke liedekens zijn daarin met groote nauwkeurigheid beschreven. Zoover ik kan nagaan is geen enkele uitgave aan Dr. Wieder's aandacht ontsnapt. Maar bovendien heeft hij deze Bibliographie met een tal van deugdelijke aanteekeningen en opmerkingen verrijkt en, — wat van groot belang is voor den geschiedvorscher, — zooveel mogelijk medegedeeld in welke bibliotheken de vermelde uitgaven te vinden zijn. Het doet aan de groote waarde van deze Bibliographie natuurlijk niets te kort, dat wij op bl. 167 reg. 1 v. b. in plaats van no. 647 te lezen hebben: no. 467 (vgl. bl. 130 reg. 14 v. o.).

De eerste afdeeling van Dr. Wieder's proefschrift geeft ons, na een algemeen overzicht van den inhoud der Schriftuurlijke liederen, achtereenvolgens een uiteenzetting van de plaats, die de Bijbel, de Kerk en de Vervolging in deze liederen innemen. Er is in dit viertal hoofdstukken veel voortreffelijks gezegd, waarmede de geschiedschrijver van de Hervorming ten onzent rekening zal hebben te houden, als hij niet vreemd wil blijven aan de diepe, innerlijke roerselen, die in dat reformatorisch tijdperk de harten hebben bewogen.

In dat inwendig leven nu doet de schrijver ons aanstonds een blik slaan in zijn eerste hoofdstuk, waar hij ons een aperçu geeft van de stof, die in de liederen

wordt behandeld. Daarbij is hij niet analytisch te werk gegaan, maar stelde uit allerlei aan deze liederen ontleende gedeelten een geheel saam, omdat, naar hij meende, op die wijze de lezer het best hun inhoud overzien en met hun geest vertrouwd zou kunnen worden. Of dit werkelijk daartoe de meest geschikte weg is te achten, is wel eenigszins disputabel. Er is althans in dit exposé, dat min of meer den indruk maakt van een systematischen catalogus van in deze liederen voorkomende gevoelens en gedachten, iets dors en eentoonigs, en dit te meer waar Dr. Wieder deze niet in den oorspronkelijken dichterlijken vorm, maar in proza overgezet, aan elkander heeft geregen.

De plaats, die de Bijbel in deze liederen inneemt, is door den schrijver in het 2[de] Hoofdstuk helder uiteen gezet. En dat deze plaats een zeer groote was, laat zich begrijpen. Groote ingenomenheid met de H. Schrift was een hoofdkenmerk van de Reformatie. Bijbelkennis was het middel om tot het licht der waarheid te komen en om welgewapend te zijn in den geloofsstrijd tegenover Rome. Het naaste doel van de dichters dezer Schriftuurlijke liederen, zegt Dr. Wieder (bl. 33) terecht, is geweest den Bijbel „zangbaar" te maken, en — zou hij daaraan hebben kunnen toevoegen, — daardoor de kennis van zijn inhoud niet minder te bevorderen, dan door bijbellectuur. Want er is in het Reformatietijdperk hier te lande misschien nog meer gezongen, dan gelezen. Niet omdat, zooals Dr. Wieder m. i. ten onrechte uit den grooten omvang der liederen-bundels afleidt (bl. 58), de godsdienstoefeningen wel voor de helft uit zingen bestaan moeten hebben, — want het gevaar voor ontdekking van een verboden godsdienstige samenkomst maakte „niet veel zingen" veeleer raadzaam, — maar omdat deze liederenbundels vooral voor privaatgebruik in huis bij uitstek geschikt waren en, 't zij gezongen, 't zij gelezen, òf een ontbrekenden bijbel vervingen, òf dezen, door toepassing van zijnen inhoud op het leven, nog vruchtbaarder maakten.

Het liet zich verwachten dat, waar de Bijbel in deze liederen zoo groote plaats inneemt, de oude Kerk met haar kerkleer, haar traditie en gebruiken daarin slechts een zeer kleine rol zou spelen. Dit blijkt uit het 3[de] Hoofdstuk van Dr. Wieders proefschrift ook ten volle. De geest, die uit deze liederen spreekt, is een geheel reformatorische. Niet alleen is het getal uit de Catholieke Kerk overgenomen liederen niet grooter dan vijf, maar zij zijn bovendien in een Protestantsch kleed gestoken. Zelfs het „Weest ghegroet Maria reijne", — eene uitbreiding van het Ave Maria, — vertoont dat hervormd karakter, want het lost zich op in een lofzang op Jezus. Alleen sommige wijzen van Catholieke kerkliederen zijn behouden gebleven. Ook van het oude geloof der kerk zijn maar luttele sporen te vinden. Dr. Wieder meent dat, onder meer, hieruit te moeten verklaren, dat de dichters van Hervormde liederen meestal weinig godsdienstig waren vóór ze de kerk verlieten en dus vóór dien tijd weinig bekendheid hadden met geestelijke dingen (bl. 71). Een enkel bewijs voor die stelling ware niet overbodig geweest. Of zou de stelling zelve misschien niet gehandhaafd kunnen worden? Mij klinkt ze althans ten opzichte van een Johannes Utenhove, Lucas de Heere, Hans van Overdam, Soetgen Gerrits en meerdere vervaardigers der Schriftuurlijke liederen zeer vreemd toe.

Maar ontleenen deze liederen weinig aan de Kerk en het oude kerkgeloof, wel treden zij bij herhaling tegen hare gebruiken en inzettingen, tegen het „Babyloonsche wijf" en de „Jezabelspriesters" op. Het lezen van den Bijbel kon geen ander gevolg hebben, dan dat men opkwam tegen al haar pracht, die met godsdienst niets te maken had.

Dat als gevolg van dezen afval van het oude geloof „Gods volck moest lijden tempeest", is de stof van een groot aantal dezer Schriftuurlijke liederen. Aan de plaats die de Vervolging in deze liederen inneemt heeft Dr. Wieder daarom een 4[de] Hoofdstuk gewijd. Niet malsch is daarin dikwijls het oordeel over de vervolgers, die den oorlog hadden verklaard aan het „Kleine hoopje", aan de „recht weerelooze schapen", en wordt „de felle moet" van de „meesters van Leuven" gesteld tegenover de vroomheid en geloofsmoed der martelaren. Zeer belangrijk is hetgeen Dr. Wieder daarbij mededeelt over de zoogenaamde „Offerliederen", die den marteldood der geloofsgetuigen bezingen en voor hunne geschiedenis van groot belang zijn, ja dikwijls de eenige bron, waaruit sommige bijzonderheden worden gekend. Zij teekenen vooral den geest van lijdzaamheid en onderwerping, die de aanhangers van het nieuwe geloof in het tijdperk vóór 1566 kenmerkten. Als straks de Geuzenliederen zullen weerklinken, dan wordt daar een andere toon aangeslagen en heet het: Helpt nu u zelf, zoo helpt u God! Stout en uitdagend klinkt het dan: „U tyrannie, sal die niet haest cesseeren?"

In een kort besluit wijst Dr. Wieder nog op hetgeen in deze liederen voorkomt over de Reformatie in haar geheel en de wijzen, doorgaans zonder overleg, zooals zij den dichter invielen, gekozen. En als hij ten slotte zegt dat, al waren de instrumenten, die het gezang begeleidden, misschien niet al te zuiver en wat ruw van klank, de liederen zelve er niet minder gewenscht en welkom om geweest zullen zijn, dan stemmen wij hem dat niet alleen ten volle toe, maar kunnen hem ook de verzekering geven dat zijne belangrijke studie over de Schriftuurlijke liederen ons bijzonder welkom en gewenscht is geweest en ons tot zeer groote erkentelijkheid heeft gestemd.

Deventer. J. C. van Slee.

Genestetiana sive Petri de Genestet, poetae Neerlandici, carmina selecta Latine vertit **J. J. Hartman.** Lugduni Batavorum, sumptibus A. W. Sijthoff. [1901]. (Pr. *f* 2.—; geb. *f* 2.50).

Toen in dezen zomer Prof. Hartman de vriendelijkheid had mij een afdruk te zenden van zijne bijdrage in den feestbundel, ter eere van nu wijlen Prof. Boot's 90[en] verjaardag verzameld, betuigde ik hem met mijnen dank mijne ingenomenheid met zijne prachtige vertaling, in dubbelen vorm, van de Genestet's gedicht „Onvermoeid". Daarop deelde hij mij mede, dat eerlang een geheele bundel Genestetiana van zijne hand het licht zoude zien.

Begrijpelijkerwijze was mijne verwachting, op grond van de genoten proeve, hoog gespannen. En thans, nu bedoelde bundel vóór mij ligt in een keurig omhulsel, met fraaie letter op prachtig papier gedrukt, is het mij eene eer en een feestelijk genoegen hier te mogen verklaren, hoe ik bij het lezen en herlezen genoten heb:

relegi saepe, nec umquam
non mihi quam primo grata fuere magis.

In eene prachtig geschreven voorrede vertelt de geleerde en smaakvolle dichter-vertaler ons, welke dubbele aanleiding er voor hem bestond zich weder, en intiemer dan vroeger, met de Genestet bezig te houden en voor zijn, om persoonlijke en algemeen-menschelijke redenen, bedroefd hart vertroosting te zoeken in de eenvoudig-hartelijke verzen van den vrome berusting en opgewekten levensmoed predikenden, vaderlandschen dichter; en hoe uit dezen, op gelijkheid van gemoedsstemmingen gebaseerden, intiemeren omgang als vanzelf de lust bij hem opkwam die verzen van den dichter, uit welke die gemoedsstemming het duidelijkst sprak, over te brengen in het Latijn. En wie de gemakkelijkheid kent, waarmede de hooggeleerde schrijver het Latijn, dat steeds nog elegantste wapen in het talen-arsenaal, hanteert, in proza zoowel als in poëzie — wie hiervan nog niet overtuigd mocht zijn, dien zal de aandachtige lezing van dezen bundel en zijne voorrede ongetwijfeld die overtuiging geven — die zal zeker den schrijver gaarne gelooven, wanneer hij ons verzekert, dat bij hem, „ex mediocribus vitiis unum" is, dat hij een treffend woord, een puntig gezegde, eene uitdrukking van „suggestieve" kracht als van zelf in 't Latijn overbrengt, zal het hem wel ten goede houden, dat hij „si quid datur oti, illudit chartis" en zich niet verwonderen, dat alsdan vaak „sponte sua carmen numeros veniebat ad aptos".

In het tweede gedeelte der uitvoerige voorrede verklaart de schrijver het doel, waarmede hij besloot dat, wat oorspronkelijk alleen tot eigen geestelijke ontspanning was geschreven, door den druk tot gemeen goed te maken: het Latijn te doen blijven eene levende taal, ook, mits waarlijk èn „Latine" èn „eleganter" gebruikt, geschikt als draagster van de gedachten des modernen levens; de verflauwde belangstelling voor den beminnelijksten Nederlandschen dichter te doen herleven bij zijne beschaafde landgenooten, hem bekend te maken bij den vreemdeling als zanger van vromen levensernst en dankbare levenslust. De omschrijving van dit doel moet dan tevens het antwoord zijn op de bedenkingen van hen, die hoofdschuddend mochten meenen, dat het verlatiniseeren van Nederlandsche versjes beneden de waardigheid blijft van een hoogleeraar in de philologie. Of nu de schrijver gemeend heeft, dat er werkelijk zulken zouden kunnen zijn — en ik voor mij zou dit, bij 't uitheemsche karakter, dat de echt vaderlandsche wetenschap der philologie ten onzent langzamerhand heeft aangenomen, a priori niet onmogelijk achten — blijve hier in 't midden gelaten. In elk geval heeft de lezer er aan te danken het genot van eenige bladzijden Latijn, zoo mooi, als er ooit, later of vroeger, zijn geschreven.

En wat nu over den bundel zelf te zeggen? Waarom te verklaren, dat er steeds de schoonste overeenstemming heerscht tusschen den inhoud van elk gedicht en de keuze van het metrum, waarin het is weergegeven? Waarom te constateeren, dat taal en metrum met de grootst mogelijke virtuositeit en elegantie zijn behandeld? Waarom er op te wijzen, dat vorm en inhoud der vertaalde leekedichtjes ze tot modellen maken van puntdichten in 't Latijn? Waarom te vergelijken de bij uitnemendheid kunstige overzetting van „Jan Rap", waarvan de vertaling, zooals bij alle, het origineel tot in alle onderdeelen nauwkeurig volgende, dit stellig vaak in geestigheid overtreft — hoe wint het „nec thuri parcitur illic accipit a mundo nostra quod ora novo" in fijnheid van „en rookt sigaren!" — met de prachtige disticha, waarin „De lendenen omgord" is weergegeven? Waarom te vragen, of no. 2 met zijne prachtige slotverzen van 't tweede couplet, of no. 6 met de heerlijke woordspeling van „componere" in de vierde strophe, of de zangerige glyconeeën en pherecrateeën van no. 23, of no. 32, waarin het „leerende kind" zoo schoon vertaald is met „balba voce magister", of no. 35, waarin de toon van 't vroom geloof uit de voorlaatste strophe zoo eenvoudig plechtig klinkt, of no. 36, waarvan de Archilochische maat zoo juist blijft in den toon van 't origineel, of no. 43, waarvan de Alcaïsche vorm door de volheid der overzetting het nog wint van de vertaling in Sapphische strophen — schitterend bewijs overigens voor des schrijvers meesterschap als „Romanae fidicen lyrae" —, of no. 47, dat zoo waardig den bundel besluit en in zijne slotverzen duidelijk de gemoedsstemming toont, waaraan de geheele bundel zijn ontstaan dankt — waarom te vragen, of elk dezer het in schoonheid wint van de overigen?

Met een gevoel van innige voldaanheid leggen wij den bundel uit de hand als a thing of beauty that is a κτῆμα εἰς ἀεί, vast besloten hem nog heel vaak weer ter hand te nemen, en we danken den schrijver, dat hij ons als een hooge geestelijke genieting niet onthield wat hem zelven tot troost en opbeuring strekte in moeilijke dagen.

Kampen. B. Kruijtbosch.

Max Herrmann, Jahrmarktsfest zu Plundersweilern. Entstehungs- und Bühnengeschichte. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1900. (Pr. M. 8).

In der Goethephilologie macht sich seit mehreren Jahren eine Strömung geltend, die als Reaktion gegen den in der Scherer'schen Periode florierenden 'Biographismus' bezeichnet werden kann, die von der modernen Psychologie ausgehend die feineren Konzeptionsmomente zu erlauschen bestrebt ist. In dieser Sphäre bewegen sich, weiterdringend auf den Pfaden die Weissenfels dem jungen Goethe nachging, die tiefgehenden Untersuchungen, welche Max Herrmann dem vielbehandelten rätselvollen Jugendscherze Goethes widmet. Hatte sich vor zwanzig Jahren, bei dem letzten Angriff, der Scharfsinn in der Personendeutung des Stückes überboten, so tritt diese in Herrmanns Buche ganz zurück. Eine Urkonzeption aus der Strassburger Zeit — der Guckkasten als Symbol des raschen Wechsels der Bilder des Lebens — wurde, so hören wir jetzt, in Darmstadt nach der Bekanntschaft mit H. Sachs durch das Schönbartmotiv neu befruchtet, und statt des nicht mehr lebendigen Fastnachtaufzuges bot sich dem Dichter in denselben Tagen das moderne

öffentliche Vergnügen des Jahrmarktfestes, das er von Merck's Hause beobachten konnte. So trat an die Stelle der Bilderfolge des Raritätenkastens die rasche Folge der Erscheinungen auf dem Jahrmarkt. Aber die Abschilderung des bunten Treibens ist nicht Selbstzweck, auch nicht in erster Linie litterarische oder gar persönliche Satire, es ist vielmehr das Symbol für das Auf und Ab des Lebens. Der Humor, die Satire, spielt nur eine secundäre Rolle, und es ist also nebensächlich wenn uns hier der Schlüssel zu Manchem fehlt.

Da die Ansetzung eines solchen ernsthaftsymbolischen Urkernes gegen alle Zeugnisse der Nahestehenden, Merck, Caroline Flachsland, Goethe im Prolog und in Wahrheit und Dichtung, geschieht, so mussten diese erst entwertet werden. Diese Eliminierungen haben mich freilich in keinem einzelnen Falle, noch weniger in ihrer Gesamtheit überzeugen können; und wenn ich hinzunehme, dass Goethes Dichtung äusserlich denn doch zweifellos in Mercks litterarischer Knittelversrhapsodie wurzelt, dass im Stück selbst Wielands Merkur als Befreier aus der Not auftritt, und dass der deutlichredende Prolog dem Stück noch nahe genug steht, so kann ich mich nicht entschliessen, statt der wohlbezeugten wenn auch nicht wohlerklärten Pasquinade, an die lustige Gestaltung einer tiefsinnigen Idee zu glauben, zumal da diese Idee doch nicht viel mehr als ein alter Gemeinplatz ist, der auch schon damals kaum etwas andres als ein Gemeinplatz war. Was Herrmann der älteren Forschung mit Recht zu Gemüte führt, die doppelten Deutungen hätten sie stutzig machen sollen, gilt mutatis mutandis auch für ihn: Die Urdichtung (v. 33—155, 284—350) ein lebendiger Guckkasten, zugleich eine Revue im ältesten Fastnachtspieltypus und ein Jahrmarkt im Sinne der damaligen Operette — das dünkt mich des Ursprünglichen gar viel.

Die Konzeptionsstelle, die 'Schatzhebung', wo die 'Andacht zum Verachteten' auch den Guckkasten 'verklärt', liegt für Herrmann nicht in der ersten sinnbildlichen Citierung des Guckkastens im Stammbuchvers an Moors 1765 (ob die Verse von Goethe sind oder nicht, thut nichts zur Sache), also nicht in Frankfurt, wo doch Goethe die Bilder der Messe eine ganze Kindheit hindurch auf sich wirken liess, sondern in dem Briefe an Engelbach vom 30 Sept. 1770 (nicht 10 Sept.! vgl. WA VII S. 375 nach Froitzheims Beweis), also im Strassburger Sturm und Drang. Aber Herrmann übersieht dass diese Stelle nicht allgemeinen sondern actuellen Sinn hat; das hat Froitzheim m.E. unwiderleglich gezeigt: In derselben Kapitelstube wo Engelbach im Juni seine Examina absolviert hatte, war jetzt Goethe vor dem Collegium erschienen, vivat sequens! Die Kapitelstube ist die Scene — „so hat jeder seine Reihe in der Welt wie im Schönerraritätenkasten" (Zu Strassburgs Sturm u. Drangperiode 1888 p. 6 ff). Wenn ich die sechs, oder mit der Frankfurter Rezension sieben, Guckkastenvergleiche Goethes von 1765 bis 1775 überschaue, so vermag ich nicht die überirdische Verklärung des Motivs in den Jahren 1770—72 zu erkennen, und es scheint mir ausgeschlossen dass das Guckkastenmotiv als ernstes Symbol seine poetische Entladung im Jahrmarktsfest gefunden habe, weil Goethe es nicht nach der Ausscheidung noch dreimal, leichthin wie früher, benutzt haben würde.

Ausführlich behandelt Herrmann die litterarische Verwertung des G u c k k a s t e n s im XVIII Jahrhundert. Das S. 33 angeführte Raritätenkastenlied ist das unter dem Titel 'Berliner Guckkastenlied' häufig gedruckte (zuletzt Erk-Böhme Liederhort nr. 1722, woselbst einige Litteratur und sub nr. 1721 noch ein späterer Schössling). Amors Guckkasten von Michaelis hätte hier wie später wegbleiben sollen, da für ihn das tertium comparationis, der Wechsel der Bilder, nicht zutrifft. Dagegen hätte die niederländische Litteratur manche wertvolle Ergänzung liefern können. Die ndl. Verwertung des Rarekiek zur populären Darstellung der Tagesgeschichte, von J. Pook's drei Harlequinen [1]) (Rommelzoodjen 1709 S. 19—76) bis zu Claes Vermynens Patriottenpamfletten, hätte gezeigt dass das strophische teutschfranzösische Guckkastenlied aus dem ersten Jahrzehnt des XVIII Jhs. ein Glied einer weitverbreiteten Gattung ist, welcher sogar verschiedene Stadien des wirklichen Guckkastens zur Grundlage dienen, und dem die radebrechende Mischsprache inhaeriert. Auch Trömer, der Teutschfranzos κατ'ἐξοχήν, geht von dem Guckkasten aus; das beweist sowohl das Wort Curieus (ndl. fraai curieus) bei seinen ersten Sachen, als auch der grosse achtfächerige Guckkasten mit Harlekin am Anfang der Ausgabe 1745. Erst nachdem durch Trömer der Stil beliebt geworden war, emancipierte er sich von dem Guckkasten; so liess H. W. v. Logau bei einer Gesellschaft einen Charlatan Colporteur Savoyard mit Scherzmedicamenten in dieser Sprache auftreten, wobei also die angepriesenen Raritäten nicht mehr Bilder waren (Poet. Vergnügen 1737 S. 270; von der bei Albrecht, *Lessings Plagiate* III 1653, abgedruckten Parentation eines Trompeters, aus v. Stöterogge, Recueil von allerhand Collectaneis, die älter als Trömer sein soll, kenne ich die Geschichte nicht).

Während der Guckkasten von Goethe aus der Region des Verachtet-Lächerlichen zu höchster Symbolik gehoben sein soll, wird von dem Begriff J a h r m a r k t dasselbe zunächst nicht angenommen. 'Profan', ein 'Halbspass' wird dieses Motiv genannt, und es scheint in Goethes Seele symbolische Bedeutung erst zu erhalten als es zum Gefäss der konzipierten aber steckengebliebenen Guckkastenallegorie gewürdigt wurde. Das Bild das wir so erhalten ist m.E. schief. Herrmann verfolgt den Jahrmarkt nur auf der Bühne, wo er allerdings ein leichtes Leben führte, und übergeht den ernsteren uralt metaphorischen Gebrauch des Motivs. Einmal ist es der Begriff der Käuflichkeit, der seit Weisheit Salomo 15_{12} in unzähligen Citaten die Vorstellung beherrscht, dann (erst seit Bunyan's Vanity fair?) die Nichtigkeit der Waren, mit moralischer Tendenz, wie in H. W v. Logau's Gedicht 'Der Markt der Eitelkeit, nach einer alten lateinischen Schrift'; endlich aber das tolle Durcheinander mit seinem Unverhältnis von Geschrei und Wert, es sei liebenswürdig tändelnd als beliebte Vorstellung der Roccocoredouten, es sei hart, sarkastisch, wie der junge Schiller von dieses Lebens Jahrmarktsdudelei spricht (SS. I 223. 201). Von hier schlägt sich leicht die Brücke zu Hamann's, Rabener's u. a. gelehrten Marktschreiern, sowie zu Jacobi's, Merck's und Goethe's Litteraturjahrmärkten. Das Suchen nach realen Wurzeln in den Strassburger, Darmstädter u. a. Jahrmärkten, verführt Herrmann ins Masslose, wenn er ein harmloses Wort über den Frankfurter Weihnachtsmarkt und die Leipziger Buchhändlermesse ins Treffen führt.

In dem Einfluss, den H. S a c h s auf die Gestaltung der angesetzten alten Idee geübt hat, unterscheidet Herrmann zwei Schichten: die erste flüchtige Bekanntschaft mit dem Meistersinger in Darmstadt gab dem älteren flüchtigandeutenden Teil seine Gestalt (Dezember Januar meist dreihebige Verse), ein genaueres Studium in Frankfurt den compakteren Scenen (Februar/März vierhebige Verse). Eine bibliographische Untersuchung weist sogar für einige Einzelheiten das Exemplar der Darmstädter Hofbibliothek als Goethes Quelle an. Zwingend ist der Beweis

[1]) Auch für die Geschichte des wirklichen Guckkastens, für welche Herrmann kein Material finden konnte, sind die Abbildungen bei Pook und der Anfang seines ersten Harlequin von Interesse:

v. 8. Allon koerage; 't bin niet prulle:
't Is niet de spulletje fan pop;
Niet plankjes, met de printjes op,
Die wek kan trekken met de touwtje:
Niet Keesje-maat, (maar maak fan houtje)
Dat's al maar stronte. fi! allon;
Dit isse nuwe invention;
Hier zel ze kyk de Franse mannen . . . .
As mensch die leef . . . .

in Bezug auf die Form 'Schönbartspiel' freilich nicht; das Darmstädter Exemplar hat *Schönpart*, Goethe *Schönbart*, eine Form die damals in Süddeutschland noch lebendig sein konnte, wie sie in der That bei Campe und in den Briefen d. n. Litt. betr. nr. 288 vorkommt. Um die Abweichungen von der H. Sachs'schen Metrik zu erklären eruiert Herrmann als missing link Goethes Bekanntschaft mit dem Peter Squentz von Gryphius. Auch diese Beweisführung, so scharf sie einschneidet, scheint mir nicht stringent, denn es ist die Möglichkeit ins Auge zu fassen, dass die Freiheiten andrer beliebter Gattungen wie z. B. des Madrigals unwillkürlich, gerade bezüglich der Versverlängerung und rhythmischen Störung, auf Goethes vermeinten H. Sachsvers gewirkt haben, so gut wie sie erkanntermassen Klopstocks freie Rhythmen, Wielands freie Stanzen u. a. beeinflussten. Eine eingehende Vergleichung mit dem Knittelvers Mercks, der mit seiner Rhapsodie Goethes direktester Vorgänger war, wäre wünschenswert gewesen, die flüchtige Notiz S. 74 reicht nicht aus; und über Herders gleichzeitige Knittelverstechnik (Herders Werke XXIX 526) erfahren wir nichts. Vielleicht ist es von Interesse, wenn ich hier darauf weise, dass Herder in jener Zeit allerdings den Peter Squentz kannte, er citiert ihn im Brief an Merck 12 Nov. 1772. Kurz, die Frage scheint mir noch offen, ob die Übereinstimmung von Goethe's Knittelvers mit Gryphius organisch oder willkürlich ist, und diese Frage ist von Bedeutung weil sie den modernen Knittelvers mitbetrifft s. Minor, *Nhd. Metrik* S. 333. Bei der Feststellung des terminus a quo für Goethes Pflege des Knittelverses hätte eine — allerdings kaum glaubliche — Bemerkung in Wahrheit und Dichtung VII, wonach schon das Leipziger Spottgedicht auf den Medon in diesem Masse abgefasst gewesen wäre, nicht übergangen werden dürfen, um so weniger da Minor a. a. o. sie anstandslos acceptiert hat. Leider muss ich mir im Hinblick auf den Raum versagen auf die weiteren belangreichen Untersuchungen über den Bau und Stil von Goethes Knittelvers an dieser Stelle einzugehen.

Da Goethe auch von der Bühne und der bildenden Kunst Eindrücke empfangen haben muss, die bei der Gestaltung seiner Idee unwillkürlich mitthätig sein konnten, so giebt Herrmann auch eine Bibliographie der Jahrmärkte auf der Bühne und der bildlichen Darstellungen. Wie viel noch zu thun bleibt zeigt dies Kapitel besonders stark: weder der 'Jahrmarkt von Rumpelsdorf' noch irgend eines der Goethe's Versen zu Grunde liegenden Volkslieder ist bis jetzt entdeckt, und hier gerade muss der Schlüssel zu manchem Rätsel in unsrem Stück sowie in dem noch gänzlich verschlossenen Concerto drammatico liegen. Die neueste Publikation der Goethegesellschaft enthält wiederum ein Zeugnis, wie vorbereitet die Ohren der Zeitgenossen für das 'Orgelum orgelei' waren: es haftet in Lavaters Ohr gerade so vertraut wie in Betty Jacobi's (*Goethe und Lavater* S. 340, Herrmann S. 42).

Kleine Geheimnisse nennt Herrmann, was seinen Vorgängern der Hauptinhalt des Stückes schien. Insofern überhaupt litterarische Satire vorliegt, hält Herrmann sie für allgemeiner und nicht für persönlicher Art. Da jedoch in Mardochai-Leuchsenring ein Stück Personalsatire erwiesen ist, so wäre es möglich, dass auch noch sonst Persönliches hineingeheimnisst wäre, was uns verschlossen geblieben ist. Einige der älteren Vermutungen werden abgewiesen, neue nicht aufgestellt. „Der Schade ist nicht gross, sie spielen keine Rolle, weder für die Entstehungsgeschichte noch für die Wirkung." In Bezug au. Haman gestatte man mir hier einer Erwägung Raum zu geben. Goethe war während einer aufklärerischen Zeit und Regierung in eine sentimentale Diaspora geraten (Darmstadt, Ehrenbreitstein, Homburg); gerade wie Herder und Merck thut er halb mit, halb steht er draussen. Eigentlich lustig macht er sich nur über eine Persönlichkeit, die Merck sowohl als Herder im Grunde zuwider war. Die Gemeinschaft von Heiligen des Gefühls stellt er nicht unfreundlich als eine verdeckte Rückkehr der verjagten Religion dar. Der König der Tragödia lehnt die Intoleranz des Aufklärungsfanatikers ab, wie etwa der freisinnige König der Zeit, Friedrich II, gerade damals den Essay sur les préjugés abwies, von welcher Kritik die Frankfurter gel. Anz. am 4 Dez. 1772 ein beifälliges Referat brachten. Spielt wirklich die Figur Friedrichs in dieser Hinsicht in die des Ahasveros hinein, so könnte Goethes Bitte an Kestner, 6 Febr. 1773, um Zimmermanns 'Schreiben die Unterredung mit Sr. Majestät dem König in Preussen . . . betreffend' mit der Arbeit an der Esthertragödia zusammenhängen. Da freilich in dieser erbärmlichen Fürstenscharwenzelei kein einziges Wort von sachlichem Interesse steht, so wäre auch nicht zu verwundern, dass es keine Spur in dem Stücke hinterlassen hat. — Bahrdt sagte 1781 in seinem Handbuch zur Kirchen- und Ketzergeschichte von Goethe, er habe mit Herder und einigen andern eine eigne Mittelbahn betreten, habe rechts und links Orthodoxen und Ketzern Ohrfeigen ausgeteilt und im Grunde mit dem lieben Publikum seinen Spass gehabt. Hat er dabei auch unser Stück im Auge, das ihn in der Publikation nahe genug berühren musste?

Aus der Verhöhnung Leuchsenrings zieht Herrmann einige neue Schlüsse zur Datierung der Mardochaiscene, die mir nicht unanfechtbar scheinen. Bekanntlich stimmt Goethes Darstellung des Ehrenbreitsteiner Konventes, Wahrh. u. Dicht. XIII, insofern nicht mit der Wirklichkeit überein, als Leuchsenring damals in der Schweiz verweilte. Herrmann nimmt nun an, dass Goethe erst im Februar 1773 Leuchsenring mit Mercks Augen habe ansehen lernen und gleich darauf seinen vorläufig angelegten Mardochai mit dessen Zügen ausgestattet habe. Aber Goethe musste Leuchsenring schon lange von seiner unangenehmen Seite kennen, denn als er im April 1772 mit Merck Frau la Roche in Homburg zum ersten Male besuchte, hatte Merck ärgerliche Missverständnisse aufzuklären, welche Leuchsenring bei seinem Besuch in Coblenz, Februar 1772, verursacht hatte (vgl. Merck an seine Frau, Merck-Wagner III S. 20; irrig datiert). Über die ewigen Händel zwischen Leuchsenring und Merck von diesem Zeitpunkt bis Frühling 1773, von denen Goethe Zeuge sein musste, erzählen uns Carolinens Briefe an Herder genug, wenn auch nichts Reines (*Aus Herders Nachlass* III, S. 217, 249, 457, 487 u.ö.). Dass die Beiden trotzdem immer wieder zusammenkamen, wundert uns weniger, wenn wir sehen wie auch Herder von Caroline immer wieder zu Gunsten Leuchsenrings bearbeitet wurde (vgl. übrigens a. a. o. S. 488). In diesem wunderlichen Verhältnis stellt sich nun der Februar 1773 nicht als ein besonders kritischer Moment dar, sie reisen zusammen zu Goethe und sie schreiben in Frankfurt gemeinsam einen Brief an Fritz Jacobi, in welchem Merck sich recht ernsthaft auf Leuchsenrings Urteil bezieht (Frankfurter Gel. Anz., Neudruck S. XLIV). Dass andrerseits vor diesem Besuch die Stimmung für Leuchsenring sympathisch gewesen sei, dafür kann Goethes Brief an Frau la Roche, 19 Jan. 73, nichts beweisen, weil hier die Rücksicht auf die Adressatin mitspricht. Eher könnte man noch die Erwähnung desselben Kestner gegenüber, 5 Februar, für bezeichnend ansehen — aber sie beweist doch eigentlich auch nichts. So sei in diesem zur Vorsicht gemahnt. Dagegen möchte ich vorschlagen Goethes Brief an Salzmann, 6 März 73, zur Datierung des ersten Verscomplexes heranzuziehen. Die Wendungen „wir haben Sittlichkeit und Langeweile", „Zoten und Possen", „seit Hanswurst verbannt ist", „also ennuyieren wir uns regelmässig" stehen den Versen 20—26 so nahe, dass beide wohl demselben Seelenzustand entsprungen sind.

Leider übergeht Herrmann die Druckgeschichte des Stückes mit Schweigen. Sie scheint mir kritisch von Wichtigkeit. Inwiefern konnte Goethe 1774 gerade diese drei Stücke zu einem Büchlein vereinigen, unter diesem Titel, unter diesem Prolog? Gerade bei seiner abweichenden Ansicht von der Grundidee des Stückes hätte uns Herrmann seine Meinung über die Idee der Publikation nicht vorenthalten sollen.

Was weiter folgt, Goethes Bearbeitung von 1778 und die Geschichte der Bühnenaufführungen bis in die neueste Zeit, ist ebenso gründlich und anregend als die besprochenen Teile, giebt aber naturgemäss weniger Anlass zu Bedenken oder Widerspruch. Eine kritische Ausgabe des Stückes macht den Schluss. Leider steht das magre Register in keinem Verhältnis zu der grossen, aber nicht durchsichtig disponierten Masse von Einzelforschungen, die in dem reichen Buche niedergelegt sind.

's Gravenhage. E. F. Kossmann.

Whitley Stokes and John Strachan, Thesaurus Palaeohibernicus. A collection of Old-Irish Glosses Scholia Prose and Verse. Vol. I. Biblical Glosses and Scholia. Cambridge, University Press. 1901. (Pr. sh. 30).

Dit is een boek welks verschijning door elk beoefenaar van 't Celtisch, meer inzonderheid Iersch, met ingenomenheid moet begroet worden. Want het is waar wat de uitgevers van dezen *Thesaurus* in de Voorrede zeggen, dat sedert Zeuss de hechte grondslagen gelegd heeft voor de wetenschappelijke beoefening der Celtische talen eene menigte van glossen en andere teksten zijn uitgegeven en verklaard, maar ook dat men dit alles in verschillende publicaties verspreid vindt; dat daarenboven niet alle teksten met de vereischte nauwgezetheid zijn uitgegeven en de vertalingen vaak te wenschen overlaten. Daarom is de uitgave van dezen *Thesaurus* een hoogst nuttig werk, dat, door twee zulke uitnemende kenners van 't vak ondernomen, naar alle verwachting aan de strengste eischen zou voldoen. In die verwachting wordt men, bij kennismaking met den inhoud van 't boek, niet teleurgesteld.

Het geheele werk zal bestaan uit twee deelen. Het eerste, voor ons liggende deel bevat de bijbelsche glossen en scholiën in de HSS. van Milaan, Würzburg, Rome, Bern, Turijn, Lambeth en Dublin, waaronder de twee eerstgenoemde HSS. verreweg de meeste plaats innemen. Bij de teksten is gevoegd eene Engelsche vertolking, vergezeld van eenige noten, die hoofdzakelijk betrekking hebben op grammatica en tekstkritiek. Verder is er van den Latijnschen tekst zooveel afgedrukt als noodig scheen voor 't recht verstand der glossen. Het tweede deel, hetwelk reeds ter perse is, zal bevatten, vooreerst de niet-bijbelsche glossen te Karlsruhe, St. Gallen, Leiden, Parijs, Nancy, Weenen en Florence; ten tweede enkele stukken Oudiersch proza uit het Boek van Armagh, het Stowemissaal en andere HSS.; ten derde eene verzameling van Oudiersche persoons- en plaatsnamen; ten vierde eene verzameling der Oudiersche inscripties op steen of koper; ten vijfde de gedichten van St. Gallen, Milaan en 't klooster St. Paul in Karintië, benevens de hymnen uit het Liber Hymnorum van Trinity College; eindelijk bladwijzers op beide deelen.

Bij wijze van inleiding wordt een beschrijving gegeven van de HSS. waarvan, met ééne uitzondering, alle glossen en scholiën door een der uitgevers ter plaatse afgeschreven of onderzocht zijn. Bij de beschrijving van elk HS. wordt van de geschiedenis medegedeeld wat daaromtrent bekend is, en de litteratuur die op den tekst en de bewerkingen er van betrekking heeft, gegeven.

Een werk uitgegeven door twee zulke geleerden als Whitley Stokes en Prof. Strachan behoeft eigenlijk geen verdere aanbeveling van den ondergeteekende, maar omdat het onvoegzaam is met lof van een boek te spreken wanneer men zelf geen blijk geeft van belangstellende bestudeering van den inhoud, wil ik hier eenige aanteekeningen mededeelen, die ik bij eene zorgvuldige lezing van de Würzburgsche Glossen op de Brieven van Paulus, blz. 499—712 gemaakt heb, in de hoop dat de uitgevers en de lezer 't weinige voor lief zullen nemen.

P. 530, sq. Bij *cen chaile*, without a spot, wordt verwezen naar Saltair na Rann, waar voor *cen gaili* voorgesteld wordt te lezen *cen chaili*. Het woord komt in S. na R. herhaalde malen voor; behalve de plaatsen opgeteekend in den Index ook nog 2751 en 6625; op de meeste plaatsen allittereert het met woorden die een *g* aan 't begin hebben, bijv. 3167: *cen goe, cen gaili, gnim cert*; 6487: *cen gailib gne*; 6625: *cen gaile im gaes*; 7201: *fo gailib gail*; 7599: *cen gaile gne*. Hieruit moet men, dunkt mij, opmaken dat *gaile* althans voor 't Middeliersch, vaststaat.

P. 528, 32. *Labar* wordt vragenderwijs vertaald met „talkative", maar de gewone beteekenis „superbus, arrogans", past toch veel beter in 't verband; z. Windisch Gl. en vgl. *elta druiti labòr* LL. 265, a.

P. 533, 35. *Bid adas farmbáich rosmbia alóg*, vert. met „vengeance for you, that is, . . . they shall have payment for it", met de noot: „the meaning seems to be that their payment will be proportionate to their fighting you." Doch dit is juist wat er staat, dunkt mij. *Adas*, volgens O'Clery „good" kan in beteekenis niet wezenlijk verschillen van de samenstelling *comadas*, „conveniens; meet, fit"; hetgeen bevestigd wordt door Welsh *addas*, meet, suitable, proper; *addasu*, to suit, to adapt; *addasol*, befitting; convenient (Spurrell); *adas f.* is dus „overeenkomstig hun bestrijding van u."

P. 570. In noot *e* is een drukfout ingeslopen; voor Wb. 14^b, is namelijk te lezen 4^b.

P. 611, 11. „Who sent to you" als vertaling van *foiter cucuibsi*, is een drukfout voor „who is sent to you."

P. 617, 18. *An asbermis* is „wat wij zeiden", niet „what we say."

P. 620, 6. *Docoadsa* is „dat ik gegaan was", niet „that I had come". Terecht is p. 613, 29 (niet 34) de vertaling „gone" van *dodechuid* in de Addenda verbeterd in „come". Het onderscheid tusschen *dodechad* (enkl. *tuidchim*) en *dochoad* komt duidelijk uit bijv. in de volgende zinsneden voorkomende in Windisch' leesboek p. 132: *Dochúaid úadaib in t-óclaech ocus ní fetatar, can dodeochaid no cid dochóid iarom*, „de jonge held ging van hen weg en ze wisten niet, van waar hij gekomen was noch waar hij heenging." Met het hier voorkomende *ní fetatar* moet *ni etetdr* p. 635, 1 toch wel gelijkgesteld worden, al is de *e* hierin bevreemdend, zoodat de vorm in de noot „obscure" genoemd wordt. Inderdaad bestaat er geen aanleiding waarom de *i* in *fitetar* hier in *e* overgaat, wat wèl 't geval is in *fetatar*. Misschien is de *e* in *etetdr* zóó te verklaren dat de vorm onder

den invloed van *fetatar* gestaan heeft. Buitendien is op te merken dat een nog veel zonderlinger *rafatir* 655, 8 voor *rafitir* voorkomt, zoo het niet eenvoudig als een schrijffout moet beschouwd worden.

P. 641, 3. *Nadfiastar side* is eigenlijk „dat Hij niet zal weten", niet „that He does not know", aangezien *fiastar* een futurum is.

P. 654, 7. Ik zie niet in waarom *ni ail* hier, alsook 655, 16 en 675, 8, vertaald wordt met „it is not proper" inplaats van „het is niet noodig"; vgl. 't Latijn 655: „ut non sit nobis necesse."

P. 660. In aanhaling uit Salt. na Rann in Noot *h* is een fout ingeslopen; met 1127 is bedoeld 1227.

P. 689. In Noot *e* wordt als mogelijk verondersteld dat *tenc* verwant is met *þing*, maar dit Germaansche woord zou in 't Iersch nooit anders kunnen luiden dan òf *téc*, òf *teng*.

P. 707, 2. De afkorting *imr̃* zal wel voor *immurgu* of een bijvorm er van staan.

P. 711, 5. *Bed* is vertaald als Imperatief (*bad*): „let Him be", dat niet past. M. i. staat het voor *bid*, het futurum; vgl. *cretfed* voor *cretfid*, dat men in deze Glossen ontmoet.

De geheele vertaling draagt de blijken van de vorderingen welke de Celtologie gaandeweg gemaakt heeft. Tot dien vooruitgang hebben beide uitgevers zelven niet weinig bijgedragen. Dat zij van de door hun oudere en jongere vakgenooten verkregen uitkomsten met groote nauwgezetheid en bezadigde kritiek gebruik hebben gemaakt, verdient aller dank en maakt dat de *Thesaurus palaeohibernicus* een standaardwerk is, waarmede ieder ernstig beoefenaar van 't Celtisch kennis behoort te maken.

Leiden. H. Kern.

August Mau, Pompeji im Leben und Kunst. Mit 278 Abbildungen im Text, 12 Heliogravüren und Vollbildern und 6 Plänen. Leipzig, Wilhelm Engelmann. 1900. (Pr. M. 16, geb. M. 19).

Pompeji beschreven door den besten kenner van Pompeji: zoo zoude kort en bondig, de aankondiging van het boven vermelde werk kunnen luiden. Er is alles mee gezegd, maar voor wie het niet kennen misschien niet genoeg.

Sedert minstens 30 jaren brengt de bibliothecaris van het Duitsche Archaeologische Instituut te Rome de zomermaanden door in Pompeji. Hij kent er elken steen, hij kent er ook elk raadsel door de steenen voorgelegd en — de oplossing van de meeste.

Mau's standaardwerk, *Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompeji* legde den onwrikbaren grondslag voor de geschiedenis van den bouw der stad. Sedert heeft hij door zijne bewerking van Overbeck's bekend werk en vooral door talrijke monographieën, meest in het *Bullettino* van het Instituut verschenen, van den omvang en de zekerheid van zijn kennis op elk gebied der Pompejaansche oudheidkunde de sprekendste bewijzen gegeven. Steeds treft de vaste methode van bewijsvoering, de juiste appreciatie der gegevens, het niet meer willen weten dan op het oogenblik geweten kan worden.

In dit werk geeft Mau ons als 't ware de hoofdsom van al zijne, gedeeltelijk nog niet gepubliceerde studiën, in den voor hem typischen vorm: kort, eenvoudig, exact. Tot aanvulling en verduidelijking van het geschreven woord dienen afbeeldingen van het bestaande, reconstructies van het verlorene.

Naast Weichardt's *Pompeji vor der Verschüttung*, dat aan de fantasie meer ter hulp komt en, mits voorzichtig gebruikt, d. i. mits men steeds indachtig blijve hoeveel willekeurigs in zijne voorstellingen schuilt en schuilen moet, uitnemend geschikt is om het oude Pompeji in al zijn liefelijkheid voor ons geestesoog te doen herleven — naast Weichardt's *Pompeji* kan geen boek beter dan dat van Mau inleiden in de studie van de herrezen Campaansche stad.

Groningen. U. Ph. Boissevain.

Dr. Emanuel Jaesche, Die Hauptstufen der Weltgeschichte. Leipzig, O. Wigand. 1900. (Pr. M. 3).

„Na meer dan vijftigjarigen arbeid", zoo zegt Dr. Jaesche in zijn voorrede, „is het mij, naar ik hoop, gelukt een algemeen geldige ontwikkelingswet te formuleeren en te kunnen aangeven, welke begrippen in overeenstemming daarmede noodig zijn om de verschillende wetenschappen aan den eenen kant streng van elkaar af te zonderen en aan den anderen kant haar onderlingen samenhang vast te stellen. Voor de wetenschap openen zich daarmede vaste steunpunten" — de beeldspraak is voor rekening van Dr. Jaesche — „voor haar verderen, rusteloozen vooruitgang het vurig gewenschte doel te gemoet."

Het is werkelijk niet weinig, wat hier door den schrijver wordt beloofd, te gelijk multum en multa, dingen van zoo verschillenden aard, dat men eenigszins verwonderd is ze in hetzelfde boek bijeen te vinden. Hij wil nl. 1e formuleeren een algemeen geldige ontwikkelingswet voor de wereldgeschiedenis, en 2e vaststellen de begrippen noodig om de wetenschappen te scheiden en in verband te brengen.

Afgaande op den titel zou men zeggen, dat het eerste het hoofddoel is van het boek; maar let men op den inhoud, dan ziet men, dat van de 183 bladzijden slechts 68 gewijd zijn aan het eerste en 115 aan het tweede der genoemde onderwerpen. Daaruit zou men dus opmaken, dat het tweede deel in het bewustzijn van den schrijver op den voorgrond heeft gestaan. Wat de zaak nog zonderlinger maakt, is dit, dat er tusschen de beide deelen van het boek niet het minste verband schijnt te bestaan. Het is mij ten minste na aandachtige lezing niet mogen gelukken dit te ontdekken. Daarom komt het mij voor, dat de schrijver — ondersteld dat hij van het gewicht zijner ontdekkingen overtuigd is — verstandiger had gedaan, als hij in plaats van één twee boeken had uitgegeven. In het eene had hij dan de ontwikkelingswet, in het andere de begrippen en hunne definities kunnen behandelen.

Uit het bovenstaande is reeds gebleken, dat het bij een bespreking van het boek noodzakelijk is de beide deelen afzonderlijk te behandelen. Dit doe ik dus, en begin met het tweede deel, omdat ik daarover zeer kort wil zijn.

Het bevat behalve een korte inleiding een verzameling definities of beknopte besprekingen van begrippen uit het gebied der mechanica, physica, chemie, philosophie, biologie, psychologie, sociologie en historie. Men ziet het, een ware encyclopedie en een werk, waartoe in ieder geval een vrij groote mate van geleerdheid noodig is. Van een bespreking hiervan, die vanzelf uitvoerig zou moeten worden, wensch ik mij te onthouden. Ik maak alleen de opmerking, dat ook dit gedeelte, evenals het geheele werk, zich onderscheidt door gebrekkigen samenhang.

De verschillende definities en besprekingen liggen naast en op elkaar als korrels zand of als korrels goud — ik wil er niet over oordeelen — en haar beteekenis als afscheidingen en verbindingen der afzonderlijke wetenschappen wordt den lezer niet duidelijk. Nog veel minder haar overeenstemming met de algemeene ontwikkelingswet. Iets langer wil ik me bezig houden met het eerste gedeelte van Jaesche's boek, met zijn algemeen geldende ontwikkelingswet.

Deze wet is de volgende: In ieder hoofdtijdperk der wereldgeschiedenis kunnen drie ondertijdperken worden onderscheiden nl. een tijdperk van den volkenchaos, een van de nationaliteiten en een van den statenbond.

Het algemeene denkbeeld hierin uitgesproken is niet fonkelnieuw. Er zijn zeker slechts weinig sociologen en historici, die ontkennen, dat de ontwikkeling, welke wij in de historie meenen op te merken, altijd in de eerste plaats bestaan heeft in grooter concentratie en centralisatie; in de vereeniging van individuen tot horden en familiën, van horden of familiën tot stammen, van stammen tot volken, van volken tot groote rijken en van groote rijken tot één alles omvattend wereldrijk — alles omvattend en wereldrijk, wel te verstaan, in dien zin, dat het de geheele toenmalige beschaafde wereld, voor zoo verre die geregelde betrekkingen onderhield, omvatte. Dit is b.v. een der feiten, waaraan Spencer — gedeeltelijk steunende op Von Baer — zijn bekende algemeene definitie van ontwikkeling heeft ontleend: „Ontwikkeling is een vereeniging (tot een geheel) van stof en een daarmede gepaard gaande verspreiding van beweging, gedurende welke de stof overgaat van een onbepaalde, onsamenhangende gelijksoortigheid tot een bepaalde, samenhangende ongelijksoortigheid enz."

Deze definitie is in anderen zin algemeen dan de algemeene ontwikkelingswet van Jaesche. Vervang in haar stof door menschelijke individuen — de stof, waarmee de wereldgeschiedenis gemaakt wordt — en ge ziet onmiddellijk, dat deze stof in verschillende mate tot een geheel vereenigd is in de tijdperken van den volkenchaos, van de nationaliteiten en van den statenbond.

Maar hetzij men bovengenoemde, algemeen aangenomen meening van sociologen en historie volgt, hetzij men afgaat op de definitie van Spencer, in beide gevallen is de wet van Jaesche onvolledig. Er onbreken nl. twee tijdperken, één, waarin er nog in het geheel geen vereeniging is, en één, waarin de vereeniging volkomen is geworden, het tijdperk van den menschenchaos en dat van het wereldrijk, zooals men ze zou kunnen noemen.

Het eerste is voor-historisch en heeft misschien nooit in volle zuiverheid bestaan, zooals trouwens geen der andere. Toch is het zonderling, dat Jaesche het zelfs niet vermeldt, hoewel hij het noodig vindt in een boek over „die Hauptstufen der Weltgeschichte" te spreken over stof en deelen der stof, over aantrekkingskracht en beweging en traagheid, over grondstoffen en chemische verwantschap enz. enz.

Maar het tweede? Dit is zeer zeker historisch. We hebben er op het einde der oude geschiedenis een voorbeeld van in het Romeinsche rijk; een voorbeeld, dat natuurlijk slechts betrekking heeft op het gebied, waarover de antieke beschaving zich uitstrekte, maar voor dat gebied dan ook vrij duidelijk is. En ook voor onzen tijd is een dergelijke ontwikkeling niet onmogelijk. De veroveringszucht der groote mogendheden en de militaire geest der volken zijn in de tweede helft der vorige eeuw niet af-, maar sterk toegenomen. De barbariseering en de aanbidding van het geweld, waarvan men het succes in zulke sprekende, veel bewonderde voorbeelden had gezien, hield daarmede gelijken tred. En het chauvinisme, de door dit alles geprovoceerde ontaarding van het nationaliteitsgevoel, dat alle billijkheid tegenover andere volken uitsluit, is zelden zoo sterk geweest als tegenwoordig. Jaesche zelf, die een boek schrijft over „die Hauptstufen der Weltgeschichte", en van wien men dus een onpartijdigen, vooroordeelvrijen kijk op de dingen mag verlangen, heeft er een zoo respectabele dosis van, dat hij tot motto van zijn boek kiest de woorden: „An echtem deutschen Wesen, Wird einmal die Welt genesen." Oorzaken voor oorlogen, die altijd gevaar loopen veroveringsoorlogen te worden, zijn er dus meer dan voldoende. Vandaar dat velen ook in den modernen tijd de ontwikkeling verwachten van een wereldrijk als het Romeinsche, staande hetzij onder Engelsche, hetzij onder Amerikaansche, hetzij onder Russische opperheerschappij. Om niet te spreken van een mogelijk wakker worden van het gele ras en een overheersching van de wereld door de Chineezen.

Het is daarom zeer zonderling, dat Jaesche dit tijdperk van het wereldrijk zelfs niet vermeldt. De oorzaak daarvan zoek ik in het gebrek aan phantasie, dat uit zijn geheele boek blijkt. Dit belette hem zich een dergelijke mogelijkheid in den modernen tijd ook maar voor te stellen. En het gevolg was, dat hij het wereldrijk, dat in de oudheid werkelijk bestaan heeft, òf niet kon òf niet wilde zien. Want vóór alles moest zijn ontwikkelingswet gehandhaafd en daartoe moest de analogie, die hij tusschen de ontwikkeling in de oudheid en die in den modernen tijd meende opgemerkt te hebben, duidelijk aan den dag komen. Zoo werd voor hem het Romeinsche rijk, hoewel hij dit min of meer aarzelend zegt, tot een statenbond. Immers — aldus tracht hij het te motiveeren — de Romeinen waren gewoon aan de overwonnen volken hun bizondere nationale instellingen te laten en alleen strikte afhankelijkheid te verlangen. In weerwil van de dikwijls harde gewelddadigheid der Romeinen, nam dus het uitgestrekte rijk meermalen den vorm aan van afzonderlijke met elkaar verbonden staten (blz. 12). Dit is zeker een ongewone opvatting van het woord statenbond. Op die manier vormt ook Nederland met Ned. Indië een statenbond. Trouwens Jaesche gebruikt dit woord meer in afwijkenden zin. In onzen tijd b.v. bestaat er volgens hem een statenbond, omdat de verschillende staten verdragen met elkaar sluiten en gemeenschappelijke maatregelen nemen ter bereiking van bepaalde doeleinden. Het is hem klaarblijkelijk niet gelukt voor het begrip, dat hij wilde uitdrukken, het juiste woord te vinden. Maar hierover wil ik niet langer spreken. Het doet hier ook niet ter zake. Want in ieder geval beantwoordt het Romeinsche rijk onder de latere imperatoren, toen het geheele Westen geromaniseerd en het geheele Oosten gehelleniseerd was, in ieder geval, zeg ik, beantwoordt dit Romeinsche rijk niet aan dit begrip van statenbond. Ik kan er geen anderen naam voor vinden dan dien van wereldrijk.

Daarom ben ik van oordeel, dat wij, aannemende het beginsel, volgens hetwelk Jaesche ieder hoofdtijdperk in ondertijdperken meent te kunnen verdeelen, in ieder geval als vierde ondertijdperk der oude geschiedenis — deze is ook voor hem het eerste hoofdtijdperk der wereldgeschiedenis — moeten beschouwen het tijdperk van de volledige concentratie der toenmalige wereld in het Romeinsche keizerrijk.

Het tweede hoofdtijdperk begint volgens Jaesche met de groote volksverhuizing en duurt voort tot op onzen tijd. De middeneeuwen vervallen dus als hoofdtijdperk. Dit is ongetwijfeld juist gezien. Men kan, dunkt me, staande op het evolutionistisch standpunt, waarop Jaesche zich geplaatst heeft, slechts om één reden een nieuw hoofdtijdperk doen beginnen. Hierom nl., omdat de loop der ontwikkeling gewelddadig wordt afgebroken en er dus een nieuwe ontwikkeling van vorenaf begint. Dit was het geval ten tijde van de groote volksverhuizing, maar heeft zich sedert dien tijd niet meer voorgedaan. En zoolang het zich niet voordoet, leven we in hetzelfde ontwikkelingstijdperk, omdat we te doen hebben met één ontwikkeling, die voortdurend geleidelijk verder gaat.

Maar laat ik terugkeeren tot Jaesche's algemeene ontwikkelingswet.

Indien ze werkelijk een wet is, dan moet ze ons in staat stellen de toekomst te voorspellen; dan moet ook het tweede, het tegenwoordige hoofdtijdperk der wereldgeschiedenis kunnen

verdeeld worden in dezelfde ondertijdperken als het eerste, d. i. in de tijdperken van den volkenchaos, van de nationaliteiten en van den statenbond.

Het is inderdaad niet moeielijk die drie tijdperken ook in de nieuwere geschiedenis te vinden. Over de vraag of daarop, bij volkomen analogie met de oude geschiedenis, als vierde ondertijdperk moet volgen de periode van het wereldrijk, wil ik niet verder spreken. Laat Jaesche gelijk hebben in zijn meening, dat wij leven in de laatste periode van het tweede hoofdtijdperk, òf omdat hij te recht ook in de oude geschiedenis geen vierde ondertijdperk aanneemt, òf omdat het organisme van onze tegenwoordige maatschappijen bestemd is ontijdig te sterven. De algemeene ontwikkelingswet kan daarom even goed geldig blijven.

Hoe dit echter ook zijn moge; indien hij zijn meening, dat wij staan aan het begin van een nieuw hoofdtijdperk, ingang wil doen vinden, dan zal hij moeten aantoonen, of ten minste waarschijnlijk maken, dat onze bestaande beschaafde maatschappijen op het punt staan te verdwijnen om zich op te lossen in een nieuwen volkenchaos, die wederom uitgangspunt kan zijn van een nieuwe ontwikkeling. De elementen voor zulk een betoog ontbreken niet. Ik zie er drie: socialisme, clericalisme en militairisme, het laatste verbonden met veroveringszucht en colonisatiewoede. Alle drie bedreigen, als ze tot blijvende heerschappij komen, onze beschaving met den ondergang; alle drie zijn in de laatste halve eeuw zeer in kracht en beteekenis toegenomen; ze zijn er met vereende krachten in geslaagd het meest eigenaardige kenmerk van den nieuweren tijd, de moderne vrijheidsgedachte, hun gemeenschappelijken vijand, geheel op den achtergrond te dringen. Stof genoeg dus voor een betoog als het verlangde. Maar het stelt hooge eischen aan de phantasie. Jaesche onttrekt zich dan ook aan deze, hem door zijn eigen theorie opgelegde taak; hij maakt zich van de zaak af met een paar onbeduidende opmerkingen.

Ook in het nieuwe hoofdtijdperk, zoo zegt hij, moeten de drie ontwikkelingsstadiën doorloopen worden, die de vroegere perioden ons doen zien. Maar op andere wijze dan vroeger. Ook nu zijn er nog talrijke menschenmassas, die leven in den allerruwsten toestand. Ja zelfs in de meest beschaafde staten vindt men talrijke menigten, die verkeeren in den toestand van een werkelijken chaos. Een ander deel der menschheid, een vrij groot aantal volken, leeft nog altijd in het tijdperk der nationaliteiten. Bovendien staat op dit standpunt verreweg het grootste deel der bevolking van de staten, die onder de tegenwoordige den hoogsten graad van ontwikkeling bereikt hebben. Deze dingen te veranderen, de geheele menschheid te brengen tot volledige samenwerking, dit is onze taak in het thans aanvangende derde hoofdtijdperk der wereldgeschiedenis (blz. 176—178).

Begrijp ik dit goed, dan begint er dus tegenwoordig een nieuw hoofdtijdperk, omdat er nog volken en deelen van volken verkeeren in den toestand van den volkenchaos en van de nationaliteit. Alsof dit ooit, op eenig oogenblik van het tijdperk van den statenbond, zoowel in de oudheid als in den nieuweren tijd, anders geweest was. Alsof men dus niet op ieder oogenblik van dit tijdperk met evenveel recht een nieuw hoofdtijdperk zou kunnen doen aanvangen. En alsof niet de ontwikkeling in dit tijdperk juist moet bestaan in het langzamerhand te boven komen van de toestanden, die uit vroegere tijden zijn overgebleven.

Dit is ongetwijfeld een der zwakste gedeelten uit het van begin tot eind zeer zwakke boek.

Amsterdam. D. G. Jelgersma.

G. d'Avenel, La Noblesse française sous Richelieu. Paris, Armand Colin. 1901. (Pr. fr. 3.50).

De schrijver van het boekdeeltje, dat vóór eenige maanden onder bovengenoemden titel het licht zag, is den lezers der *Revue des Deux Mondes* een goede bekende, en een werk van zijne hand behoeft geene aanbeveling. Van het tijdperk, dat hij thans heeft behandeld, had hij reeds vroeger, twaalf jaren geleden, eene studie gemaakt, die hij in zijn *Richelieu et la Monarchie absolue* gepubliceerd heeft. Thans heeft de heer D'Avenel zijne aandacht in het bijzonder gewijd aan den adel, die, zooals wel bekend is, in het tijdvak tusschen den dood van Hendrik IV en de meerderjarigheid van Lodewijk XIV zulk eene gewichtige rol heeft gespeeld. Het was hem daarbij niet te doen om de staatkundige actie van dezen stand, maar om den adelstand zelf, dien hij wilde bestudeeren in zijne samenstelling, zijn karakter en zijne beteekenis als hoofdbestanddeel der Fransche maatschappij van die dagen. Daarom noemt de schrijver zijn werk eene „étude d'histoire sociale", en dat is het ook, maar tegelijk is het eene welkome bijdrage tot de staatkundige geschiedenis van Frankrijks gouden eeuw.

Het boek is ingedeeld in dertien hoofdstukken. De vier eersten handelen over den oorsprong van den adel, zijne rechten, zijne plichten en zijn geest; de vijf volgende bespreken achtereenvolgens de adelstitels, het adellijke huwelijk en de onwettige verbintenissen, het erfrecht en de overdracht van goederen, de bezittingen en inkomsten, de uitgaven en lasten van den adel; het tiende is gewijd aan den Kerkelijken adel; het elfde en het twaalfde behandelen de salons en de verandering der leden onder den invloed van de geestesontwikkeling en de macht van het geld in niet-adellijke hand; het dertiende is gewijd aan de verhouding van de Kroon tot den adelstand, en behandelt met name de noblesse de robe. Deze indeeling der rijke stof, welke de schrijver verzameld heeft, is zeer oordeelkundig, en bewijst hoezeer hij zijn materiaal meester is. Ook de wijze van voorstelling is zeer gelukkig, en het beeld, dat de lezer van den adel in de zeventiende eeuw krijgt, is duidelijk en klaar. Daarbij is de stijl eenvoudig en gemakkelijk, waardoor de lectuur even aangenaam is als instructief.

Wanneer men dit werkje — en zoo ook andere soortgelijke — beschouwt uit het oogpunt van den historicus en toetst aan de eischen van een historisch onderzoek, dan zou men de vraag moeten stellen of de schrijver wel verantwoord is zulk een overvloed van trekken en trekjes uit de periode, die hij behandelt, eenvoudig te vermelden en te verbinden zonder mededeeling van de bron waaraan zij zijn ontleend en, wat meer zegt, zonder onderzoek naar de historische waarheid. Voor een groot deel toch zijn zij blijkbaar verzameld uit de mémoires van den tijd, en het is niet voorzichtig en raadzaam al wat deze verhalen over te nemen zonder er rekening mede te houden wie de zegsman noch wat de aard van het de mededeeling is: of alle anecdoten in de zeventiende-eeuwsche mémoires zonder onderscheid op waarheid berusten, mag op goeden grond betwijfeld worden.

Maar een ernstig bezwaar tegen het werk is dit niet. Juist de overvloed van voorbeelden en bewijzen, die de heer D'Avenel bijbrengt, behoedt hem voor het gevaar eene conclusie te trekken uit twijfelachtige gegevens:

mocht al de een of andere bewijsgrond bij onderzoek wat zwak blijken, hij geeft er andere te over, die voldoende zijn. De groote verdienste van den arbeid ligt in het conbineeren van zooveel verspreide gegevens en bouwstoffen, ten deele kleine feiten, die eerst hunne beteekenis krijgen door het verband, waarin zij gebracht worden met andere. Hierin, in de samenstelling dus van het werk, toont de schrijver zich meester.

Het eene hoofdstuk is, naar mijn oordeel, beter geslaagd dan het andere. Het eerste, dat den oorsprong van den adel uit het ridderwezen en de feodaliteit afleidt, is zeker niet het sterkste. Al dadelijk is de bewering, dat de eenige macht in de middeleeuwen die van het zwaard was, niet zonder bedenking: de kerk wordt ten onrechte ter zijde gesteld. Toch is het geheele betoog daarop gegrond.

Zeer bevredigend daarentegen zijn de hoofdstukken over de rechten en plichten van den adel, alsook die over zijne bezittingen, inkomsten en uitgaven. Vooral als tegenwicht tegen de nog veel verspreide valsche begrippen over de feodale rechten van de landheeren in den tijd vóór de revolutie hebben die hoofdstukken hunne waarde, maar ook omdat zij de oorzaken van den achteruitgang in de positie van den adel als stand zoo helder uiteenzetten. Voor diegenen onder de lezers, die het boek lezen om daardoor een beter inzicht te krijgen in de historie van den tijd, zijn deze gedeelten zeker het meest belangrijk; de andere deelen, waarin een groot aantal bijzonderheden zijn bijeengebracht over de levenswijze en den geest van de edelen in de zeventiende eeuw, zullen waarschijnlijk meer belangstelling wekken bij diegenen, die zich aangetrokken gevoelen door schetsen uit het maatschappelijk leven. Van pikante tafereeltjes en karakteristieke trekken biedt D'Avenels boek kust en keur, met name in hoofdstuk IV, IX, XI en XII.

Het boek getuigt van groote belezenheid en ijverige nasporing, en het behaagt door zijn vorm.

Utrecht. F. J. L. Krämer.

J. H. de Stoppelaar, Balthasar de Moucheron. Een bladzijde uit de Nederlandsche handelsgeschiedenis tijdens den tachtigjarigen oorlog. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1901. (Pr. *f* 3.25; geb. *f* 3.75).

Mr. De Stoppelaar heeft lust gevoeld, om het leven en het werken te beschrijven van Balthasar de Moucheron, „den op zee verre versoeckende coopman". En dit is niet te verwonderen. Wie hart heeft voor onze geschiedenis van ongeveer 1600 — en dat de heer De S. dit heeft, is te zien op elke bladzijde van het boek, welks titel boven vermeld is — wie hart heeft voor onze geschiedenis van ongeveer den aanvang der zeventiende eeuw, moet zich voelen aangetrokken door personen als deze uitlander, die behoort tot die energieke, krachtige, ondernemende kooplieden, welke vooraan staan onder hen, door wier werken Nederland groot is geworden.

Er was reeds betrekkelijk heel wat over De Moucheron geschreven, maar een aaneengeschakeld verhaal van geheel zijn levensloop ontbrak nog steeds. Deze leemte nu wilde de heer De S. trachten aan te vullen. En hij heeft zich aan het werk gezet met een ijver, die eerbied verdient, een eerbied te grooter, nu het blijkt, dat die ijver hem bij is gebleven onder geheel de bewerking van zijn boek. Des schrijvers belezenheid ten aanzien van het onderwerp zijner studie is inderdaad groot. Maar niet alleen dat hij zoowat alles heeft gelezen wat er aan literatuur bestaat over de De Moucheron's en over hun handeldrijven, ook nieuwe bronnen heeft hij opgespoord en gebruikt. En al wil het mij voorkomen, dat de oogst van nieuw archiefonderzoek, vergeleken met wat vroegere studie van anderen reeds had opgeleverd, niet zoo groot is, als de auteur op blz. 5 aangeeft, toch deelt hij heel wat nieuwe, onbekende bijzonderheden mede, doet hij heel wat grootere en kleinere verbeteringen aan de hand op wat zijn voorgangers hadden verteld. Zoo is dan een boek de wereld ingezonden, waarin al wat er ouds en nieuws was omtrent De Moucheron's veelbewogen leven is verzameld geworden. Dit nu is de grootste verdienste er van: men vindt thans in één arbeid alles bijeen gebracht, wat tot nog toe in verschillende werken was verspreid. Een enkele maal is, dunkt mij, de schrijver wel wat heel ver gegaan in zijn streven naar volledigheid: de rijnwijn b.v., op blz. 91 aan De Moucheron's zwager geschonken, had best weg kunnen blijven; wat op blz. 69, al. 3 tot blz. 72 over onze handelsbetrekkingen met Rusland wordt gezegd, eveneens. En zoo is er veel meer. Maar zelf weet ik te goed, dat het niet altijd gemakkelijk is bij het geven van een levensbeschrijving óver-volledigheid te vermijden (men is immers zoo geheel van zijn held vervuld!), dan dat ik den heer De Stoppelaar daarvan een verwijt zou maken.

Van ernstiger aard is m. i. een andere opmerking. Het boek is, dunkt mij, niet af. Wij hooren van De Moucheron's laatste jaren niets. Niets b.v. van zijn Franschen tijd. Toen ik het werk had gelezen en in mijne aanteekeningen voor deze bespreking niets daarover vond, heb ik De Stoppelaar's bladzijden nog eens weer doorgebladerd, want ik vond dit nog al heel zonderling. Misschien, dat ik niet voldoende genoteerd heb, en dit zou mij verheugen, want liever dat ik een eigenlijke lacune heb gelaten in mijne notities onder het lezen, dan dat de auteur plotseling zijn arbeid heeft gestaakt. Of mogen we nog op meer hopen? Ik heb dit een oogenblik gedacht bij het lezen van al. 1 van blz. 178, waarin wordt gesproken van „een afzonderlijk gedeelte van (het) boek". Of worden daarmeê bedoeld de hoofdstukken XXIV en vooral XXV? Zoo ja, dan had ik vooral het laatste kapittel wel wat uitvoeriger gewild. De tweede tocht b.v. van de De Houtman's wordt slechts even aangeroerd.

Er is dus misschien kans op een vervolg. En dit zou mij verheugen. Immers De Stoppelaars boek is een nuttig boek en een handige wegwijzer: niet alleen waar het geldt een deel van De Moucheron's leven, maar ook waar het betreft onze handelsgeschiedenis van die tijden in haar geheel, waarin toch deze rustelooze figuur een groote plaats inneemt.

Krijgen wij nog een deel, dan hoop ik, dat de schrijver een lijstje van errata gaat opnemen. Want, ni fallor, er is soms gefaald. Ik plaatste b.v. een vraagteeken bij

bladzijde 92: „Aan de rechtstreeksche vaart op Indië, bezuiden Afrika, werd op dat oogenblik evenmin als in 1584 gedacht", ten minste als ik juist begrijp, dat met „dat oogenblik" circa 1594 wordt bedoeld; bij geheel no. 7 op blz. 62 der aanteekeningen; bij no. 10 van blz. 66 daarvan: is toch Frederik de Houtman beschuldigd van giftmengerij?; bij de 3 eerste regels van blz. 189 van den tekst; bij alinea 2 van blz. 190, enz. enz. enz. enz.

Delft. J. E. Heeres.

Joh. W. A. Naber, Prinsessen van Oranje en hare dochters in Frankrijk. Haarlem, Tjeenk Willink. 1901. (Pr. *f* 1.90; geb. *f* 2.25).

Mejuffrouw Naber, schrijfster van reeds meer dan éene studie op het gebied der geschiedenis van de Oranje-vorstinnen, heeft zich opnieuw eene taak in die richting gekozen. Met genoegen las ik het streng historisch opgevatte werkje, waarin ons achtereenvolgens een zevental vrouwelijke nakomelingen van Willem I worden geschetst in hare Fransche omgeving, die haar weinig geluk maar veel droevige uren bracht. Het smaakvol uitgegeven boek laat zich aangenaam lezen niet alleen maar geeft ook getuigenis van ernstige studie en van liefde voor het onderwerp. De belangwekkende vrouwenfiguren uit het Oranjehuis hebben in den laatsten tijd meer en meer de aandacht getrokken, ook in verband met het feit, dat het optreden van koningin Emma en koningin Wilhelmina de oude traditiën heeft verlevendigd. En zij verdienen die aandacht ten volle. 's Prinsen tweede dochter, Elisabeth van Nassau, de moeder van Turenne; zijne derde dochter Charlotte Brabantina, de grootmoeder van den uit den tijd van De Witt bekenden prins van Tarente; Flandrina, de eenige der dochters van prins Willem, die roomsch werd; de moedige Marie de la Tour, zuster van Turenne, hertogin van Bouillon; de even standvastige Emilie van Hessen Kassel, de vrouw van den prins van Tarente, zelve achterkleindochter van prins Willem; hare dochter de gravin van Aldenburg, Charlotte Emilie de la Trémoïlle; eindelijk Elisabeth Charlotte van de Paltz, de beroemde Liselotte van Orleans, worden achtereenvolgens behandeld. Het leven van verscheidene harer was een voortdurende strijd om het behoud, voor zich en de haren, van den Protestantschen godsdienst, in het Frankrijk der zeventiende eeuw zoo streng vervolgd en waarvoor zij haar goed en bloed veil hadden gelijk eenmaal haar groote voorvader. Ook de figuur der kinderlijk vrome abdis Flandrina wordt met liefde en gevoel voor hare vroomheid geschetst, al was die vroomheid in den vorm, waarin zij zich uitte, der schrijfster weinig sympathiek. Dit boek is een boek met protestantsch karakter en ook in dit opzicht getuigend van den hoogen ernst, waarmede de schrijfster bij de samenstelling te werk ging. Het is een aanwinst voor onze historische literatuur.

Leiden. P. J. Blok.

Julius Wellhausen, Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam. (Abh. der K. Ges. d. W. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl., Neue Folge, Band V, Nr. 2). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1901. (Pr. M. 6.50).

Deze verhandeling is een vervolg op de *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islam,* die de geleerde schrijver in het zesde deel zijner *Skizzen und Vorarbeiten* heeft uitgegeven. Zij bevat twee afdeelingen, de eerste over de Chawâridj, de tweede over de Schî'a. De laatste naam beduidt „partij". Men sprak van de partij Ali's en de partij Moâwia's totdat de laatste gezegevierd had, evenals een eeuw later de partij der Aliden en die der Abbasiden tegenover elkaar stonden totdat de laatste den troon bestegen hadden. Sedert dien tijd beteekent de Schî'a uitsluitend de partij der Aliden. De Chawâridj, woordelijk „uittreders" werden aldus genoemd, omdat zij na den slag bij Çiffin uit de partij van Ali traden. Men weet dat de Syriërs voorstelden een einde aan den voor den Islam zoo gevaarlijken broederstrijd te maken door de beslissing op te dragen aan scheidrechters, die volgens het Woord Gods de aanspraken van Ali en Moâwia zouden beoordeelen. Ali had niet dan met grooten tegenzin in dit voorstel toegestemd. Maar toen nu de scheidrechters benoemd waren, en men daartoe niet de twee beste kenners van den Koran gekozen had, maar twee groote heeren, van welken één van zeer verdachte vroomheid, lieten juist zij die bij Ali het sterkst op het staken van den strijd hadden aangedrongen, het luidste protest hooren en wilden vol spijt en berouw het gebeurde ongedaan maken. Toen Ali weigerde zijn woord tegenover de Syriërs te breken, werd hij de hinderpaal op den weg der bekeering en dus hun eerste vijand. Prof. Wellhausen heeft dit verloop meesterlijk geteekend. Het scheidgerecht was de aanleiding tot het optreden dezer nonconformisten; de oorzaak lag dieper. Zij zijn de verdedigers der theocratie, de vertegenwoordigers van den echten Islâm, d i. de algeheele overgave van den mensch aan God, wiens wil het eenige richtsnoer des levens moet zijn. Zij bestrijden de bestaande orde van zaken omdat deze de verwezenlijking van hun ideaal in den weg staat. Vandaar dat zonder eenigen prikkel van wereldschen aard hunne herhaaldelijk sterk gedunde rijen zich telkens weer aanvullen, zoodat zij den strijd bijkans een eeuw hebben kunnen volhouden.

De Schî'iten waren in den aanvang een zuiver Arabische partij en wel de partij van 'Irâq (Babylonië), daar dit land de zijde van Ali had gekozen, evenals Syrië die van Moâwia. Eerst in de dagen van Mochtâr (vgl. van Gelder, *Mochtar, de valsche profeet*) is door den loop der omstandigheden het zwaartepunt der partij van de Arabieren naar de meest Perzisch sprekende onderworpen landsbevolking verplaatst (W. p. 79, 89, 94). Tevens werd toen de Schî'a van eene aanvankelijk politieke, eene religieuse partij. Dat de oorsprong van het Schî'itisme als godsdienst niet Perzisch, maar Joodsch-Arabisch is, heeft W. tegen Dozy en Müller schitterend bewezen (p. 90 seqq.).

Wellhausen heeft in den regel en met recht Abû Michnaf gevolgd. Hij roemt van dezen (p. 87) de nauwkeurigheid in de topographische en „gedeeltelijk" ook in de chronologische bijzonderheden. De beperking „gedeeltelijk" is niet overbodig. Volgens Tabari 667, 8 werd de opstand in Kûfa Woensdag 24 Dhu'l-hiddja 66 onderdrukt. De 24ᵉ was echter een Maandag (Wellh. p. 83 noot onjuist: Zondag). Later p. 701, 1—3 lezen wij dat twee dagen later Zaterdag 22 Dhu'l-hiddja Ibrahîm al-Aschtar Kûfa

weder verliet. Vermoedelijk zijn de twee datums verwisseld. Erger is dat de slag te Rasaina (Wellh. p. 73) naar alle waarschijnlijkheid een jaar te vroeg is geplaatst. Volgens Tab. 558, 14, 16; 568, 18 seq.; 578, 9, Jaqûbi 306 was, toen de slag plaats had, Abdalmalik, de opvolger van Marwân, reeds khalief. Marwân stierf in Ramadhân. Als men nu W. mag nazeggen dat de Schî'iten de dagen hunner martelaren in goed aandenken hielden en dus den 22 Djomâda I voor den juisten datum van den slag mogen houden, is het klaar, dat het jaartal 65 niet goed kan zijn. Daardoor verdwijnt ook het onverklaarbare feit (zie van Gelder, p. 95 seqq.) dat Obaidallah met zijn groot leger een geheel jaar werkeloos zou hebben doorgebracht, want aan 't einde van 66 had hij nog niet eens Mosul bereikt.

Tot W. p. 85 heb ik op te merken dat de ligging van Madhâr, waar de slag tusschen Mochtâr's en Mos'ab's troepen plaats had, bewijst dat Mochtâr het initiatief had genomen, waarschijnlijk in de hoop Moç'ab te overvallen, voordat Mohallab met zijn leger te hulp kon gekomen zijn. De weg van Kûfa ging niet over Madâin (zooals W. p. 85 n. 3 zegt), maar over Wâsit. Volgens Abû Michnaf viel Ali's zoon Obaidallah, die tegen Mochtâr streed, eerst te Harûra. Daarmede is in strijd, dat zijn graf te Mâdhâr was, waar het nog lang een voorwerp van vereering bleef.

Nog eene kleinigheid. De slag bij den Châzir wordt door W. p. 84 juist in den eersten maand van 67 geplaatst. Hij voegt er bij: „zonderling is het, dat de datum nergens vermeld wordt". W. had dien kunnen vinden in Mas'ûdi's *Tanbîh*, 302, 17, waar staat dat de slag op 'Aschûra-dag d. i. 10 Moharram plaats had.

Mijn oordeel omtrent Mochtâr is iets minder gunstig dan dat van Wellhausen. Mochtâr had een door en door oneerlijke natuur; hij was een meester in de kunst om zijne meening achter woorden te verbergen en had eene ware virtuositeit in het gebruik dier dubbelzinnige uitdrukkingen, die de Arabieren *malâhin* noemen. Zijn ingaan op Sorâqa's leugen, dat de Engelen medegestreden hadden als te Bedr (Tab. 664), zijne bewering dat hij geregeld bezoeken van Gabriël ontving (*Osd al-ghâba* IV, 101, 12), zijn geknoei met den heiligen stoel bewijzen voldoende dat elk middel hem goed was dat hem nader aan zijn doel bracht. Dat hij even voor zijn dood zijne huichelarij bekend zou hebben, houd ik met W. 89 voor laster. De man aan wien hij dit zou gezegd hebben op 't oogenblik dat zij samen den dood tegemoet gingen, viel met hem. Hoe zou hij het kunnen verteld hebben?

Maar wat W. 56 van de pretendenten na Othman's dood schrijft: „de strijd werd in werkelijkheid door alle pretendenten om de heerschappij gevoerd, en het recht was hier en ginds slechts voorwendsel om de massa te lokken en haar het parool te leveren", is naar mijne meening ook op Mochtâr toepasselijk. Misschien is hij er echter in geslaagd, ook zich zelf te bedriegen en aan zijne missie als wreker van Hosein te gelooven. Zulke naturen als Mochtâr, hoewel zij niet zoo zeldzaam zijn, blijven steeds raadsels. 't Veiligst is, de Arabieren na te zeggen *allâho a'lamo* (God alleen weet het).

Leiden. M. J. de Goeje.

Festschrift zur Feier des hundertfünfzigjährigen Bestehens der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Beiträge zur Gelehrtengeschichte Göttingens. Mit einem Titelbilde und 13 Tafeln. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1901. (Pr. M. 20). [1])

Dit werk, een lijvig boekdeel van 688 bladzijden gr.-8°, bevat een tiental opstellen waarvan vijf geheel buiten het gebied van het *Museum* vallen; van deze worden derhalve alleen de titels vermeld, van de vijf andere ook een korte inhoudsopgave geleverd.

1. *Gauss' wissenschaftliches Tagebuch 1796—1814, mit Anmerkungen herausgegeben von* F. Klein.

2. R. Dedekind, *Gauss in seiner Vorlesung über die Methode der kleinsten Quadrate.*

3. J. Wellhausen, *Heinrich Ewald.* Hier geeft de leerling ons een korte, geestige, met piëteit geschrevene karakteristiek van zijn leermeester, wiens groote verdiensten, vooral op het gebied der Semitische taalwetenschap, maar ook op dat der bijbelstudie, met name van het Oude Testament, hij duidelijk doet uitkomen, zonder evenwel het oog te sluiten voor de gebreken van dezen man, die als theoloog, Christen en Duitscher omtrent alle vragen van den dag zich meende te moeten uitspreken. Een woord over Ewald als docent gaat vooraf. Als bijlagen zijn hier bijgevoegd een vijftal brieven, resp. van W. von Humboldt, Silvestre de Sacy, A. Tholuck, W. Roth en K. L. Roth.

4. W. Schur, *Beiträge zur Geschichte der Astronomie in Hannover.*

5. F. Leo, *Heyne.* Dit artikel is in twee hoofdstukken verdeeld, waarvan het eerste en omvangrijkste ons verhaalt hoe Christian Gottlob Heyne (1729—1812) in 1763 als opvolger van Gesner te Göttingen kwam, terstond lid en later sekretaris van de „Gesellschaft der Wissenschaften" werd, die reeds een twaalftal jaren bestond doch in een toestand van krisis verkeerde; dit gedeelte schetst ons zijn invloed op deze akademie en is een aanvulling van de verhandeling van Frensdorff over deze krisis in de *Nachrichten* van 1892, terwijl het tweede ons de plaats aanwijst, die H. in de geschiedenis der klassieke philologie innam, en diens groote beteekenis als leermeester van vele voortreffelijke

[1]) Buitendien heeft ook zoowel de „mathematisch-physikalische" als de „philologisch-historische Klasse" een *Festschrift* bij dezelfde firma uitgegeven in het gewone 4⁰-formaat der *Abhandlungen.* Dat der „philol. hist. Klasse" bevat: 1⁰ *Fragmenta Burana.* Hrsg. von W. Meyer (M. 14), niet alleen een uitgaaf van door hem te München gevonden fragmenten, die bij het door Schmeller onder den titel *Carmina Burana* uitgegeven handschrift behooren, benevens een van andere herkomst, maar ook naar aanleiding daarvan een uitvoerige studie over de geschiedenis van het middeleeuwsche drama en de ontwikkeling der Middellatijnsche dichtvormen, met 15 facsimile's; 2⁰ *Bruchstücke indischer Schauspiele in Inschriften zu Ajmere.* Von F. Kielhorn (M. 3), zijnde 4 facsimile's, voorafgegaan door een korte inleiding en de transscriptie der fragmenten.

geleerden doet kennen, tevens de aandacht vestigende op zijn onvermoeide werkzaamheid.

6. N. Bonwetsch, *Johann Lorenz von Mosheim.* Ook dit aan den „Vader der moderne Kerkhistorie" gewijde nummer geeft gelegenheid iets uit de geschiedenis der „Gesellschaft der Wissenschaften" mede te deelen. Zijn invloed op de wording van dit geleerd genootschap wordt kortelijk gekenschetst, waarna de schrijver tot zijn eigenlijk onderwerp overgaat. Mosheim, aldus besluit B. zijn lezenswaard artikel, „hat thatsächlich die neuere Kirchengeschichtschreibung begründet durch seine grundsätzliche Forderung, die Geschichte den Quellen in ihrem ganzen Umfang unter ebenso sorgfältiger wie besonnener Kritik zu entnehmen und in voller Objektivität darzustellen. Ferner durch sein Bemühen, die Erscheinungen in ihrem innern Zusammenhang und in den Bedingungen ihres Entstehens zu verstehen und dadurch nicht nur eine Bereicherung des Wissens, sondern eine Vertiefung der Erkenntniss zu gewinnen. Beides beruht auf seiner Ehrfurcht vor dem Wirklichen in der Geschichte, bei gleichzeitigem Verständnis für das nur Relative in der Ausprägung des Christlichen im Leben der Kirche und für die Grenzen unserer Kenntnis des Geschehenen. Dazu kommt schliesslich sein Streben nach einer ebenmässigen und gerade durch ihre schlichte Verständlichkeit künstlerischen Darstellung."

7. A. Peter, *Geschichte der Gründung und Entwicklung des botanischen Gartens zu Göttingen.*

8. E. Ehlers, *Göttinger Zoologen.*

9. F. Frensdorff, *Die Vertretung der ökonomischen Wissenschaften in Göttingen, vornehmlich im 18. Jahrhundert.* Na eén korte inleiding wordt hier allereerst uitvoerig stilgestaan bij Justi († 1771), den grondlegger der ekonomische wetenschap in Duitschland, die van 1755—1757 „Ober-Polizeicommissar" te Göttingen was en tevens voorlezingen over ekonomie en „Cameralwissenschaft" aan de universiteit hield, daarna A. C. von Wüllen, de stichter van het „Intelligenzcontor" te Hannover, in zijn verhouding tot de „Gesellschaft der Wissenschaften" te Göttingen geteekend, vervolgens na een paar bladzijden over C. W. Büttner de beteekenis van Joh. Beckmann (1739—1811), van 1766 tot zijn dood hoogleeraar te Göttingen, uiteengezet; met enkele woorden over Hausmann en anderen eindigt dit artikel, dat ook leeken in het vak der ekonomie met belangstelling lezen.

10. G. Roethe, *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen.* Dit is de oudste naam van het tijdschrift, dat in 1739 geboren werd, in 1753 tot titel kreeg *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* en sedert 1802 *Göttingische gelehrte Anzeigen* heet. Na eerst aangewezen te hebben waarin het onderscheid bestond tusschen dit tijdschrift en andere in Duitschland uitgegeven refereerende tijdschriften zooals de *Acta eruditorum* en de *Deutsche Acta eruditorum* die het spoedig zou overvleugelen, en na iets uit de geschiedenis verhaald te hebben van andere tijdschriften, die in het midden der 18e eeuw te Göttingen werden uitgegeven maar een spoedigen dood stierven, worden de lotgevallen medegedeeld van dit tijdschrift, dat thans zijn 163en jaargang voltooid heeft. Uitvoerig wordt stilgestaan bij het eerste tijdperk, toen het nog zijn eersten naam droeg, terwijl mede een overzicht wordt gegeven over de volgende jaren. Wij vernemen hoe Gerlach Adolf von Münchhausen, aan wien zoowel de Göttingsche universiteit als de „Gesellschaft der Wissenschaften" zooveel verplicht waren, ook dit tijdschrift steeds als een kind zijner liefde behandelde, hoe hij reeds als drijvende kracht schijnt te hebben gestaan achter den oprichter J. G. von Meiern en tot zijn dood toe voor den bloei van dit tijdschrift heeft geijverd. Wij leeren de verschillende elkander opvolgende redakteuren (W. B. A. von Steinwehr, G. S. Treuer, enz.) en medewerkers kennen, wij ervaren dat het eerst Albrecht von Haller is geweest, die dit tijdschrift een eerste plaats heeft doen innemen onder de in Duitschland verschijnende kritische en refereerende tijdschriften der 18e eeuw. Hij heeft dit niet alleen gedaan als redakteur; ook nadat hij uit Göttingen vertrokken en de „Gesellschaft der Wissenschaften" uitgeefster geworden was van dit tijdschrift, dat nu voor de eerste maal van naam veranderde, bleef hij tot zijn dood toe de voornaamste medewerker van den redakteur J. D. Michaelis [1]) (tot 1770) en diens opvolger C. G. Heyne. Eenige bijlagen, bewijsmateriaal bevattende, besluiten dit hoogst belangrijke opstel, dat bij ons de verwachting opwekt, dat de auteur ons eenmaal met een volledige geschiedenis van de *Göttingische gelehrte Anzeigen*, niet alleen wat de redaktie maar ook wat den inhoud betreft, zal verrassen.

Aan uitgever en drukker een woord van lof voor dit fraai uitgevoerde werk, dat behalve de op den titel vermelde platen (meerendeels portretten) ook nog eenige afbeeldingen in den text bevat, o. a. facsimile's van het in no. 10 behandelde tijdschrift.

Groningen. J. W. G. van Haarst.

[1]) Hij was als sekretaris der „Gesellschaft der Wissenschaften" ook redakteur van de *Relationes de libris novis*, mede door dit geleerd genootschap uitgegeven, doch reeds spoedig bezweken (1752—1756). Ook van de lotgevallen van dit tijdschrift wordt verslag gegeven.

SCHOOL- EN LEERBOEKEN.

C. G. Kaakebeen, Beknopte Nederlandsche Spraakleer, Tweede, herziene druk. — **Vragen en Oefeningen** bij de Nederlandsche Spraakleer. Tiel, D. Mijs. 1901. (Pr. *f* 1.25 en *f* 0.35).

Wie bovengenoemde werkjes bij zijn onderwijs gebruikt, kan oordelen over hun praktiese waarde met betrekking tot de hoofdindeling en hoofdrangschikking van de stof. De 'Spraakleer' heeft in dit opzicht sedert 1890 (1e druk) enkele wijzigingen ondergaan, die wel onstaan zullen zijn uit praktiese behoefte, maar die vermoedelik geen gebruiker van 't boekje zullen weerhouden om ook hiervan weer af te wijken, wat Schr. zelf trouwens voor één geval ('de Spelling'), blijkens het 'Voorbericht', bepaald wenst. De Schr. schijnt dus niet te veel waarde aan dit gedeelte van zijn arbeid te hechten. En in betrekkelike zin heeft hij daaraan volkomen gelijk. Want of b.v. de 'naamvallen' onder 'de enkelvoudige zin' (1e druk) of onder 'de leer der woordsoorten' (2e druk), de 'klankleer' op blz. 12 vv. (1e druk) of op blz. 126 vv. (2e druk) voorkomt, maakt voor docent en leerling geen wezenlik verschil.

Vrij wat meer gewicht is zeker te hechten aan de keuze uit de overrijke grammaticale stof. Die wordt immers niet hoofdzakelik door de praktijk — in uiterlike zin, zoals ik hierboven al bedoelde — bepaald, maar is goeddeels afhankelik van 't essentiële doel bij taalonderwijs, namelik 'den leerling heldere begrippen bij te brengen' van het wezen en leven van taal (wat wel Schr.'s mening zal zijn, al drukt hij zich in 't 'Voorbericht' iets anders uit). En als men nu, behalve wat tot de gewone inboedel van een schoolgrammatica behoort, paragrafen vindt, die aan 'overgangen' bij de woordsoorten, aan 'toon', aan 'zinnen zonder onderwerp' of aan 'grammatisch verband' in de zinsleer, aan 'analogie', 'volksetymologie', 'de werking der bijgedachte' en aan 'verdubbeling (reduplicatie)' bij de woordvorming gewijd zijn, dan zal men zeker de Schr. graag loven om die keuze, waardoor inderdaad dit boekje zich gunstig van zoveel tijdgenoten onderscheidt.

't Gewichtigste van alles is zonder twijfel: de intrensieke behandeling van de gekozen, ingedeelde en gerangschikte stof. Want in de eerste plaats daardoor komt elk onderdeel al of niet tot z'n recht, bijna uitsluitend daarvan zal 't afhangen, of de leerling een goeie kijk zal krijgen (resp. houden!) op hetgeen hij 't meest en makkelikst van al z'n hele leven door zal kunnen waarnemen: z'n Taal.

Voor zover ik nu beide drukken van de 'Spraakleer' met elkaar heb vergeleken, heb ik herhaaldelik in 'de talrijke aanvullingen en veranderingen' bewijzen van 'ernstig streven' naar verbetering aangetroffen. Daarom is 't zeker des te meer jammer, dat de Schr. niet nog veel prinsiepiëler en daardoor veel radiekaler is te werk gegaan. Want zo als 't werkje nu nog is, mag 't aan enkele ondergeschikte eisen beantwoorden, aan de kardienale eisen (pozietieve en negatieve, als men wil), die tegenwoordig aan een schoolgrammatica zijn te stellen, is maar gedeeltelik voldaan.

Wel vinden we hier en daar, sporadies, spreek- en schrijftaal ('t laatste inclusief dichtertaal) gescheiden, maar van een konsekwente scheiding is nog geen sprake. En toch, welke van die drie talen — veroorloof me deze wat grove aanduiding, omdat ze in dit verband m'n bedoeling 't kortst weergeeft — biedt (veelal naast dialekt) het beste en steeds voorhanden waarnemingsmateriaal; welke van die drie talen is de meest 'einheitliche'? Dat men de spreektaal, de taal κατ' ἐξοχήν, steeds bij de hand heeft, kan niemand ontkennen. En waar vindt men het hele land door meer eenheid als in de κοινή, zowel wat flectie, woordgebruik, woordvoeging als zinsbouw betreft? Of welke van die drie talen is dierekt dat, wat taal als zielsfunctie van iedereen is: uiting in klank?

Daarom dient spreektaal, 't gesproken woord, hèt waarnemingsobjekt te zijn, en alleen als bijzaak — voor de praktijk van 't schrijven en voor 't verstaan van geschreven taal — ook schrijf- en dichtertaal te worden aangehaald. Die scheiding is best te geven, de 'Spraakleer' zou er in z'n innerlikst wezen geheel van karakter door veranderd zijn en het taalonderwijs, daaraan valt niet te twijfelen, verrassende ontwikkelende uitkomsten geven.

Met de dooreenmenging van spreek-, schrijf- en dichtertaal staat nagenoeg alles, middelik of onmiddelik, hetzij in causaal of in consecutief verband, wat aan de schoolgrammatica van Kaakebeen (en aan welke niet?) valt af te keuren. En wel: nog sporadies voorkomende veroordeling of aanprijzing van woord- of zinsgebruik; allerlei waardeloze historiese reflexen, verklarinkjes en indelinkjes; de 'verbasteringen'; de nog herhaaldelik voorkomende verwarring van klank en schrift(teken); de vele logiese in plaats van psychologiese verklaringen; de nu en dan voorkomende verwisseling van oorzaak en gevolg; inkonsekwenties en andere fouten van verschillende aard en van meer of minder gewicht, die niet zo makkelik tot groepen te verenigen zijn; ja, ten laatste ook het 'stijf-deftig' archaïsties Nederlands onder 't meestal gewoon-natuurlik modern Nederlands in de uitdrukkingswijze van de Schr. zelf.

Kon ik over de ruimte beschikken, dan zou ik uit m'n aantekeningen elk geval ten minste met één voorbeeld willen verduideliken. Maar mischien is 't noemen van de gebreken al voldoende en zal de 3e druk eens ten volle schenken, wat de wetenschap eist en de praktijk niet verwerpt.

Omdat in dit maandblad slechts algemeen oriënterend was aan te geven, 'wess Geistes Kind' de 'Spraakleer' van Kaakebeen is, blijven blijkbare lapsus en de zeldzame drukfouten onvermeld en ga ik ook niet in op een bespreking van Schr.'s Vrage- en oefenboekje. Dit laatste staat immers geheel in de dienst van de (onderwijs)praktijk en is natuurlik in prinsiepiële zin hetzelfde geesteskind als de 'Spraakleer.'

Zwolle. J. G. Talen.

E. W. Schijfsma, Algemeene Geschiedenis na 1713. Voor de hoogere klassen van Gymnasiën en H. B. Scholen en voor zelfonderricht. Tweede herziene en verbeterde druk. Sneek, J. Campen. 1901. (Pr. *f* 1.25).

Allereerst mijn excuses aan de Redactie van het *Museum* en aan den heer Schijfsma, dat ik mij eerst nu kwijt van de mij opgedragen taak bovengenoemd werkje aan te kondigen. Intusschen heeft mijn uitstellen dit voordeel opgeleverd, dat ik nu de gelegenheid heb gehad 's heeren S. boekje aan de praktijk te toetsen, weliswaar niet als hulpmiddel bij klassikaal onderwijs, maar toch in ieder geval in zoodanig gebruik, dat ik over de meerdere of mindere bruikbaarheid ervan nu een beter oordeel kan vellen, dan het lezen alleen mij had kunnen doen vormen. En zoo is mij gebleken, dat dit leerboek uitmuntende qualiteiten bezit en zeer zeker een welkome aanwinst is bij de bestaande behoefte aan een wat uitgebreider overzicht van de geschiedenis der 18de en 19de eeuwen, dan ons meestal gegeven wordt. Vooral met het oog op het gymnasiale eindexamen; het boekje van Dr. Wilde is toch meer een repetitorium.

Het boekje van den heer S. is blijkbaar met veel kennis van zaken geschreven. Bepaald verkeerde voorstellingen trof ik nergens aan. Het geeft veel (wel wat exclusief staatkundige geschiedenis, een opvatting, die door een motto ontleend aan Michelet wordt verdedigd), mijns inziens soms te veel, maar dit is een persoonlijke opinie. Toch heeft dit veel willen geven in een kort bestek aan het werkje geen goed gedaan, want dat korte, abrupte in de wijze van uitdrukken, waarbij we soms aan het dictaat door een goed leerling gehouden denken, doet aan de duidelijkheid dikwijls afbreuk. Ik weet wel, dat een leerboek niet alles kan en mag geven, dat de viva vox van den docent telkens moet te hulp komen, maar wat er gedrukt staat moet helder en begrijpelijk zijn. Of b.v. de leerling door hetgeen er op bl. 10 gezegd wordt over Law en zijn systeem veel wijzer zal worden, betwijfel ik. En zoo is het op meer plaatsen. Stijl, taal en correctie worden overigens met het oog op een derden druk, dien ik het boek van harte toewensch, in de nauwlettende zorg van schrijver aanbevolen. Ik hoop, dat hij dan ook heel leelijke afkortingen als Lk. voor Lodewijk, k.kr., kg., hg., grf., A.b. voor koninkrijk, koning, hertog, graaf, Aartsbisschop en meer dergelijke zal weg laten. Waar dient het voor? Ook enkele onjuiste jaartallen (drukfouten natuurlijk, die de docent bij het gebruik kan verbeteren) zullen dan ook wel verdwijnen.

Mag ik den heer Schijfsma evenwel nogmaals verzekeren, dat zijn werkje mij zeer bruikbaar toeschijnt, alvorens ik hier enkele opmerkingen neerschrijf, gekozen uit de aanteekeningen, die ik bij de lectuur ervan „in margine" maakte. Op bl. 11 mag niet gezegd worden, dat Henri de Bourbon opvolger werd van Orléans, wanneer verzwegen wordt, dat de laatste na het meerderjarig worden van den koning en den dood van Dubois nog ruim drie maanden „premier ministre" is geweest. Wat op bl. 17 gezegd wordt over het assiento-tractaat kan tot misverstand aanleiding

geven, daar dit in 1748 toch nog voor vier jaar is gecontinueerd. Wat er op dezelfde en de volgende bl. over Friedrich Wilhelm I gezegd wordt aanvaard ik gaarne, maar is er niet een zekere onevenredigheid tusschen deze bijzonderheden en de soberheid, waarmede andere belangrijke historische figuren worden geteekend? Moet ook niet de laatste zinsnede van de noot op bl. 20 in verband met hetgeen voorafgaat bij den leerling verkeerde voorstellingen opwekken? Bij de uitvoerigheid, waarmee de Schr. ons verwent, bevreemdt het op bl. 23 het verdrag van Nymphenburg niet vermeld te zien. Wat op bl. 40 staat over „'t recht om troepen te houden" begrijpt geen oningewijde zóó. De laatste alinea op bl. 41 is dáár niet op haar plaats. Dat op bl. 64 gezegd wordt, dat nationaal-Duitsche sympathieën aan Frederik II vreemd waren, is zonder nadere toelichting onjuist. De noot op bl. 72 moet de gedachte opwekken (ik spreek van het standpunt van den leerling), dat Foulon op 14 Juli als één der vededigers der Bastille is gevallen. Beslist verkeerd is de mededeeling op bl. 73, dat de „législative" door algemeen stemrecht gekozen zou worden; men denke slechts aan de „citoyens passifs". Toen die „législative" 1 October 1791 bijeenkwam, was de republikeinsche partij er volstrekt nog niet talrijk vertegenwoordigd (bl. 75). Dat de naam van Danton op bl. 77 weêr in verband met de Septembermoorden wordt genoemd, heeft mij bevreemd; ik meende, dat Aulard op dit punt een genoegzaam licht had laten vallen. Eenigszins vreemd klinkt het te hooren, dat Brune en Daendels de Engelsch-Russische krijgsmacht in Noord-Holland in 1799 tot capituleeren dwongen (bl. 86). De zgn. capitulatie van Alkmaar heeft zeker aanleiding tot het gebruik van dit minder juiste woord gegeven. Maar genoeg, dergelijke kleinigheden overkomen iedereen, die zich aan het schrijven van een leerboek zet.

Utrecht. W. A. F. Bannier.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

KON. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.

In de vergadering der Afd. Letterkunde, den 13den Januari ll. gehouden, herinnerde de voorzitter met een warm woord aan het overlijden der rustende leden Boot en Tiele. Voorgelezen werd een rapport van den heer Boissevain over de verzameling oud-Grieksche munten der akademie, welke verzameling van geen overwegend belang bleek te zijn doch wel de moeite waard om opnieuw te worden gecatalogiseerd, waartoe de rapporteur zich bereid verklaarde. — De heer Fockema Andreae hield daarna eene voordracht over *Kerkelijke rechtspraak in de Middeleeuwen.* Hij handelde vooreerst over de verdeeling der kerkelijke rechtsmacht tusschen den bisschop van Utrecht en de aartsdiakens der diocees, onder wie de landdekens in de verschillende met de oude gouwen overeenkomende dekanaten stonden. De aartsdiakens, oorspronkelijk plaatsvervangers van den bisschop, matigden zich allengs meer en meer rechten aan. De strijd tusschen de beide machten leidde ten slotte tot eene schikking, die intusschen nog tot vele moeielijkheden aanleiding gaf, evenals de verhouding der landdekens tot bisschop en aartsdiaken. Spreker besprak daarna den gang van zaken op de *seend* (synodus), waar de kerkelijke rechtsmacht werd uitgeoefend; vooral op de toestanden in Friesland en Drente werd gelet. De bisschop kwam hier alleen in de schrikkeljaren seend houden; in de andere jaren deed het vroeger een daartoe door de bevolking gekozen parochiepriester, later de deken namens den bisschop, nog later de aartsdiaken of de deken namens dezen. Hij, die seend houdt, beslist zelf de kwestiën, maar wordt daarin soms bijgestaan door assessoren. De in de seend genoemde „schepenen" zijn gezworen „wroegers" of aanklagers, die na raadpleging met den ommestand aanklacht inbrengen. De heeren S. Muller Fz., Blok en Verdam vroegen eenige inlichtingen en maakten opmerkingen over het gehoorde.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, den 3den Januari ll. gehouden, sprak de heer C. H. Peters over *Oud-Nederlandschen houtbouw.* Hij had een aantal photographieën, aquarellen, teekeningen en gravures van allerlei aard in het vergaderlokaal tentoongesteld en liet de kunstbeschouwing voorafgaan door eene breede inleiding, waarin hij de bronnen voor de kennis van den belangrijken ouden houtbouw ten onzent beschreef. Behalve de nog in kleinen getale voorhanden gebouwen en overblijfselen van gebouwen vermeldde hij de miniaturen, de oude schilderijen, teekeningen en gravures, waarop gebouwen zijn afgebeeld, de berichten en kronieken, reisbeschrijvingen enz. en gaf van ieder dezer soorten van bronnen voorbeelden met opmerkingen. Dat er zoo weinig van onzen ouden houtbouw is overgebleven, moet vooral worden toegeschreven aan de tallooze branden, die sedert de 14de eeuw voor onze stedelijke regeeringen ook aanleiding waren om den houtbouw door keuren te beperken of te verbieden. — Langen tijd bleven de leden bijeen om de verschillende geographisch ingedeelde groepen van afbeeldingen onder voorlichting van den spreker te bezien.

Den 15den Januari l.l. aanvaardde prof. dr. G. Kalff het hoogleeraarsambt in de Nederlandsche letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden met eene rede *Over de wording van literaire kunstwerken.* De spreker wijst in zijne inleiding op de pogingen van de laatste kwart eeuw om dieper in te dringen in het wezen der litteratuur en de scheppende werkzaamheid van den dichter, daarbij in 't bijzonder stilstaande bij Elster's *Prinzipien der Literaturwissenschaft*, waarin de schrijver met hulp vooral der psychologie een grondslag tracht te leggen voor de studie der litteratuurwetenschap. Spr. zelf bepaalt zich tot het bijeenbrengen en rangschikken van eenige gegevens, aan de litteratuurgeschiedenis van verschillende volken ontleend, die licht kunnen verspreiden over de wording van litteraire kunstwerken, d. w. z. niet over den oorsprong der poëzie, maar over de verdere ontwikkeling van de dichterlijke kiem na de ontsluiting. Er wordt in de eerste plaats gewezen op het verschil in werking tusschen de zoogenaamde volkspoëzie en die litteraire kunstwerken, die hun ontstaan te danken hebben aan hoog boven de menigte uitstekende individuën. Een tweede scheidingslijn vindt de spreker in het onbewuste en het bewuste der dichterlijke werkzaamheid, terwijl een derde beginsel van groepeering wordt aangewezen in het verschil tusschen origineel en navolging. Ten slotte wijst Spr. er op, dat die drie groepen van kunstwerken voor een deel zeer zeker parallel loopen, zonder dat men echter het recht heeft om doctrinair de volkspoëzie als onbewust en oorspronkelijk te plaatsen tegenover de bewuste nagevolgde individueele kunst: er bestaan tal van overgangsvormen tusschen de beide uitersten van alle drie groepen. Met een woord van verweer tegen hen, die de psychologische richting der litteratuurwetenschap gevaarlijk mochten achten voor de liefde voor poëzie en letterkunde, besloot de spreker zijne rede.

Gaarne vestigen wij de aandacht op de uitvoerige *Beschrijving der Javaansche, Balineesche en Sasaksche handschriften, aangetroffen in de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk*, waarvan Dr. J. Brandes onlangs het eerste stuk (Adigama—Ender) het licht heeft doen zien bij de Landsdrukkerij te Batavia. In Nederland is het werk verkrijgbaar in den Boekhandel en Boekdrukkerij voorheen E. J. Brill te Leiden.

Bij de firma Kühtmann in Dresden verscheen onlangs nog eens eene brochure over de eeuwvraag onder den titel: *Warum konnte die Jahrhundertfrage nicht einheitlich gelöst werden?* (prijs 1 Mark). De auteur antwoordt daarop terecht: omdat chronologen en astronomen tusschen + 1 en — 1 nog een bijzonder jaar, zegge A of 0, aannemen, terwijl de historici geen tus-

schenjaar rekenen maar het jaar 1 willekeurig met 7 dagen (tusschen 25 Dec. en 1 Jan.) verlengen. Hij betoogt daarna, dat de historici niet het recht hebben aldus te werk te gaan en dat volgens de woorden van Dionysius, wiens stelsel het onze is, het kalenderjaar 1 na Christus eigenlijk is het tweede jaar van den christelijken kalender, het geboortejaar (A of 0) dus het eerste kalenderjaar der christelijke tijdrekening en derhalve het kalenderjaar 1900 het eerste jaar der 20ste eeuw. Hij verklaart de fout der historici wederom terecht uit hunne verwarring van ranggetal en hoofdgetal in de woorden van Dionysius, die geen historicus maar een chronoloog-astronoom was, en verlangt, dat naar deze aanwijzing de chronologie der historici zal worden gewijzigd. Daarop is wel wegens praktische bezwaren niet veel kans, doch de schrijver heeft gelijk in zijn helder betoog, door graphische voorstelling nog verduidelijkt, en zijn boekje is de moeite der kennisneming waard voor de talrijke en beklagenswaardige verdoolden, die nog altijd beweren, dat wetenschappelijk het aannemen van 1901 als eerste jaar der eeuw te verdedigen is. P. J. B.

De rijksarchivaris in Drente, mr. J. G. C. Joosting, heeft bij gelegenheid der voltooiing van het nieuwe archiefgebouw een van twee afbeeldingen en een plattegrond voorzien geschriftje van 16 blz. uitgegeven, waarin hij het een en ander mededeelt uit de lotgevallen van de Drentsche archieven, vervolgens het nieuwe gebouw beschrijft, dat eigenlijk bestaat „uit twee gebouwen, een bewaarplaats voor de archieven en een museum waarboven de bureaux voor het archief". Aan het slot vinden wij een kort woord over de wording en voorloopige huisvesting van het Museum van Oudheden. Het goed uitgevoerde werkje is getiteld *Het Rijksarchief in Drente* en verscheen bij Van Gorcum en Comp. te Assen. (Pr. *f* 0.50).

Het in de oogen van ieder naar gemoed en hersenen rechtschapen man van wetenschap belachelijke proces, dat de Leuvensche archivaris Van Even den Antwerpschen leeraar dr. H. van der Linden aandeed wegens beweerden diefstal van letterkundigen eigendom in des laatsten voortreffelijke *Geschiedenis van Leuven* (vgl. *Mus.* IX, 52), is eindelijk tot een voor verstandige menschen bevredigend einde gebracht. De heer Van der Linden is ten eenenmale vrijgesproken en de heer Van Even veroordeeld in de kosten van het geding. De afloop dezer zaak is eene voldoening voor den verdienstelijken geschiedkundige uit Antwerpen, die niets anders had misdreven dan wat wij, historici, dagelijks plegen te doen, namelijk gebruik te maken van de indertijd door den Leuvenschen archivaris verzamelde en uitgegeven bescheiden en gegevens betreffende de geschiedenis der stad. Het is niet te hopen, en voorloopig ook niet zeer waarschijnlijk, dat dergelijke dwaasheden hier te lande zullen worden vertoond; met genoegen wijs ik er op, dat alle Belgische geschiedkundigen van naam, als deskundigen in deze zaak geraadpleegd, den heer Van der Linden ten volle in het gelijk hebben gesteld, clericalen en liberalen in volkomen overeenstemming zooals het behoorde. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen voor 1901: Levensbericht van S. Hoekstra (*B. H. C. K. van der Wijck*).

Indogermanische Forschungen, XII, 5: H. Hirt, Sach- und Wortregister. — Anzeiger, 2. 3: Bibliographie des Jahres 1899 (blz. 155—346, bewerkt door W. Streitberg, met ondersteuning van verschillende geleerden; de afdeeling Idg. oudheidkunde en mythologie is weggebleven, omdat de bibliographie in het 'Centralblatt für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte' in die behoefte voorziet). — Mitteilungen: Die indogermanische Sektion auf der 46. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Strassburg i. E. vom 1.—4. Oktober 1901 (referaat van F. Sommer). — Personalien. — Berichtigungen.

Mnemosyne, XXX, 1: S. A. Naber, *ΝΑΡΔΟΣ ΠΙΣΤΙΚΗ* (handelt in het breede over het verhaal der zalving van Jezus bij Lucas 7: 36, Matthaeus 26: 6, Marcus 14: 3, Johannes 12: 3; in de plaats van het hier zinledige *πιστικῆς* slaat hij voor *σπειστικῆς*). — I. C. V(ollgraff), Emendatur Aristoteles *περὶ ἑρμηνείας* c. X, § 5. — dez., Thucydidea (vervolg op het artikel in *Mnem.* XXIX, 1, zie *Mus.* VIII, 380; dit tweede artikel behandelt een aantal plaatsen uit het vierde boek). — H. van Herwerden, Aristophanea (critische aanteekeningen op de Acharnenses, de Equites en de Ranae naar aanleiding van van Leeuwen's edities). — dez., *ΟΙΣΟΜΕΝ—ΘΗΣΟΜΕΝ* (*θήσομεν* i. pl. v. *οἴσομεν* te lezen Plato de republ. V, 477 D). — J. Vürtheim, De Argonautarum vellere aureo (proeve van mytheverklaring, vgl. diens opstel in den *Gids* van Jan. 1902, zie kol.). — J. J. H(artman), Ad Plutarchum (Lyc. 12.). — J. van Leeuwen jr., Ad Aristophanis Aves (vervolg van het artikel in *Mnem.* XXIX, 4, zie *Mus.* IX, 267). — J. J. Hartman, Tacitea (betuigt zijne instemming met Wölfflin's betoog omtrent de afhankelijkheid van Plutarchus in de levens van Galba en Otho van Tacitus en vult diens argumentatie aan, waarbij hij de deugdelijkheid der methode van geschiedvorsching van Tacitus aantoont; hierbij is gevoegd de bespreking van eenige plaatsen).

Hermes, XXXVI, 4: Th. Preger, Konstantinos-Helios. — W. H. Roscher, Neue Beiträge zur Deutung des delphischen *E*; hierbij C. Robert, Nachbemerkung. — O. Kern, Magnetische Studien. — Th. Mommsen, Aetius. — W. Crönert, Die *Λογικὰ ζητήματα* des Chrysippus und die übrigen Papyri logischen Inhalts aus der herculanensischen Bibliothek. — F. Blass, Kritische Bemerkungen zu Platons Phaidros. — E. Bethe, Thymeliker und Skeniker. — Th. Mommsen, Consularia (naschrift op *Herm.* XXXII, 538). — G. Kaibel, Sententiarum liber ultimus. — Miscellen: F. Bechtel, Zur Entschädigungsurkunde von Trözen; P. Groebe, Das Geburtsjahr und die Heimath des M. Caelius Rufus; M. Ihm, Zu Julius Valerius; P. Stengel, Nachtrag zu S. 332.

Revue de Philologie, XXV, 4: H. Dessau, Sur un nouvel édit de l'empereur Julien (betoogt dat een door Grenfell en Hunt in 1900 uitgegeven papyrus, waarin kwijtschelding van aurum coronarium wordt verleend, niet, zooals de uitgevers meenen, van Severus Alexander, maar van Julianus is). — H. Stuart Jones, Sur les manuscrits de Thucydide (naar aanleiding van het artikel van Serruys in *Rev. de Phil.* XXV, 3, zie *Mus.* IX, 235). — L. Havet, Terentius Phormio (critische aanteekeningen, vervolg op de artikels in XXV, 2 en 3, zie *Mus.* IX, 235). — Th. Kakridis, Terentiana (handelt over Hautont. 67—70). — P. Tannery, Orphica Fr. 221, 227, 228, 254 Abel. — P. Ferrère, Langue et style de Victor de Vita. Contribution à l'étude du latin d'Afrique (vgl. diens vorig artikel, *Rev. de Phil.* XXV, 2, zie *Mus.* IX, 235). — B. Haussoullier, Note sur une inscription de Trézène (te vinden in *Bulletin de Corresp. hellénique*, 1900 p. 190). — dez., Le Milésien Lichas fils d'Hermophantos (uit inscripties bekend).

Bijdragen van het Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, VIe Volgr., IX, 3 en 4: P. H. van der Kemp, De Nederlandsche Factorijen in Vóór-Indië in den aanvang der 19e eeuw (met een schetskaartje; in 32 hoofdstukken worden aan de hand van officieele stukken, waaruit allerlei in de bijlagen wordt medegedeeld, de lotgevallen dier factorijen verhaald van 1817—1825, toen zij voor goed aan Engeland werden

afgestaan). — H. Kern, Bijdragen tot de spraakkunst van het Oudjavaansch (voortzetting van de vroegere artikels, zie *Mus.* VIII, 100 en IX, 235; dit handelt over allerlei werkwoordelijke vormen met voorvoegsels gemaakt). — F. Warneck, Das Eherecht bei den Toba-Batak. — J. L. van Gennep, Een verloren schaap nog niet geheel terecht (over een Garuḍa-kop in het Museum van Oudheden te Leiden). — Aristide Marre, Grammaire Tagalog, composée sur un nouveau plan (in tien hoofdstukken, niet zonder vergelijking van de taal der Tagalen met andere Indonesische talen).

Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde, XX (N. R. XII), 4: W. L. de Vreese, Middelnederlandsche geestelijke gedichten, liederen en rijmen (vervolg op *Tijdschr.* XIX, 289—324, zie *Mus.* IX, 124). — J. W. Muller, Verbetering (op het art. over twee onbekende werken van Spieghel in het vorige nummer, zie *Mus.* IX, 300). — A. J. Barnouw, *'t Nieuwsgierig Aagje van Enkhuizen* (de klucht van Bormeester, *'t Nieuwsgierig Aegje*, is bewerkt naar een kluchtboek der 17e eeuw). — W. L. van Helten, Over den genitief op *-es* der vrouwelijke langlettergrepige *i*-stammen in het Nederlandsch. — dez., Het substantief *echt* (= ohd. os. onfrk. *êht*, dus van het adj. *echt* = ohd. *êohaft* etymologisch te scheiden). — dez., Mnl. *blissem*, *blixene*, *blixeme* enz. — Jos. Schrijnen, Nederlandsche doubletten (bespr. de Ned. woorden, die parallel-vormen met en zonder *s* in den 'Anlaut' vertoonen, zooals *bederven*, lit. *tirpti* naast *sterven*, en derg., en vestigt de aandacht op zijn verklaring van dit verschijnsel in zijn in 1891 te Leuven verschenen 'Étude sur le phénomène de l'*s* mobile'). — J. H. Gallée, *Vechten* (naar aanleiding van de bijdrage van Kern in het vorige nummer, zie *Mus.* IX, 301).

Arkiv för nordisk Filologi, XVIII (N. F. XIV), 2: R. C. Boer, Die Sage von Sigurðr slefa (gaat den invloed na, dien de Deensche, door Nederduitsche en Hollandsche sagenelementen reeds gewijzigde, sage van Marsk Stig heeft uitgeoefend op de Noorsch-IJslandsche overlevering van Sigurðr slefa). — Th. Hjelmqvist, Ett par anmärkingar till den danska bearbetningen af Manuel's Satir om den sjuka mässan (utg. af S. Birket Smith). — dez., Ännu några anmärkningar om *Jöns* och *gös* (toevoegsels op *Ark.* 16, 177 vv.). — E. Brate, Ardre-stenarne (naar aanleiding van de door H. Pipping, Upsala 1901, behandelde runeninscripties op de nieuw gevonden steenen van Ardre aan de oostkust van Gotland). — A. Kock, Bidrag till fornnordisk ljudlära. 1. Konsonant-balans i fornsvenskan; 2. Åkirkeby-inskriften och fornspråkets olika *n*-ljud; 3. Till frågan om behandlingen af ljudförbindelserna *rn*, *rt* i fornnord. språk; 4. Växling av *th* och *t*, *gh* och *g* i fornsvenskan; 5. Till frågan om den s. k. parasitvokalen i fornsvenskan. — Jón Jónsson, Um Svíakonungatal í Hervarar-sögu. — E. Wadstein, Bidrag till tolkning ock belysning av skalde- ock edda-dikter. VIII. Till Vǫlondarkuiþa (str. 17 *tenn hónom tøygiask* wordt overtuigend verklaard door: 'hij laat zijn tanden zien'; *tøygia* = got. *at-augjan*, os. *tôgian*, ohd. *zougen*). — Boekaankondigingen.

Anglia, XXV, 1: O. Ballmann, Chaucers Einfluss auf das englische Drama im Zeitalter der Königin Elisabeth und der beiden ersten Stuart-Könige. — P. Siegel, Aphra Behns Gedichte und Prosawerke (slot volgt).

Archiv für slavische Philologie, XXIII, 3. 4: A. N. Wesselofsky, Zur Frage über die Heimath der Legende vom heiligen Gral (betoogt dat in de bronnen van de Graalromans legenden zijn te herkennen van een Christelijk-Joodsche diaspora in Palaestina, Syrië en Aethiopië, en behandelt in 't bijzonder de Syrische legenden). — Fr. Vidic, Valentin Vodnik, der erste slovenische Dichter. I. Vodniks Leben; II. Vodniks Dichtungen. — St. Rożniecki, Perun und Thor. — Kleine Mittheilungen. — Anzeiger.

Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, Vierde Serie, II, 2. 3: Craandijk, Het geslacht Persijn van Waterland. — Tersteeg, De slooping van het kasteel te Gouda 30 Oct. 1577. — Bussemaker, De Triple-Alliantie van 1717. — P. L. Muller, Bijdragen tot de geschiedenis der scheiding van Noord- en Zuid-Nederland. — De Geer van Oudegein, Het landgoed Rijplekerwaard onder IJselstein. — Bibliographie.

Archief voor het aartsbisdom Utrecht, XXVII: Snelting, Aalten en Bredevoort (tijdens en na de Reformatie). — Brom, Geschiedenis der metropolitaankerk van St. Catharina te Utrecht. — Tepe, De voltooiing der Kathedraal te Utrecht. — Van Heel, Pater Franciscus Vlaminex. — Necrologium der St. Servaas-abdij te Utrecht. — Hofman, mr. Wessel van Eyll en zijne making. — dez., Over de kerk van Wilp op de Veluwe. — dez., Vollenhove. — dez., Nicolaas van Cues, domheer te Utrecht. — Snelting, Reguliere kanunniken der Orde van den H. Augustinus van het kapittel Windesheim. — De Hullu, De stichting der parochie Veenendaal. — S. Muller Fz., Nog iets over de St. Salvatorskerk te Utrecht. — Brinkerink, Devoete Epistelen. — Brom, Vervalschte oorkonden over het klooster te Windesheim. — S. Muller Fz., De dom van bisschop Adelbold. — Blok, Dokumenten uit de archieven van het S. C. de Propaganda Fide. — Brom, Kerksieraden van Oudmunster. — Brinkerink, Biographieën uit den Deventer kring. — Van de Leestafel. — Alphabetische registers.

Petermanns Mitteilungen, 1901, 12: Gerland, Die italienischen Erdbeben und die Erdbebenkarte Italiens. — Wieser, Die älteste Karte mit dem Namen „America" aus dem Jahre 1507 und die Carta Marina aus dem Jahre 1516 von Martin Waldseemüller. — Stromer, Ist der Tanganyika ein Reliktensee? — Vogelsang, Reisen im nördlichen und mittlern China (vervolg). — Kleinere Mitteilungen. — Geographischer Monatsbericht. — Literaturbericht. — Karten.

Gids, 1902, Jan.: J. Vürtheim, Het Gulden Vlies der Argonauten (ziet in het gulden vlies de rimpelende zee, door de morgenzon bestraald; de Argonautensage zou dus uit zuivere natuuraanschouwing ontstaan zijn).

Tijdspiegel, 1902, Jan.: Van den Berg, De familie Bonaparte voor hare vestiging in Frankrijk (naar de nieuwste geschriften).

Onze Eeuw, 1902, Jan.: De Beaufort, Potgieter en Busken Huet (naar aanleiding der brieven-uitgave).

Nederl. Spectator, 1901, n⁰. 52: Greshoff, Twee levensbeschrijvers van Raffles (naar aanleiding der geschriften van Boulger en Egerton over dezen). — 1902, n⁰. 2: Van Slee, De brieven van Erasmus (naar aanleiding van Nichols' uitgave van Erasmus' brieven in vertaling). — Japikse, Wagenaar over Willem III (toont aan, dat Wagenaar zich vergist in de dateering van Willem's optreden als stadhouder van Holland).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Verslag van onderzoekingen naar archivalia in Italië: Ned. Archievenbl. 1901/2, no. 2 (Colenbrander).

Blok, Gesch. v. h. Nederl. volk, V: Ned. Spect. 1902, no. 3 (P. L. Muller).

De Boer, Geschichte der Philosophie im Islam: Journ. Asiat. 9e série, XVIII, 2 (Gauthier).

Caland, Altindisches Zauberritual: Rev. de l'hist. des relig. XLIV, 3 (Sylvain Lévi).

Codices Graeci et Latini photogr. depicti duce S. G. de Vries, VI: Berl. phil. Woch. 1902, no. 1/2 (A. Ludwich).

Deneef, Gesch. v. d. Nederl. letterk.: Bull. du Musée Belge 1902, no. 1 (Vandergaer).

Feith, Uit Groningens verleden: Ned. Spect. 1902, no. 1.

Feith, Catalogus der inventarissen van zijlvesterijen in Groningen: Ned. Archievenbl. 1901/2, no. 2 (Joosting).

Fruin, Gesch. der staatsinstellingen in Nederland: Ned. Spect. 1902, no. 1 (Brugmans).

Geldenhauer, Collectanea, uitgeg. door Prinsen: Ned. Spect. 1901, no. 52.

Van der Goes (Gebr.), Briefwisseling, uitgeg. door Gonnet: Hist. Zeitschr. LXXXVIII, 2 (A. Pribram).

Gunning, Bereikbare idealen: Ned. Spect 1902, no. 3 (E. B. Koster).

Hartman, Genestetiana: Ned. Spect. 1902, no. 1 (E. B. Koster). — Onze Eeuw 1902, Jan. (K. Kuiper).

Honigh, Dutch life in town and country: Ned. Spect. 1902, no. 5 (G. U.).

Kossmann, Holland und Deutschland: Literaturbl. f. germ. und rom. Phil. XXIII, 1 (E. Martin).

Meyer (H.), Die Sprache der Buren: Litteraturbl. f. germ. und rom. Phil. XXIII, 1 (E. Martin).

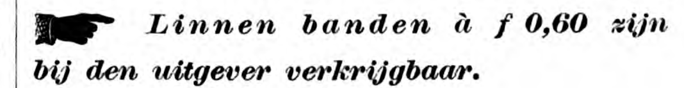
Naber (Johanna), Prinsessen van Oranje: Ned. Spect. 1901, no. 1.

Nassau Noordewier (J. M.), Bijdr. t. d. beoordeeling v. d. Willehalm: Annales du Midi 1902, no. 1 (Salverda de Grave).

PERSONALIA.

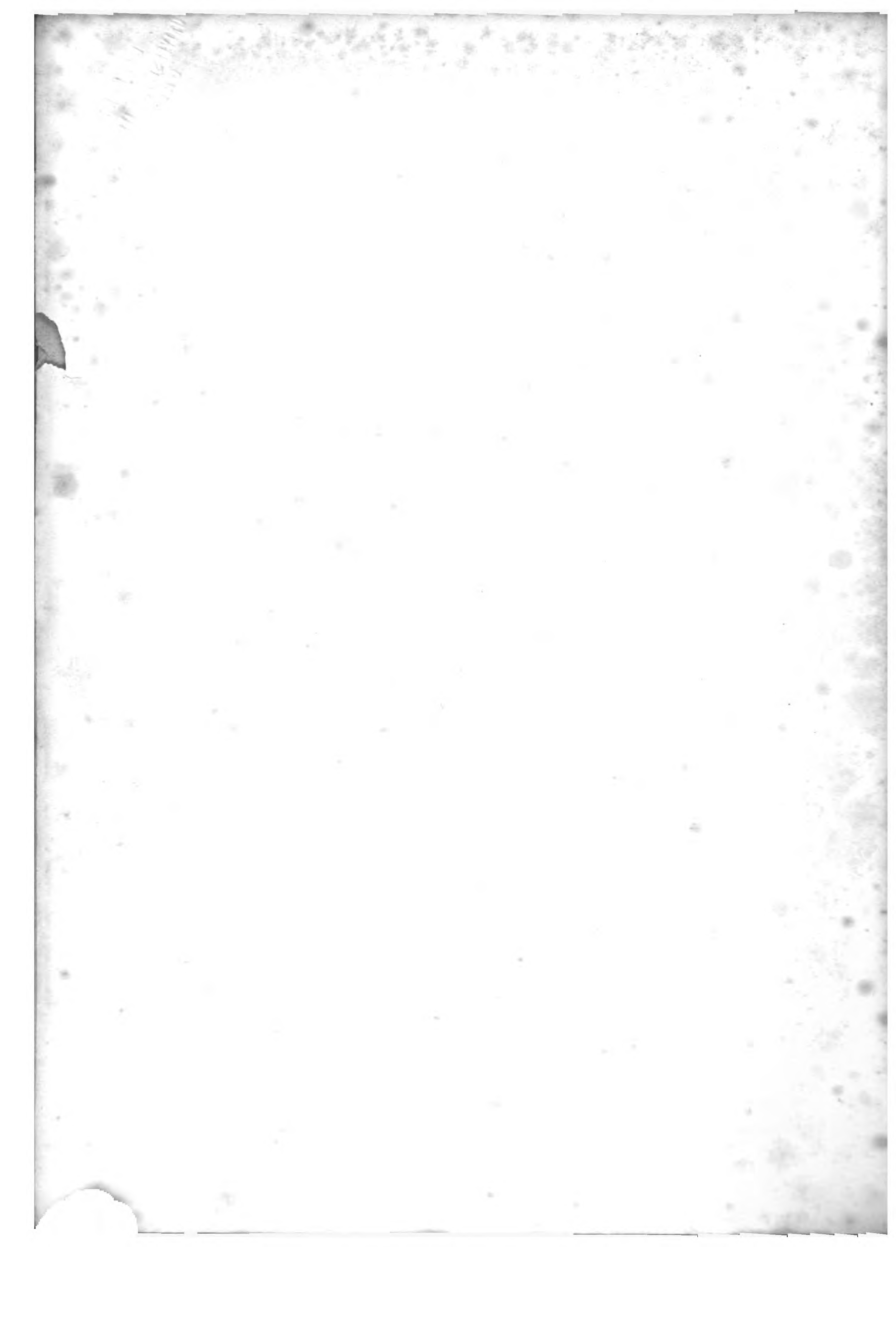
Den 11den Januari overleed te Leiden dr. C. P. Tiele, oud-hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit aldaar, in den ouderdom van 71 jaren.

Benoemd: tot leeraar in het Nederlandsch en de aardrijkskunde aan het gymnasium te Assen dr. C. G. N. de Vooys te Hoorn; tot leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium te Middelburg de heer E. Besse, doctorandus in de Nederlandsche letteren te 's Gravenhage; tot leeraar in de Engelsche taal aan het gymnasium te Doetinchem de heer W. van Ravenhorst te 's Hertogenbosch; tot leeraar in de Engelsche taal aan de hoogere burgerschool te Tiel de heer J. Faber te Rotterdam; tot tijdelijke leerares in de Fransche taal aan het gymnasium te Kampen mej. M. E. Loke te Zwolle.



Linnen banden à f 0,60 zijn bij den uitgever verkrijgbaar.

ADVERTENTIËN.






UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 109616927